

Nuryagdy Yagşymyadow

TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATYNYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
“Ylym” neşiryaty
2013

Ýagşymyradow N.

Ý 17 **Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Ylym, 2013. – 444 sah.

Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy okuw kitaby Watanymyzda has gadymy döwürlerden tä biziň günlerimize çenli ýerli ussat heýkeltaraşlar, nakşaşlar, grafikaçylar, halyçylar, keramikaçylar, zergärler tarapyndan ýerine ýetirilen sungat eserleriniň ähmiýeti baradaky maglumatlary özünde jemleýär.

Ilkinji gezek neşir edilýän bu okuw kitabynyň sungaty we medeniýeti öwreniň hünärleri boyunça bilim alýan ýokary okuw mekdepleriniň hem-de orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary üçin peýdaly gollanma bolar.



**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**



TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY



TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janyň.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janyň.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň öndengörüjilikli syýasaty netijesinde Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan dünýä jemgyýetinde meşhurlыga eýe boldy. Döwletimi ziň durmuş-ykdysady, bilim we ylym, medeniýet pudaklarynda ägirt uly işler amala aşyryldy. Türkmenistana ata-babalarymyzyň arzuwan beýik zamanasy geldi.

Bagtyýarlyk döwrümüzde döwletde jemgyýetiň ruhy dünýäsini, döredijilik taýdan pikir ýöredip bilýän milli ussatlary kemala getirmek möhüm şert bolup öňe çykýar. Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynyň we ylmy-barlag edaralarynyň degişli guramaçylyk we maddy-tehniki binýadyny döretmekde, olaryň daşary ýurtlaryň esasy ylym-bilim merkezleri bilen aragat-naşyklary ýola goýmakda gorlen çäreleriň netijesinde bilim, ylym we medeniýet ugruny düýpli özgertmekde uly ösüş gazanyldy. Türkmenistanyň bilim, ylym we medeniýet baradaky kanunlary kabul edildi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe durmuş we jemgyýet özgerdi, döwletimiz ajaýyp ösüslere eýe boldy. Şonuň bilen baglanyşkly täze dünýägarayış, täze ideologiá, täze syýasat dünýä indi, berkleşdi, kämilleşdi. Häzirki Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen döwrümiziň talabyna laýyklykda bilimiň orta we ýokary basghançaklarynda bilim we terbiye bermegiň hilini ýokarlandyrmak ugrunda ägirt uly işler amala aşyrylyar.

1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistan Garaşsyz döwlet boldy. Bu türkmen halkynyň ykbalynda bahasyna ýetip bolmajak uly wakadyr. Garaşsyzlygyň alynmagy bilen halkymyz özüniň ata-babalarynyň däp-dessurlaryny, medeniýetini we sungatyny ösdürmäge giň mümkünçilik gazandy.

Has gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýan halkymyzyň taryhynda köp sanly döwletler, ägirt uly imperiyalar ýaşap geçipdir. Änew medeniýeti, Marguş medeniýeti, Parfiýa medeniýeti, Köneürgenç sebitlerindäki we beýleki ýadygärlikler ata-babalarymyzyň türkmen topragynda iňňän gadymy döwürlerde ösen siwilizasiýalary döredendiklerine şaýatlyk edýär. Gadymyýetden habar berýän türkmeniň pazyryk halysy, gözelligi we ýyndamlygy bilen dünýäni haýrana goýan ahal-teke atlary türkmeniň döreden gymmatlyklary hasap edilýär.

Biz milletimiziň geçmişini sylamaly, oňa sarpa goýmaly, irginsiz öwrenmeli. Ata-babalarymyzyň döreden sungatyny oňat bilmeli we beýik şahsyétlerimize

buýsanmaly. “Gorkut ata”, “Görogly” eserlerini ýazan awtorlar, “Şasenem we Garyby”, “Leýli we Mejnuny”, “Zöhre we Tahyry” we beýleki dessanlarymyzy döredenler halkymyzyň agzybirlige bolan beýik ymtlyşyny beýan edipdirler, türkmeniň ruhy güýjüni döredipdirler. Türkmeniň ýaşan kynçylykly ýyllarynda Magtymguly, Mollanepes, Kemine ýaly beýik şahsyétler döräpdir. Şol agyr ýyllarda-da halkyň ruhy çeşmesi egśilmändir. Magtymgulynyň bize galdyran beýik edebi mirasy dünýä medeniýetine, adamzat siwilizasiýasyna uly goşanttdyr.

Garaşszlyk ýyllary içinde asyrlara barabar köp işler bitirildi, aýgytly ädimler ädildi. Biz türkmeniň Altyn asyryna – XXI asyra Garaşsyz, hemişelik Bitarap ýurt bolup gadam basdyk. Biz Täze Galkynyş zamanasynyň ajaýyp ýyllaryny başdan geçirip, Berkadar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýasaýarys.

Geçmişimize nazar aýlap, biz şu günü gönüümüze çyn ýürekden guwanýarys. Ykbal XX-XXI asyryň sepgidinde türkmenlere berkadar döwlet gurmaga, halkyň eşretli durmuşyny üpjün etmäge pursat berdi. Türkmenistanda agzybirlik we parahatçylyk höküm sürüyär. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda ähli meseleler paýhasly we öndengörüjilikli çözülýär.

“Türkmenistanyň şekillendirış sungatynyň taryhy” atly okuw kitaby heý-keltaraşçylygyň, nakgaşçylygyň, grafikanyň, amaly-haşam we el senetleriniň gadamy döwürlerden tä biziň hazırlıgünlerimize çenli geçen taryhyny özünde jemleyär. Onuň I bölümü “Türkmenistanyň çäginde ýaşan iň gadamy adamlaryň şekillendirış sungaty” (Iň gadamy döwürden – miladydan öňki I müňýyllyga çenli), II bölümü “Türkmenistanyň gadamy we irki orta asyrlarynyň şekillendirış sungaty” (miladydan öňki I müňýyllykdan – miladynyň VII asyryna çenli); III bölümü “Türkmenistanyň VII asyryň ortalaryndan – XX asyryň başlaryna çenli şekillendirış sungaty”, IV bölümü “Türkmenistanyň şekillendirış sungaty 1917-1991-nji ýyllarda”, V bölümü “Garaşsyz Türkmenistanyň şekillendirış sungaty” diýlip atlandyryylýar.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde “Türkmenistanyň şekillendirış sungatynyň taryhy” atly dersi okatmagyň esasy maksady Berkadar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň medeni maksatly jemgyýetçilik ösüşinde milli sungatynyň ruhy we maddy gymmatlyklary hakynda talyp ýaşlara giňişleýin düşünje bermekden ybarattdyr. Bu wezipe halkyň ýasaýşynyň durmuş-medeni, tebигy-geografiki mümkünçiliklerini goşmak bilen hazırlıgün zaman innowasion ösüşiň kämilleşmegini özünde jemleýän halkymyzyň milli sungatynyň özboluş-lylygyny hem-de onuň ösüş meýillerini hemmetaraplaýyn öwrenmegi talap edýär. Bu ders döwlet syýasatynyň milli aýratynlyklaryna, jemgyýetiň ösüşinde adamyň ruhy dünýäsiniň baylaşmagyna esaslanyp, medeniýeti mundan beýlæk-de kämil-leşdirmek üçin döredijilik taýdan pikir ýöredip bilýän milli ussatlary kemala getirmekde möhüm şert bolup durýar. Sungat jemgyýetiň ruhy binýadydyr. Şonuň

üçin Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow döwletimiziň milli medeniyetine we sungatyna elmydama sarpa goýmagy esasy ýörelge edindi.

Okuw kitabynyň esasy wezipeleriniň biri ata-babalarymyzyň döreden nusgawy şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň dünýä siwilizasiýasyna goşan goşandyny açyp görkezmek arkaly, ýaşlarda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ajaýyp sungat eserlerini döretmäge ruhlandyrmagà itermekdir.

Talyplary Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy bilen tanyşdyrmak, Watanymyzda ata-babalarymyzyň milli mirasyna daýanyp, halkyň döreden çeperçilik sungatynyň gymmatyna düşünmegi, şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň ähmiyetine göz ýetirmegi, döwürleriň talaplary bilen emele gelen sungat mekdepleriniň orny we täsiri barada maglumat almaklary, türkmen sungatynyň tebigy şertler bilen sazlaşyp umumadamzat gymmatlyklaryna öwrülen, bahasyna ýetip bolmaýan eserlerine buýsanmaklary, döwrebap sungat akymalarynyň derejesine we gymmatyna akyl ýetirmekde wajyp meseleleriň biridir. Şeýle wajyp meseleleri çözmeke we olaryň esasy ugurlaryna göz ýetirmek sungaty öwreniş ylmy üçin möhümdir.

Ilkinji gezek türkmen dilinde taýýarlanan bu okuw kitabı suratkeşlik hünärinden bilim alýan orta we ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna, sungaty öwrenijilere, muzeý işgärlerine we aspirantlara niýetlenilýär.

Ýazar okuw kitabynyň has-da ähmiyetli bolmagy üçin görnükli türkmen suratkeşleriniň eserlerini we ýurdumyzyň taryhy ýadygärlilikleriniň suratlaryny ulanmaga ýakyndan ýardam beren Türkmenistanyň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Şekillendiriş sungaty muzeýiniň döredijilik işgärlerine özünüň çuňnur minnetdarlygyny bildiryär.

Türkmen halkyny bagtly geljege alyp barýan Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýaşlaryň ylymly we bilimli bolmagy üçin döredýän şertlerine jogap edip, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrünüň medeniyetini we sungatyny ösdürjek hünärmenlerimize şu okuw kitabynyň ýardam berjekdigine umyt edýäris.

Milli Liderimiz Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň beýik ideologiyasy esasynda döredilýän şekillendiriş sungat eserleriniň diňe türkmen halkynyň däl, eýsem dünýä medeniyetiniň täze taryhyna asyl nusga bolup hyzmat etjekdigine berk ynanýarys.



I TÜRKMENISTANYŇ ÇÄGINDE ŸAŞAN IŇ GADYMY ADAMLARYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY (Iň gadymy döwürden – miladydan öňki I müňýyllıga çenli)

§1. Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy boýunça esasy çeşmeler

Sungaty öwreniş ylmy adamzadyň döreden maddy-medeni çeşmelerini öwrenýän pudak hökmünde möhüm ugurdyr. Ol arheologiya, etnografiya, filosofiya, taryh we başga-da birnäçe ylmy pudaklar bilen sazlaşykda barýar. Şonuň üçin hem gadymy döwürden tä biziň günlerimize çenli adam eli bilen döredilen çeperönümleri öwrenmek we olaryň medeni derejesini kesgitlemek sungaty öwreniş ylmynyň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar.

Sungatyň jemgyyetiň aňyna örän uly täsiri bardyr. Şekillendiriş sungaty arakaly adamlar ilkidurmuş ýasaýşyndan bări özlerini gurşap alýan tebigatyň görnüşlerini suratlandyryp gelipdirler. Ösümlikler, haýwanlar, asman jisimleri we dürlü geometrik şekiller adamlarda dini garayylary we özara gatnaşyklary döredipdir. Adamlar döwrüne görä özleriniň ýasaýan jaýlaryna, öý esbaplaryna we egin-eşiklerine täze bezegleri giripdirler. Jemgyyet elmydama hereketde, sungat bolsa ol hereketiň ülşü hökmünde adamlaryň sosial we maddy derejesini ýokarlandyrýan, at-abraýyny galdyrýan, onuň durmuşynyň ösüş derejesini kesgitleyän çeşme hökmünde hyzmat edipdir. Ol elmydama täze görnüşlere eýe bolmak ýada könäni täzece gaýtalamak ýaly alamatlara eýe bolup gelýär.

Adamlar hemme döwürlerde-de oňat ýaşamagyň arzuwynda bolupdyrlar. Olar özlerini gurşap alýan tebigat bilen sazlaşdyrmaga, oňyn bezemäge çalşypdyrlar. Goş-golamlarynyň hiliniň owadan we nepis bolmagyny gazanyp, özleriniň ruhy dünýäsine lezzet beripdirler. Elbetde, olaryň bu isleglerini kanagatlandyrmakda ýörite hünärmenleriň ussatlygy gerek bolupdyr. Aýratyn ussatlyk bilen döredilen öňümler naýbaşy zatlar hasaplanypdyr. Olary döredijilere bolsa, uly hormat goýup “ussatlar” diýipdirler. Diýmek, sungat eserleri ýa-da öňümleri halkyň ýokary çeperçilik we nepislik baradaky talaplaryndan gelip çykypdyr. Bu islegleri berjaý etmek bolsa hemiše nakgaşlaryň, heýkeltaraşlaryň we amaly-haşam puda-gynyň ussatlarynyň paýyna düşüpdir.

XIX asyryň ortalarynda dünýäniň arheologiya gazuw-agtaryş işlerinde tapylyp başlanan adamzadyň irki döwürlerine degişli medeni ojaklary jemgyyetiň ösüş

taryhy üçin möhüm ähmiyete eýe bolýar. Dag gowaklaryndan tapylan daşdan we süňkden ýasalan zähmet we awçylyk gurallary ilkidurmuş adamlarynyň aňyýeti barada düşünje berýär. Ilkinji adamlaryň ýaşan köp duralgalarynda süňküň we daşyň ýüzüne çekilen haýwanlaryň, nagyşlaryň we syrly bellikleriň şekillerini belli bir derejede sungat önumleri hasaplamak ýerliklidir. Edil şonuň ýaly gadymy döwürlere degişli palçykdan, daşdan, süňkden ýasalan adam we haýwan heykelleriniň üstünüň açylmagy bolsa şekillendirish sungatynyň uly ösüslere eýe bolandygyna güwä geçýär.

Gadymy yeti öwrenýän alymlar tarapyndan dünýä sungatynyň taryhynda, ilkinji adamlaryň janykpkeşlik bilen döreden naýbaşy eserlerini Ispaniyanyň Altamir, Fransiyanyň Fon de Gom, Montespan, Russiyanyň, Italiýanyň, Angliýanyň, Germaniyanyň, Alžiriň we beýleki ençeme döwletleriň çäginde tapylan ýadygärliliklerinde görmek mümkün.

Türkmenistanda bolsa arheologiá ýadygärliliklerini maksatnamalaýyn öwrenmek işini XX asyryň 40-50-nji ýyllarynda Günorta Türkmenistan arheologik kompleksleyin ekspedisiýasy (GTAKE), SSSR YA-nyň Horezm arheologik etnografik ekspedisiýasy hem-de Türkmenistan YA-nyň Taryh institutynyň arheologiá bölümü başlapdyr. Şol gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde ýurdumyzyň çäklerinde gadymy binagärlik we şekillendirish sungatynyň hem-de halkmyzyň amaly-haşam sungatynyň gymmatly ýadygärlilikleriniň üsti açyldy.

Türkmenistanyň gadymy döwürleri baradaky ylmy işleri alyp baran alymlar general A.W.Komarov, arheolog R.Pompelli, taryhçylar we gündogarşynaslar W.W.Bartold, W.A.Žukowskiý, A.Ý.Ýakubowskiý, arheologlar, taryhçylar we etnograflar A.A.Maruşenko, S.P.Tolstow, M.E.Masson, A.P.Okladnikow, B.A.Kuffin, W.B.Lýubin, arhitektor we sungaty öwreniji G.A.Pugaçenkowa dagylar ägirt uly işleri amala aşyrdylar. Türkmenistanyň gadymy yetine baý goşant goşan W.M.Masson, D.Durdyýew, W.I.Sarianidi, I.N.Hlopin, O.B.Berdiýew, G.Hojanyýazow, H.Ýusupow, A.Gubaýew, G.Hanmyradow, A.F.Ganýalin, S.A.Ýerşowa we beýleki alymlar türkmen halkynyň taryhyň baýlaşdyrdylar.

Türkmenistanyň taryhyň dürli döwürlerde öwrenen we ýazan taryhçylaryň işleri örän gymmatlydyr. Gadymy grek taryhcysy Gerodot (miladydan öňki V asyr) özünüň 9 kitapdan ybarat “Taryh” (“Grek-Pars urşunyň taryhy”) diýen işinde Orta Aziýada ýaşan sak-massaget taýpalarynyň ýaşaýşy hakynda maglumatlary beripdir. Gadymy grek geografi we taryhcysy Strabon (miladydan öňki I asyr) 17 kitapdan ybarat “Geografiá” atly kitabynda Orta Aziýanyň, Arabystanyň, Ortaýer deniz kenarlaryndaky ýurtlaryň tebigatyny, olaryň geografiki ýerleşisini, ilatynyň meşgullanan kärlerini ýazyp beýan edipdir.

Gadymy grek taryhcysy Arrian (miladydan öňki I asyr) özünüň 7 kitapdan ybarat “Aleksandryň ýörişi” atly eserinde Aleksandr Makedonskiň Gündogar ýurtlarynyň üstüne eden ýörişiniň wakalaryny, Orta Aziýanyň ilatynyň grek-makedon

basybalyjylaryna garşı göreşi barada gymmatly maglumatlary ýazyp galdyrypdyr. Orta asyr arap taryhcysy we geografy Al-Ýakub (IX asyr) dünýäniň köp ýurtlarynda bolup, şäherler, söwda ýollary, salgylar barada özünüň “Ýurtlaryň kitaby” (“Kitap al-Buldan”) atly eserinde ýazyp beýan edipdir. Arap geografy Al-Makdisiniň (946-1000 ý.) işlerinde Türkmenistanyň gadymy şäherleri barada berilýän maglumatlar hem Türkmenistanyň taryhy boýunça möhüm çeşmeler bolup durýar.

Oguz türkmenleriniň döreýiň taryhy hakynda XI asyrda ýaşan Mahmyt Kaşgarlynnyň “Türki sözleriniň diwany” (“Diwan lugat it-türk”), 1226-1282-nji ýyllarda ýaşan pars taryhcysy Jüweýniniň “Dünýäni basybalyjynyň taryhy” diýen eserinde Çingiz hanyň ýörişleri, şol sanda Türkmenistanyň ýerlerinde geçi- ren weýrançylykly ýörişleri jikme-jik beýan edilýär. XVI asyrda ýaşan türkmen taryhcysy Salar Babanyň “Oguznama”, XVII asyryň taryhcysy Abulgazynyň “Türkmenleriň nesil daragty” atly eserlerinde türkmen halkynyň gelip çykyşy ba- rada anyk maglumatlar berilýär.

Akademik, belli gündogarşynas W.W.Bartoldyň ýazan “Türkmen halkynyň taryhynyň ocerki”, “Türkestanyň taryhy”, “Türkestanyň medeni durmuşynyň taryhy” diýen ylmy işlerinde halkymyzyň iň gadymy döwürlerden XIX asyra çenli taryhyna degişli baý maglumatlar jemlenipdir. Onuň ylmy işlerinde Türk- menistanyň orta asyr şäherleri bolan Merw, Köneürgenç, Amul, Dehistan, Du- run, Nusaý, Abywert, Sarahs ýaly ululy-kiçili şäherler we obalar barada gzyzkly maglumatlar berlipdir. Olarda şäherleriň atlarynyň gelip çykyşy, ýerleşishi, arhi- tekturasy, sosial-medeni durmuşy we syýasy-harby wakalar, şäher ilaty hem-de olardaky sosial gatlaklar, söwda ýollary, öndürilýän önumler, ylymda yz galdyran alymlar bilen baglanyşykly maglumatlar bar.

Gündogarşynas we arheolog alym A.Ý.Ýakubowskiniň ýazan “Türkmen hal- kynyň taryhynyň ocerkleri” we beýleki işlerinde Beýik seljuklaryň we Horezm- salarynyň taryhy barada gzyzkly maglumatlar açylyp görkezilýär. Görnükli arhe- olog we etnograf S.P.Tolstowyň “Gadymy Horezm”, “Horezm siwilizasiýasynyň yzlary barada” atly ylmy işlerinde Türkmenistanyň taryhynyň gadymy döwrüne degişli köp meseleler ylmy esasda çözülýär.

Türkmenistanyň gadymy taryhy we medeni mirasy barada ýazylan ylmy işle- riň hatarynda belli alymlar G.A.Pugaçenkowanyň “Искусство Туркменистана”, W.M.Massonyň “Köpetdagyň etegindäki oazisleriň bürünç eýýamyndaky mede- nieti”, W.I.Sarianidiniň “Marguşyň bürünç eýýamyndaky sungaty”, N.Bäsimo- wanyň “Neolit we eneolit döwrüniň sungaty”, G.Kuraýewanyň “Bürünç asyrynyň heýkeltaraşlyk sungaty” atly ylmy işlerini ýatlap bolar. Olarda türkmen sungaty barada möhüm maglumatlar jemlenendir.

Şeýle-de türkmen sungatynyň taryhy köklerine ser salmaga ýardam berýän W.I.Sarianidiniň “Тайны исчезнувшего искусства Каракумов”, G.A.Pugaçenkowanyň, L.I.Rempeliň “Очерки искусства Средней Азии”, A.Gubaýewiň “Археология

“Türkmenistana”, E.Metjítowanyň, M.Jumanyýazowanyň, E.Grişiniň “Türkmen halk sungaty”, M.Halaminskaýanyň “Живопись Туркменистана”, S.Ýerlaşowanyň “Sowet Türkmenistanyňnakgaşçylygы”, O.Muhatowanyň, G.Kuraýewanyň, N.Anurowanyň, N.Babikowanyň, S.Öwezberdiýewiň “Türkmenistan SSR-niň şekillendiriş sungaty” atly işleri ähmiyetlidir.

Okuwyndan kitabynda gadymy mirasymyz bolan: Jeýtun, Änew, Altyndepe, Goňurdepe, Nusaý, Merw, Köneürgenç, Saragt, Dehistan we beýleki köpsanly ýadygärliliklerimiz barada alymlaryň ýazan ylmy-barlag işlerinde berilýän we ylmy makalalarynda getirilýän gymmatly maglumatlar peýdalanyldy.

Okuwyndan kitaby üçin Berkadar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň bilime we ylma berýän irginsiz goldawy, ýurdumyzyň maddy we ruhy gymmatlyklaryny öwrenmek hem-de ösdürmek baradaky tagallalary esasynda geçiřilýän halkara ylmy maslahatlarynyň ähmiyetiniň uly bolandyggyny belläsimiz gelýär.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň Karary bilen 2011-nji ýylyň fewral aýynyn 23-24-ne Aşgabat şäherinde geçirilen “Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösus taryhy” atly halkara maslahatyna gatnaşyjylaryna iberen gutlagynda Ýurt Baştutanymyz şeýle belleýär: “**Ilkidurmuş adamzat jemgyétinden galan yzlar – daşdan we demirden ýasalan dürli zähmet gurallary we ýaraglar, daşa çekilen şekiller, mazarlar, elam, harappa, şumer ýaly gadymy medeniýetleriň bir-birine täsir edip başlandygyny alamat-landyrýan irki ekeraneylik we şäher medeniýetiniň köşk-ybadathana toplumlary, nagyşly keçelerdir halylar, toýundan ýasalan aýal heýkelleri, pil süñkünden ýasalan monjuklar, ýazuw hem-de arheologik çeşmeleriniň sanawyny giňeldýän beýleki täze materiallar bu gün Türkmenistany adamzadyň şöhratly geçmişini özüne siňdiren ýurt hökmünde bütin dünýä giňden tanadýar, ylym dünýäsinde, taryhçylarda, arheoglarda, etnograflarda, antropologlarda we gumanitar ylymlar ulgamynyň beýleki hünärmenlerinde oňa uly gyzyklanma döredýär**”.

Türkmen halkynyň maddy we ruhy medeniýetini baýlaşdyrmak babatynda biziň ýurdumyza ägirt uly işler amala aşyrylyp, taryh ylmy üçin giň mümkünçilikler döredilýär. Hormatly Prezidentimiziň karary bilen geçirilýän halkara maslahatlarynyň ençemesi özüniň degişli netijesini berip, daşary ýurtly alymlar tarapyndan Türkmenistanda gadymy siwilizasiýanyň dörändigi, türkmen halkynyň medeni mirasynyň dünýä medeniýetinde uly ornunyň bardygyny tassyklaýan maddy maglumatlar ykrar edildi.

Berkadar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylym-bilim ulgamynada geçirilen özgertmeleri gumanitar ulgamda düýpli işleriň ýazylmagyna we neşir edilip okyjylara ýetirilmegine getirdi. Netijede, Türkmenistanyň Ylymlar akademiyasyň we onuň garamagynda Taryh institutynyň, Arheologiyá we etnografiýa institutynyň, Milli golyazmalar institutynyň, Dil we edebiýat ylmy-barlag institutlarynyň açylmagy türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, medeniýetini we sungatyny has çuňňur öwrenmäge, baylaşdyrmaga ähli mümkünçilikleri döretti.

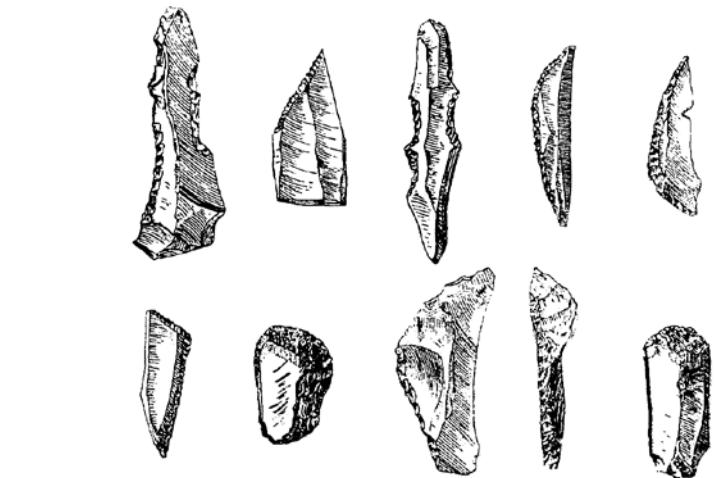
§2. Gadymy we orta daş asyrynyň şekillendiriş sungaty

Gadymy daş asyrynyň şekillendiriş sungaty. Türkmenistanyň ýerlerinde ilkidurmuş adamynyň peýda bolmagy (takmynan, 1 million 800 müň ýyl mundan ozal) daş asyrynyň gadymy döwrüne, ýagny paleolit eýýamyna degişlidir. Alymlaryň çaklamagyna görä, iň gadymy döwürlerde Hazar deňziniň tutýan meýdany has uly bolupdyr. Yüz müňýllylaryň dowamynda onuň suwy çekilip, Garagum çölüniň emele gelmegine getiripdir.

Türkmenistanda has gadymy döwürlere degişli zähmet gurallary Türkmenbaşy şäherinden gündogarda yerleşyän Ýangyja we Garateňgir duralgalarynyň aralygynda arheologlar tarapyndan ýuze çykaryldy.

Hazaryň kenaryndan tapylan daş gurallaryň “ussahanasynda” köpsanly incejik temenleriň bolmagy ýone ýere däldir. Olary agaçlardyr süňklere oýup na-
gış çekmek üçinem, deriden geýim, halta ýa-da torba tikmek üçinem ulanmak mümkün bolupdyr. Adamlar şol döwürde-de ýalaňaç endamyny bütewi deri bilen örtüp oňaymandyr. Olar belli bir göwrümde biçilip tikilen egin-eşikleri geýmäge, galyberse-de, deňiz balykgulaklaryndan ýasalan şelpelerdir monjuk düzümleri bilen özünü bezemäge-de çalşypdyrlar.

1-nji surat. Damdamçeşme gowagyndan tapylan mezolit döwrüne degişli owunjak daş gurallar (mikrolitler)



Adama ýonekeý daşdan zähmet guralyny ýasamak üçin hem pikirlenmek ze-
rur bolupdyr. Olar tebigy şertlere görä ýaşamaga we kämilleşmäge çalşypdyrlar. Gurallar diňe bir daşdan däl, eýsem süňkden we agaçdan hem ýasalypdyr. Pale-
olit zamanasynyň irki döwürlerinde, takmynan 400 müň ýyl öň Aşel medeniýeti döreyär. Alymlar ony zähmet gurallarynyň içinde ikitarapy ýiteldilip ýylmanan deşewaçlaryň ýuze çykmagy bilen häsiyetlendirýärler.

Baryp 80-75 müň ýyl mundan öň orta paleolit ýa-da Mustýe döwri başlanypdyr. Mustýe döwrüne degişli ýadygärlilikler Orta Aziýada kän tapylyar. Olar Türkmenista-

nyň çäginde günorta Hazar ýakasynda, Uzboýda, Etek, Merkezi we Gündogar Köpetdagylaryň, Uly Balkanyň, Kugitang gerşiniň günbatar gaýasynda, Bathyzda we beýleki ýerlerde tapylýar. Bu döwrüň häsiyetli alamatlary ýiti uçly we ýalpak göwrümlü daşdan zähmet gurallaryny ýasamaga niyetlenen gurallaryň tapylmagydyr (*I-nji surat*).

Alymlaryň geçirgen ylmy-barlaglarynyň netijesinde Mustýe medeniýetiniň döwrüne degişli adamlaryň etnologik häsiyetnamasy bize bir ýagdaýy hakykat diýip kabul etmäge doly esas berýär. Orta Aziýada, şol sanda Türkmenistanda orta paleolit döwründe ilatyň önemçilikde meşgullanan işleri şol medeniýetiň industriýasy bilen tipologik taýdan örän meňzeşdir. Alymlar Mustýe döwrüniň adamlarynyň akyllı-başlı adamlar bolandygyny áyratyn nygtáýarlar. Alym M.L. Libenow 1992-nji ýýlda geçirgen barlaglarynda, ýagny homo erekodus (dik ýoreýän adam), homo sapiéns (akyllı adam) we neanertallaryň (soňky adamlar) kranionlaryny (adamlaryň kelleçanaklaryny öwrenmek) jikme-jik deňeşdiripdir. Netijede, alym olaryň biri-birine meňzeşdigini anyklaýar. Maglumatlara görä, dünyaniň 80 ýerinde (aýry) homo erektslaryň 200-den köpräginin süňk sudurlarynyň galyndylary bilen bilelikde daşdan ýasalan gurallar hem tapylýar.

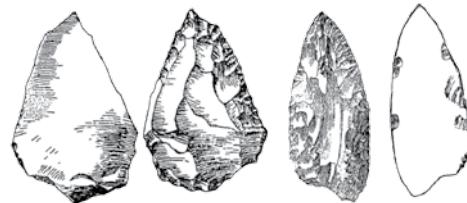
Mustýe medeniýetinde irki we ýönekeý adatlaryň, dini garayışlaryň alamatlarynyň, özboluşly düşünişmek ýollarynyň bolandygy ylymda takyk anyklandy. Şol ilatyň önemçilik bilen meşgullanan işleriniň yzlaryny alymlar tarapyndan Türkmenistanyň Balkan welaýatynyň çäklerinde ýerleşyän Ýangaja we Garateňgir gonalgalarynda hem aýdyň görýäris.

Giçki paleolit döwrüniň ýadygärlikleri. Aşel we Mustýe döwründen tapawutlylykda giçki paleolit eýýamlaryna (40-30 müň ýyl mundan öň) degişli tapyndylar kändir. Olaryň hatarynda Hazaryň günorta kenaryndan tapylan ýerli daşlardan zähmet gurallaryny ýasamaga niyetlenen Ýangyja 2 ussahanasydyr. 13-12 müň ýyl mundan öňki döwre degişli adamlaryň ýaşan gowaklary Uly Balhanýň ýakasynda, Uzboýuň golaýynda Damdamçeşme I we II, Jebel gowaklarynda ýaşapdyrlar. Bu döwrüň adamlarynyň pişesi aw awlamak bolup, olar dag geçilerini, jerenleri, gulanlary awlap, balyk tutup güzeran görüpdirler.

Türkmenistanyň taryhy-medeni ösüşiniň aýratynlygy onuň Orta Aziýanyň maddy medeniýetine täsir eden gadymy adamlaryň ýaşan sebitleriniň araçäginde ýerleşendigi bilen şertlendirilýär. Ýokarky paleolit döwründe adamlar ilkinji şekillendirish sungatyna baş goşup başlapdyrlar. Dünyä sungatynyň taryhynda ilkinji adamlaryň gowaklaryň diwarlaryna çeken haýwanlaryň reňkli şekilleri İspaniýanyň Altamir, Fransiyanyň fon de Gom, Montespan, Russiýanyň Ural-daky Kapowyý gowagynda, İtaliýanyň, Angliýanyň, Germaniýanyň, Alžiriň we beýleki döwletleriň çäginde dünýä möçberinde tapylan gonalgalarda örän täsirli suratlandyrlypdyr. Adamlar paleolit döwrüne degişli dag gowaklaryndaky gonalgalarda, esasan, bizonlary, keýikleri gara, gyzyl, mele reňkler bilen janly ýaly şekillendiripdirler. Bu şekiller barada sungaty öwreniji alymlar örän öwgüli

häsiýetnamalary berýärler. Paleolit döwrüniň adamlary özleriniň durmuşy üçin möhüm gerek bolan janly jandarlary oňat öwrenipdirler. Sebäbi olar ilkidurmuş adamsynyň ýasaýýş çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Käbir maglumatlara görä, adamlar ol haýwanlara çokunypdyrlar. Alymlar Türkmenistanyň çäginde-de şeýle ýadygärlikleriň bolmagy mümkün diýip çaklaýarlar (*2-nji surat*).

2-nji surat. Kesgirbulakdan
tapylan Mustýe döwrüne degişli daş
gurallar



Orta daş asyrynyň şekillendirish sungaty. Ilkinji urug toparlary Türkmenistanda mezolit (orta daş asyry) döwründe (miladydan öňki XII-VII müňýylıklar) ýuze çykýar. Bu döwürde Türkmenistanyň çäginde ýaşan adamlaryň gonagalgarly, esasan, Balkan welaýatynyň çäklerinde bolupdyr. Ol ýerlerden Damdamçeşme II, Jebel, Gaýly ýaly gowaklardan ýonulan ýasy çakmak daşlary, gazawlar, gapdallary oýulan ýasy daşlardan ýasalan zähmet gurallary tapyldy.

Mezolit döwrüniň adamlary awlan haýwanlarynyň derisini eýlemegi, agaçdan, süňkden, daşdan dürli görünüşli gurallary hem-de balykgulaklardan bezegleri ýasamagy başarypdyrlar. Jebel gowagynda ýaşan adamlaryň balykgulaklardan ýasan monjuklary tapyldy. Gaýly gowagynan bolsa sapak sapmak üçin kiçi-jik gözli süňkden ýasalan iňňaniň tapylmagy eýýäm adamlaryň geýim tikmegi başarıandygyndan habar berýär. Gubaseňňir burnunyň gaýaly belentligindäki “zergärçilik” ussahanasyndan balykgulaklardan ýasalan köpsanly ak we boýalan gyzyl reňkli monjuklar tapyldy. Öz ýasaýýş durmuşlarynda hiç hili peýda görmeseler-de, gadymy adamlar şol zatlary özleriniň akyň yetirip bilmeýän tebigatynyň gara güýçlerinden goranmak üçin ýanlarynda göteripdirler, üst-başlaryndan asypdyrlar. Olar ölüleri jaýlanlarynda meýitleriň üstüne gyzyl boýag külkesini sekipdirler. Bu ýagdaýy biz Gaýly gowagynyň ýanyndaky neolit eýýamynyň go-namçylygynda hem synlap bilyaris.

Enelik urugy – matriarhat giçki paleolit döwürlerinde döräpdir diýip alymlar çaklaýarlar. Bu döwürlerde áýallar bilen erkekleriň arasynda zähmet bölünışigi bolup geçipdir. Erkek adamlar agyr işleri öz üstlerine alypdyrlar, olar zähmet gurallaryny ýasamak, aw etmek, balyk tutmak ýaly işleri ýerine yetiripdirler, áýallar bolsa çagalara seretmek, ody ölçürmän saklamak, nahar taýýarlamak, iýimiş çöplemek ýaly işleri ýerine yetiripdirler. Emma zähmet önemciliğiniň barha agyrlaşmagy netjesinde enelik urugdan atalyk urugyna geçilýär. Muny alymlar ekerançylygyň we mallara ideg etmegiň döremegi bilen düşündirýärler.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji adamlaryň zähmet gurallary bilen bir hatarda bezeg öňümleri peýda bolupdyr. Jebelden we Gubaseňiňden tapylan ak we gyzyl boýaglar bilen reňklenen balykgulaklar bezeğleriň, ilkinji zergärçiliğiň alamatlary bolupdyr. Elbetde, mallaryň derilerinden egin-eşik edinmek, balykgulaklary reňklap boýnundan asyp özlerine “serenjam” bermekleri adamlaryň gözelliğ baradaky düşünjeleriniň kämillesyändigine güwä geçýär. Megerem, Türkmenistanyň çağında ýaşan adamlar özlerini gurşap alýan tebigat barada-da kän pikir edendirler. Olar görýän owadan ösümlikleriniň, haywanlarynyň we adamlaryň sekillerini suratlandyrmagada-çaşandyrlar.

Ýewropanyň paleolit ýadygärliliklerinde ilkinji adamlar reňkleriň üsti bilen özleriniň awlaryny hakyky keşpde suratlandyryp, olara çokunypdyrlar. Orta daş asyrynda bolsa bu ýerlerde ýaşan adamlar indi öňküleri ýaly haywanlaryň sekillerini janlandyrmak islemdirler. Olar haywanlaryň sekillerini ýonekeý çyzykly sekiller görnüşinde suratlandyrmagçaşypdyrlar. Mezolit döwrüniň sekillendiriş sungatynda adamlar özleriniň durmuşyny hem suratlandyryp başlapdyrlar. Eýyäm bu adamzadyň özünüň durmuşdaky orny baradaky düşünjeleriniň döremeginiň kemala gelendiği bilen baglanyşykly diýip pikir ýuwürtmäge esas döredýär. Olar çyzykly sekiller arkaly aw we durmuş pursatlaryny beýan edipdirler. Reňkleri welin paleolit döwrüne garanyňda gowurak peýdalanydyrlar. Adamlar enelik urugyny alamatlandyrýan garry enäniň heýkel sekillerini hem ýasapdyrlar. Aýal sekilleriniň tapylmagyny alymlar enelik hudaýy hökmünde ýa-da enelik urugy (matriarhat) jemgyétiniň nyşany hökmünde delillendirýärler.

Türkmenistanda bu döwürlerde ýaşan adamlaryň durmuşyna degişli tapindylarda, biz zergärçilik sungatynyň kemala gelşi baradaky pikiri orta atyp bilyäris. Adamlarda bezenmek adaty durmuşa girizilip, ruhy lezzet we gözelliğ baradaky düşünjeler ýöredilipdir. Alymlar öz işlerinde köp halatlarda merhum jaýlananda olaryň bezelişi barada aýdýarlar. Bilşimiz ýaly, gadymy dini düşünjelerde adamyň ruhy ebedi ýasaýarmış. Ol ýene-de gaýtadan dikelip, öňki kaddynada ýasaýsyny dowam edýärmiş, ýöne onuň soňraky durmuşynda – “oýananda” ýaşamak üçin onuň ýanynda möhüm serişdeler we esbaplar gerek bolýarmış diýen düşünjeler bilen ýasapdyrlar. Ynha, şu nukdaýnazardan pikir edip ýasaýan ilkidurmuş jemgyétiniň adamlary hem edil durmuşda gazanan iň oňat zatlary bilen bilelikde jaýlanan bolmagy mümkün diýen pikire gelmekleri ýerlikli bolsa gerek.

Türkmenistanda orta daş asyrynyň sungaty barada giňişleýin gürrüň etmek kyn. Megerem, ol döwre degişli janly-jandarlaryň dag gowaklarynda ýa-da durmuş esbaplarda galdyran sekilleri tebigy şertlere görä, biziň ýurdumyzyň çäkle-rinde häzirki günlere čenli saklanan däldir.

Mezolit, ýagny orta daş asyrynyň ahyrlarynda adamlar dag gowaklaryndan çykyp, maldarçylyga we ekerançylyga geçip ugrapdyrlar. Netijede, adamlar oturymly ýagdaýa geçip, kiçirák obalar ýüze çykypdyr. Elbetde, bu eýyäm adamzadyň durmuşynyň täze sahypalarynyň medeni baýlygynyň üstünü açýar.

§3. Täze daş asyrynyň şekillendiruş sungaty

Türkmenistanda täze daş asyry bolan neolit (miladydan öňki VII müňýyllıgyň ikinji ýarymyndan V müňýyllıgyň birinji ýarymy) döwrüni, gadymy adamlaryň ýasaýşyň täze basgançaklaryna göterilendigi bilen häsiyetlendirip bolar. Bu döwürde adamlaryň hojalyk durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär, ýagny awçalykdan haýwanlary eldekileşdirmäge, ýabany iýr-iýmişleri çöplemekden ekerançylyga geçiliп başlanýar. Netijede, takmynan miladydan öňki VI müňýyllıgyň içinde Günorta Türkmenistanda gadymy ekerançylyk we maldarçylyk medeniyeti ýuze çykýar.

Arheologlaryň anyklamagyna görä, bu düşelgeleriň ýakyn Gündogar dünýasınıň has gadymy düşelgeleri (Ierihon, Hassun, Jarmo) bilen umumylyklary bolupdyr. Bu düşelgeler dünýäniň dürli künjeklerinde, köplenç halatda özbaşdak, käte bolsa başga ýerlere göçüp-gonmaklary netijesinde ýuze çykypdyr. Bu umumylyk Günorta Türkmenistanda adamzat jemgyyétiniň ösüşiniň has belent derejä göterilendiginden habar berýär.

Täze daş eýýamynyň adamlary ýaşamak üçin tebigy gowaklary peýdalanylpydyrlar. Jebel hem Türkmenbaşy ýarymadasyndaky gowaklar gadymy adamlaryň köp nesliniň galdyran yzlary bolup, olar häzire čenli saklanyp galypdyr. Adamlar Türkmenistanyň ýerlerindäki onçakly köp bolmadyk tebigy gowaklarda oňnut etmek bilen çäklenmän, eýsem açık düşelgelerde-de mesgen tutup ugrapdyrlar. Şeýle düşelgeleriň köpsanlysy Uzboýuň birçak terk edilen hanasyň ugrunda (Kugunek dagynda, Çalaişem guýusynda, Orta guýuda, Okijede we beýleki ýerlerde) üsti açylýar. Şol ýerlerdäki üstünü şemal açan çägelikleriň astyndan köp möçberdäki daş gurallaryň hem-de keramiki gap-gaçlaryň üsti açylýar. Olar miladydan öňki IV-III müňýyllıklar bilen senelenýärler. Türkmenistanyň tebigy şertlerinde sähralyk azlyk edýän demirgazyk etraplary öz ösüşinde ýurduň günorta sebitlerinde ýaşaýan ilatdan ep-esli yza galypdyr.

Arheologiki maglumatlara görä, şol düşelgelerde haýwanlaryň derileridir şahala-ryndan çatma görnüşli ýonekeýje ýaşaýış sümelgeleri gurlupdyr. Muňa garamazdan, adam eli bilen gurlan ýaşaýış “jaýlary” binagärlilik sungatynyň başlangyjy diýip bolar. Edil şonuň ýaly Gubaseňňir burnundan tapylan, balykgulaklardan monjuk ýasamak üçin niýetlenilen “ussahanany” amaly-haşam sungatynyň döreşiniň gözbaşy hasaplylsa ýalňyş bolmasa gerek. Monjuklaryň hemmesi birmeňzeş süyrüräk şekilde bolup, olaryň ýokary ujy aşakydan çowlurak bolup, ondan ýüp däkmak üçin deşik deşilipdir. Monjuklaryň köpüsünde açık gyzyl reňkiň yzlary-da saklanyp galypdyr. Şolara meňzeş monjuklaryň köpsanlysy Jebel gowagyndanam tapylyar.

Estetik garaýşynyň ýonekeýdigine garamazdan, neolit eýýamynyň adamlarynyň kalbynda kem-kemden daşyny gurşap alan dünýä aň ýetirmek duýgusy döräp ugrapdyr. Deňiz balykgulaklaryndan ýasalyp, adamlaryň boýnundan asylan, saçlaryna dakylan köpsanly monjuklar, tebigatyň jadyly güýcilerinden wehim

eden gadymy adamlaryň akyl derejesiniň dini çyglyndan çykyp, çeper akyl ýetiňe golaýlandygyna güwä geçýär. Olar ýöne bir ýüpe düzülen däl-de, eýsem işle-nilip bejerilen hem reňklenen monjuklar bolup, bezeg hökmünde dakynypdyrlar. Monjuklary gyzyl reňk bilen reňklemek hem, merhumyň mazaryna sepmek däbi hem gadymy adamlaryň gözellige aýratyn ähmiýet berendiklerine güwä geçýär. Ýagny ýasaýşy alamatlandyrýan bu reňk Türkmenistanyň çäginde köp asyrlaryň dowamynda giňden ulanyp gelnipdir.

Gadymy adamlaryň gazanan üstünlikleriniň iň naýbaşylarynyň biri küýze-gärçilikdir. Keramiki gap-gaçlaryň bölekleri baryp, Türkmenistanyň irki neolit eýýamynyň ýadygärliliklerinde duş gelýär. Kämil däl gazanlardyr tabaklaryň toýuny eylenmedik, ýasalyşy gödek, bişirilişiniň hili pes bolupdyr. Emma Jebel gowagyn-dan tapylan gap-gaçlaryň daşy az-kem ýylmanypdyr, Uzboýyaka düşelgelerinden tapylanlary bolsa nagyşlanypdyr. Bişirilmedik gaplara çöp bilen gönü hem gyşyk göwrümlü ýonekeyje nagyşlar çekilipdir. Gap-gaçlara nagyş çekmek sungatynyň hakyky ösüşi Günorta Türkmenistanda giçki neolit ýa-da eneolit atlandyrylyan mis-daş asyry eýýamyna degişlidir. Durmuş, ýasaýş ugrundaky göreş ösüşi döredýär, ösüş bolsa ırıngısız zähmetde bolup geçýär. Taryhy dialektikanyň wajyp meselesem şundan ybarat. Suw ugrundaky göreş Gündogar ýurtlarynda gademyyetden bari do-wam edip gelýär. Türkmenistanyň ýerlerinde gadymy adamlar ýa-ha uly derýalaryň şaha-şaha bolup guitarýan ýerlerinde (Tejen derýasynyň aýagujundaky Göksüýri oazisi) ýa-da dag çeşmeleriniň aýagujunda, düzlüge ýáýraýan ýerlerinde (Köpetdagyn etegi bilen çöl aralygyndan uzalyp gidýän mes toprakly zolak) oturymly ýagdaýa geçip, ýuwaş-ýuwaşdan ýonekeý ekeraneylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar.

Ekeraneylygyň ýuze çykmagy adamlaryň durmuşynda uly öñegidişlik bo-lupdyr. Indi adamlar taýýar öňümleri ýygnamakdan şol öňümleri öndürmeklige geçiripdirler, netijede, adamlar tebigy şertlere garaşsyz ýaşap başlapdyrlar. Edil şonuň ýaly awçylykdan maldarçylyga geçirilmegi adamlaryň ete, süýde, ýüne, derä bolan islegini üpjün edipdir. Türkmenistanyň ýerinde iň gadymy ekeraneylyk merkezi Günorta Türkmenistanda miladydan öňki V müňýyllykda ýuze çykan Jeýtun we Çopandepe oturymly ýerleridir.

Jeýtun medeniýeti. Türkmenistanda miladydan öňki V müňýylliga degişli “Jeýtun medeniýeti” iň gadymy ekeraneylyk merkezi hökmünde dünýä taryhynda bellidir. Jeýtun adynyň gelip çykmagy Jeýtun obasyňň ady bilen baglanyşykly-dyr. Ol Aşgabat şäherinden 30 km demirgazyk günbatarda ýerleşyär (3-nji surat).

Jeýtun medeniýetiniň ýadygärlilikleri üç döwre: irki, orta we giçki döwürlere bölünýär. Jeýtun medeniýeti häzirki Ahal welaýatyň Bamy obasyndan başlap tä Mäne-Çäçe obasyna çenli aralygy öz içine alypdyr. Onuň irki döwrüne Jeý-tundepe, Togalakdepe oturymly obalary degişlidir. Häzirki Gökdepe etrabynräkky Pessejikdepe, Çopandepe we beýlekiler bu medeniýetiniň ortaky döwrüniň ýady-gärlilikleridir. Jeýtun medeniýetiniň giçki döwrüniň ýadygärlilikleriniň biri-de Mäne bilen Çäçe obalarynyň (häzirki “Altyn asyr” etraby) arasyndaky Çagillydepedir.



3-nji surat. Täze daş asyrynyň gurallary

Kelteminar medeniýeti. Günbatar we demirgazyk Türkmenistanda ýasaýan adamlaryň ýasaýyış durmuşlary alymlaryň kesgitlemelerine görä, Orta Aziýanyň uly bölegini tutan, awçylyk we balykçylyk bilen meşgul bolan kelteminarlylaryň medeniýetine meňzeş bolupdyr. “Kelteminar medeniýeti” adynyň gelip çykyşy Kelteminar akabasy bilen baglanyşyklydyr, çünkü bu medeniýete degişli ýadygärlikleri alymlar ilkinji gezek şol kanalyň ýakalaryndan tapypdyrlar. Kelteminaryň umumy araçägi Hazar ýakasyndan Täjigistana, Köpetdag eteklerinden Urala çenli hasaplanýar.

Kelteminar medeniýeti miladydan öňki IV müňýylliga degişlidir. Kelteminar medeniýetine degişli meşhur ýadygärligiň biri Tümmekekiçijek mazarlygydyr. Onuň ady bilen bagly Tärimgaýa, Duzgyr, Şasenemgyr we Gäßürgyr belentlikleri hem Orta Aziýanyň demirgazyk sebitlerine degişli meşhur neolit eýýamyň ýadygärlikleridir. Bu ýerde üsti açylan 23 sany mazardan her dürli gaplar, daşdan ýasalanönümler, balykgulak bezegleri tapylýar. Şeýle-de kelteminarlylar merhumlaryny jaýlanlarynda olaryň mazaryna mele reňk sepipdirler. Kelteminarlylaryň jaýlary ýokarsy gümmez görünüşinde bolup, sütnüler bilen berkidelipdir. Jaýlaryň uzynlygy 25 metrden gowrak, beýikligi 4 metre barabar, hatara gurlan ymaratlar bolupdyr. Gadymy Horezmiň çäklerinde täze daş asyryna degişli oturymlı yerleriň biri-de 4-nji Ýanbaşgala mekany bolup, ondan tapylan tapyndylar hem Kelteminar medeniýetiniň ýadygärliklerine meňzeş bolupdyr.

Uzboý. Gadymy adamlaryň ýaşan ýerleriniň biri-de Uzboýdyr. Bu döwürler Uzboýda ýasaýyış üçin amatly şartler bolupdyr. Amyderýanyň Sarygamşa guýyan

ýerinde kelteminarlylaryň obalary ýerleşipdir. Miladydan öňki IV müňýyllygyň birinji ýarymynda Uzboýda ýaşaýyş gülläp ösüpdir. Alymlar Uzboýuň ýokary we orta akymlarynda, Sarygamyş töweregide Kelteminar medeniýetine degişli ýadygärliklerden şol döwrüň ýaşaýyş jaýlarynyň galyndylaryny, daşdan ýasalan dürli zähmet gurallaryny, ýonekeýe çzyklar bilen nagyşlanan küýzeönümlerini tapdylar. Uzboý jürgesinde ýaşan gadymy adamlaryň daşdan ýasan paltajyklary Kelteminarda duş gelen paltajyklara meňzeşdir.

Täze daş asyrynyň binagärligi we nakgaşçylygy. Täze daş zamanyna degişli bolan binagärligiň ilkinji gurluşyklaryna mahsus jaýlaryň galyndylary Jeýtun düşelgesinde ýuze çykaryldy. Jeýtun tutuşlygyna diýen ýaly alymlar tarapyndan öwrenildi. Jaýlaryň bitertip gurulmagy entek olaryň oýlanyşykly salynmanlygyn dan habar berýär. Şeýle-de bolsa käbir jaýlaryň salnysynda meňzeşliklerem duş gelýär. Olar şol döwrüň ýaşaýyş şertlerine laýyk edilip salnana meňzeýär. Jeýtun- lylaryň jaý salmagy gowşak bilenleri üçin, salan jaýlarynyň ini-boýuna laýyk edilip salynmandyr. Jaýlaryň käbirinde ortada ýerleşýän tegelek ojak bolupdyr, otagyň arasy pesräk diwar bilen bölünip ýatylýan ýer edilipdir, onuň gapdalynda ýörite dini däp-dessurlaryň berjaý edilýän ýerem bolupdyr. Otagyň ojagyň gabat garşysynda ýerleşmegi, onuň reňklenişi ol ýerden heýkeljikleriň tapylmagy bu otagyň dini däp-dessurlaryň berjaý edilýän otagy diýmäge esas berýär. Jeýtunda tutuş taýpa agzalary üçin niýetlenilen jemgyyetçilik ybadathana entek tapylanok. Onuň obadan çetde, aýratyn keramatly ýerde ýerleşen bolmagy-da mümkün. Gürünü edilýän otag iki maşgala üçin niýetlenilen özboluşly jaý bolmaly diýip alymlar tassykláýarlar.

Olaryň hersiniň gapdalynda kiçirák howly hem hojalyk hajatlary üçin salnan jaýlar ýerleşýär. Ähli jaýlaryň diwarlary süýrgült gübercek şekilli, uzynlygy 60-70 sm, ini 20-25 sm bolan, iri saman garylan laý böleklerinden salnypdyr. Olary ýerli jaý ussalary soňra gönüburçly çig kerpiçler görnüşine getiripdirler. Jaýlaryň gapylary darajyk bolup, olar haýwan derileri bilen ýapylypdyr. Olaryň bir du'lunda ojak ýerleşipdir. Jaýlaryň aşaky düşegi, adatça, hek bilen suwalyp, köplenç halatda gyzyl reňk bilen reňklenipdir. Olaryň diwary gara, öne çykyp duran tekje si bolsa gyzyl reňk bilen reňklenipdir. Bu tapyndylar Türkmenistanda hojalyk durmuşynda giňden ulanylan ak, gyzyl hem gara reňkler öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar diýip tassyklamaga mümkünçilik berýär.

Jeýtundaky jaýlary salmagyň usullaryny irki eneolitiň binagärligine degişli bolan Änew-1, Namazga-1, Ýasydepe, Daşlyjadepe, Ýalaňaçdepe ýaly ýerlerde de synlamak mümkün. Göksüýriniň, Daşlyjadepäniň ýaşaýyş toplumlary, esasan, ýaşalýan bir otagdan hem-de uly bolmadyk howlujygyň töweregide ýerleşen hojalyk jaýlaryndan ybarat bolupdyr. Bu döwre degişli Pessejikdepäniň ýaşaýyş jaýlarynyň umumy gurluşy, gurluşyk materiallary jeýtunlylaryň ýaşaýyş jaýlaryndan känbir tapawutlanmandyr. Oňa garamazdan, pessejikdepelileriň durmuşynyň köp aýratynlyklary bolupdyr. Ol ýerde bütün taýpanyň ybadathanasy bolan jaý gurlupdyr.

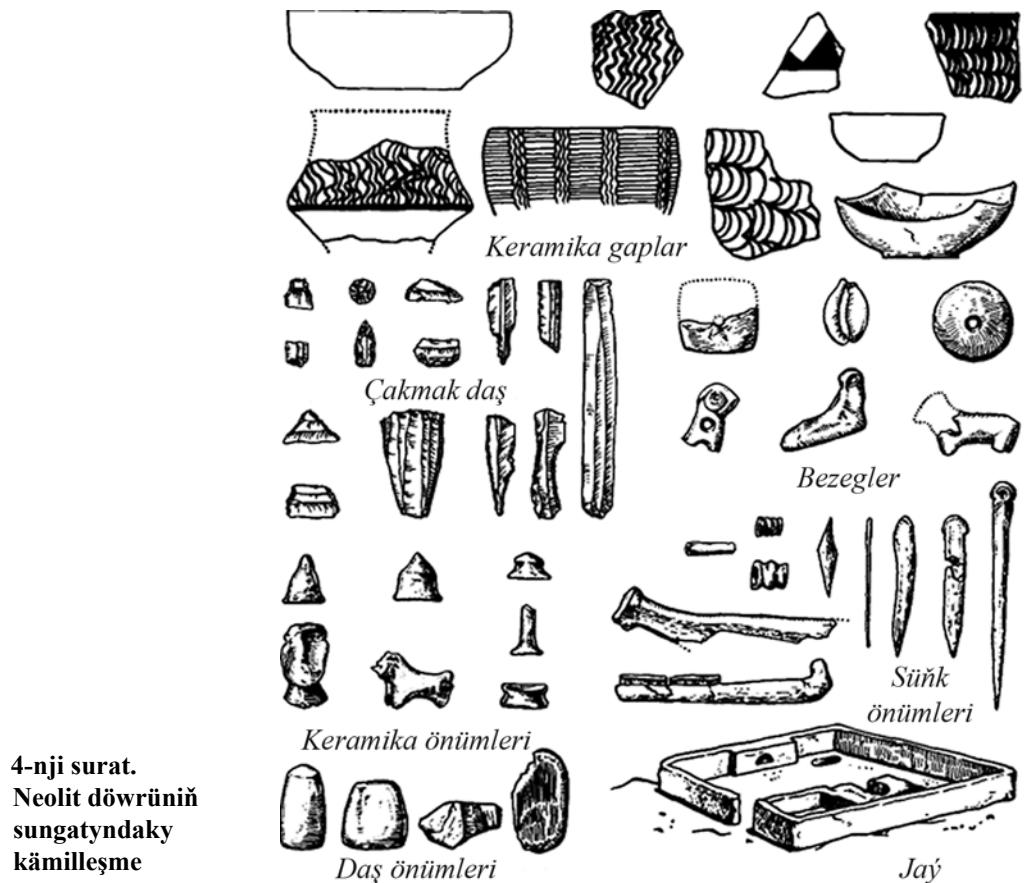
Bu uly jaýyň bezegini şekillendirish sungatynyň monumental nakşaçlyk hünäriniň ilkinji görnüşi hasaplap bolar. Sebäbi onuň ak diwarlarynyň ýüzüne gara we gyzyl reňkler bilen haýwan şekilleri çekiliplidir. Pessejikdepeden tapylan gadymy diwar bezegleri Türkmenistanyň şekillendirish sungatynyň iň gymmatlyk hazynasydyr.

Täze daş asyrynyň neolit sungatynda nagyslaryň kämilleşmegi. Gadymy nagyslar adamlaryň daş-töweregini gurşap alan dünýäniň iň esasy görnüşlerini asmandyr Zemini, Aýy, Günü, suwy, olaryň üsti bilenem ähli janly zatlary: guşlardyr haýwanlary, ösümlikleri şekillendiripdir. Neolit hem eneolit eýýamlaryň gadymy adamlarynyň düşünjesine görä, tebigatyň beýik güýçlerini olaryň daşky alamatlary däl-de, eýsem geometrik belgiler aňladypdyr. Adam şol belgiler arkaly özle-rini tebigatyň şeýle güýçlerine kiçijik bir ülüş bolup goşulýandyrys öydüpdirler. Nagyslaryň deslapky görnüşlerinde hemmä belli nyşanlar aňladypdyr. Nagyslar diňe bir kiçi zatda ulyny, bir bölejikde ählumumy zady aňladýan nyşanlar bilen çäklenmändir. Ol adamzadyň iň beýik çeperçilik açыşlarynyň biri bolupdyr. Çe-per keşpde pikirlenmäniň aýratyn görnüşi bolan sungatda nagys çeper döredijili-giň wezipesini ýerine ýetirýär.

Orta Aziýanyň gadymy halklarynyň ykbaly has ýakyndan baglanyşykly bola-ny sebäpli, ony bir umumylykda öwrenmek ýerliklidir. Şeýle-de bolsa her bir hal-kyň, milletiň öz däp-dessury, taryhy bolup, diňe özüne mahsus medeniyeti döre-dipdir. Mysal üçin, Zarautsaý jülgesindäki gowakda (Özbegistanyň günortasynda ýerleşýän Gissar dag kertinde) saklanyp galan şekiller gadymy neolit we bürünç eýýamlaryna degişlidigi anyklanyldy. Olarda jaňjagaz görnüşindäki eşikde eli ok-ýaýly awçylaryň we haýwanlaryň çyzgyly şekilleri mele reňk bilen reňklenipdir.

Şol döwürlere degişli Türkmenistanda Änewiň oturymly ýerlerinde toýun-dan ýasalan gaplardaky şekiller bolsa örän täsirlidir. Bu gaplaryň görnüşi Elam (Eýranyň ýerlerinde) we Hytaý keramikasyndaky nagyslar bilen meňzeşligi bar. Änewden tapylan tapyndylar bolsa adamlaryň ekeraneylyk we maldarçylyk bilen (miladydan öňki IV we III müňýillyklar) meşgul bolandygyny subut edýär. Ga-dymy çarwalaryň Saýmalydaş (Gyrgyzstan) dag gowaklarynda çeken suratla-rynda hem meňzeşlikler bar. Saýmalydaş ýadygärligi baryp miladydan öňki II-I müňýillyklar ýaşan çarwalaryň özboluşly durmuşyny açyp görkezýär. Olarda ýabany haýwanlaryň, belki-de gadymy awçylaryň däp-dessurlaryny görkezýän şekilleriň daşlaryň ýüzüne oýulup çekiliplidir.

Orta Aziýada jemgyéyetçilik gatlaklarynyň emele gelmegi bilen şekillendirish sungaty ýokary osüse eýe bolýar. Amyderýanyň aşak akymynda ýerleşýän Ho-rezm we onuň orta akymynda dörän Baktriýa döwletleriniň ýerlerinde, baktriýa-lylar (Demirgazyk Owganystanyň we Amyderýany ýakalap oturan häzirki Täji-gistany), sogdianalylar (Amyderýany orta akymynda we Zarawşan derýasynyň guýýan ýerinde) we horezmliler (Amyderýanyň demirgazygynda) ýerleşipdirler. Bu ýurduň ilitý özlerinden demirgazykda we günortada ýaşáyan çarwa halklar bolan sak we massaget taýpalary bilen medeni gatnaşyklary alyp barypdyr.



4-nji surat.
Neolit döwrünüň
sungatyndaky
kämilleşme

Belli alym W.M.Masson tarapyndan Türkmenistanyň gündogarynda ýerleşýän Ýylgynlydepe ýadygärliginden tapylan gadymy ybadathana dünýä taryhy üçin örän ähmiyetlidir. Bu ybadathana gadymy adamlaryň dini däplerini berjaý etmekleri üçin niýetlenip, onuň merkezinde ot ýakmak üçin tegelek ojak we palçykdan uzyn sekiler gurlup, mele we açık gyzyl boýaglar bilen reňklenipdir. Ybadathananyň diwarlary suratlar bilen bezelipdir. Olaryň birinde örän gowy saklanan nakşaçylyk pannosynda, baga dyrmaşýan ýylanyň we artky aýagyna oturan gorkunç haýwanyň şekili görkezilipdir. Bu freskany alym W.M.Masson miladydan öňki V müňýylliga degişli diýip hasaplaýar. Ýöne Ýylgynlydepe obasynyň miladydan öňki III müňýylligyn ahyrynda II müňýylligyn başynda dörän gadymy jeýtunlylaryň mirasdüseri Altyndepe medeniýetine degişlidigini belleýär. Sebäbi bu ýerde eýyäm ýokary ýasaýşyň yzlary görünýär. Tertipli çig kerpiçden gurlan jaýlar, misden ýasalan zähmet gurallary, terrakotadan ýasalan aýal heýkeljikleri we nagysly keramikalar muňa subutnama bolup hyzmat edýär. Tapylan keşpleriň kabiriniň dodagyndaky gyzyl boýaglar ýerli aýal maşgalalar dodak boýaglaryny ulanypdyrlar diýip aýtmaga mümkünçilik berýär.

Umuman, Türkmenistanda Jeýtun medeniýeti döwrüniň şekillendirish sun-gatyna degişli monumental nakgaşçylygyň, heýkeltaraşlygyň, keramika we zergärçilik hünärleriniň ilkinji oturymly adamlaryň durmuşynda möhüm orny eýele-megi, dünyä taryhyň mirasy üçin örän gymmatlydyr.

Täze daş asyrynyň külalçylygy. Gadymy adamlaryň gündelik ullanýan hoja-lyk goşlarynyň içinde iň kän tapyndylarynyň biri-de keramika gap-gaçlardyr. Ola-ryň bölekleri Türkmenistanyň irki neolit eýyamynyň ýadygärliliklerinde duş gelýär. Gap-gaçlara nagyş çekmek sungatynyň hakyky ösüşi Günorta Türkmenistanda giçki neolit ýa-da eneolit diýlip atlandyrylýan mis-daş asyrlaryna degişlidir.

Jeýtunyň keramikasy juda ýonekeý hem el bilen ýasalan önümlerdir. Ýasalýan önum has gowy bişer ýaly, palçyga ep-esli mukdarda ösümliklerden goşulýanam bolsa, olaryň hili pes bolupdyr. Önümleriň görrümi humlar, käseler hem kiçiräk dörṭburçluk gaplar ýaly görnüşde ýasalypdyr. Gap-gaçlar, köplenç, goňras-mele reňkde bolup, olaryň hiç hili bezegi bolmandyr. Sarymtyl-goňras görnüşli gap-gaçlara goňur reňk bilen nagyş çekilipdir. Olardaky suw çüwdürimine meňzeş na-gyşlaryň arasy bolsa kese çyzyklar bilen kesilipdir. Gap-gaçlaryň käbirleri biri-bi-rine sepleşip gidýän dik ýarymaý şekilli nagyş bilen örülipdir. Gap-gaçlara nagyş çekmek sungaty ep-esli derejede kämilleşipdir.

Nagyşlanan keramika önümleri, jaýyň diwarlary-nyň ýüzüne gara-gyzyl surat çekmek usuly Pessejikde-pe, Daşlyjadepe, Änew, Garadepe, Namazga, Ýasydepe, Göksüyri ýaly oturymly ýerlerde dowam etdirilipdir hem ösdürilipdir. Olara çalnan reňklerem, esasan, önküler bilen birmeňzeş bolupdyr. Suw çüwdürimine meňzeş nagyşlar ýitip, onuň ýerine parallel gönü çyzyklar giňden ulanylyp başlanýar. Kesişyän parallel çyzyklar gyşyk tor görnüşini emele getirip, üçburçluklary hem romblary doldurýar. Bu ýadygärliliklerden tapylan şekillendirish sungatynyň önü-mleri ilkinji ekerançylyk bilen meşgullanýan adamlaryň gözellik baradaky asyl düşünjesini görkezýär (*5-nji surat*).

Jeýtunly keramikaçy ussalar suw tolkunlarynyň şekillerini gaplara salmak bilen, adamlaryň tebigatyň iň möhüm çeşmesine ýuzlenýändi-gini aýdyň görkezýär. Seýrek duş gelýän toýundan ýasalan geçiniň, öküziň, goýnuň şekil-leri öý haýwanlaryna bolan söýgünüň alamaty hökmünde garamak bolar. Emma ortasy deşilen haýwanlaryň heýkeljikleriniň adamlaryň awçulyk bilen bagly rymlaryna degişli bolmagy mümkündür. Sebäbi ol haýwanlaryň içinde dag goçlary, gulانlar hem bar.

Örän täsirli toýun palçygynadan ýasalyp, Çagyllydepeden tapylan bişirilme-dik öküziň şekili Günorta Türkmenistanyň Hindistan ýa-da Krit bilen medeni ara-baglanyşgynyň bolandygyna güwa geçýär.

Jeýtun medeniýeti döwründe daş we süňk ýonmak senedi täzeden döräp başlapdyr. Ýörite ýylmanyp ýasalan goýun şekilindäki heýkeljikler adamlaryň



5-nji surat. Keramika tabagy. Ýylgynlydepe. Miladydan öňki IV müňýyllık

boýnundan asmagy üçin niýetlenipdir. Şeýle-de balykgulaklardan, haýwanlaryň turba şekilli süňklerinden, daşlardan ýonulyp ýasalan monjuklar bu döwre degişli çeperçilik önümleridir.

Giçki taze daş asyryna degişli hasaplanýan Çopandepe ýadygärliginden haywanyň eňek süňkünden ýasalan oragyň tapylmagy diýšeň täsirlidir. Ony dünýäde iň gadymy oba hojalyk zähmet guraly hasaplamaýan ýerliklidir.

Taze daş asyryna häsiýetli aýratynlyklaryň biri-de dokmaçylygyň döremegidir. Dokmaçylygyň neolit zamanynda ýuze çykandygyna şol döwrüň keramika önümlerine salnan nagyślaryň görnüşleri-de şayatlyk edýär.

§4. Mis-daş asyrynyň sekillendirish sungaty

Ýurdumyzda eneolit (mis-daş asyry) döwrüne degişli ýadygärlikleriň 30-dan gowragy alymlar tarapyndan mälim edildi. Olar, esasan hem, Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşendir. Bu döwre degişli Änewdepe, Garadepe, Namazgadepe, Göksüýri ýaly gadymy ýadygärliklerde irki adamlaryň medeni durmuşy alymlar tarapyndan düýli öwrenildi.

Mis-daş eyýamynyň gurluşygynyň möhüm üstünligi uly göwrümlü gönüburçly çig kerpijiň ulanylyp ugralmagydyr. Ähli jaýlar pürsler bilen ýapylyp, saman garylan laý bilen suwalypdyr. Palçyk saman bilen suwalan otagyň düşegine, köplenç, gyzyl ýa-da gara reňk çalnypdyr. Bu döwürde käbir jaýlaryň diwaryny nagyşlamak däbi ýuze çykyp ugradypdyr. Mis-daş eyýamynyň soňky ösüşini urug-taýpa gatnaşyklaryň ösüsünde garyndaş maşgalalaryň bir kowuma birleşmek ýagdaýynyň döräp ugramagy bilen häsiýetlendirip bolar. Bu ýagdaý Göksüýri-1, aýratynam, Garadepe ýasaýyış toplumlarynda aýdyň görünýär. Gazuw-barlag işleriniň netijesinde Göksüýrûde giden giň bolmadyk köçeleriň ugurnda ýerleşen ýasaýyış jaýlarynyň üsti açyldy. Bu ýasaýyış toplumlary kiçiräk howludan, birnäçe ýasaýyış hem hojalyk otaglaryndan, dini däp-dessurlary berjaý etmek üçin niýetlenilen jaýlardan ybarat gurlupdyr. Garadepedäki jaýlar köp otagly bolup, ol ýerde 20 ga golaý ýasaýyış hem hojalyk jaýlary ýerleşipdir.

Günorta Türkmenistanda üsti açylan tapyndylardaky gadymy nagyślary içgin synlanyňda, amaly-haşam sungatynyň dürlü görnüşlerinde lineýnografikanyň (dogry çizmek) reňk alamatlarynda tutuş taslama gurluşynyň birligini görmek bolýar. Eneolit döwrüniň gap-gaçlaryndaky nagyşlar dokmaçylykda ulanylan nagyşlar bilen Ýasydepäniň we Änewiň azsanly diwar bezeglerinde gabat gelýär. Eger surat-keşler jaýlaryň diwaryndan asylan matalaryň, halylaryň nagyślaryna gönüden-göni öýkünen bolaýanlarynda-da, bu olaryň binalardaky bezegleri baýlaşdyrmak üçin döwrüň ösen estetiki talaplaryna ymtýlandygyndan habar berýär.

Häzirki Kaka etrabynyň çägide ýerleşýän Garadepe ýadygärliginde ilatyň esasy bölegi maldarçylyk we ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Garadepe-

de köp otagly çig kerpiçden salnan jaýlaryň üsti açyldy. Garadepeden misden zähmet gurallary we ýaraglaryň dürli görnüşleri tapylýar. Şeýle-de bu depeden haýwanlaryň, adamlaryň heýkeljikleriniň hem birnäçesi tapyldy.

Bu döwre degişli Namazgadepäniň tutýan meýdany 50 ga barabar bolup, ol hem Kaka etrabynyň çäginde ýerleşýär. Ony alymlar iň köp ilatly oba hasaplaýalar. Namazgadepede hem çig kerpiçden köp otagly jaýlar gurlup, edil Garade-pedäki ýaly çeperçilik önumleri taýýarlanypdyr.

Eneolit döwrüniň iň oňat öwrenilen ýerleriniň biri-de Göksüýri oazisidir. Göksüýri Tejen derýasynyň aşak akymlarynda ýerleşip, ilat, esasan, ekerancylyk bilen meşgullanypdyr.

Heýkeltaraşlyk. Dünýäniň dürli ýerlerinde bolşy ýaly, Türkmenistanyň ýerlerinde hem gadymy döwrüň heýkeltaraşlyk sungatynyň ilkinji başlangyjy döräp ugraptdyr. Bu ýerlerde haýwanlaryň bisirilen hem çig palçykdan ýasalan şekilleri eneolit eýýamynda ýuze çykypdyr. Gödeňsi ýasalan ol şekillerde haýwanlaryň keşpleri umumylaşdyrylan görnüşde berilýär. Olary haýwanlaryň haýsy görnüşine degişlidigini anyklamak kyn. Olaryň käbirlerini gadymy awçylaryň awlan haýwany, esasan, dag tekeleri bolmaly diýip çak edip bolar.

Ilkidurmuş sungaty şol haýwanlaryň täsiri bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Haýwanlaryň daşdan ýasalan umumylaşdyrylan şelpe görnüşli şekiljikleri tumar hökmünde ulanylypdyr diýip çaklamak bolar.

Eneolit eýýamyň obalaryndan tapylan haýwanlaryň şekiljikleri dürli görnüşde bolupdyr. Şol şekillerde dag tekelerini, öküzleri, itleri tanap bolýar. Bu şekiller gadymy adamlaryň hojalyk durmuşynda ýuze çykan özgerişligi aňladýar. Ýagny haýwanlary eldekileşdirmek örän uly önegidişligi alamatlandyrypdyr. Yöne şol şekiljikler bir tarapdan mal sürüleriniň köpelmegini aňladýan bolsa, ikinji tarapdan olary her hili howplardan gorap saklamak ýaly ryymalar bilen bagy bolupdyr.

Ilkidurmuş eýýamynda, adam şekiljikleri-de edil şonuň ýaly, jadyly güýçlere ynanmak däbine eýeripdirler. Olaryň arasynda iň giň ýaýrany zenan şekiljikleridir. Ol şekiller çzyzklar arkaly ýerine ýetirilip, Jeýtun medeniýeti döwrüne degişlidir. Yöne bu keşp mis-daş eýýamynda aýratyn giň ýaýrawa eýe bolupdyr.

Gadymy ekerançylaryň hojalygynda aýallaryň ornuň artmagy nesil dowam etdiriji we bolçulygyň nyşany hökmünde hudaýlaşdyrylypdyr. Ol bolelinlik dini düşünceler bilen baglylykda beýik ene tebigaty hem alamatlandyrypdyr. Emma aýal heýkeljikleriň jadyly güýjüne ynam olaryň çeperçilik ähmiyetini ikinji derejä süýşüripdir. Zenan hudaýlaryň aglabá köpüsi oturan görnüşde-de, az mukdarda dik duranlary-da bolupdyr (*6-njy surat*).



6-njy surat. Mis-daş asyrynyň zenan heýkeljigi

Seýrek hem bolsa erkek kişileriň heýkeljiklerem ýasalypdyr, emma olar beýik hudaýyň nyşany bolmaklary ähtimaldyr. Olaryň şartlı ýasalan göwresi, sakgaly, egrı burny, ýüz keşbi şumerleriň nepis heýkeltaraşlyk eserlerini ýadyňa salýar. Bu daşky meňzeşlige gös-göni göçürme däl-de, gadymy nepis heýkeltaraşlyk sungatynyň ösüşinde birmenzeş kanunalaýyklyklaryň ýuze çykmasy hökmünde garamak bolar.

Mis-daş asyrynyň binagärligi we nakşaçylygy. Günorta Türkmenistanyň mis-daş asyryna degişli ýadygärliliklerinde ilatyň oturymly ýerleriniň sany artyp, ýasaýyş durmuş önkülere garanynda has-da kämilleşipdir. Bu döwrüň esasy ýadygärlilikleriniň hataryna Änew, Garadepe, Namazgadepe, Göksüýri, Ulugdepe ýaly medeniýet merkezlerini goşmak bolar. Maddyönüümçiliği kämilleşmegi, ilatyň bir ýere jemlenmegi we suwaryş ulgamynyň emele gelmegi ilkibaşda aýry-aýry obalaryň, soňra ilateýliklaryň emele gelmegine itergi beripdir. Oturymly ekerançylygyň ýaýbaňlanmagy bilen binagärligiň ösmegine we onuň ýerli aýratynlyklarynyň döremegine goldaw beripdir.

Mis-daş asyrynda Göksüýrûden Änewe çenli aralykda birnäçe oturymly obalar emele gelipdir. Göksüýri döwrüniň Daşlyja, Ýalaňaç obalarynyň biri-birini çalşyrýan jaý gurluşyk däpleri Göksüýrûden tapyldy. Irki Daşlyja obasynyň ilaty jeýtunlylar ýaly bir otagly jaýlary gurupdyrlar. Göksüýri döwründe jaýlar tutuşlaýyn kowçum görnüşinde, aglab a köp otagly bolupdyr. Göksüýri jülgesiniň has giçki döwrüne degişli Ýalaňaç obasyna bir otagly jaýlar mahsus bolupdyr. Obanyň čüñkünde tegelek diňli goranyş diwarlary bolupdyr.

Göksüýrûde obalar ykjam gurlupdyr, jaýlary hatara salnyp, ortadan köçeler geçirilipdir. Ýasaýyş jaý toplumlarynyň ownuk geçelgeleri – köçejikleri bolupdyr. Her ýasaýyş jaý toplumy dürlü maksatlar üçin niyetlenipdir, olaryň öý ybadatha-najygy, ýasaýyş otaglary, naharhanalary, hojalyk üçin niyetlenen otaglary bolup, olar kiçiräk howluly, köp otagly jaýdyr. Howly jaýyň aýry otaglary ýaly ähmiýete eýe bolup, jaýlaryň merkezinde ýerleşipdir.

Gurluşyk işiniň we Göksüýri jülgesiniň gülläp ösen döwrüni alymlar Ýalaňaç obasynyň jemgyýetçilik jaýlarynyň döremegi bilen baglansydrýarlar. Jemgyýetçilik jaýy obanyň merkezi böleginde ýerleşipdir we daş-toweregindäki jaýlardan uly bolupdyr. Galyň diwarlaryň içki ýüzi goňur ýa-da ýaşylymtyl laý bilen suwalyypdyr, jaýyň düşegi bolsa köp gat depelenen palçyk bilen suwalyypdyr. Jaýyň içinde altar-sezde edilýän ýeri bolupdyr. Megerem, onda nakşaçylyk sun-gatynyň görnüşleri ulanylan bolmagy ähtimaldyr.

Jeýtun medeniýetiniň ornuna gelen täze Änew medeniýeti döreýär. Ol birnäçe döwürleriň basgaçagyň başdan geçirip, enelite - Änew I, II; bürünç döwrüne - Änew III; demir döwrüne - Änew IV ýasaýyş gatlaklary bilen mälimdir. Änewiň ilkinji ekerançylyk obasında Jeýtunyň jaý gurluşyk däpleri ösdürilip, bir otagly jaýlar gurlupdyr. Yöne bu ýerde jaýlar pahsadan salynman, eýsem çig kerpiçlerden dikeldilipdir. Giçkiräk döwürlerde diňe bir ýasaýyş jaýlary däl, eýsem obalar

hem ulalypdyr. Obalarda jaýlary aýry-aýry toplumlara bölýän köceler, geçelgeler ýüze çykypdyr. Jaý gurluşygynda birnäçe kiçiräk otaglardan, hojalyk desgalaryndan, naharhanalardan we açık howludan duryan köp otagly jaýlar ulanylyp başnypdyr. Insiz köçejikler-geçelgeler bilen bölünen şeýle jaýlaryň birnäçesi urug jemgyyetiniň ýasaýyş durmuşyny häsiýetlendirdirýär.

Indi Jeýtun obasyndaky bitertip ýerleşen bir otagly jaýlaryň ornuna aralary geçelgeler bilen bölünen, belli bir anyk ugur boýunça tertipli gurlan köp otagly jaýlar gelyär. Şeýlelik bilen, Änewde şäher gurluşyk medeniýetiniň ilkinji alamatlary ýüze çykyp başlapdyr.

Arheologiki barlaglaryň netijesinde Änewde “ybadathana” diýlip atlandyrylýan ymaratyň üsti açylýar. Otagyň içi ýarym hrom (açyk boýaglaryň birleşmegi) nagyş bilen bezelip, ýagty çal suwag bilen suwalyp, ýörite taýýarlanan diwaryň yüzüne iki sany uly gönüburçly geometrik nagyş çekilipdir. Olaryň birinde gara reňk bilen jäheklenip gyzyl üçburçluklar sekillendirilipdir, beýlekisinde umumy gara zolaklar bilen jäheklenen gyzyl reňkli romblar sekillendirilipdir. Üçburçluklaram, romblaram dik hatary emele getirýän reňklenmedik şekiller bilen gezekleşdirilipdir. Otagyň düşegi goýy gyzyl reňk bilen örtülipdir, onuň kökleri Jeýtun medeniýetine siňip gidýär. Şeýle bezelen jaýa Kakanyň golaýynda ýerleşen Ýasydepe obasynda-da duş gelmek bolýar. Diýmek, öý bezeg işlerinde nakgaşçylyk sungaty eneolit döwrünüň jemgyyetçilik medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolupdyr.

Namazgadepäniň medeni ýasaýyş gatlaklary hem Änewiň jaý gurluşygyna çalymdaş bolup, köp ilatey oturymly oba emele gelipdir. Namazgadäniň köp otagly jaýlary çig kerpiçden gurlupdyr. Obanyň içinden giň köceler geçiripdir, merkezinde jemgyyetçilik meýdançasy aýratyn gurlan ybadathana görnüşli jaýlar bolupdyr. Şäher nusgaly obanyň emele gelmegi dini merkezin ýüze çykmagyndan habar berýär. Namazgadepede jaý gurluşyk däpleri ýasaýyşyň täze talaplaryna laýyklykda baýlaşypdyr we kämilleşipdir. Ýerdäki ojaklaryň ýerine ýörite tüsse çykar ýaly diwar ojaklary gurlupdyr. Diwarlardaky tagçalar birnäçe ýerde edilipdir.

Häzirki Kaka etrabynyň çägïnde ýerleşyän Garadepede birnäçe maşgala niýetlenen köp otagly jaýlaryň üsti açyldy. Olar çig kerpiçden salnyp, tertibe getirilipdir. Garadepäniň tutýan meydany 15 ga barabar bolupdyr. Garadepäniň gurluşynda jemgyyetçilik ähmiyetli jaýlar, ýasaýyş jaý toplumy we tertibe salnan köceler we köçejikler aýdyň görünýär. Galanyň merkezinde jemgyyetçilik jaýlary gurlupdyr. Ýasaýyş jaýlaryň gurluşynda birnäçe otaglar we olardan howla çykal-galar bolupdyr. Garadepedäki ýasaýyş hem hojalyk jaýlarynyň sany 20-ä ýetyär. Galada ýasaýan hojalyklaryň umumy aşhana ojagy bolup, adamlaryň birnäçe neslini özünde jemleýän garyndaş uly patriarchal maşgala bolupdyr.

Gadymy Türkmenistanyň binagärliginde diwarlara nagyş çekmek usullarynda giňden yaýbaňlanyp ugrapdyr. Kaka şäherçesiniň ýanyndaky eneolit eýýamyna degişli Ýasydepe obasyndan dört gatlakdan ybarat nagyş çekilen diwar na-gyślarynyň birinde dik çyzyklaryň biri-birini kesip geçmegeniň netijesinde, başaşa

gaytalanýan üçburçluklar emele getirilipdir. Beýleki birinde bolsa reňklenen aralary ýygy çyzyklar bolup, gara dörtburçluklardyr açık reňkli üçburçluklar çekilipdir. Edil şolar ýaly Änewiň günortasyndaky depäniň aşaky gatlagyndan tapylan jaýyň diwarlarynyň biriniň ep-esli ýeri nagyşlanypdyr. Onda daşyna gara dörtburçluk aýlanan gyzyl reňkli nagys kä açık fonda küst tagtasynyň görüşinde, käte bolsa gönüburçluklar hem-de süýrgült üçburçluk görüşinde çekilipdir.

Görnüşine görä, Köpetdagyň eteginde ýaşan ilat jaýyň aşagyny (pollary), kate bolsa diwarlary bir görnüşli reňk bilen reňkläpdirler.

Umuman, eneolit döwrüniň binagärligi we şäher gurluşygy baradaky maglumatlardan çen tutsaň, Türkmenistanyň çäklerinde ýokary medeniyetli jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň döräp başlandygyny görýäris. Nakgaşçylyk sun-gatynyň, binagärligiň we amaly-haşam sungatynyň sazlaşykly ösüşini hut su eýýamlar bilen baglanychdyrmak bolar.

§5. Mis-daş asyrynyň külalçylygy

Türkmenistanda amaly-haşam sungaty müňýyllyklaryň dowamynda kämilleşip, dünýä siwilizasiýasynyň esasy merkezleriniň biri hökmünde adamzadyň medeni gymmatlyklaryna uly goşant goşup gelipdir. Şekillendirış sungatynyň ilkinji kämilleşmeginiň basgaçaklary miladydan öňki VI-V müňýyllyklardan, Jeýtun medeniyetinden alyp gaýdýar. Jeýtun medeniyetinde toýundan oda bişirilen gaplaryň gara we gyzyl reňklere boýap döredilen nagyşlarynda goni, kese, egri çyzyklardan, ak, gara meneklerden, üçburçluklardan ybarat şekillerde özboluşly nyşanlar emele getirilipdir. Olarda gadymy adamlar akar suwy, ýagyş-ýagmyry, Günüň nuruny suratlandyrypdyrlar. Zergärçilikde gadymy adamlar balykgulaklary bezeg hökmünde peýdalanypdyrlar. Ýöne eneolit döwrüne degişli bezeg önumleriniň hatarynda dürli görnüşli monjuklar we asyklar, şayý-sepler indi önkülere garanynda has kämilleşipdir we baýlaşypdyr. Adamlaryň gözellik baradaky düşünjeleri çuňlaşypdyr.

Günorta Türkmenistanyň eneolit eýýamyn daky keramikasy üçin her dürli haç görnüşli nagyşlar aýratyn häsiýetlidir. Görnüşine görä, haç şekilleri keramika önumlerine örülen boýralara salnan nagyşlardan ýa-da mata dokalyşyndan geçen bolsa gerek. Orta Aziýanyň halklary gamşy, beýleki şoňa meňzeş ösumlikleri ýokary ussatlyk bilen örmegi başarypdyrlar. Bu hili nagyşlar halyçylykda-da giňden ulanylýar. Ol şekilleri häzirki zaman türkmen halylarynda görmek bolýar.

Günorta Türkmenistanda eneolit eýýamyn daky maldarçylyk bilen meşgullanypdyr, mallaryň ýüñünden her dürli önumleri dokapdyrlar. Arheologlar tarapyndan öý haýwanlarynyň süňkleriniň, olaryň palçykdan ýasalan şekiljikleriniň köp mukdarda tapylmagy-da muňa güwa geçýär. Meşhur türkmen halylary öz gözbaşyny, belki-de, şol gadymy senetleriň dokmaçylyk önumlerinden alyp

gaýdýandyry? Göksüýrûden hem Garadepeden tapylan keramiki gap-gaçlardaky nagyşlaryň köp görnüşleriniň häzirki türkmen halylarynda gaýtalanýandygy-da ýöne ýerden däl bolsa gerek.



7-nji surat. Mis-daş asyrynyň keramikalary

Mis-daş eýýamynda keramikada şekillendirish sungatynyň täze görnüşleriniň kemala gelmegi möhüm tehniki ösus bolupdyr. Eneolit eýýamynyň keramikasyn-da haýwanlaryň şekilleri aýratyn orny eýeläpdir. Olaryň arasynda şahlary egri, sakgally, uzyn göwreli, aýaklary göni dag tekeleriniň kese duran şekilleri has köp duşýar. Edil şonuň ýaly çeýe göwreli, uzyn guýrukly, dört aýakly haýwanyň şekili-de keramika önumçiliginde ýygy-ýygydan sataşýar. Bedeni durşuna tegmil bilen örtüleni üçin arheologlar ony şertli “bars” diýip atlandyryýarlar. Olaryň şekili diňe bir käselerde däl-de, beýleki dürli göwrümlü gap-gaçlarda-da gabat gelýär. Edil şeýle şekilleriň görnüşleriniň Eýranyň gadymy obalary bolan Gisaryň hem Sialkyň keramikasynda-da gabat gelmegi gadymy halklaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň bolandygyna güwä geçýär. Keramika önumçiliginde toklutaýlar-dyr ördek ýaly guşlaryň-da şekilleri giňden ýaýrapdyr. Gap-gaçlarda ganatlaryny gerip, kellesini saga gyşardyp duran bürgüdiň şekiline-de duş gelmek bolýar.

Nagyş hökmünde haýwan şekilleriniň giňden peýdalanylmagy keramikanyň häsiýetli aýratynlygydyr. Adatça, olar geometrik nagyşlar bilen utgaşykly ulanyllypdyr. Olary synlanyňda, şol nagyşlary çeken küýzegäriň ussatlygyny görmek kyn däl. Dag tekeleriniň şahlarynyň adatkakysyndan has uludygy, pişikler maşgalasyna degişli haýwanlaryň bedenleriniň süýndürilip çekilmegi gadymy surat-keşiň olary özüce synlap, olaryň gylyk-häsiýetini şekillendirmegi şekillendirish sungatynyň ep-esli ösüse eýe bolandygyna şayatlyk edýär.

Gap-gaçlarda şekillendirilen haýwanlar hakyky görnüşlerinden üýtgap, dini däp-dessurlar bilen baglanyşkly jadyly-şekillendirish belgilerine eýe bolan jandarlara golaýlaşypdyrlar. Olaryň nagyş sazlaşygyna tabynlykda adatdan daşary stil-leşdirilmegi, geometriki göwrümlere golaýlaşdyrylmagy, umumy bezeg-çepeçilik gurluşa girizilmegi gadymy adamlaryň estetiki düşүnjeleriniň ösýänliginden habar berýär. Şunuň bilen birlikde-de, bu gadymy şekillerde ähli döwürleriň sungatyna degişli bezegleridir nagyşlaryna, keşdelerine, oýulyp edilen haşamlaryna mahsus

bulan halkylyk alamatlary öz beýanyny tapypdyr. Şol barslaryň, dag tekeleriniň, toklutaýlaryň şekilleri halk hekaýatlarynda, rowaýatlarynda öz beýanyny tapypdyr.

Giçki eneolit eýýamynyň keramiki önumlerini nagyslamak däpleri bürünç eýýamynnda-da dowam etdirilipdir. Miladydan öňki III müňýylligyna keramikasy (ol “Namazga-IV medeniýeti” diýlip atlandyrylyar) gadymy döwrüň beýik üstünligi hasaplanyp, bu döwürde küýzegärler çarhy giňden ulanyp başlapdyrlar. Şol döwürde küýzegärleriň küreleri özbaşyna bir toplum bolup, tutuş küýzegärler syrgynny düzungendir. Olar bürünç zamanyň keramika önumlerini, heýkeljiklerini öndürýän taýpadaş ýasaýan önumçilik mähellelerini emele getiripdirler. Bürünç eýýamynyň gap-gaçlary özleriniň görnüşleri, göwrümleriniň nepislikleri hem-de çeperçilik aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Bokurdagy giň küyzelermi, jam ýada suw gap-gaçlarymy, tapawudy ýok, olaryň hemmesi üçin ýiti gapyrgaly görnüş häsiýetli bolupdyr. Okarapisint gaplar, köplenç halatda, inçeden belent aýakly kuboklar giňden ýaýrapdyr. Gap-gaçlaryň döwükleri adatdan daşary ýuka hem dykyz bolup, nagyslar olaryň ýokary böleginde çekilipdir. Bezagler gögümtiň ak görnüşde hem-de goýy goňur reňk bilen ýerine yetirilipdir. Olar juda köp dürli hem nepis görnüşde bolup, her hili gap-gaçlaryň gapbilinden ýokarsyny bezäpdir. Olar, esasan, eneolit eýýamynyň keramikasyndaky nagyslara, ýagny goni, egri-bugry, tolkun çyzyklar, üçburçluklar hem romblar, haçlar, “tümmül”, dag tekeleridir guşlaýryň şekillerine meňzeşdir. Ýone şeýle-de bolsa olarda düýpli tapawut göze ilýär. Olaryň yerleşişleriniň gürlüğü halynyň nagyslaryny ýadyňa salýar. Olaryň köpsanly, dürli görnüşdäki nagyslary ulanmagy başaran gadymy keramikaçylaryň çeperçilik başarnyklary haýran galдыryar. Olar çäkli aralykda deslapky nagyslary dürli utgaşmalardyr birleşmelerde ýokary ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyrlar.

Gadymy jemgyyetiň sosial gurluşynyň dargamagyna getiren içki gapma-garşylyklaryň barha ösyän hem-de sosial ösüşiň täze basgaçagyna gadam basýan döwründe gadymy keramikaçylaryň aňynda-da döredijilik öwrülişigi bolup geçen bolmagy ähtimaldyr. Sebäbi giçki bürünç asyrynda (Namazga-V etapy) keramika önumlerine nagys çekmek bütinley galyar. Şol döwrüň gap-gaçlary daşky görnüşiniň nepisligini hem-de kesikleriniň inçeliginı saklanam bolsalar, olara hiç hili nagys çekilmändir.

Bezagleriň görnüşleriniň umumylygy eneolit eýýamydaky Günorta Türkmenistanyň ähli ýerine mahsusdyr. Bu ýagdaý olaryň ähli babatda edil ekiz taýy ýaly meňzeşdigini aňlatmayar. Bu babatda garyndaş taýpalardan ybarat bulan üç-dört sany uly etrapdan başga-da aýry-aýry kiçiräk taýpalaryňam bolandygyyny bellemek gerek. Olaryň hersi diňe özlerine mahsus bulan bezegdir nagyslary ulanyp, özboluşly aýratynlyklaryny aýawly saklap, nesilden-nesle geçiripdirler.

Günorta Türkmenistanyň gadymy nagyslaryny içgin synlanynda, amaly-haşam sungatyň dürli görnüşlerinde lineýnografikadır reňk elementleriniň hem-de tutuş taslama gurluşynyň birligini duýmak bolýar. Gap-gaçlardaky dok-

maçylykda ulanylan meňzeş nagyşlary Ýasydepäniň hem Änew-I azsanly diwar bezeglerinde-de görmek bolýar. Suratkeşler jaýlaryň diwarlaryndan asylan matalardaky boýaglara, halylardaky nakgaşçylyk tärlerine öýkünip, binalaryň bezeglerini baylaşdyrmaga, döwrüň ösen estetiki talaplaryna eýermäge çalşypdyrlar.

Heýkeltaraşlyk. Gadymy döwrüň heýkeltaraşlyk sungatynyň ilkinji başlangyçlary giçki eneolit eýýamynda döräp, adamlar haýwanlaryň çig hem bişirilen palçykdan ýasalan şekilini ýasapdyrlar. Gödeksi ýasalan ol şekillerde haýwanlaryň keşpleri umumylaşdyrylan görnüşde berilýär. Olaryň haýsy haýwanyň şekiliđigini hem aňşyrmak kyn.

Emma bürünç eýýamynyň obalaryndan tapyлан haýwanlaryň şekiljikleri dürli görnüşde bolup, ozalkylary ýaly umumylaşdyrylan bolsa-da, şol şekillerde dag tekelerini, öküzleri, itleri tanap bolýar. Şekiljikleri, köplenç halatda, mal sürüleri köpelsin, olary her hili howpdan gorasyn diýip, yrym üçin öýde saklapdyrlar.

Ilkidurmuş eýýamynda adam şekiljikleri-de edil şonuň ýaly, mifiki jadyly güýçlere ynanmak bilen baglylykda ulanylypdyr. Olaryň arasynda iň giň ýáyrany zenan şekiljikleridir. Baryp Jeýtun medeniýeti döwrüne degişli zenan şekiliniň bölegi tapylypdy. Yöne bu çeper keşp mis hem bürünç eýýamlarynda aýratyn giň ýáýrawa eýe bolupdyr. Enelik döwründen başlap, gadymy ekerançylaryň yönem hojalygynda aýallaryň ornumyň ägirt derejede artmagy tebigatda nesli dowam etdiriji hem bolçulygyň nyşany hökmünde zenan kultunyň ýokary galmagyna şert döredipdir. Ol bolelinlik kulty bilen baglylykda beýik ene tebigaty alamatlandyrypdyr. Şol heýkeljikleriň nyşanalyk ähmiyetine hem jadyly güýjüne bolan ynam beýleki çeper aýal keşplerini ikinji derejä süýşüripdir. Olardaky nyşanalyk anyk keşbiň, çala añdryýan umumylyk alamatlarynyň janly meňzeşligiň ýerini tutupdyr. Zenan hudaýlaryň heýkeljikleriniň aglabा köpüsü oturan görnüşde ýasalyp, olaryň içinde birlän-ýarymlan dik duranlary-da bar.

§6. Bürünç asyrynyň şekillendirish sungaty

Miladydan öňki III-II müňýyllýklar adamzat jemgyýetiniň siwilizasiýalary döwri bolup, ol taryh ylmynda bürünç asyry diýlip atlandyrylýar. Bu döwürde medeniýetde hil taýdan uly özgerişlikler bolup geçýär. Günorta Türkmenistanyň anyk tebigy şertlerine laýyklykda suwarymly ekin meýdanlarynyň özleşdirilmegi, maldarçulygyň ösdürilmegi azykönümleriniň bolçulygyny döretmäge mümkünçilik berýär. Oňa tehniki ösusler ýöriteleşdirilen hünärmentçiliğin giň gerim almagy, käbir önemçilik işleriniň kämilleşmegi itergi beripdir.

Bürünç asyrynda metaly gaýtadan işläp bejermekde gadymy senetkärleriň öndüren önumleriniň ýokary ussatlyklara eýe bolandyklaryna göz ýetirmek bolýar. Ol ussatlar metalyň hem-de olara goşulyan garyndlaryň aýratynlyklaryny örän oňat

bilipdirler. Mysal üçin, metaly ýençgiläp süýndürmegi, hojalyk esbaplaryny ýasamagy, metaly eredip, galyplara guýup, gurallary ýasamagy özleşdiripdirler. Şeýlelikde, metal işlemekde ussatlar artykmaç, hupbatly işleri talap etmeýän erginleri emele getirmegiň tärlerini ele alypdyrlar, olary dürli nagyşlar hem-de şekiller bilen bezelen guýma möhürleriň ýasalyşynda hem görmek bolýar. Metaly eredip, galyplara guýup, hojalyk esbaplaryny ýasamak işiniň özbaşyna hünär hökmünde bölünip aýrylmagy bu ugurda işleyän ussatlaryň öz hünärine ýoriteleşmegine hem-de metallurgiýanyň aýratyn bir hünärmentçilik hökmünde ýuze çykmagyna getiripdir. Küýzegärcilik işinde-de şuna meňzeş usullarda kämilleşmegiň we ýoriteleşmegiň ösüşini görüp bolýar. Keramika gap-gaçlary, ýagny kiçijik güldanlardan başlap tä hum küýzelerine çenli görnüşleri küýzegäriň çalt aýlanýan aýlawly guralynda kemala getirilipdir. Käbir gadymy ýadygärliliklerden zähmet guralynyň keramikadan edilen tigir görnüşindäki bölekleri tapyldy. Çalt aýlanýan çarhda küýze ýasamak işi önküsinden 10-20 esse ýokarlanypdyr. Bu tapylan täze usul ýokary ussatlygy-da talap edipdir. Keramika gap-gaçlar bişirilýän küreleriň täze konstruksiýasynyň önemçilige ornaşdyrylmagy ýyladyş tehnikasynda aýratyn ähmiyete eýe bolýar. Täzece çözgüde görä, iki gat küräniň ot ýakylýany we bişirilýani aýry-aýry bolup, endigan gyzgynlyk saklanyp, toýundan edilen gap-gaçlar deň derejede bişirilipdir. Täze küreler önümleriň öndürilmegine ýardam beripdir, ýöne küýzegäriň ussatlygynyň has hem ýokary bolmagy talap edilipdir. Bu döwürde ýoriteleşdirilen önemçilik pudaklarynyň belli-belli ýerlere jemlenmesi hem bolup geçýär.

Mälim bolşuna görä, Altyndepäniň demirgazygynda hünärmentçileriň uly syrgyny bolup, ol ýerde küýzegärler, beýleki ugurlardan bolan ussalar ýaşapdyrlar hem-de işläpdirler. Murgabyň gadymy hanasynyň ugrunda ilki göçüp gelenler küýzegärlilik sungatyny gowy bilipdirler. Gadymy obalaryň hemmesinde diýen ýaly gabat gelýän küýze küreleri onuň aýdyň subutnamasydyr. Köplenç, tegelek ýa-da gönüburçluk şkilindäki küreleriň peji ýere čuň gömlüpdir. Ony odundan dolduryp, gije-gündiz ot ýakypdyrlar. Pejin ýokarsynda bişiriji kamera ýerleşyär. Peç bilen aralykdaky ýörite deşiklerden gelýän gyzgyn howa kamerany gyzdrypdyr. Bu ýerde kiçiräk küreler bilen bir hatarda has uly göwrümlü küreler hem gabat gelýär. Ol kürelerde çig gap-gaçlaryň dürli görnüşleriniň birnäçesi salnyp bişirilipdir. Şular ýaly uzynlygy 8 metrlik küreleriň iki ojagy bolupdyr. Olarda iki esse köp odun ýerleşipdir we bir gezekde bişirilýän önümleriň möçberini birnäçe gezek artdyrmagá mümkinçilik beripdir. Önümler diňe bir obanyň ilityny kanagatlandyrmak üçin öndürilmän, eýsem töwerekdäki obalar üçin niýetlenen bolmaly. Arheologlaryň bu ýerden ýüzlerçe, hatda müňlerçe kilometr alyslardan, meselem, Horezmden we Gazagystanyň sähralyklaryndan Margianada ýasalan gap-gaçlary tapmaklary-da munuň subutnamasydyr.

Giçki eneolit eyýamynyň keramika önümlerini nagyşlamak däpleri bürünç eyýamynda-da dowam etdirilipdir. Miladydan öňki III müňýyllykda Namazgade-

pede küýzegärler çarhy giňden ulanyp başlapdyrlar. Küýzegärleriň küreleri özbaşyna bir ýerde toplanyp ugraphdyr. Ol ýerde taýpadaş, garyndaş ilat ýaşap, bürünç zamanyň keramikasyny we heýkeljiklerini öndürip, aýratyn önümcilik kwartallaryny emele getiripdirler.

Bürünç eýýamynyň gap-gaçlary özleriniň görnüşi, göwrümleriniň nepisligi bilen tapawutlanypdyr. Bu ýerlerde tapyilan bokurdagy giň küýzeler, silindr şekilli gap-gaçlar ýiti gapyrgaly görnüşde bolupdyr. Okarapisint gaplar, inçeden belent aýakly kuboklar giňden ýáyrapdyr. Gap-gaçlar adatdan daşary ýuka hem dykyz ýasalypdyr. Nagyslar, adatça, olaryň ýokary böleginde yerleşdirilipdir. Bezebler gögümtıl-ak düşekde goýy goňur reňk bilen ýerine yetirilipdir. Olar juda köp dörlü hem nepis görnüşde bolup, her hili gap-gaçlaryň orta bilinden ýokarsyny bütinley örtüpdir. Olarda, esasan, eneolit eýýamynyň keramikasyndaky nagyslara meňzes: göni, egrem-bugram, tolkun çyzyklar, üçburçluklar hem romblar, haçlar, dag tekele-ridir guşlaryň şekilleri çekilipdir. Yöne şeýle-de bolsa olaryň özara utgaşyk usulla-rynda düýpli tapawut bolupdyr. Olaryň yerleşişleriniň gürlüğü halynyň nagyslaryny ýadyňa salýar. Köpsanly nagyslary dörlü görnüşlerde ulanmagy başaran gadymy keramikaçylaryň çeperçilik ussatlygy häzirki döwrүň hünärmenlerini haýran galдыryar. Olar çäkli aralykda deslapky nagyslary dörlü utgaşmalardyr birleşmelerde ýokary ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyrlar. Düýpgöter täze eýýämyn başlangyç döwri Namazgadepe ýadygärliginde (miladydan öňki 2900-2300-nji ýyllar), ýasaýşyň joşgunly dowam eden döwrüne gabat gelýär. Bu döwre mahsus bolan esasy alamatlar bir reňkde bezelen aglabä geometriki nagyslyja keramika gap-gaçlar bolup, ol küýzeler köp möçberde çarhlarda öndürilipdir. Namazgadepede mise myşyak garylyp başlanmagy bilen, her dörlü şekillerdäki temençeler, mermere ýakyn hek-daşlaryndan ýonulyp ýasalan uly bolmadyk şemdanlar, gapaklyja çyralar we şuna meňzesler ýasalypdyr. Yerli ýagdaýlara görä, medeniýetde-de tapawutlylyk, käbir özboluşlylyk, mysal üçin, Namazgadepeden hem-de Aşgabadyň etegindäki Akde-peden toplanan önümlerde günbatar medeniýetinde öňden däp bolup gelen Garadepe äheňi - surathly, nagysly, köplenç halatlarda, çal keramika gap-gaçlar agdyk-lyk edýär. Türkmenistanyň Gündogar bölegine degişli ýadygärlikler toplumynda Altyndepede, Hapyzdepede, ozalky Göksüýri äheňindäki ýörelgeler dowam etdi-ripli, ýerli dáplere mahsus bolan bezegler, nagyslar peýdalanyllypdyr, emma şol keramika gap-gaçlaryň nagyslary ýuwaş-ýuwaşdan ownap, nepislenip gidýär. Çal reňkli keramika gaplar ýek-tük, seýrek gabat gelýär, olar hem has dogrusy möwsümleýin taýýarlanan we soňra islegden galan önümler bolmaly.

Günbatar Köpetdag – Sumbar deresinde gazuw-agtaryş işleri geçirilen Parhaý II ady bilen tanalýan gadymy gonamçylyk aýratyn medeniýete degişli



8-nji surat. Marguş.

Demirgazyk Goňur. Keramiki gap. Miladydan öň III müň. ahyry – II müň. başy

taryhy-arheologiya ýadygärligidir. Bu döwre degişli önumlerdäki nagşalar, köplenç, bir reňkli häsiyetde bolup, olarda haly nagşalaryna mahsus olan meňzeşlikler bardyr. Altyndepeden tapylan tapyndylardan bezeg işleriniň, amaly-haşam sunga-tynyň nagşalarynyň önkülere garanyňda indi has owunjak edilýändigi görnüp dur. Emma olar soňra ýuwaş-ýuwaşdan öz gymmatyny gaçyryp, Göksüýri äheňindäki nagşalaryň döwri tamamlanýar. Bu geçiş küýzegärçilikde aýlaw guralynyň yüze çykmagy we giňden peýdalanylasmag bilen bir hatarda dowam edip, irki bürünç eýyamynyň ahyrynda bezelen gap-gaçlaryň sany birden üzül-kesil azalypdyr. Tapyndylardaky geometriki nagşlardan başga-da käwagt yzygiderli, tertipli görnüşde yerleşdirilen daragtalaryň arasynda äpet aýlawly şah, haýbatly tekeleriň ussatlyk bilen çekilen şekilleri-de gabat gelýär. Ony Akdepe ýadygärliginin mysalynda görmek bolýar. Gündogar topara degişli arheologiya ýadygärliliklerinde gički eneolit döwrüne mahsus olan esasy reňkde gyzyl reňkiň agdyklyk edýän tapyndylary köp gabat gelýän bolsa, günbatar topara degişli arheologiya ýadygärliliklerden çikan tapyndylarda ýasylymtyl-ak reňklere köp ýykgyň edilendigini görmek bolýar.

Bu medeni hem-de tehnologiýa täzelikleri indi orta bürünç eýyamyna degişli bolup, diýseň özboluşly Namazga ýadygärlilikler toplumynyň emele gelip başlandygyndan habar berýär. Has takygy ilatyň iri şäher merkezlerine jemlenip ýasap başlandygyndan, şäher ilatynda maddy we ruhy islegleriň ösyändiginden habar berýär. Munuň şeyledgedini şol döwre degişli tasin iki gat kürelerde bişirilen nagşylanmadık küyzeler, ýukajyk keramika gap-gaçlar, dürli görnüşli ýasalan naşyja güldanlar, badalar, aýaklyja bezeg gaplary, şeýle hem aşaklary tekgeli dürli görnüşdäki gap-gaçlar häsiyetlendirýär. Ownuk plastikadan yüzleriniň daş-toweregi şamar saçlary bilen dolanan, tenlerinde nyşan-tagma goýlan, gövreleri inceldilen zenan keşplerini ýasamak hem giňden ýaýrapdyr. Şeýle medeniyet ilkidurmuş ekerançylary tarapyndan menzil-mekana öwrülen Köpetdag etegindäki düzlüklerde ýuze çykypdyr hem-de jemlenipdir. Bu eýyamyň ahyrky döwürlerinde bolsa adamlar Murgap derýasynyň aýak uçlaryndaky ýerlere aralaşypdyrlar.

Emma gadymy jemgyyetde içki gapma-garşylyklaryň barha ösýän döwründe, ýagny gički bürünç asyrynda keramika nagş çekmek bütinley galýär. Bu döwürde gap-gaçlaryň daşky görnüşiniň nepisligini saklanam bolsalar, olara hiç hili nagş çekilmändir.

Orta bürünç eýyamyna mahsus olan esasy ösüş küýzegärçilik, senetçilik, metaly gaýtadan islemek ýaly önumçilik ugurlarynyň giň gerim almagydyr. Altyndepedäki keramika gap-gaçlar çalt aýlanýan küýzegärçilik çarhlarynda ýasalyp, kürelerde diýseň uly ussatlyk bilen bişirilipdir.

Bu gaplarda süýnmek şekiller agdyklyk edýär. Esasy üns owadan çyzgylara gönükdirilip, beýleki bezegli nagşalar ýok diýen ýalydyr. Käbir ýagdaýlarda şol gaplaryň jürnükleri haýwanlaryň kelleleri görnüşinde sünnälenipdir. Şeýle hem seýrek bolsa-da hudaýlaryň sekili haýwanlaryň şekilinde hem gabat gelýär. Diňe nahar gap-gaçlary ýasalanda, olaryň toýun gumuna ownuk daş garylypdyr. Bula-

ry ussalar elde ýasapdyrlar. Olara iňňän ussatlyk bilen ýasalan iki erňegi onçakly beýik bolmadyk saç hem-de ýenjilip ýasalan kersen-gazan mysal bolup biler. Al-dyndepeden tapylan keramika tapyndylara ýene bir mahsus sypat şol gap-gaçla-ryň hemmesinde diýen ýaly tutawaçlaryň ýokluguýdyr. Bu irki ekerançylyk eýýa-myndan miras galan, ýerli medeniýetiň özboluşly täsiri bolmagy mümkindir.

Namazgada özünden ozalky irki bürünç eýýamynyň dowam eden medeniýetine esaslanyp, onuň her bir gatynda ýuze çykan däp-dessurlaryň, adatlaryň, ýörelgeleriň özara baglanyşygyny keramika gap-gaçlaryň, metal önümleriň ýasalyşynda we haşamlandyrlyşynda, gurluşyk işleriniň alnyp barlyşynda we beýlekilerde yzarlamaý bolýar. Hatda irki bürünç eýýamynyň ahyrynda Altyndepede bina edilen mähnet monumental girelgäniň keşbini ýa-da salýan binalary gurmak däbi Namazgadepede dowam etdirilipdir. Emma muňa garamazdan durmuşyň her bir pudagyna täze ölçegler, täze ülňüler, täze nusgalar, medeni täzelikler giň gerim alypdyr.

Bürünç asyrynyň ahyrlarynda, keramika gap-gaçlary öndürmekde täze tehnologiyanyň giňden ýaýbaňlandyrlymagy netijesinde, öndürilýän önümleriň görrümi, möçberi babatdaky ozalky garaýyşlar düýpgöter özgerýär. Şeýle-de ownuk heýkeljikleri ýasamakda ýuze çykan täzelikler, täze ideologiyanyň görkezmelerine görä, täze ruhy ýörelgeleriň talaplary hem özgeripdir. Sebitlerde özara tejribe alyşmak ýoly bilenem täzeçilik ýuze çykypdyr. Netijede, Günorta Türkmenistanda ýerli köklere, ýerli adatlara we ýörelgelere daýanyp kemala gelen siwilizasiýanyň hil taýdan ösüsi dowam edipdir. Bu ýerde hususy eýeçiliğiň ýuze çykmagy jemgyýetiň mundan beýlak ösmegine täsir edipdir.

§7. Altyndepäniň sekillendirish sungaty

Bürünç asyryna degişli medeniýetiň we önemciliğiň has ösen merkezi hökmünde Altyndepäni görkezmek bolar. Altyndepede küýzegärleriň-senetçile-riň uly syrgyny ýerleşipdir. Hünärmentçiler toparynyň toýun bişirýän meýdany 2 gektar töweregى bolup, bu ýerde 50-den gowrak küýzegärleriň küreleri işledilipdir. Altyndepäniň ýaşaýyş jaýlary eneolit eýýamyna mahsus bolan köp otagalý jaýlardan ybarat bolup, şol jaýlaryň aralaryndan giňligi bir metrden iki metre çenli ýetýän darajyk geçelgeler geçipdir. Ýone şol garamaýak ilatyň arasynda asylzadalaryň jaýlary hem bolupdyr.

„Asylzadalaryň“ jaýlary kämil ýerleşipdir. Olaryň goni ýollary, giň we sünnälenip gurlan jaýlary beýlekilerden tapawutlanypdyr. Bu jaýlaryň takyk gönüburçly ýarym inedördül ülňueri bar. Gurluş taýdan düýpgöter täze, merkezinde belentligi 12 metr bolan daşdan galdyrylan basgançakly ymarat bolup, oňa “baş ruhanylaryň öýi” diýipdirler. Bu ýerde merhum jaýlanylýan giň otaglar, hoja-lyk jaýlary, ýerzemin we gaýry binalar bolupdyr. Ýerzeminler aralary gapyly bir-

näçe otaglardan ybarat bolup, olaryň her biri dürli maksat üçin peýdalanylypdyr. Şol otaglaryň arasynda “mukaddes” ot ýakylýan ojak, sežde edilýän otag, sadaka edilýän ýer, merhumlary jaýlanýan diwar ýerleşipdir. Ybadathanada merhum ýerlemeň dessuryny amala aşyrmaga mümkinçilik berýän gap-gaçlar, ojagyň gap-dalynda suw gaplary, dini däp-dessurlary berjaý etmäge niyetlenen deşikli daşlar, gara daşlardan ýonulyp ýasalan sütinler, gymmatbaha bezegler, şeýle hem tyl-ladan ýasalan öküziň hem-de möjegin kellesiniň şekili bolupdyr. Öküziň gözleri pöwrize daşlaryndan sünnañenip ýasalypdyr. Altyndepäniň irki bürünç eýýamy-nyň ahyrlarynda bina edilen mähnet, kaşaň derwezeleri bolupdyr (*9-njy surat*).



**9-njy surat. Öküziň we möjegin kellesi.
Altyndepe. Miladydan
önki II müňyllyk**

Irki bürünç eýýamynda Altyndepede onçakly uly bolmadyk kiçeňräk maşgalalara niyetlenen jaýlar köp gurlupdyr. Meýdany boýunça 5-6 maşgala bir ýere jemlenip, tutuş bir jemagaty emele getiripdirler we olaryň hemmesi üçin eke-täk ybadathana hem şol ýerde yerleşipdir. Zenan jaýlanan guburlar erkek kişiliňkilerden üzül-kesil tapawutlanypdyr. Bu guburlarda merhumyň ýakyn ýanynda ýüzi nagyşly toýun gap-gaçlardan başga-da mermer görnüşli hek daşyndan ýonulyp ýasalan zatlar, bürünç önümler hem-de dürli şayý-sepler gabat gelýär. Orta bürünç eýýamynda bu ýerde durmuş ähli babatda diýen ýaly düýpli özgerişlikleri başdan geçirýär.

Bu hakykat adamlaryň mal-mülk, şeýle hem bütinleý ýasaýyış ýagdaýynda aýdyň görünýär. Altyndepede şäher ilatyny maddy hal-ýagdaýy boýunça üç topara bölmek bolýar. Birinji topara degişli ýasaýjylaryň köp otagly jaýlary bolup, olarda birnäçe maşgala ýasapdyr. Az çagaly maşgalalar şol jaýlaryň belli bir bölegini eýeläp, ojak hem-de kömekçi jaýlardan deň peýdalanyldyrlar, naharhaná hem umumy bolupdyr. Jaylaryň arasyndan darajyk, egrem-bugram, bir ölçegde bolmadyk köçe geçipdir. Şeýle ymaratlarda, adatça, hünärmenler ýasapdyrlar. Öýeriň golaýyndaky guburlardaky merhumyň ýanynda goýlan az-owlak keramika gap-gaçlardan çen tutsaň bu ýerde ýaşanlaryň mal-mülk derejesiniň näderejede bolandygyna göz ýetirmek kyn däl. Guburlarda şayý-sepleriň ýoklugy bu ýerde ýaşan ilatyň durmuş ýagdaýynyň pes bolandygyna güwä geçýär.

Ikinji toparyň häsiýetli tarapy maşgalanyň 3 ýa-da 5 otagly, aýratyn naharhanaly hem-de howluly jaýlarda ýaşamagydyr. Bu ýerde hem jaý gurluşygyny

meýilnamalaşdyrmakda takyk kada saklanylmandyr. Köçeleri hem-de geçelgeleri edil ýeriň jaýrygy ýaly dar, jaýlaryň düýbüniň tutulyşy hiç bir belli kada gabat gelmeýär. Gurply hem barjamly bolan bu şäheriň merhumlarynyň guburlaryndan, köplenç, jaýlanan adama degişli şayý-sepler, şol sanda zümerret, pöwrize, hakyk daşy, agat we beýleki gymmatbaha daşlar tapylýar.

Ahyrky, üçünji asylzada beglere degişli ýasaýjylaryň jaýlary, köçeleri beýleki toparlara garanyňda has amatly hem gönüligi bilen tapawutlanýar. Bu topara degişli aýal-gyzlaryň bezeg şayý-sepleriniň örän köp görnüşli, dürli-dürli bolandygyna olaryň guburlaryndan tapylan tapyndylar şayatlyk edýär.

Bu toparyň zenanlarynyň jaýlanan ýerinden tapylan bürünç hem kümüş yüzükler, gymmatbaha monjuklar, bilezikler, zynjyrlar, kemerbentler, olaryň bezeñen jaýly, baý hojalyklar bolandygyny aňladýar. Bu gatlagyň guburlarynda goýlan gymmatbahaly şayý-seplerden başga-da möhürleriň gabat gelmegi bu guburlarda asylzadalaryň, şäheriň barjamly adamlarynyň jaýlanandygyny subut edýär.

Häsiýetlendirilen bu üç topara degişli guburlardan başga-da Altynpedepäki gonamçylykdan tapylan her dürli tapyndylar bu ýadygärligiň çäginden çykýar. Aýal adam jaýlanan guburlaryň birinden tapylan altyň, kümüş şayý-sepleriň arasynda ýüzüne üç kelleli aždarhanyň şekili ýerleşdirilen kümüş möhür şeýle tässin zatlaryň biridir. Beýleki merhum zenanyň şayý-sepleriniň arasyndan çykan kümüşden hem-de şırmaýy süňkden ýasalan nepis zatlar haýran galdyryýar. Erkek adamyň jesediniň ýanyndan tapylan keramika gap-gaçlar hem-de dürli monjulkardan başga ýonulan süýnmek daş, şeýle hem daşdan ýasalan hasa bu ýatan adamyň, diri wagty aýratyn hormattan hem-de abraýly wezipeden peýdalanan-dygynanhabar berýär. Şuňa meňzeş daş hasalaryň bölekleri asylzada begleriň jaýlarynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri mahaly hem duş gelipdir. Elbetde, bu daş hasalar möhüm jemgyýetçilik wezipelerini ýerine ýetirýän hem-de aýratyn hukuklardan peýdalanyan bir alamatdyr. Abraýly ruhanylaryň jaýlanan guburlary-da dürli görnüşli, gymmatbaha zatlary bilen tapawutlanýar. Emma muňa garamazdan Altynpedede harby ýolbaşçylaryň, serkerdeleriň ýa-da patyşalaryň jaýlanan guburlary duş gelmändir. Şu ýagdaýlary nazara alyp, Namazgadepede we Altynpede dowam eden jemgyýet, oturymly ekerançylygyň tebigy önumi netijesinde şäher durmuşyny kemala getiripdir diýmek bolar.

Altyndepe medeniýetiniň ýuze çykaran iň gymmatly hazynalarynyň biri-de, sungatyň ýeten derejesidir. Ýokarda bellenen ilatyň durmuşy gatlaklara bölünüşi ýaly, şekillendiriş sungatynyň hem talaplary üýtgeýär. Ýagny birinji baý gatlagyň, ikinji ruhanylaryň, üçünji garamaýak ilatyň emele gelmegi halk sungatynyň döremeginiň esaslaryny düzýär. Bu esaslar geljekki adamzat siwilizasiýasynyň ösüşiniň özenini kesitleyýär. Sungaty öwreniş ylmynda bu eýýamlaryň sungatyna “Altyndepe stili” diýip atlandyrmagá esas bar.

Çepe hünärmentçilik. Altyndepede ilatyň durmuşy gatlaklara bölünmegi bilen çeperçilik önumçılıgide hem uly üýtgeşmeler bolup geçýär. Baý gatlagyň toparyna degişli gelin-gyzlaryň zerban lybaslary, altyn-kümse beslenen bezeg şayý-sepleri, dürli öwüşginli monjuklary, ajaýyp börükleri, tahýalary bilen tapawutlanypdyr. Bu ýerdäki bürünçden ýasalan esbaplaryň, gap-gaçlaryň kämillik derejesi hünärmentleriň ýasaýyş derejesinden tapawudy olaryň syrgynyndan tapylan ýonekeýje kúye galary hem güwä geçýär.

Eger-de nagyşlyja keramika gap-gaçlar şäher ilatynyň ýasaýjylarynyň hemmesi üçin elýeterli bolan bolsa, ýokary gatlagyň öýlerinde gymmatbaha daşlardan ussatlyk bilen ýasalan geň-enaýy, şeýle göze ýakymly badalar, güldanlar, şemdanlar, gülgün şeraplar guýulýan tylla käseler we şuňa meňzeşler bolupdyr. Hatda kadaly çokunylýan zenan heýkeljikleri hem aşaky, garamaýak ilatyňkydan tapawutly bolup dur. Barly adamlaryň öýünden tapylan heýkeljikler birkemsiz timarlanypdyr, sungat derejésine ýetirilipdir. Barjamly maşgalalaryň zenanlarynyň guburlaryndan yüz görülyän aýnalaryň tapylmagynda özboluşly many bar. Olar owadan bezenip beslenmek üçin, gymmatly şayý-sepleri dakynmak üçin gelin-gyzlara ýasap beripdirler.

Altyndepe medeniýetinde durmuş hajatlary üçin niyetlenen esbaplara bezeg bermegiň kämilleşip başlamagy netijesinde adamlaryň olara bolan islegleri hem artypdyr. Metaly gaýtadan işlemegiň ösýändigine ýasalan enjamlaryň, esbaplaryň, gurallaryň dürli-dürli bolmagy hem şayatlyk edýär. Çapmak üçin niyetlenen iki taraply teşeler, kesmek üçin niyetlenen bir ýa-da iki tygly pyçaklar ýasalypdyr. Has köp ýáýran pyçaklaryň tygy ýaprak şekilinde bolupdyr. Peýkamlaryň oklarynyň ujuna üçburç demirjikler berkidelipdir. Olaryň uçlary ýiti hem göni bolupdyr, ýöne peýkam okunyň çakmak daşlaryndan ýasalan halatlary hem bolupdyr.

Adamlaryň gündelik durmuşynda bezeg üçin peýdalanylýan zatlardan tutawaçly yüz görülyän aýnalary, gulakhalkalary, bilezikleri, bürünç hem-de kümüş halkalary ýatlap bolar. Aýratyn topara degişli metal öňümlerinden uzyn simli temençeler täsirlidir. Gabat gelýän temençeleriň kellejikleri ýarymaý, toýnakly haýwanlaryň kellesiniň şekilleri görüñüşinde ýasalypdyr. Zenanlar üçin ýasalan temençeler iki wezipäni ýerine ýetiripdirler. Birinjiden, egin-esikleriň bentbagy-ildirgiç hökmünde, ikinjiden bolsa, şol şekiller adamlaryň haýsy gatlaga degişlidigini aňlatmak üçin ýasalan bolmaly. Şeýle hem tylla simlerden ýüzükleri, monjuklary ýasapdyrlar, kabir ýagdaýlarda bolsa gežden (alebastrdan) ýasalan zatlaryň daşyna tylla-zer çäýypdyrlar. Metaldan taýýarlanan öňümlerden: bürünçden ýa-da kümüşden guýlup ýasalan möhürler gady-myetiň aýratyn bir toparyny düzýär. Möhürleriň aglabasy haç, piramida, inedördül ýa-da tegelek görnüşde ýasalypdyr. Olaryň merkezi böleginde dürli görnüşdäki şekiller bar. Şol döwrün düşunjelerine görä, hudaýlaryň haýwanlaryň şekilde suratlandyrmasyny aňladýan möhürlerde teke hem-de beýleki goşa toýnakly haýwanlaryň, pişikler maşgalasyna degişli ýyrtyjylaryň, bürgütlériň we beýleki haýwanlaryň şekilleri bar. Kabir möhürlerde bolsa sinkretiki keşpler - goşa şekiller bar. Mysal üçin, bir

kellesi ýyrttyjy guşa, beýleki iki kellesi pişikler maşgalasyna degişli wagşynyň sypatynda bolan üç kelleli aždarha şekillendirilipdir. Möhürleriň ýene birinde ýarymaýyň şekili, ýarymaýyň içinde-de owsun atýan ýylanyň şekili bar.

Heýkeltaraşlyk sungaty. Altyndepeden tapyлан gymmatly ýadygärlilikleriň içinde toýun heýkeljikler aýratyn ähmiýete eýedir. Olaryň arasynda gyzlymtyl-goňur reňkdäki zenan heýkeljikleri has agdyklyk edýär. Bu gyzlymtyl-goňur reňkli heýkeljikleriň aglabasy ellerini gapdala goýup oturan zenanyň şekilinde ýasalypdyr. Emma käbir heýkeljiklerdäki zenanyň eliniň barmaklarynyň ujy çalaja eplengi görkezilýär. Bu şekildäki zenanyň görnüşiniň gelip çykyşy boýunça eneolit döwrüne degişlidigini ellerini aşak goýberip oturmak düzgün ni bilenem tassyklamak bolýar. Ýöne bu çeper keşp bürünç eýýamynda ýatdan çykarylyp, “gujak açýan” şekilde ýasalypdyr. Bu heýkeljikleriň ýokary bölegi aýratyn üns berlip, has timarlanypdyr. Bu täsin tapyndylardaky zenanlaryň pişme görnüşli has ulaldylan gözleri, uzyn boýunlary synlayýjylaryň ünsünü özüne çekýär. Olaryň ýogyndan şamar saçlary, köplenç halatda, zenanlaryň arkasyna atylgy. Heýkeljikleriň käbir ussatlyk bilen ýasalan nusgalarynda zenanyň kellesiň iki gapdalynda, gözleriniň deňesinde şekillendirilen ýylan kellejikleri mese-mälîm görnüp dur. Ol ýylanlar hamala guýrukrarynda durup, zenanyň boýunyň hem-de kellesiň daşyna dolanan ýaly bolup görünýär. Zenanlaryň has üns berlip işlenen dürli görnüşdäki börükleri hem-de boýunlaryndaky dürli görnüşdäki monjuklar has hem gözelliğik berýär (*10-njy surat*).

Zenan heýkelleriniň bütewi synasynda goşmaça ýasalan zatlar ýok. Synanyň diňe ýokarky böleginde has gelişkili bezegler ýerleşdirilipdir. Bedeniň aşaky bölegi tutuşlygyna üçburç şekilinde tamamlanýar, bu bolsa zenan başlangyjynyň, dogulmagyň-dowam etmegiň nyşany manysyny aňladýär. Käbir şekillerde bolsa ýokaryk ösüp çykýan ýaş nahalyň nyşany bar. Aglaba heýkeljiklerde üçbürçlugyň ýokarsyndan gapdallaýyn geçirilen çyzyklar bolup, şol çyzyklar zenanlaryň bille-rindäki kemerini we guşagyny aňladýär.

Aglaba heýkeller eginlerine çyzylan ýörite nyşanlarynyň bolmagy bilen aýratyn täsindir. Käbir heýkellerde şol nyşanlar eginleriniň arka tarapyna-da çyzylypdyr. Bu nyşanlar-belgiler birnäçe topara bölünýär. Nyşanlaryň we belgileriň arasynda ösumlikleriň şahajyklarynyň bolmagy, egrem-bugram çyzyklaryň, çar tarapa şöhle saçýan ýyldyzjyklaryň bolmagy ähtimaldyr. Şeýle hem bu belgiler jadyly nyşanlaryň bir görnüşini aňladýana çalym edýär. Olar birhili piktografiki (suratyň üsti bilen düşünüşmek) yazgylara-da golay. Ösen bürünç eýýamynda Günorta Türkmenistanda piktografiki ýazuw bolupdyr. Käbir nyşanlaryň we belgileriň börüklerdäki bezeg şekilleri bilen monjuklaryň bezeglerindäki meňzeşlikler muňa güwä geçýär.



10-njy surat. Hasyl hudaýy. Altyndepe. Terrakota. Miladydan öňki II müňýlliyk

Käbir beýleki şekiller bilen bu nyşanlaryň we belgileriň özara baglanyşygynyň bardygyny aňlamak bolýar. Altyndepede toýundan bişirilip ýasalan heýkeljikleriň dürli görnüşleriniň ýuze çykarylmasa bu ýerde köp hudaýlara sezde edilýän otagda zenan heýkeljiklerine adamlaryň çokunandyklaryny tassyklaýar. Siwilizasiýanyň ösus döwründe bolşy ýaly bu ýerde-de hudaýlaryň her haýsysy aýratyn alınan bir zadyň piri ýa-da hudaýy hasaplanypdyr. Mysal üçin, heýkel daragtyň şahasý bilen belgilenen bolsa ol ösümlikleriň, hasylyň hudaýydyr, eger-de egrem-bugram çyzykly bolsa suwuň, siliň, joşgunyň hudaýydyr, şöhle saçýan ýyldyz nyşanly bolsa, onda ony asman hudaýyna deňemek bolar. Her näme-de bolsa, bu toýundan ýasalan heýkeljikler Altyndepäniň medeni toplumynyň özboluşly gurluşyny emele getirip duran täze bir medeni merkeziň ýuze çykmasydyr.

Toýundan bişirilip ýasalan gyzyl-goňrumtyl reňkli heýkeljiklerde hem özgeirişlikler bolup geçýär. Irki döwürde zenanlaryň oturan şekillerini aňladýan heýkeljiklerde birneme gödegräk hem bolsa, giçki eneolit eýýamyna mahsus olan alamatlar azda-kände duýulýar. Muňa zenanlaryň kellelerindäki çylşyrymly edi- lip ýasalan böركleri hem şaatlyk edýär. Has giçki eýýamda ýasalan zenan şekilli heýkeljikleriň billeri inçelýär hem-de bu zatlar adamzat durmuşynda, onuň ruhy dünýäsinde-de täze bir eýýamyň emele gelip başlandygyndan habar beryär. Semantiki nukdaýnazardan garanyňda çagasyny gujagynda saklap oturan zenanyň heýkeljiginiň keşbinde nesil dowamatyny, mukaddesligini aňladýan many bar, bu bolsa täsin tapyndynyň gymmatyny has-da artdyrýar.

§8. Marguş döwletiniň binagärligi we onuň çeperçilik bezegi

Marguş häzirki Mary welaýatynda ýerleşen gadymy ýurtdur. Marguş miladydan öňki III müňýyllıgyň ahyrlarynda II müňýyllıgyň başlarynda gadymy Gündogar medeniýetiniň merkezleriniň biri bolupdyr.

Garagumda ýerleşen bu ýurda gadymy grek çeşmelerinde “Margiana”, gadymy pars ýazgylarynda bolsa “Marguş” diýlip atlandyrylypdyr. Otparazlaryň mu-kaddes kitabı bolan “Awestada” bu ýurduň ady “Mouru” diýlip ýazylypdyr. Alym W.I.Sarianidi 1972-nji ýıldan bări bu ýerde gazuw-agtaryş işlerini geçirip, uly açыşlary amala aşyrdy. 2006-njy ýylда Aşgabatda we Maryda geçirilen “Gadymy Margiana dünýä siwilizasiýasyň täze merkezidir” atly halkara ylmy maslahatda Marguş gadymy Deryá aralygy, Müsür, Hindistan we Çyn-Maçyn bilen bir hatarda Gündogaryň gadymy medeniýetiniň bäsiniň ojagy diýlip ykrar edildi.

Marguş diňe miladydan öňki III müňýyllıgyň ahyrlarynda Günorta Türkmenistanyň gadymy ekerançylary tarapyndan özleşdirilip başlanypdyr. Marguş sebitinde Ýazdepe, Arwalydepe ýaly oazisleriň bolmagy bu ýerlerde Togalak, Ajguýy, Tahyrbaý, Ýazdepe we beýleki ekerançylyk obalarynyň emele gelmegine getiripdir.



11-nji surat. Marguşyň paýtagty
Goňruň umumy meýilnamasy

Marguş ýurdunyň şekillendiriş sungatynyň yzlaryny bu ýerde üsti açylan tapyndylarda aýdyň görmek bolýar. Marguşda merhumy şahsy goşlary, altyn-kümüş şay-sepleri, şırmaýy süňkünden, bürünçden, daşdan, keramikadan ýasalan zatlary bilen jaýlamak dessury bolupdyr. Marguşda ýokary gatlagyň merhumalarynyň mazarlaryny olary ýaşan öýüne meñzedip, içine kerpiç örüp jaýlapdyrlar. Olarda gadymy Marguş ýurdunyň şekillendiriş sungatyna degişli çeber maglumatlar şindi-şindilerem ýuze çykýar.

Goňurdepe gadymy ýurduň paýtagt şäheri bolup, bu ýerde köşklerdir ybadathanalar bina edilipdir (*11-nji surat*). Bu ýerlerde keramatly hasaplanan soma-homa içgileri we oduň keramatyna bagyşlanan Togalak ýadygärlikleriniň ägirt harabalary-da muny subut edýär. Bulardan başga-da ägirt uly jaý gurluşygynyň we gadymy şekillendiriş sungatynyň ajaýyp ýadygärlikleri-de bu ýerde medeniýetiň gülläp ösendigini görkezýär.

Marguşyň Togalak ybadathanalar toplumynda dünýäniň dört tarapyna garaýan dört geçelgesi bolupdyr. Goňur 1 ybadathanasyň merkezi bolsa desganyň dört ta-

rapy gönüburçly diňler bilen berkidilipdir. Şeýlelikde, gadymy taýpalaryň dini dünýägaraýşlary bilen baglanyşykly belli bir nyşanlaryň göz öňünde tutulandygyny çaklamak bolýar. Goňur 1 ybadathanasy parallelograma ýakyn şekilde gurlupdyr. Yöne şekiliň bilgeşleýin ýoýlan bolmagy-da mümkün. Ähtimal, toplumlaryň konfigurasiýasyndaky tapawut olaryň nämä niyetlenendigi bilen bagly bolan bolmagy mümkün. Goňur 1 ybadathanasynda mukaddes sella (ybadat edilýän şekiliň saklanýan jaýy) giň howlynyň ortasında ýerleşyär. Togalakdaky ybadathana toplumlaryň sokral bölegi bolsa biri-biri bilen ýanaşyk gurlan jaýlaryň ortasında ýerleşyär we aýlawly geçelge bilen gurşalýar. Ähtimal, soňky asyrلarda bu düzgün zorastrizm bilen baglanyşykly ybadathanalaryň taslamasynyň esasyny düzendir.

Marguş dünýäniň iň gadymy dinleriniň biri bolan zoroastrizmiň dörän ýerleriniň biri hasaplanýar. 1950-nji ýyllarda akademik W.Struwe tarapyndan aýdylan bu çaklamany indi köpsanly arheologiki maglumatlar hem tassyklayáar. Şolaryň esa-synda Togalak toplumyny öwrenýänler zoroastrizmiň ybadathanalary hökmünde häsiyetlendirýär. Gadymy Marguş ybadathanalarynyň sokromental böleginiň konfigurasiýasy we ýerleşishi hem bu çaklamany tassyklayáar. Şol ybadathanalaryň meýil-namalaşdylyş nusgasy zoroastrizm ybadathanalaryna geçipdir we saklanypdyr. Bu bolsa zoroastrizm döremezinden has öň hem ýerli taýpalaryň dini däp-dessurlary we ynançlary bolup, ybadathanalarda berjáy edilendigine güwá geçýär. Soňra Zoratuştra-nyň taglymatyna hem şol däp-dessurlar we dini ynançlar özgeren görnüşde giripdir.

Baktriýa we Marguş ýerlerindäki bürünç we irki demir eýýamyna degişli binagärlilik desgalarynyň we gadymy Gündogaryň beýleki sebitlerinde bir wagtda bina edilen binagärlilik desgalary bilen deňesdirip görülmegi aýratyn Baktriýa-Marguş jaýgurluşyk mekdebinin bolandygyny we onuň soňky ösüş derejesini yzarlamağa mümkünçilik berýär. Gadymy döwrüň jaýlarynda gabat gelýän binalar miladydan öňki II müňýyllykda hut Baktriýa-Marguş binagärlilik sungatynda döredijilikli ösdürilipdir. Baktriýa we Marguş gadymy gündogar ýurtlary bilen jebis taryhy-medeni gatnaşykda bolupdyr. Bu döwrüň ymaratçyligynyň esasynda, ähtimal, gady-

my taýpalaryň düşunjeleri bilen bagly nyşanlar, inedördül, tegelek, gönüburçly şekillere eýerilendigi görünýär. İçki howlynyň gurşaw dälizleri (koridorlar), gala diwarlary gönüburçly ýa-da togalak diňler bilen berkidilipdir. Umuman, miladydan öňki II müňýyllykda Marguş sebitindäki binagärlilik sungaty gutarnyklı kemala gelip, taryhy-medeni gatnaşyklar netijesinde goňşy ýurtlaryň binagärlilik sungatyna belli bir derejede täsir edipdir. Bu görnüşdäki ülňüler Orta Aziýanyň gadymy döwürlerdäki we Orta asyrлaryň monumental gurluşyklarynyň köpüsinde ulanylypdyr we Türkmenistanyň binagärliginde orta asyrлaryň ahyrlaryna čenli saklanypdyr.



12-nji surat. Altyn gaplar

Marguş bilen Baktriýa gadymyýetde iňňän jebis taryhy-medeni gatnaşykda bolupdyr, şonuň üçin-de olara taryhy-medeni merkez hökmünde aýry garamak mümkün däl.

Metal öňümleri. Marguşylar mise galaýy garmak arkaly bürünji alypdylar. Ýerli ussalar metaldan naýzany, naýza uçlaryny, ikiýüzli hanjarylary, teke tygly pyçaklary, paltalary, şeýle-de her dürlü tebleleri, bizleri, iňňeleri, ceňnekleri, gulply gaplary, şol sanda diametri ýarym metre golaý gazanlary guýupdyrlar. Gara daşdan boýy bir metrden hem uzynrak naýzalary ýasapdyrlar. Olaryň ujunu gurşun bilen bezäpdirler. Naýzalaryň birinde bolsa ýüzüne ýedi sany haç çekilen içi boş bürünç şar dakylandygyny görmek bolýar. Bular marguşylaryň jemgyé-tinde örän sylanýan, abraýly adamlara niýetlenen bolmaly.

Cüwdesi horazyň guýrugy ýaly sähelçe eglip guýlan, daşyna-da adamyň göreji peträp duran gözü çekilen äpet mis paltalar diňe Marguşda we Baktriýada ýasalypdyr. Paltanyň agaç sap oturdylýan deşiginiň paltanyň ýüzi bilen ugurdaş däl-de, keserák goýulmagy, tygynyň bilgesleýin kütek edilmegi olaryň hojalyk işleri üçin niýetlenilmändigini görkezýär. Bu paltalar ýörite däp-dessur dabaralary geçirilende ulanylan bolmaly. Bu ýerde ýörite dini baýramçylyklarda içgi içilende ulanylan gaplar saklanypdyr.



13-nji surat. Margianadan tapylan kümüş gaplar

Goňurdaky nekropolyň kerpiç mazarlaryndan aýlaw şekilli sap oturtmaga niýetlenen deşikli, agyr bürünçden gural tapylýar. Ähtimal, ol naýzanyň ujuna geýdirmäge niýetlenendir. Naýzanyň ujy ýapyk şekilde guýlupdyr. Onuň daş ýüzünde ýapraklary ýürek şekilli pipal ösümliginiň pyntyklayán şahasyna meňzeş bürünçden ýasalan güberçek nagyş saklanyp galypdyr. Bu nagşyň aşagy hem ýokarsy çala oýulan görnüşde “bükdürilen ýüp” şeklinde jäheklenipdir.

Ýürek şekilli ýapraklar diňe Hindi subkontinentinde bitýän pipal ösümligine degişli hasap edilýär. Olar ýerli sungat eserlerinde giňden ulanylýar. Şol ýerden hem tutuş Orta Gündogara, hatda Siriýa çenli hem ýaýran bolmaly. Bu gady-my Ugarit-Ras-Şamra şäherinden tapylan keramika gaplara çekilen nagışlarda ulanylypdyr. Diýmek, Marguşdan tapylan naýza ujundaky ösümlik şekili gady-

my Hindistanyň Harappa siwilizasiýasy bilen Marguşyň arasyndaky medeni gat-naşyklary şöhleendirýän bolmagy mümkün.

Marguş önümlerindäki çeper şekiller. Adamlara ýagşy bilen ýaman häsiyetleri alamatlandyrýan jandarlaryň arasyndaky göreş baradaky rowaýatlar Ýakyn Gündogaryň gadymy taýpalarynyň arasyna giňden ýaýrapdyr. Bu ýagdaý Marguşdan hem sowlup geçmändir. Munuň üstesine-de Marguşyň gliptikasynthäkty sýužetli, köplenç bolsa kyssa görnüşdäki ýazuw ýadygärlilikleri adamlaryň ruhy we medeni derejesini kesgitlemäge mümkünçilik berýär. Marguşylaryň guşlaryň we haýwanlaryň üstü bilen aňladylan ýasaýyş, haýyr bilen seriň hemiše göreşip gelendigi baradaky rowaýatlary bolupdyr diýmäge mümkünçilik berýär. Marguşdaky tumarlaryň yüzüne çekilen şekiller hem ony tassyklaýar. Ýylan şekilli aždarhalar bolsa seriň alamaty bolmaly.

Aždarhalaryň şekili çekilen Marguş tumarlaryny-da onuň subutnamasy hasap edip bolar. Emma süýrenijiler, ozaly bilen-de ýylanlar haýyr işi aňladypdyr. Elbetde, bu iki başlangyjyň baky göreşi marguşylaryň dünýewi garaýışlarynyň esasyny düzüpdir.

Tumarlardaky şekillerden çen tutsaň, bu göreşde käte haýryň, käte bolsa seriň ýeňiş gazanandygyny bilmek bolýar. Bu göreşin netijesi hemiše adamyň bähbidine tamamlanmandyr, ýagny öňünden kesgitlenmändir. Muňa ýüzüne art aýaklarynyň astyndan gözünü petredip, dişini gyjap duran burny şahly ýylan çekilen tumar hem anyk subutnama bolup biler. Tumaryň arka ýüzünde bolsa şol hyýaly haýwan garnynyň asty towlanyp ýatan aždarhaly görkezilipdir. Özi-de onuň arkasyna atan guýrugynyň ujy ýene bir aždarhanyň kellesi bilen tamamlanýar. Bu döredijilik taslamasynda ýylan şekilli aždarhalaryň ýasaýşyň tohumyny ogurlamakçy bolýandygy baradaky düşünje öňe sürülyär. Şol bir wagtda baş gahrymanyň beýleki jandarlaryň hüjüminden goralýandygy-da görkezilýär. Bu şekilleriň, iňňän ussatlyk bilen nagyşlanyşy aklyň haýran edýär. Sýužetde berilýän gahrymanlaryň her biriniň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Olarda dişimi gyjap duran hyýaly ýyrtyjylaryň güýjünü we olary goraýan aždarhalary görkezýän şekilleriň ýerbe-ýerligi, çuň oýulyp haşamlanan şekilleriň hiç hili boş ýeriniň bolmazlygy olaryň hakyky ussadyň elinden çykandygyna şáyatlyk edýär.

Käte esasy orunda adamlar ýa-da haýwanlar däl-de, towlanyp ýatan ýylanýň üstünde pelesaň kakýan guş sürüsi şekillendirilen tumarlar hem gabat gelýär. Ol şekillerde süýrenijileriň kellesi guşlaryň guýrugyna tarap topulýar. Şular ýaly durmuş sahnalar bilen bir hatarda tugralardaky ýaly ganatlaryny ýaýyp oturan bürgüdiň iki gapdalyna dilini çykaryp duran ýylan şeckilli aždarha çekilen tumarlar hem duşýar. Bu tumarlaryň hem göz-dilden, bela-beterden goranmak üçin dakynylandygyna şübhelenmese bolar. Marguşdaky dürli ybadathanalarda iňňän täsin, ýeke-täk görnüşdäki tumarlary ýuze çykarmak hem miýesser etdi. Art aýak-

larynda durup biri-biri bilen garpyşyān haýwanlaryň (öküz bilen geçi) arasynda ýylan şekilli aždarha suratly tumar hem şeýle täsin tapyndylaryň biridir.

Ýylan şekilli aždarhalar Marguş gliptikasynda iňňän ýygy gabat gelýär. Ola-ra, köplenç, mukaddes jandar hökmünde garalypdyr. Gadymy marguşlylar olary ganatly, köplenjem agzy giňden açyk, hemiše eýmenç, topuljak-topuljak bolup duran şekilde görkezipdirler. Ýene-de bir açyk reňkli daşdan ýonulyp ýasalan haşamly, ullakan tumaryň tapylmagy marguşly daş ýonujylaryň ýokary ussatly-gyndan habar berýär. Bu tumarda öz art aýaklaryny ýalaýan iki örküçli, örküçle-riňe özboluşly halyk ýapylan düýe şekillendirilipdir. Bu şekil tumary ýasan ussa-nyň haýwanyň anatomiýasyny örän gowy bilendigine şayatlyk edýär. Daşı ýonup, düýäniň şekilini güberçekligine galdyran ussa tumaryň tekiz tarapyna çylşyrymly bir taslamany iki görnüşde oýup çekipdir.

Bu çeper ýasalan we çekilen möhürleriň marguşly ussatlar tarapyndan ýasa-landygyny hem-de gadymy Gündogar sungatynyň gazananlarynyň čürbaşynda durýandygyny gazuw-barlag işlerini geçiren alymlar tekrarlaýarlar. Marguş gliptikasynyň uly bolmadyk toparyny çekim daşı şekilindäki möhürlere çalymdaş togalak daş, käte-de misden ýasalan möhürler düzýär. Olar bilen ugurdaş uzyn deşiklileri-de duşýar. Bu silindr şekilli möhürlер käte gutarnyklы, käte-de üzňük-siz gaýtalanýan şekillerde ýerine yetirilipdir. Marguşyň möhürleri pugta çyzuw nagyşlaryna tabyn edilipdir, ýagny möhürlerdäki ähli haýwan şekilleriniň kellesi bir seterde ýerleşýär. Olardaky şekilleriň hemmesi kyssa, ýagny sýužetli häsiyete eýedir. Silindr şekilli möhürleriň toyundaky, keramikadaky yzlary örän täsinligi bilen tapawutlanýar. Şolaryň birinde guş kelleli ganatly adam ýykylan iki sany ganatly geçiniň art aýaklaryny tutup dur. Marguşdaky Togalak 1 ybadathanasyn-daky mazardan tapylan silindr şekilli möhürde maýmyň kelleli adamlaryň haýsy-dyr bir dini dämp-dessura bagyşlap geçirýän dabaralary şekillendirilipdir.

Gös-goni dini dämp-dessur bilen baglanyşkly tapylan bir gabyň ýüzünde adamlar deprekleriň (tamburinleriň) gümmürdisi astynda akrobatika oýunlary oýnaýarlar. Silindr şekilli ýerli möhürlerdäki, emma häzirlıkçe manysyny düşün-dirip bolmaýan Marguş rowaýatlaryny beýan edýän şekillere ösen sungat eserleri hökmünde garamak bolar.

Marguşyň gadymy döwürdäki şekillendirış sungaty miladydan öňki III müňýyllagyň ahyrlaryndan başlap, miladydan öňki II müňýyllagyň bütin dowamında Gündogar sungatynyň taryhynda aýratyn orny eýelän özboluşly çeperçilik mekdebi bolupdyr diýen netijä gelmek mümkün. Bürunç eýýamyndaky Marguş sungaty Ýakyn Gündogaryň medeni ýadygärlilikleriniň umumy hataryna goşulyp, iňňän özboluşlylygy we asyl nusgasy bilen tapawutlanýar.

Marguşyň mozaikalary. Türkmenistanyň bürünç eýýamyna degişli ajaýyp ýadygärlilikleriň biri-de Marguş döwletiniň paýtagty Goňurdyr. Meşhur alym W.Sarianidiniň ýolbaşçylygynda bu ýerde ägirt uly işler amala aşyryldy. Bu ýerde dürli gatlaga degişli adamlaryň medeniýetini açyp görkezýän esbaplaryň biri-de

bezeg işleridir. Goňruň otaglarynyň birnäçesi mozaika daşlary bilen bezelipdir. Olar ilkinji nakgaşçylyk sungatynyň mekdebi barada häsiýetnama berýär. Demir-gazyk Goňruň monumental howlusynyň birinden tapylan mozaika kompozisiýasynyň saklanyp galan böleginde gadymy ussatlaryň türkmeniň ata-babalarynyň däp-dessurlaryny görkezip bilendiklerini görmek bolýar (*14-nji surat*).

Türkmenistanyň şekillendirish sungaty muzeýiniň sergiler jayında biri-birine garşy duran “ganatly ýolbarslar”, “Çarçuwajyga salnan ganatly ýolbars”, “Geçini ýuwudýan aždarha” hem-de Mary şäherindäki muzeyde “Ganatly aždarhalaryň ýylanlar bilen söweşi” atly eserler bar. Olarda Marhuş döwrüne degişli tapylan möhürlerdäki şekillerde ençeme gezek gaýtalanýan ýagşylygyň we ýamanlygyň güyji görkezilýär.



14-nji surat. Mozaika şekilleri

Mozaikalarda çekilen ýylanlar, ganatly ýolbarslar (grifon), aždarhalar ýerli özbuluşly ynançlaryň bolandygyna şayatlyk edýär. Bu eserleriň Derýaaralygynyň Mary köşgündäki nakgaşlyk sungaty bilen meňzeşligi bardyr. Käbir parçalarda, mysal üçin, ganatly ýolbars şekillerinde Marynyň nusgasyna garanyňda Goňur nusgasy çeperçilik taýdan has-da ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir. Marynyň köşgündäki nakgaş eserlerinde görkezilen eşikler owunjak mozaika böleklerden düzülipdir. Goňurda welin şuna meňzeş eserler saklanmandyr. Şeýle-de bolsa birnäçe bölek daş bezegleriniň göwrüminiň ölçegi Müsür hökümdarlarynyň egin-eşiklerindäki bölejik bezegler bilen gabat gelmegi täsindir. Şunuň bilen birlikde Marguş ýurdunyň Gündogar sebitleri bilen ýakyn medeni hem-de sówda aragat-naşygynyň bolandygyny şol tapyndylar güwä geçýär.

Mozaika eserleri barada alymlar tarapyndan degişli derňewler geçirilip, (mikroskopiki ýonekeý serpikdirmeye we polýarizasiýa ýagtylykda geçýän, hil taýdan mikrohimiki derňew, mikorentgenspektral derňewi) şekillerde birnäçe reňkleriň ulanylandygy anyklanyldy. Olar gara, lazuritden alınan açık gök hem-de açık gyzyll reňkden ybaratdyr.

Mozaikalary taýýarlamak usuly, ilki bilen, ýylmanak suwagyň üstüne surat çekip, soňra işiň esasy bölegi bolan ýyrtyjy guşlaryň, balyklaryň, ganatly ýolbarslaryň we beýleki haýwanlaryň kellesi we bedeni daşdan ýerine ýetirilýär.

Alymlaryň bellemegine görä, mozaikanyň oturtmasynyň köp bölegi gipsden hem-de kwarsyň birneme goşundysy bilen ýerine ýetirilipdir. Bu tebigy düzümli daşdan gurallar Goňruň jaýlarynyň birnäçesinden tapylyar. Ýörite ýonulyp taýýarlanylan mozaikany, onuň gapdalyny ýonýan daş kesiji gural hem tapylyar. Alymlaryň pikirine görä, daş oýup, nagyş salýan ussalar, suratkeşler mozaika böleklerini ýasanlarynda, olary başga ýerden getirmän, eýsem hut Goňruň özünde ýasalypdyr. Has takygy, çig mal bolan mozaika daşlaryny Köpetdagdan getiripdirler we Goňurda taýýarlapdyrlar.

Guburhanalaryň öň tarapyny bezeýän mozaika kompozisiýalaryň öňden taýýarlanyp goýlandygy ýa-da soňra ýerine ýetirilendigi barada ylymda dürlü garaýışlar bar. Diwarlary bezeýän mozaikalaryň düýbi agaçdan bolupdyr. Mozaikalar başga ýerde taýýarlanyp, soňra berkidilen bolmagy hem mümkün. Emma mozaika şekilleriň köp böleginiň hut diwaryň yüzünde berkidilendigi barada hem alymlar belleýärler. Guburlaryň biriniň diwaryna salnan bezeglerinde uly bolmadık geometriki nagyşlar saklanyp galypdyr. Daşdan parçalaryň arka yüzünde gyzyll reňkli şepbik madda hem saklanyp galypdyr. Bu bezegler merhum jaýlananda altyn-kümüs saklanýan otagy bezäpdir.

Mozaikalar taýýarlananda olaryň arka yüzünde halkajyklar, çyzyklar, haçlar we şuňa meňzeş belgiler edilipdir. Mozaikalar gönü usul boýunça däl-de, ters görnüşde, ýagny matanyň arka tarapynda bellik edilipdir. Taýýar edilen mozaikanyň arka tarapyna sement (bizňiň günlerimizde) berkidilip, soňra ondan mata aýrylýär. Bu usul ulanylda, gapdal üstün oturtmasında uly bolmadık yzlar, reňkler, nakşaşlyk işleri edilen bolmagy mümkünkindir. Emma oturtmanyň töweregindäki boşluk diňe ýokarda ýerleşende reňk bilen doldurymaly. Oturtma gönü, goýulmaly ýerinde goýlan ýagdaýında, onuň reňkiniň yzy galýar, şeýle ýagdaýda ol oturtmanyň arka tarapynda galýar, emma ol bize görünmeýär. Bu netijäni gutarnyky hasaplama bolmaz.

Miladydan ozalky III müňýyllygyň ahyrlaryna degişli Marguşdan tapylan nakşaşlyk sungatynyň görnüşlerinde bu ýurtda nakşaşlyk sungatynyň kämil derejede taýýarlanandygyny görmek bolýar. Ösen siwilizasiýany döreden ata-balalarymyzyň sungat eserleri türkmen medeniýetiniň ýokary derejelere eýe bolandygyna şayatlyk edýär.

Marguşyň tumarlary. Aglabasy steatik daşlardan ýonulan, seýrek halatlar da bolsa misden we keramikadan ýasalan tumarlar gadymy Marguşyň sungatynnda aýratyn topary düzýär. Tegelek, inedördül, gönüburçluk, romb şekilli bu tumarlarda möhürleriňki ýaly tutawaçlar bolmandyr. Olarda diňe ýüp geçirip boýundan asar ýaly, ugurdaş duwara deşigi bolýar. Pişme şekilli tumarlarda duwara deşikleriň ikisi bolup, deşikleriň hersi tumaryň bir çetinde ýerleşýär. Olar iki sapakdan

asmaga niyetlenen bolmaly. Gyzyl toýundan ýasalan, boýny tumarly áyal heýkeljikleriniň gursagynda şeýle tumarlaryň birnäçesi bar. Olaryň iki ýüzi-de oýulyp çekilen suratlar bilen örtülipdir. Ýek-tük gabat gelýän üç gyraňly tumarlaryň üç tarapynda-da şekil bar. Tumarlar hem edil möhürler ýaly bir zada güwä geçmek, bir zatda yz goýmak üçin ulanylypdyr. Adamlar şular ýaly doga-tumarlaryň özlerini bela-beterden goraýandygyna ynanypdyrlar. Tumarlary dakynmaklygyň esasy maksady jadyly güýçlerden goranmak bolupdyr (*15-nji surat*).



15-nji surat. Döše dakylýan terrakot şekiller

Tumarlaryň yüzündäki şekiller burawjyklar we göni çyzyklar arkaly çekiliplidir. Bu işde çylşyrymlı tehnika seýrek ulanylypdyr. Tegelek we inedördül tumarlar hemiše tekiz, gönüburçluklar bolsa sähelce gübercek bolupdyr. Bu sungat eserleriniň ählisi diýen ýaly rowaýaty gürrüňleriň esasynda ýasalyp, jadyly mak-satlara tabyn edilipdir. Hut şonuň üçin dörtburç haçlar we olaryň ummasız köp görnüşleri has giň ýáýrapdyr. Olar gadymy zamanlardan bări Ýakyn Gündogaryň ekerançylyk bilen meşgullanýan taýpalarynyň ählisinde diýen ýaly bolupdyr. Ekerançylar olary boýunlaryndan asypdyrlar hem-de özleriniň abadançylygynyň yqtybarly goragçysy hasaplapdyrlar.

Ussalaryň malta haçy, basgañakly haçlar, uçlaryna kinniwanja haç çekilen uly haçlar ýaly marguşylaryň sungat eserleriniň esaslaryny düzýän tumarlaryň iňňän köp görnüşlerini oýlap tapyp bilişlerine hayran galaýmaly. Şular ýaly ýonekeýje geometriki şekiller bilen bir hatarda, emma mazmun taýdan olardan pes durmaýan beýleki şekiller hem ýeterlik bolupdyr. Meselem, tumarlaryň ençemesine marguşylaryň häli-şindi görüp, ulanyp ýören ösümlikleriniň şekilleri nagyşlanypdyr. Olaryň arasynda Garagumuň çöllük we ýarym çöllük landşaftyna mahsus ojar, gandym, ýandak ýaly ösümlikler hem bar. Ol ösümlikler ýowuz we amatsız howa şertlerine garamazdan, çöllük ýerlerde ösyärler. Olar sungat eserlerinde ýaşayşyň ba-klylygy baradaky düşünjäni aňladýarlar. Türkmenlerde: "Ogul-gyzyň sazagyn püri ýaly köpelsin!" diýen nakyl häzirki günlerde hem ulanylyar. Bu tötänden däldir.

Gadymy marguşly ussalaryň tumarlara abadançylyk, bolelinlik we ýasaýşyň bakylygy baradaky pikiri siňdirmek islän bolmaklary-da mümkün. Ähtimal, boýunlaryna şunuň ýaly tumar dakylan adamlar hudaýyň özlerine köp çaga eçil-jekdigine ynanydpdyrlar. Gündogarda gadymy eýýamlardan bări perzent döwletiň başy hasaplanýar. Marguş tumarlarynda göknaryň, efedranyň we kenebiň şekilleri-de duş gelýär. Mälim bolşy ýaly, ösümliklerden gözüne dürli zatlary görkezýän, dini dabaralar üçin (kult) içgileri tayýarlanypdyr. Bu ýerde olaryň şanyна güzel ybadathanalary bina edipdirler.

Marguşdaky tumarlarda mis möhürlerdäki ýaly towlanyp ýatan ýylanlaryň, içýanlaryň, geçileriň, iki örküçli düýeleriň, öküzleriň, dürli ýyrtyjy haýwanlar bolan möjekleriň, tilkileriň, gaplaňlaryň we guşlaryň, guýrugyny ýaýradyp, ganatlaryny ýaýyp, kellesini bir ýana gyşardyp, edil tugralardaky ýaly güberilip oturan bürgütleriň şekilleri hem gabat gelýär. Olaryň hemmesi-de edil janly ýaly edilip nagyşlapnypdyr. Bu bolsa daşa nagyş salýan ussalaryň bu haýwanlary örän oňat bilendiklerine güwä geçýär. Bu hili tumarlar hem gözden-dilden, beladan-beterden goranmak üçin dakynylan bolmaly.

Ýüzüne hyýaly haýwanlaryň, ýagny ozaly bilen ganatly ýolbarslaryň şekilli çekilen tumarlar aýratyn topary düzýär. Olarda ýolbarslar hemiše birmeňzeş, nusgawy şeñilde, gapdaldan ganatlaryny ýokary galdyryp, agzyny giň açyp, guýrugyny arkasyna atyp duran görnüşde daşyň ýüzüne çekilipdir. Orta Aziýanyň haýwanat dünýäsinde ýolbarslar örän seýrek duşýar. Muňa derek ganatly ýolbarslar şol döwrүň öňdebaryjy merkezleriniň sungatynda örän meşhurdyr.

Bu şekillerde guşlaryň we haýwanlaryň garnynyň astynda ýatyp, kelleleri bilen öz duşmanynyň art aýaklarynyň arasyňa topulýan ýylanlar ýa-da ýylan şekilli aždarhalar örän köp duş gelýär. Olarda guşlaryň we haýwanlaryň neslini – tohumyny ogurlamaga synanyşyklar görkezilýär.

Goňurdepeden tapylan ullakan tumara bolsa äwmän duran öküziň şekili çekilipdir. Maňlaýyndan we ýokarsyndan oňa iki sany ýolbars topulýar. Garnynyň aşagynda bolsa iki sany ýylan guýrugynyň üstünde dim-dik dur. Arka ýüzünde bolsa iki sany öküzi ýykyp duran adam şekillendirilipdir. Adamyň aýaklarynyň arasynda bir ýylan guýrugyna daýanyp dur. Bu tumardaky şekilleriň mazmuny ýerli halkyň arasynda döräp giň ýáýran rowaýaty aňladýan bolmagy-da ähtimal.

Başga bir tumarda ortarada äwmän duran öküziň garnynyň aşagyndan onuň art aýaklarynyň arasyňa bir ýylanyň towlanyp barşy, başga bir ýylanyň bolsa öküziň edil alkymynyň aşagynda guýrugyna daýanyp dim-dik durşy, şol bir wagtyň özünde-de oňa ýokardan dişlerini syrtardyp, gözlerini petredip duran ýylan şekilli aždarhanyň hüjüm edişi görkezilipdir. Şeýle şekiller Marguşyň gliptikasynda iň meşhurlarynyň biri diýen ýalydyr. Daşa nagyş salýan ussalar şol bir sýužeti iňňän köp gaýtalapdyrlar. Marguşyň ilatynyň arasynda ýaýran rowaýatlarda dartgynly sýužetler grafiki şeñilde tumarlaryň ýüzüne çekilipdir.

§9. Marguşyň ownuk heýkelleri

2012-nji ýylyň ýazky gazuw-agtaryş işleriniň geçirilýän möwsümünde Garagumuň jümmüşinde ýerleşýän Goňurdepeden keramika we bürünç şekilleriniň tapylmagy türkmen sungatyň taryhyňa uly goşant goşdy. Görnükli arheolog alym W.I.Sarianidiniň ýolbaşçylygyndaky Margiana arheologik ekspedisiýasynyň täze tapyndylary türkmen halkynyň köp asyrlyk taryhyň üstüni doldurýar. Bu ýerden tapylan sekizburçluk möhür bilen birlikde, pöwrize gaşly saýgagyň altyndan şekili hem-de maýmynjygyň heýkeli örän ussatlyk bilen ýerine ýetirilen sungat eserleridir. Gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde üsti açylan tapyndylar, bu ýerlerde ýaşan halkyň medeniýetiniň, binagärlilik we heýkelta-

raşlyk sungatynyň ýokary derejä ýetendigini subut edýär. Şeýle-de bu ýerlerden önräk tapylan mozaika şekillerindäki şir-peleňleriň kämil şekilleriniň ýerleşdirilmegi geçmişde sungatyň sazlaşykly ösdürilendigini, olaryň şol wagtlarda gurlan köşklerinde öz beýanyny tapandygyny görkezýär. Arheologiýa barlaglary döwründe ket-huda keşbindäki erkek adamyň we naşyja zenan keşbiniň terrakota eseriniň tapylmagy sungaty öwreniş ylmynda milli sungatymyzyň taryhy üçin gymmatly maglumatlar bolup durýar (*16-njy surat*).

Goňurdepede Marguşda ýaşan has irki taýpalara mahsus bolan heýkeljikleriň hem üsti açylýar. Emma olar Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde ýaşan taýpalaryň oturan obalaryndan tapylan heýkeljiklerden tapawut edýär. Mysal üçin, Köpetdagýň etegindäki obalardan tapylan heýkeljikleriň hemmesinde diňe oturan aýal şekilleri tapylýar, emma Marguşdan heýkeljikleriň diňe dik duran görnüşleri tapylýar. Gyzyl toýundan ýasalan, dik, ýasy heýkeljiklerde aýallar elliň giňden gerlen, burny öne çykyp duran, ullakan gözleri romba meňzeş şekillendirilipdir. Kiçeňräk konus şekilli göwüsleri garnynyň aşagyna keseligine salnan üçburç gazma nagyşlar bu heýkeljiklerdäki zenanyň keşbini görkezýär. Olaryň kelleleri, köplenç, ýokarsy ýaýbaň, iki sany duwara deşikli täc bilen bezelipdir. Göwreleriniň üstünde atanaklaýyn geçýän iki sany zolak, ortasy dokalan kemeri aňladýan bolmagy-da mümkün. Goňurdaky tapylan bir heýkeljikde boýundan asylýan gursak şay-sepiň güberçek şekili ýerleşdirilipdir.



16-njy surat. Erkek adamyň heýkeljigi. Goňurdepe. Steatit, mermer. Miladydan öñki II müňýlliyk

Demirgazyk Goňurdaky köşkden tapylan gyzyl toýundan ýasalan heýkeljigiň kellesi tüňnüräk, burny, ullakan gözleri, yüzüniň özboluşlylygy, iki ýaňagyna düşüp duran saçlary täsirli adam sypatyny berýär.

Goňurdan tapylan iki sany heýkel has-da özboluşly. Bir stilde ýasalan heýkeller ýokarda beýan edilen şertli-ýasy sekillere düybünden meňzänok. 12-13 ýaşlı oglanjygyň guburyndan tapylan heýkeljigiň biri ownuk altyndan şaý-sepleri bilen merhumyň ýanynda goýlupdyr. Zenan heýkeljiginiň köýnegi giň ýakaly, gara reňke boýalan, elini gursagyna goýup oturan halda sekillendirilipdir. Ýakasynyň giňliginden ýaňa köýnegi eginlerine düşüp duran zenanyň ince burun, badam gabak, galam gaşly keşbinde sekillendirilipdir.

Ikinji heýkeljik hem Goňurdan taplylpdyr. Ýasalyş we daşky görünüşi (stili) edil ýokarky heýkel ýaly bolsa-da soňky heýkeliň kellesinde tegelek börügi bar. Bilinden aşagy bolsa edil Günorta Türkmenistandan tapylan beýleki heýkellerden göçürilen ýaly. Heýkeljikleriň ikisi-de ozal Baktriýadaky gadymy mazarlardan tapylan daş heýkelleriň kysymyna meňzeşdir. Gara steatitden ýonulyp ýasalan ol heýkelleriň kellesi, elli, börükleri ýa-da saçlary ak mermerden ýasalypdyr. Olar göwrä ýelim bilen berkidilipdir. Goňurdepeden tapylan aýal şekilleriniň ikisiniň-de şol kysyma degişlidigine şübe ýok. Olaryň esasy aýratynlygy, olar daşdan däl-de, gyzyl toýundan ýasalypdyr. Demirgazyk Goňurdaky köşk gazylanda bir steatit heýkeliň göwresiniň bölekleri, hem-de ak mermerden ýonulyp ýasalan adam kellesiniň tapylmagy marguşylarda gurnama daş heýkeller hem ýasalypdyr diýmäge mümkünçilik berýär. Gurnama heýkeljikler gyzyl toýundan ýasalan heýkelleriň arasynda taplylp, hazırlıkçe diňe Baktriýadan we Marguşdan taplylpdyr.

Gurnama heýkeljiklerde nämeleriň sekillendirilendigi henize bu güne čenli doly anyk däl. Olar ýerli gahrymanlar bolmagam mümkün ýa-da şol ýerde jaýlanan merhumlaryň heýkeljikleri bolmagam mümkün. Emma bu çaklamalaryň ikisi-de ynandyryjy däl. Sebäbi hazır diňe şeýle kysymly heýkeljikleriň gadymy marguşylaryň mazarlarynda ir wagtdan altyn-kümüş şaý-sepleriň arasynda goýulýandygy anyklanyldy. Marguşda heýkel şekilleri onçakly ýaýramadyk-da bolsa, Goňurdaky gonamçylykda “diňli toplum” diýiliýän ýerdäki dodaklary açyk gyzyl reňk bilen reňklenen adamyň toýundan kiçiräk (boýy ýarym metr töwereg) kelle heýkeliniň tapylmagy heýkeltaraşlyk sungatynyň ýuze çykyp, kämilleşip başlandygyna güwä geçýär.

Daş ýonujylyk sungaty (gliptika). Marguşdaky daş önumleriniň arasynda lazurit, pöwrize, hakyk, agat ýaly ýarym gymmatbaha daşlardan ýasalan tapyndylaryň üstü açylýar. Olar goňşy ýurtlardan getirilipdir. Şonuň üçin bu tapyndylar marguşylaryň alys ýurtlar bilen söwda işlerini alyp barandyklaryna şayatlyk edýär.

Marguşylaryň arasynda iň meşhur we giň ýaýran daş steatit bolupdyr. Bu ýumşaksy, ýonmaga, köwmäge amatly garamtyl mineral daşy bolup, olardan gurnama heýkeljikler, ýüzüne ýöntemje nagyslar çekilen kinniwanja gaplar, dürli çüýşejikler, gutujyklar we gaýry zatlар ýasalypdyr. Uzyn boýunly, kinniwanja çüýşejikler we olardan somalyp çykýan mis taýajyklar kosmetika üçin, böwrek şekilli gutujyklar bolsa, ähtimal, dini dabaralarda ýa-da pal atylanda ulanylan bolmaly. Köplenç, olaryň daşyna geometrik şekiller ýa-da dürli suratlar, güller çekilipdir.



17-nji surat. Daş önümi

Aýratyn-da her tarapynda üç halkasy bolan goşa konus şekilli iri monjuklar meşhur bolupdyr. Marguşyň ökde daş ussalary mermerpisint ak daşlary, hususan-da, sarymtyl öwüsýän ýalpyldawuk gežden (alebastry) güldandyr bada ýaly kiçeňräk, dik aýakly gaplary ýasapdyrlar. Olary edil şonuň ýaly, ýöne olardan has uly görnüşde ýasalan keramika gaplaryň kiçijik nusgasy hasaplama bolar. Daşlaryň şol görnüşlerini naýzalara üç ýasamakda hem ulanypdyrlar. Olaryň daşyny ýylmap ýa-da büdür-südür edip, agajyň başyna geýdiripdirler.

Mermerden ýonulyp ýasalan adam kellesi Marguşda daş ýonmak sungatynyň ýokary derejä çykandygyna şáyatlyk edýär. Iňňän nepislik bilen ýonulyp ýasalan işler, şol döwrüň öndebarlyjy medeniýet merkezleriniň ussatlarynyň işinden pes gelmändir. Goñurdaky gonamçylykdan tapyлан gurnama heýkeljigiň mermerden edilen yüz keşbi özünüň myläyymlygy bilen tapawutlanýar. Tüňňüräk burny, pökgi dodaklary onuň belli bir etniki topara degişlidigini görkezýär. Heykeljigiň mermer aýaklarynyň böleklerinde barmak yzlary mese-mälîm bildirýär.

Togalak-21 ybadathanasynyň jaýlarynyň birinden tapyлан peýkam ujy öküziň kellesi şekilde ýasalypdyr. Mermerden ýasalan şeñilde öküziň boyunlarynyň hamynыň ýygylary, burun deşikleri giňden açylyp görkezilipdir. Öküz gulaklary we şahy başga bir materialdan (ähtimal, altyndan ýa-da lazuritden) ýasalyp, soňra ýörite deşilen deşige sokulypdyr. Haýwanyň keşbindäki agraslygy, ondaky baş bermeýän güýji gadymy marguşly heýkeltaraş örän ynandyryjy görkezip bilipdir. Bu bolsa Marguşda daş ýonmagyň özbaşdak çeper mekdebinin bolandygyna şáyatlyk edýär.

Mermere meňzeş dürli daşlardan ýonulyp ýasalan we lowurdaýanca ýylmanan kiçijik sütünjikler diýlip atlandyrylýan, boýy ýarym metrlik silindr şekilli togalak önumler daşdan ýasalan önumleriň aýratyn toparyny emele getirýär. Emma olaryň nämä niyetlenendigi doly belli bolmasa-da, ol esbaplaryň aglabasy Marguşdaky ybadathanaya jaýlarynyň aşaky düşeginden tapylmagy, olaryň dini däp-dessurlar bilen baglanyşykly bolup, keramatly içgiler içilende ulanylan bolmagy mümkündir. Olardaky has kaşaň, has naşy, has pajarly sütünjikleriň daşy özboluşly nagysly lybaslar bilen örtülipdir.

Çüýše önumleri. Marguşylaryň medeni taýdan östüsini aňladýan zatlaryň biri-de, olaryň çüýše önumleridir. Ýerli ilatyň arasynda ýüpden asar ýaly bir tarap-

deşilen ýa-da uzyn saply aýnalar meşhur bolupdyr. Bu öňümler çeperçilik taýdan onçakly tapawutlanmaýan bolsa-da, bürünçden ýasalan çeper işleriň aýratyn toparyny düzýär. Olara, ozaly bilen, kosmetika üçin niýetlenen çüýşejikleri goşmak bolar. Uly bolmadyk, gelşiklige gaplaryň göwresi giňden, gübercek, boyň uzyn bolupdyr. Tapylan çüýşejikleriň kosmetiki taýajyklary bar. Geçirilen barlaglar şeýle çüýşejikleriň düýbünde ýowşanyň, gara reňkiň, hatda kosmetiki taýajygyny kömegi bilen ýuze çalynýan özboluşly pudranyň galyndylarynyň saklanyp galandygyny görkezdi.

Hemiše bolmasa-da, köplenç, şonuň ýaly kosmetiki çüýşejikleriň ýokarky bölegine üçburç, ýarymaý we beýleki esasy geometriki häsiyetli şekiller oýulyp çekilipdir. Ol çüýşejikler ilki tapylanda göm-gök heň bilen örtülen-de bolsa, ma-zaly arassalanan soň olar kümüşsöw öwüsýärler. Başgaça aýdylanda, öz döwründe ol çüýşejikler kümüşden ýasalan diýdiren bolmagy ahmal.

Marguşyň möhürlerindäki nyşanlar. Günorta Türkmenistanda möhürler orta bürünç eýýamynyň öň ýanlarynda peýda bolupdyr. Möhürler ol ýa-da beýleki zadyň kime degişlidigini görkezýän nyşan bolupdyr. Ýöne, olar, köplenç, jadylardan, bela-beterlerden goraýan nyşan hökmünde göterilipdir. Tapylan gabyň agzyndaky toýun dyka basylan möhür diňe bir onuň eýesiniň kimdigini görkezmän, eýsem gabyň içindäki zady zaýalanmakdan we jadyly güýçlerden goraýar diýlip düşünülipdir. Hut, şonuň üçin-de, Marguşdan tapylan onlarça mis möhürleriň yüzüne birmenzeş nagyşlar, ýonekeýje geometrik şekiller çekilipdir. Olaryň has çylşyrymlarynyň ýüzüne ösumlikleriň (çigildem gülü), mör-möjekleriň (içýan) guşlaryň (bürgüt), aglabा bolsa ýylanlaryň ýa-da aždarhalaryň şekili çekilipdir. Bürgütler hemiše tugralardaky ýaly güýç-kuwwatyny görkezýän ganatlaryny ýaýyp, başlaryny kesä sowup, guýrukraryny aşak ýatyryp oturan görnüşde şekillendirilipdir. Möhürlerde beýleki guşlaryň şekili örän seýrek, özi-de gapdaldañ, ganatlaryny arkasyna ýygnap oturan görnüşde çekilipdir. Käbir möhürleriň ortasynda bürgüt tugralardaky ýaly çekilipdir, gapdalynدaky boş ýerde bolsa kiçijik guşlar görkezilipdir. Käte çeperçilik derejesi dürli-de bolsa, hemiše örän meňzedilip çekilen haýwanlaryň-máymynyň, geçiniň, iki örküçli düýaniň, towşanyň şekili çekilen möhürler hem gabat gelýär. Adamyň şekili çekilen möhürler örän seýrek duşýar. Şeýle möhürleriň birinde eli badaly arkasy belent kürsüde oturan adam şekillendirilipdir. Arheologiya barlaglaryň netijsinde tapylan baş sany iňnebagjykda arkasy belent, pessejik aýaklary toýnak şekilli, tagtda gol gowşuryp oturan zenan maşgalanyň şekili berlipdir. Zenanyň gapdaldañ görünýän kellesi, onu ýüz keşbi ýerli halka degişlidigini bildiryär.



18-nji surat. Oturan zenanyň keşbindäki möhür – kümüşden ýasalan ilgençegiň üst tarapy

Saçlary intipis edilip goýberilen, boýnunda bolsa halka bar. Onuň keşbi zenan hudaýlarynyň arasynda özboľuşly aýratynlyk döredýär (*18-nji surat*).

Bu kümüşden ýasalan öňümler Marguş ussalary tarapyndan ýasalypdyr. Cünki ol aslynda hakyky germewli möhür bolup, oňa diňe kümüş temençe kebşirle-nipdir. Şeýlelikde, Marguşda şol döwrüň dünýä ölçeglerine laýyk gelýän gadymy torewtika mekdebiniň bolandygyny ynam bilen aýtmaga doly esas bar. Goňurde-pe ýadygärligindäki mazardan tapyлан iki sany germewli kümüş möhüri muňa has ygytybarly shaýatlyk edýär. Olaryň biri sünnälik bilen nagyşlanan germewli möhürdir. Onuň ortarasyna panternyň üstünde arkaýyn elini gowşuryp oturan ganatly aýalyň şekili çekilipdir. Arka ýüzündäki goşmaça şekilde bolsa onuň egri burunly, ullakan badam gabakly, galam gaşly, pisse dodakly keşbi guýlup ýerleşdirilipdir.



19-njy surat. Silindr we gönüburçly möhürler. Goňur

Ol ýokarda beýan edilen etniki görnüşe çalym edýär. Ýöne onuň saçy timarla-nypdyr, ýagny örulen saçy göwsüniň üstünden geçip, ýeňsesinde tolkun atýar. Bu usul gadymy wagtlardan bări Marguşyň, Müsüriň şekillendirish sungatynda giňden ulanylypdyr. Temençäniň başynda şekillendirilen köýnegi topugyna düşüp duran zenanyň ganatlary gerlen guşuň gyýa garap duran şekili Alynty Aziýanyň torewtikasynda-da ýörgünlü bolupdyr. Şekilleriň içinde Pantera dişlerini somaldyp, agzyny giň açyp, jotdaja guýrugyny galdyryp, topulmaga hazır bolup dur. Onuň boýny teňne bilen bezelipdir. Gadymy Baktriýa we Marguş sungatynda şeytanyň, aždarhanyň keşbini aňlatmak üçin şonuň ýaly teňneler ulanylypdyr. Bu taslama tutuşlygyna şekilleriň “haýwanlaryň bikesi” diýilýän toparyna degişli, ýagny ganatly aýal hudaýyň tutuş haýwanat dünýäsiniň üstünden agalyk sürüyändigini

görkezýär. Hakyky ýa-da hyýaly haýwanlaryň üstünde oturan hudaýlar, Marguş hudaýlary ýaly aýal, diňe Baktriýada hem-de Eýranyň günorta-günbatar çetinde yerleşen Elamda mälimdir. Ganatly, käte-de guş kelleli antropomorf hudaýlaryň keşpleri bolsa Kiçi Aziýa, hususan-da Siriýa (Ugarit) giň ýáýran siro-hett görnüşli möhürlerde-de köp duş gelýär. Ol ýerlerde şonuň ýaly möhürler miladydan öñki II müňýyllygyň başlaryna degişlidir.

Kümüs möhürleriň ikinjisiniň ölçügi öñküden bir az kiçi bolsa-da nepisligi ondan pes däl. Onda penjesinde bir jübüt ýylany saklap duran bürgüt sekillendirilipdir. Möhüriň arka ýüzüne dartgynly hem iňňän täsirli her dürlü şekilleriň aýry-aýry böleklerini nygtáyan goşmaça haşamlar guýlupdyr. Penjesi guşly, haýwanly ýa-da süýrenijili bürgüdi sekillendirmek Orta Aziýada giň ýáýrapdyr. Marguşdan tapyлан bu möhürleriň ikisinde-de meňzeşlik bar, ol hamala bir ussadyň elinden çykan ýaly.

Goňurdaky köskde geçirilen gazuw-agtaryş işleri neticesinde ýüzi tematiki suratly ýene bir nepis möhür tapylypdyr. Onuň ýüzüne elinde towlanyp ýatan iki sany ýylany saklap duran adamyň suraty çekilipdir. Aždarha bilen söweş edýän gahrymanlar baradaky sýuzet goňşy döwletlere-de giň ýáýrapdyr. Aždarha çykan ýylanlar bilen darkaş gurýan gahrymanlar baradaky taslamalarda adamyň fantastiki süýrenijilerden, ýagny gara güýçlerden üstün çykýandygy suratlandyrlypdyr.

§10. Marguşyň amaly-haşam sungaty

Zergärçilik öňümleri. Marguşyň gadymy ilatynyň arasynda bürünç şayý-sepler örän meşhur bolupdyr. Yerli ussat-laryň elinden ýüzük, gulakhalka, bilezik, iňnebagjyk şekilli ýonekeýje bürünç şaylaryň ýüzlercesi çykypdyr. Ýonekeý konus we goza şekilli naýza, peýkam uçlary hökmünde has hem köp ulanyllypdyr. Muňa garamazdan, ýokary gatlagyň wekilleri üçin başy has sünnälenip bezelen iňnebagjyklary hem ýasapdyrlar. Ol iňnebagjyklaryň başyna kä çigillem gülüne, kä ýumlan ýumruga (käte gül tutup duran iki sany nepis barmajyk sekillendiřilen iňne bagjyklar hem duşýar), käte bolsa haýwanlaryň kin niwanja şekiline meňzeş bezegler dakypdyrlar.

Uşajyk şayý-sepleriň arasynda al-gyzyl hakykdan, pöwri zeden, lazuritden, açık, ak dag hrustalyndan ýonulyp ýasalan monjuklardyr bezegli öňümler has gymmatly hasaplanypdyr. Agatdan ýasalan, ujy altyn düwmejikler bilen bezelen öňümler has-da gelişkli görünýär. Örän iri, ýasy (uzynlygy 5-6 santimetr) ujy altyn oýmajykly monjuklar hem duş gelýär.



20-nji surat. Düýe şekilli iňnebagjyk. Goňurdepe. Kümüs. Miladydan öñki II müňýyllyk

Marguşly zergärler kümüş yüzükleri, iňnebagjyklary, bilezikleri, gulakhal-kalary, saçgysgyçlary ýasapdyrlar. Marguşyň baý adamlary öz mertebelerini býgeltmek isläpdirler. Muny dürli geometrik nagylaryň arasynda şöhle saçyp duran gülleriň kümüşden (käte altyndan) zikgelenen şekilleri bilen bezelen içki geýimleri ýa-da maňlaýlyklar hem görkezýär. Marguşyň zergärçilik sungatyňň örän ýokary derejeliönümi bolan kümüş iňnebagjyklar has hem ajaýypdyr. Ol iňnebagjygyň başyny owadan jereniň kinniwanja sekili bezeýär. Bu owadan haýwanlar Garagumda hazır hem ýasaýarlar. Düye sekilli iňnebagjyk hem ýerli ussatlaryň döreden ajaýyp eseridir (*20-nji surat*).

Marguşdan tapylan ikinji bir tapyndyda, köýneginiň gursagyna gysdyrylan kümüş ilgenekde, ussat ganatlaryny göwresine gysyp, art aýaklaryna galyp duran iki sany ýolbarsyň şekilini guýmagy başarypdyr. Ýokarsynda bolsa, aždarha çykan ýylan ganatlaryny giň ýaýyp, dişlerini syrtardyp ýolbarslara täc geýdirýär. Bu tapyndylaryň hemmesi Marguşyň ýerli ussalar tarapyndan ýasalypdyr. Gady-my Gündogar sungatynда şeýle ýyrtyjylaryň jübüt görnüşi bir kelleli şekillendirlipdir, emma Marguşdan tapylan saçgysgyçdaky möhürlerde olar köp duş gelýär. Marguş mifologiyasyň we sungatynň meşhur personažy bolan aždarha çykan ganatly ýylan bolsa täc geýdirip dur. Baýy jeren sekilli temençe hem, ýokarsy ýolbars sekilli ilgenek hem häzirkizaman zergäriniň işi däl-de, dört müň ýyl mundan ozal ýaşap geçen ajaýyp ussadyň elinden çykan nepis eseridir.

Altyndan ýasalan şaý-sepleriň sany onçaklı köp däl, emma Marguş zenanlarynyň ellerini altın bilezikler bezäpdir. Köýnekleri altın sapajyklar bilen tikilipdir. Köplench, konus sekilli altın tokgalar şöhle saçýan ýyldyzlardyr üçburçluklar bilen nagyşlanypdyr. Marguşly näbelli bir gyz boýnundan altın halka asypdyr. Şol halkada marguşylaryň söygüli gahrymanlary bolan ýylanlaryň altyndan guýlan kellejikleri sallanyp dur. Marguş ýurdunyň zergärleri tehnikanyň şol döwürde gazanan ähli üstünliklerinden peýdalananmagy başarypdyrilar, öz döwrüniň öndebarıjy merkezlerindäki kärdeşlerinden pes oturmandyrlar diýip bolar. Olar gymmatbahaly metallary iňnän az mukdarda sarp etmek arkaly-da hakyky sungat eserlerini döretmegi başarypdyrilar (*21-nji surat*).

Marguşylar papirus kagyzynyň galyňlygyndaky altın plastinkalary ýasap bilipdirler we olary gips monjuklaryň daşyna orap, hakyky altın şaý-sepleriň tásırını döretmegi başarypdyrilar. Bu işde olar öňüne adam geçirmeyän ussat bolupdyrlar. Soňky müňýlliyklaryň içinde dörän zergärler, şol sanda häzirki döwrüň zergärleri bürünç asyrlarynda elýeterli bolmadyk tehniki serişdeleri ulanyp, şolaryň ýeten derejesine ýetmäge ymtylýarlar. Marguşyň möhürleri Ýakyn we Orta Gündogaryň gadymy sfragistikasynda möhüm orny eýeleýär. Daş möhürleriň bolanlygy-da mälim. Yöne olaryň köpüsi misden ýasalan germewli möhür diýilýänlerdir. Olaryň hemmesi ýaha inedördül ýa-da arkasy tutawaçly, ýüzi germewjikler bilen nagyşlanypdyr. Olar Orta Aziýa ýerlerine giňden ýaýrapdyr.



21-nji surat. Altyn şay-sepler

Şirmaý önümleri. Gadymdan bări adamlar öz durmuşynda süňkden ýasalan her hili zatlary, şol sanda süňkden ýasalan şay-sepleri hem ulanypdyrlar. Süýdemdirijileriň süňklerinden (kämahal guşlaryň süňklerinden) diňe tebleleri, bizleri, ýer tekizlemek üçin kepjeleri ýasaman, olardan hojalykda zerur bolan beýleki käbir zatlary-da ýasapdyrlar, marguşlular hem bu kadadan çykmandyrlar.

Iri haýwanlaryň süňklerini palta ýasamak üçin ulanypdyrlar. Olar gündelik halatlardan ulanylman, edil bürünç paltalar ýaly, dürlü dini dabaralarda çykarylypdyr. Turba görnüşli süňkler, esasan, däp-dessur bilen baglanyşkly içgileri içmek üçin ulanylypdyr. Bular arheologlar tarapyndan geçirilen gazuw-agtaryş işleri wagtynda ybadathanalarda daşa salnan nagyşlaryň üstüniň açylmagy bilen tapylýar. Tapylan ýerine garamazdan, olar elmydama birmeňzeş suratlar bilen bezelipdir. Ol suratlarda, köplenç, giň açylan göz, ullakan göreç, gözünün ýokarsynda bolsa egri gaş şekillendirilipdir. Uzak wagtlap ulanylmakdan ýaňa olaryň ýüzi aýna ýaly ýalpyldayär. Eger-de şeýle turbalaryň ählisiniň soma-haoma ýaly gözüne her hili zatlary görkezýän içgileri içmek üçin ulanylandygyny göz öňünde tutsaň, öňki döwrүň süňk ussatlarynyň olaryň yüzüne näme üçin agzyň, burnuň däl-de, elmydama içgiňiň täsiri bilen giňelen göz şekilleriniň çekilendiginiň sebäbi düşnükli bolýar.

Her tüysli kosmetiki serişdeleri, şol sanda parfýumeriya önümleri üçin gaplary ýasamakda öý haýwanlarynyň turba şekilli süňkleri hem ulanylypdyr. Emma gadymky süňk ussatlarynyň, aýratyn hem şirmaýy süňkünden iňňän ezberlik bilen ýasan çeper önümlerine adamlar uly isleg bildiripdirler. Marguşdan arheologlar şirmaýy süňkünden ýasalan hem-de yħlas bilen ýylmanan uly plastina şekil-

li tapyndylaryň hem üstüni açýarlar. Olaryň ýüzünde hiç-hili şekil bolmazlygy, süňkleriň dürli zatlary ýasamak üçin bir ýerlerde taýýarlanylýp getirilen öňümler diginden habar berýär. Türkmenistanyň çäklerinde piller ýaşamandyr. Bu ýerle-re şırmaýy süňkleri Hindistandan, şol sanda şol döwürde Harappa medeniýeti- niň gülläp ösen ýeri bolan Hind derýasynyň jülgesinde (házırkı Pákistan) ýaşan gadymy ilat bilen alyş-çalyş, söwda gatnaşyklarynyň netijesinde gelen bolmaly. Şırmaýy süňkuniň giňden ulanylandygyna Goňurdaky paýtagtyň golaýynda ýer-leşýän gadymy nekropolda geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijeleri-de subut edýär. Köp mazarlaryň baryp gadymy döwürlerde birehimlik bilen talanandy-gyna garamazdan, arheologlaryň eline düşen azsanly zatlaryň hem ýerli süňke nagyş salmak sungatynyň ýokary derejä ýetendigine şáyatlyk edýär. Esasanam, moda gyzýan ýerli oglanlaryň we gyzlaryň arasynda giňden ulanylýan, şırmaýy süňkünden yhlas bilen ýasalan we ýokarky bölegi köplenç açık aýanyň ýa-da ýumlan ýumrugyň şekili bilen bezelen nepis iňnebagjyklar has meşhur bolupdyr. Iňnebagjyklar dürli şekillerde bolupdyr. Mysal üçin, kâte ýokarsynda haýwanyň goşa toýnagynyň şekili oturdylan iňnebagjyklar duş gelýär. Şırmaýy süňkler baş- ga zatlar üçin hem ulanylypdyr. Mysal üçin, olardan ýüzüne oýulyp nagyş salnan dörburçluk ýa-da tegelek görnüşde plastinalar taýýarlanylýpdyr. Olar, megerem, her dürli gapyrjaklaryň we gutularyň ýüzünü bezemek üçin hem ulanylan bol-magy mümkünkdir. Şırmaýy süňkünden ýonulyp ýasalan we dürli nagyşlar bilen bezelen “paltaýajyklar” diýlip atlandyrylan taýajyklar hem örän täsindir.

Marguşyň keramika sungaty. Müňlerçe asyrlyk taryhyň başında ada-myň ýasamagy öwrenen ilkinji hünärleriniň biri keramiki öňümleri bolsa gerek. Küýzegärleriň çarhlarynyň kömegi bilen toýun palçykdan ýontemje gap-gaçlar- dan başlap, keramiki serwizlere čenli kämilleşipdir.



22-nji surat.
Bürünç asyrynyň keramikasy



23-nji surat.
Togalak-1 tapylan gap

Murgabyň gadymy hanasynyň ugrünnda ilki göçüp gelenler küýzegärlik sun- gatynty gowy bilipdirler. Gadymy obalaryň hemmesinde diýen ýaly gabat gelýän küýze küreleri onuň aýdyň subutnamasydyr. Köplenç, tegelek ýa-da gönüburçluk şeñilindäki küreleriň peji ýere čuň gömlüp, odundan doldurylyp, gije-gündiz ot ýakylypdyr. Pejiň ýokarsynda toýundan ýasalan gap-gaçlary bişiriji kamera ýer-

leşipdir. Peç bilen aralykdaky ýörite deşiklerden gelyän gyzgyn howa bişirmek üçin goýlan gaplary gyzdyrypdyr. Şuňuň ýaly kiçiräk küreler bilen bir hatarda has uly göwrümlü küreler hem bolupdyr. Ol küreler gadymy gap-gaçlaryň köpcülük üçin köp möçberde bişirilendigini görkezýär.

Küýze gap-gaçlary ýasamak üçin gadymy külalçy örän agyr zähmeti talap edýän taýýarlyk işlerini etmeli bolupdyr. Olar palçygy gerekmejek galyndylardan arassalap, soňra mazaly eýläpdirler. Zerur bolan halatynда oňa ürgün çäge we şoňa meňzeş dörlü serişdeleri garypdyrlar. Diňe şondan soň külalçy laýy mazaly ýumşadyp, küýze aýlawyna salýar. Aýagy bilen küýze aýlawyny aýlaýar, eli bilen bolsa gabyny zerur bolan sekile getiripdir. Gadymy marguşly küýzegärleriň ussat ellerinden her hili ajaýyp gap-gaçlar, dik badalardyr güldanlar, naşyja käselerdir okaralar, uzyn jüründikli kündüklerdir jürdekler we şulara meňzeş dörlü önumler çykypdyr. Muňa Marguþdaky depe bolup ýatan islendik obalarda üýşmek-üýşmek bolup ýatan ýüzlerçe küýze döwükleri şaýatlyk edýär.

Bir göräymäge döwük gap-gaçlaryň gelşiksiz ownuk bölekleri gözellik döret-mese-de, olar häzirki zaman ussat rejeleýjileriň ellerine düşenlerinden soň, ajaýyp şekilli gaplara öwrülyär. Marguşly küýzegärler öz işleriniň ussatlary bolsalar-da käte el ujundan çyrşalan tolkun şekilli ýa-da egrem-bugram çyzyk şekilli ýonekeýje keşdejikleri hasap etmeseň, öz ýasan keramika önumlerini bezemändirler. Emma näbelli ussanyň ýasan turbasy bişirilmezden öň adam sekili bilen bezelipdir. Onuň gapdalynnda bolsa iki örküçli düye bilen togalanyp ýatan ýylanyň sekili çekilipdir, şekilde ýekeje-de artykmaç çyzyk çyzmandyr. Şekilleriň çekilişi keramikaçy ussadyň ökde suratkeş bolandygyna şaýatlyk edýär. Başga bir ýagdaýda orta ölçegli gabyň ýüzünde adamlaryň kementli hem ýaýly, bize onçakly belli bolmadyk uly haýwany awlaýyşlary şekillendirilipdir. Suratyn umumy taslamasy we çekiliş usuly suratkeşin öwrenjedigini, onuň beýleki sekilleri käte çekýänligini görkezýär. Bu ga-byň Goňurdepäniň meýdançasynda ýerleşýän altardan tapylmagy, ozaly bilen şeýle çeper taslamalaryň syrly häsiýetlidigini görkezýär.

Marguş keramikasynda bezegleriň bolmazlygyny gaplary köpcülükleyin öndürmegiň zerur bolandyggy bilen, olaryň alyş-çalyş söwdasyna we girdeji gazan-maga niýetlenendigi bilen düşündirmek bolar. Başgaça aýdylanda, bu harytlaryň “senagat esasynda” öndürilip başlanandyggy bes-belli, emma marguşly ussatlaryň gap-gaçlary näme üçin tutawaçly ýasamak islemändikleri düşünksiz. Diňe hojalyk üçin niýetlenilen käbir gaplarda kiçijik tutawaçlar ýasalypdyr. Olar hem gabyň tutawajy hökmünde däl-de, olary götermek üçin amatly bolar ýaly edilip ýasalypdyr.

Marguş ussalary öz önumlerini örän seýrek reňkläpdirler. Reňklänlerinde de çylşyrymly nagyşlary çekmän, diňe gabyň daş ýüzüni reňk bilen örtüpdirler. Muňa garamazdan, marguşly küýzegärleriň köpcülükleyin ýasan gap-gaçlary ýasalyşynyň inňän ussatlygy, sekilleriniň dörlü-dürlüligi we juda kämilligi bilen tapawutlanypdyr. Marguşlaryň müňlerce ýyl mundan ozal ulanan gadymy serwizleri indi muzeýleriň hakyky bezegine öwrüldi.

Marguşda ýasalan keramika önumleri Türkmenistanyň çäginden alys ýurtlara hem söwda kerwenleri bilen äkidilipdir. Ýerli ussalar tarapyndan kämil ýasalan gap-gaçlaryň nusgalary Mesopotamiýanyň we Kiçi Aziýanyň öndebarlyj merkezleriniň keramika sungatyna täsirini yetiripdir. Keramikadaky meňzeşlikleri biz şol ýurtlarda öndürilen önumlerde hem görýäris. Muňa Marguşyň keramikasyna häsiyetli bolan uzyn badalar, dik güldanlar bilen bir hatarda üçburçluk şekilli gaplar şayatlyk edýär. Adatça, bular orta ululykdaky dört jüründikli çuň okaralar bolupdyr. Käbir halatlarda şular ýaly jüründikli gaplar şahalarynda guş oturan daragtlaryň suratlary bilen bezelipdir. Olaryň çep hem sag tarapynda bolsa, köplenç, artky aýaklarynyň üstünde oturan jübüt geçiniň şekili goýlupdyr. Şeýle taslamalar öz döwründe Marguşda giňden ýaýrapdyr.

Kult gaplarynyň içinde gyralary adamlaryň, guşlaryň we haýwanlaryň heýkeljikleri bilen jäheklenen okarajyklar tapawutlanýar. Şeýle gaplarda hökmäny suratda adamlaryň, towlanyp ýatan ýylanlaryň, serlip ýatan gurbaganyň şekili berlipdir. Gaplaryň gyralaryndaky nepis heýkeljikler adaty durmuşda ulanylmandyr. Olaryň dini maksatlara niýetlenen bolmagy mümkün. Gadymy zoroastrizm dinine uýyanlaryň gözüne her hili zatlary görkezýän içgileriň, ýagny "Awestada" *haoma*, "Rigwedede" bolsa *soma* diýlip atlandyrylyan içgileriň içilişi hakydaky rowaýatlar bu heýkeljikleriň çuň manysynyň bolanlygyna güwä geçirýär.



24-nji surat. Bürünç möhür

Şunuň bilen baglanyşklylykda gadymy Marguş ybadathanasyndan tapylan gap has-da ünsi özüne çekýär. Ol gabyň erňegindäki taslamanyň ortarasında elinde bäbek göterip duran bir erkek adam bar. Onuň gapdalynda bolsa elini arkasyna tutup, kemsidilmä sezewar edilendigini göz-görtele bildirýän, başyny aşak salyp duran aýalyň şekili bar. "Rigwedede" saklanyp galan bir rowaýata görä, hudaý Soma ýyldyrym hudaýynyň we ene topragyň perzendi hökmünde çykyş edýär, özi-de ony ata-enesiniň erkine garamazdan, asmana alyp gidýär we butparazlaryň hudaý edip goýýär. Bu ýerde ýokarda ýatlanylýip geçilen kult bilen bagly gabyň erňeginde şol rowaýat şekillendirilen bolmagy hem mümkünadir. Goňşy Baktriýadan tapylan kult bilen bagly gaplar hem muny tassyklaýar. Şol gaplaryň biriniň erňeginde iki sany garpyşyán adamynyň şekili, beýlekisinde bolsa paltasy guşagyna gysdyrylan ýyldyrym hudaýynyň elli gerlip, topulmaga taýýar bolup duran şekili ýerleşdirilipdir.

Ýakyn Gündogaryň ekeraneylyk bilen meşgullanan gadymy taýpalaryň içine adamlara ýağşylyk edýän we zyýan ýetirýän jandarlaryň arasyndaky görüş baradaky rowaýatlar giň ýaýrapdyr. Bu ýagdaý Marguşdan hem sowlup geçmändir. Munuň üstesine-de Marguşyň amaly-haşam eserlerinde sýužetli ýazuw ýadygärlikleri saklanyp galmadyk ilatyň ruhy we intellektual dünýäsine ara-

laşmaga mümkünçilik berýär. Şeýle ýagdaýda marguşylaryň arasynda guşlaryň we haýwanlaryň üsti bilen haýyr bilen şeriň hemise görseip gelendigi baradaky rowaýatlar giň ýáýrapdyr. Marguşdaky ýadygärlilikleriň yüzüne çekilen şekiller hem muny tassyk edýär. Emma Marguşda ýylan şekilli aždarhalar şeriň alamaty hökmünde garalypdyr.

Marguşyň keramika sungatyna berlen umumy häsiýetnama-da hem bu gady-my medeniýet ojagynda küýzegärçilik sungatynyň ýokary kämillige ýetendigini görkezýär. Şeýle hem marguşylaryň keramika sungatynyň Baktriýa, Gündogar Eýran, Bulujystan we öz döwrüniň meşhur merkezleriniň hatarynda uly meşhurlyga eýe bolandygyny bellemek zerurdyr.

Miladydan öňki II-I müňýyllıgyň sepgidinde keramika önümleri gödekleşýär, kabir gap-gaçlaryň erneklerinde nagış alamatlaryny, tolkun şekilli çyzygy görmek bolýar. Günorta Türkmenistanyň bezegli keramikasy şol gadymy döwrüň sungatynnda nagşyň nähili belent derejä eýe bolandygyny görkezýär. Olar adamalaryň tebigaty synlap gören zatlaryny ritmiň, simmetriýanyň, reňkleriň ýerleşişiniň ýonekeýje gapma-garşylygyny tapandyklaryny, olaryň ählisini jemläp, her dürli kompozisiýalaryň aňlatmagy başaranadyklaryny görkezýär.

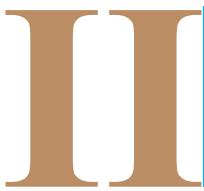
Marguşyň gadymy döwürdäki şekillendirish sungaty barada aýdylanlary jemlemek bilen miladydan öňki üçünji müňýyllıgyň ahyryndan başlap, ikinji müňýyllıgyň bütin dowamynda bu ýerde umumy Gündogar sungatynyň tutuş gurluşynda aýratyn orny eýeleýän özboluşly çeperçilik mekdebi bolupdyr diýip aýdyp bolar. Bürünç eýýamydaky Marguş sungaty Ýakyn Gündogaryň medeni ýadygärlilikleriniň umumy hataryna girip, özuniň özboluşly aýratynlygy hem nus-gawylygy bilen tapawutlanýar.

2012-nji ýýlda tapylan sekizburçly möhüriň, pöwrize gaşly saýgagyň altyndan ýasalan şekili we faýansdan ýasalan maýmynjygyň heýkeli Marguş sungatynyň naýbaşy eseri hökmünde Türkmenistanyň şekillendirish sungatynyň taryhyna girip, halkemyzyň gadymy taryhyны baýlaşdyryar (25-nji surat).



25-nji surat. Sekizburçluk möhür bilen birlikde pöwrize gaşly saýgagyň altyndan tapylan şekili we maýmynjygyň heýkeli





TÜRKMENISTANYŇ GADYMY WE IRKI ORTA ASYRLARYNYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

(Miladydan öňki I müňýyllykdan – miladynyň VII asyryna çenli)

§11. Ahemenileriň we grek-makedonlylaryň agalygy döwrüniň sungaty

Irki demir asyrynyň medeni ojaklary. Miladydan öňki II-I müňýyllygyň sepgidinde gadymy Türkmenistanyň ilitynyň ýasaýýş durmuş uly öñegidişlikler bilen häsiýetlendirilýär. Bu döwri alymlar “demir asyry” diýip atlandyrýarlar. Jemgyyetde demriň peýda bolmagy adamlaryň zähmet öndüriligidini artdyrypdyr. Demri güýçli gyzgynlykda eredip almaklygy başaran hünärmenler hojalyk guerrallaryny, ýaraglary we bezeg öňümlerini ýasamagy başarypdyrlar.

Bu döwrüň çeperçilik medeniýetinde gadymy däpleriň alamatlary saklanyp galanam bolsa, onda täze alamatlaryň döräp ugranyny-da duýmak kyn däl. Emma şol tazelik çeper döredijiliğiň indiki basgaçagynda uly ösüše eýe bolýar. Gynansagam, bu ösüşiň umumy ýagdaýynda düsnüsiz zatlar entek kän. Ahemenileriň agalygynyň öň ýanyndaky döwürlerde hem gurlan şäherler bolupdyr. Goranyşy üpjün edýän daşky hayatlaryň ýa-da aýratyn salnan galalaryň bolmagy munuň şeyledigini tassyklaýar. Edil şol hili gala Gowşudyň golaýyndaky Ýelkendepede açık giňişlikde seleňläp otyr. Onuň töwereginde demirgazyk derwezeden günorta tarap uzalyp gidýän bitertip salnan gadymy jaýlaryň galyndylary hatara bolup ýatyr.

Metal öňümlerini gaýtadan işlemegiň tehnologiyasynyň kämilleşip ugran-dygyna garamazdan arheologiá gazuw-agtaryş işleriniň dowamynda metaldan ýasalan zatlar selceň duş gelýär, munuň sebäbini bolsa golaý-goltumda magdan käniniň ýokdugy bilen düşündirmek bolýar. Midden hem-de bürünçden ýasalan öňümleriň arasında teble görnüşli deşik deşiji abzaly – sümmani, temenleri, hanjarlary, taýaklaryň ujuna berkidelýän naýzalary, pyçaklary, gulakhalkalary ýatlamak bolar. Soňraky döwürlerde rowaçlanan zatlardan bolsa arkasy halkaly möhürleri, baş tarapy dürli sekiller bilen bezelen iki gat simli, köpgyranly haç sekilindäki temençeleri bellemek gerek. Bu döwrüň adamlary, toýundan bişirilip ýasalan haşamly bezegleri irki ekeraneylyk döwrüne degişli bolan gap-gaçlarda saklamaga çalsypdyrlar.

Türkmenistanyň çäklerinde irki demir asyryna degişli medeni ýadygärlilikleriň birnäçesi bellidir. Gadymy dahlaryň taýpasynyň ady bilen atlandyrylýan Dehis-

tan medeniýetiniň belli ýadygärlilikleri bolan Maşat-Misirýan düzligindäki Madawdepe, Yzzatguýy depelerde jemlenendir. Günbatar Köpetdagyr eteklerinde yerleşen oturymly ýerler bolan Parawyň, Bamynyň, Börmäniň ýanyndaky depeler hem şol döwre degişli hasaplanylýar. Gadymy çeşmelerde Dehistan Girkanyýa diýlip atlandyrylypdyr. Dehistandan miladydan öňki II müňýylligyna ahylaryna degişli demirden ýasalan gurallaryň bölekleriniň tapylmagy bu ýerlerde ilatyň ekerançylykda we hojalyklarda peýdalanandygyny kepillendirýär.

Dehistanyň iri medeni ojaklarynyň biri bolan Madawdepede keramika we demir işlenilýän ussahanalaryň tapylmagy bu ýerde çeper senetçiliğiň ösendigine güwä geçýär. Tapylan reňkli küyeönümleriniň görnüşleri, olardan üç aýakly ýalpak üstü açık jüründikli we beýleki gaplar garamtyl, çal, gyzyl we mele reňklerde ýasalyp, ýerli sungatyň kämilleşmegine ýardam edipdir. Misirýan düzliginden tapylan peýkamlaryň bürünç uçlarynyň, kiçirák gylyjyň, aýal shaý-sepleriniň, şeýle-de Magtymguly etrabynyn golaýydaky yerleşyän ýadygärlilikden tapylan ikler, ikbaşlar, temenler, bürünçden haly dokamak üçin ýasalan keserleriň ýuze çykarylmagy bu ýerde medeni durmuşyň gülläp ösendigine şayatlyk edýär. Haly dokamak üçin ýasalan keserler bolsa Dehistanda ilkinji dokmaçylyk pudagynyň ýuze çykandygyna şayatlyk edýär.

Irki demir asyr zamanasynda Köpetdagyr eteginde täze oturymly ýerler ýuze çykypdyr. Olaryň iň ulusy Gowşut demir ýol menziliniň Günorta-gündogar tarapynda yerleşyän Ýelkendepeden mis we demir erginleri tapylyar. Köpetdagyr eteginde ýaşan ilat tarapyndan bürünçden, misden, demirden zähmet gurallary, küyeönümleriniň dürlü görnüşleri ýasalypdyr. Gåwers demir ýol menziliniň günortasynda yerleşyän Ýaşyldepede geçirilen barlaglaryň netijesinde, şol döwrüň adamlarynyň ýasaýyş durmuşyny öwrenmäge mümkünçilik berýär.

Demir asyryna degişli medeni ojaklar Türkmenistanyň Sarahs oazisinde hem bolupdyr. Başdepe, Möwlekdepe, Akjadepe obalarynda, Bathyz baýyrlyklaryndaky Kepele, Howdan, Arapçeşme ýaly ýerlerde adamlar ekerançylyk, maldarçylyk we kúýzegärlilik bilen meşgullanypdyrlar.

Murgap derýasynyň aşak akymynda demir asyrlaryna degişli ýadygärlilikleriň hatarynda Ýazdepäni görkezmek bolýar. Şol döwürde Ýazdepe sebitiň ikinji paýtagty hasaplanypdyr. Bu ýerde senetçilik gülläp ösüpdir. Şeýle ýadygärlilikleriň hatarynda Amyderýanyň orta akymalarynda ýaşan ilatyň medeniýetini hem görkezmek bolar. Ol ýadygärliliklere Garabekewül etrabyndaky Akgala, Hojambazdaky Şordepe, Çopandepe ýaly oturymly ýerler degişlidir. Demir asyryna degişli senetkärçilik önümleriniň ýasalan ýerleri bolan Atamyrat şäherindäki Beggalany, Amyderýanyň orta akymalaryndaky Çöplüdepäni, Odeýdepäni goşmak bolar.

Türkmenistanyň Ahemeniler döwrüniň ýadygärlilikleri. Orta Aziáya miladydan öňki VI asyrda Ahemeniler döwletiniň golastynda bolupdyr. Grek taryhçysy Gerodotyň “Taryh” atly işinde ýazmagyna görä, Ahemeni döwleti-

niň patyşasy Kir II-niň ýerli massagetler taýpasy bilen bolan söweşleri dünýä taryhynda uly yz galdyrypdyr. Massagetleriň aýal patyşasy Tumar şanyň erkinlik ugrunda Kiriň goşunlary bilen alyp baran uruşlary beýan edilýär. Ahemenilere garşy gozgalaňlar Parfiýada, Girkaniýada hem turupdyr. Emma gozgalaňlar güýc bilen basylyp ýatyrylypdyr, olar barada Dariý I daşy oýduryp ýazdyran Bisütün ýazgylarynda taryhy maglumatlar saklanypdyr.

Dariý I döwründe Horezm, Margiana welaýatlaryny hem-de Köpetdag etegi ni Demirgazyk Eýran bilen birleşdirýän kerwen ýollary ýüze çykypdyr. Netijede, şäherlerde hünärmentçilik ussahanalary köpelipdir. Bisütün ýazgylarynda Parfiýada Patigrabana we Wişpauzatış şäherleriniň bolandygy agzalýar. Sarahs şäheri bu döwürler köp ilatly bolupdyr. Galanyň içinde köp mukdarda ýasaýyş jaýlary salnypdyr. Olaryň içinde dolandyryş edaralary, ybadathanalar hem bolupdyr.

Murgabyň orta akymlaryndaky derýa gollarynyň boýunda kiçeňräk oturymly obalar bolup, olarda içki gala, Erkgala gurluşy boýunça aýratyn tapawutlanypdyr. Ahamenileriň agalygy döwründe Demirgazyk Türkmenistanda uly şäherlerden Küýzeligyr, Galalygyr galalary bolupdyr. Bu şäherlerde metal önemçiliği, küýze-gärçilik, dokmaçılık işleri alnyp barlypdyr.

Gadymy grek taryhcylary Gekateý, Gerodot, Demokrit we başgalar şu döwürde Gündogar ýurtlaryna syýahat edipdirler we grekleri Gündogar halklarynyň medeniýeti bilen tanyşdyrypdyrlar. Ahemeniler döwründe Orta Aziýa se-nenamalar girizilipdir, parfiýa, sogd, pars we horezm ýazuwlary ýaýrapdyr.

Günorta we Demirgazyk Türkmenistanyň Ahemeniler döwrüniň sungaty. Orta Aziýanyň halklary bu döwrüň ajaýyp ýadygärlilikleriniň, sungatynyň döremegine, onuň ösüşine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Bisütün ýazgysynyň habar bermegine görä, Suzydaky köşgүň bezegi üçin gerek bolan gymmatbahaly daşlary Baktriýadan, Sogddan, Horezmden getirilipdir. Altaýyň daglyk ýerlerinden tapylan pazyryk haly-synyň nagyşlaryny türkmen haly nagyşlaryna meňzeşdigini alymlar ykrar etdiler. Bu döwrüň çeperçilik senediniň ösen derejesini “Amyderýanyň hazynasy” diýlip atlandyrylyán tapyndylar hem görkezýär. Bu hazynanyň düzümünde altyn-dan, kümüşden, bürünçden tapylan dürlü shaý-sepler, altın we kümüş teňneler bar. Bu ýerde atlara tirkelen altyndan ýasalan arabajygy, adam heýkellerini, adamyň egin-eşikleriniň we ýaraglarynyň ähli aýratynlyklaryny özünde jemleýän adamyň ýasy plastinkalara çekilen şekilini, ýylanyň ýa-da dag tekesiniň altyndan ýasalan kellejiklerini we başgalary görmek bolýar.

Sungatyň dürlü görünüşleriniň ösüsü barada hazırlıkçe doly maglumat bermäge mümkünçilik az. Şol döwre degişli diňe Gökdepeden tapylan tylla gulakhalkany mysal getirip



26-njy surat.
Gökdepeden tapylan
tylla gulakhalka

bolar (*26-njy surat*). Gökdepeden tapylan örän inçelik bilen bejerilen ullakan tyladan ýasalan gulakhalkada biri-birine bitißen iki sany atyň göwresi şekillendirilipdir. Bu gulakhalkadan jereniň kellesi görnüşli kiçijik şelpeler sallanyp dur. Amaly-haşam sungaty Ahemeniler medeniýetiniň çygrynda ösenem bolsa, döwletiň düzümine giren dürli taýpalardyr halklar ýeterlik derejede bütewi (sinkretik) häsiýete eýe bolupdyr. Gulakhalkadaky atlaryň şekili Ahemenileriň sungaty bilen galtaşýanam bolsa, öz göwrümi boýunça olardan has çylşyrymly ýasalypdyr. Ondaky atyň hem jereniň şekilleri başga halklara garanynda, türkmen durmuşyna mahsus hasaplanýar. Türkmenistan şan-şöhrata beslenen ahalteke atlarynyň watanadygy dünýä halklaryna äsgär boldy, ýaňy-ýakynlara çenli bolsa haýwanlaryň içinde iň ýyndam haýwanlaryň biri bolan jereni awlamaklyk hem türkmenleriň esasy pişeleriniň biri bolupdyr. Mälîm bolşy ýaly, ahyrky netijede jemgyýetiň hil taýdan täze bir basgaçaga geçmegi üçin önmüçilikde we medeniýetde eseli güýç kuwwat jemlenipdir. Munuň şeýledigine arheologiýa toplumlaryň aýry döwürler boýunça ösüşi öwrenilen mahaly göz ýetirmek bolýar.

Türkmenistanda arheoglaryň irki döwürlerde degişli üstünü açan ýadygärlilikleri, diňe bir Orta Aziýanyň sungatynyň ösüşiniň üstünü doldurmak bilen çäklenmeyär. Ol ýadygärlilikler ylmy-barlaglar bilen meşgullanýan alymlaryň öñünde täze meseleleri, şol sanda Gündogar Eýranda we Orta Aziýada Ahemeniler döwletine çenli-de uly döwletleriň bolandygy baradaky meseläni öne sürdi. Olaryň arasynda merkezi Merw we Hyrat bolan “Uly Horezm” döwleti-de agzalyar. Bu meseläni öwrenýän alymlaryň köpüsi ýazuw ýadygärliliklerini öwrenmek bilen türkmen topragynda ahemenilere çenli hem döwlet bolandygyny belleýärler. Häzir bu çaklamanyň köpsanly arheologiki maglumatlar, ilkinji nobatda bolsa miladydan öňki II müňýyllikda we I müňýylligyn başlarynda bu sebitlerde ýasan gadymy halklaryň bina gurmakdaky köp asyrlyk tejribesine we aýry-aýry oturymly ýerlerde, hatda giden oazislerde ýeterlik derejede jemgyýetçilik düzümlü ýasaýşyň bolandygyna şayatlyk edýän arheologiki binagärlilik ýadygärlilikleri-de tassyklayáar.

Horezmde uly şäherleriň peýda bolmagy hem miladydan öňki VII-VI asyrلarda Amyderýanyň aşak akymalarynda gadymy döwletiň döremegi göçüp-gonup ýören çarwalar bilen berk baglanyşykly ýagdaýda bolup geçipdir.

Şasenem şäheriniň depeleriniň birinden tapylan mytarada çarpaýa galyp, öň aýaklaryny arça meňzeş agaja dirap duran at şekillendirilipdir. Olardaky köpsanly sahnalar däl, eýsem bezegli ceper şekiller öz döwründe horezmlileriň dini-mifologik garaýşlaryny aňladan bolmagy ähtimaldyr. Bu babatda Koýgyrlangaladan tapylan meňzeş relýefli iki mytara has-da häsiýetlidir. Onda bili pişikler tohumyndan bolan ýyrtyjy jandaryňka, guýrugy ýolbarsyňka, aýaklary hem gyryklan ýaly atyňka, göwresiniň öň bölegi hem kiçiräk egri çüküklü ýüzi grifonyňka çalymdaş jandar şekillendirilipdir. Onuň aýaklarynyň astynda özündenem has täsin guşuň şekili bar. Onuň kellesi, süňkleri, gözleridir ganatlary hakyky görnüşde çekilipdir.

Guşuň uzyn boýny egrelip, ýaşy durugşan adamyň gapdaldan çekilen şekilini berýär. Onuň tolkun atyp duran egri sakgaly guşuň guýrugyny ýatladýar. Guşuň döşünde-de ýaş adamyň sekili bar. Daralan saçy gulaklarynyň ýeňsesinde, gulagy syrgaly. Munuň näme many aňladýanyny diňe çak etmek mümkün. Ol Gandymgaladan tapyлан mis heýkeljikler bilen çalymdaş. Ony bereket aýal hudaýy Ardwisura-Anahitanyň we induizmiň mifologiyasyndaky hudaý aýal Kaliniň keşbi hökmünde düşündirýärler. Örän üýtgeşik bolan bu tapyndy ýokary ussatlyk bilen ýasalypdyr. Çeper täsinliliği hem taslamanyň bütewiligi ysly çöp ýakylýan enjam ýa-da çyra bolaýmagy ahtimal. Hindistan bilen irki döwürde munuň ýaly gatnaşyklaryň başga mysallary ýogam bolsa, olar has gjıräkki döwürlerde ýuze çykypdyr.

Keramika mytaralaryň tekiz tarapyna bir görnüşde urlan möhürleri hem terrakota tapyndylarynyň toparyna goşmak mümkün. Galalygyrdan tapyлан mytaralardaky şekiller sýuzeti boýunça juda köp dürli. Olaryň arasynda agajyň gapdalynда iki örküçli düýäniň üstünde oturan adamyň sekilem, eli naýzaly, bir gapdalyna hanjar gysdyrylan, bezemen ata atlanañ adamam, rowaýaty jandar bilen eli naýzaly söweşyän adamam, ýáýbaň agajyň şahasynدا oturana çalymdaş suguna peýkam atyp duranyň sekilem bar. Sunuň ýaly bezegli mytaralar Horezmiň beýleki ýadygärliliklerinde-de gabat gelýär.

Horezmiň sungatynyň koroplastika önumlerinde Eýran bilen baglanyşykly alamatlar açyk-aýdyň bildirýär. Yöne Horezmiň sungatynyň alysda ýerleşen Mesopotamiýanyň sungaty bilen baglanyşygy has gademy döwürden bolupdyr. Ol baglanyşygyň kökleriniň Ahemenileriň golastyndaky welaýatlaryň ilatynyň arasynda saklanyp galan däpler bilen bagly bolmagy mümkün.

Türkmenistanda grek medeniýetiniň ýaýramagy. Miladydan öňki IV-III asyrlar tutuş Gündogarda bolşy ýaly, Türkmenistanyň ýerlerem uly syýasy sarsynlaryň döwri hasaplanylýar. Ahemeniler döwleti iki yüz ýyl höküm sürenden soň, Aleksandr Makedonskiý parslaryň döwletini ýykyp, Orta Aziýany basyp alýar.

Aleksandr öлenden soň onuň serkerdeleriniň arasynda häkimlik ugrunda göreş başlanyp, imperiya birnäçe özbaşdak döwletlere bölünýär. Täze emele gelen döwletlere Selewkiler, Ptolomeýleriň Müsür, Kiçi Aziýada Pergam, Balkan ýarymadada Makedoniýa we başgalar) taryh ylmynda ellençilik döwletler diýlip atlandyrylyar. Şeýle emele gelen döwletleriň biri-de Serkerde Selewiň döwleti bolup, bütün Alynty we Günorta Aziýa ýerleri onuň döwletiniň düzümine goşulupdyr. Miladydan öňki 305-nji ýylда Orta Aziýa ýerleri hem Selewi döwletine birikdirilýär. Gysga wagtyň içinde ýerli ykdysadyyetiň ýokary gösterilmegi bolup geçýär, onuň netijesinde garaşszlyga ymtymaklyk güýjeýär. Şeýle ýagdaý Baktriýanyň ýerinde ýuze çykyp, selewikilere garşy ýerli taýpalaryň göreşi baslanýar. Bu göreşin netijesinde Orta Aziýada birnäçe garaşsyz döwletler emele gelýär, şolaryň biri hem Grek-Baktriýa döwletidir.

Miladydan öňki II asyryň ortalaryna çenli Grek-Baktriýa patşalygynda tagt üstünde özara göreşler güýçlenýär, netijede, Orta Aziýada uly taryhy öwrülişikler

bolup geçýär. Ýerli halkyň gozgalaňy netijesinde grek-makedonlylaryň agalygy hem ýykylýar. Baktriýa ýerlerinde grek-makedon agalygy döwründe şäher durmuşynyň yzygiderli ösüşi bolup geçýär. Sonuç üçin antiki taryhçylar grek-Baktriýa ýurduny “Müň şäherli ýurt” diýip atlandyrypdyrlar. Täze şäherler gönüburçly salnyp, olaryň daşy berk galalar bilen berkidilipdir.

Bu döwürde grek medeniýetiniň mundan beýlak ýáýramagy güýçlenýär, aýratyn hem binagärlík gurluşygynda grek täsiri güýçlenýär. Grekleriň täsiri halyklarda ulanylýan gap-gaçlary hem grekleriň gap-gaçlary çeklinde ýasalypdyr.

Grek medeniýetiniň täsiri Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklaryň medeniýetinde, sungatynda hem saklanyp galypdyr. Gazuw-barlag işleriniň netijesinde Lebabelaýatyň Hojambaz, Halaç, Atamyrat, Köýtendag etraplarynyň ýerinde, miladydan öňki III asyryň ikinji we II asyryň birinji ýarymynda ýaşan ilitatyň Grek-Baktriýa patyşalygynyň düzümünde bolandygy anyklanyldy. Köýtendag etrabynda ýerleşýän Mürzebeggalanyň medeni gatlaklaryndan tapylan däne üwelýän owguçlar, keramiki möhürler, mata dokamakda peýdalanylan gurallaryň bölekleri, grekleriň aýal hudaylarynyň heýkeljikleri muňa doly gübä geçýär.

Miladydan öňki II asyryň 40-30-njy ýyllarynda Grek-Baktriýa patyşalygy ýaşamagyny bes edýär. Miladynyň I asyrynda bolsa Grek-Baktriýanyň ýerinde Gadymy dünýäniň in uly döwleti – Kuşan imperiýasy döreýär. Kuşanlylaryň in güýcli gülläp ösen ýyllarynda onuň mülkleri hytaý serhetlerinden başlap Gündogar Eýranyň parfiýa mülklerine çenli giňäpdir hem-de Parfiýa döwletiniň bäsdeşine öwrülipdir. Kuşanlylaryň agalygy döwründe onlarça täze şäherler gurlup, gülläp ösýär. Olar binagärlíkde, heýkeltaraşlykda we çeperçilik sungatynда, şeýlede buddizmiň ymaratçylyk medeniýetiniň yaýramagynda uly yz galdyrypdyrlar. Kuşanlylar hem Rim, Parfiý we Hytaýyň Han döwleti bilen birlikde gadymy dünýä siwilizasiýasyň ösübine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Ägirt uly Parfiýa we Kuşan patyşalyklary miladydan öňki I asyrdan miladynyň III asyrlaryna çenli döwürde dünýä belli döwletler bolupdyr. Emma Orta Aziýanyň durmuşynda III asyrdan uly syýasy öwrülikler bolup geçýär. Parfiýa patyşalygy miladynyň III asyrynyň birinji çärýeginde durmuş, syýasy we medeni çökgünligi başdan geçirip dargaýar, soňra bolsa Kuşanlylaryň döwleti hem ýykylýar.

§12. Beýik Parfiýa döwletiniň şekillendirish sungaty

Ärsakylar döwletiniň esaslandyrylmagy. Miladydan öňki IV asyryň ahyrlarynda Ahemeniler döwletiniň ýykylmagy, Aleksandryň ägirt uly imperiýasyň döremegi hem-de ýaş patyşanyň ölmegi bilen imperiýanyň synyp, Türkmenistanyň Günorta sebitleriniň täze dörän Selewkiler patyşalygynyň düzümine girmegi bilen häsiýetlendirip bolar.

Miladydan öňki III asyryň ortasynda doganlar Ärsak hem Tiridatyň baştutandygynda ýerli halklaryň gozgalaň şol döwrüň iň möhüm taryhy wakasy bolýar. Miladydan öňki 250-nji ýylда häzirki Ahal topragynda parn taýpalarynyň gozgalaň turup, Parfiýa patyşalygy emele gelýär. Bu patyşalygy Ärsakylar nesilşalygy 471 ýyllap dolandyrypdyr.

Miladydan öňki II-I asyrlarda Parfiýa döwletiniň çäkleri günbatarda Siriýa hem Ermenistana, gündogarda Baktriýa hem Hindistana çenli aralygy eýeläp, syýasy taryhyň sahnasynda öz güýjuni-kuwwatyny görkezip, miladynyň III asyryna çenli saklapdyr. Selewkileriň ýörişleriniň çygryndan daşarda galan Horezm Ärsak şa döwründe-de öz syýasy özbaşdaklygyny saklapdyr. Ärsakylaryň resmi kabul eden dini zoroastrizm bolupdyr.

Miladynyň I asyrynda Wologeziň hökümdarlyk eden döwründe “Awestanyň” ilkinji jemleýji redaksiýasy düzülipdir. Ýöne onuň Gündogar Parfiýa ýaýran wagty has ir bolsa gerek. Nusaýdan tapylan miladydan öňki II-I asyrlara degişli Parfiýa maglumatlary muny aýdyň tassykláýar. Şolaryň arasynda zoroastrlaryň kalendary, ol resminamalary düzen emeldarlaryň birnäçesiniň, düýp özeninde bolsa mazdakizmiň hudaýlary bolan Ormuzdyň, Mitranyň, Nanyş, Weretraganyaň hem beýlekileriň atlary gabat gelýär. Günbatar Parfiýanyň welaýatlarynda bolşy ýaly, Günorta Türkmenistanyň etraplarynda-da şol hudaýlara bagışlanan ybadathanalaryň bolandygy şübhesisizdir. Dürli halklaryň ägirt uly möcberini özünde jemleýän Parfiýa döwletinde zorostrizm dininiň resmi taýdan agalyk ediji ýagdaýda bolandygyna garamazdan, ýurtda başga dinlerem ýaşamaklaryny do-wam etdiripdirler. Özge dinlere geçirimlilik Aleksandr Makedonskiý döwründen başlap, uly gul eýeçilik imperiýalarynyň ählisine mahsus bolupdyr.

Parfiýa şäherleriniň binagärlilik gurluşy. Ärsakylaryň ilkibaşdaky paýtagt şäheri Nusaý şäheri bolupdyr. Mitridat I (miladydan öňki 171-138-nji ýyllar) döwründe ol hakyky paýtagt şäherine öwrülip, Mitridatokert – “Patyşalaryň şäheri” diýlip atlandyrylypdyr. Nusaý gadymy şäherden çetde aýratyn görünüşde salnypdyr. Onuň Köne Nusaý atlandyrylyan harabacylygy häzirem alyslardan ýolagçylaryň nazaryna kaklyşýar. Baş burçly tebigy belentligiň üstünden salnan, ýokary etegi diş-diş kuwwatly galanyň aňyrsynda köşk-ybadathana jaýlary ýerleşipdir. Şäheriň çäginde döwlet işgärleriniň hem-de asylzada begleriň köşkleri, ybadathanalary, olara degişli hojalyk jaýlary, şäher ilatynyň ýasaýyş toplumlary, önemçilik dürli görnüşleri bilen meşgullanýan hünärmenleriň ýasaýyş jaýlary, önemçilik syrgynlary ýerleşipdir.

Mitridatokertiň bütin görnüşi patyşa häkimiyetiniň berkdigini, duşman aýak sekip bilmez ýaly derejede kuwwatlydygyny nygtapdyr. III yüzýyllagyň ahyrky çärýeginde nesilşalyk ýykylyp, bütinley talanan wagtyna çenli öňki durkuny saklan “patyşalar şäheri” soňra köp asyrlaryň dowamynda unudylypdyr. Edil Merwde metalçylaryň, un üwejilerdir küküregärleriň aýratyn saýlanyp durşy

ýaly, suwarylýan ýer bilen çölüň serhedindäki Jyndepe atlandyrylýan şäherjikde Parfiýanyň keramikaçylarynyň syrgyny ýerleşipdir. Olar öz önumlerini sähreda ýaşayán ilata satypdyrlar. Hünärmenleriň syrgynyndaky jaýlar biri-birine ýanaşyk salnyp, aralary darajyk köçejikler bilen bölünipdir. Tutuş maşgalalar iki-üç otagly kiçijik jaýlarda mydar edip, olaryň ýaşayán yerlerem, ussahanalaram, köplenç halatda bolsa dükanjyklaram jaýyň içinde bolupdyr. Şeýle-de bolsa jaýlar başly-barat salynman, şäher gurluşygynyň kadasy esasynda salnypdyr. Aýratyn keşpdäki (görnükli) jaýlar diňe bir oýlanyşykly, toplumlaýyn salynman, eýsem biri-biri bilen baglanyşykly görnüşde salnypdyr. Berk hem belent galalar, äpet köşklerdir ybadathanalar şäheriň esasy keşbini alamatlandyrypdyr.

Giçki antik döwürde goranmak üçin has kämil bolan tegelek galalar peýda bolup ugrapdyr. Parfiýada-da, Horezmde-de palçyk gurluşyk üçin esasy çig mal hökmünde hyzmat edipdir. Jaýlaryň diwarlary, arkalary, gümmezleri örülende çig kerpiçler esasy önum bolup hyzmat edipdir.

Palçygynyň esasy gurluşyk önumi bolmagy binagärligiň kämil hem has gelşikli bolmagyny kesgitläpdir. Parfiýanyň hem Horezmiň antik jaý gurluşygy özüniň ýerine ýetirilişiniň berkligi hem möçberiniň ululygy bilen tapawutlanýar. Uly gurluşyklarda müňlerçe gullaryň zähmetinden peýdalanan hökümdarlardyr emeldarlar şol döwletiň jemgyyetçilik gurluşyny görkezipdir. Mysal üçin, Parfiýa döwründe Merwiň alty kilometr aralygyny öz içine alýan diwarynyň galyňlygy 15 metre, belentligi bolsa 20 metre ýetipdir. Ony salmak üçin onlarça million uly görwämlü çig kerpiçleri guýupdyrlar we örüpdirler.

Ymaratçylyk ulgamynda adamlaryň köpcülikleýin ulanýan palçyk karkas jaý gurluşygynyň galyby giňden ýaýrap, onda ağaç görnükli rol oýnapdyr. Jaýlaryň eýwanlarynda hem olaryň üstlerini ýapmak üçin daýanç sütünleridir pürsle-riň giňden ulanylyp ugralmagy, has kämil hem gözel binalaryň gurlup, durmuşa geçirilip başlanandygyna şayatlyk edýär. Parfiýa Nusaýynyň hem antik Horezmiň uly görwämlü arhitektura ýadygärlikleriniň barlanylyp görülmegi bu pikiri tas-syklayáar.

Galalygyr şäherinde köşk häsiýetli uly ymaratyň salnan wagtyny alymlar miladydan öňki IV asyrlara degişli hasaplasalaram, onda miladydan öňki IV-II asyrlara degişli medeni gatlaklaryň saklanandygyny arheologiki tapyndylar güwä geçýär. Mermer heýkeller, gymmatbahaly ritonlar, kümüş gap-gaçlar, gemma-intaliýalar (şekilli daşlar) – bularyň bary ellin medeniýetiniň ýeten belentlikleri bilen tanyş köşk emeldarlarynyň isleglerini kanagatlandyryan sungat bolupdyr.

Gala şäher binagärliginde esasy desgalaryň biri bolupdyr. Gala diwarlarynda gönüburçly görnüşde goranar-bukular ýaly diňler bolup, belli aralyklarda duşmanyn hereketini synlamak we ok atmak üçin köpsanly deşikler goýlupdyr. Goranyş

diňleri biri-birine golaý aralykda ýerleşdirilipdir. Nusaýyň, Margiananyň goranýş üçin berkidilen çetki şäherleri bolan Çilburç, Durnaly, Horezmiň Bazargala, Kurgaşyngala we başga-da ençeme galalar muňa aýdyň mysaldyr. Giçki antiki döwürde goranmak üçin has amatly galalaryň tegelek görnüşleri peýda bolýar.

Gaýalaryň ýüzüne oýulyp çekilen, şeýle-de Ärsaklaryň köşkleriniň diwarlaryny bezän şeýle mazmundaky suratlar uçsuz-sorsuz ýiten bolsa gerek. Sebäbi häkimiýet başyna gelen Sasanylaryň täze nesilşalygy özlerinden öňki şan-şöhrata eýe bolan ne silşalyk bilen baglanyşykly ähli zatlary yzygiderli hem rehimsiz ýok edipdirler.

Sungatyň başga görnüşlerem bolup, olar gul eýeçilik şäherlerdir obalarynyň ilaty üçin niýetlenipdir. Ussalar ol öňümleri ýasanlarynda ilatyň umumy isleglerinden, estetiki garaýylaryndan ugur alypdyrlar. Beýle diýildigi, halk köpçüligi bilen agalyk ediji gatlagyň sungatlarynyň arasynda gapma-garşylyk bolmandyr diýip bolar. Sebäbi Aziýa halklarynyň sungatynyň esaslaryny düzýän halk sungaty ýokary gatlagyň ellinleşen siwilizasiýasynyň daşky görnüşini özlesdirenden ýakyn bolupdyr.

Ellin medeniýeti döwri Gündogar üçin ruhy durmuşyň dürli äleminde uly önegidişlik bolupdyr. Şol döwürde gadymy dini garaýylarda hem uly özgerişler bolup geçýär. Käte olar öňki daşky durkuny saklap, mazmunyny üýtgedipdirler, käte bolsa tersine - köne forma täze, adaty düşünjeleri ornaşdyrypdyrlar. Döwrün kosmopolitizmi ozal dar, ýerli ähmiyete eýe bolan kultlardyr hudaýlar adamlaryň ýasaýan künjeklerine, olaryň ynançlaryna aralaşyp, uniwersal häsiýete eýe bolupdyr. Şeýle ýagdayda dürli etniki gurşawda emele gelen rowaýaty çeper keşplere ýakynlaşmak dürlem bolsa, meňzeş wezipäni ýerine ýetirýän hudaýlaryň bir bitemiligine alyp barýar.

Hudaýlaryň arasynda iň irki döwürlerden sejde edilýän Beýik zenan hudaýy iň görnükli orna mynasypdyr. Görnüşine görä, Ýer şarynda bütin barlygyň gözbaşy, ynsan kowmuny dowam etdiriji nesil öz enesiniň rowaýaty keşbini döretmedik halk ýok bolsa gerek. Müsürlileriň Isidasy, assyrlylaryň, wawilonlylaryň Iştary hem Nanasy, eýranlylaryň Aşı hem Anihiti, grekleriň Gera hem Demetrası we basga-da onlarça hudaýlar şol halklaryň ene hudaýlarydyr. Olaryň hemmesi hakynda asyrlaryň, müňýyllylaryň dowamında käbir meňzeşlik baram bolsa, tutuşlygyna alanyňda başga-başga rowaýaty hekaýalar toplumy döredilipdir. Bu beýik zenan hudaýlaryň ýasaýylary biri-birinden tapawutlam bolsa, olaryň ähli-sine deň derejede mahsus bolan bir umumylyk bar. Eşret paýlaýan zenan hudaýy adamlara düşnükli, ýakyn, arzyly bolup, ony ilatyň ähli gatlagy hormatlapdyr. Ol hökümdarlardan başlap, tä gyrnaklara çenli arzyly bolupdyr. Ruhanylar bu ynama has-da gop berip, olary has hem syrly etmäge çalşypdyrlar, käte bolsa ýonekeý halkyň köpçülilikéyn gatnaşýan baýramçylygyna öwrüpdirler.





**27-nji surat.
Nusaýyň ýadýgärlik görnüşi**

§13. Parfiýanyň binagärligi

Nusaý binagärliginiň özboluslylygy. Ärsaky patyşalarynyň ilkibaşky paýtagty Köne Nusaý baş burçly tebigy belentlikde gurlupdyr, onuň ýokary böleginde köşk-ybadathana jaýlary ýerleşipdir. Mitridatokertiň daşky görnüşi patyşa häkimiyétiniň berkligini, duşman aýak sekip bilmez ýaly derejede kuwwatlydygyny aňladypdyr.

Köne Nusaýyň Mitridatokertiň demirgazyk böleginde örän ýygjam salnan kömekçi jaýlarynda patyşanyň hazynasy, çakyr saklanýan jaýy hem-de hyzmat-kärleriň ýaşan syrgyny ýerleşipdir. Bu binagärlilik toplumynda inedördül jaý aýratyn ünsüni özüne çekýär. Ol jaý Isidor Harakskiniň maglumatyna görä, Ärsakylaryň ýaşuly nesliniň jaýlanan ýeri bolan Nusaýda olaryň merhumlar üçin aýratyn eý görülyän zatlarynyň saklanylýan ýeri bolupdyr. Ol miladydan öňki II asyrda salnyp, soň birnäçe gezek üýtgedilipdir. Meyílnama boýunça inedördül bolan ol jaý (taraplary 60x60 metr) dört burç howlyny hem-de her tarapynda üç ýerde ýerleşen geçelgeler arkaly biri-biri bilen birleşyän 12 sany jaýy özüne birleşdirýär. Howlynyň daş-töweregi ilkibada ağaç sütünler bilen aýlanyp berkidelipdir. Soňräky döwürde onuň ýanynda goşmaça “T” şekilli kiçijik otaglar (kameralar) hem-de däliz (koridor) gurlupdyr.

Esasy otaglar hem kameralar hazyna hem beýleki gymmatbahaly zatlardan dolangoň, olaryň gapylary berk gulplanypdyr. Günorta tarapda ýerleşen inedördül jaýyň garşysynda duran diwardaky ýarymaýlaw mähraba alyp barýan ýeke-täk darajyk geçelge arkaly girelge goýlupdyr. Howlynyň hem jaýlaryň sütünleri daşyň ýa-da kerpijiň üstünde oturduylan ağaç pürsleriň daşy suwalypdyr. Sütünler Köpetdagyň eteklerinde ýaşan mürçeli, nohurly, gökleň ýaly kiçiräk türkmen taýpalarynyň ir döwürlerden bări gurluşykda ulanyp gelen syrdym, ýokary tarapy gitdigiçe inçelýän sütünlerine çalymdaş bolupdyr. Interýerdäki (jaýyň içi) oklaryň üstünde oturduylan dik sütünler diňe bir kaşaň bezegli inedördül jaýlar üçin däl, eýsem, olar Köne Nusaýdaky demirgazyk toplumynyň ähli jaýlary üçin mahsusdyr. Olar şol jaýa ýanaşyk salnan hojalyk jaýlar bolup, çakyr saklanylýan humhanada hem beýleki hojalyk otaglary üçin hem peýdalanylýypdyr. Bu usul Parfiýanyň binagärliginde miladynyň ilkinji asyrlaryna çenli öz ähmiyetini saklapdyr. Sütünlü üstü ýapyk bezeßen jaýly (galereýaly) howlular Aşşuryň hem Nippuryň köşklerinde-de, Dura-Ewroposyň ybadathanalarydyr galalarynda-da duşýar. Alym M.M.Rostowsewiň olaryň gelip çykyşyny greklere däl-de, Gündogar halklaryna degişli etmegi esassyz däl. Mitridatokertdäki inedördül jaý ony aýdyň subut edýär.

Köne Nusaýyň köşk hem ybadathana gurluşygy. Köne Nusaý şäheriniň binagärlilik ymaratlarynyň has ähmiyetli toplumy onuň günorta böleginde jemlenipdir. Köşk hem ybadathana häsiyetli ol ymaratyň iň esasy bölegi miladydan öňki

II asyrda, ýagny “patyşalar şäheriniň” düýbi tutulan wagtynda salnypdyr. Onuň bilen birleşyän beýleki jaýlar giçkiräk döwürde bina edilipdir. Ol ýerde üýtgedip gurmak hem dikeldiš işleri miladynyň başlarynda kiçi Ärsak hökümdarlar y döwründe-de dowam edipdir.

Bu toplumyň demirgazyk hem merkezi böleginde köşk üçin niyetlenilen jaýlar, günortasynda bolsa ybadathanalar yerleşipdir. Ýone olaryň hemmesi köp sanly dälizler (koridorlar) hem-de köpsanly kömekçi jaýlar arkaly biri-biri bilen birleşdirilipdir. Köşk toparynyň hemmesini birleşdirýän uly inedördül zal hem-de giň howly bolupdyr. Gönüburçly howlynyň daş-töweregi dürlü jaýlar bilen gurşalypdyr, onuň günbatar tarapynda iki hatar sütünli portik yerleşipdir. Gündogar tarapynda bolsa haçandyr bir wagt tegelek kerpiçden örulen sütünleri bolan portik bolupdyr.

Inedördül zal belentligi iki metr çig kerpiçden örulen berk platformada bina edilipdir. Onuň içiniň giňligi 20x20 metr bolup, diwarlarynyň galyňlygy üç metre yetipdir. Jaýyň üç geçelgeli öň tarapy kiçijik howla bakdyrylypdyr. Inedördül zal gündogar tarapdan gapy arkaly hojalyk jaýlaryna, günorta tarapdan bolsa başga bir zerur zatlar üçin niyetlenen jaý salnypdyr. Bu süýrgült jaýyň diwarlary kerpiçden galdyrylypdyr, sonuň ýaly onuň düşegi hem kerpiç bilen düşelip, açık gyzyl reňk bilenem reňklenipdir. Zalda geçirilen arheologiki gazuw-agtaryş işleri zalyň düýpli özgerişe sezewar bolandygyny we iki sany uly gurluşyk döwrünü başdan geçirirendigini anyklady. Ilkibaşda onuň umumy beýikligi 8-9 metre barabar bolupdyr. Diwarlar iki ýarusa bölünip, olaryň aşakysy pilýastralar (diwardaky gyraňly cykgyt) bilen bezelipdir, ýokarkysynda bolsa bişen kerpiçden edilen ýarym sütünler galdyrylypdyr. Binagärlik sungatynda bu ymaratlaryň jaý gurluşgynyň täsiriniň bardygyny görkezýär. Wagtyň geçmegi bilen inedördül zalyň daýyanç sütünleri o diýen ygtybarly däl ýaly bolup görnen bolmagy ähtimaldyr. Galyberse-de, Nusaýyň binalary tebigy hadysalara, güýcli ýer titremelere duçar bolup, köp ýitgä sezewar bolupdyr.

Miladynyň başında Merwdäki Erkgala diwarlarynyň ýokarsyndaky ýerde, düýpli özgeriş işleri geçirilipdir. Zalyň umumy belentligi ep-esli galdyrylypdyr, tegelek sütünleri bolsa dört sany kuwwatly kerpiç sütünler bilen çalşyrylypdyr. Inedördül zalyň diwarlary-da öňki durkundan ep-esli üýtgedilipdir. Onuň iki ýarusly görünüşi öňküsi ýaly saklansa-da, aşakdaky pilýastralara derek başgaça görnüşde, kerpiçden edilen ýarym sütünler bilen çalşylypdyr. Ikinji ýarusdaky ýarym sütünler, daşyna palçyk çyrşalyp, ak gež bilen ýylamanan ağaç sütünler bilen çalşyrylypdyr. Kapitelleri (sütuniň başy) bezemek üçin öňki terrakota akantlary peýdalanyllypdyr. Birinji ýarusyň diwarlary ganç bilen agardylypdyr, ikinji ýarusyň diwarlary bolsa açık gyzyl reňk bilen reňklenipdir. Kapitelleriň akantlaryna (sütuniň başyndaky akant gül şekili) gülgüne, goýy gyrmyzy, gök, sarymtyl reňkler calnypdyr. Ýokarky ýarusyň tekjelerinde toýundan ýasalyp, patyşalaryň, köşk zenanlarynyň heýkelleri reňklenip yerleşdirilipdir. Zalyň düşegi ajaýyp

Parfiýa halylary bilen düşelipdir diýip göz öňüne getirseň, onda Inedördül zalyň nähili owadan görnüşde bolandygyny aňmak kyn bolmasa gerek. Inedördül zala ýagtylyk jaýyň ýokarsynda goýlan penjireden düşüpdir.

Zalyň gurluşy onuň nämelere niyetlenendigini aňmak hem kyn däl. Üç geçitli baş fasadyň-eýwanyň gurluşy Gündogaryň köşk ymaratlarynyň ençemesi üçin häsiyetli bolsa-da, ýapyk, daşky dünýäden üzňe edilip gurulmagy, onuň ybadathana üçin niyetlenmedigi anyk. Ol bezemen jaý patyşanyň resmi myhman kabul edýän kabulhanasy, şeýle-de ýokary gatlak wekilleri üçin niyetlenilen meýlis geçirilýän zal bolup hyzmat edipdir. Yöne wagtyň geçmegi bilen ýagdaý üýtgap, Ärsakylaryň paýtagty günbatara süýüpdir. Nusaý bolsa Parfiýa döwletiniň çetki şäherleriniň biri bolup, hökümdarlyk edýän nesilşalygyň aram-aram dynç alýan ýeri hökmünde öz ähmiyetini saklapdyr. Nusaý öňden gelýän däp boýunça, nesilşalygyň merhum hökümdarlarynyň, olaryň maşgalalarynyň jaýlanýan ýeri hökmünde saklanypdyr we dowam etdirilipdir. Yöne Inedördül zalda dabaraly kabul edişlikleri guramaga adam galmandyr. Howla çykýan üç geçelgäniň ikisi bütinley ýaplylpdyr. Ýokarky ýarusdaky heýkeller indi anyk patyşalardyr patya zenanlaryň portretleri bilen dälde, eýsem taýpa baştutanlaryna hormat goýulýan ýer hökmünde kabul edilip ugra-lypdyr. Zal ilkibaşda ýokarky gatlak wekilleri üçin niyetlenilen hem bolsa, soňra nesilşalygyň kulty bilen bagly zatlary gysyp çykarypdylar.

Görnüşine görä, şu hili zallar Orta Gündogaryň antik döwrüniň köşk gurluşgynyň däbine giren bolarly. Horezm hökümdarlarynyň häzirki Garagalpagystanyň yerinde yerleşyän Toprakgalanyň köşgünde-de (miladydan öňki III asyry) patyşalyk sürüyän maşgalanyň agzalarynyň heýkelleri goýlan uly zalyň bolmagy bu aýdylanlary tassyklaýar.

Köne Nusaýyň köşk toplumynyň günorta tarapyndan ýakyn arada ybadathana üçin niyetlenilen uly bir ymarat bina edilipdir. Ol ýerde miladydan öňki II asyra degişli iki sany uly görwümlü toplumda Diňli hem Tegelek ybadathanalar aýratyn saýlanypdyr. Miladydan öňki II asyrdä bina edilen bu ybadathanalar ilki üznelikde bolup, soňra geçelgeler arkaly biri-biri bilen birleşipdir. Olaryň iki-sem daşky perimetri boýunça aýlawly geçelgeler bilen gurşalypdyr. Emma bu gurşawlaryň geçirilmegi olaryň daşky dünýäden üzneligini güýçlendiripdir.

Çig kerpiçden edilen 6 metre çenli belentlikde salnan Diňli ybadathanasy bütewi ýokary galdyrylan beýiklikde gurlupdyr. Onuň aňşyrmasý kyn, nähilidir bir jaýlary, koridolrany hem portikleri bolan bolmagy mümkünkindir. Otaglaryň birinde üstünde pytrap giden toýun heýkel oturdylan beýiklik saklanyp galypdyr. Daş görnüşi dörtnurç Tegelek ybadathananyňam daşynda aýlawly koridor bolup, onuň diametri 17 metre ýetýän tegelek aýlawy özünde jemleyär. Onuň eşegarka çadır sekilli gurluşy bolup, ücgegi cerepisa bilen örtülipdir.

Ilkibaşda zalyň üç geçelgesi bolupdyr, soňra olaryň ikisiniň ýapylmagy onuň daşky dünýäden üzneligini has artdyrypdyr. Edil Inedördül zaldaky ýaly, olam

iki ýarusly bolsa-da, bütinley başga görnüşde bolupdyr. Parfiýada dürli dinleriň bolmagy Nusaýyň Diňli hem Tegelek ybadathanalarynda berjaý edilen däp-des-surlaryň anyk haýsy dine degişli bolandygyny anyklamaga hazırlıkçe mümkünçilik berenok. Ýöne diňe bir zady Tegelek ybadathananyň gurluşynyň miladydan öñki II asyrda Samos adasynda, Beýik hudaýlaryň käbirlerine bagışlanyp salnan Arsiniýona haýran galarlyk derejede meňzeş gurlupdyr.

Köp babatda özboluşlylyk saklananam bolsa, Nusaýdaky ybadathana salnanda ellinçilik binagärlük nusgasynyň peýdalanylandygyny anyk görmek bolýar. Esasy tapawut olaryň daşky görnüşinde. Eger Arsiniýon içinden hem daşyndan silindr görnüşli bolsa Nusaýyň Tegelek ybadathanasy daşyndan belent dörtburç prizmany aňladýar. Emma ybadathana bina edilende onda ulanylan gurluşyk materiallarynda tapawut bar. Arsiniýondaky mermere derek Nusaýdaky ybadathana da çig kerpiçdir terrakota ulanylýpdyr. Parfiýaly ussalar ybadathananyň başga-da ençeme böleklerinde göwrüminiň özboluşly çözgütlərini ullanmagy başarypdylar. Mitridatokertdäki Tegelek ybadathana şol döwrüň jaý gurluşygynda ellinçil binagärlük ideýalary peýdalanylanam bolsa, ençeme bölekleriň ýerli şerte görä üýtgedilendigini görkezýär. Ýone salnan wagty gürrüniň edýän ybadathanamyza ýakynam bolsa, Taze Nusaý şäherinde gala diwarynyň düýbünde bina edilen antik Parfawnisadaky kiçiräk ybadathana ondan bütinley başgaça gurlupdyr. Ymarat ýörite adamlar tarapyndan galdyrylan, belent bolmadyk ýerde gurlupdyr. Onuň gönüburçlary daşa ýa-da kerpiçe oturduylan ýenil sütünler bilen eýwan görnüşinde Köne Nusaýdaky inedördül jaý ýaly gurşalypdyr. Jaýyň esasy öň tarapynda on iki sany sütün bolupdyr. Ybadathana iki ýarusa bölünipdir. Eýwanyň bassyrmasý bilen oňat goralan aşaky ýarusy basgançaklar bilen gurşalypdyr, ýokarky ýarus bolsa tekiz diwar görnüşinde bolupdyr. Taze Nusaý ybadathanasynyň gurluşy-nyň ähli bölekleri inçelik bilen oýlanyşykly hem sazlaşykly gurlupdyr. Wagtyň geçmegi bilen gürrüni edilýän ymaratyň golaýynda parfiýaly merhum han-begler jaýlanyp, soňra olaryň mazarlary ybadathananyň töweregini bütinley gurşapdyr.

Şäheriň çäginde köşk, ybadathanalar, emeldarlaryň, şäher ylatynyň ýasaýyş jaýlary, önemciliğiň dürli görnüşleri bilen meşgullanýan hünärmenleriň ussahanalary ýerleşipdir.

Parfiýada palçyk esasy çig mal hökmünde gurluşykda ulanylýpdyr. Çig kerpiç diwarlar, arkalar we gümmezler örülende-de ulanylýpdyr. Jaýlaryň düşegi we üçekleri palçyk bilen suwalypdyr. Palçykdan bişen kerpiçler we terrakotalar, jaýlaryň yüzüne ýelmenýän plitalar, ýonekeý jaýyň üstünü ýapmak üçin bisirilen ýasydan ýuka keramika önümleri (çerepisalar), tutuş kapiteller ýasalypdyr. Palçygyň esasy gurluşyk materialy bolmagy binagärligiň ösüş ýoluny kesgitläpdir.

Wagtyň geçmegi bilen gürrüni edilýän ymaratyň golaýynda parfiýaly han-begler jaýlanyp, olaryň mazarlary ahyrsoň ybadathananyň daşyny gurşap alypdyr. Merhumyň ýanynda köp mukdarda her dürli zatlar goýlupdyr, üsti gümmezli mazarlaryň diwarlary bolsa tutuşlygyna suwalyp, goý gyrmazy reňk bilen reňklenipdir.

Merwdäki budda dininiň ýadygärligi. Dürli halklaryň ägirt uly bölegiň özünde jemleýän Parfiýa döwletinde zorostrizm dininiň resmi taýdan agalyk ediji ýagdaýda bolandygyna garamazdan, ýurtta başga dinlerem ýaşamaklaryny dowam etdiripdir. Özge dinlere geçirimlilik etmek Aleksandr Makedonskiniň döwründen başlanypdyr.

Miladynyň ilkinji asyrlarynda Gündogar Parfiýanyň welaýatlaryna buddizm aralaşyp başlapdyr. Geçirilen barlaglaryň netijesinde Merwde II-III asyrlara deňişli buddanyň yerleşen sekisiniň galyndylary tapyldy. Sekiniň daşynda beýik ýerde dörburç berk jaý (dörburçlugyň töwerekleri 13 metr, belentligi 4 metr çemesi) gurlupdyr. Onda diametri 9 metr töweregini bolan silindr görnüşli heýkel goýlupdyr. Sekide geçirilen ilkinji rejeleyiş işleriň birinde, ymaratlar üçin adaty bolmadyk, aşakdan gümmeze tarap uzalyp, silindr görnüşli heýkeliň daşyna spiral şekilli aýلانан halka ýüze çykaryldy. Bu ýerde jaý rejeleyiş işleri geçirilen wagtynda emele gelen galyň suwaglaryň, çalnan gyzyl reňkleriň galyndylary bižiň günlerimize čenli saklanyp galypdyr.

Sekiniň demirgazyk tarapynda howly bolup, şol ýerdäki basgançagyň garşysynda bişen kerpiçden edilen sütüniň düýbuniň üsti açyldy. Basgançagyň öňündäki açık ýerde Buddanyň toýundan ýasalan ägirt uly heýkeli ýörite ýokary gal-dyrylan ýerde (postamentde) oka geýdirilip goýlupdyr. Sekiniň günorta tarapynda buthananyň umumy ýasaýyış jaýlaryna meňzeş binagärlilik toplumy gurlupdyr. Onuň bezeginde nakşaçylyk sungatynyň ulanylandygyny gazuw-agtaryş işleriň netijesinde tapylan surat bölekleri subut edýär.

Sekiniň taslamasy günbatar welaýatlarda buddizmiň ýaýran wagty, miladynyň başlaryna salnan ymaratlara gabat gelýänem bolsa, ol Merwiň jaýlary üçin çig materialdan bina edilen däp bolan usulda ýerine ýetirilipdir. Bu jaý antik döwrün dini medeniýeti bilen baglanyşykly ymaratlaryň aýratyn görnüşli toparyna degişlidir. Buddany mahabatlandyrmagyň hatyrasyna gurlan bu ymaratda içki jaýlar ýok. Bu hili sekiler buddaçylaryň aýratyn sarpa goýyan adamlarynyň şanyna gurlupdyr. Onuň gelip çykyşy gadymy budda ymaratlaryndan gözbaş alyp gaýdýar. Olaryň ýonekeý we kuwwatly keşbini synlan adamlaryň kalbynda belent duýgular oýarmaga niýetenlipdir. Bütin binagärlilik toplumy nagışlardyr uly göwrümlü heýkeller bilen bezelmegi ilitayň gözüne syrly hem özüne çekiji görkezidir.

Parfiýa Mesopotamiýa binagärligindäki meňzeşlikler. Türkmenistanyň antik döwrüniň binagärligine häsiýetnama berlende, diňe bir gurluşyk usullarynyň aýratynlyklary däl-de, eýsem ymaratçylyk taslamalarynyň esasynda gurlandygyny bellemek zerurdyr. Günorta Türkmenistanyň Parfiýa binagärligi köp babatlar-da Parfiýanyň (Hatra, Dura-Ewropos) gurluşygyndan tapawutly bolupdyr. Onuň gurluşyny (stilini) köp derejede, bir tarapdan günbatar Rim medeniýeti bilen gat-naşyklar kesgitlän bolsa, ikinji tarapdan bolsa ony ýerli däp-dessurlaryň talaplary kesgitläpdir. Emma binagärlilik gurluşynda Parfiýa-Eýran alamatlarynyň tutýan orny hem pes bolmandyr. Muňa Parfiýa döwrüniň Mesopotamiýasynyň şäherleri

bulan Nuppuryň, Aşşuryň, Wawilonyň ymaratçylyk gurluşynyň çözgütlerindäki göwrüm-giňişlik taslamalary şaýatlyk edýär. Bu babatda Nusáýyň ýadygärlilikleri bilen Parfiýa Mesopotamiýasynyň arasynda medeni umumylygyň bardygyny-da belläp bolar. Emma bu medeniýetleriň arasynda azyndan bir ýarym müň ýylyň ýatanlygyny hem ýatdan çykarmaly däldiris. Sebäbi Nusaýyň ymaratlary miladyň öňki II-I asyrlaryna, döwleti esaslandyrıjylaryň döwrüne, Mesopotamiýanyň binalary bolsa miladydan I-II asyrlaryna, ýagny Ärsakylaryň nesilleriniň dolandyran döwürlerine gabat gelýär.

Miladynyň ilkiniň asyrlarynda demirgazyk Parfiýanyň jaý gurluşygynyň möhüm taslamasy bulan howly, gümmezli eýwan ýaly gurluşygynyň ýuze çykanmy ýa-da çykmanmy, ol barada arheologiya ylmynda häzirlıkçe maglumat ýok. Ýöne onuň tapyljagyna bil baglasa bolar. Sebäbi miladydan öňki II-I asyrlarda Nusaý binagärliginde ybadathana dälizlerinden (koridorlardan), merhumlaryň mazarlary üçin gümmez taslamalaryndan peýdalanylypdyr.

Günorta Türkmenistanyň Parfiýa binagärligi özboluşly taryhy-medeni hadysa, gadymy Gündogaryň özboluşly mekdepleriniň biri hökmünde göz öňüne gelýär. Şol döwürlerde antik Horezmiň binagärligi hem aýratyn mekdep hökmünde saýlanýar. Onuň ýadygärlilikleri Koýgyrlangala, Gwärgala, Toprakgala we beýleki ençeme galalar (bularyň hemmesi Garagalpagystanyň ýerinde) özleriniň taslama çözgütleri, binagärlilik tärleriniň özboluşly alamatlary bilen tapawutlanypdyr. Orta Aziýa ýerleri uly gul eýeçilik döwletleriniň düzümünde bolup, olaryň köpüsi bilen özara gatnaşyklarda bolangoň, olaryň binagärlilik sungatynda köpsanly umumylyklar bolupdyr. Emma, muňa garamazdan, özuniň binagärlilik mekdebi hemiše ösüşde bolup kämilleşipdir.

Miladydan öňki birinji müňýyllygyň ahyrlarynda gadymy Türkmenistan uly taryhy-binagärlilik gurluşyklarynyň, akymlaryň kemala gelen hem ösen ýerleriniň biri bolupdyr.

Türkmenistanyň gadymy monumental binagärliginiň möhüm alamaty sun-gatlaryň arabaglanyşygynda ýuze çykypdyr. Heýkeltaraşlyk hem nakşaçylyk özleriniň ýokary çeperçilik ähmiýetini ýitirmän, köşklerdir ybadathanalaryň zallaryna bezeg, görk beripdir. Gynansak-da, diwar bezegi biziň günlerimize juda az sanly parçalaryň görünüşinde gelip ýetipdir. Olar Köne Nusaýyň inedördül zalyndan, Merwdäki buddanyň sekisinden, Günorta Horezmdäki Köne Was şäherindäki III-IV asyrlara degişli uly jaýyň diwarlaryndan tapyldy. Emma bular şol bezegleriň şekilleri hem mazmuny barada doly pikir ýöretmek üçin ýeterlik däldir. Şeýle-de bolsa III asyrdaky Toprakgaladaky, Horezm hökümdarlarynyň köşgündäki nakşaçylyk sungatynyň galyndylarynyň öwüşğini, temalaryň köpdürlüligi hem-de monumental gurluşyklar gadymy Türkmenistanda diwarlara çekilen nakşaçylyk taslamalarynyň bolandygyny çaklamaga esas berýär.

Biziň heýkeltaraşlyk baradaky düşünjämiz oňa görä has aýdyň, Köne Nusaýdaky hazynadan tapylan çeperçilik önümleriniň arasynda mermerden ýasalan heý-

kelleriniň bölekleri bar. Olar heniz gadymy döwürde talaňçylar tarapyndan talanyp weýran edilipdir. Olaryň bölek-bücekleri inedördül jaýyň ottaglaryndan, onuň howlusynyň dürlü ýerlerinden, hatda jaýlaryň eýwanynyň aňyrsyndanam tapyldy.

Dogrudan-da, Parfiýa jemgyétiniň binagärligine mahsus elementleriň esasyalarynyň biri-de diwar bezeglerinde nakgaşçylyk sungatyny peýdalanmakdyr. Parfiýalylaryň reňklere we olaryň jadylaýjy häsiýetine bolan garaýylary güýcli bolupdyr. Jaýlaryň diwarlaryny reňklemek, gahrymanlarynyň heýkellerini janlandyrmak üçin boýaglary ulanmaklary olaryň täsirli tarapy bolupdyr. Edil şonuň ýalyda nakgaşçylyk sungatynyň taslamalaryna mifologik temalar bilen bir hatarda gahrymançylyk sýužetleri-de ähmiyetli hasaplanypdyr. Muňa mysal edip, Nusaýdan tapylan söweş pursatlary şekillendirilen suratlaryň böleklerinde görmek bolýar.

§14. Parfiýanyň nakgaşçylyk we heýkeltaraşlyk sungaty

Türkmenistanyň antik döwrüniň monumental binagärliginiň möhüm alamaty sungatlaryň arabaglanyşygynda ýüze çykypdyr. Heýkeltaraşlyk hem nakgaşçylyk sungat öňümleri özleriniň belent çeperçilik ähmiyetini ýitmän, köşklerdir ybadat-hanalaryň bezemen zallaryna görk beripdirler. Olar Köne Nusaýyň Inedördül zaýnda, Merwdäki buddanyň sekisinde, Günorta Horezmdäki Köne Was şäherindäki III-IV asyrlara degişli uly jaýyň diwarlarynda saklanyp galypdyr.

Heýkeltaraşlyk sungaty. Zenan hudaýynyň heýkeli. Heýkeller, esasan, ak, çal mermerden, ýöne juda seýrek görnüşde ýasalypdyr, olaryň käbir böleklerinde reňkleriň galyndysy saklanypdyr. Üç gat matadan tikilip, ýokary eginlerine berkidleñ uzyn köýnegi ep-esli eplenen zenan hudaýynyň heýkeli, öz görnüşi boyunça has gadymy döwre degişlidir. Onuň tegelek ýüz keşbinde bildirer-bildirmez ýylgyryş alamaty saklanypdyr. Saçy kellesiň daşyna aýlanan, ýeňse tarapyndan ýasy lenta sallanyp dur. Biraz öne ümzük atan zenan göni öne seredip dur. Onuň durşy, geýnişi, saçynyň ýerleşdirilişi gadymy grekleriň Afina heýkeltaraşlyk sungatynyň keşpleri bilen kybapdaş. Nusaýly hudaý zenanyň yüz keşbiniň hem ellinleriň sungatydandan gözbaş alyp gaýdýanyny aňmak kyn däl. Miladydan öňki II asyra degişli şu zenana çalymdaş gyzyň mermerden ýasalan kellesi Pergam döwletiniň çäklerinden hem tapyldy. Bu zenan heýkeli grek medeniýetiniň has gadymy (arhaika) döwrüniň sungat mekdebine mahsus keşpde ýerine ýetirilipdir. Tapyndlara görä, ellinleriň medeniýetine öýkünmek ýerli ussatlar üçin mahsus bolupdyr diýip çaklap bolar. Gresiýanyň meşhur heýkeltaraşlary Fidiniň, Polikletiň, Mironyň, Praksiteliň, Skopasyň, Lisippiň we başgalaryň ussatlygy öz döwründe nusgawy ussatlyk mekdebi hökmünde tanalypdyr. Megerem, parfiýaly heýkeltaraşlar hem olardan tälim alandyrlar ýa-da olara öýkünip işländirler.

Şu nukdaýnazardan, Nusaýyň Zenan hudaýy diýlip atlandyrylýan heýkeliň özüne mahsus taryhy, çeberçilik derejesi bolandygy barada oýlanmak ýerliklidir. Bu heýkeliň umumy göwrümi işlenip, keşbiň ownuk bölekleri işlenilmän galdyrylypdyr. Şeýle usul, esasan hem, uzak aradan seretmek üçin niyetlenen eserlere mahsusdyr. Diýmek, bu ajaýyp eser Nusaýyň gymmatly zallarynyň ýokarky gaty üçin niyetlenipdir diýip bolar (28-nji surat).



**28-nji surat. Nusaýdan tapylan
Zenan hudaýynyň heýkeli**



**29-njy surat. Rodoguna. Mermer. Köne Nusaý.
Miladydan öňki II asyrlar**

Rodogunanyň heýkeli. Miladydan öňki II asyra degişli Köne Nusaýdan tapylan ýarym-ýalaňaç ýaş zenan şekillendirilen heýkeliň ýokarky bölegi ak mermerden, geýim bilen örtülen aşaky bölegi bolsa çal daşyň aýratyn görnüşinden ýasalypdyr. Ýowuz garaýşy, tebigy suratda gödeksi ýelmeşen öl saçlary, ýokary uzap duran elli onuň aýgytly hereket etmegi başarýandygyna güwä geçýär. Uzyn boýunly zenanyň kellesi biraz gyşaryp dur. Ýüzi tegelek, gözleriniň garáýsy ýowuz, agzynyň ýanyndaky çyzyklarda gahar-gazap alamaty bar. Gödeksi tokgalanan öl saçlary kelläniň daşyna ýygnanypdyr. Ýokary gösterilen eli uzyn saçyny tutup duran bolara çemeli. Çalarak gyşaryp duran syratly dik bedeni zenan hudaýy Wenera Milosskaýa mahsus bolan alamatlary ýadyňa salýar. Heýkeliň ýasalyş usuly, göwräniň bütin durky, daşlarda iki jynsynyň sepleşdirilmegi bu heýkeliň aňyrsynda Wenera hudaýynyň keşbininiň nusgasynyň ýatandygy barada-

ky pikiri öwürmäge iterýär. Antik heýkellerde öl saçlaryny sykyp duran, Afrodita Anadiomena diýip atlandyrmak kabul edilen ýalaňaç ýa-da ýarym-ýalaňaç aýal görnüşi giňden bellidir. Deňiz köpürjikleriniň içinden çykyp gelyän ol aýalyň hemiše söýgi hudaýyny aňladýandygy ýa-da aňlatmaýandygy baradaky mesele entek anyklananok. Ýone Nusaýdan tapylan heýkel şeýle göräymäge, önden däp bolup gelyän bu düşündirişe gabat gelýänem bolsa, heýkeliň ýüz keşbi muny düýpgöter inkär edýär. Onuň mylaýym ýylgyryşly, saçlary tolkun kysmy, göze doly beden gurluşly söýgi hudaýy däldigi hem jedelsizdir. Nusaýdan tapylan heýkel inçemik, názik bedenli, fiziki türgenleşikleriň netijesinde taplanana çalym edýär.

Daş sypaty onuň häziriň özünde herekete geçmäge taýýar, cuňňur gahar-gazapdan habar berýär. Grek-rim heýkelleriniň bize belli nusgalarynyň içinde Nusaýdan tapylan heýkeliň ýüz keşbi bilen meňzeşligi ýok (*29-njy surat*).

Taryhy ýazgylarda miladydan öňki II asyrda ýaşan Parfiýa patyşasy Mitrıdat I gyzy Rodoguna barada käbir maglumatlar berlipdir. Mysal üçin, Siriýanyň häkimi Dimiträ durmuşa çykarylan Rodoguna, öz galasyndaky taýpalaryň biriniň turzan gozgalaňy baradaky habary, hammamda saçyny ýuwup durka eşidipdir. Ol haýal-ýagallyk etmän, öl saçlaryny howul-hara kellesine orapdyr-da, söweş lybasyny geýip, goşuna baş bolup, duşmanyň garşysyna ugraýar. Duşmanlar yza serpikdirilenden soň Rodoguna saçyny täzeden ýuwmaga oturypdyr. Söweşeň halkyň mynasyp gyzy bolan Rodoguna parfiýalyarlaryň arasynda belent hormata mynasyp bolupdyr. Onuň görmegeý şekili Ärsaklaryň möhrüniň yüzüne oýulyp çekilipdir.

Gadymy döwürde Filostratyň şaýatlyk etmeginé görä, Rodogunanyň edermenligi köpsanly uly eserler üçin sýužet bolup hyzmat edipdir. Bu dramatik waka diňe bir daş ýonýanlardyr suratkeşlere däl, eýsem heýkeltaraşlara-da ylham beripdir. Hut şonuň özem Nusaýdan tapylan heýkeliň ähmiyetini aşgär edýär. Bu ajaýyp sungat eseri Rodogunanyň durmuşa çykan ýeri bolan Siriýada ýasalan-dygyny alymlar çaklaýarlar. Ärsaklar nesilşalygynyň aýratyn eý görýän zatlary bilen birlikde Rodogunanyň heýkeliniň Nusaýy Parfiýa goraghanasynda saknaylماýy-da bu eseriň eý görülýändiginden habar berýär. Tapylan böleklerden çen tutsaň goraghanada başga-da aýal heýkelleri saklanypdyr.

Ellinleşdirilen heýkeller. Ýasalan wagty miladydan öňki II asyra gabat gelýän Nusaýy mermer heýkelleri Gündogar ellin heýkeltaraşlygynyň ajaýyp nusgalarynyň biri hasaplanýar. Ellinçilik eýýamy üçin häsiyetli bolan nusgawy çeperçilik gözlegleriň hem ugurlaryň dürlüligi olara-da mahsusdyr. Ellinçilik sungatynyň heýkellerindäki ýaly, Nusaýy heýkeltaraşlaram adamlaryň çylşyrymly içki dünýäsine aralaşmagy, olaryň duýgularyny inçelik bilen sekillendirmegi başarypdyrlar. Nusaýdaky Ärsaky patyşalarynyň goraghanasyndaky saklanylan heýkeller olaryň diňe bir ellinleriň medeniyeti bilen goşulandyklaryny (muny olaryň teňneleri-de subut edýär) görkezmek bilen çäklenmän, eýsem parfiýaly heýkeltaraşlaryň ellinleňiň heýkeltaraşlyk sungatydandan habardardyklaryna hem kepil geçýär.



30-njy surat.
Bürgüdiň kellesiniň barelyefi.
Köne Nusaý. Miladydan öňki II asyr



31-nji surat.
Parfiýa esgeriniň çig palçykdan ýasalan
heýkeliniň kellesi. Köne Nusaý

Ýerli heýkeltaraşlaryň ellinleriň sungaty bilen tanyşlygy olaryň işleriniň kä-milligi, estetiki taýdan özboluşlylygy bu ýerde heýkeltaraşlyk mekdebiniň bo-landygyna güwä geçýär. Şeýle-de bolsa Parfiýanyň Gündogar welaýatlarynyň heýkeltaraşlary grek sungatyny bolşy ýaly gaýtalaman, ýerli däp-dessurda, ýerli many-mazmunda ýerine ýetirmäge çalşypdyrlar. Parfiýanyň Günorta Türkme-nistanyň welaýatlaryna degişli heýkel eserleri hazırlıkçe bize Köne Nusaýyň Ine-dördül zalynyň hem Tegelek ybadathananyň bezegi bolup hyzmat eden toýundan ýasalan heýkelleriň az sanly bölegi bütewi saklanmadık görnüşinde gelip ýetdi (30, 31-nji suratlar).

Adam heýkelleriniň esasy bölegi gögümtıl-çal reňkli süýgeşik hem ýag-ly toýundan ýasalyp, görwaniň, geymiň, yüz keşbiniň şekili taslama görnüşde berlipdir. Ol ýasalanda ýerli gyrymsy ösümlik bolan dadranyň şahalary, kä ýerle-rinde bolsa çeýe gurşun zolaklary peýdalanylypdyr. Wagtyň geçmegi bilen toýun gurap, ýüzlerce böleklerə bölünipdir, dadran şahasy bolsa çüýräp gidipdir. Bize gelip ýeten heýkelleriň bölekleriniň juda owranyp ýatmagy şu ýagdaý bilen bagly. Onuň üstünden ýelmenen ýuka, dykyz gatlagam içki esasy görwaniň dargamagy netijesinde jaýryk-jaýryk bolup bölünipdir.

Heýkeller, köplenç halatda, ak, iki öwüşginli gyzyl, şolara esaslanýan gülgüne, gyzgylt-sary, azrak möçberde gök, gara, ýaşyl reňkler bilen reňklenipdir. Nusaýyň heýkelleriniň zaýalanmagynda tebigy sebäpleriň daşyndan adamlaryňam goşandy az bolmandyr. III asyrda Ärsaklar şalygynyň synmagynyň yz ýanynda “Patyşalar şäheri” bolan Mitridatokert Sasanilar tarapyndan talanypdyr, toýun heýkelleriň aglabasy tutuşlygyna weýran edilipdir. Käte bolsa synan nesilşalygyň patyşalary, patyşa emeldarlary we zenanlary, nusaýylaryň hormatlan ellin hudaýlaryny ýitir-mek, ýatlamazlyk üçin ähli heýkelleriň kelle bölegini owradypdyrlar.

Köne Nusaýda geçirilen barlag işleri netijesinde şol ýykyylan gatlaklaryň arasyn- dan parfiýalaryn üçin häsiýetli bolan geýimler, ýagny keseligine mata tutulyp bezelen balakly, bir aýagy gyzyl reňk bilen reňklenen ädikli erkek adamlaryň aýaklarynyň bölekleri tapyldy. Heykeliň göwresiniň ýokarky bölegi sowutly bolup, ýapynjasy (plaşy) egnine atylypdyr. Saçynyň reňki goýy gyzyl. Bir zenanyň maňlaýynda dik çyzyk, çyzykda açyk gyzyl reňkli egme bar. Bu bölekler juda ownuk bolsalar-da, bu ýerde erkek hem aýal heýkelleriniň bolandygyny anyklamaga mümkünçilik berýär.

Tapylan erkek adamlaryň heýkelleri parfiýaly esgerler bolmagy mümkün. Sebäbi olaryň sakgallary, ýapynjalary we balaklary Ärsaklaryň teňhelerinde şekillendirilen patya Ärsagyň geýmini ýatladýar. Inedördül zalyň ikinji gatyndan gaçan kellesiz aýal heýkeliniň boýy 2,5 metre ýetipdir. Üz hem gapdal taraplary gowy işlenilip bejerilen heýkeliň arka tarapy tagça berkidilen bolsa gerek. Onuň gabaraly göwresi, endamyna şaplaşyp duran geýimleri Nusaýyň ritonlarynda şekillendirilen grekleriň ýokary hudaýlary bolan Gerany, Demetrany hem Merwden tapylan “eli aýnaly” hudaý zenany ýadyňa salýar.

Nusaý heýkellerinde şekillendirilen hudaýlaryň, hudaýlaşdyrylan patşalar- dyr patya zenanlaryň keşplerine öwüşgin bermeklik hökmäny bolupdyr. Olaryň ikinji gatlakdaky ritonyň friziniň towlanyp giňeldilen ýerde ýerleşdirilmegi elyet- mez belentliklerini, gövreleriniň hakyky bolşundan has ulaldylmagy bolsa keşbiň beýik adamdygyny aňladypdyr. Heýkelleriň ölçüsi ýsyklanýan jaýlaryň ýokary gatynda ýerleşdirilmegi hem-de reňkli bolmaklary Mitridatokertiň köşk-ybadat- hana toplumyna girmäge ygyýary bolan, saýlantgy adamlary belentden synlap duran janly gövreler ýaly görkezipdir.

Ellinçilik döwrüniň heýkelleri Türkmenistanyň demirgazyk welaýaty bolan Horezm ýerlerinden hem tapylýar. Horezmiň Köne Was şäheriniň giçki antik döwürde salnan jaýynyň uly zalyndan üstünden ýuka ak suwag çalnan toýundan ýasalan heýkelleriň galyndylarynyň üstü açylýar. Emma olaryň diňe galybynyň bölekleri saklanypdyr. Heýkelleriň biri oturan görnüşde ýasalypdyr. Olaryň ýasa- lyş nusgası Türkmenistandan uzaklarda tapylan käbir heýkeller bilen meňzeşlik- leri bar. Ýokary çeperçilik bilen ýasalan şol heýkelleriň biri Horezmiň Gäßürgala şäheriniň harabaçylyga öwrülen jaýlarynyň birinden (Merwdäki Gäßürgala bilen garyşdyrmaly däl), galanlary bolsa Toprakgala şäherindäki Horezm patşalarynyň köşgünüň harabalygyndan tapyldy.

Köne Wasdan heýkel bölekleriniň, Merwdäkiň uly ussahananyň hojaýynynyň öýünden I-II asyrlara degişli gipsden edilen sütuniň tapylmagy (kapitel), Türkmenistanyň antik zamanya heýkeltaraşlygyň diňe bir köşklerde ýa-da ybadathanalarda bezeg bolmak bilen çäklenmändigine kepil geçýär. Ilkinji asyrlarda Günorta Türkmenistanyň heýkeltaraşlygy ellinçilik däplerinden daşlaşyp, öz ýerli görnüşini (stilini) tapan-da bolsa, onuň ösüsü beýleki ýerlerden känbir üznelikde bolmandyr.

Emma Türkmenistanyň taryhyň bu döwründe ýerli sungat grek sungatyna öýkünmän, eýsem Parfiýa bilen serhetdeş ýurtlaryň çeperçilik tejribesinden ugur

alydpdyr. Heýkeltaraşlyk sungaty mundan beýlák Rim ýa-da Hindistan sungatynyň medeni täsirine düşüp, ajaýyp Palmira mekdebi, Siriýa hem Baktriýanyň - Toharystaný Amyderýaýaka sebitlerinden alyp gaýdýar. Giçki, antik döwürde möwritini ötürip baryan gul eýeçilik jemgyýetiniň jümmüşinde täze durmuşy gatlaklaryň ýuze çykmagy bilen täze ideologýa şineläp, sungatda hem täze garaýşlar ýuze çykýar.

Eger Merwiň budda toplumy Günorta Türkmenistanyň günorta-gündogar ýerleri bilen medeni gatnaşyklarda bolandygyna şayatlyk etse, Mary oazisinden (házırkı Wekilbazar etraby) tapylan hek daşyndan ýasalan Palmira heýkeltaraşlygyna degişli ýüzi ýazgylı iki sany mazar plitasy onuň Günbatar bilen çeperçilik aragatnaşyklarynyň bolandygyny tassyklaýar.

Belli bolşy ýaly, Palmira Günbatar Parfiýanyň welaýatlarynyň sungatynyň kemala gelmegine-de öz täsirini ýetiripdir. Şol täsir miladynyň ilkinji asyrlarynda Demirgazyk Parfiýanyň welaýatlarynyň şekillendiriş sungatynda-da duýulýar. Antik Türkmenistanyň monumental heýkeltaraşlygy bi ziň döwrümize diňe bölek-bücek görnüşde gelip ýetipdir. Yöne monumental heýkeltaraşlygyň ýerini torewtika, koroplastika, gliptika ýaly “kiçi” sunbat eserler bilen doldurylypdyr. Irki Parfiýanyň estetiki dünyagaraýsy barada aýdylanda, olary Köne Nusaýdan tapylan ritonlar toplumynyň esasynda giňişleýin düşündirip bolar.



**32-nji surat. Harby söwes
pursady. Miladydan öňki III
we miladynyň III asyrlary**

§15. Parfiýanyň ritonlary

Ritonlaryň gelip çykyşy we görnüşleri. Irki Parfiýanyň estetiki garaýşlarynyň derejesini kesgitlemekde Köne Nusaýdan tapylan türkmenleriň dünýä belli ajaýyp ritonlar toplumy esasy çeşme bolup hyzmat edýär. Parfiýa ritonlary estetiki garaýş barada has giňişleýin düşünje berýärler diýip aýdyp bolar. Ritonlar suwuklyk, çakyr içmek üçin niyetlenilen şah görnüşli gap bolup, onuň has gadymy taryhy bar. Haywanlaryň şahyny gap hökmünde ulanmagyň haysy eýýamda ýuze çykandygyny anyklamak kyn. Kawkazda çakyr içilýän şahlar häzire çenlem ulanylýar. Şeýle-



**33-nji surat. Riton. Şirmaýy.
Miladydan öňki III we
miladynyň III asyrlary**

de bolsa Ritonyň watany diýip, anyk bir ýurdy görkezmek ýalňyş bolar. Yöne başda tebigy şahlaryň özi ulanylanam bolsa, soňra olaryň göwrümleri keramika hem metala geçirilip ugran ýerleri Müsür, Mesopotamiýa, Siriýa, Eýran (Kawkaz hem şoňa girýän bolsa gerek) hasap edilýär. V-IV asyrlara čenli ritonlar grekle-riň gap-gaçlarynyň düzümine girip, giňden ulanylypdyr. Ritonlar antik dünýäde asyrlaryň dowamynda bolanam bolsalar, olaryň ulanylyş älemi dar bolupdyr. Sebäbi ritonyň göwrümi o diýen amatly däl. İçine guýlan suwuklygy ahyryna čenli içäýmeseň, ony ýerde goýubam bolanok. Şonuň üçinem riton diňe çakyr ýa-da başga bir serhoş ediji içgi içmek üçin niýetlenilip, diňe meýlislerde hem dini bayramçylyklarda ulanylypdyr.

Ritonlaryň iki hili esasy görnüşi bar. Olaryň biri aşak etegi konus şekilli inçelýän uzyn kuboga çalymdaş bolup, aşak etegi haýsydyr bir haýwanyň – goýnuň, göläniň ýa-da geçiniň kelle şekili bilen tamamlanýar. Gresiyada bu görnüşli ritonlary asyp goýmak üçin olara gulp-tutawaç ýasalypdyr. Ritonlaryň ikinji görnüşi ýokardan aşak çürelip gaýdýan gap bolup, aşak etegi haýsydyr bir haýwanyň şekili bilen tamamlanýar. Ilkinji göwrümlü riton miladydan öňki IX asyrda ýuze çykandygyna Demawendiň ýanyndaky Sakkyz mazarçylygyndan tapyлан kera-mikadan ýasalan riton şayatlyk edýär. Ajaýyp Eýran hem Gara deňziň demirga-zyl kenarlaryndan tapyлан Skif ritonlary alymlaryň caklamagyna görä, milady- dan öňki VI-IV asyrlara degişlidir. Olar şah ölçeginde ýasalyp, şahyň guitarýan ýerinde, ýagny uçlarynda hakyky ýa-da rowaýaty haýwanlar: ganatly dag tekesi, öküz, guş ýa-da ýolbars kelleli grifon görnüşde şekillendirilipdir.

Ritonlaryň ikinji görnüşi grekleriň torewtikasyna-da giripdir. Ellin eýýamyna degişli mazarçylykdan tapyлан plitada zergäriň ussahanasynda şol hili ritonlaryň metaldan ýasalan görnüşi sünnañenipdir. Çeh alymy B.Swoboda olarda iki sany uly medeniyetiň, Egeý, Mesopotamiýa hem-de Eýran dünýäsi bilen meňzeşligini, ýakynlygyny belläpdir. Alymyň pikiriçe, bu ritonlar miladydan öňki V-IV asyrlar- da çeperçilik taýdan gülläp ösüşi başdan geçirýär. Ritonlaryň esasy taýýarlanýan merkezleri Ioniý hem-de Italıýanyň şäherleriniň ussahanalary bolupdyr. Şeýle-de Praganyň etegindäki hem-de Başwoý mazaryndan (Bolgariýa) tapyлан iki sany kümüş ritonlar, Kappodokiýadan tapyлан altyndan ritonlar (Britan muzeyi) hem miladydan öňki V-IV asyrlara degişlidir. Miladydan öňki III asyra degişli süňkden hem-de altyndan ýasalan ritonlar bolsa Panagýurişteden (Bolgariýa) tapylýar.

Käbir alymlaryň bellemegine görä, ritonlaryň ählisiniň gelip çykan ýeri Ita-liýanyň Tarenta şäheri bolupdyr. Emma bu kesgitlemäni gutarnyklý çözgüt hasap edip bolmaz. Eger-de ritonlar ellinçilik eýýamda grek dünýäsiniň ähli ýerine ýaý- rapdyr diyläýende-de, miladydan öňki ilkinji asyrlarda olaryň özboluşly gabynyň dörän ýeri Gündogarda, Parfiýanyň welaýatlarynda dowam eden bolmaly. Ermi- taždaky dik gapyrgaly sütünli hem at sudurly ritony alym K.W.Trewer miladydan öňki II asyryň grek-baktriýa torewtikasyna degişli hasaplayár, emma ony ýeterlik

delilli hasap etmek mümkün däl. Yöne M.I.Rostowsewiň bu ritony miladydan öňki I asyrdan ir bolmadyk Parfiýanyň ellinçilik döwrüniň önumi diyen kesgitlemesi bilen doly suratda ylalaşsa bolar. Miladydan öňki II asyra degişli Günorta Azerbaýjanda parfýan mazarçylygynda geçirilen gazuw-agtaryş mahalynda, aşaky ujuna dag tekesiniň şekili çekilen süýrgült göwrümlü terrakota ritonynyň tapylmagy gabyň bu görünüşiniň belli bir derejede ýaýrandygyny görkezyär. Olar dürlü durmuş hajatlary üçin juda giňden peýdalanylan keramika gap-gaçlar ýaly bolmasa-da, dini däp-dessurlar berjaý edilende ulanylýpdyr.

Miladydan öňki III-II asyrlarda (“Irki Kangýúý döwri”) keramika ritonlary taýýarlamak Horezm küýzegärligi üçin hem häsiyetli bolupdyr. Galalygyr şäherinden tapylan süýrgült keramikadan ýasalan ritonyň aşaky ujunda atyň gadymy keşbi şekillendirilipdir. Şonuň ýaly at kelleli ýa-da grifonly gaplar Koýgyrlangala şäherindenem taplyar. Bu üýtgeşik gaplaryň-ritonlaryň Nusaýdan tapylan toplumy Mitridatokertde dini däp-dessurlar geçirilen mahalynda aýratyn ähmiyete eýe bolandygyna şayatlyk edýär.

Ritonlaryň has uly görünüşleri bolup, olar myhman kabul edişliklerde, baýram-çylyklarda ulanylýpdyr. Şekilleriň birinde meýlisde oturan adam gysaryp ýatyşyna, sag elinde tutup duran ritonyndan akýan çakyry agzyna ýa-da ýaýbaň bir gaba guýsy görkezilýär. Demawendiň ýanyndaky midiýalyalaryň hem parfýanlaryň mazarçylygyndan tapylan ritonlary, adam jaýlamakda ulanylýan beýleki gaplar bilen bir hatarda goýýar. Nusaýyň ritonlary barada aýdylanda, olaryň seýrek ýagdaýda Ärsakylaryň urug-taýpa serdarlarynyň mülklerinde geçirilen meýlislerde meý gaby hökmünde ulanylan bolmagy mümkün. Yöne olar biriniň aradan çykmagy bilen baglylykda geçirilýän ýas çärelerinde ýa-da Ärsakylar urugynyň birçak dünyäden ötüp, Nusaýda jaýlananlarynyň biriniň Köne Nusaýyň ybadathanalarynda dabaraly ýagdaýda ýatlanylan mahalynda ulanylan bolmagy ähtimaldyr.

Nusáý ritonlarynyň gündelik durmuşda ulanylmandygyna olaryň göwrümle-ri-de güwä geçýär. İçi haýsydyr bir suwuklykdan doldurylan uly hem agyr gaplary bir elde göterer ýaly däl. Galyberse-de, ritonlaryň käbirleriniň iki tarapyndan deşilen deşigi bar. Olardan akýan çüwdürimi agzyňa-da, gaba-da guýmak amat-syz. Şonuň üçin ol deşikler dini däp-dessurlar berjaý edilen mahalynda mährabyň üstüne ritondaky suwuklygy sepmeğ üçin niýetlenipdir diýip bolar.

Nusáý ritonlary Ärsakylar nebereleriniň aýratyn eý görýän sungaty bolupdyr. Olar gymmatbahaly daşlardan, şırmaýy süňklerden ýasalýpdyr. Pil süňkünden (şırmaýydan) ýasalan ritonlar aýna haşamly, käte bolsa gymmatbahaly metallar bilen utgaşdyrylyp bezelipdir. İşleniş derejesiniň ajaýyplygy olaryň ýokary hünärlı ussalaryň elinden çykandygyna güwä geçýär. Ritonlar gadymy ussalaryň aňrybaş kämilligine, belent sungatyna şayatlyk edýär. Şırmaýy süňküniň çeper işläp bejerilmegi ussalaryň kämil tehniki endikleri ele alandyklaryny görkezyär.

Her bir riton şırmaýy süňkünden kesilip alnanda, tebигy durkuny saklaman, eýsem aýry-aýry, ýörite böleklere bölünip, soňra seplenip, ussanyň ritonlary ýa-

saýan gabynyň göwrümine görä getirilipdir. Ritonyň ýokarky giň bölegi gönü bolup, inçelyän hem egrelýän ýerinden bolsa uzyn şah görnüşli gap ýasalypdyr. Ritonlary taýýarlamakda bir adamyň däl-de, ussat hünärmenleriň tutuş toparynyň zähmeti siňdirilipdir. Ritonlarda çeperçilik derejeleri örän ýokary bolan ussatlar bilen birlikde, başarnykly, zehini pesräk hünärmenleriň hem elleriniň yzyny görmek bolýar. Galyberse-de, ritonlaryň ählisiniň ýeke-täk döredijilik häsiyetinde bolmagy, olaryň haýsam bolsa bir çeperçilik ussahanasynda ýasalan bolmagy ätimaldyr. Ýerine ýetiriliş tehniki tärleriniň gabat gelmegi, olaryň gurluş ýakynlygy, göwrümleriň umumylygy, galyberse-de, köp sýužetleriň özara baglanyşygy hem gaýtalanmasý bir ussahanada ýasalandygyna güwä geçýär.

Rowaýat gahrymanlary. Ritonlaryň bezegi tutuşlygyna rowaýaty sýužetler bilen bagly. Olaryň gyralarynda tutuş rowaýaty mazmunly wakalar beýan edilýär. Käte olar dürli görnüşlerde biri-birini gaýtalaýarlar. Olaryň has giň ýaýranlary Olimpiýada-da ýerleşdirilen grekleriň on iki hudaýlarynyň şekilleridir. Grekler olaryň hemmesini şekilleri hem häsiyetli alamatlary bilen aňsat tanap bilipdirler. Zews, Poseýdon, Gera, Demetra, Afina, Gestiýa, Artemida, Afrodita, Apollon, Germes, Ares, Gefest atlandyrylýan bu erkek we aýal hudaýlaryň her biri diňe özlerine mahsus lybaslary hem daş keşpleri bilen ussatlarça şekillendirilipdir. Ritonlaryň käbirlerinde täze, Aziýa (has doğrusy, parfýan) alamatlaryny duýmak bolýar. Mysal üçin, grekleriň öň özünde berilmedik Gündogar bilezikleri Afroditanyň hem Afinanyň ellerini bezeýär. Edil şonuň ýaly Geranyň kellesinde hem gerlip duran ganat şekili goýlupdyr. Hudaý zenanlaryň hemmesiniň saçy baktriýa-parfýanlar üçin häsiyetli bolan tegelek görnüşde düýrlenipdir. Afrodita bilen Aresiň tuwulgalararam parfýanlaryň hem baktriýalylaryň harby tuwulgalaryna çalymdaş. Poseýdon bilen Zewsiň gyrçuw sakgal, murtlarynyň timarlanyşy, agyzlarynyň açık goýluşy häzire çenlem Orta Gündogarda giňden ýaýran däpdır.

Bulardan başga-da, ritonlardaky hudaýlaryň işlenip düzülüşinde özleriniň aýratyn estetiki garaýsyny hasiýtlendiriyän has ähmiyetli alamatlar bar. Mysal üçin, aýal keşplerine mahsus bolan “Aý ýüzlülük” Gündogarda owadanlygyň, gözelligiň alamaty hasaplanylýanam bolsa, ol grekleriň gözüne gödeksi bolmagy mümkindi. Gündogar halklary üçin ýasalan, ýalaňaç Afroditanyň göwresini biraz gyşardyp durşy soňra hindi plastikasynda has täsirli beýanyны tapdy.

Ritonlaryň karnizindäki bu topara girýän kelleler nusgawy owadanlyklary, hoşroýlyklary, içki joşgunlyklary bilen tapawutlanýarlar. Olarda kä göçgünli dartgynly, käte bolsa liriki ýumşaksy görnüşde şekillendirilen gussa agdyklyk edýär. Biraz ýokary gösterilip, bir gapdala çalarak aýlanan ýa-da az-kem eglip duran yüzler, niradir alyslara garaýan ullakan gözler, çalarak açık dodaklar – bularyň bary olara čuňur duýgurlyk öwüşginini çayýär. Ellinleriň sungatynda gaýtalanmaýan bu keşpler özleriniň umumy ruhy boýunça Pergam mekdebiniň joşgunly keşplerini ýatladýar.

Ritonlarda grekleriň on iki sany Olimpiýa hudaýyndan başga-da, has özbo-luşly çeper taslamalary hem bar. Mysal üçin, olaryň birinde dabaraly görnüşde oturan hudaý zenan şekillendirilipdir. Onuň egninde mantıýa (dona meňzeş lybas) bar. Kellesindäki başgabyň astyndan burum-burum saçlary sallanyp dur. Süýrgült tegelek ýüzünde çala bildirýän ýylgyryş bar. Onuň tòweregide köýnekleri dyzdan, syrdam boýly, buýra saçly gyzlar gülşüp, tor bilen tutan owlaklaryny çe-kip durlar. Olary synlap, Artemida öz awçy joralarynyň arasynda otyr diýip pikir edýärsiň. Ýöne ortadaky göwräniň aşak eteginde oýulyp ýazylan grekçe ýazgy ritonyň Gestiyá bagyşlanandygyny tekstrarlaýar. Munuň özi parfíýaly ussat üçin iki grek hudaý zenanlarynyň aýyl-saýyl etjek bolmagyň o diýen esasy zat däldigini görkezyär. Umuman, bu şekiller ellinizm eýýamy üçin dürli dinleri sinkretik ga-ryym-gatym edilendigidinden habar beryär. Hudaý zenanlar Gestiyá bilen Artemida ähli zada jan beriji güýç, ýagny ene tebigatyň özi hasaplanlylypdyr. Gündogar ýurtlarynda bolsa Artemida mundan başga-da hasyllylygyň hem suwuň hudaýy Anahit hasaplanyp, ol beýik ene Kibela bilen bütewileşyär.

Nusáý ritonyndaky Artemidanyň, Gestiyanyň şekili gadymy dünýäniň kult keşbiniň çylşyrymly garyşmasyny beýan edýär. Şekilleriň çeperçılıgi barada gürrüň edilende, olar olimpiýadaly hudaýlardan čürt-kesik tapawutlanýar. Olara hereketleriň janlylygy, şadyýanlyk, ýasaýyışdan lezzet almak ýaly häsiyetler mahsus. Nusáý ritonlaryndaky Muzanyň şekillendirilişinde-de grekleriň täsiri aýyl-saýyl duýulýar. Ol bir ýagdaýda Apollon bilen bilelikde, beýleki bir ýagdaýda bolsa, Apollondyr Marsiýanyň ýaryş sahnasynda şekillendirilipdir. Ýöne Gefestiyň ýanynda şekillendirilen on Muzanyň (greklerde olaryň sany dokuz) taslamasy, frizleriň çeperçilik taýdan beýan edilişi (interpretasiýasy) bütinley üýtgeşik.

Ylham hudaýlary. Ellinçillik eýýamyn dan başlap, Muzalar diňe bir sa-zandalardyr ýazyjy-şahyrlara ylham berijiler bolman, eýsem ylmyň penakärle-ri hökmünde-de öňe çykypdyrlar. Miladydan öňki III asyrda olara Afinada hem Aleksandriýada ylmy jemgyyetiň ýokary hudaýlary hökmünde garalypdyr. Nusáý ritonlarynda Muzalar bilimiň, ýazuwyň, terbiýäniň penakärleri görnüşinde su-ratlandyrylyar. Olardaky Muzalar ikibir, üçbir görnüşde elli-ri hatly hem ýygnalýan tablisaly görnüşde özara ýa-da Gefest bilen gürleşip durlar. Olaryň biri geçi-gulak oglanjyga bir zatlар ówredip duran şekilde berlipdir.

Nusáý ritonlarynyň gös-göni grek rowayatlaryndan alınan keşpleriniň daşky görnüşi, şol sýužetleriň beýan edilişiniň asyl durkundan düýpli özgerişlere se-zewar bolandygy mese-mälim görünýär. Bu akym frizlerdäki şekilleriň beýleki şekillerinde has-da aýdyň görünýär. Tapylan ritonlaryň altysynda dramadan alınan dartgynly sahnany synlamak mümkün. Olarda Zews, Germes Persefona (ýa-da Gestiyá) bilen bile, elli-ri kiçijik paltaly we çybıkly kowalap gelýän áyallardan gaçyp barýan ýaş erkek kişi şekillendirilipdir. Bu sahna Ewripidiň “Wakhaň ze-nanlary” dramasynyň esasynda ýatan Penfeý hakyndaky rowayaty janlandyrýar.

Ewripidiň dramalarynyň meşhurlygyna ellinleşdirilen Orta Aziá sebitinde çepeçilik öňümlerde beýan edilen sahnalar am şaýatlyk edýär. Mysal üçin, ýo-karda ady tutulan dramadan bir sahnanyň Baktriá käselerinde şekillendirilmegi grek rowaýatlaryň Aziá ýurtlaryna ýaýrandygynadan habar berýär. Şu hili janlyk, täsirlilik Nusaý ritonlaryndaky beýleki friz taslamalaryna hem mahsusdyr.

Ritonlara siňen halkyň durmuşy. Tansly, içgili däp-dessur dabaralaryny beýan edýän temalar ritonlaryň frizlerinde başga görnüşlerde-de duş gelýär. Olara gatnaşyán erkekler hem aýallaryň, tansçylar hem sazandalaryň, geçi aýakly “şeytanlaryň”, ruhanylaryň we beýleki adamlaryň bütinley aklyň haýran edýän sekillerini görmek bolýar. Friz taslamalary üçin gurban bermek sahnalary-da häsiyetlidir. Olaryň arasynda geçileri tutup, mähraba tarap çekip duran ýalaňaç oglanjylary-da, synlary galgap duran lybasly ruhanyny-da, eginlerine deri geýip, ýaňlanyp duran sazyň astynda mallary soýulmaly ýerine idip barýan ýaş ýigitleri-de, aýak aldygyna ylgaşyp barýan ýarym ýalaňaç erkek kişileri-de, soýlan mallaryň läşini şakgalajylary-da görmek bolýar.

Nusaý ritonlarynyň frizlerindäki sýužetleriň derňewi olaryň örän çylşyrymly-dygyny açyp görkezýär. Ellin eýyamynyň däp-dessurlarynyň garym-gatymlygy gadymy parfýan jemgyyetiniň şäher gatlagynyň ruhy durmuşyny şöhlelendirýän sekilleriniň özboluşlylgyny ortadan aýryp bilmändir. Olar grek medeniyetiniň güýçli täsiri astynda bolanam bolsalar, özleriniň endik eden rowaýaty hem estetik garaýylaryny saklamaga çalşypdyrlar. Nusaý ritonlaryny ýasan hünärmenlerem şol endikden daşlaşmandyrlar.

Ellinleriň hem Gündogar parfiýalylyaryň bu sinkretizmi şekillendirış äheňle-rinde, tutuş sahnalarda aýdyň beýanyны tapypdyr. Grek-rim şekillendirış sun-gatynda ritonlaryň frizlerindäki sekilleriň kabirlerinde meňzeşlik saklanan bo-laýmasa, esasan, ýerli keşbiň, ýerli sekiliň saklanmagyna ymtlynypdyr. Nusaý ritonlary irki parfýan sungatynyň ýadygärlilikleriniň ajaýyp toplumy bolmagynda galýar. Olar ellinizmiň sapaklaryndan örän köp zatlary alanam bolsalar, gös-göni göçürmän, öz nusgasyny döretmäge çalyşypdyrlar. Genetika taýdan dürli hili ele-mentleriň bir çeper keşbe birleşmegi ritonlaryň guitarýan ýerindäki heýkeltaraşlyk sekillerinde-de aýdyň görünýär. Eger ritonlaryň birindäki eli küýzeli hudaý ze-nan görnüşinde grekleşdirilen sekili hasap etmeseň, beýleki sekilleriň hemmesi Gündogar döredijilik fantaziýasynyň önümi bolup durýar. Aýratyn hem ýolbars kellesine meňzeş, ganatly hem şahly grifonlaryň sekili has köp gabat gelýär.

Ahemeniler döwründe Eýran sebitlerinde ikonografik işlenip taýýarlanan hem-de giňden ýaýran fantastik jandarlar Günbatarda – Gresiýa, Gündogarda Altaýyň skif taýpalarynyň ýasaýan ýerlerine çenli baryp ýetipdir. Olar öz iko-nografik böleklerinde ahemenileriň sungatydaky grifonlara meňzeşem bolsalar, Nusaý ritonlaryndaky ýolbars-grifonlarynyň keşbinden öz mazmuny boýunça ta-pawutlanýarlar. Mysal üçin, kubok sekilli kiçirák ritondaky äpet göwreli ganatly pil uçup barýan görnüşde berkidilmegi ussadyň fantaziýasynyň juda kämilliginden habar berýär. Muny göz öňüne getirmegem aňsat däl.



34-nji surat. Nusaý ritonlarynyň parçalary

Polimorf şekilleriň arasynda öküz şekilli adam aýratyn üýtgeşik görünýär. Onda şekillendirilen ýaş ýigidiň kellesi tebigy suratda öküziň boýnuna öwrülip gidýär. Bu keşp Awestadaky keramatly öküz şekilindäki adam bolmagy mümkinidir. Ol barada Awestada: “Aýaklaryndan tä görwräniň ýarsyna çenli öküz, ondan ýokarsy bolsa adam” diýlip aýdylýar. Şahly mallaryň hem suwuň penakäri hasaplanýan Gopatşah hem Orta Gündogar ýurtlarynyň gadymy däplerinde adam-öküziň kultunyň örän ýokary hasaplanandygyndan habar berýär. Ol keşbiň ritonlara çekilmegi-de ony tassyklaýar.

Ritonlary ýasan ussalar öňden däp bolup galan antropomorf adam atkentawr keşbine ýygy-ýygydan ýüzlenipdirler. Köplenç halatda, kentawryň egninde oturan kiçijik aýal şekili bar. Kentawr bir eli bilen aýalyň dzyzndan tutup dur, ýokary galdyrylan beýleki eliniň bolsa ýumrugy düwülgii. Elini kentawryň boýnuna çolap, arkaýyn gülümsiräp oturan aýal ogurlanyp gaçylana meňzänok. Onuň keşbi-tegelek ýüzi, aýlawly gaşlary, tegelenip duran saçy, grek aýallaryna mahsus däl. Kentawryň özem grek-rimlilerdäki däp bolup galan keşpeden düýpli tapawutlanýar.

Grek sungatynyň dini keşbi özlerine ýakyn, ellinleşen Gündogar üçin örän görnükli ýagdaýdyr. Ol miladynyň birinji asyralarynda ellinleşen dünýäniň ähli ýerinde ýuze çykan dini garaýylaryň biri-biri bilen garyşmagynyň şöhlelenmesidir. Nusaýyň parfýan ritonlaryndaky polimorf heýkeltaraşlyk keşpleri köp babatda Gündogaryň antik döwürden öňki kultlary bilen baglanyşykly. Nusaýyň ritonlary Parfiýa sungatynyň kemala gelmeginiň çylsyrymlı ýoluny suratlandyrýar. Ony şekillendirilen heýkellerde hem-de şekillendirış taslamalarynyň görnüşinde görmek bolýar.

Bu şekillerde okdurylyşyp barýan geň polimorf jandarlary, ýaş ýigit-öküz edil “gündogarlaşdyrylan” olimpiýadaçylary, ellinizm eýýamynyň görnükli hadysalarynyň biri bolan garyşyk dini keşpleri, däp-dessurlary görmek bolýar. Çeberçilik tärleriniň görnükligem olardan pes däl. Aýratyn hem olar taslama gurluşlarynyň dürlüligi bilen tapawutlanýarlar. Ýöne olar ritonlaryň ýeke-täk, berk arhitektoniki böleklenmelerine tabyn edilipdir. Ritonlaryň hem çeber bezeg äheňleri ellinleriň döwrüne mahsus bolan taslamalar hasaplanýar. Olarda monumental heýkeltaraş-

lygyň täsirini aýdyň görmek mümkün. Umumy täsirligiň gözleginde bolan ussat heýkeltaraşlar, dürli sungatlaryň arasyndaky tapawudy aýryp, bir žanra mahsus usuly başga heýkel şekillerinde hem ulanypdyrlar. Şekilleri ritonlaryň frizlerinde yerleşdirmek gönüden-göni monumental sungatyň usuly bilen baglanyşykly bolupdyr. Mysal üçin, frizlerde olimpiýadaçylar hudaýlaryň şekilleri bilen berk ritmiki görünüşde gezekleşdirilipdir. Her şekil tekiz fonda aýratyn yerleşdirilipdir. Köne Nusaýyň Inedördül hem Tegelek zallaryndaky uly toýun heýkellerem edil ýokarkylara kybapdaş ýasalypdyr. Nusaý “hazynasyndan” tapylan irki ritonlaryň görünüşü gjıräkki döwürlerde süňkden ýasalan öňümlere hem öz täsirini ýetiripdir diýlip çaklanylýar.

§16. Torewtika, gliptika we koroplastika sungaty

Köne Nusaýda Ärsakylar patyşalarynyň aýratyn eý görýän zatlarynyň arasynda miladydan öňki II-I asyrlara degişli ýokary çeperçilikli metal (torewtika) öňümleri-de bar. Olaryň arasynda gap-gaçlaryň aýajyklarydyr küýzeleriň tutawaçlary, haşamlanan şay-sepler bar. Galaýynyň yzlary olaryň uly zadyň kiçiräk bölejikleridigini tassyklaýar. Ýöne şol tapyndylaram metal öňümleriň çeper işlenip bejerilişi barada käbir düşunjeleri berýär.

Metaldan ýasalan öňümler (torewtika). Metal tapyndylaryň käbiri ýa-ha Gresiýadan getirilipdir ýa-da ellinleriň ussahanalarynda taýýarlanylan mulýaž boýunça parfiýaly metal ussalary tarapyndan ýasalypdyr. Şeýle öňümleriň arasynda Afinanyň kümüşden ýasalyp, soň gyzyl çäýylan, öňden däp bolup galan başy belent tuwulgaly, egni uzyn köýnekli ýasalypdyr. Bu ýerde dünýäden öten, diňe ýatlamalarda ýasaýan adam gussaly söýginiň nyşany bolan ýerot-Himerosyň üýtgeşik kümüşden ýasalan şekiljigi hem goýlupdyr. Onda adamynyň ince duýgularы jemlenipdir. Gussaly keşpli dolmuş çaga daraklygyna galyp, altın zynjyr geydirilen ellerini ýokaryk uzadyp dur.



35-nji surat.

Torewtika. Miladydan öňki III we miladynyň III asyrlary

Örän belent relýefde, kümüş çagylyp ýasalan erkek kişiniň kelle heýkeli ýokary çeperçilik bilen ýerine ýetirilipdir. Onuň sakgally, buýra saçly ýüzi örän täsirli. Bu kelle heýkeliň ýasalyşynyň umumy görnüşi heýkeltaraş Apolloniniň (miladydan öňki I asyr) “Ýumruklaşyjy” atly işine hem-de miladydan öňki II asyrdaky Pergam mekdebiniň heýkelçileriniň ussatlyk bilen ýasan işlerine juda ýakyndyr.

Gündogar-ellin sungatynyň ýa-da has dogrusy, ellinleşen Gündogaryň aýratyn halaýan eserleriniň hataryna polimorf jandarlarynyň kümüşden ýasalan şe-killeri giryär. Olaryň arasynda ýolbars, göwreli aýal, kelle sfinksı, Gündogar he-kaýatlaryndaky ýakymly sesli guşuň gadymy keşbi bolan Çirenanyň-aýal guşuň şekili şolara degişlidir. Şolarda şekillendirilen aýallaryň ikisiniňem saçlarynyň Nusaý ritonlaryndaky we Baktriýa sungatydaky şekillere meňzeş ýasalypdyr. Uly ussatlyk bilen guýlan şekiljikleriň ikisiniň-de, gadymy dünýäniň Gündogar hem Günbatar rowaýatlarynyň aýrylmaz derejede birleşendigine güwä geçyär.

Nusaý “hzynasyndan” parfiýan ussalary tarapyndan ýasalan metal önumle-riniň birgideni tapyldy. Olar polimorf jandarlar bolup, sfinksdir aýal-guşdan başga görnüşde ýasalypdyr. Yzky aýaklary nagyşly direge berkidilen grifonyň şekiljigi üýtgeşik bir jandaryň keşbini aňladýar. Ol Nusaýyň ritonlarynda bezeg hökmünde ulanylan ahemenileriň sungatydaky ýolbars grifonlara-da, Gündogaryň hem Ortaýer deňziniň kenarlarynda ýasaýan halklarda gabat gelýän guş kelleli gri-fonlara-da meňzeş däl. Onuň şekili wagşy guşuň egri čüñki, geçi sakgaly, atyň gyrykylan ýaly, guşuň ganatlary, ýolbarsyň bedeni, ýapraga meňzeş öň aýaklary gorkunç bir jandar görnüşde ýasalypdyr.

Täze Nusaýdan tapyлан miladydan öňki I asyra degişli, bütin töweregine deşik aýلانan tegelek altyn örme matanyň ýa-da gayşyň ýüzüne tikmek üçin niyetlenipdir. Onda eli galkanly hem naýzaly kentawr-urşujy şekillendirilipdir. Grekleriň kentawrlary başa-baş söweşde äpet daşy ýa-da öz kuwwatly ýumrugyny ulanýan bolsa, parfýan zergäri ony ýerli esgeriň adaty ýaraglandyrylpdyr.

Köne Nusaýyň Inedördül zalyndan tapyлан, guşagyň ýa-da geýmiň bir bölegi göräymäge, mazmun taýdan önkä ýakynam bolsa, ellinleriň sungatyndan bütinley başga görnüşde ýasalypdyr. Bu tapyndyda birneme umumylaşdyrylan görnüşde şekillendirilen, başy çuri “skif” telpekli adam atyny ýüzin salyp barşyna ýáy atýar. Onuň bili atyň bili bilen birleşipdir. Şekilde, ýeňilmezek hasap edilýän rim goşun-laryny derbi-dagyn eden parfýan esgeriniň edermenligi aýdyňlygy bilen görke-zilipdir. Nusaý sungatynda ol kä arassa realistik usulda, käte bolsa Nusaýdan tapyлан bürünç önumdäki at “kentawr” görnüşinde suratlandyrylpdyr.

Nusaýyň Inedördül jaýyndan agaç karkasyň ýüzüne dartylyp çekilen tegelek gaýyş galkanyň ýüzüne berkidilen demir plastinkalarda bürgüt guşuň şekili çekiliplidir. Buýsançly guş boýunun saga gyşardyp, ganatlaryny çalarak galdyryp, uçmaga hyýallanýana çalym edyär. Selewkileriň, soňra rim goşunlarynyň geraldika-

syna giren bürgüdiň keşbi parfýanlarda ir wagtdan meşhur bolupdyr. Bu meşhur ýyrttyj guşuň şekiliniň iň kän ýáýran ýeri skifler bolup, olardan hem parfiýanlara we beýleki halklara ýaýrapdyr.

Nusaý tapyndylarynyň arasynda bir tarapy ýylmanak, beýleki tarapy plastiki bezelen tegelek bürünç aýna aýratyn täsindir. Antik döwürde-de, miladydan öňki asyrlarda, şeýle-de täze eýýamyň başlarynda hem Uzak Gündogaryň öndürýän aýnalarynyň arasynda şeýle kämil ýasalan sungat eserine meňzeş tapynda gabat gelnenok. Gadymy aýnalaryň bezegi, adatça, nagyş görnüşli bolupdyr. Üzüm sal-kymalarydyr ýüzin salyp barýan atlar gezekleşdirilip bezelen Han eýýamynyň (miladydan öňki III – miladynyň III asyrlary) hytaý aýnalary muňa aýdyň mysaldyr, alymlaryň bellemegine görä, şeýle şekiller hytaýylara-da Orta Aziýa sungatyn-dan geçipdir. Şaha bolup duran şahly, kellesini arkan taşlap, boýunun süýndürip, aýaklarynyň birini uzadyp, birini ýygryp ýüzin salyp barýan haýwanyň şekili örän täsirli hem dartgynly. Ol ýewropaly heýkeltaraşlaryň XIX asyryň ahyrlarynda özleşdiren kämilleşdirilen ajaýyp pursat (impressionism) usulyny ýatladýar.

Bu özgerişler adamzat jemgyyetinde bolşy ýaly, sungatyň taryhy hem özünüň uzak ösusň ýolunda käbir çeperçilik nusgalaryny ýitirip, soňra müňýyllyklaryň geçmegi bilen, ençeme nesilleriň tejribesi netijesinde ýene-de öňki ýoluna dolanlylyp gelinýändigine güwä geçýär.

Daş ýonma sungaty (gliptika). Nusaý aýnasynthaky sugun öz temasy boýunça “haýwanat dünýäsi” bilen baglanyşkly bolsa-da, ol sungatyň bütinley başga çygryna degişlidir. Ol tutuşlygyna antik çeperçiligin şertli-bezeg dünýägarayşyna dälde, hadysalary durmuşdaky ýaly anyk görnüşde beýan etmegiň çygryna gaplanan-dyr. Parfiýanyň amaly sungatynda haýwanat (zoomorf) temasy giňden ýaýrapdyr. Ol daş ýonmak işine-de giňden aralaşypdyr. Merwden, Nusaýdan, Horezmdeñ tapylan gemmalarda, aýratynam, Nusaýyň Inedördül jaýynyň otaglarynyň gara reňkli gapylarynyň ýüzüne basylan parfýan möhurlerinde her dürlü haýwanlar, ýagny, dag tekeleri, sugunlar kiçijik hem nepis görnüşde şekillendirilipdir. Olar ýeke ýa-da iki görnüşde keramatly daragtyň aşagynda aýaklaryny ýygryp ýatyrlar. Haýwanlaryň ýüzin salyp barýan görnüşde şekillendirilenlerem az däl.

Türkmenistanyň antik döwrüniň gemmalary (miniatýura) kiçiräk göwrümlı bolup, olarda haýwanlar inçeden çuň oýulyp şekillendirilipdir. Olar agat, halse-don, hakyk ýaly daşlardan, käbirleri bolsa has gymmatbahaly daşlaryň ýüzüne oýulyp çekiliplidir. Köpüsi süýrgült bolup, seýregräk halatlarda tegelek görnüşlerde-de gabat gelýär. Olar ýa-ha ýüzüge gaş görnüşinde oturdylyypdyr ýa-da ýörite edilen deşiginden ýüp geçirilip boýundan asylypdyr. Miladynyň ilkinji asyrlarynda asma gemmalar ýuze çykyp, olar ýalan ýüzük diýlip atlandyrylyypdyr. Köne Nusaýdan tapylan parfýan möhurlerinde şekilleriň görnüşleri 50 töweregى bolup, olar gündogar-parfýan gliptikasyna häsiýetli bolan sýužetler barada düşünje berýändigi bilen gymmatlydyr.

Grek-rim gemmalarynyň rowaýat, şeýle-de durmuşy häsiyetli (mysal üçin, portretler) äheňlere ýykgyň edişi ýaly, Nusaý möhürleri hem bize gelip ýetmedik parfýan heýkellerini, relýeflerini, belki-de nakşaçylygyň nusgalaryny janylandyrandyr. Sebäbi möhürleriň sähelçe böleginde ellinleriň täsiri saklanypdyr. Nusaý gemmalary parfýanlaryň çeperçilik islegleri bilen baglanyşykly, başga häsiyetli sýužetler bilen baglanyşykly ýasalypdyr. Önde belleýsimiz ýaly, olaryň arasynda dag tekeleri, sugunlaryň şekilleri örän köp berlipdir. Olaryň arasynda aždarha ýaly fantastiki keşplerem azlyk edenok. Dini keşplere degişli ganatly huýday ýerot-Seroşam hem duş gelýär.

Köne Nusaýyň Tegelek ybadathanasyndan tapylan, söweş sahnasy iki gezek şekillendirilen gönüburçly gemma-intaliýa uly gyzyklanma döredýär. Kellesi čüri telpekli, aýagy giň balakly atly parfýan esgeri naýzasyny gezäp, gyljyny söweše taýýar görnüşde tutup, ullakan galkana penalanyp duran pyýada esgeriň üstüne hüjüm edýär. Bu ýerde antik taryh üçin häsiyetli bolan parfýan esgeri bilen rim legioneriniň başa-baş söweşi görkezilen bolmagy hem mümkindir. Sebäbi şol döwürlerde Ärsaklar döwleti bilen soňra imperiya öwrülen Rim respublikasynyň arasynda üzňüsiz uruşlar dowam edipdir. Nusaý gemmasyndaky sahna hem öz kompozisiýa gurluşy boýunça ahemenileriň we selewkileriň möhülerine çalymdaş görünýär. Olarda-da başy čüri telpekli pars ýa-da skif atlasy grek urşujysy bilen söweşyär.

Bu hili söweş sahnasyňnam gabat gelýändigine garamazdan, Nusaý möhülerinde patyşa şöhraty bilen baglanyşykly asuda kompozisiýalar agdyklyk edýär. Şekil has giňişleýin çekilen möhürde atyň üstünde dabaraly oturan patyşa hem oňa tarap ýeňil ädimläp, täç geýdirmäge gelýän ganatly ýeňiş hudaýy Nika suratlandyrylyar. Käte diňe atyň üstünde oturan patyşanyň, käte Nusaýyň Inedördül jaýyndaky baýramçylyk galkany ýa-da Nikanyň bir özuniň şekili duşýar.

Nikanyň keşbi Aziýa miladydan öňki IV-III asyrلarda Selewkiler döwründə aralaşypdyr. Ol köp söweşlerde ýeňiş gazanan gündogarly hökümdarlaryň ünsüni özüne çekipdir. Grek hudaýlarynyň arasynda ikinji derejeli, adatça, Afinanyň ýa-da Zewsiň hemrasy bolan Nika ol ýerde örän uly abraýa eýe bolýar. Muňa onuň diňe bir şekillendiriş sungatydaky keşbi däl, eýsem şekiliň grek-baktriýa, hundi-parfýan, parfýan hem kuşan patyşalarynyň zikgeleden teňhelerine girmegi-de şayatlyk edýär.

Nusaý gemmalary bu hudaý zenanyň demirgazyk-parfýan sungatydaky ähmiyetini görkezýär. Yöne gemmalarda ol ynsan dabarasynyň röwşen keşbi hökmünde ägirt uly güýç bilen beýan edilen Nika Samofrakiýskaýa däl-de, diňe patyşanyň şöhratynyň nyşany, ýagny hökümdaryň başdan geçirgen gahrymançyligynyň bir bölegi görnüşinde suratlandyrylyar. Kompozisiýanyň özi asuda, monumental bolup, hudaýyň özi ýeňiş täjini hökümdara gowşuryp dur. Suratkeş üçin dabaraly görnüşde atyň üstünde ellerini gerip oturan patyşa baş keşp bolup, ol beýleki şekilleriň ählisini şoňa tabyn edipdir.

Önde görüp geçişimiz ýaly, miladydan öňki IV-II müňýyllylarda ene hudaýyň arhaiki kulty bolupdyr. Soňra ara kesilip, zenan hudaýyň gödeksi şekiljigide bütinley ýítýär. Emma, muňa garamazdan, ene hudaýyň kulty halk arasynda ozalky abräýyny berk saklapdyr. Ol ikonografik çeper keşp däl-de, haýsam bolsa bir nyşan hökmünde hormatlanypdyr. Gadymy dünýäniň dürli dinlerinde esasy ornuň erkek hudaýlara degişli bolan antik döwründe ene hudaýyň abräý asla pese gaçmandyr. Siriýa ýerlerinde bolsa zenan hudaýynyň derejesi önküsü ýaly erkeklerden ýokary bolupdyr.

Ellinizm döwründe zenan hudaýlara bolan gzykylanma güýçlenipdir. Isidanyň, Demetranyň, Kibelanyň we başgalaryň kultunyň ösmegi-de muňa şayatlyk edýär. Demirgazyk Parfiýanyň hem Horezmiň ilaty-da bu babatda çetde galmandyr. Ol ýerlerde ýerli beýik zenan hudaýlaryň kultunyň ýaýrandygy barada ýazuw çeşmele-rinde maglumatlar saklanmadık hem bolsa, ownuk terrakota heýkelleri aýal hudaýlaryna bolan gzykylanmanyň güýjänlige şayatlyk edýär. Umuman, antik Türkmenistanyň terrakotalary diňe dini ideologiyanyň bir formasyny şöhleendirýändigi üçin däl, eýsem sungat eseri hökmünde-de ägirt uly gzykylanma döredýär. Olarda bize gelip ýetmedik hem bolsa, ýerli monumental heýkelleriň nähilidir bir umumy alamatlarynyň ösüşi öz beýanyny tapypdyr. Köpcülikleýin döredilen bu eserlerde belli bir derejede halkyň dünýägaraýsy suratlandyrylypdyr.

Heýkeltaraşlyk sungatynyň dürli eserleriniň aralaşmagy şol taryhy medeni gatnaşyklaryň netijesidir. Olaryň düzümünde diňe bir Nusaýdan tapylan ajaýyp mermerden ýasalan heýkeller däl, eýsem Ýakyn Gündogaryň kiçi terrakota heýkelleri-de bolan bolmagy mümkün. Sebäbi şol eserler ellinçilik eýýamynda koroplastika sungatynyň ululy-kiçili merkezlerinde dürli görnüşlerde köpcülikleýin ýasalypdyr. Ýerli ruhanylaryň özlerine ýetmeýän zady, ýagny zenan hudaýynyň kultuny halk üçin köpcülikleýin döretmegi bolup biljek zat däldi. Şeýlelikde, şol döwürden başlap zenan hudaýynyň gowy bişirilen toýundan ýasalan san-sajaksız şékili juda köp ýaýrapdyr. Şekil çig toýnuň birýan ýüzüne çekilipdir, onuň töwe-rekleriniň artykmaç ýerleri kesilip aýrylypdyr. Käte olaryň ýüzüne gyzyl angob (palçyk) çalnypdyr. Ol şékiller ýasalanda öň tarapyndan seretmek üçin niyetlenilen zenan hudaýa bagışlanan ybadathananyň diwarlarynda goýlan monumental heýkellerden nusga alınan bolmagy hem ähtimaldyr.

Terrakota şékiljikleri üçin ýörite çarçuwa ýa-da tekkejikleriň bolan bolmagy-da mümkün. Olaryň dik duran görnüşde ýasalanıram bar. Şékiljikleriň käbirleriniň sürlüp giden görnüşi, olary aýallaryň öz ýanlarynda göterendiklerine güwä geçýär. Gadymy şäherlerden tapylan ştamplardan alınan möhürler ajaýyp ussalaryň ýasan asyl nusgalary esasynda ýerine yetirilipdir. Yöne olaryň köpcülikleýin öndürilişini ýonekeý keramikaçy hünärmenler amala aşyrylpdyr. Olaryň

içinde ybadathananyň küýzegärçilik ussahanalarynda taýýarlanyp satylanlaram bolmagy mümkün.

Terrakotalaryň ýasalyşynyň çeperçilik derejesi dürli-dürli. Olaryň ussat adamыň elinden çikanlaram, zehinsiz hünärmenler tarapyndan telli-pelli ýasalnlaram bar. Koroplastikanyň has nepis görnüşleri Merwde ýasalypdyr. Emma olaryň Horezmde ýasalanlary öz görnüşleri boýunça gödeksi bolupdyr. Olar irki antik döwrüniň önumleri bilen deňeşdireniňde hem gödek ýasalypdyr. Ýerli beýik zenan hudaýlaryň keşpleriniň dürli görnüşlerini ýasamak Türkmenistanyň antik döwrüniň koroplastikasyň häsiyetli aýratynlyklaryny görkezýär. Erkek kişileriň şonuň ýaly sekillerini ýasamak, gul eýeçilik gurluşynyň ahylarynda nähilidir täze bir garaýyşlaryň täsiri bilen giň gerime eýe bolýar. Netijede, antiki terrakotalarda Orta Aziýa panteonyna degişli zenan hudaýlaryň sekilleriniň, ýagny Awesta panteonynyň zenan hudaýlarynyň biri bolan Anahiti şöhratlanypdyr.

Emma Anahitden başga-da Orta Aziýanyň territoriýasynda hormatlanylan gadymy zenan hudaýlary-da bolupdyr. Olardan Awestadaky Aşı, Hwanında ýaly zenan hudaýlary ýatlap bolar. Gadymy döwrüň mifologiyasy ýokary hem ikinji derejeli zenan hudaýlaryň uly tapgyryny döredipdir. Olaryň biri-birine hiç hili zyýany ýetmändir.

Günorta Türkmenistanyň koroplastikasynda ýokary zenan hudaýlaryň – aýallaryň hem gyzlaryň sekillendirilişinde iň bärkisi iki sany düýpli tapawut göze ilýär. Olar asyrlaryň dowamynda öz ikonografiýalarynda düýpli üýtgeşmeleri başdan geçiripdirler.

Antik terrakotalaryň çeper obrazlarynyň görnüşleri we ewolýusion ösüşi barada aýdylanda, onda Türkmenistanyň ýerlerinde miladydan öňki III-II asyrlaryň önumlerinde ellinleriň sungatynyň täsirini anyk görmek bolýar. Oňa Köne Nusaýyň Inedördül jaýyndan tapylan heýkeljikleriň bölekleriniň nähilidir bir “yeňilleşdirilen” agymtyl reňkli toýundan ýasalandygy mysal bolup biler. Heykeljiklere altyn çagylypdyr. Olaryň mulýaždan ýasalyp, gymmatbahaly metallardan guýmak üçin niyetlenilen bolmagy-da mümkün.

Parfiýa sungatynyň dünýä taryhynda ähmiyeti çäksiz uludyr. Bu döwürde şekillendiriliş sungatynyň asyl nusgalarynyň döremegi bilen, ajaýyp sungat mekdepleriniň ençemesi emele gelipdir. Parfiýa sungaty öz ösüşinde ýokary derejä eýe bolup, dünýä halklarynyň medeniýetiniň ösmegine itergi berendigi üçin gymmatlypdyr.

Umuman, Türkmenistanyň gadymy sungatlary jemlenen Nusaý ýadygärlilikleriniň YUNESKO-nyň taryhy-medeni gymmatlyklarynyň sanawyna goşulmagy, milli medeniýetimiziň dünýä medeniýetiniň ösmegine ägirt uly goşandynyň bolandygynyň subutnamasy diýip bolar.

§17. Margiananyň binagärligi we şekillendiriş sungaty

Hytaý hronikalarynda Ärsak şazadalaryndan Anşı-gao atly biriniň yhlasly bud-daçy bolandygyny, onuň 148-nji ýylda Loýan şäherine gelip, dini eserleri sanskrit dilinden hytaý diline geçirmäge ýardam edendigi barada habar berilýär. Milady-nyň ilkinji asyrlarynda buddizm dini Gündogar Parfiýanyň welaýatlaryna aralaşyp başlapdyr. Köne Merwde miladynyň II-III asyrlaryna degişli buddanyň ýerleşen sekisiniň galyndylarynyň tapylmagy bolsa onuň subutnamasydyr.

V asyryň içinde Merwdäki şol toplum weýran edilip, Buddanyň heýkeli ýy-kylypdyr. Ol ýerde saklanýan baýlyk bolsa talanypdyr. Entek gazuw-agtaryş işle-riniň tamamlanardan daş bolmagyna görä, bu toplumyň binagärlik aýratynlygyny diňe umumy häsiýetde göz öňüne getirmek mümkün. Sekiniň taslamasy Günbatar welaýatlarda buddizmiň ýaýran wagty bolan miladynyň başlaryna salnan yma-ratlara gabat gelýänem bolsa, ol Merwiň çig kerpijjinden bina edilipdir we ýerli usulda ýerine ýetirilipdir.

Bu jaý antik döwrüň kulty bilen baglanyşkly ymaratlaryň aýratyn görnüşine degişli. Buddany şöhratlandyrmagyň hatyrasyna gurlan ol ymaratda içki jaýlar ýok. Bu hili sekiler käte buddaçylaryň aýratyn sarpa goýyan adamlarynyň şanyna gurlupdyr. Şuňuň bilen baglylykda, Merwdäki sekiniň buddizmiň penakärleriniň birine Ärsaklar nesliniň Merwdäki wekiline ýadygärlik hökmünde bina edilen bolmagy mümkün diýlip çaklanylýar. Bu binanyň gelip çykyşy gadymy budda ymaratçylyk sungatyndan gözbaş alyp gaýdýar. Bu keşp bolsa skifleriň merhum-larynyň üstüne galdyran depelerine, müsürlileriň daşdan salan piridalaryna kyapdaş gelýär.

36-njy surat.
Gyzlar galasy.
V-VI asyrlar



Olaryň ýonekeý hem kuwwatly daş keşbini synlan adamlaryň kalbynda belent duýgulary oýarmak üçin niýetlenilipdir. Margianadaky sekiniňem belent gabaşy alysdan görnüp, adamlaryň ünsünü özüne çekipdir. Sebäbi şol döwürde Orta Gündogarda oňa kybapdaş, üsti gümmezli ymarat ýok diýen ýaly eken. Bütin binalar toplumynyň uly göwrümlü heýkel bilen bezelmegi ony Margiananyň ilatynyň gözüne syrly hem özüne çekiji görkezidir.

Arap geografiy Ibn-al Fakih has gadymy çeşmelere salgylanmak bilen, şeýle maglumat berýär: “Merwde ullakan gadymy jaý bolup, ony Keý-Marzuban diýip atlandyrypdyrlar. Yerden adamboýy belentlige galyp, ol dört burçy bilen sandaş iki erkek kişiniň hem iki áyal maşgalanyň heýkelleri arkaly üçege čenli ýokary göterilipdir. Onda nämedigi näbelli täsin şekiller bar eken. Bir ýerlerden gelen adamlar ymaraty öz ata-babalarynyň gurandyggyny aýdyp, ony ýykypdyrlar, ağaçlaryny, şekillerdäki altyny alypdyrlar. Ol jaýyň salnyşy täsin eken. Onuň ýykylan ýyly Merwiň hem onuň obalarynyň ilaty aýylganç betbagtçylyga seze-war bolupdyr. Adamlar “ol bizi hem şäherimizi abadançylykda ýasadyp, belabeterlerden gorap duran tumarymyz eken. Mundan ozal biz hiç wagt beýle betbagtçylyga uçramandyk” diýip, gürrüň edipdirler. Bu gürrüň antik Margiananyň günorta-gündogar burçunda, üznelikde duran Gäwürgaladaky buddaçylaryň açyk ymaratlarynyň toplumyna degişli bolmagam mümkindir.

Buddaçylaryň Merwdäki toplumy bilen Keý-Marzubanyň bir ymarat hasaplanmagy, ýokarda aýdylýanlaryň hazırlıkçe çaklama bolup galýandyggyny aňladýär. Ibn-al Fakihiň maglumaty araplaryň basybalyşlaryndan öñki Merwiň haýsy-dyr bir başga ymaratyna degişli bolsa, onda ol ullakan heýkeldir nakgaşçylygy özünde jemlän başga bir ymarat barada gürrüň etmäge tutaryk berýär.

Sungatyň dini urp-adatlar bilen baglanyşygy. Ossuariler. Gadymy döwürde sungatyň merhumlary jaýlamak adaty bilen nähili derejede baglanyşykly bolandygy hemmelere mälimdir. Piramidalar, Gadymy müsürlileriň merhumlaryň ýatan kameralaryna çeken nagyşlary, relýefleri, portret heýkelleri, Mawsolyň hem Adrianyň mawzoleýleri, Sidon sarkofaglary, Han nesilşalyggynyň mazarlary, Faýum portretleri, gadymy binagärligiň, heýkeltaraşlygyň, nakgaşçylygyň hemde beýleki naýbaşy ýadygärlilikleriň aňyrsyna sanap çykardan kän.

Merhumlaryň jaýlaýış adaty bilen baglanyşkly kaşaň binalaryň çeperçilik döredijiliği bilen bir hatarda, giň halk köpçüluginiň isleglerine hyzmat edýän ýonekeý sungat eserleri-de döredilipdir. Orta Aziýada mazdeizmiň ýerli görnüşi merhumy jaýlamagyň aýratyn usulyny, ýagny olaryň süňklerini ossuarilerde ýa-da astodanlarda ýörite gaplarda saklamak däbini ulanypdyrlar. Görnüşine görä, bu usulyn esasy alamatlary merhumy jaýlamagyň Awestada beýan edilýän gadymy däbi bilen gabat gelýär. Awestada ýazylyş boýunça merhumyň jesedi ilki üç günläp aýratyn jaýda “ked” goýlupdyr. Soňra ilat ýasaýan ýerden alys bir ýere äkidilip, guşlar, mörmöjekler iýer ýaly belent ýerde – “dahmada” goýlup gaýdylypdyr. Şondan bir ýyl

geçensoň çakyr süňkleri ýygnap alypdyrlar. Orta Aziýanyň çäklerinde, hususan-da, Horezmde hem Margianada içi süňkli ossuariler ýörite gaplarda – nauslarda goýlupdyr. Welaýatlarda olaryň dürli görnüşleri duşýar.

Merwiň günbatar çetinden daşky antik diwaryň aňyrsyndan uly bir nauş tapyldy. Ol ýerde giçki parfýan döwründen tă VII asyra çenli adam jaýlanan öwlüýä yerleşýär. Onda ossuariler bilen birlikde adam jaýlamagyň hristiançylyga degişli görnüşi-de gabat gelýär. Merwdäki nausyň binagärlilik meýilnamasy aýyl-saýyl edilipdir. Meýilleşdirilişine görä, daşy 40 metre çenli çig kerpiçden, galyň diwar aýlanan nausyň ortasında inedördül giňişlik goýlupdyr. Ol ýa-ha howly ýa-da birleşdirýän merkezi zal bolmaly. Onuň töwereginde 24 sany darajyk gönüburçly kameralar yerleşipdir. Jaýyň meýilleşdirilişi niyetlenilen maksadyna görä bolup, ony del gözlerden gizlin saklapdyr. Kameralar şol inedördül giňişlik arkaly ýa-da olar özara birleşipdirler. Olar jesetlerden, içleri süňklerden doly ossaurilerdir humlardan doly. Arheologlar olardaky süňkleri üçden az bolmadık döwre degişli hasap edýärler. Yöne olaryň yzygiderliliği entek anyk kesgitlenenok.

Merwdäki nausyň meýilleşdirilişi Ýakyn Gündogaryň jaýlaryna çalymdaş bolupdyr. Yöne bularyň kult esaslary bütinley başgaça, ýagny zalyň merkezi bölegi birleşdiriji ýer hökmünde hyzmat edýär. Yöne onuň daşyndaky adam jaýlanýan kameralaryň, tagçalaryň yerleşişini Palmiranyň Inogeyasynda, parfýanlaryň adam jaýlaýan ýeri bolan Dura-Ýewroposda, Aleksandriýadaky ellinleşen Müsürüň nekropolında görmek bolýar. Olaryň meňzeşligi biri-birine çalymdaş binalaryň bolandygyna güwä geçýär. Yöne adam jaýlaýış dessurlarynyň, şeýle-de gurluşygy alyp barmagyň ýerli aýratynlyklary binagärligiň dürli görnüşde bolmagyna getiripdir. Merw nausyndaky ossuarileriň nusgasy gadymy şäheriň giçki antik hem irki feodal

döwürleriniň binagärliginde saklanypdyr. Ossuarileriň keşbinde tutuş binalaryň, olaryň bölekleriniň saklanyp galandygy arheologiki barlaglar güwä geçýär. Grek-rim stelalarynyň käbir sütünli portikleri, arkalaryň hataryny, käte bolsa belent binagärligiň nusgalaryny kiçi möçberde gaýtalaýar. Orta Aziýanyň ossuarileri hem giçki antik hem irki feodal binagärligine göz yetirmäge mümkünçilik berýär. Mysal üçin, ony Samarkandyň sogdy hem hristian buthanalarynyň toplumunda görmek bolýar. Şeýlelikde, Horezmiň ýokarsy ýarym tegelek görnüşde jemlenýän, Kuşan eýyamyna degişli ossuarileriniň adam jaýlanýan gümmezli desgasynyň şekiliniň gaýtalaýandygyny görmek bolýar. Olaryň Merw ossuarileriniň ýokarky ikisindenem köp babatda tapawutly bolmagy Orta Gündogaryň Sogdy, Horezm hem Merw ýaly gadymy



37-nji surat. Ossuariý.
Merw. Keramika.
V-VI asyrlar

taryhy-medeni ojaklarynyň binagärligi bilen baglydyr. Olar, köplenç, bir kameraly gümmezli binany şekillendirýärler. Kähalatlarda ol desga inedördül, öň tarapy deň, arka gapysynyň özboluşly şekili bolup, ýokarsy oturtma üçek bilen (bu ýerde ossarda merhumyň süňkleri saklanypdyr) ýapylypdyr.

Merw ossuarileriniň başga bir kiçiräk toplumynyň göwrümi hem önküler bilen deň. Onuň bir tapawutly tarapy onuň öňki diwarynyň merkezinde bassyrma (fasad) edilipdir, belent diwaryň ýokarsynda diňler, diş-diş edilen germewler gurlupdyr. Bu binalar Orta Aziýada yslam dini ýaýramazyndan öňki döwürde portalı-gümmezli taslamanyň bolandygyna şayatlyk edýär.

Soňra şular ýaly görnüşdäki binalar feodalizmiň ösen döwründe, Horasanyň aramgäh (mawzoleý) gurluşygynda giňden ulanylypdyr. Merw ossuarileriniň tässin bölekleriniň hataryna olardaky kömelek şekilli diwar deşiklerini goşmak bolar. Olaryň durmuşdaky ähmiýeti gaba howa girsin diýlip goýlanam bolsa, düýp manysy merhumy şu ýerde jadyly güýç hökmünde gorap saklamakdan ybarat bolupdyr. Galalardaky deşikleriň ara giňliginiň meňzeş bolmagam şondan habar berýär. Bu ýerde küýzegärler ossuarileri ýasanlarynda ymaratlaryň görnüşlerini nusga edip alandyklary ähtimaldyr.

Ýöne Merw ossuarileriniň şol döwrüň ymaratlarynyň hakyky keşbinde gurlandygy welin hakykat. Muny olardaky gümmezler, arkaly geçelgeler, diş-diş germewler, peýkamyň päýnegine çalymdaş deşikler subut edýär. Süňk saklanjak gaplary binalaryň görkünde keramika önümlerinde bişirmek, keramikaçy ussanyň gönüden-göni adam jaýlamak kulty bilen baglanyşkly jaýyň keşbini nusga edip alypdyr diýip bolar.

Arassa binagärlikden başga-da Merw ossuarileriniň bezegine nepis hem-de çepeçilik şekiller hem giripdir. Käte olar 0,20 m ölçüdäki gapaklaryň ýokary etegi möhürlenen güberçek şekilli kelleler bilen bezelipdir. Güberçek “girelgäniň” diwarynyň birine bolsa gara hem gyzyl reňkde guşuň şekili çekilipdir. Bu ýerde guş göwräni terk edip, alys daglara uçup gidýän janyň nyşany. Kellelerde bolsa Merw koroplastikasynda bize öňdenem tanyş görnüşler kellesi selle görnüşde ene hudaý ýa-da ellerini gerip duran ýaş ýigit şekillendirilipdir. Däp bolup galan bu keşpleriň ossuarilere girizilmegi, olaryň nyşan hökmünde hudaýlar bilen aragat-naşygynyň barlygyny tekrarlaýar. Bu şekilde diňe bir diriler dünýäsi däl, eýsem merhumlaryň dünýäsem olara tabyn bolupdyr.

Ossuarilerde merhumyň jesedi ýerleşdirilýän jaý ýa-da onuň süňklerini saklamak üçin niýetlenilen naus şekillendirilipdir. Margiananyň “binagärlik” ossuarilerinde Margiananyň zenan hudaýynyň (giçki ikonografik görnüşi) hem ellerini gerip duran ýaş ýigidiň möhürlenen şekili, olaryň haýsydyr bir anyk binagärlik desgasynyň bezegine girýän monumental heýkeli alamatlandyrypdyr.

§18. Margiananyň heýkeltaraşlygy

Ellinçilik döwründe Gündogar ýurtlarynda ruhy durmuşda uly öñegidişlik bolup geçýär. Ellinçilik döwründe gadymy dinleriň hemmesinde diyen ýaly özge-rişlikler bolup geçýär. Käte olaryň öñki durky saklanyp, mazmuny üýtgedilipdir, käte bolsa köne dini düşünjelere täze düşünjeler ornaşdyrylypdyr.

Miladydan öñki III-II asyrlaryň önümlerinde turuwbaşdan ellinleriň sun-gatynyň täsiri aýyl-saýyl göze ilýär. Köne Nusaýyň Inedördül jaýyndan tapylan heýkeljikleriň arasynda oturan, ýarym-ýalaňaç aýalyň kellesi gelşikli, yüz keşbi biraz gussaly, kellesi bir gapdala gyşardylypdyr. Emma şu döwre degişli Margianadaky aýal hudaýynyň heýkeli göwüslek görnüşde, onuň şekili diýseň özüne çekiji ýasalan bolsa, erkek kişileriň heýkeljikleri çeper ýerine ýetirilipdir, emma olar sanaýmalyja ýasalypdyr.

Arap geografy Ibn-al Fakyhyň berýän maglumatlarynda antik Merwiň gü-norta-gündogar burçundaky Gäwürgalada salnan budda ymaratlarynyň içinde goýlan uly heýkeliň syrly şekiller bilen bezelendigi barada agzalýar. Ol bu tasin ymaratyň buddizme uýmaýan adamlaryň arasynda hem oňa hormat goýmak duý-gusyny oýaryp biljekdigi şübhесizdir diýip belläpdir.

Gäwürgalanyň günorta-gündogar burçunda ýerleşen budda ymaratlar top-lumynyň bezegine Buddanyň toýundan ýasalan ägirt uly heýkeli giripdir. Ol ýerde başga-da heýkelleriň bolan bolmagy mümkün. Heýkel birinji howluda bas-gançagyň öñünde ýerleşipdir. Häzirki wagtda onuň diňe oturdylan düýbi hem-de bir gapdala togalanyp ýatan kellesi tapyldy. Heýkeliň howlynyň açık meýda-nynda ýerleşeninden çen tutsaň, ol uzakdan synlamak üçin niyetlenilipdir. Şeýle hem buddanyň ýerde ýatan kelle heýkeli, wagyz-nesihat edýän Buddanyň şekilini ýadyňa salýar. Onuň beýikligi oturdylan ýeriniň beýikligini hasaba almanynda 5 metre golaý bolupdyr.

Merwden tapylan Buddanyň heýkeliniň ýüzünüň, alkymynyň giňligi, saçy-nyň kiçijik halkalar görnüşinde çekilmegi II-IV asyrlardaky giçki Gandhar hem mathur heýkeltaraşlyk mekdebiniň nusgalaryna golaýlaşýar. Merwden tapylan heýkel üç gezek täzelenmäge duçar edilipdir. Ilki onuň ýuzi gulgüne, soňra sary, iň soňunda bolsa goňras-gyzyl reňk bilen reňklenipdir. Reňkleriň üýtgemegi bud-dacylaryň çeperçilik kanunlarynyň belli bir derejede üýtgänligini (transfor-masiýasyny) aňladýar. Gyzyl reňk çalmaklyk 300-nji ýyllarda kanunlaşdyrylypdyr, bu heýkeliň has irräk döredilendigine güwä geçýär. Buddanyň ägirt uly heýkelle-riniň peýda bolmagy buddizmiň giňden ýaýrap ugrandygyny hem onuň ikonogra-fiyasynyň kanunlaşdyrylandygyny görkezýär.

Merw welaýatyna golaý ýerlerden başga-da şonuň ýaly heýkel tapyldy. II-III asyrlar töwereginde Bamian jülgesiniň kert gaýasynda Buddanyň 37 metr, V

asyrda bolsa şonuň golaýyndan 52 metr belentlikdäki heýkeli tapyldy. Merw-den tapylan heýkel onçakly uly bolmasa-da, onuň ýönekeý toýundan ýasalandygyny ýatdan çykarmaly däl. Budda ybadatdhanasynyň kiçiräk meýdançasynda oturdylan, adam boýundan birnaçe esse uly äpet heýkel öz hakyky durkunda kabul edilipdir. Bu hili terrakotalar ilaterň halk kultlarynyň isleglerini hem estetiki talaplaryny kanagatlandyran bolmaly.

Täze heýkeltaraşlyk sungatynada adamlaryň göwresi plitalaryň ýarsyny, olaryň kelle bölegi bolsa dörtden üç bölegini tutupdyr. Plitalaryň birinde aşak sallanyp duran sag eli bir salkym üzümlü, döşüne gysylan çep eli bolsa göni garap duran gyzjagaz görkezilýär. Heýkeliň egninde ýeňleri uzyn, topugyny ýapyp duran epinli köýnegi bar. Çepekkysmy köwşi köýneginiň eteginden çala görünüyär. Gyzjagazyň boýny bir düzüm monjukly, gulaklary tegelek syrgaly, endigan gyrykylan saçlary tolkun atyp, onuň dolmuş yüzünüň daşyna aýlanypdyr. Uzyn egri gaşlarynyň astyndan owasy giň gözleriniň garaýsy asuda, burny göni, eňegi čuri ýasalypdyr. Plitanyň sag tarapyndaky boşlukda arameý dilinde: “Haýranyň gyzы Baýt, Taýmarsuwyň neslinden. Haýp!” diýen ýazgy ýazylypdyr.

Ikinji plitada pesräk diwaryň öňünde durna çalymdaş erkek kişiniň heýkeli çekilipdir. Onuň egnindäki epinli uzyn matanyň (mantıýanyň) gyralary boglup, egnine atylypdyr. Erkek kişi ony iki eli bilen tutup dur. Plita ir döwürde alınan fotosuratda hortaň yüz keşpli, saçy giň maňlaýynyň daşyna aýlanyp duran, uzyn gaşly, ince burunly, herrik gulakly erkek kişi şekillendirilipdir, ol häzirki şekilinden has gowy ýagdaýda bolupdyr. Plitanyň çep tarapynda öcüşip ugran “Nihiň (ogly) Boreanyň ogly Mezabbanyň portreti. Haýp!” diýen ýazgy bar. Palmiranyň heýkel portreti Gündogaryň gadymy heýkeltaraşlygynyň taryhynda aýratyn hadysa bolupdyr. Olar maşgala (nesil) mazary üçin niyetlenilip, olaryň jesetleri ýörite tagçalarda ýerleşdirilipdir. Tagçalar adamlar heniz dirikä taýýar edilip goýlupdyr. Adam dünýeden ötenden soň, onuň portreti tekiz plitanyň ýüzüne örboýuna çekilipli, onuň boş ýerine mazar oýulyp ýazylypdyr.

Palmira portreti adamýň güýç-kuwwatynyň joş urýan döwrünü şekillendirip, olaryň o dünýädäki ýasaýşynyň dowam etmegine niyetlenilipdir. Portretleriň arasynda gojalardyr kempirler duş gelmeýär. Köplenç halatda, portretlerde erkekleriňem, áyallaryňam men diýen, kämil wagty şekillendirilipdir. Heýkeltaraşlar diňe kämillik ýaşyna ýetmän dünýeden öten adamlaryň hakyky ýaşyny şekillendirmäge çalşypdyrlar.

Belli bolşy ýaly, Palmira Günbatar Parfiýa welaýatynyň sungatynyň kema-la gelmegine-de ägirt uly tásir edipdir. Şol tásir miladynyň ilkinji asyrlarynda Demirgazyk Parfiýanyň welaýatlarynyň şekillendirish sungatynada hem duýulýar. Antik Türkmenistanyň monumental heýkeltaraşlyk sungaty biziň döwrümize diňe bölek-bücek görnüşde gelip ýetipdir, emma olaryň öwezi torewtika, koroplastika, gliptika ýaly “kiçi” sungat eserleri bilen doldurylypdyr.

Terrakota heýkeljikleri. Antik Türkmenistanda terrakota (bişirilen palçyk) heýkeljiklerini taýýarlamak miladydan öňki III-II asyrlarda başlanypdyr. Ola-ryň şol döwürde ýüze çykmagy umumy taryhy ýagdaýyň üýtgemegi bilen bagly bolupdyr. Heýkeltaraşlyk sungatynyň dürli görnüşleriniň ýurda aralaşmagy, esa-san, medeni gatnaşyklaryň netijesinde bolup geçipdir diýip bolar. Olara diňe bir Nusaýyň mermer heýkellerini däl, eýsem Ýakyn Gündogaryň kiçi terrakota heý-kellerini-de goşup bolar. Sebäbi şol eserler ellinizm eýýamynda koroplastika sun-gaty, her dürli görnüşde ýurduň ownukly-irili şäherleriň hemmesinde diýen ýaly, köp möçberde ýasalypdyr.

Ýerli ruhanylaryň halk üçin köpcülükleyín kulty, zenan hudaýynyň meşhur ikonografiýasy, şol döwürden başlap aýratyn hem zenan hudaýynyň toýundan ýa-salyp bişirilen sansyz-sajaksyz şekili ýurduň hemme ýerlerine ýaýrapdyr.

Ýerli beýik zenan hudaýlary hormatlamak bilen bagly irki antik terrakotalar barada aýdylanda, ýagdaý başgaça (kultlaryň ýaýraýsy hazırlıkce Amyderýa hem Murgap ýaka etraplar üçin kesgitlenildi). Merw terrakotalarynyň düzümünde ze-nan hudaýlar ýarym-ýalaňaç, uly göwüsli, göwreli aýala çalymdaş gaba garynly şekillendirilipdir. Olaryň enelik häsiýetleri hakyky görnüşde berlipdir.

Zenan hudaýlaryň kelle tutuşlary tekepbir, ýüzde ýerleşen beden agzalary dogry, saçlary tegelek görnüşde ýygnalyp, üstünden ýaglyk atlyypdyr. Horezm terrakotalary-da öz häsiýeti boýunça şolara ýakyn (hazırlıkce olaryň iki sany kellesiz bölegi tapyldy). Horezm heýkeljikleriniň bu görnüşi Kuşan döwletiniň hökümdarlyk süren wagty Hindistanyň Gandhar sungatynyň täsiri bilen dörän bolmagy mümkindir. Olaram edil Margiananyň terrakotalary ýaly, Ýakyn Gündogar dünýäsiniň heýkeltaraşlyk keşplerine ýakynlaşýar. Ýalaňaç, goni bakyp duran zenan heýkeljikleri gadymky Alyňky Aziýa sungaty üçin häsiýetlidir. Olar Ahemeniler Eýranyň koroplastikasynda-da belli, miladydan öňki III-II asyrlarda bu görnüşler selewki hem Parfiýa şäherleriniň dini heýkeltaraşlygyna-da giripdir.

Türkmenistanyň irki antik terrakotalarynyň önde gürrüni edilen topary köne butlaryň üýtgewsiz keşbini saklanam bolsa, Merwiň zenan hudaýlarynyň ýüzi antik sungat üçin häsiýetli bolandygyna şaýatlyk edýär. Margianada göwrümi boýunça kiçi, inçelik bilen ýasalan heýkeljikleriň başga topary-da duşýar. Olar üçin az-kem eglen kelle, belent başgap, tolkunlanyp eginlerine düşüp duran saçlar häsiýetli alamatlardyr. Olaryň yüzleri süýrgült, burunlary goni, gözleri uly edi-lip ýasalypdyr. Göwre tutuş diýen ýaly ýalaňaç, diňe boýunlarynda monjuk bar, bilden aşagynda aňyrsy görnüp duran ýuka mata sallanyp dur. Heýkeltaraş zena-nyň janly hem-de duýgur keşbini döretmegiň ussatlyk bilen hötdesinden gelip-dir. Başyndaky belent börüğü onuň gyz däl-de, aýal maşgaladygyna güwä geçýär. Belent börük ýakyn Gündogaryň zenan hudaýlary üçin häsiýetli alamatdyr. Deýa Sirikany hem-de Günbatar Parfiýanyň Atargatisini muňa mysal getirmek bolar. Türkmen gyzlary durmuşa çykan badyna geýdirilýän belent börüğiniň zenan hu-

daýlaryň geýen tiara atly başgaplary bilen meňzeşligi bar. Heýkeltaraşlaryň bu toparynda Margiananyň zenan hudaýy eýýäm hudaý-ene däl-de, ellin döwründe Gündogarda giňden ýáýran lezzet beriji, şöhratparaz, ýalaňaçlygy bilen özüne imrindirýän ýsh hudaýy görnüşinde şekillendirilipdir.

§19. Margiananyň amaly-haşam sungaty

Margiananyň amaly-haşam sungatyna baha bermek üçin biz has irki döwürleré gidip, sungat akymlaryny yzarlamaý bolýarys. Belli antik sungatyny yzarlap, soňra irki orta asylrlara gelmelidiris. Siz antik jemgyýetinde grekleriň medeniýetiniň türkmen medeniýeti bilen baglanyşyanyň bilyärsiňiz.

Bu babatda Merwdäki buddanyň belent oturdylan (stupasyndan) ýerinden tapylan ajaýyp bezegli wazanyň özboluşly aýratynlygy bar. Merw wazasynyň bokurdagy giň, iki gulply küýze şekilinde ýasalypdyr. Ol wazalar Gäßürgalada has giňden ýáýraptdyr. Wazany tutuş ýokardan aşağı çenli dört sany sýužetli sahna bezeýär.

Ownuk heýkellerdäki ene hudaýlaryna bolan jadyly garaýışlar. Miladynyň I asyryndan başlap, Merwde eli aýnaly zenan hudaýy bilen birlikde başga sekildäki heýkeljiklerem peýda bolýar. Zenan hudaýynyň eliniň (aýnasyz) hem onuň durşunyň öňki bolşy saklanypdyr, onuň ýakasy giň açık eginli hem monjukly, gymmatbahaly daşlar bilen nagyşlanan köýnekli, yüzü süýrgült, gözleri ul-lakan, badam gabaklı, gaşlary ýarym aýlaw, burny tüňüräk, agzy kiçiräk, eňegi dik görnüşde berlipdir. Saçlary ýokaryk başgabyňň aşagynda ýygnalypdyr, ýeňse tarapdan lentalary sallanyşyp duran görnüşde şekillendirilipdir.

Bu ýerde eli aýnaly zenan hudaýdan tapawutly bay aýalyň lybasynyň şekillendirilendigi şübhesisiz. Onuň lybasynda epinli köýnekleré mahsus ýumşaklyk hem erkinlik ýok. Emma aziýaly zenanlara mahsus ýeňli köýnegi köpsanly şay-sepler bilen bezelipdir. Bu heýkeljikleriň ýüz keşbi, saçy, lybasy olaryň medeniýeti parfýanlara has ýakynlaşandygyny aňladýar. Olaryň umumy biçüwi Palmiranyň täsi-ri bilen dörän parfýan Hatrasynyň heýkellerine ýakyndyr. Wekilbazardan tapylan heýkel sütüninden çen tutsaň, Palmiranyň hem Günbatar Parfiýanyň ikonografik dápleriniň Munandep (Merw oazisi) şäherinden çykan döwük ossuaride gös-göni gaýtalanýandygyny görmek bolýar. Silindr görnüşde, ýokarky böleginde peýkam görnüşli deşiklerinden daşgary ossuariniň plastiki işlenen karnizi bar. Onuň bilinden ýokarsy işilen bogulyk görnüşde bolup, diş-diş germew bilen tamamlanypdyr. Onuň eglip duran şahalaryna nokat şekilli ýapraklar çekiliп, kiçijik ağaç böleklerine bölünipdir. Olaryň aralygynda güberçek görnüşli ýelmenen şekiller ýerleşdirilipdir. Aýaklary geçiniňki ýaly, elliři bykynyna direlen haýsydyr bir gyşaryp ýatan ýarym adam - ýarym haýwan şekilli mahluginyň aşaky böleginde, biri-birine meňzeş aýal

şekilleri saklanyp galypdyr. Aýallaryň kellesi bütewi ýasalypdyr, galan ýerleri bolsa elde ýelmenip, epinler hem bölekler bilen ýerine ýetirilipdir.

Olaryň şekilleri suwda ýüzüp baryan adamlary ýatladýar. Endamlary ýalaňaç (göwüsleri çyzyklar arkaly, gapyrgalary bilen görkezilen), aýaklary dyzdan eplenen, çep elliň aşak ýatyrylyp, sag elliň ýokaryk galdyrylypdyr. Aýallaryň biriniň eli çekgesine gysylan. Ýüzleri tegelek, biperwaý, gözleri uludan açylan, saçlary bölünip, arasy açylan görnüşde çekgäniň ýanynda halkalanyp dur. Saçlaryň töwereginde ýelmenip çekilen şöhle görünýär. Bu şekilleriň many-mazmuny doly anyklanmadık hem bolsa, onuň o dünýä barada haýsydyr bir düşnüsiz garaýşy teswirleyändigine welin sek-şübhe ýok.

Munandepeden tapylan ossuaridäki şekilleriň ýüzi, saçy, keşplerindäki biperwaýlyk Adonisiň Dura-Ýewroposdaky ybadathanasyndaky günbatar parfýan zenan hudaýy Atargatisiň kellesini ýatladýar. Olaryň ikonografik esasy günbatar parfýan welaýatlarynyň semit ilatynyň merhumlary jaylamak kulty bilen bagly Palmiranyň portret heýkeli bilenem juda ýakyn. Biçüwi boýunça olar Merwden tapylan Palmira stelasydaky Baytyň kellesine meňzeş.

Munandepeden tapylan ossuaridäki ýatan aýallar geň ýagdaýda, XII asyryň başyndaky Otanadaky (burgund mekdebi) relýefde şekillendirilen How enäni ýadyňa salýar. Roman sungatynyň taryhyň öwrenijiler onuň gönüden-göni Gündogar sungaty bilen umumylygyny belleýärler. Alymlar orta asyr gündogarynyň hem günbatarynyň umumy taryhy-medeni gözbaşlarynyň birdigini tassyklaýan maglumatlara esaslanýarlar.

Geografik hem hronologik babatda, biri-birinden juda alysda ýerleşen parfýan Merwi bilen Otan sungatydaky çeper keşpleriň ýakynlygyny gös-göni gatnaşyk ýa-da özara täsir arkaly ýuze çykypdyr diýip tassyklamak mümkün däl. Eger-de imperator Rimi döwründe gündogar dünýäsinden tä Galliya çenli aralaşan kuwwatly akymy göz öňüne getirsek, onda Gündogardan gelen ýuzin düşüp ýatan aýal keşpleriň üstünden ençeme asyrlar geçenden soň, ýene-de roman relýefiniň dini sýužetinde peýda bolmagy sungat hünärmenlerini geň galdyrman duranak.

Beýik zenan hudaýlaryň keşbi şekillendirilen Merwiň terrakota heýkeljikleriniň içinde (II-III asyrlar) Atly buddanyň heýkeljiginde, heýkeltaraş buddanyň yüz keşbiniň etniki aýratynlyklaryny bermäge çalşypdyr. Heýkeljikdäki berilýän geýim Orta Aziýanyň başga sebitlerinde duş gelmeýär. Ussanyň maksady zenan hudaýlaryň ýerli aýratynlyklaryny görkezmäge gönükdirilipdir. Ol eýyäm arassa Merw zenan hudaýy bolmak bilen, Isidanam, Kibelanam ýatladanok. Gyz hudaýyň keşbem edil şonuň ýaly ahwalaty başdan geçirýär.

Merwiň bu giçki antik heýkeljikleri estetiki islegleriň belli bir derejede pese gaçyp ugrandygyna şaýatlyk edýär. Heýkeltaraşlar hudaýlaryň idealyny özünde jemleyän sungat eserini döretmek üçin öňe däl-de, butjagazlaryň keşpleri bilen gümra bolup, yza gaýdypdyrlar. Gul eýeçilik jemgyétiniň çagşap, antik dinleriň

täsiriniň gowşap ugramagy netijesinde ussatlar täze çeperçilik gözleglerine ruhlanmandyrlar. Olar öňden dowam edip gelýän lenç edilen hünärmentçilik tärlerini gaýtalap, olara öz ýürek ýylylyklaryny siňdirip, kämillege dalaş etmändirler.

III-IV asyrlaryň koroplastikasynda erkek kişiniň heýkeljikleri görünüklü orun eýeläp ugraýar. Olaryň ýuze çykmagynyň ýollary dürlü-dürlü bolup, kultlar bilen diňe kabir babatda baglanyşýar. Bir görnüşlü heýkeljikleriň topary bu aýdylana degişlidir. Bir ýaş ýigit ellerini gerip, göni dur. Onuň tegelek dolmuş ýüzi, güberçek gözleri Mathur mekdebiniň buddalaryny hem bodisatwlaryny ýatladýar. Onuň ikonografiýasynyň gös-göni hindi-budda heýkelleriniň täsiri astynda dörän bolmagy bolup biläýek zat. Sebäbi buddizmiň Merwe aralaşandygyna olaryň Gwärgaladaky arhitektura kompleksi şayatlyk edýär.

Ol sekilleriň maniheýçilik bilen bagly bolmagynyň mümkindigini-de inkär edip bolmaz. Sebäbi buddizmiň köp elementleridir alamatlaryny özüne siňdiren maniheýçiligiň wagz edilen ýerleriniň irki merkezleriniň biri Merw bolupdyr. Il-kibaşda (II-III asyrlarda) heýkeljiklerde ýalaňaç bedenli, döşünden tegelek şelpe asylgy ýaş ýigit şekillendirilipdir. Onuň jyns alamaty aýyl-saýyl görkezilenem bolsa, bykyny aýallaryňky ýaly tegelenip dur. Alymlaryň arasynda hatda: «Bu germafrodit hunsa bolaýmasyn?» diýen pikirem ýuze çykdy. Bedeni edil süňksüz ýaly ýumşaksy ýasamak hindi plastikasy üçin häsiýetli.

Görnüşine görä, III-IV asyrlarda utanç-hayá endiklerine eýerilip, olara gyralaryna seçenekden parawuz tutulyp, bezelen balak geýdirilipdir (olaryň biçüwi Sasaný patyşalarynyň giň balaklaryny ýatladýar). Şondan galan zatlarda öňki ýagdaý saklanyp galypdyr. Ikonografiýasy gödeksi bolan ol heýkeljikleriň çeperçilik gymmaty o diýen ýokary däl. Erkek kişileriň terrakota sekilleriniň Merwden tapylan başga bir topary öňkülere görä tasin. Ol sekiller stamp boýunça aýratynlykda ýelmäp ýasalyp, soň edil şonuň ýaly görnüşde edilen kiçijik atlaryň üstünde oturdylypdyr. Sekillerdir olaryň bölekleriniň aýyl-saýyl däldigi III-IV asyrlarda koroplastika sungatynyň belli bir derejede pese gaçandygyny aňladýar. Oňa derek şol döwürde sungatda täze çeper keşp, has dogrusy, täze gahryman peýda bolýar. Harby gatlak olara öz penakärleri hökmünde hormat goýanam bolsalar, ol hudaý däl-de, hakykatdanam, gahryman. Ol heýkeljikler juda köp dürlü.

Bu ýagdaý öňden gelyän ülhiniň, çeper keşbiň irginsız gözleginiň ýokduyndan habar berýär. Ýüzleri, adatça, süýrgült, ýaşlarynyň men diýen wagty, sakgaldyr murtlary gür hem görnüşleri her sekiliň özüne kybapdaş. Saçlary ýa-ha gulaklaryna çenli syrylan ýa-da burum-burum bolup eginlerine düşüp dur. Ýüz keşpleridir gözleri-de birmeňzeş däl-de, dürlü-dürlü görnüşli. Başgaplary barada aýdylanda-da edil şonuň ýaly. Käsiniň kellesindäki başgap tegelek, käsiniňki ýygırt-ýygırt ýa-da ýokary ujuna ildirgiç dakylan, selle görnüşlü ýa-da čüri başgaplylaram bar. Gulaklaryndan syrga, boýunlaryndan şaylyk ýa-da monjuk asylgy. Belki-de, saçlaryň, ýüz keşpleriň, başgaplaryň bu köpdürlüligi gul eýeçi-

lik döwletleriniň pese düşen döwri üçin häsiýetli bolan etniki häsiýetleriň garym-gatymlygy, atlandyrylyşy ýaly, halklaryň beýik göçme hereketiniň ösüşinde täze gelmişekleriň baý ekeraneylyk welaýatlaryna bosup girmekleri bilen baglydyr.

Şol terrakota şekiljikleriň semantikasy barada aýdylanda, olaryň halk hekayatlarynyň gahrymanlaryna bagışlanandyklaryny hiç hili gypynçsyz tassyklasa bolar. Patyşanyň tagtyny goráyan, duşman goşunlaryny derbi-dagyn etmegi başsarýan, ertekilerdäki aýylganç mahluklar bilen ýekme-ýek göreşe çykyp bilyän, ol gáyduwsyz batyrlar döräp gelýän Orta Aziýa serkerdeleriniň jarçylary bolupdyrlar.

Erkek kişileriň ştamp bilen çeper ýerine yetirilen heýkeljikleriniň sany atlylaryň başga bir topary bilen deňäniňde, köp däl. Gödeksi butjagazlar görnüşli ol şekilleriň yüzündäki beden agzalaryndan burundyr eňekleri bişirilmedik palçagy barmak bilen gysylyp ýasalypdyr, biraz içe ýepbeşdirilen oýtaklar bolsa göz hasap edilipdir. Bu hili betgelşik şekilleriň döremegi has irki (Assiro-Wawilon, Krit) döwre degişli. Şol şekillere antik döwürde hormat goýulmagy bolsa olaryň ýasaýyşlarynyň at bilen aýrylmaz bütewilikde bolandygynyň netijesidir. Eýsem olar esgeriň şekilimikä? Muňa çürt-kesik “hawa” diýmek ýalňyş bolar. Sebäbi olaryň arasynda elli saz gurallary-da gabat gelýär. Ýöne şeýle atly şekilleriň demirgazyk parfýan welaýatlarynda hem Horezmde giňden ýáýramagy şol döwür üçin kanunalaýyk ýagdaý. Çünkü şol döwürde demirgazyk-gündogardan çarwalaryň üzňüsüz hereketi dowam edipdir.

Şäher hünärmentçiliginiň bu önüminiň hyrydarlary olary ýasaýanlardan çeperçilik kämilliginem, şekilleriň öz suratlandyrýan zatlaryna meňzemeklerinem talap etmändirler. Porhançylygyň däp-dessurlaryna, ýontem yrymlardyr doga-tumara ynanmak terbiýesinden başga zady bilmeyän çarwalar şol gödek, gorkunja ýakyn şekillerde-de aýratyn jadyly güýç bardyr öýdüpdirler. Şol toparyň terrakotalary täze çeperçilik ugurlarynyň döremeginiň öň ýanynda antik däpleriň ýok bolýan prosesinde çeperçilik sungatynyň geçmeli bolan çökgünligini aýratyn aýdyňlyk bilen görkezýär.

Antik döwür bilen orta asyryň sepgidi - iki jemgyýetçilik formasiýasyňyň çalýşyan döwri - gademy dünýäniň ähli ýurtlarynda çuňňur özgerişler bilen alamatlanýar. III-IV asyrlarda dünýä ozalky ägirt uly hem ýeňilmez gul eýeçilik döwletleri bolan Parfiýa, Kuşan, Rim imperiyalarynyň synyşsynyň şáady boldy. Sasanylaryň öňki Parfiýa döwletini (şol sanda Günorta Türkmenistany-da) basyp almagy sosial gurluşyň synmagynyň öünü alyp bolmaýan prosesini sähelçe-de bökdäp bilmeli.

Margiananyň terrakota şekilleri bilen ikonografik meňzeşligi Nusaý ritonlarynyň frizleriniň hem möhüleriniň birinde, Parižiň Milli kitaphanasynyň ýygyn-dysyndaky köne pehlewi ýazgyny kiçijik gemmada görmek bolýar. Olaryň baryndaky diňe ikonografiki däl, eýsem semantiki bir keşp bolmaly. Zenan hudaýlaryň iki görnüşi bilen birlikde Merwiň irki antik koroplastikasy (miladydan öňki II-I asyrlar) gyz keşplerini döredipdir.

Awestadaky hudaý-gyz Anahitiň ellinizirlenen düşündirişi, belki, şolarda jemlenendir? Ene-hudaýlaryň tersine, olaryň egninde göwsüň aşagyndan dartylyp berkidilen tunika atly lybasy, bykyndan aşak sallanyp duran gimatiýleri bar. Elleri hem boýunlary ýalaňaç, saçlary depelerinde tegelenip berkidilen ýa-da tokgalanan. Olaryň duruşlary birgeňsi, yüz keşpleri ýakymly. Bu çeper keşpde ellinizirlenen häsiýetler esasy göze dürtülip dur. Olar Nusaý ritonlaryndaky gyz-hudaýlar bolan Afinany, Gestiyany, Muzany ýadyňa salýar. Geýimleri barada aýdylanda, olara çalymdaş lybaslar Tigrdäki, Warkadaky Selewkiýanyň koroplastikasynda duş gelýär. Yöne bu lybas Margianada tizden üýtgapdır. Yumşak epin-epin tunika syk dokalan tekiz köýnek, göwsüň aşakýanyndan çekilen ýasy lenta bir ujy aşak sallanyp duran guşak görnüşine geçipdir. Goşarda hem tirsegň yokarsynda güberçek bilezikler, boýunda bolsa gymmatbahaly monjuk düzümleri peýda bolupdyr.

Miladydan öňki I asyra çenli islegleriň üýtgemegi hem täze dini ýörelgeler beýik ene hudaýň keşbini başgaça görnüşde başlap, onuň ýalaňaç ikonografiýasy ret edilip, zenan hudaý egni aşak etegi gasynly, uzyn ýeňli köýnekli şekillendiřilip ugraptdyr. Merwde zenan hudaý eli aýnalı şekillendirilipdir. Ol aýna-ynsan ykbalary şöhlelenyän nyşany aňladypdyr. Zenan hudaý gabaraly görnüşde, başy örän belent tiarasyn dan dösüne lentalar sallanyp duran şekilde suratlandyrylypdyr. Tolkun şekilli saçlary süýrgült yüzünüň iki gapdalynandan sallanyp dur. Kaddy dik, dösüne gysylan sag elinde uzyn saply aýna bar. Çep eli bolsa bykynyna di-relip dur. Bu ýerde ellerini göwsüne gysyp, öz enelik wezipelerini nygtaýan ýaly bolup duran gadymy zenan hudaýyň däp bolup galan alamaty saklanypdyr. Yöne ol bu ýerde bütinley başgaça, ýagny gündogar zenanlaryna durmuş, etiket hem din tarapyndan öňünden kesgitlenileyän hem barha ösyän utanç-haýa düzgünler laýyk gelýän päkligi alamatlandyrýar.

Eli aýnalı Margiana zenan hudaýynyň ikonografik görnüşi belli bolşy ýaly, kulty miladydan öňki hem soňky ilkinji asyrlarda Müsüriň çäginden juda aylslara ýáýran Isidanyň ellistik heýkelini ýatladýar. Ynsan ykbalaryny öňünden kesgitleýji hökmünde, aýna onuň adaty atributlarynyň biri bolupdyr. Belki-de Isidanyň ellistik ikonografiýasy margianaly eli aýnalı zenan hudaýyň koroplastik keşbini döretmäge belli bir derejede täsir edendir. Her näme bolanda-da, ony öňki nusgadan gös-göni göçürmek diýip hasap etmek ýalňyş bolar. Soňky işde zenan hudaýynyň yüz keşbinde hem belent börüğinde ýerli aýratynlyklar aýyl-saýyl bildirip dur. Bu ýerde özleriniň ähmiýeti boýunça ýakyn bolan kult keşpleriniň goşulmak prosesinden başga-da, ellinizmiň ýáýran dürli Gündogar ýurtlarynda golaý stilistik ugurlaryň hem ikonografik keşpleriň meňzeş heýkel ikonografiýasyň kämilleşmeginiň ýuze çykandygy açyk-aýdyň görünýär.

Umuman, Margiana sungatynyň medeni hazynasy biziň günlerimizde-de açylyp, jemgyýetiň ruhy gymmatlygyna gözellik çagyýar.

§20. Horezmiň binagärligi we nakgaşçylygy

Horezm gadym döwürlerden bări bol suwly, ösen ekerançylyk ýurdy bolup-dyr. Ol döwürlerde Amyderýa Sarygamyş kölüne we Uzboýuň ugry bilen Hazar deňzine akypdyr. Täzebagýap hem-de Suwýargan oturymly ýerlerinde ilat ekerançylyk, awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanypdyr. Täzebagýap medeniýetine degişli adamlar diňe bir Amyderýanyň aşak akymlarynda däl, eýsem gadymy Uzboýuň ugrunda-da ýaşapdyrlar.

Miladydan öňki VIII asyryň ahyrlarynda Horezmde Guýsaý medeniýeti ýuze çykýar. Onuň tutýan meýdany häzirki Daşoguz welaýatynyň çäkleri hasaplanýar. Guýsaýlylara degişli obalardan galla saklanýan humlar, uly küýzeler hem-de daş owguçlar tapylypdyr. Maldarçylyk bilen bir hatarda ilat metal işläp bejermek, küýze ýasamak, süňkleri we daşlary ýylmamak, şol sanda gymmatbahaly daşlary işläp bejermek bilen meşgul bolupdyr. Horezmde uly şäherleriň peýda bolmagy miladydan öňki VII-VI asyrlarda, göçüp-gonup ýören çarwalar bilen berk baglanyşkly bolupdyr. Alymlar tarapyndan barlanan Galalygyr, Kônewas, Akjagelin, Gaňnaga-la, Gandymgala we beýleki ýadygärlilikler Horezmiň gadymy şäherleri hasaplanýar. Aslynda, Ahemeniler döwründe dörän ol şäherler her hili üýtgedip gurmalarydyr, öz-germeleri başdan geçirip, antik eýýamynyň bütin dowamynda ýaşapdyrlar.

Miladydan öňki VI asyryň içinde Ahemeniler döwletine häzirki Türkmenistanyň Horezm welaýaty, Margiana, Köpetdag eteginiň Demirgazyk ýerleri birleşdirilipdir. Şähererde, esasan hem, hünärmentçilik ussahanalary köpelipdir. Bu döwürde Orta Aziýanyň halklary ajaýyp ýadygärlilikleri döretmegi, aýratyn hem gymmatbahaly daşlardan sungat önumlerini döretmegi başarypdyrlar. Tâhrandan Bagdada gidilýän ýolda, beýik dagyň gaýasyna Dariý I tarapyndan oýdurylyp ýazylan Bisütün ýazgylarynda berilýän maglumatlara görä, Suzudaky köşgүn bezegi üçin gymmatbahaly daşlaryň Baktriýadan, Sogdydan, Horezmden getirilen-diňi hem muňa güwä geçýär.

Miladydan öňki VI-IV asyrlara degişli häzirki Daşoguz welaýatydaky Küýzeligyr hem-de Galalygyr diýlip atlandyrylyan gadymy harabaçylyklar şolaryň galyndysydyr. Ahemenileriň agalygy döwründe dörän bu şäherler uly wakalary üstünden geçirip, antik eýýamыň bütin dowamynda ýaşapdyrlar. Miladydan öňki VI-V asyrlarda kemala gelen Küýzeligyr üç burç görünüşde salnyp, onuň uzyn tarapy bir kilometre ýetýär. Ondan birneme gjırák dörän üç derwezeli Galalygyr dörtburçluk görünüşde gurlupdyr. Şäheri atanaklaýyn kesip geçýän köçeleri, gönü şol derwezelere eltipdir.

Uly bolmadyk Galalygyrda tegelek görünüşde gurlan jaýlaryň ikisi, ýaşayjylaryň ybadat edyän jaýy ýa-da baý bir emeldar adamyň jaýy bolmagy mümkün diýlip çaklanylýar. Bu binalarda geçirilen barlaglaryň netijesinde köpsanly sungat önumleri tapyldy. Gala şäher binagärliginiň esasy alamatlarynyň biri bolupdyr. Gala diwarla-

rynda gönüburçly görünüşli bukular, diňler bolup, belli aralyklarda duşman hereketini synlamak hem ok atmak üçin köpsanly deşikler goýlupdyr. Nusaýyň, Margiananyň goranyş üçin berkidilen galalary, olaryň çet gyralaryndaky Çilburç, Durnaly, Horezmdäki Aşgagala, Bazargala, Kurgaşingala we başga-da ençeme galalar şeýle şekilde salnan galalar bolupdyr. Giçki antik döwürde goranmak üçin has amatly bolan tegelek galalar hem peýda bolup ugrapdyr.

Parfiýada-da, Horezmde-de palçyk gurluşyk üçin esasy çig mal ornuny tutupdyr. Çig kerpiç diwarlar, arkalar, gümmezler örülende-de ulanylypdyr. Galalygyr şäherinde köşk görünüşli uly ymaratyň salnan wagty miladydan öňki IV asyrlara degişli hasaplansa-da, ondan miladydan öňki IV-II asyrlara degişli medeni gatlaklaryň tapyndylary-da gabat gelýär. Mermer heýkeller, gymmatbahaly ritonlar, kümüş gap-gaçlar, gemma intaliýalar – bularyň bary, ösen elliň medeniyeti bilen tanyş, köşk emeldarlarynyň sungata bolan garaýyşlarynyň derejesini görkezyär.

Gönüburçly Horezmiň ossuarilerinde, Bürgütgala oazisinden hem Guýukgaladan tapylan tegelek üçekli ossuarilerem, esasan, şol döwre mahsus binagärlilik görünüşlerini gaýtalayär. Olaryň görünüşi çadır şekilli gümmezlere çalymdaş. Bu çadır şekilli gümmezler soňra musulman Horasanynyň mawzoleý gurluşygynda giňden peýdalanylypdyr. Horezm ossuarilerinde gaýtalanýan bir kameraly desgalary bolsa mazdakylaryň adam jaýlaýyş dessury bilen bagly bolupdyr. Tokgalada (Garagalpagystanyň Nöküs etraby) açylan bezegli, ýazgly ossuarileriň gapylaryny, olara tarap barýan gözegçileriň şekillerini görmek mümkün.

Alymlar miladydan öňki VII-VI asyrlarda Amyderýanyň aşak akymalarynda ýaşan saklaryň medeniyetini hem şol döwre degişli hasap edýärler. Horezm siwilizasiýasynyň ýüze çykan döwrüne degişli has gadymy ýadygärlik Küýzeligyr şäheri hasap edilýär. Yetimgyr diýlibem atlandyrylyan bu şäher Daşoguz şäherinden 85 kilometr günbatarda yerleşyär. Alymlar VII-VI asyrlaryň sepgidinde olaryň döremegini Amyderýanyň Sarygamşyaka deltasynthaky çarwa saklaryň golaýynda bolan Murgabyň hem Tejeniň, Köpetdag etekleriniň hem-de Etregiň golundaky ekerancylyk siwilizasiýalarynyň täsiri bilen baglanyşdyrýarlar. Demirgazykdan gelen basybalýjylar öz tabynlyklaryndaky günortada ýaşaýan halklar suwaryş ulgamlaryny, daşdan şäherleri, berkitmeleri gurmaklygy öwrenipdirler. Olaryň “horezmliler” diýen etnonim ada eýe bolan wagtlary hem takmynan, şol döwre gabat gelýär. Küýzeligyr ýumumy meýdany 25 gektardan gowrak. Ilat başda bu ýeriň günorta-günbatar böleginde 11 ga çemesi berkitme aýlapdyrlar. Wagtyň geçmeli bilen ýokardaky galanyň demirgazygynda we gündogarynda salnan süýrgült şekilli berkitmeler bilen birleşipdir. Palçykdan salnan gala diwarlarynyň uzynlygy 3,5 kilometre, galyňlygy bolsa 5 metre barabar bolupdyr. Olaryň diwarlarynyň içinde köpsanly darajyk hem biri-birine ýakyn deşikler goýlupdyr.

Diwarlar ilki süýrgült, soňra gönüburçly, şeýle hem atyjylar üçin ýörite deşikler goýlup, diňler bilen berkidilipdir. Galanyň iç tarapyndan şäher diwarlaryna köpsanly jaýlar birleşipdir. Barlaglaryň netijesinde bu ýerde üç sany şäher derwe-

zesiniň üsti açyldy. Hünärmenler ýokarky galada üsti açylan hojalyk hem medeni häsiyetli binagärlilik toplumyny köşk bolmagy ähtimaldyr diýip, çaklaýarlar. Onuň ortasynda iki metr galyňlykdaky diwarlary bolan inedördül görnüş saýlanyp dur. Hökümdaryň tagtynyň hem mukaddes oduň duran ýerlerinden başga-da, ol toplumda däne saklanýan uly cukurlar bolup, olarda onlarça humlar ýerleşipdir. Bu ýerde sekiniň 4,5 m uzynlykdaky galyndysy saklanyp galypdyr. Onda gadymy horezmlileriň dininde giňden ýáýran mährap ýa-da dahma (merhumyň jesediniň ýakylýan ýeri) bolan bolmagy mümkün.

Ahemeniler döwletiniň Horezm satraplygynyň dolandyryş merkezi bolan Galalygyr I (Küýzeligyrдан 15 km gündogarda ýerleşýär) dogry dörtburç görnüşde salnyp, şäheri atanaklaýyn kesip geçýän uly köçeler bolsa şäheriň üç sany derwezesine baryp direýär. Ýöne bu ýerde miladydan öňki V-IV asyrlarda alnyp barlan gurluşyklar doly tamamlanmandyr. Galalygyryň goranyş binalary, onuň içki gurluşyklary irki demir asyryndan gjırák salnypdyr. Gurluşyk materialy hökmünde ullakan dörtburç çig kerpiçler hem-de pagsa ulanylypdyr. Kiçiräk ýadygärlilik bolan Galalygyr-II tegelek görnüşdäki jaýlaryň (olar ybadathana ýa-da emeldaryň jaýy bolmagy mümkün) ikisinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende köpsanly sungat önümleri tapyldy. Olaryň arasynda täç şekilli keramiki çüñňüller (bokallar), ýelmeme şekiller bilen bezelen amfora görnüşli riton, at şekillendirilen konus görnüşli keramiki riton (olar saklanmandyr), miladydan öňki IV asyryň başyna degişli bolan Bereket hudaýy hasaplanan zenanyň terrakota şekiljigi bar.

Demirgazyk Parfiýanyň binagärligi entek özünü hakyky derejesinde dolulygyna görkezip bilmeyänem bolsa, gurluşygyň bu görnüşinde käbir össişi görmek bolýar. Gadymy Horezmiň binagärciliği hazırlıkçe bize, esasan, Türkmenistanyň çäginden daşardaky ýadygärlilikler arkaly belli. Ýöne binagärliginin Günorta Horezmiň ýerlerinde-de edil şol derejede ösendigine şübhelenmese bolar. Aleksandr Makedonskiň hem Selewkileriň gaýtadan basyp alan ýerlerinde Aleksandriya, Antiohiya, Selewkiya ýaly şäherleriň gurulmagy miladydan öňki döwrün ahyrlarynda, täze eýýamyň ilkinji asyrlarynda Orta Aziýada şäher gurluşynda gazanylan üstünliklere belli bir derejede täsir edipdir. Bitertip, başly-barat gurlan has gadymy oturymly ýerleri hasap etmäniňde, Türkmenistanyň antik şäherlerine konfigurasiya (özara sazlaşykdaky) alamatlary mahsus. Biri-birinden juda alysda ýerleşen ýadygärlilikler: köne Merw, Daşoguz welaýatyndaky Gandymgala, Üstýurtdaky Döwkesen ýaly şäherler muňa mysal bolup biler. Olaryň gönüburçly ýa-da inedördül görnüşli eýeleýän meýdanynyň töweregine berk gala diwary aýlanyp, daşyndanam garym gaýlypdyr. Käte esasy galanyň içinden goşmaça galalar salnyp, olar galanyň goragyň berkidipdir. Merwdäki Erkgala, Nusaý galasy şolara degişlidir. Baş köçe şäheri dogry ikä, käte bolsa biri-birine atanaklaýyn geçýän iki köçe ony dörde bölüpdir. Şäheriň umumy tutýan ýerini goşmaça geçirilen kiçi köçeler, dürli durmuşy gatlaklardan ybarat ilitay öz gatlaklaryna görä syrgynlara bölüpdir. Hökümdaryň köşgi,

adatça, şäheriň iň amatly ýerinde yerleşipdir. Gadymy Horezm salarynyň paýtagty bolan Toprakgalada hökümdaryň köşgi şäheriň demirgazyk-günbatar böleginde yerleşip, özuniň äpet gabarasy hem owdadanlygy bilen tapawutlanypdyr.

Türkmenistanyň ýerlerinde giçki antik döwrüne degişli, goranmak üçin has amatly bolan tegelek galalar peýda bolupdyr. Bu hili göwrümlü galalar radius boýunça ok atmaga mümkünçilik berýänliginden başga-da, galalaryň ýumrujy ýáraglaryň urgasyna çydamlylygy bilen hem tapawutlanypdyr. Üstýurtdaky Dökkesen galasynyň duşmanyň hüjüm etjek tarapy tegelek, gapdal diwarlary bolsa gönüburçly göwrümde salnypdyr. Emma şu döwre degişli Kuşmeýhan galanyň hemme tarapynda ýarym süýrgilt diňler bilen (flankirlenipdir) berkidelipdir.

Horezmde gala derwezeleriniň gurluşyna aýratyn üns berlipdir. Galanyň öň tarapy gönüburçly görnüşde bolan uly derwezeleriň iç ýüzünde, duşmanyň cozup giräyen ýagdaýynda aňyrsy petige direýän egrem-bugram ötküler edilipdir. Türkmenistandyk antik berkitmeleriň diwarlary, ondaky diňler belent ýerde gyýtak gyraňly gurlup, onuň esasy bölegi dik örülipdir. Galalaryň beýle salynmagy olaryň bitewiligini hem berkligini üpjün edipdir. Şeýlelik bilen, olaryň binagärlilik ukyby kämilleşmegini dowam etdiripdir.

Giçki Parfiýa galasy bolan Çilburçyň diwarlarynda saklanylý galan diňlerden başga-da, biri-birine ýakyn gurlan ýarym sütünler – gofrlar ulgamy-da girizilipdir. Çepe medeniýetiň taryhynda ýygy-ýygydan gabat gelşi ýaly, bir görnüşiň öz möwritini ötürip, täze görnüşleriň döremegine getirişi ýaly, ýuze çykan ýarym sütünleriň – gofrlaryň täze görnüşleri hem soňra irki feodalçylyk eýýamy döwründe Türkmenistanda jaý gurluşygynda aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr. Şäheriň içki binagärliginde iň köpcülikleyin häsiýete eýe bolan gurluşyklaryň biri-de ilatyň ýasaýyş jaýlary bilen birlikde önemcilik jaýlary bolupdyr.

Mysal üçin, Merwde baý feodalıň metal işlenilip bejerilýän ussahanasy, uly ýasaýyş jaýy hem-de önemcilik jaýlarynyň onlarçasy bolupdyr. Ol jaýlaryň birinden tapyлан, ant ösümliginiň arasynda oturdylan heýkelden hem gipsden edilen kapitelden (sütuniň başy) çen tutsaň, ol jaý aýratyn kaşaň bezelipdir. Ol kapitel ýaha Margiananyň Beýik hudaý zenanyna bagyşlanan öý mährabyň bezegi ýa-da interýeriň (binanyň içi) ikinji gatynyň diwarýaka orderi (sütünleri) bolupdyr.

Şol tapyndy kapitel gündogar Parfiýanyň welaýatyna grek-rim binagärligi üçin häsiýetli bolan uly göwrümlü jaýlary salmaklyk usulynyň aralaşyp ugran-dygyna güwä geçýär. Olar öz görnüşi boýunça miladydan öňki I we miladynyň I asyrlarynyň Italiýa Pompeýasynyň işlerini ýatladýarlar. Emma olaryň ýuze çykan ýerini alymlar Gündogar Rim welaýatlary hasaplaýarlar. Umuman, antik döwrüniň kapitelleri Azýya Gündogaryna giňden ýaýrapdyr. Muny Termezden, Surh-Kotaldan, Haddadan, Gandhardan tapyлан tapyndylar hem subut edýär. Merw kapiteli hem antik Türkmenistanyň territoriýasynda duş gelýän ýeke-ták tapyndy däl. Onuň dürli görnüşleri Merw welaýatynyň Döwgala şäherindenem, Nusaýyň

köşk-ybadathana toplumyndan hem tapyldy. Ыöne belläp geçmeli zat ellin-rim dünýäsinden gelen bina gurluşygy mermerden däl-de, eýsem ýerli gurluşyk materiallarynda ýerine ýetirilipdir.

Parfiýada-da, Horezmde-de palçyk esasy gurluşyk çig maly bolup hyzmat edipdir. Jaýlaryň diwarlary, arkalary ýa-da gümmezleri örülende, esasan, çig kerpiç ulanylypdyr. Jaýlaryň aşaky düşegi, olaryň üçegi palçyk bilen suwalypdyr. Palçykdan bişen kerpiçler, terrakotalar, jaýlaryň yüzüne ýelmenýän plitalar, ýonekey hem şekilli cerepisalar, diňler, tutuş kapiteller ýasalypdyr. Parfiýanyň hem Horezmiň antik jaý gurluşygy özünüň ýerine ýetirilişiniň gabaralylygy, berkligi hem möçberiniň ululygy bilen tapawutlanypdyr. Olar müňlerçe gullaryň güýji bilen gurlupdyr. Mysal üçin, Parfiýa döwrüniň Merwiniň 6 km aralıgyny öz içine alýan diwarynyň galyňlygy 15 metre, belentligi bolsa 20 metre ýetipdir. Ony salmak üçin onlarça million uly göwrümlü çig kerpiç sarp edilipdir.

Ymaratlaryň binagärlik gurluşynda adamlaryň köpcüklikleýin ulanýan palçyk karkas jaý gurluşygy giňden ýaýrap, olarda gurluşyk agaçlary hem ulanylypdyr. Jaýlaryň eýwanyny, olaryň üstünü ýapmak üçin direg sütünleri bolan pürsleriň giňden ulanylyp başlanmagy has kämil jaýlaryň gurlandygynyndan habar berýär. Parfiýanyň paýtagty Nusaýyň hem antik Horezmiň uly göwrümlü binagärlik ýadygärlikleriniň üstüniň açylmagy we öwrenilmegi kämil hem haşamly jaýlaryň gurlandygyny subut edýär.

Galalygyrdaky köşgүň merkezinde dört sany gönüburçly jaýlaryň üsti pürsler bilen ýapylypdyr. Jaýyň meýilleşdirilişiniň tutýan möçberi boýunça alanyaňda, ol miladydan öňki II-I asyrlaryň jaý gurluşygynda ýuze çykan gümmezli hem eýwanly howlular ulgamynda sütünleriň ulanyp başlan döwri bolupdyr. Bu täzelik soňra Orta Gündogaryň irki orta asyr feodal binagärliginde diýseň ähmiyeti bolupdyr. I-III asyrlarda Horezmiň binagärliginde hem Galalygyrdaky ýaly sütünli jaýlary salmaklyk giň gerime eýe bolupdyr.

§21. Horezmiň heýkeltaraşlygy we amaly-haşam sungaty

Horezmiň heýkeltaraşlyk sungaty. Horezmiň Köne – Was şäheriniň giçki antik döwründe salnan jaýyň esasy zalyndan toýundan ýasalyp, üstünden ýuka ak suwag suwalan heýkelleriň galyndylary tapyldy. Olaryň diňe galybynyň bölekleri saklanypdyr. Heýkelleriň biriniň oturan görnüşde ýasalandygyny aňmak bolýar. Olar özleriniň daşky görnüşi boýunça Türkmenistanyň ýerlerinden daşarda tapylan käbir heýkellere ýakyndyr. Ýokary çeperçilik bilen ýasalan şol heýkelleriň

köpüsi, Toprakgala şäherindäki Horezm patşalarynyň köşgünüň harabalygyndan tapyldy.

Köne Was heýkeliniň bölekleri-de edil merwli uly senetçilik ussahanasynyň hojaýynynyň öýünden tapylan I-II asylrlara degişli gipsden edilen sütüniň ujy (kapitel), antik Türkmenistanda heýkelleriň diňe bir köşklerdir ybadathanalaryň begizi üçin ýasalmandygyna kepil geçirýär.

Beýik zenan hudaýynyň keşbinde güýpli özgerişler, täze eýýamyň ilkinji asyrlarynda, antik Horezmiň heýkeltaraşlyk sungatynda hem bolup geçirýär. Bu ýerde zenan hudaýynyň şekili egni syk dokalan agyr lybasly, aýaklaryny gerip, elindäki çagasyň emdirip oturan görnüşde berlipdir. Yüzlerinde hiç hili duýgy alamaty görünmeýän, kellelerine üç şahly başgap geýen zenan heýkeljikleri bu ýerlerde giňden ýaýrapdyr. Şu hili heýkeljikleriň bölekleri Kuşan döwrüniň Küýzeligyr hem Galalygyr şäherlerindäki küýze bişirilýän küreleriň ýanyndan tapyldy. Olaryň hiç hili duýgy alamaty görünmeýän gödeksi ýüz keşpleri gadymy Gündogar sungatynyň heýkel keşplerini ýadyňa salýar.

Şasenem şäheriniň depeleriniň birinden tapylan mytarada çarpaýa galyp, öň aýaklaryny arça agajyna dirap duran at şekillendirilipdir. Olardaky bezeg şekilleri horezmlileriň ol ýa-da beýleki dini-mifologik garaýyşlaryny aňladypdyr. Bu babatda Koýgyrlangaladan tapylan meňzeş relýefli iki mytara has-da häsiyetlidir. Onda bili pişikler tohumyndan bolan ýyrttyjy jandaryňka, guýrugy ýolbarsyňka, aýaklary ýaly gyryklan atyňka, göwresiniň öň bölegi hem kiçiräk egri çüküklü yüzü grifonyňka çalymdaş jandar şekillendirilipdir. Onuň aýaklarynyň astynda has täsin guşuň şekili bar. Guşuň kellesi, süňkleri, gözleri, ganatlary hakyky görnüşde çekilipdir.

Guşuň uzyn boýny egrelip, ýaşy durugşan adamyň gapdaldan çekilen şekiliň beryär. Onuň tolkun atyp duran egri sakgaly guşuň guýrugyny ýatladýar. Guşuň döşünde-de ýaş adamyň şekili bar. Daralan saçy gulaklarynyň ýeňsesinde, gulagynyň syrgasy bar. Munuň näme many aňladýanyny diňe çak etmek mümkün. Ol Gandymgaladan tapylan mis heýkeljikler bilen çalymdaş. Ilki ony mukaddes aýal hudaý Anahitanyň şekilidir diýlip hasap edilýär. Soňra bolsa ony induizmiň mifologiyasyndaky hudaý aýal Kaliniň keşbi hökmünde kabul edilýär. Örän üýtgeşik bolan bu tapyndy ussatlyk bilen ýasalypdyr. Çeper täsirliliği hem taslamasyň bütewiligine garanyňda, ol ysly çöp ýakylýan gap ýa-da çyra bolaýmagy ähtimaldyr. Hindistan bilen has irki döwürlerde gatnaşyklaryň başga mysallary ýogam bolsa, olar gjıräkki döwürlerde ýuze çykypdyr.

Türkmenistanyň demirgazyk böleginde ýerleşýän Horezm döwletiniň gadymy şekillendirish sungaty milli medeniýetimiziň aýratyn gymmatly hazynasyny özünde jemleyär. Taryhy tapyndylarda Horezmiň medeni ilat merkezleri bolan

Duzgyrgan (miladydan öňki VI-IV asyrlar), Ýasygyrdan (miladydan öňki VII-VI asyrlar), Küýzeligyr galasyndan (miladydan öňki VI asyr), Toprakgala ýadygärлигinden (miladydan öňki IV-III asyrlar), Galalygyr ýadygärliklerinden (miladydan öňki VI-I asyrlar), Köne Was ýadygärliginden (miladydan öňki IV – miladynyň IX asyrlary) tapylan önümler has-da öwrenilmäge degişlidir. Guýsaýylara degişli obalardan galla saklanýan humlaryň, uly küýzeleriň hem-de daş owguçlaryň tapylmagy hem ýerli ýasaýjylaryň amaly-haşam sungatynyň ösüş derejesini öwrenmäge mümkünçilik berýär.

Küýzeligryň däne saklanylan çukurlaryndan bir möhüriň bölek palçygyň yüzüne urlan uly sekili tapyldy. Onda sekillendirilen düýrlenip ýatan ýylanyň töweregini diş-diş bolup uzalýan şöhleler gallap dur. Ony duş gelýän suwuň nyşany (ýylan) hem Günüň nyşany (şöhleler) jemlenipdir diýip hasap etmegem mümkün. Sebäbi miladydan öňki IV-III asyrlaryň Horezm gap-gaçlarynyň bezeglerinde hut şoňa meňzes sekilleriň bolmagy şeýle diymäge esas berýär.

Keramika mytaralaryň tekiz tarapyna bir görnüşde urlan möhürleri-de terrakota tapyndylarynyň toparyna goşmak mümkün. Galalygyrdan tapylan mytaralar-daky sekiller sýužetleri babatda juda köp dörlü. Olaryň arasynda agajyň gapdalyn-daky örküçli düýäniň üstünde oturan adamyň sekilem, eli naýzaly, bir gapdalyna hanjar gysdyrylan, bezemen ata atlanañ adamam, rowaýaty jandar bilen eli naýzaly söweşyän adamam, ýaýbaň agajyň şahasynda oturana çalymdaş sugunam, solýar hudáyna peýkam atyp duran sugunyň sekilem bar. Şuňuň ýaly bezegli mytaralar Horezmiň beýleki ýadygärliklerinde-de gabat gelýär.

Horezmiň sungatynyň koroplastika tapyndylarynda Eýran bilen baglanyşkly meňzeşlikleriň bardygy açık bildirýär. Emma Horezmiň sungatynyň Mesopotamiýanyň sungaty bilen baglanyşygynyň has-da gadymydygyny arheologiki tapyndylar subut edyärler. Ol baglanyşygyn kökleri Ahemenileriň agalygy döwründe, olara tabyn welaýatlaryň ilatynyň arasynda saklanyp galan däpler bilen bagly bolmagy mümkün. Miladynyň öňki IV-III asyrlar tutuş Gündogarda bolşy ýaly, Türkmenistanyň ýerlerinde hem uly syýasy sarsgynlyklaryň bolup geçen döwri hasaplanylýar.

Ahemeniler döwletiniň ýykylmagy, Aleksandryň ägirt uly imperiýany döretmegi, Aleksandryň ölmegi bilen imperiýanyň synmagy, ýurduň az wagtlyk Selewkiler patyşalygynyň düzümine girmegi, miladydan öňki III asyrda doganlar Ärsak hem Tiridatyň baştutanlygynda ýerli halklaryň gozgalaň döwrüň iň möhüm taryhy wakalary hasaplanýar. Şolaryň döwründe Ahalteke topragynda ilkibada kiçiräk Parfiýa patyşalygynyň döremegi, soňra ägirt uly Parfiýa döwletiniň döremegine getirýär. Miladydan öňki II-I asyrlarda onuň serhetleri günbatarda Siriýa hem Ermenistana, gündogarda Baktriýa hem Hindistana çenli aralygy

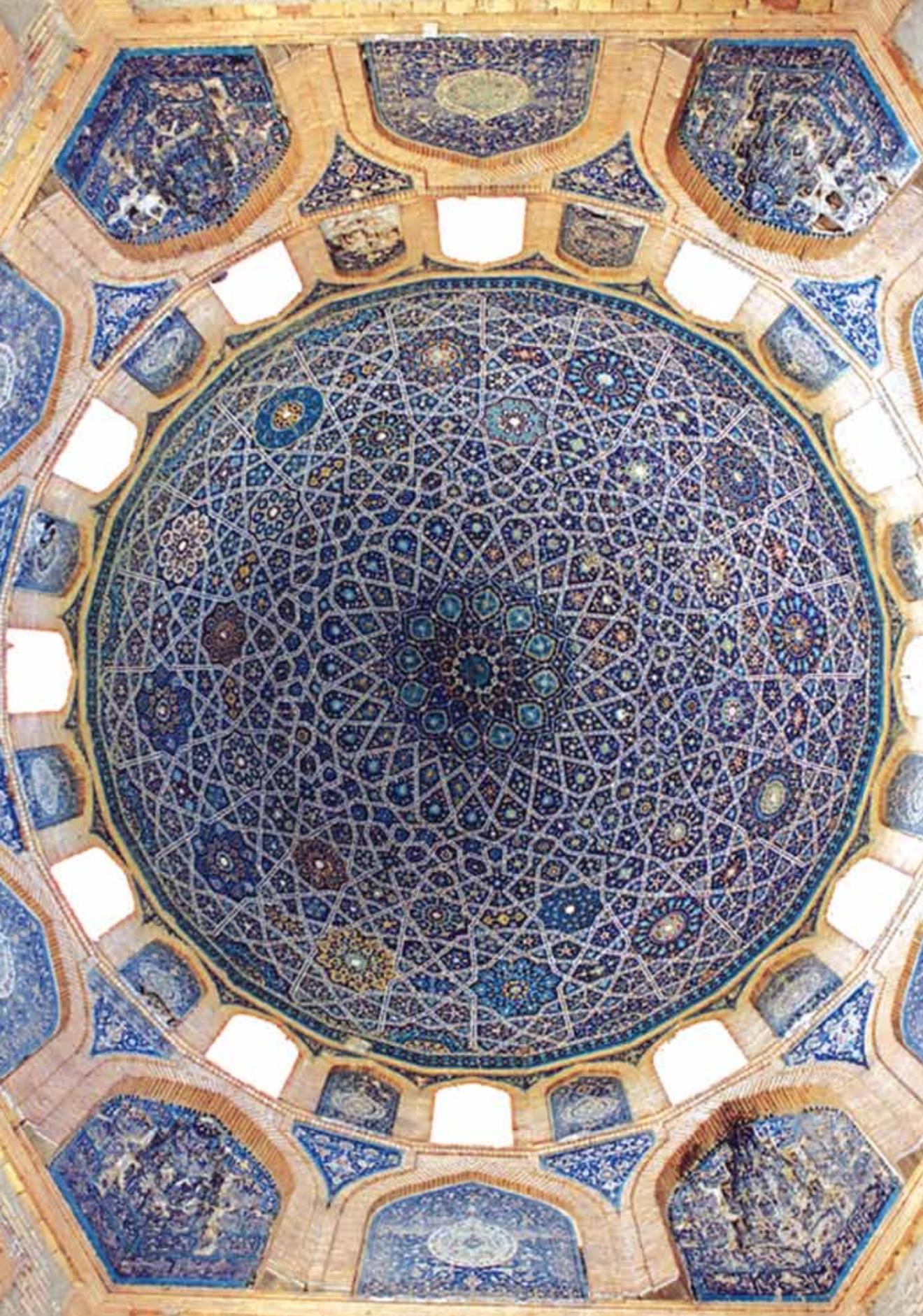
éyeläp, syýasy taryhyň sahnasynda tä miladynyň III asyryň birinji çärýegine çenli öz kuwwatyny saklapdyr. Makedon-selewki ýörişleriniň çygryndan daşarda galan Horezm Ärşakylar döwründe-de öz syýasy özbaşdaklygyny saklapdyr.

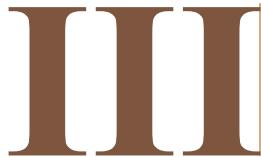
Miladydan öňki asyrlaryň ahyrlarynda hem-de täze eýýamyň başlarynda gul eýeçilik gurluşy täze emele gelen döwletleriň jemgyyetçilik durmuşy gatnaşykla-ryň esasyny düzüppdir. Olarda patriarchal gurluşyň galyndylary-da ep-esli mukdar-da saklanyp galypdyr. Ol aýratynam, şäherleri maldarçylyk önümleri bilen üpjün edýän Ärşakylaryň goşunyna köp mukdarda gaýduwsyz esgerleri beryän sähralylaryň arasynda berk bolupdyr. Rim goşunlary olaryň okgunly zarbalaryna tap getirip bilmän, ençeme gezek yza çekilipdir. Uly oazisleriň çäginde dörän gady-my şäherler täze dörän döwletleriň medeni ojaklaryna hem-de hünärmentçiliğin merkezlerine öwrülipdirler.

Parfiýanyň, Horezmiň monumental heýkeltaraşlykdyr nakgaşçylyk sungaty-nyň diwar ýüzi heýkelleri hem bezegleri özleriniň özboluşlylygyny, ýokary ce-perçiligini saklapdyr. Olar plastika amaly sungatyna, ýagny keramika önümle-rinde, şeýle-de metal önümlerinde-de öz ornunu tapypdyr. Parfiýanyň ajaýyp halylary greklerdir rimlileriň arasynda-da şöhratlanypdyr. Emma, ýokarda aýdy-lyşy ýaly, güýçli ösýän gul eýeçilik jemgyyeti şäherleriň ýokary göterilmegine, binagärligiň pajarlap ösmegine oñaýly şert döredipdir.

Miladydan öňki III-II asyrlarda (“Irki Kangýuý döwri”) keramika ritonla-ryny taýýarlamak Horezm küýzegärleri üçin hem häsiýetli bolupdyr. Galalygyr şäherinden tapyлан süýrgült keramika ritonyň aşaky ujunda atyň protomasy şe-killendirilipdir. Şonuň ýaly at kelleli ýa-da grifonly gaplar Koýgyrlangala şähe-rinden hem tapyldy.

Ellinçilik döwründe zenan hudaýlar sungatda aýratyn gzyylanma döredipdir. Aýratyn hem Isida, Demetra, Kibela we başgalara sežde etmekligiň giňden ýaýramagy hem muňa şayatlyk edýär. Demirgazyk Parfiýanyň hem Horezmiň ilaty-da bu babatda çetde galmandyr. Ol ýerlerde ýerli beýik zenan hudaýlara sežde etmeklik giňden ýaýrandygy barada ýazuw çeşmelerinde maglumat beril-meýän hem bolsa, ownuk terrakota heýkelleriniň ýasalyp ýaýramagy olara sežde edilendigine şayatlyk edýär. Umuman, antik Türkmenistanyň terrakotalary diňe dini ideologiýanyň bir görünüşini şöhleendirýändigi üçin däl, eýsem sungat eseri hökmünde-de ägirt uly gzyylanma döredýär. Olarda bize gelip ýetmedik diýen ýaly ýerli monumental heýkelleriň nähilidir bir umumy alamatlarynyň ösüşi öz beýanyny tapypdyr, köp möçberde döredilen ol heýkeljiklerde halkyň dünýäga-raýşy azda-kände şöhleendirilipdir.





§22. VIII-IX asyrlaryň binagärligi

Türkmenistanda VI asyrda Hosrow Anuşirwan döwründe kanunlaşdyrylan Awestanyň gadymy beýanlarynda ýer eyeleriniň täze gatlagy bolan mülkdarlaryň emele gelýän feodal gurluşyň şartlarında olaryň ýurduň syýasy hem ykdysady ykbalynda möhüm orna eýe bolandygy düşnüklidir. VI-VII asyrlarda Günorta Türkmenistanyň welaýatynda Sasanylar döwletiniň çygryna oňyn ýagdaýda gi-renem bolsa (Horezm Afrigileriň tabynlygynda bolupdyr), hakykatda, ol kiçiräk ýarym özbaşdak hanlyklara bölünipdir. Olaryň häkimleriniň her biriniň aýratyn ýerli dereje atlary (titullary) bolupdyr: Merwde – mahuýe, Sarahsda – zaduýe, Abiwertde – bahmana, Nusaýda – obraz, Horezmde – hosrow (ýa-da Horezmşa), Žürjanda – gul. Olaryň tabynlygynyndaky ownuk mülkdarlaryň ýarym garaşlyly-gy sebäpli, ol hanlaryň häkimiýeti berk bolmandyr. Her näme bolsa-da, ol han-lyklaryň ýurduň syýasy taryhynda, medeni durmuşynda ähmiýeti uly bolupdyr. Şol döwürde Merwde ajaýyp akyldarlaryň ylym-bilim işgärleriniň ençemesi ýe-tişipdir. Şolaryň biri-de Hosrow Anuşirwanyň weziri Buzurgmihr bolup, onuň pähim-páyhasy barada köpsanly rowaýatlar döredilipdir. Lukman, filosof Bar-zue, Gündogaryň görnükli jahankeşde şahyr-sazandası Barbut hem şolaryň biri bolupdyr. Daşyndan seredeniňde kuwwatly ýaly görünýän Sasanylar döwletiniň syýasy gurluşynyň gowşaklygy VII asyryň ortalarynda arap basybalyjjylarynyň ýeňiň gazanmagyna amatly şert döredipdir. Netijede, Horasanyň hem Horezmiň welaýatlary Omeýatlar neberesiniň çygryna girýär. Arap basybalyşlary tabyn edi-ßen halklaryň başyndan uly betbagtylyk bolup inipdir.

VIII asyryň ortalarynda Merw Abu Müslimiň Omeýatlara garşı hereketiniň merkezine öwrülýär. Ol häkimiýet başyna Apbasylar halyflygyny getiren Horasan ilatyna daýanypdir. Şeýlelikde, Horasan bilen Horezm syýasy taýdan aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Galyberse-de, VIII-IX asyrlarda bütün Horasan şäherleri yl-myň-medeniýet ojaklaryna öwrülip, bu ýerlerde ajaýyp döwlet işgärleriniň, ser-kerdeleriň, alymlaryň ençemesi döreyär. Hatda halyf Mamunyň döwründe Merw az wagtlyk halyflygyny paýtagt şäheri hem bolupdyr.

VI-VII asyrlarda Türkmenistanyň ýerleriniň birgiden ownuk mülklere bölünendigine ýazuw çeşmeleri shaýatlyk edýär. Bütin Orta Aziýada bolşy ýaly, bu

ýerde-de uly antik şäherleriň pese gaçmagy, käte bolsa bütinleý taşlanmagy, kiçi şäherleriň bolsa heläk bolmagy ýaly ýagdaýlar ýüze çykypdyr. Horezm patyşalarynyň ýaşan Toprakgala hem-de Ärsaklaryň mülki bolan Mitridatokert ýasa-magyny bes edýär. Şeýle-de bolsa bu döwürde Täze Nusaýda, Merwde ýasaýýş dowam edipdir. Hatda Merwde VI asyrda şäheriň ýerleriniň köp bölegi boş ýatan Gäßürgalanyň gala diwarlaryny täzeden dikeltmek işleri-de amala aşyrylypdyr. Häzir kanalyň suwy bilen suwarylýan Merwiň demirgazygyndaky çöllük zola-gynda, Köpetdag eteklerinde, Horezmiň Bürgütgala oazisinde biri-birinden üç kilometre çenli aralıykda ýerleşen uly depeleri görmek bolýar. Olar mülkdarlaryň goragly ýeri bolup, töwereginde kiçirák obalaryň harabaçylyklary ýaýrap ýatyry. Öz döwründe bu galalar ilateň daşky howplardan gorapdyr, olar gala diwarlarynyň aňyrşynda durup, özlerini hem maşgalalaryny gorapdyrlar. Ol mülkleriň hem obalaryň göwrümi, tutýan meýdany onçakly uly bolmandyr. Emma Horezmiň bu döwründe ýasaýşyň möwç uran ýerleri şäherler däl-de, obalar bolupdyr.

Dini ynançlary. Antik döwürde ýaşan adamlar özleriniň sežde edýän hudaý-larynyň birine Ardwisury-Anahita diýipdirler. Anahita suwuň we hasylyň, malla-ryň howandary bolupdyr. Bu hudaýlaryň şekillerine paleolit, mezolit, neolit za-manlarynda-da gabat gelýäris. Yöne bürünç eýýamlaryna degişli Namazgadepe, Garadepe, Altyndepe, Pessejikdepe we başga galalarda tapylan olaryň keşpleri dürli-dürli bolsalar-da, örän täsin hem haýran galdyryjydyr. Hakyky keşbe geti-rilen Garadepäniň aýal hudaýy palçykdan ýasalyp, ýaş aýalyň bedeni görmegeý çekilipdir. Altyndepeden tapylan garry aýalyň keşbi jadygöýün ýa-da juda köp ýaşan garry aýalyň keşbini aňladýar. Emma ýaş aýal hudaýlary antik eýýamlarynyň ahyrlarynda söýgi hudaýlary bilen çalşyrylypdyr. Meşhur alym W.M.Massonnyň bellemegine görä, eneolit, bürünç we antik döwürleriniň kiçijik terrakotaly aýal hudaýlarynyň heýkeljikleri bilen hiç hili baglanyşygy bolmandyr. Bärde çe-perçilik döredilişiň düýpli aýratynlygy duýulýar.

S.A.Tokarewiň aýtmagyna görä, bu dinler “Gadymy Gündogaryň halklarynyň dini ynançlaryna meňzemeýän, özboluşly ýol bilen ösen din bolupdyr”. Bu diniň esasy ýol-görkeziji kitabı “Awestadır”. Aýtmaklaryna görä, Awesta öz düzümine 21 sany hudaýlara bagışlanan aýdym alypdyr. Olar dürli wagtlarda döredilipdir. Iň gadymkysy (miladydan öňki 7 asyr) Gaty bolup, ol öz içine Awestanyň esasy kitabı bolan Ýasnany, ýagny gimnleri we dogalar kitabıny girizipdir. Awestanyň esasy taglymaty dünýä ýagtylyk bilen garaňkylygyň, ak bilen garanyň, ýağşy bi- len ýamanyň arasyndaky görüşlerden ybarat bolup durýar. Onuň birinjisi ýagty ruhuň – ahurlaryň, ikinjisi garaňkylygyň ruhlary hasaplanýan döwlerden durýar. Birinjiniň başında hudaý bolup Ahura-Mazda (akyllı) durýar. Ol ähli ýagtylyklary, arassalygy, akyllılygy, adamlara peýdaly zatlary (ýeri, suwy, ody) döredýär. Onuň garşysyna Angra-Maýnýu – çöli, ýýrtyjy haýwanlary, ýylany we ýürek bu-laýy süýrenijileri, hasylszlygy, keseli we ölümü döredýär. Awesta hemmeleri Ahura-mazda çokunmaga we döwlere garşı durmaga çağyrýar.

Ahura-Mazda hudaýlygy Zoroastrdan-da öň bolan bolmagy mümkün. Şol sebäpli-de ikä bölünyän bu din baş hudaýlarynyň ady boýunça mazdakizm diýip atlandyrylýar. Zoroastr pygamber hökmünde öňe çykyp, ol Ahura-Mazda hudaýyny beýgeldýär, köphudaýlygy kiçeldýär, olaryň käbirini baş hudaýň nusgası hökmünde hasaplaýar. Netijede, zoroastrizm döwründen öňki hudaýlaryň hataryna Anahita giren hem bolsa, zoroastrizmiň döremegi bilen onuň heýkelleriniň meşhurlygy kem-kemden pese gaçypdyr.

Zoroastrizm dini ilkinji Ahemeniler şalarynyň döwründe döwlet dini hasaplaýnypdyr (Kir, Kserks we Dariý döwründe), ýöne Artekseriks II döwründe (miladydan öňki 404-359 ýý.) Anahita hudaý täzeden döwlet dinine öwrülipdir. Anahitanyň heýkelleri Wawilon, Ekbatan, Persepol, Baktr, Damask we Suzy ýaly şäherlerde täzeden dikeldilýär. Anahita bilen deň hatarda Mitra dini hem dikeldilýär.

Aleksandr Makedonskiň gelmegi bilen, Gündogarda grek-ellin döwletleri döränden soň, olarda ýöredilýän dini akymlaryň ýerli dinler bilen özara baglaýsygy bolup geçýär. Bütin ýurtda ot ybadathanalary gurlup başlanýar.

Ýerli zoroastrizmde-mazdakçylıkda ossuarilere jaýlamak däbi giňden ýaýrap başlaýar. Olar ýörite keramikadan ýasalan öýjagazlarda merhumyň süňklerini ýerleşdiripdirler. Türkmenistanda VI-VII asyrlarda Sasanylaryň agalyk eden döwründe zoroastrizm dini juda köp böleklerre bölünip ownaýar, netijede, ol özünüň güýjüni ýitiryär, ony mazdakçılık hereketinde hem aýdyň görmek bolýar. Alym N.W.Pigulewskaýa ony “göwrümler saklanyp, ýöne mazmuny ýiten” diýip jaýdar häsiýetlendiripdir. Şol sebäpli-de zoroastrizm dini täze gelen yslam dininiň urguşyndan adamlaryň aňyndan tiz düşüp galypdyr. Emma etnograflaryň aýtmagyna görä, mazdakçılıgyň düzgünleri tä XIX-XX asyrlara čenli käbir ýerlerde saklanypdyr.

Türkmenler tarapyndan Yslam dininiň kabul edilmegi we onuň anyk netijeleri barada al Birunynyň we başga-da alymlaryň taryhy golýazmalarynda duş gelýäris. VII asyryň ahyrynda Merwiň ilaty, 712-nji ýylda bolsa Horezmiň ilaty yslam dinini kabul edýär.

Beýik Üyepik ýolunyň Türkmenistanyň üstünden geçmegi onuň halkara abraýyny ýokary galdyrylpdyr. Heniz Parfiýa döwleti döwründe Hytaý harytlary bu söwda ýollary arkaly grek-rim dünýäsine äkidilipdir. Türkmenistan Gündogar ýurtlary bilen Günbatar ýurtlaryny gatnaşdryýan köpri bolup, halklaryň medeniýetlerini ösdürmäge önjeýli goşant goşupdyr.

Sasanylar döwründe Türkmenistanyň çäklerinde medeniýetde ep-esli önegi-dislik bolupdyr. Şol döwürlere degişli onlarça ýasaýyş desgalarynyň ýadygärlikle-



38-nji surat. Sasany patyşasy. Meleheýran. Sirmaý. VI-VII asyrlar

ri häzirki Baharly we Kaka etraplarynda saklanyp galypdyr. Sasanylar döwründe Merw şäheri Horasanyň dolandyryş merkezi we welaýat häkiminiň paýtagt şäheri bolupdyr. Bu welaýatyň çäginde şäher görnüşli obalar: Topdepe, Torgaýdepe, Garadepe we beýlekiler ýüze çykypdyr. Bu döwre degişli ýadygärlilikleriň hatarynda VI-VII asyrlara degişli Uly Gyzgala Gäßürgalanyň günbatar tarapynda emeli galdyrylan beýik depäniiň üstünde gurlupdyr. Ol bina öz döwrüniň mülk gurluşygynyň habarçysy hökmünde biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Häzirki günde Gyzgala ýadygärligi taryhy binagärligiň asyl nusgasy hökmünde goralyň saklanýar.

Demirgazyk Türkmenistanyň afrigileriň agalygy döwrüniň ýadygärliliklerinden Gabatgala, Pilgala, Köne Was, Maňyrgala, Galalygyr ýaly şäherler bolup, olarda çeper hünärmentçilik önumleri öndürilipdir.

Orta Azíyanyň çäklerinde Kuşan imperiýasy ýkylandan soň, taryhda hionitler, abdallar (eftalylar) ady bilen belli bolan taýpalar peýda bolýar. Gadymy çeşmelerde olara “ak hunlar”, “hionitler”, “kidarlylar”, “eftalylar” kähalatda bolsa “abdallar” diýlip atlandyrylypdyr. Eftalylara degişli ýadygärlilikler Günbatar Türkmenistanda Dehistanyň yerlerinde ýüze çykan Gökjük, Şawdyz, Hanlydepe ýaly senetçilik merkezleri döräpdir. Geçirilen arheologiki barlaglaryň netijesinde Daşoguz welaýatyň çäklerinde Köne Was we Gaňňagala şäherleriniň üsti açyldy.

Irki orta asyrlarda häzirki Türkmenistanyň yerinde köphudaýlylyk bolup, ilat onlarça hudaýlara ynanydpdyr. Gadymy otparazçylyk pygambarı Zaratuštra, aýal hudaýy Anahita hem-de gyz hudaýlary, Olimpiá ybadathanasynyň 12 hudaýlary-olaryň baş hudaýy Zews, zaroastrizm-otparazçylyk, mazdakçylyk-Mazdagyný ýolbaşçylygynda ýüze çykan otparazçylyk dininiň täze akymy, hristiançylyk, buddizm we başga-da käbir sežde edilýän hudaýlar bolupdyr.

Gadymy senetçilik sungatynyň käbir görnüşleri, olaryň ýerine ýetiriliş usuly irki orta asyrlarda hem saklanyp galypdyr. Emma ykdysadyyetiň ösmegi ýokarlyk gatlagyň ýasaýsyny has-da gözelleşdirmäge bolan isleginiň artmagy, olaryň estetiki garaýışlarynyň hem ýokarlanmagyna alyp barýar. Şonuň üçin olar öz bezemen jaýlarynyň, köşkleriniň diwarlaryna söygüli gahrymanlarynyň ýa-da öz görkezen gahrymançylyklary baradaky suratlaryny çekdiripdirler. Orta Azíyanyň alymlarynyň tekrarlamagyna görä, bu eýyamyň sungat eserleri gündeden-göni gahrymançylyk bilen bagly bolup, olarda halkyň rowaýatlaryna siňen gahrymanlar suratlandyrylypdyr.

Irki orta asyrlaryň çeper hünärmentçiliği. Daş ýonujylyk sungaty (glip-tika). Irki orta asyrlara degişli az sanly sungat eserleri bolan gemmalar V-VII asyrlarda Türkmenistanyň yerlerine giňden ýárapapdyr. Sasany döwrüniň gemma-intaliýa galyndylary Merwden tapylýar. Tapyndylar käte tekiz ýa-da güberçek süýrgült daşyň ýüzi oýulyp, ýüzüge oturdylypdyr, olar “ýalan yüzükler” diýlip atlandyrylypdyr. “Ýalan yüzükler” tegelek, assimetrik monjuklaryň hilinden bolup, olarda ýüp geçirer ýaly uly deşik goýlupdyr. Sasany gemmalarynyň şekili, zo-

roastrizmiň dörlü nyşanlary şekillendirilipdir. Olarda baldakly gunça (haomanyň gunçasy diýlip çaklanýar), alawlap duran ot, ýarymaý görnüşli mährap, ganatly Seroş, zebu şekilli öküz, ylgap barýan dag tekesi, saýgak, sugun, içýan (Ýyldyzla-ryň nyşany bolmagy mümkün) ýaly jandarlaryň şekilleri bar.

Bu gemmalaryň aglabı köpüsü ýerine ýetirilişi boýunça ortaça, şekilleriniň görnüşi hem öňden lenç edilen zatlar. Olar başarıjaň daş ýonujy-hünärmenler taraipyndan köp mukdarda öndürilip, alyjylaryň belli bir gatlagynyň islegini kana-gatlandyrmagá niýetlenilipdir. Gemmalardaky meňzeş sýužetleriň Merwden baş-ga-da Eýran, Kawkaz, Hindistan, Gündogar Türküstan ýaly ägirt uly sebitlerde duş gelýär. Netijede, şekillendirish sungatynyň bu görnüşi irki feodal jemgyyetine hem mahsus bolupdyr.

Basma şekiller (bullalar). Sungaty öwreniş ylmy dörlü görnüşli enjamlaryň yüzündäki basmalary öwrenýär. Basmalar düýrленen ýazuw resminamalaryna, içi harytdyr-iýmitli hatalara ýa-da berklernen gapy geçelgelerine möhür (“plomba”) hökmünde basylýar. Şeýle basmalara “bullalar” diýilýär. Ylymda käbir maglu-matlaryň ýetmezçiligini göz öňüne tutsak, miladynyň birinji asyrynda Günorta Türkmenistanyň yslamdan öňki sungatyny öwrenmek üçin bullalar giçki parfyan we sasany döwrüniň taryhy we medeni meselelerini çözmezdikde esasy çeşmele-riň biri bolup hyzmat edýär. Artyk demir ýol menziliniň golaýyndaky Akdepede geçirilen gazuw-barlag işleriniň netijesinde, bu ýerden bullalaryň onlarça nusga-lary ýuze çykarylýar.

Baýramalynyň demirgazygyndaky Göbeklidepede gazuw işleri geçirilende belent bina bilen bir hatarda, dörlü sýužetler şekillendirilen bullalaryň giden bir toplumynyň üstü açylýar. Bullalaryň köpüsünde birnäçe basma şekilleri goýlupdyr. Şekilleriň köpüsü sasany gliptikasynyň şekillerinde, ýagny düye, ganatlaryny gerip duran guş, ýolbars bilen söweşip duran pälwan, jübüt we ýeke duran goýunlar, ga-natly at we şuňa meňzeşler çekilipdir. Bullalarda juda seýrek şekillere hem duşmak bolýar. Mysal üçin, meýdanyň aňyr çetinde ýerleşdirilen agajyň öňünde duran at ýa-da iki tigirli söweş arabasyndaky Mitra hudaýy ýaly şekiller çekilipdir. Akdepe bullalarynyň esasy bölegi VI asyra, VII asyryň birinji ýarymyna deşişlidir.

VI-VII asyrlarda bütün Orta Gündogarda täze batyr esgerleriň gatlagy kemala gelýär, eposlar döräp ugrayár. Olaryň gahrymanlary bolan erkin, batyr ýigitler ýurtdan-ýurda aýlanyşyp, şahsy söweşleri geçirip, edermenligi görkezip, ömürle-riňi tamamlayarlar. Şonuň üçin şekillendirish sungatynyň mazmunynda esasy here-keit edýän güýç, patşalar bilen bile serkerdeler şekillendirilipdir. Serkerdeler bi-len bile edermenlik görkezýän ýigitler ýa-da fantastiki güýçler bilen darkaş gurup, olardan üstün çykyp, hökümdaryň ýa-da hökümdar derejeli zenan maşgalanyň elinden sylag alyp duran gerçek erkek kişi şekillendirilipdir.

§23. VIII-IX asyrlaryň amaly-haşam sungaty

Irki orta asyrlarda iri ýer eýeleri ýuze çykyp, olar uly mülkleriň eýesi bolup-dyrlar. Bu döwrüň çepeçilik sungatynyň ösüş derejesini kesgitlemek üçin ýeterlik sungat eserleri azdyr ýa-da olar saklanmandyr. Saklanyp galan tapyndylardan bolsa Anikow çanagyny (Ermitažda saklanýar) hem-de Margianadan tapylan baý daýhanyň durmuşyny suratlandyrýan uly küýze (Döwlet muzeýinde) gabyny my-sal görkezip bolar.

Irki orta asyrlaryň amaly-haşam sungatyna baha bermek üçin grek medeniyetiniň türkmen medeniýeti bilen goşulyp-garyşmagy bolup geçenligini taryh ylmynda doly ykrar edildi. Äpet galalaryň, sünnañenip ýasalan heýkelleriň, diwar suratkeşliginiň, amaly-haşam sungatynyň bir maksada gulluk edip örän sazlaşyklı ösüşine, bir agyzdan ellinçilik akymy diýlip ykrar edildi. Şeýle-de Hindistanyň Gandhar mekdebineniň, Sırıýanyň Palmir mekdebineniň sungat akymlarynyň türkmen sungatyna aralaşmagy, emma muňa garamazdan, ýerli sungat mekdebiň öz ýüzüniň saklanmagy örän gymmatly aýratynlykdyr.

Araplaryň ýurdumyaza gelmeginiň yz ýanyndaky pese gaçmadan soňra, täze ýokary göterilişiň ýuze çykmagynda Apbasylar halyflygynyň alyp baran üstünlikli içeri we daşary syýasaty, ylym-bilim ulgamyndaky döredilen şertler, halkara gatnaşyklary oña uly itergi beripdir. Bazarlarda, alys ýurtlardan getirilen bezegli gap-gaçlaryň peýda bolmagy, ökde hünärlı küýzegärleriň öz ýurtlaryndan has uzaklardaky şähererde bolmagy, hünärmentçiliğiň ösmegine, öz ýerli önemle-rinden tapawutlanýan gap-gaçlary ýasamaklary, alyş-çalşyň giň gerim almagyna, söwda gatnaşyklarynyň ösmegine getiripdir, onuň üçin bolsa şert döredilipdir.

VIII asyrda Türkmenistanda keramiki gap-gaçlary bezemekde uly önegidişlikler bolup geçýär. Merwiň günorta böleginde yerleşen keramikaçylaryň syrgy-nyndan VIII asyra degişli küýzegärleriň küreleriniň 15-e golaýynyň üsti açyldy. Olaryň golaýndaky zaýa öňümleriň taşlanan üýşmeginde özünüň hili boýunça gödeksi hem nagysylanmadyk, juda az mukdarda güberçek, köplenjem ösümlük şekilli nagysly gap-gaçlaryň bölekleri tapyldy. Olaryň daşyna ösümlik baldaklary, üzüm hoşalary, kiçijik ýaprakly şahalar, täsin güljagazlar çekilipdir.

Gaplardaky nagyslar VI-VII asyrlardaky sogdy hem eýran-sasanylarynyň dokma öňümlerindäki nagyslary ýatladýar. Nagyslar bişirilmedik, palçykdan edi-ßen öňümlere basyllypdyr. Bu usul arap dünýäsiniň Alynty Aziýa welaýatlarynyň orta asyr keramikasynda giňden ulanylypdyr. Olar aslynda-da Horasana şol ýer-den ýaýran bolmagy ähtimal, emma bu usul bu ýerlerde tiz ýatdan çykarylypdyr.

VIII-IX asyrlaryň dokmaçylyk sungaty. Türkmenistanda dokmaçylyk öz gözbaşyny örän gadymy zamanlardan alyp gaýdýar. Dokmaçylygyň halkymyzyň gadymy senetleriniň biri bolandygyny dörlü taryhy çeşmeler şaýatlyk edýär. Mata

we matadan öndürilen önumler şekillendirilmiş sungatymyzda hem öz beýanyny tapypdyr. Irkirák döwülerde Türkmenistanyň ýerlerinde bezeg matalary ýüñden, kenepden we pagtadan öndürilipdir. Ýüñden nagysly, ýukajyk ýüñ matalar bilen bir hatarda haly-palas we keçe önumleriniň öndürilmegine-de uly itergi beripdir. Orta asyr Gündogarynda dokmaçylygyň gülläp ösen, şöhrat gazanan merkezi – Merw bolupdyr. Bu ýerde dokmaçylyk käri heniz araplaryň gelmezinden ozal kemala gelipdir. VI-VII-asyrarda Sasany patyşalary Hosrow I we Hosrow II döwründe ýaz lybaslary ýupekden hem nahdan mata dokalypdyr, güýz üçin niýetlenilen matalara ýüñem goşulypdyr.

Arap alymy at-Talyby Merwiň mulham atlandyrylýan geými barada ýazýar. Irki orta asyr döwründe ol iň ajaýyp geýim hasap edilipdir. Mulham geými Bagdadyň bezemen geýinýän zenanlary üçin aňrybaş geýim bolupdyr. Bu döwürde Merwiň döwlet ussahanalarynda hem “tiraz” diýlip atlandyrylýan, örän gymmatbahaly, owadan nagysly mata öndürilipdir. Halyf Mahdi şol ussahanalary dolandırmak üçin öz ynamdar adamlaryny belläpdir, ýerlerden dokma önumlerini salgыt hökmünde ýygnapdyr. Netijede, bir gezekde Horasandan ýygnalyp Bagdada ugradylan harytlar bilen 27 mün geýim-gejim ugradylypdyr. Başga bir gezek bolsa matalaryň dürli görnüşleriniň 1187 sany dolanan bölegi ugradylypdyr. Halyf al-Mamunyň özi Merwiň ýumşak nah matalaryny örän gowy görüpdir. 922-nji ýylla arap ilçisi Ibn-Fadlanyň oguzlaryň goşunbaşysyna elten sowgatlarynyň arasynda-da Merwiň geýim-gejimlerem bar eken.

Erkgalada geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde miladynyň II-III asyralaryna degişli ýüpek, nah, ýüñ we zygyr matalarynyň galyndylary tapyldy. Şol tapyndylar alym Ý.F.Fedorowîc tarapyndan içgin öwrenilipdir we ol ýerli dokmaçylygyň Hytaýyň we Hindistanyň dokmaçylygyna täsiriniň yetirendigini belleýär. Merwden tapylan şol matalar jalbar, ýektaý, don, keltekçe, paşmak (matadan edilen aýakgap) we tahýa tikmek üçin ulanylýpdyr.

VI asyrda mata önumçılıgında uly üýtgeşmeler bolup geçýär. Öňler pagta öndürmek Türkmenistanyň we Orta Aziýanyň artykmaçlygy hasap edilen bolsa, indi ol Parfiýanyň üsti bilen Hytaáya we Uzak Gündogaryň beýleki ýurtlarynda ýaýrapdyr. Bu döwürler Merwde, Sarahsda we Nusaýda ýüpek öndürilipdir. Ýüpek mata egin-esik, tuty üçin, öý bezeg işlerinde sarp edilipdir. Ýüpek matalar kaşaň köşkleriň otaglaryny bezemekde-de giňden ulanylýpdyr.

V-VI asyrarda Merwde dokalýan iň gymmatbahaly mata tiraz bolup, onuň öndürmesi çylşyrymlı ekeni. Irki döwülerde ony nah, zygyr, ýüñ we zer ýüplüklerini goşmak arkaly dokapdyrlar. Soňra tiraz dokalandı, ýüpek ýüplük hem goşulypdyr. Zer we ýüpek ýüplükleriniň köp goşulmagy merw tirazyna ýumşaklyk hem öwüşsin beripdir. Tirazdan erkek hem aýal adamlar üçin donlar, ýektaýlar, keltekçeler we ýapynjalar tikilipdir. Olary hökümdarlar, begzadalar we baý gatlagyň adamlary geýipdirler. Tirazy köşgүn içki diwarlaryny, äpet penjirelerini, kүñrelerini tutulamakda, hatda hökümdaryň tagtyny bezemekde-de ulanypdyrlar.

Merwde dokalan tirazy Konstantinopolyň, Bagdadyň, Damaskyň we Kai-riň köşklerini bezemekde-de peýdalanydpdyrlar. VII-X asyrлarda Wizantíyanyň, X-XV asyrлarda bolsa Günbatar Ýewropanyň köşkleriniň we buthanalarynyň diwarlarynda sekillendirilen suratlarda döwlet hem din işgärleriniň egninde merw tirazyny görmek bolýar.

Merwde ýene-de uly islege eýe bolan mahmal hem-de burud atly zerli ala mata dokalypdyr. Türkmen alymlary tarapyndan Türkmenistanda irki döwürlerden ýola goýlan burud matasynyň hem tiraz ýaly Merwde dokalandygyny we ondan zerli ala don tikilendiği subut edildi. Emma soňra zerli matadan tikilen eşikler türkmenler tarapyndan unudylypdyr.

X asyrda Merwden dürli ýurtlara çig ýüpek bilen ýumşak, ýokary hilli pagta äkidilipdir. Bu döwürde Gündogarda meşhur bolan örän oňat matalar „merw“ ady bilen öndürilipdir. Örän gowy ýokary hilli nah hem ýüpek geýimler Nişapurda, Merwde öndürilipdir. „Zygyrdan edilen iň gowy matalar Merwde dokalýar“ diýip, arap geografi Istahri öz ýazgylarynda belläpdir. Horasandaky halkara söwda harıtlarynyň arasynda Merwde öndürilen ýüpek, nah, olardan edilen geýimleriň bardygyny orta asyr taryhcassy Makdisi hem belläpdir. Nahdan tikilen geýimler Abiwertdir Nusaý şäherlerindenem äkidilipdir. Merwiň sahyjany atlandyrylyan matasy deňsiz-taýsyz hasap edilipdir. Araplar Horasandan eltilyän ähli geýim-gejimleri „merwi“, ýagny „merwiň harytlary“ diýip atlandyrypdyrlar. Ol tarapdan gelýän geýimleriň ählisi Horasanyň esasy şäheri bolan Merw-şahyjan ady bilen baglanyşdrylypdyr, sahyjany diýen at iň aňrybaş, nepis diýmekligi aňladyp, ol biziň günlerimize čenli saklanyp galypdyr.

IX-X asyrлara degişli Merwiň tiraz matalaryndan biziň günlerimize čenli saklanyp galandygyny alym G.A.Pugaçenkowa belleýär. Tirazlaryň käbir nusgasında mata nagyşlarynda kufi ýazuwy, ikinji bir tirazda kufi ýazgysy bilen birlikde, ösumlik görnüşli nagyşlar, nagyşly aýlawlar, dür sekilli tüýjümek, güberçek halkalar dokalypdyr. Bu matalar wagtyň geçmegi bilen solanam bolsalar, olaryň nepisligi dokalyş kämillinginde, bezeginiň ýokary hilli bezelmeginde we matanyň gyralaryny dolduryp duran nagyşlaryň reňkleriniň täsin sazlaşygynda bolupdyr. Merw matalary sungaty öwreniš ylmynda „abbasy matalary“ diýlip tanalýar. Bu gymmatbahaly matalar döwlet salgydynyň hasabyna getirilýärdi we halyflygy bu önumler bilen üpjün edýärdi. Olaryň iň nepisleri halyflara, soltanlara, köşk adamalaryna, serkerdelere, ussatlara, atly ulamalara sowgat bermek üçin hyzmat edipdir. Häzirki günlerde bu nepis önumleriň saklanyp galan böleklerini öwrenmek we olaryň çeperçilik aýratynlygyny kesgitlemek dokmaçylyk sungatynyň taryhy üçin maddy çeşmeleriň biri bolup durýar.

Merw wazasy. Irki orta asyr döwrüniň çeperçilik medeniyetinde “kiçi” sun-gat eserleriniň monumental sungat äleminde sekillendirýän pursatlary seýrek däl. Şol “uly” sungat eserleri düybünden ýok ýa-da saklanyp galmandyr, şol sebäpli olaryň ähmiýeti has-da artýar.

Şeýle tapyndylaryň biri-de Merwiň budda heýkeliniň ýerlesýän sekisinden (stupasyndan) tapylan ajaýyp bezegli wazadyr. Miladynyň V-VI asyrlary içinde döwlen Buddanyň heýkeliniň kellesi bilen bile gömlüp goýlan wazanyň içinden sanskrit golýazmalary tapyldy. Buddizmiň günorta-gündogar Aziýa hem Uzak Gündogara ýaýraýan döwründe Hindistanyň öz ilatynyň oturymly welaýatlarynda bu diniň täsiri pese düşüp ugraptdyr. Bu ýagdaý buddizmiň Orta Aziýa ýaýran ýerlerinde-de dowam edipdir. Bu barada VII asyryň başynda hytaý zyýaratçysy Sýuan-Szan öz hasabatynda gynanmak bilen belläpdir. Merwdäki budda sekisiniň weýran edilmegi belli bir derejede iki uly diniň, ýagny zoroastrizm bilen buddizmiň bäsdeşligi sebäp bolandyr diýlip çak edilýär. Onuň gönü sebäpleriniň biri-de ykdysady bäsdeşlik bolan bolmagy hem mümkün, ýagny zoroastrizme uýyan täjirleriň buddizme uýyan täjirleri söwda şäherlerinden gysyp çykarmaga ymtylmaklary bilen bagly bolan bolmagy ähtimal (*39-njy surat*).



39-njy surat. Merw wazasy. Rospisli keramika. VI-VII asyrlar

Merwde ýasalan bu uly (boýy 0,5 metr) wazanyň bokurdagy giň küýze şekilli bolup, onuň iki gulpy bar. Gulplaryň hersiniň başlanýan ýerinde tutmak üçin oñaýly bolar ýaly düwün edilipdir. Wazanyň ýerli önümögigine şüphe ýok. Sebäbi şu hili gaplar Gäßürgalada giňden ýaýraptdyr. Agymtyl-sargylt palçykdan ýasalan wazanyň daşyna aksowult angob çalnyp, ýüzüne-de surat çekilipdir. Onuň boýnunda gara reňk bilen çekilen tolkun şekilli nagyş, ossuariý heýkeltaraşlygy gulplarynda bolsa gytaklaýyn gyzyl çyzyklar çyzylypdyr. Wazanyň bütin göwresini ýokardan aşağı çenli dört sany sýužetli sahna tutýar.

Bu şekiller bir emeldar mülkdaryň durmuşynyň taryhy. Biri-biri bilen utgaşyklı çekilen ol suratlar mazmuny boýunça dürülügi bilen tapawutlanýar. Edil pehlewi haty ýaly, olaram sagdan çepe çekilipdir. Birinji sahna: suratyň gahrymany awda. Ol keýpiçaglygy aňladýar. Suratda ol soňky sahnalardaky ýaly,

gür gara saçly, ince murtly, gyrçuw sakgally, asylzada (aristokrat), ýaş erkek kişi görünüşinde sekillendirilipdir. Ol Horasan geýnişi boýunça geýnipdir. Adamyň egninde uzyn lybasy-dony, bilinde guşagy, ýeňleriniň ujy hem ýokarsy gasyn-gasyn bolup, aşak gitdigiçe daralýan balagy bar, balagyň etegine uly gaýma çekilen. Onuň aşagyndan göwrä laýyk gelmeýän, ujy čüri gara ädikli kiçijik aýaklary görünüär. Ol atyny ýüzin salyp barsyna, gacyp barýan jerene üns bermän, kellesi iki hüyükli, çünki egri, aýaklary ýogyn uly bir guşa ok atýär.

Ikinji bir şekilde ol bir zenan bilen meýlis gurup otyr. Bu suratda onuň gara saçlarynyň üstünden iki sany sekiz ýaprakly, daşdan edilen gül bilen bezelipdir. Gulaklaryndan agyr syrga sallanyp dur. Egninde galgap duran dik çyzykly ýuka ýapynjasy bar. Gapdal tarapdan çekileni üçin, onuň ýüzüniň ýarysy görünüär. Ol pessejik tagtanyň üstünde arkan gaýşaryp, aýaklaryny biri-biriniň üstüne atyp, çep elini üyşüp duran ýassyklara diräp otyr. Sag elinde içi üzümlü gap, ýassykla-ryň aňyr ýüzünde nar-armyt iýimşeri görünüär. Sag elindäki çalarak ýogyn egri baldakly togalak zady agzyna golaý tutupdyr. Ol bezelip çekilen güle ýa-da taýa-jygyň ujuna berkidilen süýji bir nygmata meňzeýär.

Sol tagtanyň, üstünde sag tarapda bir aýagyny ýarym epläp, beýlekisini hem dzyzdan eli bilen tutup, bir aýal otyr. Onuň çep elinde kiçiräk gap tutup durana meňzeýär, sag elinde bolsa badam göwrümlü gunça bar. Zenan käse ýaly gözleri bilen, erkek kişä garap otyr. Kellesini ýapyp duran gara saçlarynyň ince örümü göwsuniň üstüne, ýogyn örümü bolsa arka atylypdyr. Tegelek ýakaly uzyn köýne-giniň üstünden çep egnine gyralary parawuzly don atylypdyr.

Suratdaky aýaldan aňyrakda, çep tarapda hyzmatkär sekillendirilipdir. Onuň dogry duran göwresi, sakgalsyz ýaş ýüzi sag tarapa öwrülip dur. Öz jenaplarynyň dem alýan howasyny hem iýýän tagamlaryny hapalamaz ýaly, ol agzyny daňy bilen örtüpdir. Tagtanyň öňünde aýratyn iki sany tutawaçly, üç sany pessejik aýakly, süýr-gült görnüşli, gyralaryna çarçuwa çekilen baş sany halkajyk, tutawajy iki sany ýaprakly gül bilen bezelen gap goýlupdyr. Ol süýji naz-nygmatlar salmak üçin niýetlenen bolsa gerek. Aşakda, onuň gapdalynnda togalak, böwri çyzykly, jüründigi uzyn küýzejik dur. Bu surat sekiliniň umumy düşegi üç ýaprakly ösümlük görünüşinde gezekleşdirilip, olaryň arasynda gara tegmilli, ýürege çalymdaş surat çekilipdir.

Üçünji surat-sahna hem ýokardakylar bilen ýanaşyk çekilipdir. Onda öňki sahnalardaky erkek kişi, meýlis gurap oturan tagtasynyň üstünde ölüm ýassygynda görkezilipdir. Onuň üstüne gymmat bahaly mata örtülipdir. Başujunda üç aýakly gara gazanjyk dur. Aýaklarynyň ýanynda lukman ýa-da ruhany otyr. Onuň çep elinde içi suwuk dermanly gap bar. Çalarak ýokary galan sag eliniň iki barma-gy commalyp dur. Nusaý ritonlaryna çekilen ruhanylaryň şeñlinde gabat gelýän bu dessur sabeizme (yslamdan öňki arap taýpalarynyň ady bilen baglanyşykly din) mahsus bolup, soňra hristiançylyga geçipdir. Näsagyň nazary aýaklarynyň ýanynda oturan iki aýala tarap gönügen. Biri-birine örän meňzeş ol aýallaryň biri meýlis sahnasyndaky zenana çalym edýär.

Ahyrky surat merhumyň jaýlanýan sahnasy. İki adam üstüne nagyşly mata ýapylan, merhumyň jesedi goýlan tabydy eginlerinde göterip barýarlar. Sahnadaky sýužetde ajysy, süýjüsü ýetik dünýäniň, ýasaýşyň, barlygyň ahyrky netijesi görkezilipdir. Adamzat dünýäsiniň gurluşyny Omar Haýam öz rubagylarynyň birinde şeýle düşündirýär:

“Tapgyr-tapgyr pany dünýä geldiler,
Az salym şatlanyp, ýaýnap-güldüler,
Herki müşakgatyň çekip durmuşyň,
Bakyýete sary rowan boldular.”

Merw wazasyndaky suratlarda wakalaryň esasy özeni beýan edilip, onuň iň esasy bölegi daşda galýar. Bu suratlaryň aňyrsynda bir adamyň durmuşynyň beýanymy ýa-da onuň epiki hekaýata öwrülen görnüşi ýatyrmy? Suratlarda beýan edilen wakalar hakyky boláyanda-da, olar eýýäm halkyň dilinde asyl durkundan üýtgedilen bolmaly. Gepiň gerdişine görä, bir zady ýatladasymyz gelýär. Beýik şahyr Firdöwsiniň ölmez-ýitmez kitaby – X asyra çenli “gadymy hem golaý döwürlerde ýaşan patyşalar hakyndaky ähli hekaýalary” özünde jemlän şahyra-na ensiklopediýa kitaby bolan “Şanama” eseri Orta Aziýanyň halk eposyna-da, bölekleyin görnüşde, irki orta asyryň nusgawy edebiyatyna-da aralaşypdyr. Şol hekaýalarda aw, meýlis, pynhan duşuşyklar, gahrymanlaryň ölümü baradaky sahypalar azlyk etmeýänem bolsa, bu eserde Merw wazasyndaky sýužetiň açary hem açylman galypdyr, ol taryh ylmynda hem açylman gelýär.

Bu sýužet asyrlaryň dowamynda unudylyp, galan ýeri belli bir hekaýaty teswirléyan bolmagy ahmal. Şol hili hekaýatlaryň az bolmandygyna Hosrow Parweziň köşk sazandası hem bagşsy, Merwde doglan Barbudyň patyşa üçin ýylyň her gündünde täze aýdym döredendigi-de şayatlyk edýär. Wazadaky sahnalar wakalaryň beýanynyň ýönekeý çalşygy bolman, şol döwrüň adamlarynyň hakydasında duran epiki eseriň kulminasiýa aktydyr. Merw wazasyň bezeginiň çeperçilik aýratyn-lygy, araplar gelmezinden öňki Horasanyň nakgaşçylygy üçin häsiýetli bolan esasy alamatlary açyp görkezýär. Olardaky Gündogaryň irki orta asyrlar nakgaşçylygyn-daky umumylyklar Merw wazasynda monumental nakgaşçylyk üçin häsiýetli bolan alamatlar öz beýanyny tapypdyr diýip, ynamly aýtmaga esas berýär. Şolar ýaly nakgaşçylyk eserleri şäher köşkleriniň, onuň daşynda yerleşen mülklerdäki kasaň ymaratlaryň diwarlaryny bezäpdır. Olaryň galyndylarynyň üstü açylanlaram az däl. Tapylan şol üýtgeşik alamatlaryň esasylaryny bilmek bolsa möhümdir.

Nakgaşçylyk eserleriniň sýužeti. Merw wazasynda surat çekilişiň çyzykly usuly, daşyndaky şekiller, olardaky ýüz keşpler gara reňk bilen çyzylyp ýerine ýetirilipdir. Wazadaky adamlaryň yüz-keşpleri, saçlary, geýimleri bölekleyin däl-de, tutuşlygyna reňklenipdir. Gapda iki öwüşginli gyzyl reňk agdyklyk edýär. Gara hem gök ondan azrak. Bu reňkler, köplenç halatda, gapma-garşylykly utgaşykda ulanylypdyr. Olar diňe bir reňklenen suratlar bolman, eýsem, özboluşly nakgas-

eseri hasap edip bolar. Gadymy Müsür suratlaryny çala ýatladýan şol ugur, Orta Gündogaryň nakgaşçylygynda tas bir ýarym müň ýyllap orun alypdyr. Kä halatlarda suratlar gaplarda kese duran ýagdaýda sekillendirilipdir. Adamy sekillendirmegiň bir usuly, onuň kellesi gapdal tarapdan çekilen görnüşde, göwräniň ýokarky ýarysy göni, aşaky bölegem göni ýa-da sähelçe gyşardylan. Aýaklaryň çekilişi bolsa gapdal tarapdan görkezilipdir. Ikinji usul: yüz hem göwre göni sekillendirilip, azajyk gapdala burlupdyr. Onuň burny gapdal tarapdan çekilipdir, göwresi bolsa eli-aýagy saga hem çepe öwürmek arkaly aňladylypdyr.

Tapyndylarda yüz keşbi çekmekde belli bir derejede lenç edilen usul gaýtalanýar, ýagny burny uly, agzy kiçi, eñegi süýrgült, gaşy egri, gözü süýri, murty inçeden uzyn, gyrçuw sakgally. Tapyndydaky hyzmatkär sakgal-murtsuz sekillendirilipdir. Aýallaryň yüz keşbi – ýaýbaň süýrgült görnüşde, gaşlary ýaý sekilli, agyzlary kiçi, ýokarky dodaklary ince, aşakysy galňas. Uly gözleri çekgä čenli uzalyp gidýär. Saçlarynyň örümeleriniň ikisi göwsün üstünde, ikisi arka atylan. Saçlaryň şu hili görmüşi türkmen gyzlarynyň arasynda häzire čenlem saklanyp gelyär.

Adamlaryň yüz keşpleriniň hiç birinde içki duýgyny aňladýan alamatlar duýlanok. Emma wazada sekillendirilen sahnalar – aw, meýlis, merhumyň töwerek-gindäki ahwalat... içki duýgyny ýüze çykarmaga esas berýänem bolsa, suratlarda ol duýgular görkezilmändir. Bu adam keşpleri antik döwründen düýpgöter tapawutlanyp, Türkmenistanyň irki feodal sungatynyň özboluşly görmüşi hasaplanýar. Merw wazasyndaky suratlara çalymdaş şekiller, Hindistanyň hem Owganystanyň V-VI asyr buddistleriniň nakgaşçylyk sungatynda hem gabat gelyär.

Wazanyň içinde sanskrit golýazmalarynyň bardygy, özünüňem weýran bolan belentligiň (stupanyň) ýanyndan Buddanyň kellesi bilen bilelikde gömülümegi hem oňa güwä geçýär. Oňa Ajantanyň gowak bezeglerini ýa-da Balşan monastyrındaky nakgaşçylyk sungatlary hem güwä geçýär. Bezeglerde sýužet-şekillendiriş usulynyň, olaryň görnüşleri boýunça hem olaryň arasında galtaşyán nokadyň ýokdugyna göz ýetirmek bolýar. Irki feodal Sogdyň (Warahşa, Penjikent) hem Toharystanyň (Bala-lykdepe) nakgaşçylygyngaky temalaryň birmeňzeşdigine garamazdan, olaryň ýakynlygyny görüp bolanok. Yöne muňa derek Sasanylar Eýranynyň, ondan günbatardaky ýerleriň sungat eserlerinde birgiden meňzeşligiň bardygyna duş gelmek bolýar.

Horasanyň III-VII asyrlarda syýasy taýdan Sasanylar döwletiniň düzümine girendigini, şol döwürde Göktürkmenleriň döwletiniň tabynlygynda bolan Orta Aziýanyň eýran dilli welaýatlaryna garanynda, gös-göni Eýranyň welaýatlary bilen uly taryhy-medeni ýakynlykda bolandygyny göz öňünde tutsaň, munuň bütinleý kanunalaýyk ýagdaýdygy öz-özünden düşnükli bolýar. Umumylygyň alamatlaryny birgiden şekillerde, hususan-da, egin-eşiklerde görmek bolýar. Mysal üçin, biziň gürrünini edýän sungat eserlerimizdäki aýallaryň geýimleri III asyrda Şapur I tarapyndan saldyrylan Nişapur köşgünüň mozaikasyndaky aýallaryň lybaslarynyň meňzeşligi hem oňa mysal bolup biler. Wizantiýa Müsüriniň (VI-VII asyrlar) Koptda dokalan matalaryndaky yüz keşpleriň şekili hem, Merwden tapylan ýüzi

hatly wazanyň hem, Samarranyň diwar bezeglerindäki, ýüz şekillerindäki meňzeşlikler hem bu ýurtlaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň bolanyndan habar berýär. Merwiň apbasylaryň halyf tagtyna geçmeginde, abbasylaryň Balkuwardaky, Samarradaky aristokratlarynyň jaýlaryny bezemekleri, nakgaşçylyk däpleriniň bu ýerlerik ýáýramagy Merwiň Deryaalaralygynyň, bütin Horasanyň medeniyetiniň ösmegine itergi beripdir.

Taryhy açyşlar mukaddes Garaşszlygymyzyň şanly 21 ýyllyk toýunyň öň ýa-nynda Merw goraghanasanyň ýadygärligi bolan Gyzlar galasyndan bürünçden ýasa-lan aýal hudaýynyň şekiliniň tapylmagy, şeýle-de ýüzügiň gül şekilindäki gaşynyň tapylmagy, milli şekillendiriş sungatemyzyň bu döwrüniň gerimini giñeldi.

§24. X-XVI asyrlaryň binagärligi

Türkmenistanyň çeperçilik sungatynyň taryhyndan wagtyň ep-esli hronolo-gik aralygynyň, VII asyryň ahyry bilen VIII asyryň, synyp galana kybapdaşlygy araplaryň gelmegi bilen şekillendirış sungatynyň esasy ugurlarynyň üýtgemegine sebäp bolan bolsa, IX asyrdan XIII asyryň başlaryna çenli aralyk, jemgyýetiň me-deniyetiniň ösüşinde iň bir aýdyň sahypa bolup durýar. Nesilden-nesle dowam edip gelýän jemgyýetiň syýasy taryhyň arenasyna harby, uly sówda hem baý gatlakdan bolan täsirli şahsyétleriň ösmegine şert döredipdir. XI asyr jemgyýetiň işiniň talaplary ösüpdir. Indi öňden gelýän ownuk mülkdarlaryň iri şäher gatlaklaryna golaýlaşmagy, halkyň şähere ymtylmagyna getirýär. Uly beglikler döreyär.

X asyrdı Horasan Samanylaryň Buharadaky häkimligine, Horezm bolsa ýer-li Mamunylaryň golastynda bolupdyr. XI asyrdı bu welaýatlar täzeden güýçlenip ugran türkmen asyly nebereleriň täsiri astyna geçýärler. Ilki olary Gaznawylar özüne tabyn edýär, Horasany Seljuklar basyp alýarlar. Olar Horezmi hem özleri-ne tabyn edýärler, soňra bolsa öz häkimliklerini tä Kiçi Aziýa ýarymadasyna çenli ýáýradýarlar. Soltan Sanjaryň (1118-1153) hökümdarlyk eden döwründe Beýik Seljuklaryň paýtagty Merw şäheri bolupdyr. Ýöne XII asyryň ortalarynda sähraýy oguzlaryň çozuşy netijesinde Horasan talanýar, Seljuklaryň häkimligi bolsa paýawlap ugraýar. Oňa derek Horezmiň kuwwaty artyp başlaýar. Ol ýerde Seljuk-lardan galan Horezm şalarynyň türkmen dinastiýasynyň häkimligi berkeýär. Ho-rezmiň aýratyn ösen wagty XII asyryň ahyrlaryna, XIII asyryň başlaryna – soltan-lar Alaeddin Tekeşiň (1174-1200) hem-de onuň ogly Muhammet II (1200-1220) hökümdarlyk eden döwrüne gabat gelýär. Olar, hatda, Horasan bilen Maweran-nahry-da özlerine tabyn edipdirler. Kuwwatly Horezm döwletiniň soltany Jelalet-din (1221-1231) mongol basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz söweşyär.

Soltanlaryň köşkleri döwrüň medeni güýçleriniň köpcülikleýin jemlenen ýeri bolupdyr. Ol ýerde şahyrlar, bagşy-sazandalar, filosoflar, astronomlar, alymlar,

hatdatlar öz tāze açyślaryny beýan edipdirler. Merwde Sanjar soltanyň köşgünde Muizzi, Amid Kamali, zehini daş ýarýan Ali Auhadeddin Enweri ýaly ussatlar ýokary çeperçilikli eserler döredipdirler. Ol ýerde erkin pikirli Omar Haýýam ýaşapdyr, şahyr zenan Mahisti öz eserleri bilen çykyş edipdir. Ürgençde Horezm şalaryň köşgünde Adib Sabyr, onuň şägirdi Jöwheri, Kätip, şahyr hem nazaryyetçi Reşiteddin Watwat ýaly şahsyyetler aýratyn saýlanypdyr.

Käte görnükli alymlaryňam köşge ýakyn duran halatlary bolupdyr. Mysal üçin, Omar Haýýam Merwde soltanyň obserwatoriýasynda işläpdir, beýik horezmlı alym-matematik, astronom, filosof, etnograf Abu reýhan al-Biruni öz esasy işle-riniň birnäçesini Köneürgençde ýazypdyr. Biraz soňrak bolsa ajaýyp filosof hem edebiýatçy Abulkasym az-Zamahşary şol ýerde sözlükleridir grammatica boýunça gollanmalarynyň ençemesini düzüpdir. Tebigat ylmynyň gülläp ösmegi bilen bir hatarda filosofiýa, taryh, dilçilik, etika, estetika, pedagogika, psihologiya, folklor, sosiologiýa, poetika, syýasat, hukuk ylymlary, logika, filosofiýanyň taryhy we başga-da jemgyýetçilik ylymlary ösýär. Hut şol wagtyň özünde Arabystan, Kawkaz we Eýran Gündogarynyň (Bagdadyň, Kordowanyň we beýlekileriň) tebigy we jemgyýetçilik bilimleri Aberros (Ibn Ruşd), Al-Kindi, Al-Marri, ibn-Tuferl, Al-Batan, ar-Razy, Şota Rustaweli, Sähristany, Nyzamy, Dawid Ýeňilmezek, as-Sufi, ibn-Bajja, Al-Haýtan, Al-Hazini, Ibn-Haýyan we başgalar tarapyndan çuň ösdürildi.

Akademik N.J.Konrad Italiýanyň taryhynda “Wozroždeniye” (“Täzeden dikel-diliş” zamany) diýlip atlandyrylyana meňzeş zamany Gündogaryň käbir halklarynyň taryhynda-da, ýagny Hytaýyň VIII-XII, Orta Gündogaryň (Orta Aziýa, Eýran, Demirgazyk-Günbatar Hindistan) IX-XII asyrlardaky taryhynda hem tapmagyň mümkindigi hakyndaky pikiri aýdýar. Ol öz pikirini dowam etdirip şeýle görkezýär: “Gündogaryň ol ýa beýleki bir taryhynda öz medeni mazmuny we jemgyýetçilik prosesindäki orny boýunça Ýewropanyň taryhynda “Wozroždeniye zamanasy” diýip atlandyrylyana meňzeş zamany tapmagyň mümkünçiligi hakyndaky mesele eýýam öne çykdy we ol ýeterlik esaslandyrylyp önde goýuldy”.

W.M.Jurminskiý “Alyşır Nowaýy we Gündogar edebiýatynda renessans problemasy” (1961) diýen makalasynda bu barada Orta Aziýanyň we umuman Orta Gündogaryň halklarynyň taryhyna degişli diýip belledi. Entek bu görkezilen awtolarlardan-da ozal Gruziýa degişlilikde Gündogar renessansy hakyndaky pikiri Ş.J.Nusubidze aýdypdy. Şu aýdylanlardan Gündogary we Günbatary biri-birinden üzňe-leşdirip aýyrmak bolmaz, ýagny Orta Aziýanyň, Kawkazyň, Eýranyň, Arabystanyň we umuman Gündogaryň IX-XII asyrlardaky (Italiýa, Fransiýa, Angliýa, İspaniya, Germaniya) XIV-XVII asyrlardaky galkynyş zamany bularyň hemmesi ýalňyz dünýä prosesiniň halklarydyr, bularda belli bir arabaglanyşyk, bir-birini baylaşdymak, kabuledijilik bardy. Gündogaryň ýa-da Günbataryň her bir ýurdunda öndürüji güýcileriň we önemcilik gatnaşyklarynyň özboluşly spesifik ilerleyiji hereketlerinden gelip çykýan Gündogar we Günbatar halklarynyň dünýä medeniýetiniň özbo luşlygyny inkär etmän, onuň tersine gaýtam ony nazarda tutýar.

Adamzadyň jemgyyetçilik durmuşynyň, ruhy medeniyetiniň hadalaryna sunuň ýaly çemeleşmegi, olara milli aýry, başgalyk ýa-da dini alamatlar nukdaý-nazaryndan garamaga, ýagny “Musulman Gündogaryň ýa-da hristian Günbataryň nukdaýnazaryndan Gündogaryň ýokary milleti (araplar, eýranlylar, wizantiýalylar) ýa-da Günbataryň (nemesler, iňlisler, fransuzlar)” diýip garamaga ýol bermeyär.

Bu barada iňlis alymy Bernalyň Orta Aziýanyň we Gündogaryň beýleki ýurtlarynyň filosofiýa ylmy hakynda aýdanlary gaty häsiyetlidir. Grekleriň taglymatlarynyň diňe bir hiç hili özgerişsiz (mehaniki) geçirilmän, eýsem, onuň tázeden işlenendigine hiç bir şüphe ýokdur. Hakykatdan-da, bir wagtlarda gadymy Gündogaryň taglymatlary greklerde nähili proseslerden geçirilen bolsa, bu taglymatlar hem şol prosseslerden geçirildi, ýöne bu gezek filosofiýa has goni we düşünjeli bolýar. Çünkü musulman sholastlarynyň gadymy grek rowaýatlaryna hiç hili emosional söygüleri ýokdy, şoňa görä-de olar grek ylmyna grekleriň özünden has özbaşdak cemeleşyärdiler. Yslamyň ylmy işlerini okatmak bilen adam, beýan edişiň ylmylygyna we rassionallygyna iňňän köp haýran galýar, şol beýan ediş bolsa olary häzirki ylmy işlerden ugur alýan edýär. Şeýlelikde, Gündogar renessansy hakynda gürrüň edilende, biz belli esas bilen Türkmenistanda we bütin Orta Aziýada hem-de Kawkazda, Eýranda, Arabystanda IX-XII asyrlar Galkynyş zamany bolýar diýip hasap edip bileris. Şunda bu Galkynyşyň merkezi hem hut Orta Aziýa bolýar.

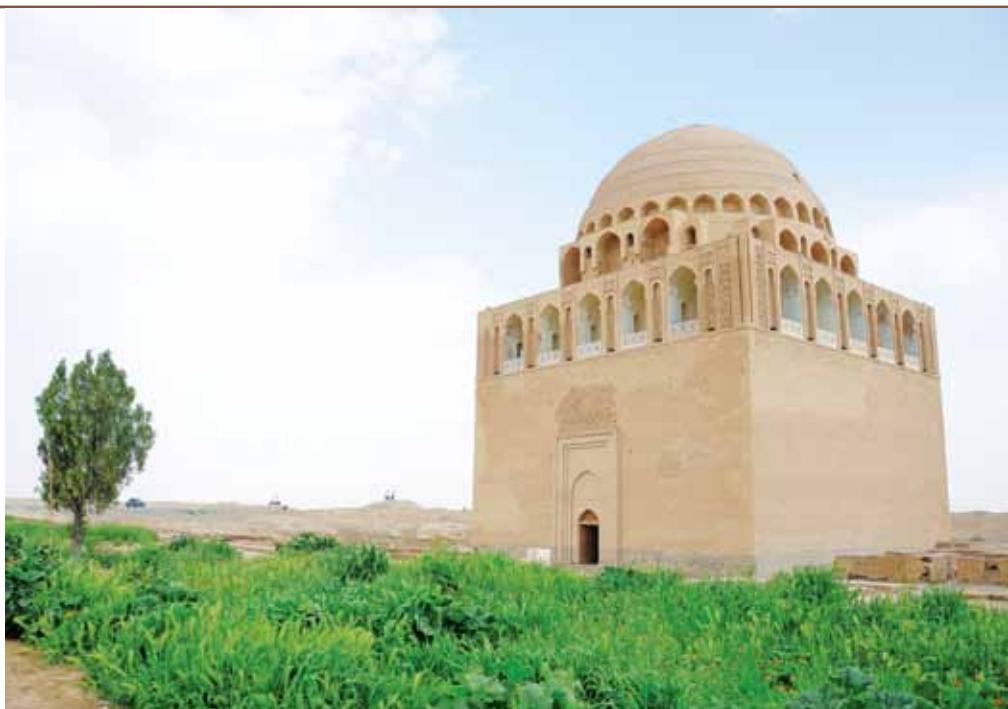
Orta Aziýada Galkynyş medeniyetiň, ylmyň, filosofiýanyň, sungatyň, edebiýatyň, jemgyyetçilik pikiriniň progressiw ösmegi geljekki taryhy ösüše ýol açypdyr. IX-XII asyrlarda Türkmenistanda şäherleriň pajarlap ösmegi şäher ilatynyň, onuň durmuşy gatlaklarynyň barha artmagyna getirýär. Şonuň üçin, irki orta asyr serherleri barha köpelip barýan ilaty, şäher bazarlaryny, hünärmentçilik önemciliğini özünde yerleşdirerden ejiz gelip, täze obadır şäherleri esaslandyrmagá mejbur bolupdyrlar.

Döwletiň dolandyryş ulgamynyň çylsyrymlaşmagy, olarda dürli hünärler boýunça işgärleriniň artmagy binagärlik ulgamynyň işiniň artmagyna getiripdir. Bu bolsa gurluşyk serişdeleriniň artdyrylmagyna hem kämilleşmegine, gurluşyk taslamalarynyň täze görünüşleriniň ýuze çykmagyna, şol sanda binagärlik bezegleriniň täze görünüşleriniň oýlanyp tapylmagyna getiripdir. Ussalar ýerli gurluşyk materiallaryny peýdalanmak bilen birlikde, olary işläp bejermegiň tehnologiyasyň hem giňeldipdirler. Merkezlesdirilen häkimiyetiniň döremegi bolsa döwletiň şäher ilatynyň ýokary gatlagynyň emlägini, ýerli häkimleriň hususy eýeciliğini goramaga gönükdirilen syýasaty amala aşyrmagyna sebäp bolupdyr. XI-XII asyrlarda Türkmenistanyň barha ulalyp barýan orta asyr şäherleriniň daşyna berk galalaryň salynmagy hem hut şonuň bilen bagly bolupdyr. Ol gurluşyk işlerine şäheriň ähli gatlaklary gatnaşypdyr.

XI-XII asyrlarda Horasanyň binagärliginde şekil ýarym sütünler-gofrlar kem-kemden ýitip ugrapdyr, binalarda ulanylýan öňki däpler bütinleyý üýtgapdır. Bi-

nagärler tekiz diwarlara uly we kiçi tagçalar goýup, olaryň täsirliligine täzeče öwüşgin beripdirler. Kerwensaraýlaryň binagärliginde ozalkysy ýaly, şowly işle-nip düzülen merkezi howly berk saklanyp galypdyr. Ol dört eýwanly giň howly bolup, bütin töweregى bassymalar (galereýalar), mallary saklamak üçin ýapyk agyllar, adamlaryň ýaşamagy üçin niyetlenilen jaýlar bilen gurşalypdyr. Merw-den demirgazykdaky (Akjagala, Sulidepe) kerwensaraýlar hemišekileri ýaly ine-dördül däl-de, esasy okuň üstünde duran iki eýwanly uzyn howlular gurlupdyr. Ondan öňki döwür bilen deňeşdireniňde, XI-XII asyrlaryň binagärleri olary belli bir derejede bezegler bilen baylaşdyrypdyrlar.

Metjitler ilatyň giň köpcüligi üçin niyetlenen orta asyr binalary bolupdyr. Metjitleriň gurluşygyna iň ussat binagärler, daş ýonujylar, nakgaşlar çekilipdir. Olar özlerine tabşyrylan işi ýokary derejede ýerine yetirmek üçin ähli başarnyklaryny orta goýupdyrlar. Sebäbi dini ymaratlaryň gurluşygy olara öz zehinlerini ýuze çykarmaga amatly mümkünçilikleri döredipdir. Galyberse-de, metjit salmak hudaýhalar iş hasaplaynypdyr we ussalar salýan ymaratlarynyň binagärlilik-çepeçilik täsirliligini artdyrmak üçin, täze döredijilik gözleglerine ruhlandyrypdyr. X asyrdan başlap, aýratynam, XI-XII asyrlarda orta asyr Türkmenistanyň binagärliginde täze ugur, ýagny mawzoleýleri gurmak ösüp başlaýar.



**40-njy surat.
Soltan Sanjaryň ýadygärligi. XII asyr**

Mawzoleýleriň raýatlyk ýa-da dini gurluşyklaryň haýsy derejä degişlidigi ni anyklamak kyn. Musulman dünýäsiniň dürlü ýurtlarynyň binagärleri öz öňünde goýan täze wezipelerine cemeleşenlerinde, öňden dowam edip gelyän adaty däplerden ugur alypdyrlar. Olaryň köplenç halatda adam jaýlamagyň yslamdan öňki ýerli däplerine laýyklykda gurlan binalara ýüzlenendikleri tebigydyr.

Orta asyr Horasanynda bina edilen mawzoleýleriň naýbaşysy Merwdäki Sol-tan Sanjaryň mawzoleýidir. Mawzoleý heniz Sanjaryň özi dirikä XII asyryň 40-50-nji ýyllarynda soltanyň ýakyn adamy Ygtyýareddin Jöwher at-Täjiniň gözeg-çiliği astynda, binagär Muhammet Atsyz as-Sarahsy tarapyndan salnypdyr. Bu mawzoleý orta asyr Merwiniň merkezinde seleňläp oturan uly patyşalyk yma-ratlaryň ansamblyna giripdir. Sanjaryň mawzoleýi X-XII asyrlaryň dowamynda Horasanyň binagärliginiň ösüše eýe bolan usulynyň iň kämil hem monumental ýuze çykmasydyr.

X-XII asyrlarda Türkmenistanyň çäginde mawzoleýleriň gurluşygynда täze-liklere baý, ýerli binagärlige ajaýyp goşant goşan Lebapdaky Alamberdaryň we Astanababanyň mawzoleýlerini, Köneürgençdäki Il Arslanyň we Soltan Tekeşin, Dehistandaky Şir Käbir, Sarahsdaky Abul Fazlyň, Mänedäki Abu Seýidiň maw-zoleýlerini mysal getirmek bolar.

§25. Galalar, ýasaýyş howlulary we köşkler

Orta asyr Merwiň Soltangala şäheriniň, Dehistanyň Misrian şäheriniň, Dar-ganyň Birata şäheriniň, Suburnynyň Şasenem şäheriniň diwarlary häzirki wagta çenli saklanyp galypdyrlar. Olar orta asyr Türkmenistanyň dürlü taryhy-medeni weläýatlarynyň harby maksatly gurluşyklarynyň saklanmagy hem olaryň gurluşynyň usullary we görünüşleri barada düşünje berýär. Merwiň galalary üçin tegelek diňler häsiyetli bolan bolsa, Dargananyň galalarynda köp gyraňly dış-dış görünüşi ni görmek bolýar. X-XII asyrlardaky Horezmiň mülkleri uly baý maşgalalarynyň emlägini gorap saklamak üçin niýetlenipdir.

Daşoguz weläýatynyň günorta böleginde Yzmykşir, Şasenem, Ýarbekir we başga-da ýadygärlilikler bar. Köneürgenjiň demiryazyk-günbatarynda Şirwanga-la, Çardarygala we Döwkesengala ýadygärlilikleri ýerleşýär. Şasenem galasy orta asyrlarda, Köneürgenjiň gülläp ösen döwründe özünüň ajaýyp binagärlik yma-ratlary bilen haýran galdyrypdyr. Häzirki günde biz onuň iki bölegini synlaýarys. Olaryň birinjisí goranyş cukurlary, diwarlary, diňleri, garawul jaýlary we beýleki ymaratlary bilen tapawutlanan şäher bolupdyr. Galanyň günortasynda Şasenem bagy diýlip atlandyrylan ýer, daşyna uly diwar aýlanan bag-bakjaly ýeriň bolan-dygyna güwä geçýär. Daşoguz weläýatında ýerleşýän ýadygärlilikler türkmen hal-kynyň orta asyrlarda baý gurluşyk medeniýetiniň bolandygyny subut edýär.

Binagärlik däpleriniň kämilleşmegi. Türkmen halkynyň milli çeperçilik mirasynda reňk teswirlemek usulynyň iň ähmiyetli ýagdaýyň biridigini, aýratyn nygtap geçmek zerurdyr. Ol çeper mazmuny ýüze çykarmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. XIV-XV asyrлarda Merkezi Aziýanyň binagärlik sungaty, şol sanda binagärlikdäki bezeg işleri uly, ösüslere eýe bolýar. Bu döwürde Merkezi Aziýada uly çylşyrymlı bina toplumlary salnypdyr. Bezaglerň ösmegi binalaryň gurluşygynyň öñki däp-dessurlarynyň çylşyrymlaşmagyna getiripdir.

Ilki bilen, binagärlikde gülli nagyşlaryň ulanylmaýy aýratyn orna eýe bolýar. XIV asyrda Merkezi Aziýa köşkleriniň dürli dini we ýasaýyş binalarynda, dürli reňkdäki çylşyrymlı bezeg nagyşlary ýüze çykýar. Ilkibaşda syrçaly nagyşlar bilen kerpijiň ýüzi örtülipdir ýa-da oýulyp nagyşlanan terrakota plitalary ulanylypdyr. Dürli reňkleriň ulanylmaýy jaýlaryň diwar ýüzünüň relýef bezegleriniň has baýlaşmagyna getiripdir. Köplenç bezeglerde gögümtıl-mawy reňk ulanylypdyr. Ilki-ilkiler reňkler az ulanylypdyr, wagtyň geçmegi bilen bolsa reňk ulgamy artypdyr. Bu döwürlerde binagärlikde nagyşlanan we syrçalanan plita daşlaryny ulanmak hem ýüze çykýar.

XIV asyryň ahyrlarynda binagärçilkde peýda bolan oýulyp nagyşlanan keramika maýolikalarynyň (syrça) ýüze çykmaýy, orta asyr binagärliginiň bezeg sungatynnda öñegidişlikleriň bolandygyna güwä geçýär. Onuň ýerine ýetiriliş usulunda, ilki bilen, nagşyň reňkine görä, dürli reňkdäki syrçalanan keramiki daşlary kesişdirip taýýarlapdyrlar. Üýtgeşik hilli, palçykdan (ýagny kaşyndan) ýasalan daşlaryň oňat hilliliği olary dürli nagyşlary ýasamaga, hatda galyňlygy birnäçe millimetrr bolan nagş bölejiklerini ýasamaga hem mümkünçilik beripdir. Şondan soň taýýar edilen nagş bölejikleri rejelenip goýlupdyr we gips arkaly diwaryň ýüzüne ýelmenipdir. Syrçalanan keramikanyň reňkleri köpdürli bolup, olar açık ýumşak reňkden, goýy garamtyl, gök, ýaşyl reňklerden ybarat bolupdyr.

Merkezi Aziýa maýolikalarynda, esasan, gülli nagyşlar ulanylypdyr, köplenç gül nagyşlary çekilip, olar gök ýerde ýerleşdirilipdir. Keramikada maýolika bezeg nagyşlary özünüň inçeligi we nepisligi bilen zergärçilik sungatynyň önümleri bilen deňesdirip bolar. Merkezi Aziýa maýolikalary, esasan, bezeg nakşaçylygynyň hilini özünde jemleyär.

Maýolika nagş bezegleri köpdürülügi bilen bir hatarda, nagyşlaryň ýerleşdirilişi bir düzgün-tertibe bagly bolup, olar matematik we geometrik taýdan takyk hasaply ýerine ýetirilipdir. Olarda, uzakdan seredeniňde, monumental binalaryň meýilnamalarynda, arkaly portalında nagş bezeglerini yzygiderli görmek bolýar. Nagyşlar örän nepis ýerine ýetirilipdir, onuň özboluşly ähmiyeti bolupdyr. Binagär ussalar mawzoleýleri gurmak bilen, bu dünýäniň ajaýyglygyny görkezýän bezeg nagş sungatyny şöhleendiripdirler.

Türkmenistanyň orta asyr binagärliginiň bezeglerinde peýdalanýan önümler, esasan: gurluşyk gipsi (alebastr), tebigy toýun garyndyly gips (ganç), syrça kera-

mikasy (glazur), ýüzi suratly we syrça bilen ýapyylan bişen toýun örtgili tagçasy (izrazes), ýüzi syrçaly keramiki tagçalar ulanylypdyr.

Türkmenistanyň binagärlilik sungatyna külalçylyk hünarı öz täsirini yetiripdir. XII asyrdan başlap gümmezler gurlanda, köplenç, ýüzi mawy syrçaly kerpiçler ulanylypdyr. Horosanda olar bütewi örülipdir, Horezmde adaty kerpiçleriň ýerliginde nagyşlary emele getirmek üçin ulanylypdyr. Aýratyn mawy syrça gatlary diwar bezeginde hem ulanylypdyr. X-XII asyryň ymaratlarynyň içki bezeglerinde nagyşly kerpiç örüminden başga-da, oýma ganç hem-de nagyşly suratlary çekmeklik giň gerim alypdyr. Haşam bezeginiň dörlü görnüşleri binagärlilik serişdeleriň umumy labyzlylygyny güýçlendiripdir hem-de orta asyr binagäçiliginde täze gözelliğ görnüşleriniň ýuze çykandygyny görkezýär.

XII asyrda dörän binagärlilik keramiki örtgüler XIII-XIV asyrlarda täze usul hökmünde ýokary ösüše eýe bolýar, esasan hem, olaryň syrçalanan bişen toýun hili aýratyn orna mynasyp bolýar. Olar ähli howa şertlerine çydamly bolupdyr. Haşam bezegleriň baýlygy hem-de doýgun reňk sazlaşygy binagärlige täze çeperçilik keşbiň häsiyetlerini beripdir.

Bary-ýogy ýüz ýylyň dowamynda Horezm we Horasan külalçylary reňkli keramiki örtgüniň ähli görnüşlerini diýen ýaly işläp düzmekde uly üstünliklere eýe bolupdyrlar. Olaryň düzümne reňkli kerpiçler, esasan, ak, gök we mawy syrçasy bolan kerpiçler, şeýle hem maýolikalar ilkibaşlarda üç reňkli, ýagny, ýerli kerpiçler mawy, ak, ölçügsi melewse reňkler sazlaşdyrylyp getirilipdir. Gijiräk döwürde kaşynyň esasynda köp reňkli maýolikalar ýuze çykypdyr. Soňra has köp zähmeti talap edýän, gymmatly örtgi görnüşi – köp reňkli düzümlü oýma mozaikalar ýuze çykypdyr. Köp reňkli, düzümlü oýma mozaikalarda nagyşlar aýratyn reňkli, ýagny ýiti ýagty we mawy reňkli kaşın tagçalaryndan igelenipdir hem-de nagyş äheňine laýyklykda saýlanypdyr.

Binagärligiň syrçalanan toýun örtgüleriniň usullarynyň ösüşi Türkmenistanyň welaýatlarynda we goňşy döwletlerde özara arabaglanyşykly gözlegler bilen alnyp barlypdyr. Muňa garamazdan, Horezm binagärleri we külalçylary syrçalanan binagärlilik örtgüleriniň hut Horezme mahsus görnüşlerini işläp düzüpdirler.

Seljuk döwrüniň ymarat-gurluşyk işlerinde aýratyn ähmiyetli jaýlaryň içki we daşky bezeg işleri amala aşyrylanda, romb (pişme) şekilli nagyşlar giňden peýdalanylypdyr. Şol döwre degişli saklanyp galan ýadygärliliklerde bezegler kerpiç bilen şekillendirilen görnüşi Talhatanbaba metjidinde, Lebapdaky Alamberdar mawzoleýinde, şeýle hem geji oýulyp şekillendirilen görnüşde Soltan Sanjaryň mawzoleýiniň dälizinde duş gelmek bolýar. Eger-de pişme şekilli gölüň geometrik şekili öz gozbaşyny gadymy ekerançylar bilen baglanyşykly şekillerden alyp gaýdýan bolsa, onda iki kerpiçden haşamlanyp örulen görnüşdäki bezeg işleri hakyky gurluş usulyndan gelip çykypdyr diýip bolar. Şeýle usuldaky binalar parfiýalylaryň gurluşygyna mahsus bolupdyr. Çig kerpiçden diwar salnanda, uly kerpiçler biri-

birine degrip örülmän, aralary açaýgrak edilip örülipdir. Palçygy kerpijiň diňe kese tarapyna goýupdyrlar, örumىň dik sepleri uly we aralary palçyksyz boş bolupdyr. Şeýle edilende, kerpic tygşyty we suwalanda olaryň dik aralyklary palçykdan dolup, suwag diwaryň ýüzünde berk saklanypdyr. Bu bezegleri Merwiň Soltan Sanjar mawzoleyýinde hem görmek bolýar. Sasanylar döwründe gurluşyk işleriniň bu usuly bezeg usulyna öwrülipdir we XII – XIV asyrلarda gülläp ösüpdir.

§26. Kerwensaraýlar we metjitler

Dehistan. Türkmenistanyň çäklerindäki orta asyr şäherleriniň biri-de Dehistan bolup, onda bina ýadygärlilikleriniň birnäçesi saklanyp galypdyr. Häzirki wagtda Dehistanda minaralaryň ikisi saklanyp galan bolsa-da, geçmişde olaryň sanynyň has köp bolandygy alymlar tarapyndan anyklanyldy. Minaralar barada arheologlaryň işlerinde köpsanly maglumatlar toplanypdyr. Ol minaralar özleriň ýerleşiş orunlary boýunça demirgazık we günorta minara diýlip atlandyrylyar. Minaralaryň ikisiniň-de häzirki beýikligi 20 metr, ýogynlygy 8 metr töweregى bolupdyr diýip çaklanylýar.

Demirgazık minarasynthaky kerpijiň nagyşly örümü kämilligi, sütüniniň daşyna üç sapar aýlanan arap hatlary syáhatçylaryň, binagärleriň ünsüni özüne çekipdir. Bu ýazgylar nakgaşçylygyň relýef görnüşinde bolup, kerpicler arkaly, kufi usulynda ýazylypdyr. Rus alymy M.Ý. Massonyň düşündirmegine görä, ýazgylaryň soňlaýy bölgümünde minaranyň we metjidiň gurlan wagty görkezilipdir. Minaranyň aşaky bölegi 3 metr belentlige çenli iri kerpicden örülipdir we birinji ýazgynyň ýokary tarapy, ondan kiçirák hem-de nagyşly bölekleri ownuk kerpicden örülipdir. Şeýle hem Dehistanyň meşhur minaralarynyň nagyşly kerpic örümü bilen örtülen tegelek kesikli sütuni, bütin boýuna çenli guşak görnüşinde her dürlü nagyşlar bilen örtülipdir. Olardaky nagyşlaram, ýazgylaram şekilli kerpiclerden edilipdir. Günortadaky baş metjidiň minarasynyň hem taslamasy tegelek görnüşli bolup, ýokarsy inçelip gidýär, minara bişen kerpicden örülip, onuň boýunyň iki ýerinde ağaç guşagy bolupdyr. Onuň sütuni örülende dürlü ölçegli kerpic ulanylypdyr. Ýazgylaryň zolaklary inedördül geometriki örme, sebet görnüşinde jäheklenipdir.

Maşat ata metjidi. Dehistanyň minaralary Köneürgenjiň we Horasanyň minaralaryndan daşky keşbi we nagyşly örülüşi bilen tapawutlanýar. Şeýle-de Misserian şäheriniň 7 km demirgazık-gündogarynda gadymy gonamçylyk bolup, ony ýerli ilat “Maşat ata gonamçylygy” diýip atlandyrylpdyr. Ol ýerde bişen kerpicden örulen birnäçe harabaçylyklar bilen birlikde, käbir gadymy gurluşyklar saklanyp galypdyr. Misserianyň binagärlilik ýadygärliliklerini, şonuň bilen birlikde Maşat ata aramgäh metjidini köp tarapdan öwrenen G.A.Pugaçenkovanyň pikirine görä, metjit gurlan döwründe binanyň önünde oňa birleşip duran ağaç sütünlı

bassyrma bolupdyr. Bassyrmanyň aşagynda namaz parzlary berjaý edilipdir. Ol barada X asyrda ýaşap geçen, yslam dininiň ýáýran ýurtlaryna syýahat eden, görnükli arap syýahatçysy Şamsaddin Abu-Abdallah Muhammet ibn Ahmet Abu-Bekir Al-Makdisi öz ýazgylarynda ýatlap geçýär.

Maşat ata metjidiniň diwarlary kufi hatynda bezelip, Gurhandan aýatlar ýazylypdyr. Ol bişen kerpiçden bina edilip, gündogar däplerine laýyk nagyşlar bilen bezelipdir. Metjidiň saklanyp galan 18 metrlik portallarynyň sütünleri bişen kerpiçden, alebastrdan edilen palçyk bilen örülipdir. Goşa kerpiçler bilen örulen portal sütünleri dury gök reňkli geometrik hem-de epigrafik şeñilleriň guýma terrakot nagşy bilen kaşaňlanyp bezelipdir. Arkalaryň gapdallary bolsa gež bilen azkem oýulyp nagyşlanylypdyr. Bu metjidiň meýilnamasy inedördül görnüşli bolup, metjidiň minara bilen nygtalan giregesi, şäheriň esasy köçesine bakdyrylypdyr.

Dehistanyň metjidiniň günorta – günbatar tarapy tutuš diwar bilen ýappylypdyr we onda mährap ýerleşipdir. Mährabyň içi egmekli tagçanyň gönüburçly aýlawyna cuň oýulyp nagyşlanan görnüşiniň gündogarda juda seýrek duşyan-dygyny alymlar belleýärler. Onuň iň daşky aýlawynyň ganaty diş-diş şekili bolupdyr. Mährabyň bezeginiň sazlaşkly gurluşy hem sungatda seýrek duş gelýän nusgalaryň biridir. Onuň ýitip barýan reňkleriniň saklanyp galan yzlary bar. Bu bolsa onuň oýmurly nagşynyň polihrom bolandygyna şayatlyk edýär. Alebastr bezeginiň beýleki gymmatly bölegi gündogar diwarynyň egmekli tagçasyndaky epigrafik bagjykly aýlawyň oýmurly taslamasydyr.

Şir-Kebir metjidi. Orta asyrlarda, Dehistanyň gülläp ösen döwründe şäherden 7 km demirgazyk tarapynda Şir-Kebir metjidi ýerleşipdir. Ondan saklanyp galan, irki gümmezli desga bu ýerde saklanyp galan ýeke-täk binagärlik ýadygärlilikdir. Onuň belentligi 11 metre bara-bar bolup, çaklaňrak gümmezi bar. Nagyşlanyşynyň ugur aýratynlygy boýunça bu ýadygärlik X asyr bilen senelenýär. Metjit düýbüne tarap galňaýan diwarly inedördül çig kerpiçden gurlupdyr. Onuň diwary iç ýüzünden 40 sm töweregى cuňlukda örülipdir, diwar beýik hem göni üç sany tagçaly galdyrylypdyr. Bu tagçalaryň gündogar diwaryndaky ortaky tagça, şeýle hem mährabyň gurluşy, ondaky oýlup alebstr bilen haşamlanyp bezelen nagyşlar adamlaryň ünsüni özüne çekýär (*41-nji surat*).

G.A.Pugaçenkowanyň çaklamagyna görä, mähraply günorta diwar egmekli deşikler, onuň beýleki üç diwary bilen birlikde bütin desgany üç tarapyndan sütünli agaç eýwan gurşap alypdyr hem-de olaryň barynyň örtügi gümmezli aýlaw şeñilde bolupdyr. Mähraby diwar tekizliginde bölýän birinji daşky arkanyň baş görnüşde ýasama nagşy bar, olar çala bildirýän gümmezli arkajyklar görnüşinde edilipdir, ortaky arka hem gümmezli görnüşinde ýerine yetirilipdir. Arkajyklaryň her biri aşagynda kese guşajyga öwrülüyän ýazgylar aralyk bilen jäheklenipdir.

Metjidiň otagyynyň içiniň binagärlik bölegi, onuň mähraply bölümü, günorta diwaryň tekizliginden oýulyp çekilen nagyşlar bilen bezelip, öne çykyп duran bezeg sütünleri bilen bölünipdir. Sütünleriň inçelyän ýerinden ýokarda düzülen

we az-kem egrelen ýapraklar täç ýaly bolup görünýär. Mährabyň bütin tekizligi, gümmeziň birleşyän ýerine çenli diwarlaryň içki yüzü oýulyp çekilen nagyşlar bilen örtülipdir. Suratyň tegelek gurşawyndan başlanýan ýapraklary, burum-burum görnüşde çekilen nagyşlary gül täji görnüşindäki ösümlikler hasaplanýar. Diwarlaryň tekizligi dürli utgaşdyryjy tegelek ýa-da S – sekilli ösümlik nagyşlary we kufi hatynda ýerine ýetirilen ýazgylaryň köpsanly zolaklary bilen örtülipdir.

41-nji surat.
Şir-Kebir metjidi.
XII asyr



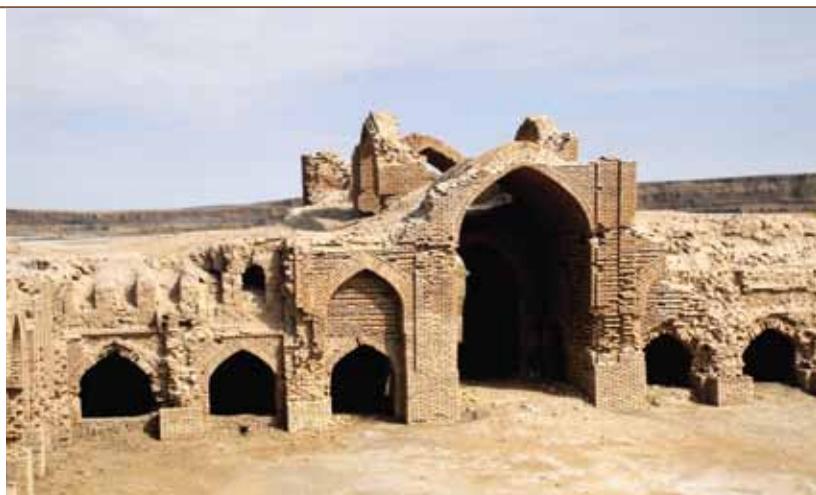
Şir-Kebir metjidiniň durky ençeme gezek tazeleneipdir. XII asyrda onuň demirgazyk alyn tarapky goşmaça gurluşyklar bilen berkidelipdir we onuň açık eýwany bezelipdir. Alyn tarapy diwarlary iki gat kerpiçden oýulyp çekilen nagyşlar bilen bezelipdir. Şir-Kebir binagärligí ýadygärligi Dehistanyň binagärliginiň taryhynda uly ähmiýete eýedir. Ol X asyrdan bări saklanyp gelýän ýadygärlilik bolup, gurluşy we bezelişi boýunça Türkmenistanyň irki musliman jaý gurluşyk sungatynyň deñsiz-taýsyz görnüşini özünde jemleýär.

Günorta Türkmenistanyň, Dehistanyň we Köneürgenjiň binagärlilik mekdebi, musliman dünýäsiniň dürli künjeklerinde, kerwen sówda ýollarynyň bir bitewi ulgamy hökmünde, orta asyrlarda bar bolan şoňa meňzeş desgalaryň görnüşiniň bir bölegini özünde jemläpdir.

Daýahatyn kerwensaraýy. Orta asyrlarda Amuldan Horezme gidýän ýoluň boýundaky ilat ýaşan ýerleriň arasynda, häzirki Birata etrabynda, Lebapdan 170 km demirgazykda ýerleşyän Daýahatyn kerwensaraýy bilen rabadyň harabaçylygy saklanyp galypdyr. Daýahatyn rabady çig kerpiçden gurlan ägirt uly ýkyndydan ybaratdyr. Inedördül kerwensaraý rabadyň merkezinde ýerleşip, gala diwarynyň çüküklerinde tegelek minaralar galdyrylypdyr (42-nji surat).

Kerwensaraýyň öň tarapy ýapyk bolup, gümmeziň birleşyän ýerinde edilen deşik arkaly ýagtylandyrylypdyr. Gapdal taraplary frizde ýylmanan yüzlenilen nagyşly, suratlı kerpiçler bilen yüzlenipdir. Ymaratyň öň tarapynyň diwarlary çuň

bolmadyk bezeg tagçalary görnüşinde suratly kerpiçler bilen örülip nagşylanyp-dyr. Pannoda kufi harplar bilen bişen kerpijiň ýüzüne Muhammet Pygamberiň ilkinji dört oruntutarlary - çaryýarlaryň atlary ýazylypdyr. Howlynyň öň tarapynyň binagärliginde howlynyň ýokarky guşaklygynda tamamlanýan diwaryň çykgytla-ry sütün hatarlaryny yzygider utgaşdyrmak arkaly kämillik derejesine ýetirilipdir. Howly goşalandyrylan bişen kerpiçden örülip, nagş edilen we haşamly kerpiçler bilen dikligine örülip, öň taraplary bilen sazlaşykly bölünip jäheklenipdir. Haşamly kerpiçler diwarlaryň tekiz üstünden dörlü nagşalar bilen güberçekli örülip, ýagtylygy we kölegäni emele getirip, geometriki we epigrafik nagşalar bilen tapawutlanyp-dyr. Kerwensaraý XI-XII asyrlaryň binagärliginiň ýadygärligidir.



**42-nji surat.
Daýahatyn
kerwensaraýy.
XII asyrlar**

Änew metjidi. XV asyra degişli sungat eserleriniň we taryhy ýadygärlilikle-riň biri-de Änewdäki Seýit Jemaleddin metjididir. Ýadygärligiň gapdal ganatlary kiçiräk, üç ýarusly arkajykly tekjeler görnüşinde gurlupdyr. Şol tekjeler we owa-dan arkatura (kiçi arkajyklar) esasy portal gümmeziniň uludygyny görkezýär. Onuň binagärlik gurluşynyň esasy alamaty portaldyr, portalyň ýokarsynda gazma nagşaly gözenekler bilen bezelen ýedi sany oýjagazlar ýerleşdirilipdir. Olarda reňkli aýnadandan edilen nagşalaryň yzy galypdyr. Portalyň gözellilik taýdan bezelişi deňsiz-taýsyzdır. Ol gök, mawy syrçaly nagşalar we ýylmanak kerpiç bilen be-zelipdir (*43-nji surat*).

Änew metjidiniň baş arkasynyň çeper bezegi timpanlaryň (arkanyň merkezi depesinyň bezegi) mozaika şekilleri bilen tapawutlanýar. Timpanlaryň ýüzünde spiral şahaly agajyň şekili görkezilipdir, onuň şahalarynda ak güller we sary uçly ýapraklar goýlupdyr. Geraldika meýilnama boýunça iki sany sary-mämişi až-darhalaryň towusýan şekili timpanyň taslamasynda aýratyn ähmiýete eyedir. Bu haşamlanan aždarha şekiller pannoda ýerine ýetirilip, metjidiň girelgesinde ýagny, goşa gümmeziniň ýokarsynda ýerleşdirilipdir. Timpanyň boýy 4 metr bolup, onuň

umumy uzynlygy 9,3 metre ýetýär. Timpanlaryň daşı dürli şekiller bilen oýulan kerpiçler bilen bezelen we mozaika usulynda ýerine ýetirilip panno birikdirilipdir. Onuň daşı kerpiç bilen aýlanyp, gyralary üç reňkli (sary, garamtyl melewše, gök) çyzyklar bilen bezelipdir. G.A. Pugaçenkowanyň bellemegine görä, Änew metjidiniň timpanyndaky aždarha şekilleri yslam dininiň kanunlaryna garamazdan, keramatly goragçylar hökmünde şekillendirilipdir.

Änew metjidiniň gözelligi we özboluşlylygy, onuň portalynndaky biri-biriniň içinden geçyän nagyşlary alymlaryň işlerinde, ussat suratkeşleriň eserlerinde hem öz beýanyny tapypdyr. Bu haşamlanan aždarha şekilleri pannoda ýerine ýetirilip, metjidiniň girelgesinde, ýagny goşa gümmeziň ýokarsynda ýerleşdirilipdir. Haşamlanan binanyň ýerligi symyk gök reňkde bolup, onuň ýüzünde aždarhalaryň açyp duran agzyndan biri-birine çyrmaşyp gidýän gök hem-de ýasylymtıl öwüsýän ösumlikler şekillendirilipdir. Aždarhalaryň özleri äpet ýylan görünüşinde şekillendirilip, onuň dört sany baş dyrnakly aýagy we haýbatly kellesi keramikanyň maýolika (bezeg syrçasy) usulynda kiçi böleklerden emeli usulda ýygnalypdyr. Olaryň balyk teňneleri bilen bezelen göwreleri ak we garamtyl, melewše tegmilleriň kömegini bilen ýerine ýetirilip, hemmesi bilelikde biri-birine çyrmaşyp, gyra nagşy emele getiripdir.



43-nji surat.
Änew metjidiniň
bölegi. XV asyr

XV asyra degişli Änewdäki Seýit Jemaleddin metjidiniň portalynndaky bezegler alymlar tarapyndan uly gyzyklanma bilen öwrenilýär. Metjidiň merkezi arkasynda aždarhalaryň ikisiniň şekillendirilmegi Merkezi Aziýanyň sungatyna öz täsirini ýetirmän durmandyr.

Şyh Seýit Jemaleddin metjidiniň binagärlik görnüsü bu asyryň ortasynda diňe bir Türkmenistanyň däl, eýsem bütün musliman dünýäsinde şeýle görnüşli desgalar jaý gurluşyk sungatynda täze ugur hasaplanýar.

§27. Mawzoleýler

Soltan Sanjar mawzoleýi. Soltan Sanjar mawzoleýiniň çeper bezegleri, esasan, kerpiçden örülip, ganç serişdelerine ýüzi oýulyp şekil salmakdan, diwaryň ýüzüne reňkli bezegleri bermekden ybarat durupdyr. Mawzoleýde ilkibaşlarda, jay bezemek üçin agajyň ýüzi oýulyp edilen nagyşlar, syrçalanan mozaika nagyşlar, şeýle hem reňkli aýnadan edilen (witraž) nagyşlar hem-de altyn çáýylan bezegler ulanylandyr diýip alymlar çaklaýarlar. Muny ýuze çykarylan käbir tapyndylar bilen esaslandyrýarlar. Mawzoleýiň kerpiçden ýasalan bezegleri ýadygärligiň öň tarapyn da ýerleşdirilipdir we diwar nagyşlary görnüşinde ýerine yetirilipdir. Bu nagyşlar mawzoleýiň däliziniň burçlarynda we tagçalarynda ýerleşdirilipdir. Öň tarapynyň diwar nagyşlary olardaky geometrik şekillere görä, iki nusgadan ybarat bolupdyr. Olaryň birinjisi kesişyän geometrik şekillerden, ikinji nusgasy inedördül sekilden ybarat bolupdyr. Ýadygärligiň öň tarapky böleginde geometrik şekilli nagyşlardan başga-da ownuk kerpiçlerden ýonulyp edilen kufy ýazgylar bilen bezelipdir, olar däliziň (galereýanyň) bezeg tagçalarynyň ýokarsynda ýerleşdirilipdir.

Ganç serişdesiniň ýüzi oýulyp edilen bezeglerini öwrümlı däliziň içinde, şeýle hem mawzoleýiň içki gurluşyndaky dörtgyraň tagçalarynyň käyerlerinde saklanyp galypdyr. Örümlı däliziň içindäki gazma nagyşly bezegler uly sütünleriň gapdal böleginiň, ýaý şekilli germewleriň we kese gümmezleriň üstüne bürelipdir. Ýaý şekilli bezegler ösümlik nagyşlaryny düzýär we olaryň diňe käbir ýerlerinde, ýagny däliziniň üçünji ýaý şekilli germewinde az sanly geometrik şekiller ýerleşdirilipdir. Geometrik nagyşlar bilen uly sütünleriň gapdal tarapy we gümmez bezelipdir.

Dälizde gazma nagyşly bezegleriň barlagyny geçiren Ý.Kon-Winer olary gurşyna görä toparlara bölüpdir. Ol M. Mämmedowyň “Soltan Sanjaryň kümmeti” atly kitabynda doly berilýär. Olar sekizburçly ýyldyzyň we uçlary ýiti atanagyň daşyna salnan ösümlik nagyşlary, içinde ýürek şekilli iki ýaprakly güljagazyň şekili aralaryna gül çekilen çyzyklardan örülip edilen sekillerden ybarat durýar. Soltan Sanjaryň kümmetiniň iç we daş ýüzüne çykyp duran ýaprakly güller, ortasy gülli ýiti uçly şekilleriň uzyn zynjyry, gülli halkalaryň kese hatary, dikligine ýerleşdirilen tolkunly ösümlik zolagy görkezilipdir. Ol şeýle-de ösümlik baldaklarynyň üstünden edilen ýazgylar, ösümlik nagyşly goşundylar oturdylan kerpiçden sekiller, haç görnüşli we “tolkunly” ösümlik gözeneginiň içinde ýerleşdirilen we kiçeňräk atanak sekilli nagyş bilen utgaşdyrylan pişme sekilli göllerden ybarat bezelipdir.

Sungaty öwreniji L.I.Rempel Soltan Sanjar mawzoleýiniň ösümlik nagyşlarynyň mazmunlarynyň üstünde işläp, olaryň has gadymylarynyň käbir bölekleriniň başga görnüşe geçişini anyklap berdi. Ol ösümlik nagyşlarynyň içinde esasy orun “gadymy halk kosmonogik we hyýaly garaýyślaryň esasynda döräp

hem-de halk döredijiliği görünüşinde täzeden işlenilip, tāze mazmuna eýe bolandyr” diýip belleýär.

Bu gözel ymaratyň içki görünüşi hem-de haşam bezegi sadalyk bilen berjaý edilipdir. Ymaratyň gümmeze geçýän ýeri sekizgyraňlyk görnüşli şekilde örülip ýokarsynda gümmez galdyrylypdyr. Sekizgyraňlyk görnüşindäki burclardan gümmeziň içine kerpiç gapyrgalar çyrmaşdyrylyp örülipdir. Olar gümmeziň depesinde sekizburçly ýyldyzyň şekilini emele getirýärler. Ymaratyň hemme diwarlary ak suwag bilen suwalyп, kâbir ýerlerinde gök, gyzyl reňk bilen nagyş çekilipdir. Soltan Sanjar mawzoleýinde reňk ulgamy gök, ak we gara hem-de bezegiň kâbir ýerleri açyk ýaşyl reňk bilen reňklenipdir. Ýadygärligiň içki haşam bezeginde başga-da, reňkler galareýanyň diwarlarynda hem saklanyp galypdyr.

Soltan Sanjar mawzoleýiniň gümmeziniň içindäki nagyşlarda saklanan alamatlar Köneürgençdäki Törebeg hanymyň ýadygärliginiň nagşyna çalymdaşdır. Törebeg hanym mawzoleýiniň mawy gümmezi beýik barabanyň üstünde ýerleşýär. Gümmeziň töweregi aýdyň terrakot aýlawly mozaika bilen altygraň edilip bezelipdir. Çadır görnüşli gümmez wagtyň geçmeli bilen ýykylypdyr. Onuň diňe gündogar tarapynda kiçirák bölegi galypdyr. Ol bölegi hem ýüzi ajaýyп syrçaalanan stalaktitli ýaşmagyň (karniziň) ýykylmış galan bölejigi saklapdyr. Gümmeziň iç ýüzi tutuş mozaiki bezegler bilen işlenilipdir. Türkmenleriň orta asyr binagärliginde ymaratlaryň daşky we içki bezeginde amaly-haşam we nakgaşlyk sungatynyň aýrylmaz sazlaşygy emele getirilipdir. Binalaryň syrçaly mozaika örtüğinde hem oýmurly nagyşlarynda ganç usulynda ýa-da kesilen kerpiçleriň düzümünde gadymy oguz türkmenleriň dini nyşanlarynyň şekili suratlandyrylypdyr. Köneürgenç şäheriniň meşhur binagärlilik ýadygärliliklerinde gadymy sežde edilýän keramatly nyşanlarynyň saklanyp galymy, bu ýurtda musulmançylygyň kada-kanunlarynyň berk berjaý edilendigine güwä geçýär.

Aý, Gün, ýyldyz, ot, suw, ýer, älem ýaly düşünjeleriň şekilleri hem nyşanlary miladydan öñki III müňýyllykda kemala gelipdir. Birnäçe müňýyllyklaryň dowa-mynda şol nyşanlaryň sudury kä ýagdaýlarda üýtgedilmän, kähälätta üýtgedilip, kämilleşdirilip häzirki günlerimize çenli saklanypdyr. Orta asyrlarda nyşanlaryň asyl manysy ýiten bolsa-da, olaryň hakyky sudury ýitmändir. Gadymy nyşanlaryň kämilleşen görnüşleri metjitleriň, mazarüstü daşlaryň, mawzoleyleriň bezeginde gözellik ornunuň eýeläpdir.

Bişen kerpiji ullanmak, kerpiçden nagyş ýasamak, kerpijiň bir bölegini syrçalap, şonuň üsti bilen gurhanyň sürelerini arap haty bilen ýazmaklyk türkmen binagärligine mahsus bolupdyr. Köp asyrlar mundan ozal türkmen topragynda bütin gündogara belli bolan binagärlilik mekdebiniň ymaratçylary, ussalary goňşy ýurtlaryň gurluşygyna gatnaşypdyrlar we türkmen çeperçilik däplerini giňden

ýaýradypdyrlar. Türkmenistanyň bina galдыrmak usuly orta asyrlarda gündogar ýurtlarynyň binagäçilige täsir edenlige, häzirki günlere çenli saklanyp galan ýadygärlilikler hem şaýatlyk edýärler.

Köneürgenjiň mawzoleýleri. Türkmenistanyň demirgazygynda ýerleşyän Daşoguz welaýatynyň häzirki Köneürgenç etrabynyň merkezi orta asyrlarda gülläp ösen Köneürgenç türkmenleriniň guran döwletiniň paýtagty bolupdyr. Bu ýurtda şekillendirish sungaty beýik sepgitlere ýetip, ussatlygyň nusgalaryny özüne siňdiripdir. Bu mekdebiň hünärmən ussalary ýerli gurluşyk işlerini dowam edipdirler we täze iş usullaryny girizip, olary gaýtadan işläp, çepeçilik taýdan baýlaşdyryp, musulman Gündogarynyň köp şäherleriniň çepeçilik we ymaratçılık sungatynyň ösmegine öz täsirini ýetirmegi başarypdyrlar.



**44-nji surat.
II Arslanyň we
Soltan Tekeşin
ýadygärlilikleri.
XII asyr**

Köneürgençde gurlan II-Arslanyň we Tekeşin mawzoleýleriniň gök kaşaň syrçasy, kümmetleriň jähéklerine gübercek görnüşde ýazylan ýazgylary, gümmezleriň gök syrçaly bezegleri, Gutlug Teýmiriň minarasynyň aýlawly girelgesiniň daş ýüzüniň öwrümindäki gök kerpiçden düzülen tegbentler, bu ýurtda binagärleriň hem-de çepeçilik sungatynyň ussatlarynyň bolandygyna güwä geçýär (*44-nji surat*). Soltan Tekeşin mawzoleýiniň peştagynyň mährab şekilli oýmurlar we kerwensaraýyň aýlawly girelgesiniň yüzündäki kerpiç örümllerine oturdylan üç reňkli naqışlar hem çepeçilik sungatynyň ösendigini subut edýär. Köneürgenjiň mazarüstü daşlary we Nejmeddin Kubranyň mawzoleýiniň peştagynyň her dürli reňkdäki mayólika kesimleri hem häzirkızaman sungat işgärleriniň ünsüni özüne çekmän durmandyr. Bu ýurtda, aýratyn hem, Törebeg hanymyň mawzoleýiniň peştagynyň daş ýüzüniň, iç tarapynyň pannodan we çarçuwalanan penjireleri, gümmeziň içki

çanagynyň syrça bezegleri we maýolikalar XII asyryň ikinji ýarymynda XIII asyryň başlarynda çeperçilik sungatynyň gülläp ösendiginden habar beryärler.

Bular Köneürgenjiň gurluşyklarynyň haşamlama bezeginiň özgerendigini şöhlelendirýär. Ol çeperçilik önemciliğinde çylşyrymlı we köp zähmeti talap edýän, emma dürli reňkli, nagyşly maýolika geçmekligi aňladýar. Bu özgerişler bilen bir hatarda, binalaryň bezegindäki haşamlama sungaty hil taýdan ösüp, bi-nagärlükde giň gerim alypdyr.

Müňýyllyklaryň geçmegi bilen döredilen şekiller, ýagny pişme şekilli gölle-riň nusgalary, gadymy ekerançylaryň şekillendirish sungatyna mahsus bolan şekiler täzeden gaýtalanypdyr. Bu pişme şekilli, basgançakly göl görnüşindäki bezegler müňýyllyklary başyndan geçirip, XI–XII asyr binagärliginde örän ýör-günli häsiýete eýe bolýar. Ony şol döwrүň binagärlilik ýadygärlikleriniň köpüsiniň, şol sanda Soltan Tekeşiň, Il Arslanyň mawzoleylerinde, onuň čüri gümmezleriniň eteginiň syrçalanan bezeglerinde hem görmek bolýar.

Törebeg hanym mawzoleýi. Köneürgenjiň binagärliginde Horasanyň ýadygärliklerinden tapawutlylykda, bu ýurtda pişme şekilli nagyşlar gümmezleriň örtüginde, çeper keramika nagyşlama usulynda peýda bolýar. Törebeg hanymyň mawzoleýine günorta tarapyndan seredeniňde, ýadygärligiň portaly mawzoleýiň esasy bölegini ýapýar (*45-nji surat*). Portal ymaratyň girelgesini görkezýär. Onuň deňölçegliligiň böleklerə bölünüşi ýonekeý hem manyly görünýär. Biri beýle-kisine girýän üç sany II-şekilli çarçuwalar kerpiç bilen örülip, onuň aralary ince-jik mozaikalar bilen doldurylypdyr. Gök ýerlikde ösümlik görnüşli nagyşlarda ak harply ýazgylar ýazylypdyr. Portalyň girelgesindäki beýik ýay görnüşli arka özuniň stalaktit bezegi bilen ýarym toplumy ýapýar. Onuň nagyşlaryna ýazgy ýazylypdyr. Gapdalynthaky barabany bolsa takyk kerpiç nagyşlary bilen bezelipdir. Barabanyň aşagyndaky stalaktit çyzgyda bolsa arapça ýazgylar ýerleşdirilipdir.

Törebeg hanym mawzoleýiniň häsiýetli tarapy, onuň ägirt uly göwrümindäki şekilleriň näzikligi, çyzyklaryň endiganlygy, aýry-aýry tekizlikleriň – panelleriň bir-birine tirkelmegidir. Tekiz örtükli on iki gyraňly esasyň üstünde ýigrimi dört gyraňly tegelek ýerleşýär, tegelegiň üstünde gönüburçly çarçuwa edilip, ary öýjü-gine meňzeş nagyş bilen bezelipdir. Onuň on iki gyraňnda penjire deşikleri bo-lup, bular peýkam şekilli arkalar bilen tamamlanypdyr. Peýkam şekilli tekçeleri we timpanlar syrçalanan gazma nagyşlar bilen bezelip, onuň reňkleri owadan öwüşgin berýär. Törebeg hanymyň mawzoleýinde gümmez ýigrimi dört gyraňly barabana daýanýar. Mawzoleýiň içki gümmeziniň taslamasy nagyşly üç bölege bölünýär. İň ýokarky bölegi gümmeziň ýarym aýlaw tekiz görnüşde, ikinji bölegi on iki penjireli ýagtylyk berýän görnüşde, gümmeziň üçünji bölegini – tromplaryň öýjükli stalaktit we syrçaly pannolar düzýär. Törebeg hanymyň ähli bezegleri bişen syrçasız ker-piçler bilen çarçuwalanýar. Mawzoleýde tromplaryň bezegi örän üýtgeşik, on iki

sany tromplar ösümlik görnüşli şekiller bilen bezelipdir. Tromplaryň altysy tekiz panno görnüşinde, galany güberçek görnüşli bolup, stalaktit öýjükler bilen bezelipdir. Tekiz pannolaryň hem stalaktit bezeginiň nagylary tromplaryň arasynda ýerleşýän başburçly pannolaryň nagylaryna meňzeş. Tromplaryň taslamasynyň merkezini sary, gyzyl reňklerden düzülen gülün şekili bezeýär. Gülün daşyny aýlaw görnüşli baldaklar, ýapraklar hem kiçijik gülleriň şekilleri gurşayär.

Tromplaryň ösümlik nagylary biri-birine meňzeş bolsa-da, olaryň arasynda ýerleşýän başburçly pannolaryň nagylary meňzeş däl, alty sany pannonyň taslamasy bolsa ince ýaprakly güller bilen bezelipdir. Beýleki altysy – iri ýaprakly gülleriň sazlaşygyny berýär. Syrçaly pannolaryň arasyndaky bişen kerpiçleriň çarçuwasy her bir maýolika taslamasynyň özboluşlygyny kesitleyär hem-de binanyň göwrümminiň deňölçeglilik häsiyetini takyk görnüşde görkezýär. Binagärlilik göwrümleriň deňölçegliliği uly we kiçi göwrümleriň sazlaşykly bolmagyny emele getirýär.



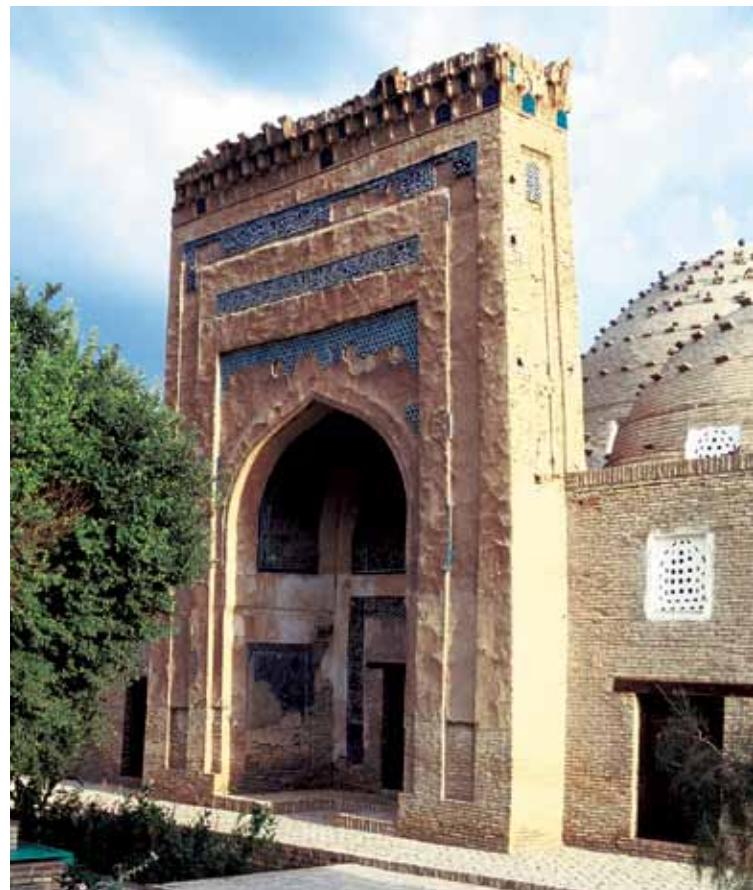
45-nji surat.
Törebeg hanymyň
yadygärligi.
XIV asyrlar

Törebeg hanym mawzoleýinde tromplaryň bezeginde geometrik nagyşlar ulanylmandyr. Olaryň üstündäki ýapyk penjireleriň syrçaly tekizliginde tekiz tromplaryň nagyşlary ulanylýar. Ýöne, ýokarky penjireleriň pannolary tromplardan ince bolup, binanyň ýokary ymtlyş hereketini güýçlendirýär. Törebeg hanym mawzoleýiniň gümmezi örän çylşyrymly geometrik nagyşlaryň esasynda bezelipdir. Onda baş şöhleli, dokuz şöhleli ýyldyzlar seleşip, köpburçluklary emele getirýär.

Törebeg hanymyň gümmezinde nagyşlaryň ince sudury hem olaryň çylşyrymly sazlaşygy, geometrik hem ösümlik nagyşlaryň utgaşmagy ymaratyň belentligini we ýagtylygyny güýçlendirýär. Onda mozaikanyň diňe ýylmanak görnüşi ýasalypdyr. Gümmeziň merkezindäki ýyldyza Allanyň ady ýazylypdyr. Gümmeziň nyşanalıyk ähmiýeti örän uludyr, sebäbi onuň tekizliginde 24 sany gül görnüşli ýyldyzlar görkezilip, olar günüň 24 sagadyny, 12 sany ýyldyz bir ýylyň 12 aýyny aňladýar. Uly ýyldyzlaryň arasynda ýerleşýän kiçi ýyldyzlaryň şekilleri älemiň çäksizligini aňladypdyr. Zowwam penjireler günün ýagty sagatlaryny, ýapyk penjireler bolsa gjäniň garaňky wagtyny aňladýar. Törebeg hanymyň gümmezinde ýyldyzlaryň göwrümimde Günün şekili tegelek görnüşli berlip, gül şekilinde suratlandyrylýar. Gümmeziň merkezindäki gülüň şekili Gün ýyldyzynyň nyşanydyr, sebäbi astranomýa ylmy boýunça Gün kiçi ýyldyzlaryň hataryna girýär. Ýyldyzlaryň mozaika taslamasyny Köneürgenjiň XIV asyra degişli kerwensaraýynda hem görmek bolýar. Mawzoleýdäki mawy, ak, mämişi, gara, gök, sary, gyzyl we goňur reňkleri, altın bilen birlikde, gümmeziň deňi-taýy bolmadyk mozaiki şekilini döredýär. Reňkleriň köpdürlüligi, suratlaryň nepisligi we düşegiň umumy polihrom sazlaşygyny emele getirýär hem-de gümmeziň yüzünde we on iki sany depesi çowly penjirede ýerleşdirilen gümmeziň aşagyndaky barabana-da tutuş bitewilik berýär.

Nejmeddin Kubranyň mawzoleýi. Köneürgenjiň binagärlik toplumynyň içinde Nejmeddin Kubranyň mawzoleýi özünüň nagyşlary bilen aýratyn tapawutlanýar (*46-njy surat*). Onuň ajaýyp oýma nagyşly gappsy, onuň üstündäki reléefiň üýtgeşik nagyşlary hünärmenleriň ünsüni özüne çekýär. Gurluşygyň daşky keşbinde üç ýarusly stalaktitden edilen adaty bolmadyk gelşikli karnız bilen tamamlanýan beýik portaly bar. Onuň karnizi sary terrakot we mawy syrça bölekle-rinden düzülipdir.

Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň girelgesi maýolik ýazgylar we islimi nagyşlar bilen bezelipdir. Girelgäniň gapdal diwarynda gönüburçly panno bezegler ýerleşýär. Gönüburçlaryň çarçuwasy islimi nagyşdan ybarat bolup, panno tekizligi çylşyrymly seleşýän geometrik nagyşlardan düzülipdir. Gapynyň diwarynda arap dilindäki ýazgylar “nash-suls” görnüşinde gök syrçanyň yüzünde ak harplar bilen görkezilipdir. Girelgäniň timpanynda, şol timpanyň görnüşini gaýtalayán nagyşly panno ýerleşýär. Onuň tekizligi örän çylşyrymly, islimi nagyşlar bilen örülipdir. Panno bezegiň gyrasy “kufi” ýazgylar bilen gurşalypdyr.



46-ny surat.
Nejmeddin Kubranyň
ýadygärligi. XIV asyrlar

Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň maýolika bezegi we ýazgylary Horasanda yerleşen Mäne babanyň mawzoleýindäki maýolika örtügine meňzeşdir. Abu Seýidiň mawzoleýi XI asyrda gurlupdyr, XIV asyrda bolsa onda doly rejeleýiş işleri geçirilipdir, onuň esasy girelgesini syrçaly nagyşlar hem-de ýazgylar bilen bezäpdirler. Şonuň üçin, iki ýadygärligiň syrçaly örtükleriniň ýasalyş usullary hem-de olaryň çeperçilik häsiýetleri biri-birine meňzeş gelýär.

Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň gurluşygy we Mänedäki Abu Seýidiň syrçaly bezeginiň ýasalyşy XIV asyra degişlidir. Bu iki ýadygärligiň syrçaly nagyşlarynyň ýerligi goýy gök reňkden ybaratdyr. Arap ýazgylary olaryň iki-sinde hem “nash-suls” we “kufi” görnüşinde gök syrçanyň ýüzünde beýan edilipdir. Mawzoleýleriň nagyşlanyşy tapawutlydyr, sebäbi Nejmeddin Kubra mawzoleýinde ösümlik görnüşindäki bezegler diwar örtüginiň esasy meýdanyny tutýan bolsa, Mäne babanyň mawzoleýinde geometrik taslama boýunça düzülen köpburçluklaryň we ýyldyzlaryň şekilleri ymaratyň çeperçilik keşbini çözýärler. Bu ýadygärlilikleriň girelgesiniň binagärlilik taslamasy tapawutly bolup, Abu

Seyit mawzoleýiniň gapysynyň üstünde iki sany timpan gurlup, portalyň ýokarky böleginde merkezi penjire goýlupdyr. Aşaky timpanyň tekizliginde altygyraňly köpburçluklar biri-biri bilen seleşip, nagyşly taslamany döredýärler we gapynyň daşynda “Π” görnüşdäki harpda arap ýazgylary ýerleşdirilipdir.

Ýokarda bellenip geçilişi ýaly, Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň portalyň arkasynyň timpanynda altygyraňly maýolik plitalardan edilen mawy reňkiň galandyalary saklanypdyr. Girelgäniň çuň tagçasy hem şonuň ýaly mawy öwüşgindäki syrça saklapdyr. Bu ýerde arapça ak harplardan ýazgylar, maýolikden edilen we girelgäni inli “Π” şekilinde öz içine alyan maýolik bagjyk aýlawyna görä, aşakda-ky ösümlük nagyşlarynyň reňki, onuň suratynyň nepisligi maýolik plitalary bilen meňzeş görünýär. Emma, bu ýerde hökümdaryň we jaýlananlaryň atlary ýazylanlardan başga, ýazgylaryň hemmesi dini mazmunda bolupdyr (*47-nji surat*).

**47-nji surat.
Binanyň syrçaly bezeg bölegi.
Köneürgenç. Glazur.
XII-XIV asyrlar**



Nejmeddin Kubra mawzoleýi özuniň ýazgy maýolikalary bilen iň gowy Köneürgenç şalygynyň ýadygärlikleriniň biri diýip tanalýar. Mawzoleýiniň portalyny we merkezi gümmez zalynda ýerleşýän mazar ýadygärligi ýazgy maýolikalary bilen baýlaşdyrylandyr. Mazarüstü daşyň haşam bezegleriniň stilleşdirilen äheňi ösümlük nagyşlaryň bütin bir dünýäsini açyp görkezýär. Plitalar ownuk grafika aýlawlar bilen doldurylyp bezelipdir. Ösümlük ulgamy takyk geometrik häsiyetli göwrümleriniň içini dolduryp, biri-biri bilen utgaşyp bir uly bütewili-gi emele getirýärler. Reňk toplumy fasadyň yüzündäki nagyşlar bilen birmeňzeş ýöne, bu ýerde nagyşlaryň daşky çyzyklary inçejik gara çyzyklar bilen bellenipdir, yüzünde bolsa käbir ýerlerinde syrçanyň üstünden gyzyl çäýylipdyr. Köp bölegini gök-mawy reňk tutup, sary, gyzyl, ýaşylymtyl, gara-goňur reňkler hem ulanylýar. Nagyşly syrça bilen bezeliş usuly birnäçe reňkleriň utgaşmagyny ýumşadýar. Pli-tanyň bölegi tutuşlygyna angob (önümleriň ýakylmazyndan öň ýüzüne çäýylýan ak ýa-da reňkli palçyk) bilen syrçalanan we altyn reňkli ýapraklaryň ulanylmagy, bezelen tekiz maýolikalaryň hatarynda relýefli görnüşi hem duş gelýär.

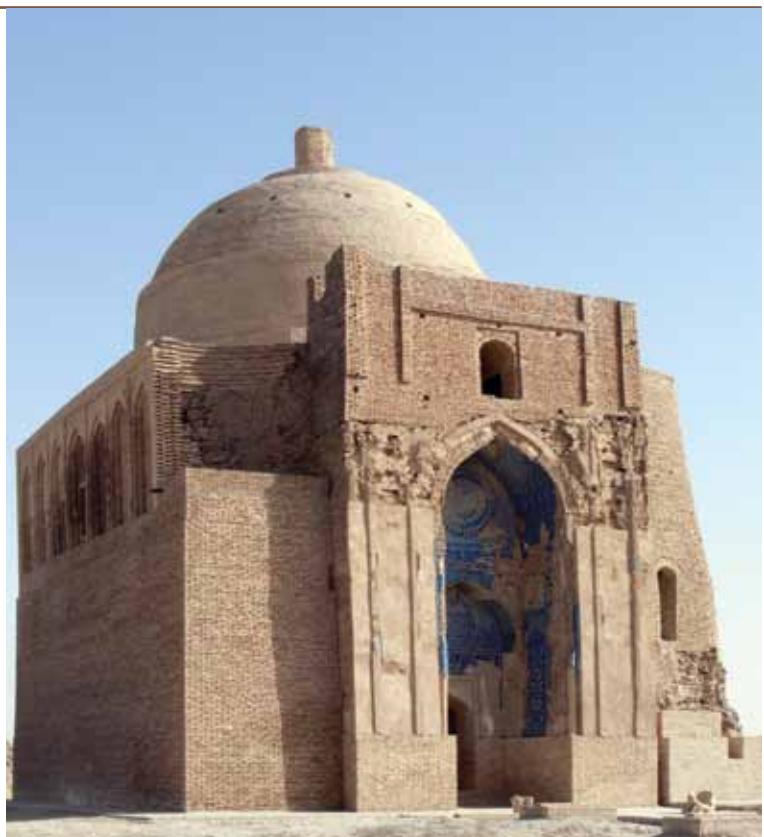
Nejmeddin Kubranyň mazarüstü ýadygärligi orta asyr Köneürgenç maýoli-
kasynyň in uly ösüşleriniň hatarynda durýar. Bu mazar ýadygärlilikde terrakotanyň
syrçalanan nagyş ulgamlary ajaýyp sazlaşýar. Şol döwrüň gurluşyklarynyň baý
haşam we bol relýef bezegleri etmekleri umumy çugdam binagärlik göwrüm-
leri bilen çürt-kesik tapawutly utgaşygyň emele gelmegine getiryär. Ony agyr
görnüşli girelge portallarynyň, her bir öýjükleriniň reňkleriniň we relýefleriniň
inçe usulda işlenen ýeňil stalaktitli karniz bilen tamamlanmagynda görmek bol-
ýar. Esasan hem, ýumşak, aýdyň görünüyän reňkli we çüyše görnüşli tekiz relýefli
syrçaly maýolika bezegleri örän täsirlidir. Daşyndan ýonekeý kerpiç örme aýra-
tynlyklaryny saklayan gümmeziň we diwarlaryň gapdalynda we ýüzünde ak
suwagly ýerliginiň ýüzünde ýalpyldaýan gök-mawy maýolika has öňe çykýar.
Nejmeddin Kubra we Abu Seýit mawzoleýleriniň çeper ýüzlenilişi orta asyr bi-
naçylygynyň ajaýyp nagyşly ýadygärlilikleri hökmünde Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda aýratyn orny eýeleýär.

Abu Seýidiň mawzoleýi. Halk arasynda Mäne baba diýlip atlandyrylýan
mawzoleýiň ýokarky timpanynda tegelek panno ýerleşip, ol üç zolaga bölünýär.
Merkezinde nagyşly ýazgylar, ikinji zolagynda nagyşly taslama, üçünji daşky
çarçuwasynda “kufi” görnüşli arap ýazgylary özboluşly geometrik nagyşlara
meňzeýär. Tegelegiň aşagynda uzyn gönüburçluguň içinde syrçaly “nash-suls”
ýazgylar goýlup, portalyň içki diwarynda syrçaly nagyşlar berkidilipdir. Häzirki
wagtta, portalyň syrçaly ýazgylarynyň diňe boş zolaklary-sudury galypdyr. Nej-
meddin Kubra mawzoleýiniň bolsa portalynyň gök syrçaly plitalarynyň käbir se-
tirleri saklanyp galypdyr.



48-nji surat. Abul
Fazlyň ýadygärligi.
XII asyrlar

Abu Seýidiň mawzoleýiň baş girelgesinde syrçalar bilen bezelen ýarym sütünler spiral görnüşli nagyşlar örülüp, ymaratyň dabaraly häsiýetini nygtaýar. Ýarym sütünleriň nagyşlary alajanyň suduryny ýatladýar. Bu ýadygärlilikleriň mysalynda Horasanyň we Horezmiň XIV asyra degişli ymaratlarynda syrçaly maýolika we kaşyn bezegleriň ulanylышыny anyklamak bolýar (*49-njy surat*)

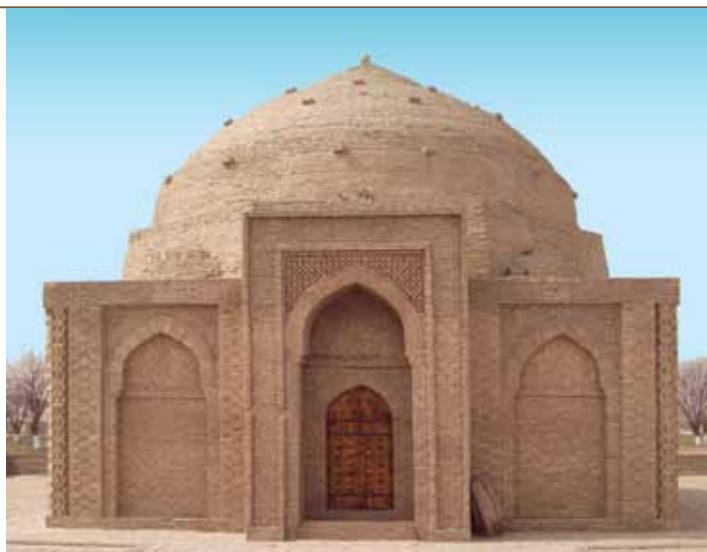


49-njy surat.
Abu Seýidiň ýadygärligi.
XII asyrlar

Alamberdaryň mawzoleýi. Lebab weläyatynyň Atamyrat (Kerki) etrabyn-daky birnäçe binagärlik ýadygärlikleriniň hatarynda Alamberdar mawzoleýiniň gurluş usulyny sungaty öwrenijilik taýdan öwrenmek zerurdyr (*50-nji surat*). Alamberdaryň mawzoleýi Türkmenistanda XI asyryň binagärliginiň iň oňat nus-galaryndan biridir. Meýilnamasynda inedördül bolan bu uly jaý arka paruslarynyň üstünden gümmez bilen örtülen otaglydyr. Inedördül bişen kerpiçden we goşalan-dyrylan kerpiçden nagyşly örüm bilen edilen, öň yüzünüň timarlanyşy çeperçilik taýdan ýokarydyr, çünkleri sekiz, gyraňly sütünler bilen berkidelipdir. Girelgesi çaklaňrak portal bilen, onuň taraplary bolsa üsti arkaly nagyşly örulen tagçalar (nişa) bilen haşamlanypdyr. Binanyň öň yüzünü nagyşlamakda ulanylan dürli görönüşli kerpiçleriň-tegelek ýáýlar, harplar, üçburçluklar, atanak şekilleri bilen haşamlanypdyr.

Alamberdar mawzoleýiniň bezeg tärleri-goşalandyrylyp örülüsi, arkalaryň üstünde kerpiji ýasy tarapyna goýlup örülüsi we beýleki nagyş äheňleri Günorta Türkmenistanyň binagärlik mekdebine ýagny, Talhatanbaba metjidine, Merwdäki Muhammet ibn Zeýdiň mawzoleýiniň haşam bezeglerine mahsusdyr.

Günorta Türkmenistanyň orta asyr binagärlik ýadygärlikleri ykdysadyýetiň ösüşiniň ýokary derejesini we Gündogaryň musulman halklarynyň arasyndaky medeni aragatnaşygy görkezýän şäyatnamadır. Bu döwürlerde binagärlikde has kämil eserleri döredipdirler. Ägirt uly desgalaryň binagärliginde jaý guruju ussalar olaryň göwrüm, giňişlik gurluşyny kämil derejä ýetiripdirler. Olaryň bezelişi her näçe kaşaň, ýokary çeper bolsa-da, ol ymaratyň göwrüm gurluşynyň ýone-keýligini we syrdamlygyny güýçlendirmek we gazañmak üçin ulanylýpdyr.



50-nji surat.
Alamberdaryň
ýadygärligi. XII asyrlar

§28. X-XVI asyrlaryň şekillendirish sungaty

Merkezi Aziýa ýurtlary, şol sanda Türkmenistanyň häzirki ýerleri VIII asyrdan IX asyryň başlaryna çenli arap halyflygynyň düzümine goşulypdyr. Gündogarda Hindistana we Hytaýa çenli, Günbatarda Ispaniya we Portugaliya çenli aralykdaky ägirt uly ýerleri öz içine alan kuwwatly Arap halyflygynyň döremegi bilen onuň düzümine goşulan ýurtlaryň ykdysady we medeni durmuşynda belli bir ösüşiň, öne gidişligiň bolmagyna getiripdir. Arap halyflygynyň düzümine giren ýrtlarda, ylym-bilip gülläp ösüp, olarda tebigat bilimleri, hususan-da, matematika, fizika, astronomiýa, himiýa, biologiya, lukmançylyk, geografiýa we beýleki ylymlar uly ähmiyetli ösüše eýe bolýar.

Ylym we medeniýet barada aýdylanda, VIII-XI asyrlarda Arap halyflygynda gadymy Grek we gadymy Rim medeniýetini we ylmynы gaýtadan dikeltmek we galkyndyrmak barada uly işler amala aşyrylypdyr. Antik döwrüniň alymlarynyň, şol sanda Aristoteliň, Ewklidiň, Arhimediň, Ptolemeyiň, Platonyň, Gippokratyň, Galeniň we ençeme beýleki akyldarlaryň eserleri arap diline terjime edilip ýaýradylipdyr. Arap dili edebiýatyň, ylmyň, filosofiýanyň kabul edilen diline öwrülipdir.

Aýratyn hem, Horasanyň merkezi bolan Merwde belli alymlar we meşhur medeniýet wekilleri ýygñanypdyr. Belli köneürgençli alym Muhammet ibn Musa al Horezmi hem Merwe gelipdir we ylmy-barlaglaryny bu ýerde dowam etdiripdir. Soltanyň köşgünde belli astronom Ýahýa ibn Mansur, meşhur matematik hem astronom Xabaş Hasyp işläpdir. Habaş Hasyp öz döwrüniň astronomik barlaglarynyň netijelerini umumylaşdyrypdyr. Ol “Aralyklar hem asman jişimleri” atly kitabyны astronomiýanyň we matematikanyň möhüm meselelerine bagışlapdyr. Habaş trigonometriýa ylmyna ençeme täzelik girizipdir. Ol bu ylma tangens we kotangens diýen adalgalary girizipdir.

Muhammet al-Horezmi “Hindi hasaby hakynda”, “Algebrany hasaplama hakda” we “Trigonometrik tablisalar” atly eserlerinde matematika ylmyna düýpli täzelikler girizipdir. Horezmi dünýä ylmyna algebrany beren beýik alymdyr. Onuň algebra bagışlanan eseri “Kitab Muhtasar al jebr wal mukabala” (“Doldurmagyň we garşıy goýmagyň gysgaça kitabı”) ady bilen meşhurdyr. Oňa, köplenç gysgaça görünüşde “Algebra we mukabala” diýilýär. Muhammet al- Horezmi astronomiýa ylmyna hem möhüm goşant goşan alymdyr. Alym Merwde ýaşan ýyllarynda, şol ýerdäki obserwatoriýada ylmy barlaglar geçiripdir.

Gündogar Renessansynyň taryhynda görünüklü orun eýeleýän alymlaryň biri al-Farabydyr. Faraby tebigat bilimleri, matematika, filosofiýa, logika, lukmançylyk, syýasatşynaşlyk, psihologiýa, estetika, etika, saz sungatyna degişli ylmy eserleri ýazypdyr. Ol gadymy grek ensiklopediyaçy alymy Aristoteliň esasy eserlerini grekçeden arap diline terjime edip, olara düşündiriş ýazypdyr. Öz döwründe

filosofiýanyň birinji mugallymy Aristotel bolan bolsa, Faraby “Gündogaryň Aristoteli” ýa-da ikinji mugallym hasaplanypdyr.

Al-Horezminiň we al-Farabynyň progressiw ylmy we filosofik däplerini görnükli alym we filosof Abu Reýhan Muhammet ibn Ahmet al Biruny dowam etdiripdir. Biruny “Hindistan”, “Geodeziá”, “Masudyň kanuny”, “Mineralogiá”, “Farmakognoziá” atly ylmy we taryhy kitaplary ýazypdyr.

Merkezi Aziýada ylmyň ösüşine uly goşant goşan alymlaryň biri Abu Aly ibn Sinadyr. Ol Abu Aly al-Biruny, ibn Yrak, Mäsihi, Hammar ýaly tanymal alymlar bilen bilelikde “Mamunyň akademiyasynda” ylmy barlaglar bilen meşgullanypdyr. Abu Aly ibn Sinanyň ylmy-medeni mirasy, esasan, lukmançylyk ylmynna we tejribesine bagışlanan eserleridir. Onuň baş tomdan ybarat “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” (“Kitab al-kanun fi-t-tibb”) we “Sagaldyş kitaby” (“Kitb aş şifa”) atly eserleri öz döwrüniň lukmançylyk ensiklopediyasy bolup hyzmat edipdir. Ol kitaplar 600 ýyllap Aziýa hem Ýewropa ýurtlarynyň lukmanlarynyň ýazan kitaby, lukmançylyk institutlarynyň esasy okuw gollanmasy hökmünde ulanylypdyr.

Dürli keselleri bejermek barada, adam ölüminiň sebäplerini açyp görkezmek barada düşündiriş berende, Ibn Sina adam bedenini içgin öwrenmäge çalyşypdyr hem-de olar baradaky maglumatlara daýanypdyr. Ibn Sina ylymlary toparlara bölmek, olaryň dünýägarayýş, filosofik esaslary, din bilen gatnaşygy baradaky meselelere hem uly üns beripdir. Ol bu meselelerde Faraby, Biruny ýaly Aristoteliň taglymatyny dowam etdiripdir. Özuniň filosofik garaýylaryny ol “Danyşnama” (“Bilim hakynda taglymat”) diýen ensiklopedik häsiyetli kitabynda beýan edipdir.

Şeýlelikde, VIII-XI asyrlarda Merkezi Aziýa ýurtlarynda jemgyétcilik ösüşiniň talaplaryna laýyklykda, Muhammet al-Horezmi, Abu Nasyr al-Faraby, Aby Reýhan al-Biruny, Aby Aly Ibn Sina ylmyň ösüşine ägirt uly goşant goşmak arkaly Gündogar Renessansynyň – ruhy galkynysynyň başyny başlapdyrlar.

Belli bolşy ýaly, Göktürkmenler döwletinde özünüň etnik düzümi, medeni we ýasaýyş durmuşlary boyunça dürli-dürli taýpalaryň harby-syýasy birleşmesi bolupdyr. “Ergenokon” dessanynda hem göktürkmenleriň il-ýurt, ar-namys üçin görkezen gahrymançylyklary beýan edilýär. Bu dessan türkmen halkynyň gady-my edebi mirasyna degişlidir. Orhon-Ýeniseý ýazuwy baý geçmiş bolan türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly mirasdyr. Orhon ýadygärlilikleri VII asyryň ahırlaryna VIII asyryň başlaryna degişli göktürkmenleriň görnükli hökümdarlary Gutlug han, Bilge han, Kültegin, Tonýukuk we beýlekileriň hormatyna bagışlanyp, olaryň gahrymançylygy baradaky daşyň ýüzüne ýazylan ýadygärlilikdir.

“Gorkut ata” kitabynda oguz türkmenleriniň başdan geçen taryhy wakalary, şol döwrüň türkmen maddy we ruhy durmuşy beýan edilýär. Onuň on iki babynda öwüt-ündewlere beslenen gahrymançylyk, watançylyk, ynsanperwerlik, din, ahlak, gözellik, harby hünäri, adamlaryň ruhy kämilligi baradaky meseleler gozgalýar.

Merwiň bezegli wazasy Orta Aziýanyň şol döwürdäki beýleki çeperçilik medeniýeti ýaly, ýerli irki feodal sungatynyň sýužetleriniň nähili ir peýda bolandygyny aýdyň görkezýär. Olar soňra Orta Gündogaryň miniatýura (belki-de, monumental) nakgaşçylygynda-da köp asyrlap ornaşypdyr. Ýuzin salyp barýan atyň üstünde peýkam atmak, begzadalardyr-hanymlaryň gatnaşmagynda meýlis gurup oturylmagy ýaly sahnalaryň XV-XVII asyrlaryň miniatýuralarynda sany-sajagy ýok. Feodal begzadalarynyň esasy güýmenjeleri bolan meýlis hem aw Parfiýa döwletinde kemała gelipdir. Orta Gündogaryň edebiýatynda ilkinji işlenen, "Wis hem Ramin" poemasynyň wakalarynyň köp bölegi Merwde bolup, şu ýerde hem ýazylmagy, bu ýurtda medeniýetiň sungatyň, edebiýatyň ir ýüze çykandygyna güwä geçýär.

"Wis we Ramin" poemasynyň Merwde döredilip, onuň miladynyň I asyrlarynda Parfiýa patyşalygynyň döwründe kitap görnüşinde neşir edilip, döwrün in bir söylüp okalýan eseri bolandygyny alym J.Annaorazow özünüň "Parlaryň parlak poemasy" atly işinde belläp geçýär. "Wis we Ramin" poemasy Togrul begiň döwründe meşhur türkmen şahyry Fahreddin Gürgeni tarapyndan 1048-nji ýylда gadymy pehlewi dilinden pars diline terjime edilipdir.

XII asyrda Türkmenistanda ylmyň, bilimiň we medeniýetiň möwjäp ösen döwründe edebi çeşmeleriň hem islegi artýar. "Wis hem Ramin" atly gadymy söýgi romanynyň birnäçe dillere terjime edilip, Yewropa edebiýatyndaky dörän "Tristan we Izolda", "Don Kihot", "Romeo we Julietta" ýaly meşhur orta asyr söýgi poemalarynyň ýüze çykmagyna öz täsirini yetiripdir, olardaky wakalaryň baglanyşygynyň bolandygyny alymlar aýdýar.

Poema dartgynly we örän gyzykly wakalara baý. Onda gadymy otparazçylyk döwründe ýaşan Mobet atly patyşa bolupdyr. Poemada aýdylyşy ýaly, ol Eýrany, Horasany, Turany, Yragy, Häzerbegjany we Horezmi öz içine alýan ägirt uly döwletiň hökümdary bolup, ýurduň paýtagty Merwde ýerleşýän eken.

Uly dabaralaryň birinde Mehabat ýurdundan gelen şa aýaly Şähri Banu bilen Mobet şanyň arasynda: "Eger-de Şähriniň gyzy bolsa, ol Mobet şanyň aýaly bolar" diýip, ähntama baglaşypdyr. Bu wakadan soň Şähriniň gyzy bolupdyr, adyna Wis (Hasyl hudaýynyň ady) goýupdyrlar. Şol wagt hem Mobet şanyň ogul jigisi dünýä inipdir. Oglanjyga Ramin (Maldarçylyk hudaýynyň ady) diýip at goýupdyrlar. Yıllar geçip Ramin edermen gerçek ýigit, Wis gözellikde deňi-taýy bolmadık owadan gyz bolup ýetişyärler.

Şa aýaly Şähri özünüň Mobet patyşa beren ähtini ýadyndan çykaryp, Wis bilen dogany Wirunyň toý sähedini belleýär. Bu habary eşiden Mobet şa zena-na ähntamany ýatladyr ilçi ugradýar. Emma, ondan netije bolmaýar. Mobet şa uly goşun bilen baryp uruşýar. Ol Wisi alyp Merwe gelyärkä güýcli ýel turupdyr. Kejebäniň ýany bilen atly gelyän Raminiň gözü Wise düşüp aşyk bolýar. Ynha, şundan soň poemanyň dartgynly wakalary başlaýar. Soňra Wis hem Ramine aşyk bolýar. Poemanyň dowamynda gabanjaň şa Mobet aşyklara köp horluk görkezýär.

Poemanyň ahyrynda Ramin patyşa bolup, döwlete uzak ýyllar hökümdarlyk edýär. Ramin ogullary Hurşyda Gündogary, Jemşide Günbatary mülk edip beripdir.

Elbet-de, Merw wazasyňyň sýuzeti öz döwrüniň söygüli poemasynyň gahrymanlarynyň durmuşy bilen baglydygy bolup biljek hakykatdyr. Türkmenler yslam dinini kabul edenden soňra, şekillendirish sungatynда öňden gelýän düzgüler üýtgeýär. Öňki diwar suratlary, indi nagylara, ýazgylara we täze görnüşlere geçirilýär. Edebiyatda bolsa has ýakyn arabaglanyşykly bolan miniatýura sungatyna uly üns berlip başlanýär.

Beýik Seljuklar we Köneürgenç türkmenleriniň döwletleriniň zamanasynda syýasy, ylmy we medeni edebiýatlар suratlar arkaly has-da baýlaşdyrylyar. Bu döwürlere degişli Reşideddiniň “Jamy-at Tawaryh”, Ferdowsynyň “Şanama”, Nyzamynyň “Hosrow-Şirin”, “Leýli-Mejnun”, “Bahram Gur” mesnewisi hemde “Hamsa” atly eserleri, Sagdynyň “Bossan” we “Gülüstan”, Jamynyň “Ýusup-Züleýha” atly eseri, Hazifzynyň “Diwany” ýaly köp eserlerde miniatýura sungatynyň ajayyp nusgalary berlipdir. Miniatýura sungatynyň kämillemek ýollaryny, bu mekdebiň özbuluşlugyny bir bitewilikde alanyňda, türkmen halkynyň ägirt uly mirasynyň bolandgyna we dünýä medeniýetindäki geriminiň uly bolandygyna göz ýetirse bolýar.

§29. Miniatýurada taryhy şahsyýetlere berlen orun

Şekillendirish sungatynyň taryhy ösüşinde suratkeşleriň döredijilik gerimi has-da beýgelýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde taryhy şahsyýetlerimiz bolan Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Göroglynyň, Togrul begiň, Çagry begiň, Baýram hanyň, Soltan Sanjaryň we başgalaryň nusgawy keşplerini suratlandyrmak we halkymyzyň aňyna girizmek başartdy. Bu ýyllarda, aýratyn hem, Soltan Sanjaryň keşbini suratlandyrmak, onuň häsiýetini ýüze çykarmak sungaty öwrenijileriň esasy we zipesine öwrüldi.

“Soltan Sanjar türkmen” atly eserde Soltan Sanjary orta ýaşly, daýaw we edermen keşpde tagtyň üstünde oturan pursatyny suratlandyrmak nakşaçylara başardan bolsa, heýkeltaraşçylara onuň keşbini barelyef we tegelek heýkel görnüşinde berjaý etmeklik başartdy. Alym K.Baýramow özüniň tanymal türkmen soltanlary baradaky işinde käbir çeşmelere salgylanyp, belli şahsyýetleriň keşbini suratlandyrýar. Onda soltanlaryň keşplerini suratlandyrmagy – Rawendiniň “Rahat-us-sudur wa aýýat al-susur”, Reşid-ed-din “Tarih-Al-i-Seljuk”, Osman Turanyň “Türk jihan häkimiyeti mefkuresi tarihi” atly eserlerden we beýleki kitaplar dan alnandygyny belleýär. Suratlaryň käbirine şeýle häsiýetnama berilýär: “Beýik

seljuk soltany Alp Arslan uzyn boýly, uzynyrak murtly haýbatly bir patyşady”. Onuň ogly soltan Mälikşa “gelşikli owadan ýüzli, uzyn boýly, gür sakally, döşleri kuwwatly bir kişiði”. Mälikşanyň ogly Soltan Sanjar bolsa “bugdaý reňkli, ýüzüni biraz mama dişan owadan hem gelşikli ýüzli, uzyn boýly, giň döşli, ösgün sakally, semizräkden gelen haýbatly bir patyşady”.

Hökümdarlaryň keşpleri bar bolan köne kitaplar Stambulyň “Topkapy saýy” muzeýiniň we Edinburg uniwersitetiniň kitaphanalarynda Reşidededdiniň “Jami-üt- tawaryh” atly iki eseri, Kemal-ed-din Gazurgähiniň “Mejlis-el-oşşak”, Mas-ud Kuhistanynyň “Tarih-i Abuhaýr hany”, Nizamynyň “Syrlar hazynasy”, “Silsilat-az-zahad” atly kitaplary saklanýar.

Soltan Sanjaryň sahylygy we adamkarçılıgi barada, onuň mülkünde işläp ýören dayhana hezzet – hormat edişinden görmek bolýar. Ýa-da, adamyň öz nebsine bäs gelmegi, mertebesini saklamagy başarmagy hökümdarlara mahsus edepdir. Soltan Sanjaryň derwüş keşbine girip, dünýä habarlaryna teşneligini we türkmen döwletini parahaçtylykda saklamaga çalyşmagyny taryhy çeşmelerde görmek bolýar.

Türkmen seljuk sultanlarynyň at owazasy dünýä ýaýrap, olar barada dürli rowaýatlar agyzdan-agzyza geçipdir. Şeýle rowaýatlaryň biri Soltan Mälik şa barada aýdylýan rowaýat bolup, onda Mälik şanyň adalatlylygy wasp edilýär. “Ma-graç es-sagadat” atly kitapda getirilýän rowaýata görä, bir kempiriň yetim çagalalary ekläp-saklap göz dikip oturan sygryny soltanyň nökerleri awdan gelyärkäler tutup soýup iýýärler. Kempir bu habary soltana ýetirýär. Soltan bu işi kimleriň edendigini bilip, olara temmi berýär. Garry kempire soltan döwlet gaznasyndan 70, kabir rowaýata görä 200 sygyr berip goýberipdir.

Edil şuňa meňzeş rowaýatlar Soltan Sanjaryň adyna hem aýdylýar. Gündogaryň görünüklü şahyry Abdyrahman Jamynyň (1414–1492) “Kempiriň Soltan Sanjara aýdan sözi” diýen hekaýatynda şeýle wakany beýan edýär: Soltan Sanjar dolandyran döwründe bir kempiriň bir sebet üzümini soltanyň iki sany nökeri onuň elinden alypdyrlar. Kempir bu bolan ýagdaýy soltanyň öňünden çykyp, soltana gürrün berýär. Soltan Sanjar kempiriň arzyny diňläp “Şeýle ýagdaýlara ýol bersem menden soltan bolmaz” diýip, günükärleri jezalandyrypdyr.

Gündogaryň beýleki bir görünüklü şahyry Nyzamy Genjewiniň (1141–1209) “Hamsa” eserler toplumynyň birinji kitabynda (“Syrlar hazynasy”), “Kempir we Soltan Sanjar hakyndaky hekaýat” diýen eseri bar. Nyzamynyň bu eserinde kempir Soltana, onuň serhoş nökerleriniň özünü ýersiz-ýere urup horlandygyny we meseläniň adalatly çözülmegi barada arz edýär. Eserleriň ikisinde-de soltanyň kempiriň arzyny adalatly çözjekdigi mese-mälim duýulyär. İki eserde-de Soltan Sanjaryň keşbi örän edepli we göwünberiji, diňlemäni başarıyan parasatly adam hökmünde suratlandyrylýar. Nyzamynyň eserine bagışlanan miniatýurada Soltan Sanjary selleli, Jamynyň eserine bagışlanan suratda bolsa başyna täç geýdirilen görnüşde suratlandyrlyypdyr. Eserleriň ikisinde-de Soltan Sanjaryň soltanlyk

mertebesi aýdyň görkezilýär. Diýmek, bu miniatýura eserlerde Soltan Sanjaryň keşbi adalatly patyşa hökmünde suratlandyrylyýar.

Ýöne Soltan Sanjaryň keşbi näçe döredilse-de, onuň diňe syrly keşbi biziň aňymyzda orun tapýar. Ussatlaryň ynandyryjy teklipleri, diňe soltanyň köptaraply häsiyetini açmaga mümkünçilik berýär. Soltan Sanjaryň beýik adamkärçiliği, onuň daş keşbi diňe parasatdan doly, güýçli we nusgawy görnüşde berilýän heýkellerde suratlandyrylyp müdimileşyär.

Miniatýuraly eserleriň dörän we saklanýan ýerleri. Ilhanylar döwrüniň (1256–1355) miniatýurasyna mongollaryň tásiriniň bolandygy edebi çeşmelerde aýdylýär. Bu ugur Töwriz mekdebiniň miniatýurasynda öz beýanyny tapypdyr. Onuň wekili Ahmet Musa degişli hasaplanan “Kalila we Dimna”, “Mirajnama”, “Demotto Şanamasy”, “Jamy-at Tawaryh” atly eserleriň miniatýuralary ajaýyp nusgalar hasap edilýär. Bu döwre degişli başga-da “Menäfi el-haýwan” (New York, Pierpont Morgan Lib. M.500), al-Birunynyň “El-asär el bakiya” (gadymy ynsanlar hronologiyasy?) atly eserleri Edinburg uniwersitetiniň kitaphanasыnda hem-de Muizziniň “Diwannda” (London, India office Lib. № 912) bar bolan miniatýura eserleri ähmiyetlidir.

Memlük turkmenleriniň, ýagny Bahry memlükleriniň döwri (1250–1390), Aýbek turkmen tarapyndan esaslandyrylan memlük turkmen döwletiniň miniatýura mekdebiniň nusgawy “Makamat” atly eserleri Wenanyň Milli kitaphanasыnda saklanýar. Germaniýanyň Kembrij uniwersitetiniň kitaphanasыnda saklanýan “Kalila we Dimna”, “Haýwanat dünýäsi” atly kitaplardaky miniatýura eserleri örän häsiyetlidir.

Injularyň (1303–1353), Jelaýyrlaryň (1336–1432), Muzaffarylaryň (1314–1393), döwürleri “Şanama” eserine degişli miniatýuralar döredilýär. Kazwininiň “Ajaýyp al-Mahlukat” atly eseri Parižiň milli kitaphanasыnda, Hajy Kermanynyň “Hamsa” atly eseri Londonyň Britiš muzeýinde, Soltan Ahmedin “Diwanndaky” Waşington sungat galereýasyndaky miniatýura sungatynyň bu döwre degişlileriniň naýbaşylary hasaplanýar.

Teýmirileriň döwürleri (1370–1506), miniatýura sungatynyň Merkezi Aziýada pajarlap ösen döwürleridir. Samarkant, Syraz we Hyrat şäherleri miniatýura nakşaçylygynyň uly merkezleri hasaplanypdyr. Asly turkmen bolan Kemaleddin Begzat Gündogaryň miniatýura sungatynyň beýik ussady hasaplanýar. Ol Hyratda, Töwrizde we Samarkantda işläp, meşhur kitaplaryň sahypalaryny bezäpdir. Kemaleddin Begzat uzak zamanlap Hyrat mekdebiniň başynda bolupdyr, soňra Sefewi turkmenleriniň döwründe, Töwrize alnyp gidilipdir. Begzadyň döredijiligindäki tejribelik ýoly diňe öz ildeşlerine we döwürdeşlerine tásir etmek bilen çäklenmändir. Hatda miniatýura nakşaçylygynyň Sefewileriň döwrüniň öňbaşy mekdebi bolan Töwriz mekdebiniň wekilleri hem Kemaleddin Begzadyň sungatdaky däplerine eýeripdirler.

Bu döwre degişli ajaýyp eserleriň hatarynda “Ajaýyp-al-Mahlukat”, “Garaýyp-ul-mewju-dat”, “Mejmua-i Eşär”, Hysraw Dehlewiniň “Hamsasy”, “Kalil we Dimna”, “Heşt Behişt” (“Sekiz behişt”), “Humaý we Humaýun”, “Gülüstan”,

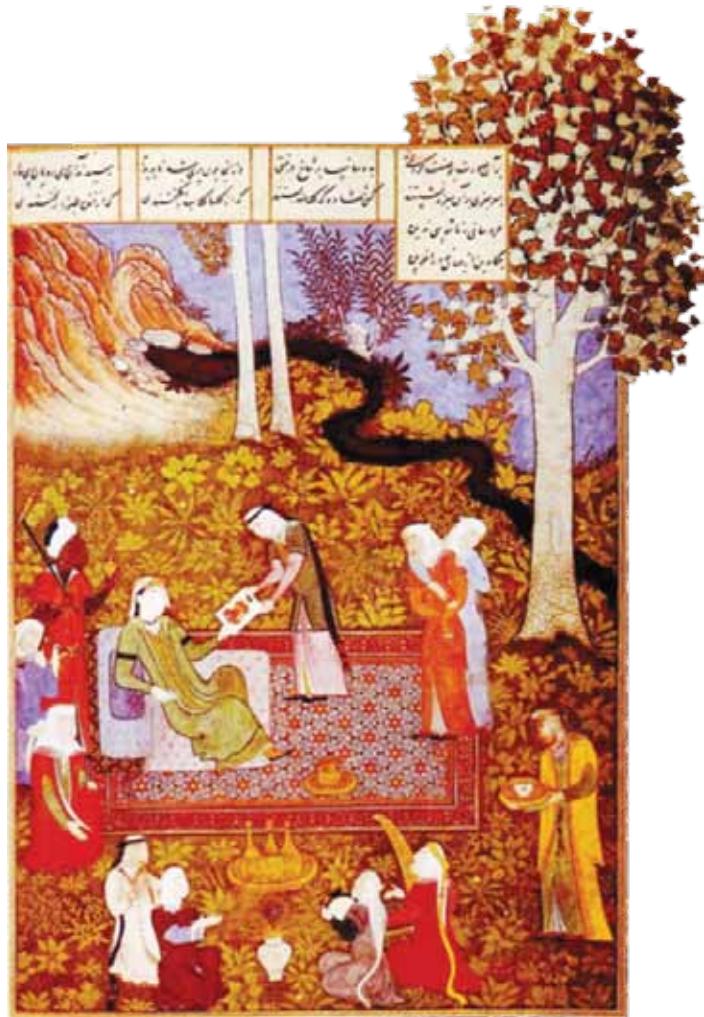
“Şanama”, “Jamy-at Tawaryh” ýaly eserleriň atlary tutulyp bilner. Olar Ýewropa-nyň güzel şäheri bolan Parižin milli kitaphanasыnda saklanylýar. Bulardan başga-da Topkapy Sarayınyň muzeýinde saklanylýan Muhammet Syýah Galamynyň galamyna degişli, has anygy Syýah Galamyň döredijiligine giren miniatýuralary käbir sungat işgärleri we taryhçylary Teýmirileriň döwründe çekilendigini tekrar-lajak bolýanlar hem bar.

Baburlaryň – Mogollar döwri, Teýmiriň neberelerinden bolan şazada Babyryň (1483–1530) Hindistanda guran şadöwletinde hem nusgawy eserler, şonuň ýaly-da “Baburnama” ýaly hökümdarlaryň ömür ýazgylary ýaly eserler miniatýuralar bilen bezelipdir. Bu döwrüň miniatýurlarynda adam portretini çekmeklik has kämilleşipdir.

Garagoýunly turkmenleriň (1378–1469) we Akgoýunly turkmenleriň (1378–1508) döreden beýik döwleteriniň miniatýura nakşaçylyk mekdepleri taryhda ölçmejek yz galdyrypdyr. Ösen miniatýura mekdepleri hökmünde, Garagoýunly turkmenleriň Şiraz mekdebini, Akgoýunly turkmenleriň Şiraz hem-de Töwriz mekdeplerini görkezmek bolýar. Bu döwrüň miniatýura eserlerine ylmy ede-biyatlarda “turkmen ýoly” we “turkmen nusgası” (stili) diýlip atlandyrylýar. Bu adalga ilkinji gezek iňlis alymy B.W.Robinson tarapyndan orta atlyypdyr. Türk-men nusgasyna (stiline) degişli eserleriň hatarynda iň ajaýyp nusga hökmünde Nyzamynyň “Hamsasyny” we “Şanama” eserini mysal alyp bolar.

Sefewi turkmenleriniň döwründe (1501–1732), Anadoludan Eýrana göçüp gelen turkmenleriň döreden sungat mekdepleri örän meşhur mekdepler bolupdir. Bu ýerde Eýran salary Ysmaýylyň, Tahmaspyň we Apbasyň döwürlerinde meşhur nakşaşlar Kemaleddin Begzat, Soltan Muhammet, Mir Muzawwir, Mir Seýit Aly, Aka Mirak, Şeýhzada we Dost Muhammet ýaly ussatlar işläpdirler. Töwrizde, Maşatda we Yspyhanda sungat mekdepleri döredilýär we ösdürilýär. Sefewiler döwründe Kazwin, Yspyhan we Şyraz mekdepleri aýratyn meşhurlyga eýe bolupdir. Nakşaşlar tarapyndan Ferdöwsiniň “Şanamasy” we Nyzamynyň “Hamsa” eserlerine täze öwüşgin berlipdir.

Iňlis gündogarşynasy Bazil Robinson birnäçe ýyllap, Gündogaryň golýazma kitaplaryna miniatýura suratlaryny çekip bezemeklik meselesini ilik-döwme öwrenipdir. Netijede, ol käbir alymlaryň, gündogarşynaslaryň garşılyklaýyn hususy pikirlerine seretmezden, dünýäniň ylmy jemgyyetçiliginiň öňünde golýazma kitaplarynyň içinde miniatýura suratlaryny çekmek boýunça özboluşly turkmen ýolunyň bolandygyny gutarnykly subut etmegi başarypdyr. Türkmen ýoly Şiraz mekdebiniň miniatýurasында seljuk turkmenleriniň suratkeşliginiň beyan ediş sadalygyny, tebigy sazlaşygyň aýdyňlygyny, şekilleriň we zatlaryň gymmatynyň ägirtligini, ýagty we güneşli reňk bermekligi saklap galmagy başarypdyr. Şonuň bilen birlikde miniatýuralarda reňkiň aýratyn güýçlendirilmegi, şekilleriň pälwansypat aýratynlyklaryny ýüze çykarypdyr (*51-nji surat*).



51-nji surat.

Şirin Hysrowyň suratyny

synlaýar. Begzadyň

mekdebi. Hyrat.

XV asyryň soňy

Nedir şa Awşar Türkmeniň döwleti zamanyна (1736–1747) degişli “Name-ýi alamara-ýi Nadiri” atly kitabyň golýazmalarynyň miniatýuralary hem üýtgeşik miniatýuralar bolupdyr. Olar barada belli rus alymy A.Samoýlowiç tarapyndan Türkmenistanda geçiren ylmy-barlag işleri döwründe ýazan belliklerinde ýatlaýar. Házırkı döwürde olar Russiyanyň Ylymlar akademiyasyныň Gündogary öwreniš institutynyň Sankt-Peterburg bölümünüň golýazmalar fondunda saklanýar. Alym tarapyndan bu miniatýura eserleriniň merwli ussatlar tarapyndan ýerine ýetirilendigi bellenýär.

Osman türkmenleriniň döwründe (1299–1922) türkmenleriň miniatýura sun-gat mekdepleri İstambul, Edirne, Bursa, Amasya, Konya, Bagdat, Mosul hem-de Müsür ýaly dünýä belli ylym ojaklarynda döredilipdir. Osman türkmenlerinde hem, edil Seljuk türkmenlerinde bolşy ýaly, patyşalaryň ýany bilen wezirler, we-laýatlaryň walylary, şazadalar, hanym sultanlar, döwlet adamlarydyr emeldarlar

sungata hemaýat edijiler, goraýjylar bolupdyrlar. Osmanlylaryň saraý-köşklerinde nakgaşlar aýratyn hormata eýe bolupdyrlar. Miniatýuranyň temalarynda köş-saraýlaryň durmuşy, soltanlaryň, asylzada begleriň we emeldarlaryň portretleri, söweş wakalary, şäher tebigaty suratlandyrylypdyr. Olaryň hatarynda “Dilsuznama”, “Kulliyat-i Katibi”, şahyr Ahmediy “Isgendernama” eserleri “Hysrow we Şirin”, “Hamsa”, “Kalila we Dimna”, ussat derwüş Mahmyt bin Abdulla Nakgaş tarapyndan döredilen “Şaname-i Melik-i Ümmi” ýaly eserlerdir.



52-nji surat.
Soltan Sanjar
hem-de kempir.
Stambulda, Topkapı
saraýynyň muzeýinde
saklanylýan Nyzamynyň
«Hamsa» eserinden,
teýmiriler döwrüniň bir
miniatýurasy.
(R. 855. 20 w. Güner
Inaldan)

Osman türkmenleriniň döwletinde XVI asyryň başlaryna miniatýura sungatyna da iň bir önjeýili döwri bolupdyr. Aýratyn hem soltan Selimiň döwri Gündogardan getirilen sungat adamlary bu ýeriň nakgaşçylygyna belli bir düzgün kada gelmegine täsirini ýetiripdirler. Bu döwrüň miniatýura eserleriniň hatarynda Attaryň “Mantyk At-Taýr” eseri degişli bolupdyr. Osmanlarda miniatýura sungatynyň edebi eserle-

riniň hatarynda Ferdöwsiniň “Şanama” eseri, Nyzamynyň “Hamsa” eseri, Arifiniň “Süleymannama” eseri we beýlekiler degişlidir. Osman köşklerinde nakgaşylyk ussahanasynda XVI asyryň ilkinji ýarymyndan soňra öňki döwürleriň katipleriniň, musawwirlariniň we müzehhipleriniň täk ýapraklar atlandyrylýan kagylarda işlemeleklerini bir ýere jemleýän murakka surat çekilişi ýáýbaňlanypdyr. Murakkanyň meşhur suratkeşi Şa Guly (Şah Kuly) nakgaşydyr. Soltan Myrat III döwri özbo luşly miniatýuralaryň döredilen döwrüdir. Miniatýura sungatyny beýik derejä ýetiren iki ussat Nakgaş Osman we Seýýid Lukman bolupdyr. Bu suratkeşler Osmanlaryň goşunlarynyň Ýewropany, Afrikanyň dürli ýerlerine eden harby ýörişlerini suratlar bilen beyan edipdirler. XVIII asyrda Osman miniatýurasında Günbatar suratkeşliginiň täsiri güýçlenip, täzelenis döwri bolup geçipdir.

Şeybanylar döwrüniň miniatýurası (1500–1600) Şeybany han tarapyndan baslyp alnan ýerleriň sungat ussatlarynyň Buhara getirilmegi netijesinde bu ýerde sungat mekdebi döredilipdir. Bu döwürde işlän Mahmyt Muzehip, Abdylla atly nakgaşlaryň ady bellidir. Mahmyt Muzehippiň döreden işleriniň arasynda Nyza mynyň “Mahzen el-Esrar” atly golýazmasyny ýatlamak ýerliklidir. Ol hazırkı günde Parižiň Milli kitaphanasında saklanýar. Bu döwürde döredilen ýene-de möhüm işleriň biri Abul Gazy Abdylla Bahadır hanyň (1557–1597) kitaplygy üçin Muhammet Baky el-Kätip tarapyndan taýýarlanan “Şanama” eseri ýerine ýetirilipdir. Miniatýura sungaty öňki kitap bezeme çarçuwasyndan çykyp aýratyn şekillendirış sungatynyň belli bir bölegi halyna gelendigini hem bellemegimiz gerek. Taryhyň soňky döwürlerinde miniatýura suratlary kitabyň sahypasyndan has uly kagylaryň ýüzüne çekilip başlanypdyr. Birtopar miniatýura sungatynyň eserleri şekillendirış sungatynyň naýbaşy eserleri hasaplanýar we muzeýlerde has aýalyp saklanylýar.

§30. X–XVI asyrlaryň keramika sungaty

Ösen orta asyrlarda çeper hünärmentçiliğiň dürli görnüşleri rowaç alypdyr. Be zeg-amaly sungatyn önumleri adamlaryň ähli gatlaklarynyň durmuşyna giňden ornaşypdyr. Olara bolan gatnaşyk diňe terbiyeçilik taýdan ulanyşyň çäginden çykyp, lezzet beriji sungat derejesine ýetipdir. Inçelik bilen ýasalan çeperçilik önumleri; gymmatbahaly ýüzükler, nepis jamlar, bezegli ýaraglar, patyşa tagtyny gala ýa-da köşk ýaly, şahyrlaryň ünsünü çekip, olaryň goşgy-gazallarynda wasp edilipdir. IX–XII asyrlarda Türkmenistanda çeper küýzegärçilik, metal önumlerine basma nagylary salmak, çüýše gap-gaçlary ýasamak, haly dokamaklyk gülläp ösüpdir.

Orta asyr Türkmenistanda hünärmentçiliğiň iň köp isleg bildirilýän görnüşi nagyşly keramika güýçli depginde ösüpdir. IX asyrdan başlap, tutuş Orta Gündogarda bolşy ýaly, Horasandyr Horezmiiň keramikasynda-da bütinleý täze teknologik usulda nagylaryň esaslary işlenip düzülýär. Täzeden ösus külalçylykda

syrçanyň oýlanyp tapylmagy bilen bagly bolupdyr. X asyrda tutuş Orta Aziýada syrçaly keramika önemçiliginin ençeme uly merkezleri döräp, çeperçilik mek-depleriniň döredijilik ugurlary kesgitlenipdir. Demirgazyk Horasanda şeýle merkezlere Merw, Nusaý, Abiwerd, Ýazyr, Horezmde Köneürgenç, Zamahşar, Dar-gan, Dehistanda Ar-Rabat, Ahur we başga-da köpsanly şäherler giripdir.

Orta asyrlaryň baý hem nepis göwrümlü keramika önumleriniň ýerli we cet ýurt-lardan getirilen görnüşleriniň ummasyz hazynasyny öwrenmek we degişli döwrүň medeni gymmatlyklaryny aýdyň görkezmek häzirki günde-de derwaýys wezipeleriň biri bolup durýar. Daşary ýurt we türkmen alymlarynyň eg silmez gujur-gaýratlary bilen gözlenip tapylan keramika önumleri barada ýerli mekdepleriň aýratynlyklaryny we meňzeşliklerini ýüze çykarmak bilen gyzykly maglumatlar getirilýär.

Täze jemgyýetçilik gatlaklaryna degişli adamlaryň çeperçilik işleri amaly-haşam sungatyň zehinli wekilleriniň öñünde her hilli talaplary goýupdyr. Orta asyr Türkmenistanda hünärmentçiliğiň iň köp isleg bildirilýän görnüşi bolan nagyşly keramika barha batly depginler bilen ösüpdir. Bu ýerde koroplastikanyň ýokary hilli sungatyny döreden antik döwrүň gündelik durmuşda ulanylýan önumlerine, olaryň çeperçiligine az üns berlipdir. Ol döwrүň ussalary gap-gaçlaryň dürlüligini hem nepisligini esasy zat hasap edipdirler. Bu däp orta asyrlaryň başlarynda-da ýörgünlü bolupdyr. Çepe hünärmentçiliğiň ondan soňky ösünde gündelik durmuşda ulanylýan keramiki gap-gaçlary bezemeklige uly ähmiyet berlipdir. IX asyrdan başlap, tutuş Orta Gündogarda bolşy ýaly, Horasandır Horezmiň kera-mikasynda-da bütinley täze usullary, nagyşlaryň täze görnüşleri işlenip düzülýär.

IX asyryň ahyryndan başlap, ýokarda belleýsimiz ýaly, Gündogar ýurtlarynyň keramikaçylarynyň döredijilik gözlegleri syrçanyň oýlanyp tapylmagy bilen bagly bolupdyr. Syrça ýasamaklygyň täze usullary gaýtadan açylýar. Sebäbi syrça gadymy Parfiýada hem Ptolomeýleriň Müsür keramiki gap-gaçlarynda ulanylýp-dyr. Syrça diňe bir küýze önumleriniň daş hem iç ýüz berkitmek bilen çäklenmän, eýsem nagyş salmagyň bütinley täze mümkinçiliklerini açypdyr. Reňkleri berkitmekde ullakan ähmiýete eýe bolan syrçanyň keramika önumlerine salynmagy bilen olaryň bahasyny onça gymmatlatman, eýsem olary bezeg taýdan baylaşdyrypdyr.

Türkmenistanyň ýerlerinde irki orta asyrdan ýonekeý, tutusy görnüşli, o diýen berk bolmadık syrça ulanylýpdyr. X asyrdan başlap, ondan başga-da çal hem ga-laýy reňkli syrçalar ulanylýp başlapdyr. Olary diňe bir reňk bermäge ulanaýmasaň köp reňkli bezeg üçin ýaramsyz bolupdyr. Bir görnüşdäki reňk bermekde-de, nagyşly gap-gaçlary reňklemekde-de ýalpyldawuk çalymtyl ak syrça köp ulanylýpdyr.

X-XII asyrlaryň bir reňkli keramikasynda gök, ondan azrak derejede goňras-sary, juda seýrek halatda benewše-gara (Dehistanda) ulanylýpdyr. Bu ýerde tutuş ak şirmaýy reňkli keramika önumleri hem gabat gelýär. XII asyrdan başlap açık gök reňk giňden ýaýrap ugrayar. X asyrdan başlap, mermer şekilli ýa-da tegmil-li bezegler giňden peýdalanylýpdyr. Dürli reňkleriň erginleriniň garyşmagyndan emele gelen ol reňk gap-gaçlara köp görnüşli öwüşgin beripdir.

XI-XII asyrlardan başlap, tutuş gök, şeýle hem mermer şekilli keramika syrçanyň aşagyndan edilýän oýma nagyşlar bilen baýlaşýar. Ol nagyşlar gül görnüşinde ýa-da her dürli halkajyklar görnüşinde çekilipdir. Syrça bilen reňk oýma sekiliň içini dolduryp, gatap, incejik nagşyň has açık bolmagyna getiripdir.

Sungaty öwreniji alym N.S.Bäsimowanyň bellemegine görä, “IX we X asyrlaryň başlarynda Merw mekdeplerinde gaplaryň yüzüne öniňçä angob (ýylaman palçyk) çalyp, şol durşuna çotgajyk bilen nagyşlamak, angoblanan gaplaryň yüzüne çotgajyk bilen nagş çekmek hem-de uçly gural bilen haşamlamak usuly ýörgünli bolupdyr. Deňiz ýakasynda bolsa diňe angobýň yüzü ýokarky usulda berlipdir”.

Mermer şekilli keramikada ulanylyan gök hem sary reňkler bilen çekilen nagyşlar o diyen aýdyň bolmandyr. Nagyşlaryň açık aýdyň görünmegi üçin angob görnüşli, gara ýakyn goýy-goňur, goňur-tutuksy reňk ulanypdyr. X-XI asyrlaryň işkor keramikasynda nagşyň sudury çekilip, içine gök ýa-da sary tegmiller hem reňk çalnypdyr. XII asyryň keramikasynda çalymtyl ak syrça kân ulanylypdyr, olarda goňur, solak-ýaşyl, goňras-gyzyl, benewçe-gara reňkler has giňden ýáýrapdyr.

Keramikanyň bezeg görnüşleriniň ýáýbaňlanmagy. Tegmilli keramikasynda nagyşlar, esasan, käse, jam kysmy ýáýbaň agyzly gaplar üçin ulanylypdyr: ýaprajyklar, diş-diş ýa-da tegelejik şekiller çekilip, boş ýerlerine nokatjyklar urulan nagyşlar bilen birlikde guşlar, seýregräk halatda haýwanlar hem adamlar şekillendirilipdir. Olar has şekilligi üçin çen-çak edäýmeseň, şekillendirilen guşlar haýwanlaryň anyk haýsydygyny tanamak kyn. Kepderä çalymdaş göwresi ýogyn, çünki egri, kellesi hüüpükli, gülgüne reňkli, gaba guýrugy arkasynda howalanyp duran guş Köpetdag etegindäki etraplaryň keramikasy üçin häsiyetlidir. Tegelegiň içinde ikiden, üçden şekillendirilen guşlaryň töweregi ownuk nagyşlar bilen doldurylypdyr. Nusaýyň keramikasynda at görnüşli şahly jandaryň hem-de aždarhanyň sekili gabat gelýär. Merwiň tegmilli keramikasynda nagyşlar, baldaklar (3,4,6,8 ýaprakly), halkalardyr gözenekler çekilipdir.

Tegmilli keramika önumleri bilen deňeşdireniňde, gurşun sekilli syrçalanan keramika önumleriniň nagyşlary inçeligi hem suratlaryň takyklygy bilen tapawutlanýarlar. Has şekilleşdirilen ösümlik görnüşinden başga-da, olardaky guşlaryň şekilleri aýratyn täsindir. Ýuka gara-goňur çzyzkalar bilen çekilen ol guşlar açık-gyzyl ýa-da gyzyl-goňur reňkler bilen reňklenipdir. Olaryň arasynda küýzäniň böwrüne uzyn hatar edilip çekilen kiçijik guşlaram, gabyň tutuş ortasyny ýa-da bir gapdalyny tutup duran uly guşlaram bar. Merwden tapyylan keramika önumlerinde dag tekeleriniň ýa-da üsti atly adam sekilli şekiller hem gabat gelýär.

Merwiň, Nusaýyň hem Demirgazyk Horasanyň beýleki şäherleriniň syrçaly keramikasy Nişapuryň küýzegärlik merkezleriniň önumleri bilen meňzeşdir.

Horezmiň keramika önumleri öz nusgasy boýunça Horasanyňky bilen go-laýam bolsa, çeperçilik hiliniň derejesi babatda ondan pesde durýar. Olaryň umumy fonunda şırmaýy reňk agdyklyk edip, nagyşlar gyzgylt goňur hem gara-

goňur reňkler bilen çekilipdir. Horezmiň keramika gap-gaçlardyr binägärçiliginde mahsus bolan bu aýratynlyk mongollaryň çozuşlaryndan soňky döwürde-de giň gerim alypdyr (*53-nji surat*).



53-nji surat. Orta
asyrlar keramikasy

XI-XII asyrda Günorta Türkmenistanyň guýma keramikasyna dürli örme şekilleriň giňden ýaýramagy binagärlik nagyşlarynda ýazuw nagsynyň ösüşi bilen bagly bolupdyr. Yöne binagärlidäki burç görnüşli nagyşdan tapawutlylykda, örme şekiller egri-bugry çyzyklar görnüşinde ululy-kiçili gap-gaçlaryň bütin tòweregine halkalaýyn aýlanypdyr.

Şekillendiriş sungatynda gap-gaçlara çekilen ganatlylar, Orta Aziýa halklarynyň folklorlarynda meşhur bolan Ančka, Ruh, Symrug ýaly guşlar şekillendirmeklik giň gerim alypdyr. Atyň üstünde oturan adam şekili hem Gündogaryň musulman ýurtlarynda ýáýran hekaýalarda uly orun berlipdir. Hezreti Alynyň hem-de onuň Düldül aty bilen baglanyşykly rowaýaty gürrüňler hem giň ýáýran şekilleriniň biri bolupdyr. Orta asyr taryhçysy Makdisiniň şaýatlyk etmegine görä, X asyrda Horasanda Hezreti Alynyň hormaty örän ýokary bolupdyr weli, hatda onuň neberelerine-de uly hormat goýlupdyr.

X asyrdan başlap, Günorta Türkmenistanyň hem Horezmiň keramikasynda epigrafik äheňli şekiller ýaýrap ugraptdyr. Arap hatynyň çylşyrymly küfi görnüşi ak fona goýy goňur reňk bilen ýazylypdyr. Dürli gap-gaçlaryň iç we daş yüzlerine, erňeklerine ýazylan arapça ýazgylarda, köplenç, adamlaryň arzuw niyetleri beýan edilipdir. Olaryň arasynda azrak möçberde bolsa-da, örän ussat hatdatyň elinden çykan nusgalar ýerleşdirilipdir.

Orta asyr Türkmenistanyň epigrafik nagyşlary, hatdatçylygyň ýerine yetiriliş derejesi, şol döwürde keramikanyň ösen merkezi bolan Samarkandyň keramika önumlerinden pes bolmandyr. XII asyryň syrçaly keramikasynyň arasynda örän nepis görnüşli gap-gaçlar peýda bolupdyr. Esasan, käse görnüşli bolan gaplary ýasamak laydan däl-de, silikatdan alınan ak şäjemi-kaşinany ulanmak bilen ýasalypdyr. Ýuka hem gar ýaly ak gaplar Nusaýda hem Dehistanda giňden ýaýraptdyr.

Açyk, käte bolsa gök syrçalanan guýma gaplaryň daş ýüzi ajaýyp süýt reňk ýa-da zümerret görnüşli bolupdyr. Gaplar, köplenç halatda, syrçalanmazyndan ozal incejik nagyş (gelşigine getirilen ösümlük şekili) salnypdyr. Käte bolsa bişirilmezden öň gaplaryň ýüzüne deşik edilip, olara tüwi dänesi goýlupdyr. Peje salnan wagty syrça deşigi dolduryp, däne ýanyp deşik galypdyr.

XII asyrdan başga ýerden getirilýän önumleriň arasynda eýran lýustralary-da bar. Olaryň öndürilýän merkezleri: Reý, Kaşan, Sawe hem Eýranyň käbir beýleki şäherleri. Keramikadan lýustra öndürilýän ojaklar Merwiň ýerlerinden hem tapyldy. Ol ýerde lowurdap duran gyzgylt nagyşly, altynsow-älemeňoşar öwüşginli ajaýyp lýustralar öndürilipdir. Olarda nagyşlar – ownuk ösümlük şekilleri, ýaz-

gylar, adamlar, ganatly sfinks, ylgap barýan haýwanlaryň şekilleri gaýtalanýar. 191-nji ýyl bilen senelenýän Reý gap-gaçlarynda şol bezegleriň kabirini gaýtaláýar. Lýustra öndürmek Dehistanda-da ýola goýlupdyr. Dehistanyň goňşy hem altynsow reňkli, bezegli lýustralary goňşy Günorta Hazar sebitindäki Jürjanda öndürilýän lýustralara juda meňzeşdir.

Orta asyr Türkmenistanyň guýma keramikasy köpcülikleýin küýzegärlik önumlerine bütinley taze arap basypalyşlaryndan öňki döwürde ýok diýen ýaly reňkler goşupdyr. Köp reňkli (polihrom) nagyşlar gap-gaçlary bezemek üçin taze mümkünçilikleri açýar. Külalçylyk mekdepleriniň IX-XII asyrlardaky syrçaly gap-gaçlaryna salnan bezegleriň yerleşisini 7 görnüşini görkezmek bolýar. Olar: 1) gap-gaçlaryň ýüzüni tutuň bir taslamada bezemek; 2) gabyň düýbüni we gyralaryny suratlar bilen bezemek; 3) gabyň düýbüniň merkezinden onuň gyrasyna çenli zolaklara bölmek; 4) gabyň iç ýüzüni birnäçe aýry-aýry şekiller bilen bezemek; 5) agzy giň gaplaryň iç ýüzüne epigrafik ýa-da hata meňzeş bezeg salmak; 6) gabyň düýbündäki tegelegiň içini bezemek; 7) gabyň düýbüniň uly tegmil, epigrafik ýa-da abstrakt şekil bilen bezemek usullaryndan ybarat bolupdyr.

§31. X-XVI asyrlaryň çeper hünärmentçilik sungatyndaky şekiller

Dokmaçylyk. Orta asyrlarda türkmenleriň şöhratyny dünýä ýáyan çeper hünärmentçiliğiň biri-de dokmaçylyk ulgamydyr. Onuň dürli görnüşleri bolan dokma, haly, keçe önumleri diňe bir içki bazarlarda islegli harytlar bolman, eýsem alys ýurtlara, hatda Müsürdir Ispaniya ýaly ýurtlara äkidilipdir. VII-IX asyrlarda ýerli matalar halyflygyň hazynasy dokalýan döwlet salgylarynyň düzümine giripdir. Olar, esasan, XIII asyra çenli halyflara, soltanlara, köşk emeldarlaryna, goşunbaşylara, şahyrlara sowgat bermek üçin dokalypdyr. Diňe matalaryň özleri däl, hatda olardan tikilen taýýar önumler (geýim-gejimler) başga ýurtlara alnyp gidilipdir.

Dokmaçylyk üçin pagtadyr ýüpek, seýregräk halatda zygyr, has köp derejede bolsa ýüň çig mal bolup hyzmat edipdir. Horasan hem Horezm topragynda ýokary dereje-de ösen ekerançylyk hem maldarçylyk hojalyklarynda dokmaçylyk üçin çig mal gyt bolmandyr. Dokma önumçılıgi, esasan, uly şäherlerde jemlenipdir. Taryhy ýazgylarda Merw, Daňdanakan, Sarahs, Abiwerd, Nusaý, Kýat, Ürgenç ýaly şäherleriň atlary agzalýar. Haly hem keçe önumlerini bu ýurtda, esasan, sähraly çarwalar öndüripdirler.

XIV asyrdı Köneürgenç ykdysady taýdan täzeden ýokary göterilýär. Onuň şeýle bolmagyna şäheriň Gündogar Ýewropadan Aziýa ýurtlaryna uzalýan söwda ýollarynda ýerleşmegi mümkünçilik beripdir. XIV asyryň 20-nji ýyllarynda Gutlug Temiriň hökümدارлык eden ýyllarynda Köneürgenç has-da gülläp ösüše eýe bolýar.

Dokmaçylyk işi orta asyr Horezmde hem ýokary derejede ösüpdir. X asyrda paytagt Kýat şäherinde pagtadan hem ýüňden edilen geýimleriň dürli görnüşleri, ýassyk üçin örtgüler, syrdalan geýimler, karsab atlandyrylýan nah mata hem keçe önümleri öndürilip, alys ýurtlara çykarylypdyr. Horezmde öndürilýän harytlaryň sanawynda alabeder hem reňkli matalar, halylar, ýorganlar, ajaýyp parçalar, mulham örtügler agzalýar.

XII asyrda mulham hakynda Merwde birçaklar ýüpekdelen dokalan geýim diýlip ýatlanylmagy şol döwre çenli onuň dokalyş täriniň unudylandygy görülýär. Arap alymy ibn Ýakudyň „meniň bilyänlerimiň iň gowusy“ diýip baha beren örän ýuka ýüpek matalary XII asyryň başynda Merwiň Şawaşkant obasynda dokalypdyr. Ibn Ýakud Sarahsyň ilaty - nagyşlanan hem altyn çagyylan örtügleri, bile oralýan guşaklary we şolara meňzeş zatlary öndürmäge ukyplarynyň bardygyny belläpdir. Ol Nusaý topragydaky kiçiräk şäher bolan Şähristanda uzyn, belent çalmalaryň öndürilendigini hem ýatlayár. Horezm barada gürrüň edip, awtor ol ýerde ýüpek gurçuklary üçin tut agaçlarynyň köp ekilendigini, Hazarspyň paýtagt şäheri Ürgençde muslin geýminiň aran atlandyrylan aýratyn bir hilini satmaga ýöritleşdirilendigini hem belleýär.

Şular ýaly taryhy ýazgylaryň kändigine garamazdan, Horasan hem Horezm önümleriniň çepeçilik aýratynlyklary barada anyk maglumat ýok. Emma ola-ryň arasynda reňkli hem alabeder matalar, keşdeli hem parçadan tikilen geýimler, örtükler bolupdyr, käbirleriniň örän ýuka hem inçelik bilen sunnälenen keşdeleri bolupdyr. Häzirki wagtda Merwiň orta asyr nagyşlarynyň görnüşlerinden diňe baş bölegi bize bellidir. Olar 891-892-nji ýyllar hem-de 905-906-njy ýyllar bilen se nelenipdir. Olaryň ikisinde nagyş saklanyp galypdyr. Birinde kufi görnüşli ýazgy zolagy, beýlekisinde bolsa ýazgy bilen ugurdaş gidýän jähek bar. Nagyşlar çylşyrymly bolmadyk ösümlük şekillerinden ybarat bolupdyr. Matalaryň düşegi gyzyl, nagyşlary ak. Matalaryň başga reňkleri bar hem bolsa, olar wagtyň geçmegi bilen solupdyr. Olarda dini mazmunly ýazgylar hem bolsa nagyşlarda araplaryň Orta Aziýa gelmezinden öňki görnüşi saklanypdyr.

Halyçylyk sungaty. Türkmenleriň dokmaçylyk senediniň gözbaşynda he miše haly durupdyr. Halyçylyk sungaty diňe bir halk senetçiliginiň gymmatly ýadygärligi bolmak bilen çäklenmän, eýsem halkymyzyň taryhyň öwrenmekde egsilmez çeşmedir. Türkmen halylary dokalanda onuň reňkine, boýagyna, aýratyn hem goýy gyrmyzy reňke, erşiniň, ýüňuniň arassa, saryja goýnuň ak ýüňünden bolmagyna aýratyn ähmiýet berlipdir. Adamlar tebigy gögeryän ot-çöplerden, ösümlüklerden reňk ýasamagy öwrenipdirler. Haly we haly önümleri üçin tebigy boýag döredýän ussat hünärmenlere bolsa nilgär diýlipdir. Türkmenerde tebigy boýaglara boýalyp dokalan halyny kesen batlaryna gidip barýan otuz-kyrk atyň toýnak astyna atmak yrymy hem bolupdyr. Şeýlelikde, at toýnaklarynyň astyna

düşen halynyň ýüzündäki üpür-çöpürler aýrylyp, reňki bozulman, olar täzeden aýna ýaly lowurdap duran reňke öwrülýär eken. Türkmeniň haly sungaty beýleki halklaryňkydan köp babatda ýüpüniň bükdürlilişi, soňra halynyň taslamasy, onuň nagyş bezegleri, reňk sazlaşygynyň tebigat bilen utgaşmagy ýaly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Parfiýa şalygy zamanasynda (miladydan öňki II asyr) gady-my Rime äkidilen türkmen halylary ýewropalylary häýran galdyrypdyr.

Türkmen halylary beýik Seljuklar döwründe, ýagny X-XIII asyrlarda Ýewropa ymykly aralaşypdyr. Şol döwrün belli italýan syýahatçysy Marko Polo Orta Aziýanyň üstünden geçende “...bu ýerde owadan halylar dokalýar” diýip gündeliginde belläpdir.

1879-njy ýylda D.Ýulius Lessing Londonda çap edilen “Gündogaryň gady-my halylary” atly meşhur kitabynda gadymy senede türkmen sähralarynda do-gup-dörän hem-de ajaýypliga ýugrulan milli eser hökmünde uly baha berýär. Orta asyr türkmen halyçylygy barada ýazuw maglumatlary kän saklanmandyr. Emma arap ýazyjysy al-Zahir Merw welaýatyndan alnyp gidilýän halylar barada, Makdisi bolsa Horezm halylary barada öz ýazgylaryny galdyrypdyrlar. Olarda haly dokamaklyk gadym döwürlerden bäri, esasan, çarwaçylyk bilen meşgul bolýan halklarda ösüpdir diýlip berilýär.

Halylaryň daşarky bazarlara çykarylmagy hem ony tassyklaýar. Orta asyryň haly öňümleriniň taslamalarynda haly nagışlarynyň görnüşleri belli bir derejede häzirki döwür türkmen halylarynda saklanyp galypdyr. Türkmen halylarynyň şekilleriniň meşhur italýan galkynış eýýamynyň ussady Lippo Memminiň “Madonna” (1350), Nikolo di Buanakorsonyň “Mariýanyň nikalaşmagy” (1380), Lorenzo di Krediniň Pistoýa ybadathanasyndaky freskasynda (1475) suratlandyrılmagy bolsa onuň janly subutnamasydyr. Alym D.Lessing baryp 1879-njy ýylda wenesiyaly, nemes we flamand suratkeşleriniň eserlerini gözden geçirip, olaryň köpüsinde türkmen haly nagışlaryny bardygyny anyklaýar.

Meşhur eserleriň birem dünýä belli suratkeş Golbeýniň “Georg Giz” atly teke gölli eseri, onuň nagışlary häzirki günlerde türkmen halyçylarynyň arasynda “golbeýn” diýlip tanalyar. K.Ž. Lamm tarapyndan Fustatdan-Müsürden tapylan halylarda, şonuň ýaly XIV-XV asyrlara degişli türkmen-osman sungatydaky eserlerde türkmenleriň çowdur taýpasynyň nagışlarynyň göllerini görmek bolýar. Häzirki günde bu halylar Stokgolmyň Milli muzeýinde, şeýle-de Kairiň we Afinanyň muzeýlerinde saklanýar. Türkmen halylarynyň nagışlaryny Teýmiriler döwrüne degişli miniatýura eserlerde-de görmek bolýar. Ol göller hatda Parslaryň ýurdunda-da uly abraýa eýe bolupdyr.

Türkmenistanyň baý we ösen orta asyr halysynyň sungaty dünýä halklarynyň şekillendirish sungatyna, medeniyetine ýetiren täsiri ýokarydyr. Muňa garamazdan, türkmeniň çeperçilik ussatlyklary barada entek açylmadyk syrly sahypalar kän, olary geljekki sungat ussatlarymyzyň öwrenmeli işleriniň biri hasaplanylýar.

Metal işläp bejeriş sungaty. Metal işläp bejerme hünärmentçiliği türkmeniň şekillendirish sungatynyň kämilleşmegi günüden-göni zergärçilik hem-de heýkel-taraşlyk sungatynyň öşüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Türkmenlerde metaldan ýasalan zatlary çeper bezemek, gözelligi beýan etmeklik däbi has gadymy döwürlerde ýüze çykypdyr. Halypa ussanyň şägirdine yhlas bilen öwretmegi netije-sinde nesilden-nesle geçirilip gelnipdir. Ussat ussalaryň elinden çykan her dürli metallardan ýasalan gap-gaçlar, ulag üçin, aýratyn hem atlar üçin bezelen metal esbaplarynyň, sowutlarynyň, söweşiji esgerler üçin galkandır ýaraglarynyň, hojalyk enjamlarynyň, iş gurallarynyň we beýleki önümleriň ýasalmagy türkmenleriň milli hünärmentçilik sungatynyň möhüm bir şahasyna öwrülipdir.

650-nji ýyldan IX asyra çenli, X asyrdan XVII asyra çenli bolan döwürlerde türkmenlerde metal işläp bejermeklik sungatynyň gülläp ösen döwrüdir. Türkmenleriň metal işläp bejermek sungatynda, esasan, altyn, kümüş, mis, misiň we galaýynyň goşulmagyndan emele gelyän bürünç hem-de misiň we sinkiň garyş-dyrylmagyndan alynýan tünçdir.

Ýakyn we Orta Gündogarda köp halklary özüne birleşdiren Ahamenileriň, Selewkileriň, Ärsakylaryň, Kuşanlaryň, Sasanylaryň şadöwleteriniň hökmüro-wanlyk eden döwürlerinde salaryň, soltanlaryň, ýerli hökümdarlaryň, serkerdele-riň, köşk emeldarlarynyň, han-begleriň we baý täjirleriň hojalyklarynda gymmat-bahaly metallardan ýasalan hem-de nepis bezelen gap-gaçlary, ýaraglary, beýleki hojalyk esbaplaryny ullanmaklyk däbe öwrülipdir.

Beýik Seljuk türkmenleriň döwründe şäherleriň çendenaşa ösüp, önümcilik merkezlerine öwrülmegi, içerki we daşarky söwdanyň giňelmegi çeper metal senedine hem öz täsirini ýetiripdir. Bu döwrüň esasy aýratynlygy çeper metal önümleriniň köpcüklikleýin öndürilip başlanmagydyr. Seljuklar döwründe bazar gatnaşyklary ösüp, öndürilýän önümiň şol sanda çeper ýasalan metal önümleriniň hem esasy bölegi satuw üçin niyetlenipdir. Bu döwürde esasy üns şekille-riň, nagışlaryň many tarapyna däl-de, köpcüligiň isleglerine, ýasalýan önümleriň owadanlygyna gönükdirilipdir. Şonuň bilen baglylykda, çeper metal önümleriniň görnüşleri-de, bezeg nagışlary-da döwrebap üýtgedilipdir. Netijede, XI asyrdan başlap Horosanyň we Mawerannahryň çeper metal önümcilikinde düýpli özge-rişler döwri ullanyp, bezeg nagışlarynyň täze görnüşleri ýüze çykypdyr.

Bu döwrüň önümleriniň bezeginde ösümlük geometrik hem-de epigrafik häsiyetli nagışlar agdaklyk edýär. Emma suratkeşler gadymdan gelyän däplere eýerip, bezeg nagışlarda haýwanlaryň, aýratyn hem antropomorf (adam şekili) şekillerini şaý-seplerde ullanmagy unutmandyrlar. Umumy musulman şekillendi-riş sungatyna mahsus bolan bir-birleri bilen çyrmaşyp gidýän ösümlük, geometrik häsiyetli nagışlaryň bir maksada, ýagny öndürilýän önümiň owadanlygyna, özü-ne çekijiligine gönükdirilipdir.

Çeper metal senedi nesilden-nesle geçip gelyän, könelmeýän, emma, döwür-lere baglylykda ýerine ýetiriliş usullary üýtgap durýan sungatdyr. XI-XII asyr-

larda çeper metal senedinde bazaryň talaplaryna laýyklykda, esasan, adamlaryň durmuş hajatlary bilen bagly öňümler öndürilipdir. Olar dürlı görnüşdäki kündükler, mejimeler, güldanlar, okara, cyralar, ysly ot ýakylýan gaplar, ýaraglaryň tutawaçlary her dürlı nagyşlar bilen haşamlanyp bezelipdir.

Türkmenleriň metal işläp bejeriş sungatynda dürlı görnüşli usullar ulanypdyr. Mysal üçin, ussalar “gazma”, “çaýma”, “gabartma”, “deşikleme”, “kakma”, “ýal-dyratma” ýaly bezeme usullaryny ulanypdyrlar. Metaldan ýasalan eserleriň ýüzünüň sim bilen oýulyp, öýjükleriň içiniň başga jynsly we reňkli maddalar bilen doldurylyp bezelmesine “kakma usulynda bezelme” diýilýär. Metaldan ýasalan esbaplar ösümlikleriň şekilindäki haşamlar bilen bezelip, oňa ösümlik äheňde ýasalan diýilýär. Olaryň uçlary ýaprakly egrem-bugram şahalar görnüşinde gabat gelýär.

Ýazgylaryň we şekil sudurlarynyň arasyndaky boşlugu owadanlaýan, yzy üzülmeýän burum-burum şahalar bilen emele gelen ösümlik haşamlary özboluşly sazlaşylda gaýtalanýar. Ol bezegleriň içinde “Ýaşaýyş agajy” we “Wak-wak agajy” diýilýän şekiller örän meşhurdyr. Türkmen metal işleme sungatynyň kämilleşmegi bilen ýasalan eserlerde geometrik nagyşlaryň orny uly bolupdyr. Geometrik nagyşlar geçmişde bolşy ýaly, şu günlerimizde-de ussalar tarapyndan giňden ularnylyar. Ussalar bezeg işlerinde inedördül, üçburçluk, altyburçluk, sekizburçluk, tegelek we beýleki geometrik sudurlary üst-üste we ýanaşyk goýmak bilen çylşrymly, nepis we gözel haşamlary döredipdirler. Yslam dininiň dörän döwrüniň Gündogaryň sungatyna ornaşdyran täzelikleriniň biri-de keramatly Gurhanyň arapça ýazylyşynyň bezeg görnüşinde orta çykmasydyr.

Seljuklar döwründäki we ondan soňky döwürlerdäki metal işleme sungatynyň eserlerini bezeýän ýazgylarda “kufi”, “nesih”, “gülli-nesih” we “örgüli-kufi” ýaly harplaryň ýazylyş usullary ulanylypdyr. XII asyryň ortalarynda dörän “kakma” usulynda bezelen nusgalardaky göwrümlü ýazgylar, XII asyryň başlaryndan başlap, Mesopotamiya, Müsür, Şam, Anadoly topraklaryna čenli baryp ýetipdir we giň gerimde ulanylypdyr. Soňky döwürde jemgyyetiň aňy yeti özgerýär, adamlar dünýä başgaça garaýarlar. Tehniki özgerişler senetçilikde dini däp-dessurlar bilen baglanyşkly bezegleriň, gözellik ähmiyetli öňümler hökmünde ulanya girmegine getirýär. Metal senediniň öňümleriniň arasynda aýratyn orna eýe bolan gadymy nusgawý nagyş bezegleri özünde saklayan şay-sepler toplumy ata-babalarymyzdan dowam edip gelýän türkmen milli gymmatlyklar hazinasynyň baýlygydyr.

§32. XVIII-XIX asyryň birinji ýarymynyň çeperçilik sungaty

Amaly-haşam sungatynyň uzak wagtlap saklanmagy we dowam etmegen kera-mika, zergärçilik, halyçylyk sungatynyň görnüşleriniň kämilleşmegine getiripdir. XVIII-XIX asyrlarda türkmeniň düşeklik halylary we haly öňümleri: ensi, torba,

çuwal, ojak başy, gapylyk, namazlyk, düye üçin burunlyk, ikujy, ikselik, germeç, horjun, düye halyk, düye dyzlyk, öý ýüpi we başgalar kämil sungat derejesine getirilipdir.

Türkmenistanyň XVI-XIX asyrlardaky medeniyetinde öňden gelýän çeper senetler dowam etdirilip, döwrüň syýasy, durmuş-ykdysady wakalary halkyň aňyýetine öz tásirini ýetiripdir. Köp asyrlap döwletsiz bolunmagyna garamazdan, ata-babalarymyz özleriniň däp-dessurlaryny, milli medeniyetini diňe bir saklamak däl, eýsem ony ösdürmegi hem başarypdyr.

XIV asyryň ahyrlarynda Teýmirleriň Köneürgenji wagşylyk bilen ýumurmagy netijesinde türkmenleriň ussat binagärleriniň köpüsi Samarkanda, Şährisabza, Buhara we beýleki şäherlere ýesir edilip äkidilýär. Soňraky döwürlerde bolsa öňki Köneürgenji täzeden dikeltmek üçin edilen synanyşyklar başa barmaýar. Binagärlilik ymaratlarynyň hili gowşayár. Köplenç, öňden gelýän usullar, däpler gaytalanypdyr. Eger-de çeper hünärmentçilik önümçüligi halkyň islegini kanganatlardymaga çalşan bolsa, amaly-haşam sungaty elmydama täze gözleglerde bolup, özünüň kämil eserlerini döretmäge çalşypdyr.

Emma halkyň agzybir ýaşamagyna we durmuş taýdan ösmegine döwrüň syýasy wakalary päsgeł beripdir. Oňa Hywa hanlygynyň, Buhara emirliginiň we Eýran şalygynyň tásiri ýetipdir. Şol sebäpli daşky duşmandan goranmak üçin ilat şäherceleriň we obalaryň daşyny berkitmäge, gala gurluşygyna uly üns beripdir. Dini desgalar hem salnypdyr. Ilat gara öýlerde, kepbelerde, pagsadan we çig kerpiçden gurlan jaýlarda ýaşapdyr. Binagärlilik sungaty pes derejä düşüpdir. Keramika sungatynda-da öňden gelýän däpler gaytalanypdyr. Emma bu döwürde türkmeniň halyçylyk we zergärçilik sungaty kämillik derejesine yetirilipdir.

Türkmen halkynyň iň oňat däpleri sungata siňdirilip, dürli görnüşlerde saklanyp gelipdir, olaryň bolsa her haýsynyň öz çuňňur taryhy ýoly bar. Ussat hünärmenler türkmen halylaryna, keşdelerine we zergärçilik önümlerine yħlas bilen öz zehinlerini siňdiripdirler. Halk sungaty türkmeniň ruhy gymmatlyklaryny özünde jemläp, geljekki sungat mekdepleriniň döremegine esas bolup hyzmat edipdir.

Halkymyzyň watançylyk ruhuny galdyrmakda türkmen edebiýatyň orny hem uludyr. Bu döwürler halkyň arasynda “Asly-Kerem”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Şasenem-Garyp”, “Nejepoglan”, “Leyli-Mejnum”, “Zöhre-Tahyr” ýaly dessanlar milletiň ar-namys, mertlik, watansöýüjilik ýaly duýgularyny ösdürüpdir. XVIII asyryň türkmen edebiýatynda Döwlemämmet Azady, Şeýdaýy, Gaýyby, Magrupy, Şabende ýaly şahyrlar uly yz galdyrypdyrlar. Şol döwürde hem Magtymguly Pyragy halkyň ruhy atasy, şamçyragy bolup öňe çykdy. Ol zergärçilik senediniň hem beýik ussady bolupdyr. Zelili, Seýdi ýaly şahyrlar halkyň watançylyk, gahrymançylyk ruhuny galdyran bolsalar, Mollanepes, Kemine, Mätäji ýaly şahyrlar halkyň durmuş pikirlerini, ýşky liriki garaýylarynyň erkinligini gorap çykyş

edipdirler. Türkmeniň bu beýik şahsyétleri milletiň öz topragyna bolan söýgüsini, batyrlygyny, ynsanperwerligini, ahlaklylygy saklamakda, wagyz etmekde we ösdürmekde ägirt uly işleri amal etmegi başarypdyrlar.

XVIII asyryň başlarynda rus patyşasy Petr I döwründe Türkmenistanyň üsti bilen Gündogara sówda köprüsini açmak maksady bilen käbir işler amala aşyrylyp başlanýar. Hazarýaka ýerlerini öwrenmek üçin barlag ekspedisiyalary gurnalýar. Şeýle ekspedisiyalary geçiren S.Ç.Karelin türkmen tebigatyny öwrenýär, onuň Hazarýaka ýerleriniň suratyny çekýär. XIX asyryň ortalarynda türkmen obalarynyň suratyny akwarel we guaş usullarynda çeken T.Ç.Şewçenkonyň maglumatlary hem türkmenleriň şol döwürdäki ýasaýyş durmuşyna göz yetirmäge mümkünçilik berýär.

Türkmenistanyň taryhynda XVII-XVIII asyrlaryň uly gurluşyk desgalarynyň pese düşmegi döwrüň agyr syýasy durmuş ýagdaýy bilen düşündirip bolar. Onuň esasy sebäpleriniň biri-de Eýran şasy bilen Buhara, Hywa hanlyklarynyň arasynda uzaga çeken özara uruşlar bolupdyr. Türkmenistan harby hereketleriň meýdanyna öwrülipdir. Özara uruşlaryň dowam etmegi, Hindistana, Hytaáha hem-de Gündogaryň beýleki ýurtlaryna deňiz ýollarynyň açylmagy netijesinde, ozalky Orta Aziýa-nyň üsti bilen geçen gadymy sówda kerwen ýollary öz birinji derejeli ähmiyetini ýitirýär. Bu bolsa Orta Aziýa şäherleriniň ösüşine, abadançylygyna ýaramaz täsir edip, olarda sówda, senetçilik we gurluşyk sungatynyň pese düşüp galmagyna getirýär.

Netijede, XVII-XVIII asyrlaryň bütin dowamynda Demirgazyk Türkmenistanyň ýerlerinden göçhä-göçlüklər başlanýar. Bu döwürde ýarym çarwa türkmen taýpalary hem täze öri meýdanlaryny gözläp, günorta tarap göçüp gitmäge mejbur bolýarlar. Olar Ahal, Mary, Etrek, Gürgen sebitlerine göçüp gelýärler. Şeýlelik bilen, XVII asyrdıa türkmenler Hazarýaka sebitiniň ähli ýerini eýeleýärler.

Amyderýanyň kenarynda diňe Atamyrat we Türkmenabat şäherleri ýasamakla-ryny dowam etdirýär. Horezmde Derýalygyň boýundaky Wezir, Tirsek (Şamahaga-la) ýaly şäherler boşap, ilatsız galyp, harabaçylyga öwrülyär. Horezm hanlygynyň paýtagtynyň Hywa geçirilmegi (XVI asyryň ikinji ýarymy) bilen orta asyrlarda gülläp ösen Köneürgenç şäheri hem özünüň öñki taryhy ähmiyetini ýitirýär.

Ilat gülläp ösen şäherlerden we obalardan çykyp, gara öýlerden ybarat kiçeňirák obalary, toýun palçykdan salnan jaýlary gurup, täze obalary, etrapçalary döredip, täze ýerlerde ornaşypdyr. Göçülip gelnen sebitlerde ýasaýyş jaýlarynyň görnüşleri ýerleriň tebigy aýratynlyklaryna, emele gelen hojalyk-durmuş şartlerine görä gurlupdyr. Şoňa görä-de, jaý gurluşygynyň taslamalary we binagärlilik keşple-ri dürli-dürli bolup, ýerli häsiýetde gurlupdyr. Mysal üçin, dayhan ilatyň ýasaýyş jaýlary mülk howlularynda gurlupdyr. Adatça, olar palçykdan salnan diwaryň aýlanyp girilýän derwezesi bilen tapawutlanypdyr. Horezm we Lebap welaýatynda derwezeler ýarym tegelek görnüşde (gyraňlanan) gurlupdyr. Ýasaýyş jaýlarynyň öñ tarapypnda käte (Baharly etrabynda, Aşgabat obasynda) ağaç sütünli beýik eýwan gurlupdyr. Inedördül ýa-da boýu uzyn, köplenç, üsti gümmez görnüşli egmeklenip

örtülen palçykdan gurlan ýasaýyş öýleri köp ýáýrapdyr. Mary topragynda gurlan ýasaýyş jaýlary hem şonuň ýaly bolupdyr. Bular üçin beýik (10-12 metr) inedördül ýa-da sekiz gyraňly iki bölümlü goranyş diňleri häsiýetlidir. Amyderýa boýundaky turkmenleriň mülk howly toplumlarynyň aýratynlygy ýeriň jümmüşinde gümmez görnüşli gurluşygyň barlygydyr. Ol gurluşyk ellips görnüşindäki gümmezli ýalňyz tegelek otag bolup, onuň ortasynda ojak bolupdyr.

Bu döwürde obalarda metjitler, medreseler bina edilipdir. Adatça, olar çig kerpiçden gurlupdyr, üstleri bolsa gümmez şekilde galdyrylypdyr. Hormata eýe bolan din kadymalarynyň - ruhanylaryň ýa-da taýpa ýolbaşçylarynyň mazarlarynyň üstüne däp bolan inedördül gümmezli jaýlar salnypdyr. Emma ýasaýyş jaýalarynyň-da, mazarüstü ymaratlaryň-da çeperçilik bezegi ozalky görnüşini, äpetligini ýitiripdir we olar daş ýüzünden pagsalaryň yüzüne sadaja nagyş çekmäge syrykdyrylypdyr. Nagyşlar bolsa ol palçygyň yüzüne, iç yüzüne bolsa gež suwagynyň ýa-da ýönekeý palçyk suwagyň üstüne çekilipdir. Şeýle äpet gurluşyklaryň arasyndan Ak Ymam (XVIII asyr) kümmedini, Bagyr obasynthaky Babajan işanyaň (XIX asyr) kümmedini, Parawdaky atsyz kümmedi (XVIII-XIX asyrlar) we başgalary belläp bolar.

Bu döwrüň dini desgalarynda – metjitlerde we medreselerde gadymy sungat şekillerini gaýtadan döretmek synanyşygynyň bolandygyny görmek bolýar. Diňe soň-soňlar medreseleriň gurluşygynda däp bolan taslamalaryň asyl nusgasý ýuze çykyp başlapdyr, olar aýlaw görnüşli, üsti gümmezli, hüjreleri bir-birine birikdirilip toýundan gurlupdyr.

XVI-XVII asyrlarda Köneürgenç yerleri, Etrege çenli Hazar deňziniň ýakalary Hywa hanlygynyň düzümine giripdir we her bir soltanyň öz tabynlygynda bir ýa-da birnäçe şäheri bolupdyr. Emma bu döwürde turkmenler belli bir derejede, goňşy döwletleriň tabynlygynda galmaly bolupdyr.

Sebitiň syýasy taýdan dartgynlylygy, şäher ýasaýsynyň, gurluşyk sungatyňnyň doly pese düşmegi, Türkmenistanyň oturymly medeni welaýatlaryna tükeniksiz geçirilen çozuşlar ilatyň çarwa ýasaýsyna geçmeginne getiripdir. Eger-de X-XI asyrlardan başlap çarwa ilat ekerançylyk oazislerinde oturymlaşan bolsalar, XVI-XVII asyrlarda, hatda XVIII asyrda hem ilat goňşy döwletleriň harby çozuşlaryndan halas bolmak üçin ýurduň jümmüşine, medeni zolakdan çole tarap göçüpdir.

Netijede, XVII-XVIII asyrlarda ilat esasy güýjuni köpsanly galalary gurma-ga gönükdirmeje mejbur bolupdyr. Şunuň bilen birlikde, adamlar köne şäherlerem, galalaram täzeden berkidipdirler hem-de ulanypdyrlar. Gökdepe galasy ýa-da VI-VII asyrlara degişli Hosrowgalasy XVIII asyrda Nedir şa tarapyndan Hywadan göçürülip getirilen ilata gaçybatalga bolup hyzmat edipdir.

Turkmenleriň ata-baba ýurdy bolan Uzboýuň, Sarygamşyň we Deryalygyň kenarlary XVIII asyrda boşap galypdyr. Ilat Köneürgenje, esasan hem, Ahal, Et-

rek, Merw, Etek we Gürgen sebitlerine, Köpetdagyň dag eteklerine göçüpdirler. Etrekde bolsa suw ýetmezçiliği sebäpli, iri merkezler bolan Dehistan şäherinde, Misserian jülgesinde hem durmuş togtapdyr. Şäherleriň sany has azalypdyr. Merw, Nusaý, Bagabat (Anew), Amul (Türkmenabat) ýaly geçmişde uly medeni merkezleri bolan şäherlerde gurluşyk işleri geçirilmändir, ilat diňe şäher goranyş diwarlaryny bejermeklik we berkitmeklik bilen çäklenipdir.

Merw şäheri gala görnüşinde täze ýerde döräpdir. Ýurduň durmuşynda söwda-hünärmentçilik işiniň örän pes derejesi we täze obalaryň, düýpli desgalaryň gurluşygy ýatyp galypdyr. Hatda şu döwürde bina edilen azsanly dini we käbir beýleki desgalaryň, jaýlaryň gurluşygy hil taýdan hem, binagärlik görnüşiniň kämilligi bilen hem tapawutlanmandyr.

Umuman, XVIII asyrda ýurduň dagynyklygy, tire-taýpa dawalary, türkmenleriň ýerlerine ýygy-ýygydan cozulyp durulmagy, binagärligiň çuňňur pese düşmegine getiripdir.

Şäher gurluşygy. XVIII asyrdan XIX asyryň ortasyna čenli Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda yz galdyran irki taryhy şäherleriň ýerinde dörän täze galalaryň, şäherleriň ýa-da obalaryň gurlusynы häsiýetlendirmek üçin hiç hili resminama çyzgylary saklanmandyr. Şonuň üçin olar barada diňe arheologlaryň geçirilen gazyp-agtaryş işleri boýunça üsti açylan binalar barada netije çykarmak mümkün. Şäher gurluşygynyň taryhy biziň döwrümize golaý, ýagny XVIII-XIX asyrlaryň binalary has doly saklanypdyr.

G.A.Pugaçenkowanyň berýän maglumatlary boýunça, XVIII-XIX asyrlarda täze galalar gurlanda, köplenç halatlarda, belent ýerde, köne şäherleriň harabaçylyklarynyň üstünde gurupdyrlar. Türkmen halkynyň meşhur Gökdepe galasy Diňlidepe şäheriniň harabaçylygynyň depesinde ýerleşipdir. Nedirşa Hywadan adamlary göçürip getirende, Gowşut demirýol menziliniň golaýyndaky VI-VII asyrlara degişli Hysrowgala şäheriniň harabasynda gala gurupdyr. Baharly etrabynyň Mürce obasynda orta asyr galasyny täzeden dikeldip, gaçybatalga hökmünde peýdalanylapyrlar. Galalar täze ýerlerde hem gurlupdyr. Taryhçy alym A.A.Roslýakowyň Gäwers demirýol menziliniň demirgazyk tarapynda ýerleşyän Diňgala baradaky ýazgylarynda, gurluşy gönüburçly we 7 gektara golaý meýdany tutup, onuň ýokarsy inçelip, toýundan galdyrylan diwar bilen gurşalypdyr. Harabaçylykdan görnüşine görä, galanyň içindäki meýdanda jaý salynmandyr. Şeýle görnüşli galalar şu howsalaly zamananyň ilatynyň göçüp-gonup ýören ýarym oturymly ýasaýşy üçin zerur bolupdyr hem-de gabaw günlerinde öýleri we malgaralary gala salmak üçin niýetlenipdir.

Şunuň ýaly görnüşli galalaryň biri, Nedir şa tarapyndan Kakadan günbatarda 20 kilometrlikde gurlupdyr. Hywabat 16 müň ilatly şäher bolupdyr. Onuň tarapla-

ry 1100x800 m ybarat bolup, köpsanly togalak diňli pagsadan galdyrylan diwar bilen gurşalypdyr.

XVIII asyrda Orsýetiň Zakaspiý oblastyny basyp almagyna (1869-1885-nji ýyllar) çenli döwri Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda ilatyň urug-taýpa alamatlary we ýasaýan ýerleri boýunça häsiýettendirip bolar.

Merkezleşdirilen döwletiň ýoklugy, durnuksyz syýasy ýagdaý aýry-aýry taý-palaryň birikmesine we şol bir wagtda ilatyň oturymlylyga geçmek ýagdaýynyň güýçlenmeginne getiripdir. Bu barada GTAKE-niň işlerinde “türkmenleriň taýpa etraplaşması” diýip bellenilýär. Şäher gurluşygynyň taryhynda derňelýän döwürde şäherleriň we şäher medeniýetiniň ösüşiniň örän pes derejesi bellenip geçirilýär.

XVII-XIX asyrlaryň binagärliginiň aýratynlygy, ýasaýyş jaýlary önküler ýaly uly gurulmandyr. Seýrek bina edilýän metjittdir medreseleriň we beýleki-ymaratlarynyň ululygy hem ýasaýyş jaýlaryndan az tapawutlanypdyr. Türkmen taýpalarynyň ýasaýyş jaýlary, olaryň tebigy ýasaýyş şertleri, özbolmuş aýratynlygy bilen, ilatly ýerleriň binagärliginiň meýilnamalaşdyryş usullarynyň häsiýetinde ýuze çykypdyr.

Änew şäheri. XVIII asyrda Änewi ýeterlik derejede guralan we ösen şäher bolupdyr. Onuň günorta böleginde bazar meýdançasy ýerleşipdir, demirgazyk-gün-batar çetinde we köne içki galada önumçilik bilen meşgullanýan syrgyn ýerleşipdir. Şäheriň demirgazyk-gündogar çetinde kerpiç bişirilýän küreler ýerleşipdir.

Binagärlik nukdaynazaryndan Jemaletdin metjidiniň tertipli ýerleşishi özünüň çeper bezeginiň baýlygy we binagärlik görrüminиň sazlaşykly utgaşmasы şäheriň umumy giňişligini gurşap alýan görnüşe getiripdir.

Diňlerň bolmagy şähere özbolmuş görnüş berýän hem bolsa, olaryň galdyrylmagy, esasan, tiz-tizden çapawulçylyklaryň bolmagyna we ilatyň ýesirlige äkidilmegine getiripdir. Diňler inedördül, gönüburçly ýa-da tegelek şekilli meýilleşdirilipdir hem-de olaryň diwarlary bitewi bolupdyr. Änewiň ýasaýyş jaýlarynyň meýilleşdirilişi A.A.Lewinanyň belläp geçisi ýaly XVIII-XIX asyr Köneürgenjiň we Fergananyň mülklerindäki ýaly, hojalyk jaýlarynyň goranyş görnüşinde gurulmagy şäheriň meýilnamalaşdyryş bütewiliginı aňladypdyr.

Bagyr obasy. Bagyr obasy Aşgabatdan günbatarda ýerleşýär. Bu ýerde Parfiýa patyşalygynyň antik şäheri bolan Nusaý şäheriniň harabaçylygy ýerleşýär. Änew täze meýdançada döräpdir, Bagyr bolsa Täze Nusaýyň öński şäher-eteğiniň-rabatynyň ýerlerinde XIX asyryň birinji ýarymynyň ahyrynda döräpdir. Eger XVIII asyryň şäheri bolan Änew XX asyrda dolulygyna taşlanan bolsa, Bagyrda köne binalaryň harabaçylygy häzirkizaman binalary bilen gatyşyp otyr.

Bagyryň gurluşygy däp boýunça amala aşyrylypdyr: her bir taýpanyň öz galasy bolupdyr, olaryň her birine taýpanyň ady dakyllypdyr, soňra bu galalar gurujynyň ýa-da onuň eýesiniň ady bilen atlandyrylypdyr. Öński kuwwatly diwary, meýdany bolan uly galalara derek, indi bir maşgala niýetlenen, az meýdanly, gaýlylygy we beýikligi pes pagsadan galdyryylan howluly ýasaýyş jaýlar bina edi-

lipdir. Bagyryň adaty galasy gönüburçly ýa-da inedördül, pagsadan galdyrylan beýik, her burcunda diňleri bolan diwarlar bilen gurşalan howly bolupdyr. Diňler (burçdaky diňleri bolmadyk halatynدا) aýratyn 10-12 m. beýikligi bolan görnüşde gurlupdyr. Şeýle diňler meýdanlarda hem bina edilipdir.

Galanyň içi gurluşyklardan boş diýen ýaly bolupdyr. Ähmiýetsiz jaýlar galanyň bir tarapyna birigipdir. Gala daş tarapdan ýapyk (Köneürgençde we Amyderýa ýakasynda bolşy ýaly), binagärlik bezegi bolmadyk ýeke-täk girelgeli, emma derwezäniň üstünde gorag diwary gurlupdyr.

M.Ý.Massonyň belleýşi ýaly, her bir gala ilatyň belli bir gatlagy üçin niýetlenipdir, onuň ýerleşishi bolsa orta asyr şäherlerinde hünärmentçilik syrgynlaryna laýyk gelipdir. Gurmaklygyň şeýle görnüşi diňe bir Bagyr üçin däl, eýsem tutuşlaýyn sebitdäki jülgelere mahsus bolupdyr. Emma içki we daşky durnuksyzlyk döwründe emele gelen obalaryň goranyş görnüşi XX asyryň başlarynda guitarýar we açık görnüşli durnukly ilatly ýerler emele gelýär. Gurmaklygyň şuňa meňzeş ulgamy Günorta Türkmenistan bilen serhetleşyän Demirgazyk Eýran üçin hem mahsus bolupdyr, bu hakda A.Z.Rozenfeld “Gala-berkidilen eýran ilatly ýeriniň görnüşidir” diýen işinde gürrüň berýär.

Mürce obasy. Mürce obasy etrap merkezi Baharlydan günbatarda yerleşyär. Ol ýerde adaty ekerançylyk, ýüpekçilik we dokmaçylyk bilen meşgullanan oturymly mürçeliler ýaşapdyr.

Jaýlarynyň gurluşynda beýleki dag etek obalaryňkydan düýpli tapawutly bolupdyr. Indi ilat galadan daşarda, açık ýerde ornaşypdyr. Howp abananda bolsa ähli ilaty gizlemek üçin obanyň ýakynynda yerleşyän gadymy goranyş desgalary peýdalanyllypdyr. Her taýpa üçin aýratyn gala gurulmandyr.

Olar gysby, biri-birine degişik duran mülk ýerleri görnüşinde bolupdyr. Olar ýasaýyış we hojalyk zolaklaryna we kiçeňräk bag üçin bölünen gönüburçluk şekilinde gurlupdyr. Obalarda ýapdan akyp gelýän suwuň ýitgisi köp bolmaz ýaly, az-kem uzaldylan gönüburçluk görnüşindäki mülk ýerleri ýola ýa-da ýaplaryň ugruna bakiyrylyp, artykmaç giden suwlar hem peýdalanyllypdyr. Bu bolsa kärizlerden suw alnanda suwuň möçberi çäkli bolan ýagdaýynda aýratynda wajyp bolupdyr.

Mülk ýerleriniň gurluşynda öý hünärmentçiliginiň aýratynlyklaryny hem görmek bolýar. Mysal üçin, hojalyk ýeriniň ýaşalýan bölegi, adatça, miweli baglar bilen utgaşyp gidýär, soňra üzüm agaçlary we ýorunja meydany yerleşdirilipdir. Bagyň we bakjanyň daşynda bolsa çölüň gyzgyn we tozanly şemalyndan gorar ýaly tut agaçlary ekilipdir. Ýasaýyış jaýynyň we bagyň degişik ýerleşmegi, gök baglaryň ýasaýyış zolagyna aralaşmagy, obanyň köceleriniň arassalygy we ideg edilişi aýratyn gelişik beripdir.

Peştak şäheri. Peştak etrap merkezi Kakadan demirgazyk-günbatarda orta asyr Abywerdiniň çağında yerleşipdir. Peştak ady XII asyrda ýumrulan metjidiň saklanyp galan peştak girelgesi bilen baglydyr.

Peştagyň düýbi türkmenleriň Nedir şa tarapyndan Hywa kowulmazyndan öň (1740) gurlupdyr, Hywadan dolanyp gelenlerinden soň bolsa tamamlanypdyr. 1876-njy ýylда bolsa Allaýar han tarapyndan gysylmalar, ýanalmalar zerarly gutarnyklı taşlanypdyr we onuň ýaşaýjylary Kaka göçüpdirler. Şäheriň gurluşy gönüburçluk görnüşinde bolup, gorag diwarlary, binalarynyň gysbylygy bilen tapawutlanýar.

Şäheriň ýaşaýış jaýlarynyň gowy saklanyp galmagy sebäpli, ýaşaýış jaýyň gurluş usullary we binalaryň görnüşleri doly takyklanypdyr. Şonuň üçin Peştagy hünärmentçilik önemciliği we söwdasy bilen şäher görnüşli obalaryň hatynna goşmak bolar.

Amyderýanyň kenarýaka jülgesinde önräkden bări biri-birinden 100-400 metr daşlykda duran kiçijik ýaýraw obajyklar ulgamy emele gelipdir. Olaryň beýik ýapık diwarlary, burçdaky tegelek diňleri we berk gurlan derwezeleri bu ýerlerde syýasy dartgynlylygyň bolup geçendiginden habar berýär. Gala görnüşdedigine garamazdan, howlularýň daşky bezegleri ýaşamak üçin niyetlenendigine güwä geçýär. Dag etek ýerlerde we Merw jülgesinde bolşy ýaly, bu ýerde howlyný içinde ýaşaýış jaýlary, myhmanhanalar, hojalyk mallary üçin ýataklar gurlupdyr.

Howlular gönüburçluk görnüşinde gurlup, onuň çetinde mellek yerleşipdir. Ýaşaýış hem-de hojalyk jaýlarynyň boýunyň goranyş diwaryndan pes bolandygy zे-rarly, howlular özleşdirilen ýerleriň we baglaryň ýanynda gala ýaly bolup görnüpdir, şonuň üçin adaty binagärlige derek has haýbatlı görnüşindäki howly emele gelipdir.

XVIII-XIX asyrarda jemgyyetçilik jaýlarynyň we dini ymaratlaryň gurluşy- gy örän seýrek amala aşyrylypdyr we Türkmenistanyň musulman binagärliginiň irki döwürlerine garanynda, o diýen haşamly bolmandyr. Buhara, Kokand, Hywa şäherlerinde häli-şindi metjitleriň, aramgähleriň, medreseleriň gurulmagy bilen deňeşdireniňde, Köpetdagýň etekleriniň obalarynda öwlüýälerde gümmez saly-naýmasa, medrese gurlupdyr.

XVIII-XIX asyrarda metjitleriň gurluşy has ýonekeýleşdirilipdir, jaýlar be-zelip haşamlanmandyr. Muňa garamazdan, olarda dini binagärligiň adaty kadala-ryna ýykgy edilipdir.

Metjitlere garanynda, mazarlar has köp. Olaryň binagärliginde gümmez gurluşy saklanypdyr: inedördül şekilli merkezi gümmez gurluşyndaky demirgazyk-horasan görnüşli we üsti ýarym-aýlaw gümmezli we köpgraňly şekildäki de-histan görnüşi saklanypdyr.

XVIII-XIX asyrarda ilatyň jaý binagärliginde Türkmenistanyň aýry-aýry taýpalarynyň özbaşdak we has çuňur öwrenilmäge mynasyp bolan durmuş hä-siýetleriniň aýratynlyklary ýuze çykýar. Demir ýol çekilenden soň senagat usul-larynyň aralaşmagy bilen, Günorta Türkmenistanda gurluşyk işleri, aýratyn hem şäher gurluşygy güýçlenýär.

§33. XIX asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli türkmen halkynyň ýasaýyş jaýlary we çeper önumleri

Bu döwürler türkmen halkynyň gelin-gyzlarynyň el işi çeperçilik taýdan sun-gat derejesine ýetirilipdir. Ýagny “Tahýa”, “Gyňaç”, “Kürte”, “Çyrpy”, “Başdon”, “Elek”, “Ezýaka”, “Ketenı köýnek”, “Kirlik”, “Bukja”, “Düye başlyk”, “Torba”, “Saçak”, “Eýerlik”, “Düye halyk”, “Jorap” we beýleki önumlerdäki çeper nagyşlar döredijiliğin kämil nusgasy bolup sungat taryhymyzy baýlaşdırýrar.



54-nji surat.
Zergärçilik
önümleri

Zergärçilik önumlerindäki milli bezeglerde uly özgerişler bolup geçýär. Us-sat zergärleriň yhlasy bilen döredilen “Gupba”, “Ildırıç”, “Maňlaýlyk”, “Egme”, “Gyňaç yjy”, “Gulakhalka”, “Teneçir”, “Çekelik”, “Ok ýay”, “Dogaçyr”, “Sümsüle”, “Boýun towuk”, “Bukow”, “Dagdan”, “Gursakça”, “Gülýaka”, “Tumar”, “Bäzbent”, “Goçbuýnuz”, “Çaprazy-çanňa”, “Gönjük”, “Saçuýy”, “Açarbag”, “Ýeňse-lik”, “Heýkel”, “Asyk”, “Kökenli ýüzük”, “Bilezik”, “Guşak” we ş.m. bezegler gyz-gelinleriň, enelerimiziň-mamalarymyzyň toý we öý bezegleri bolup hyzmat edipdir. Edil şunuň ýaly, türkmen özünüň atyny, ýaragyny söýüpdir, olary zer bilen bezäpdir. Türkmen öz bedewini ýoldaşy, syrdaşy hasaplap, onuň esbaplaryny-şaý-sepler bilen bezäpdir hem-de milli naýbaşy sungat derejesine ýetiripdir.

XVIII-XIX asyrlaryň ýasaýyş jaýlarynyň käbiri abat saklanypdyr. Biziň döwrümize gelip ýeten ýasaýyş jaýlary, diňe bir abat saklanman, eýsem öňki nus-galaryň hem esasy alamatlaryny özüne siňdiripdirler.

Günorta Türkmenistanyň, Köneürgenjiň we Dehistanyň ýasaýyş jaýlarynyň sebitleýin aýratynlyklaryna baglylykda dürlü-dürlüdir. XIX asyrda, XX asyryň başynda obalaryň, etraplaryň köpüsinde ýasaýyş jaýlary bilen birlikde, çarwa-

laryň gara öýleri hem obalarda saklanypdyr. Ol öýler ykjamlagy, ýeňil gurnalyp aňsat ýygnalýandygy bilen tapawutlanypdyrlar.

Türkmenistanyň her bir taryhy-medeni zolagyna mahsus bolan umumy görnüş şäher ýaşaýyş jaýlary hem ýuze çykýar. Demir ýollar menzillerinde dörän işçileriň we gullukçylaryň ýaşaýyş jaýlaryny ýewropalylaryň jaý guruş tärlerine meňzedip gurmaklyk giň gerim alyp başlapdyr. Ýarym şäher nusgasynndaky bu ýaşaýyş jaýlary, adatça, ujypsyz mellekli bolupdyr.

Emma Günorta Türkmenistanda bir ýa-da iki gatly gurlan ýaşaýyş jaýlarynda üçekleriniň gümmez şekillisiniň hem saklanyp galan ýerleri bolupdyr. Olaryň ottaglarynyň içinde, diwarlarynda köp tagçalar edilipdir, olar ottaglarda oňaýlylyk döredipdir, bezeg beripdir. Emma Amyderýa jülgeleriniň ýaşaýyş jaýlarynyň, howlularnyň gurluşy boýunça, olaryň girelgesiniň özboluslylygy Türkmenistanyň beýleki etraplaryndan tapawutlanypdyr. Olaryň bezelişi binagärligiň portal görnüşini ýadyňa salýar.

Ýaşaýyş jaýlar, binagärlilik barada XVIII-XIX asyrlara degişli ep-esli taryhy maglumatlar toplanypdyr. Günorta Türkmenistan (W.A.Lewina, D.M.Öwezow, G.A.Pugaçenkowa), Dehistan (Ý.Atagarryýew), Köneürgenç (W.A.Lawrow) boýunça, Baharly etrabynda ýaşaýan nohurlylaryň ýaşaýyş jaýlarynyň etnografiki beýany (etnograf G.P.Wasiliýewa) barada ylmy işler ýazylýar. Şonuň bilen birlikde, Türkmenistanyň ýaşaýyş jaý gurluşygy barada arheologiki gazyp-agtaryş işleriniň netijesinde toplanan maglumatlar, etnografiki beýanlar hem ýeterlikli saklanyp galypdyr.

Gadymyýeti öwreniji W.A.Lawrowyň kitabynda Köneürgenjiň ýaşaýyş jaý gurluşygynyň meýilnamasynda bir gatly we iki gatly ýaşaýyş jaýlarynyň ottaglarynyň ýerleşisi, olaryň tomus üçin niyetlenen ottaglary bilen utgaşdyrylyşy, olaryň görnüşleriniň sanawy saklanypdyr. Bu sanaw, soňlugu bilen XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda şäherlerde ýáýran iki gatly ýaşaýyş jaýynyň ýuwaş-ýuwaşdan döreşini has doly açýar. Şu wagta çenli ilatyň ýaşaýyş jaý gurluşynyň öwrenilişi Türkmenistanyň ýaşaýyş jaýlarynyň ähli görnüşlerini öz içine alman, eýsem aýry-aýry taryhy-medeni zolaklary öwrenmek bilen çäklenilip gelindi.

Günorta Türkmenistanyň ýaşaýyş jaýlary. Günorta Türkmenistan taryhynda ilkinji adamzat medeniýetiniň, suwarymly ekerançylygyň we ilkinji maşgala üçin niyetlenen ýaşaýyş jaýlarynyň gurlan ýeri hökmünde mälimdir. Bu medeniýet Aşgabadyň demirgazygyndaky gadymy Jeýtun obasynda gazuw-agtaryş işleri geçirilende (W.Masson) ýuze çykaryldy. XVIII-XIX asyrlarda türkmen taýpalarynyň ata-babalarynyň gadymdan oturymly ýeri bolan Günorta Türkmenistan ýurdumyzyň demirgazyk sebitlerinden göçüp gaýdan türkmen taýpalarynyň ornaşan ýerine öwrülýär. Elbetde, täze ýerde göçüp gelenleriň uýgunlaşmasы birmeňzeş bolmandyr. Olaryň ýaşaýyş durmuşy syýasy babatda oňaýsyz taryhy sertlerde geçipdir. Onuň şeyledgedine bu ýerde üsti açylan obalaryň we ýaşaýyş jaýlarynyň binagärlik gurluşy hem şayatlyk edýär.

Änewiň ýasaýyş jaýlary. Ýasaýyş jaýlarynyň binagärligi özuniň köp dürlüligi bilen tapawutlanýar. Umumy tutýan meýdany 10-20 m² bolan bir otagly jaýlar bilen birlikde, köpotagly (2-3 otagly) jaýlar has köp ýaýrapdyr. Diňe bir Änewde däl, eýsem onuň daş-töweregindäki obalarda hem has giň ýáýran ýasaýyş jaýlarynyň iň ýonekeý görnüşi bir otagly jaýjagazlar bolupdyr, olaryň ojagam howluda ýerleşipdir. Jaýyň öňünde eýwanyň deregine ýerden az-kem galdyryylan (40-60 sm), dynç almak we gijelerine açık asmanyň astynda ýatmak üçin seki edinipdirler.

Iki, üç otagly jaýlar hem gurlupdyr, onuň öňünde geljekki eýwanyň nusgasy hökmünde sekil ýerleşipdir. Şeýle jaýlaryny dalany (westibýuly) bolup, olardan otaglara girelge edilipdir. Jaýyň öň yüzünde eýwan bolup, ol howlynyň içindäki baga bakdyrylypdyr. Howlynyň derwezesi ýa-da kiçeňräk gappsy köcä çykalga bolupdyr.

Maşgalany daşarky howpdan goramak üçin Ahalyň, Etegiň, Marynyň ýasaýyş jaýlarynyň ýanynda diňler gurlupdyr. Ýasaýyş jaýlarynyň diňli görnüşi iki hili bolupdyr. Diňleri aýry ýerde ýa-da ýaşalýan otagy oňa birikdirip gurupdyrlar. Diňe hemiše howlynyň içinden münülipdir. Onuň ikinji bir görnüşinde, ýasaýyş jaýyny diň bilen bile gurupdyrlar, jaýyň birinji gatynda ýaşalypdyr, ikinji gaty bolan diň gizlenmek üçin hyzmat edipdir. Goranyş desgasy hökmünde, diňler diwarynyň galyňlygy bilen tapawutlanypdyr, ýöne onuň ýokarsy inçelip gidýän tekiz diwaralary diňe-de, bütin oba-da gelşik, özboluşly owadan sekil beripdir.

Bagyr obasynyň ýasaýyş jaýlary. Änewiň biri-birine sepleşip gidýän ýasaýyş jaýlaryndan tapawutlylykda, Bagyryň ýasaýyş jaýlary “gala” diýlip at-landyrylyan özbaşdak berkidilen mellek görnüşinde gurlupdyr. Garawul minaralary-diňleri olardan aýry gurlupdyr. Eger Änewde diňler bir wagtda hem ýasaýyş jaýy, hem gorag hökmünde hyzmat eden bolsa, Bagyrda ýasaýyş jaýy gala bolupdyr. Bu ýerde diňler howp abanýandygyny duýduryjy beýiklik hem-de çozuş wagtynda wagtláýyn gaçybatalga bolup hyzmat edipdir.

Mürce obasynyň ýasaýyş jaýlary. Ýasaýyş jaýyny açyk görnüşli gurmak Mürce obasynda gadymdan gelýän däpdir. Jaýyň gurluşy dört otagly, öni eýwanly bolup, howla bakdyrylyp gurlupdyr. Hojalyk jaýlary howludan insiz geçelge bilen bölünýär. Jaýyň beýik eýwany gülhana (bossan) we aýmança (çemen) bilen sepleşip gidýär. Şoňa görä-de, binagärlilik ulgamynda adamlaryň ýasaýyş jaýlary beýleki binalardan tapawutlanyp, olarda Erem bagynyň alamatlary saklanypdyr.

Ýasaýyş jaýlar gurlanda ýerli gurluşyk önümleri ulanyllypdyr. Ýerli ussalar tarapyndan oýlanyp tapylan täzelikler hatda palçykdan gurlan binalara-da özboluşly owadanlyk, çeperçilik bezegini beripdirler.

Türkmenistanyň jaý gurluşyk sungatynda mürçeli we nohurly taýpalarynyň binagärligi özuniň özboluşlylygy, ýokary hünär derejesi, gurluşyk medeniýetiniň kä-milligi we mahsus alamatlarynyň mazmuny bilen aýratyn orny eýeleýär we beýleki türkmen taýpalarynyň gurluşyk sungatyndan we binagärliginden tapawutlanýar.

Peştegiň – Abywerdiň ýasaýyş jaýlary. Binagärlik meýilnamasy boýunça Peştegiň ýasaýyş jaýlary Änewiň ýasaýyş jaýlaryndan tapawutlanýar, emma olar Mürçäniň ýasaýyş jaýlary bilen juda köp meňzesdir. Eger Änewiň ýasaýyş jaýlary oba durmuşna ýakyn bolup, bagly-bakjaly, mellekli bolan bolsa, Peştegiň ýasaýyş jaýlary 0,06-0,25 möçberde şäher görnüşine eyé bolupdyr. Onuň meýdany gatlagynyň ýokarky çäkleri Änewiň aşaky çäklerinden hem aşakdadyr. Peştegiň hünärmenleriniň ýasaýan köçelerinde mellek ýeriniň möçberi 200-250 inedördül metrden geçmeyär. Mellekde mal-gara üçin, däne saklar ýaly ammar jaýlaram gurulmandyr, bu melleklerde diňe ýasaýyş jaýlary ýerleşipdir. Peştegiň iň ýonekeý jaýlarynda eýwan gurulmandyr. Şeýle jaýlaryň açyk öñünde eýwanyň deregine ýeňiljek çertek gurlupdyr.

Jaýlaryň binagärlilik gurluşy üýtgeşik bolup, olaryň diwarlary ýokary derejede bezelip, kämil görnüşe getirilipdir. Ol jaýlarda ýasaýyş üçin ähli şertler döredilipdir, diwarlary geometriki sazlaşykda berjaý edilip bezelipdir.

Ýasaýyş jaýlarynyň diýseň gürlüğü we mellek ýérleriniň kiçi bolmagy adamalary mellegiň ýerasty bölegini ulanmaga-da itekläpdir. Peştekde otagyň bir böleginde pandus (münelge) inişli uly bolmadyk ýerzemin-garym bolupdyr. Olar hojalyk zerurlyklary we dowar saklamak üçin niyetlenipdir. Şäherde jaýlaryň darlyk edyändigi sebäpli, şulara meňzeş otaglar Bagyrda, Buhara, Samarkant şäherlerinde hem gurlupdyr.

Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda, Änewe seredeniňde, Abywerd (Peştek) we Mürce özünüň has ösen ykdysady derejesi we gurluşyk sungatynyň ýokary hili bilen häsiýetlidir.

Merw jülgesiniň ýasaýyş jaýlary. XVIII-XIX asyrlarda şäher durmuşynyň pese gaçanyna garamazdan, Merw oazisinde ilatyň ýerleşişiniň ýokary gürlüğü saklanypdyr.

Ýasaýyş jaýlary gönüburçly, köplenç, inedördül görnüşli bolupdyr. Jaýlaryň depesi gümmezli edilip örülipdir. Mellegiň ýasaýyş jaýlary mellegiň bir burçunda hayata ugurdaş edilip salnypdyr. Jaýlaryň ikiden alta çenli otagy bolupdyr. Gümmezli inedördül jaýlar köp otagly bolup, aýratyn öýjügi emele getiripdir. Bu hili ýasaýyş jaýlary özünüň ýonekeýligi, içki we daşky binagärlilik bezegleriniň ýoklugy bilen tapawutlanýarlar.

Amyderýanyň kenar sebitleriniň ýasaýyş jaýlary. Bu ýerde jaý gurmagyň giň ýayran görnüşi biri-birinden ep-esli uzaklykda ýerleşyän daşy howluly ýasaýyş jaýlar gurlupdyr. Howlular, adatça, gönüburçly bolup, mellegiň bir ujunda ýerleşipdir. Olaryň ululygy 17x18-den 45x60 metre çenli bolupdyr. Ahalyň we Merwiň ýasaýyş jaýlaryndan tapawutlylykda, howlynnyň esasy bölegi mal saklamaga niyetlenipdir.

Köp maşgalaly uly maşgalalaryň melleginde birnäçe özbaşdak ýasaýyş jaýlary bilen hojalyk jaýlary hem gurlupdyr, ýöne olaryň howlusy umumy bolupdyr. Köp maşgalaly hojalyklarda täze dörän maşgala üçin ata-enesiniň öýüniň

ýanynda jaý gurup beripdirler, netijede, uly maşgala bölünip, birnäçe özbaşdak hojalyklar emele gelipdir.

Amyderýa sebitinde ýasaýyş jaýlaryň bezelişi özbek we täjik jaýlarynyň bezelişi bilen deňeşdireniňde, özünüň ýönekeýligi bilen tapawutlanypdyr. Türkmenleriň ärsary taýpasynyň howly gurluşy, köplenç, goranyş üçin niýetlenip, ilat ýarym çarwa durmuşda ýaşapdyr.

Amyderýanyň boýuna uzalyp gidýän Lebab welaýaty bir tarapdan joşgunly derýanyň akymy bilen, beýleki tarapdan çöl bilen gysylan hem bolsa gadymy döwürlerden bări ýasaýyş üçin oňaýly ýer bolupdyr. Derýanyň dolup-daşyp akmasy we uç-gyraksyz meýdanlar, oturymly ilatyň aýry-aýry oba-howly bolup ýerleşmesiniň özboluşly görnüşini emele getiripdir. Gür bagly-bakjaly, suwarymlı meýdanly ýerlerde gurlan ýasaýyş jaýlarynyň bir tarapynyň çöl bilen baglanyşykly bolmagy ilata ownuk mallary ösdürip ýetişdirmäge mümkünçilik beripdir. Şonuň üçinem ilatyň ýasaýyş jaý gurluşygynda oturymly ilatyňam, çarwa ilatyňam ýasaýyş durmuşyň alamatlary mahsus bolupdyr. Olar gala diwarlarynda – howlular arkaly özara birleşipdirler. Ýasaýyş jaýlarynyň bu görnüşi XVIII-XIX asylarda tamamlanýar.

Köneürgenjiň ýasaýyş jaý binagärligi. Ýasaýyş jaý binagärliginde täze durmuş, ýasaýyş ykdysady we tehniki şertlere uýgunlaşmak döwri başdan geçirýär. Köneürgenç oazisinde hem ýasaýyş jaý binagärliginiň durnukly alamaty hökmünde maşgalanyň ýasaýyş we hojalyk jaý toplumyny öz içine alýan howly bolup galýardy. Ýasaýyş jaýynyň howly görnüşi oturymlaşan ilat üçin mahsusdyr. Bu Köneürgenjiň häzirki zaman oba ýasaýyş jaýynda hem saklanyp galypdyr. Şäherlerde ýasaýyş jaýlaryndan daşgary hojalyk jaýlaryny gurupdyrlar. Olar oba ýasaýyş jaýlaryndan görnüşi we gurluşy boýunça tapawutlanyp, jaýlaryň howluly görnüşini emele getiripdir. Şäher we şäher etegindäki köşkler ululygy we bezegi boýunça ýasaýyş jaýynyň has kämil görnüşini özünde jemläpdir.

Şäher ýasaýyş jaýy we oba mellek howlusy biri-birinden ep-esli tapawutlanýarlar. Oba howlulary ýönekeý, olaryň ýasaýyş jaý we hojalyk otaglary mellek ýerinde yerleşen. Emma Köneürgenjiň obalary, howlulary özünüň ululygy, oýla-nyşykly gurluşy we ýasaýyş jaýlarynyň oňaýly ýerleşdirilmegi bilen Amyderýa boýlarynyň jülgeleriniň howlularyndan ep-esli tapawutlanýar.

Köneürgenjiň oba mellek-howlulary XI-XII asylarda kemala gelen ýasaýyş jaýlaryny ýatladýar. Esasy derwezeden howlynyn töruň merkezi däliz şekilli otag alyp gidýär. Onuň iki gapdalynnda ýasaýyş hem hojalyk otaglary yerleşdirilipdir. Ähli otaglary birleşdirýän üstü ýapyk geçelge-dalan we açyk-howly eýwan jaýyň esasyny düzýär. Howly çyra bilen ýagtylandyrylýar. Adatça, howlynyn eýwanyň diwarlary beýleki ymaratlaryň üçeginden beýik. Ýasaýyş jaýynyň we hojalyk otaglarynyň düzümü hojalygyň ýasaýşyna görä üýtgedilipdir. Kä ýerlerde jaýyň düzümine ussahana-da giripdir. Eger kiçi howlular simmetrik usulda yerleşen bolsa, uly howlularda bu meýilnama usuly saklanmandyr. Emma dürli

görnüşli köp otaglar oňaýly we ýasaýyş talaplaryna laýyklykda ýerleşipdir, şeýlelikde otaglaryň özara baglanyşygy üýtgewsiz saklanypdyr.

Hazar deñziniň günorta-gündogar kenarynyň ýasaýyş jaýlary. Bu sebitlerde oturymly ilat balykçylyk, magdan (nebitdakyl, nebit, duz) gazyp almak, kä ýerlerde ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgul bolupdyr. Ilat oturymly ýasanam bolsa, Hazar deñziniň suwunyň ýuwaş-ýuwaşdan çekilmegi netijesinde, olaryň oturymlyga geçen ýerleri hem üýtgemek bilen bolupdyr. Belli alym A.Jykyýewiň belleýşi ýaly, soňky 80-100 ýylyň dowamynda Esenguly obasy üç gezek ýerini üýtgedipdir. XIX asyryň başynda dagynyk hem kowcum ýasaýyş günorta-gündogar kenaryň obalaryna mahsus bolupdyr. 1859-njy ýylda Hazaryň günorta-gündogar kenaryna gelip gören M.N.Galkin Türkmenbaşy aýlagynda we Hazar adasynda 4-12 we ondanam köp gara öýli obalaryň bardygyny belläpdir. XIX asyryň ahyrynda bu ýerde her biri 8-den 200-e çenli gara öýli çaklaňja obalar peýda bolupdyr. Has uly, 300-den 500 çenli öýli obalar Gürgen derýasynyň aýak ujunda, ýagny Kümüsdepe-de hem-de her biri 200-300 öýli obalar Esenguluda we Çekişlerde jemlenipdir.

A.Jykyýewiň tassyklamagyna görä, 1870-nji ýyla çenli bu ýerde ýasaýyş jaýynyň ýeke-täk görnüşi gara öý bolupdyr. Hazar deñziniň günorta-gündogar kenarynyň ilatynyň Orsýet bilen söwda gatnaşyklary şu döwürden başlanypdyr. Bu sebitiň adamlary jaý gurmak üçin Astrahanidan we Aşaky Powolžyeden ağaç, demir hem-de demir öňümlerini getiripdirler. Ilkinji oturymlyga geçen ilatyň ýasaýyş jaýlary sökülip-gurnalýan bolupdyr. Şeýle jaýlar Astrahanidan getirilipdir.

Aşaky Powolžyäniň şäher jaýlaryndan tapawutlylykda, bu ýerde gurlan ağaç jaýlar dikilen pürsleriň üstünde gurlupdyr. Jaýyň üçeginde ýagyş-gar suwlary akar ýaly ýörite ternawlar goýlupdyr. Emma A.Jykyýewiň belleýşi ýaly, Hazaryň günorta-gündogar kenarynda ýasaýan turkmenleriň ýasaýyş jaýlarynyň esasy görnüşi gara öýler bolupdyr. Olaryň öýleri goňşy taýpalaryň öýlerinden känbir tapawutla nyp durmandyr. Okuw kitabynda A.Jykyýewiň işinde berlen binagärlilik beýanlaryna we adalgalaryna kabir takyklamalaryň girizilendigini ýatlasymyz gelýär.

Türkmenistanyň binagärlilik sungatynda XIX asyr aýgytlaýyj asyr hasaplanýlyar. Bu döwürde şäherleriň ornunuň irki orta asyr ýasaýyş jaýlarynyň köşkleriň hem galalaryň şekilinde gurmaklyk bilen çalşypdyr. Lebap sebitlerinde iri howllar, mümkün boldygyça çöle ýakyn ýerlerde gurlupdyr. Çöl howp abananda ilata gaçybatalga bolupdyr.

Diňe XIX asyryň ahyrky çärýeginde, Zakaspi oblasty Russiya imperiyasy tarapyndan basyp alandan soň, binagärlilikde täze ýokary gösteriliş başlanýar. Netijede, Türkmenistanyň dolandyryş çäkleri Zakaspi oblastyndan, Merw, Tejen uýezdlerinden we Etek pristawlygyndan ybarat düzülýär.

Russiya birikdirilenden soň Türkmenistanyň ýerinden ilkinji gezek demir ýol gurlup başlanýar. Netijede, 1880-nji ýyllaryň başlarynda ol Krasnowodskdan häzirki Serdar şäherine, soňra Ashabada – Aşgabada yetirilýär. 1884-nji ýylda bolsa

Merwe çenli gurlup tamamlanýar. 1886-nji ýylda demir ýol Çärjewe – Türkmenabat şäherine çenli ýetirilýär. Demir ýoluň çekilmegi bilen, onuň boýunda täze obalaryň giň zolagy emele gelýär.

Demir ýolunyň boýlarynda şäherleriň emele gelmegi bilen giň jemgyýetçilik seýilgähleri, suw çüwdürimleri hem-de suwa düşülýän howuzlar gurlupdyr. Binagärligiň gadymdan gelýän görnüşleri, ýagny ýokarsy aýlawly penjireler, minara görnüşindäki diňjagazlar, jaýyň depesiniň gyraňlaryny dış-diş sütünler giňden ulanylypdyr. Jaýlaryň alyn tarapy binagärlik nagyşlary bilen bezelipdir.

Merw oazisi gadymy döwürlerden bări Orta Aziýanyň ekeraneylyk bilen meşgullanan künjegi bolupdyr. Bol hasylly oazis Russiya döwleti üçinem juda özüne çekiji ýer bolupdyr. Russiyanyň ýerli häkimleri bu oazisy özleştirmek we bol hasyl almak üçin XX asyryň başynda Ýoloten, Soltanbent we Hindiguş bentlerini gurýar.

XIX asyryň ahyrlarynda XX asyryň başlarynda Türkmenistanyň binagärligi senagat binagärliginiň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. Günbatardan (Krasnowodsk) gündogara (Çärjew) Günorta Türkmenistanyň içinden geçýän demir ýol gurluşygy täze şäherleriň, menzilleriň, obalaryň döremegi bilen häsiýetlendirip bolar.

Ruslar tarapyndan 1881-nji ýylda Asgabat obasy basylyp alnandan soňra, Zakaspi oblastynyň merkezi – Aşgabat şäheriniň düýbi tutulýar.

Şäherde gurluşyk işleri geçirilmegi bilen, onuň ortasyndan günbatardan gündogara tarap kesip geçýän we demir ýol bilen ugurdaş gidýän, giňden tutulan uly ýol (házırkı Magtymguly shaýoly) emele gelipdir. Merkezi meýdançadan gündogarda Ofiserler, Mihayłowskiý we beýleki köceler bilen birlikde harbylaryň ýasaýan obasy emele gelipdir (Házırkı Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň yerinde bolsa esgerler polky ýerleşipdir).

XX asyryň başynda demir ýoldan demirgazykda işçi obajyklary öz akymlaýyn döräpdir. Giňişleýin uly ýoluň ugrunda ägirt uly ymaratlar: katolik buthanasy (1904-1905), behaýylar metjidi “Maşrikul-Azkara” (1915), prawoslaw Woskreßenik sobory (1907), Orsýetiň Döwlet bankynyň Asgabat bölüminiň jaýlary, esasy köceleriň emele gelen wagty şu döwre degişlidir.

Täze dolandyryş edara jaýlary, banklar, söwda-senagat desgalary, ymaratlar, menziller, demir ýol ussahanasy, myhmanhanalar, gimnaziýalar, ýasaýyş jaýlary ýüzi ýylaman hem nagyşlanan kerpiç bilen gurlupdyr. Bu bezegli gurluşyklar şäher ymaratçylygyna belli bir derejede, binagärlik bitewiliginı beripdir. Binagärligiň umumy ugry, şol wagty rus binagärliginde agalyk ediji çeper ugry bolupdyr.

Binagärligiň täze äheňleriniň ýuze çykmagy, täze mana eýe bolmagy jemgyýetiň ösüşiniň senagat tapgyrynyň gözelligini şöhlelendirip biljek “täze asyryň tärini” döretmäge bolan hyjuwyň emri bilen döräpdir. 1903-nji ýylda ilkinji gezek Asgabatda gurlan Zakaspi oblastynyň muzeýiniň iki gatly jaýy muňa aýdyň myşaldyr. Jayyň girelgesiniň, uly penjireleriniň gelşikli görnüşi, öňüniň kerpiç bilen

örülip bezelmegi bu jaýa öwüşgin beripdir. Jaýyň ägirt uly tutulmagy belli bir derejede, ony günorta Türkmenistanyň binagärlik däpleri bilen baglanyşdyryar.

XIX asyryň ahyrynda Asgabadyň, Krasnowodskiniň demir ýol menzilleriniň jaýlarynyň gurluşygyny “rus moderni” diýilýän görnüşi agdyklyk edipdir, emma Türkmenistanyň galan yerlerinde şeýle görnüşli ymaratlar gurulmandyr.

XX asyryň başynda şäher gurluşygynyň, senagat we gidrotehniki gurluşykklarynyň joşgunly ösmegi jemgyyetçilik jaýlaryny – dini, bank, ýasaýyş we beýleki binalary gurmakda, Türkmenistanyň XI-XII asyrlaryň binagärlik ýadygärliklerine mahsus bolan usullarynyň täzeden dikeldilýändigini görkezýär.

§34. XIX asyryň II ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli Türkmenistanyň şekillendirish sungaty

XIX asyryň ahyrynda Zakaspiý demir ýolunyň gurulmagy dag eteginiň ilatly nokatlaryny ýeke-täk ulgama birleşdirýär, obalaryň ösüşini çaltlandyrýär. Demir ýol menzilini, işçiler üçin ýasaýyş jaý toplumyny, köpsanly önumçilik desgalary, şol sanda depo jaýlary bu döwrüň binagärlik gurluşyny emele getirýär.

Türkmenistanyň yerleri Russiya 1868-1885-nji ýyllar aralygynda birikdirilýär. Eger Hazar ýakasynyň we Mary oazisiniň türkmenleri Russiya parahatçylykly ýol bilen birikdirilen bolsa, Ahal welaýaty gazaply söweşlerden soň basylyp alynýar.

Bu döwürde Türkmenistanyň şäherlerinde gurluşyk işleri, esasan, rus binağrleri, inženerleri, patyşa administrasiýasy hem-de hususy kärhana eýeleri taraipyndan amala aşyrylyp başlaýar. Ilkibaşlarda hemme gurulýan desgalar, esasan, ýerli materiallardan (bişen kerpiçden, alebastrdan we toýundan) gurulýar. XIX asyryň ahyrynda Russiya bilen demir ýol aragatnaşygy ýola goýlandan soň, gurluşykda ağaç, metal hem-de uly ölçegli aýnalar giňden ulanylýap başlanýar.

Gurluşykda, esasan, bişen kerpiç XIX asyryň ahyrynda – XX asyryň başynda bina edilen ähli monumental jaýlarda peýdalanylýap başlanýar. Buthanalardan, zawodlaryň desgalaryndan we kazarmalardan beýleki jaýlaryň hemme nusgalarynda, Orta Aziýanyň binagärlik usuly peýdalanylýar. Diňe prawoslaw ybadathanalary (Aşgabatdaky prowaslaw ybadathanasy Aşgabat ýertitremesinde ýykylýar) rus äheňinde-stilinde bina edilipdir, şeýle äheňdäki gurluş bolsa bu ýurtda rus agalygynyň sarsmazlygyny görkezmeli eken.

Krasnowodsk-Çärjew ýolunyň boýundaky şähererde demir ýol menzilleriniň, administratiw jaýlaryna, hatda rus täjirleriniň hususy öýlerine ýerli milli äheň berlipdir. Olar, köplenç, äpişgeleriň, arkalaryň ýokary bölegini, käte bolsa minara görnüşinde diňjagazlar bilen gelşigine getirmekde, jaýlaryň karnizini-ýaşmagyny bezemekde peýdalanylýapdyrlar.

1948-nji ýylda Aşgabat ýertitremesinde bolan tebigy heläkçilikde ozalky binalar weýran bolýar. Baýramaly şäherindäki patyşa mülkünde kerpiçden salnan köşgүň binagärlik äheňi, bir gatlý öýlerden ybarat bolupdyr. Öýleriň biriniň beýik minarasy bar. Pawilon görnüşindäki beýleki jaýyň beýik portaly we açyk galereýalarynyň ýokarsy çowly arka görnüşde gurlupdyr. Jaýyň ýüz tarapynyň aýry-aýry ýerleriniň kerpiç örümindäki nagyslar Türkmenistanyň XI-XII asyr binagärligi üçin häsiýetli bolan nagyslara meñzedilipdir.

Patyşanyň ozalky Murgap mülküniň jaýlarynyň hem-de Kerkiniň jaýlarynyň kämil gurulmagy olaryň häzire çenli abat saklanmagyny üpjün etdi. Olar häzirki döwürde-de halka hyzmat edip gelyär. Patyşanyň Murgap mülküniň köşgünde söwet döwründe Bütinsoýuz ähmiýetli sanatoriýa açylýar, şäherdäki jaýlarda bolsa jemgyýetçilik edaralary, çagalar bagy ýerleşdirilýär.

XX asyryň başlarynda Türkmenistanda syýasy we ykdysady durmuş özgeşleri bilen bir hatarda, rus we daşary ýurt alymlary ýerli medeniýetiň taryhy bilen gyzyklanyp başlaýarlar. General A.W.Komarowyň topary tarapyndan Änewiň, Maşat-Misserianyň, Nusaýyň ýadygärlilikleri öwrenilýär. 1904-nji ýylda amerikan alymy R.Pampelli tarapyndan Änewde gazuw-agtaryş işleri geçirilýär. Türkmenistana gelip, onuň tebigatyny, adamlaryň durmuşyny suratlandyran N.Karaziniň, N.Ýomudskiniň, L.A.Benuanyň, J.Dmitriý-Kawkazskiniň galdyran maglumatlary ähmiýetli hem gymmatly maglumatlardyr.

Harby habarçy N.Karazin ruslaryň harby güýjuniň şöhratyny wasp edýän birnäçe eserleri döredipdir. Onuň “Teke türkmenleriniň arasynda”, “Aziýa ser-hedinde biziň atly güýjümüz”, “Hywa ýörişi”, “Polkownik Iwanowyň türkmenler bilen çaknышыгы”, “Batyr türkmenleriň urşy”, “Gökdepäniň zabit edilişi” ýaly galamda we reňkde çeken suratlary, peýzaž eserleri şol döwrüň taryhy ýagdaýyny öwrenmekde ähmiýetli eserlerdir. Suratçy “Gökdepäniň zabit edilişi” atly işindegalanyň zabit ediliş pursatlaryny suratlandyrypdyr. Onda türkmenleriň we rus esgerleriniň gazaply söweşi, uruş zerarly dörän weýrançylyk pursatlary janly edilip şekillendirilipdir. Bu tragiki ýagday milletiň aňyndan hiç haçan çykmayar. Ol aýylganç taryh bolup halkyň kalbynda müdimi ýasaýar.

N.Karaziniň Türkmenistanyň tebigatyny suratlandyrýan eserleriniň hatarynda “Türkmenler”, “Türkmen çopany”, “Gyzylarbat”, “Bamy stansiýasy”, “Bäherden köli”, “Ashabat”, “Amyderýadan Çärjewe geçýän köpri”, “Merw weýrançylyklary”, “Amyderýadan geçelge” atly arhiwde saklanylýan işleri diňe bir çeperçilik sungatynyň däl, eýsem türkmen halkynyň taryhy üçin örän gymmatly maglumatlardyr.

Rus häkimiýetiniň taýýarlan türkmen suratkeşleriniň hatarynda Nazar Ýomudy, ýagny Nikolaý Nikolaýewiç Ýomudskiýni atlandyrmak bolar. Nazar Ýomudskiý Kiýewiň harby gimnaziýasynda we kadet korpusunda tälîm

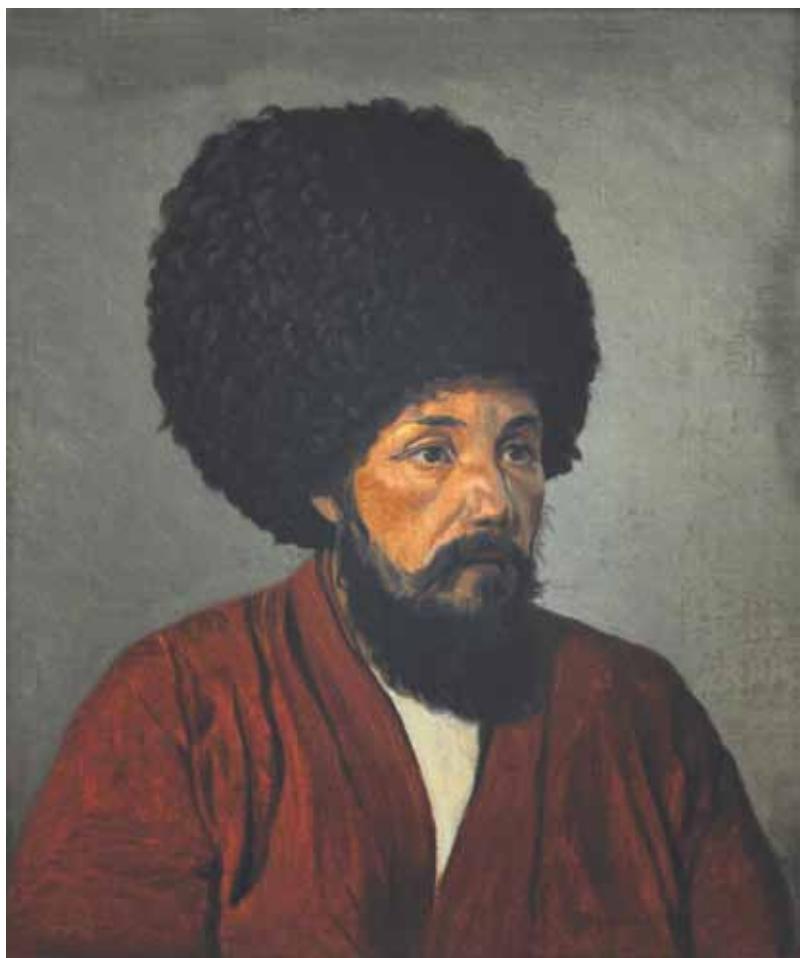
alýar. Ol Sankt-Peterburgýň çepeççilik akademiyasynda I.E.Repin, I.Kramskoý, N.Ýaraşenko ýaly suratkeşler bilen okapdyr. Belli rus suratkeşleri M.Wrubel, W.Serow we beýlekiler bilen bilelikde sergiler gurnapdyr. Onuň türkmen topragyna gelip döreden birnäçe grafika işleri örän täsirlidir. Olardan: “Köpetdagýň etegindäki düşelgede”, “Gelin”, “Ýomudyň öýünde”, “Merwdäki bazar”, “Türkmen toýy”, “Türkmen ýigitleri” we beýleki işlerini aýtmak bolar. Bu suratlar biziň taryhymyz üçin etnografik maglumat hökmünde gymmatlydyr.

Türkmenistana XIX asyryň ikinji ýarymynda dürli görnüşli barlaglar bilen daşary ýurtly alymlar gelýärler. Türkmen halkynyň taryhy geçmişini öwrenmekde käbir alymlar ylmy-barlag işlerini geçiripdirler. Olardan: A.N.Samoýlowiçi, W.A.Žukowskini, P.M.Lessary, F.A.Mihaýlowy, A.A.Lamakini, I.A.Belyáyewi we beýlekileri ýatlap bolar. Asyryň başynda ýerli intelligensiýanyň wekili N.N.Ýomut han tarapyndan Sasanylar döwrüne degişli Hysrowgalanyň gurluşygy barada ýazylypdyr. Umuman, bu döwürde türkmen topragyna bolan üns köpelýär. Türkmenistanyň ýerasty, ýerüsti we medeni baýlyklaryna bolan islegler artýar. Netijede,türkmen halkynyň medeniýetini öwrenmek zerurlygy ýuze çykýar.

Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeýinde saklanýan K.Mişiniň “Metjidiň içki görnüşi” (1900), “Änew metjidi” (1902), “Erkek kişiniň portreti” (1903) atly eserleri nakşaçylyk sungatynyň taryhyna degişlidir. Onda portret we peýzaž žanrynyň rus çepeççilik mekdebiniň professional realizm akmynynň kämil nusgasyny görmek bolýar (*55-nji surat*).



55-nji a surat.
Änew metjidi.
K.Mišin. 1902 ý.



55-nji b surat.
Erkek kişiniň
portreti.
K.Mişin. 1903 ý.



§35. 1920-nji ýyllaryň şekillendirış sungaty

Türkmen halkynyň giçki orta asyrlardaky şekillendirış sungatynyň görnüşlerini halyçylyk, zergärçilik, keşdeçilik, küýzegärlilik, işlerde görmek bolýar. Emma Ýewropa sungatyna mahsus nakşaçylyk, heýkeltaraşçylyk, grafika ýaly görnüşleri ýerli däp-dessurlaryna gabat gelmeýär. Emma türkmenlerde nakşaçylyk hünarı düybünden bolmandyr diýip bolmaz, sebäbi XX asyryň başlarynda onuň diňe görnüşi, ýagny ýazylyş usullary üýtgeýär.

Türkmen nakşaçylygy, grafikasy we heýkeltaraşlyk sungatynyň taryhyň täze ösüşi “Gündogaryň zarpçy sungat mekdebi” bilen aýrylmaz bagly bolup durýar. 1920-nji ýylyň 16-njy sentýabr aýynda Türküstan frontunyň 1-nji goşunynyň syýasy bölüminde sungat studiýasy döredilýär. 1921-nji ýylda onuň ady “Hazarýaka zarpçy sungat mekdebi”, soňra “Gündogar sungatynyň zarpçy mekdebi” diýlip atlandyrylyar.

Bu mekdebiň ilkinji wezipesi 1-nji derejeli mekdepeler üçin bilimli mugallymlary, medeniýet işgärlerini, orunbasarlaryny we beýleki halk bilim ulgamlarynyň hünärmenlerini taýýarlamakdan ybarat bolupdyr. Onda nakşaçylyk, heýkeltaraşlyk, edebiýat we saz hünärleri öwredilipdir.

1920-nji ýyllarda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda W.I.Leniniň ýadygärligi oturdylyar. Bu ýadygärligiň döremeginde akademik, nakşaçy A.A.Kareliniň uly paýy bar. W.I.Leniniň heýkeli ussat heýkeltaraş Ý.P.Tripolskiniň taslamasy boýunça ýerine ýetirilýär. Onuň guýma işleri Baýramalynyň heýkel ussahana-synda alnyp barylýar. Bu ýadygärligiň dabaraly açylyşy 1927-nji ýylyň noýabr aýynyň 7-ne bolup geçýär.

Türküstan frontunyň I goşunynyň syýasy bölümünüň ýanyndaky çeperçilik studiýasynda suratkeşler Ruwim Mazel bilen Aleksandr Wladiçuk tarapyndan nakşaçylygyň we grafikanyň täze tehnologiýasy boýunça ýerli ýaşlara hünär bermeklik ýola goýulýar. Çeperçilik mekdebiň ýolbaşçylarynyň esasy maksady işçi-daýhan çagalaryndan zehinlileri ýuze çykarmakdy. Bu mekdepde suratdan başga-da nakşaçylyk, sungatyň taryhy, saz, edebiýat, tans hem teatr sungaty ýaly dersler okadylyar. Okuwçylar şekillendirış sungatynyň täze görnüşlerini özleşdirmek bilen bir hatarda, baýramçylyk çärelerini bezemäge, çeberçilik sergilerini geçirmäge gatnaşyarlar. Şeýlelikde, bu mekdep Türkmenistanda sungatyň täze görnüşlerini ýáýratmakda ep-esli işleri durmuşa geçirýärler.

Türkmen sungatynyň milli özboluşlylygyny ykrar etmek maksady bilen, ençeme suratkeşler, şol sanda zarpçı mekdebiň mugallymlary hem, umuman türkmen halk sungatynyň nagyślaryna ýüzlenýärlerler. Suratkeşleriň köpüsi milli sungatyň nagyślaryny we özboluşlylygyny nakgaş eserlerine, grafika geçirip başlaýarlar. Bu bolsa eserleri ýonekeýlige hem sadalyga getirýärdi. Emma, bu ýetmezçiliklere garamazdan, “Gündogar sungatynyň zarpçı mekdebi”(GSZM) 1920-nji ýyllarda türkmen sungatynnda ilkinji çepeçilik okuwynyň başy bolup hyzmat edýär.

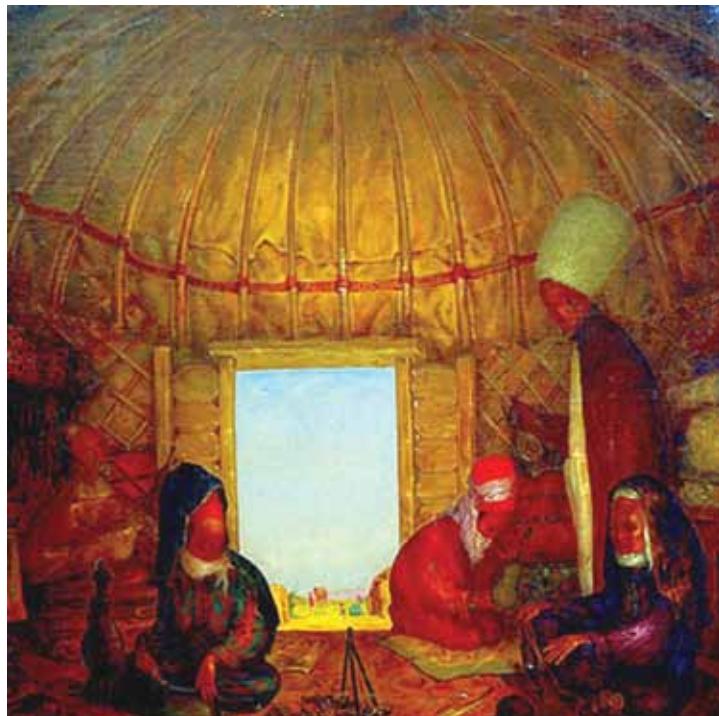
1920-1925-nji ýyllarda GZSM-de heýkeltaraşçylyk, nakgaşçylyk, grafika, haly-dokmaçylyk, teatr, aýdym-saz we umumy bilim beriji bölümler bolupdyr. Bu mekdepde 1-nji ýyl taýýarlanyş ýyly, 2-3-ýyllar mugallymçylyk hünäri, okuwyň 4-nji ýylynda suratkeşlik hünäri berlipdir. Mekdepde açylan ýylynda 10 sany ussat suratkeşler; A. Wladiçuk, I.Mazel, W.Warlamow, M.Libanoň dagy işläpdirlər. Soňra mekdebiň mugallymlarynyň, talyplaryň sanam artypdyr. Mekdebiň okuwçylarynyň sany 200 ýetipdir. Geljekki görnükli türkmen suratkeşleri B.Nuraly, K.Şagelow, M. Kulyýew dagylar ilkinji bolup suratkeşlik hünärini ele alypdyrlar.

1923-nji ýylyň tomsunda suratkeş mugallymlar Mazel bilen Wladiçuk ilkinji gezek öz çeken suratlarynyň sergisini guramak üçin okuwçylaryny Moskwa iberýärler. Bu ýerde olar 3 aý ýaşap, Bütinsoýuz oba hojalyk sergisinde Türküstan pawilýonyny bezeýärler. Olaryň bezegi arassa haşam nagyşdan düzülipdir. Olar şeýlede stanok nakgaş eserleri, heýkelleri, grafiki işleri hem-de gap-gaçlaryň surat şekillerini sergä çykarypdyrlar.

Gündogar sungatynyň zarpçı mekdebiniň mugallymlary Türkmenistan üçin täze şekillendirish sungat mekdebini döredenlerinde, ilki bilen Günbatar Ýewropa we rus çepeçilik medeniyetleriniň gazanan üstünliklerinden hem-de türkmen halk sungatynyň däplerine yüz tutmakdan ugur alypdyrlar. Olaryň gözlegleri GSZM-iň okuwçylaryna çepeçilik özboluşlylygy boýunça täsin, inçeden nepis durmuşy eserleri döretmäge kömek edýär. B.Nuralynyň özboluşly we sada ruhly eserleri, O.F.Mizgirýowanyň ussatdan reňke baý taslamalary, E.A.Skobline-Beglýarowanyň, R.Mazelň, S.Beglýarowyň we beýlekileriň kämil hem ýiti manyly grafiki işleri häzirki döwürde türkmen sungatynyň altyn hazynasyna girdiler.

1923-nji ýylda suratkeşleriň ilkinji goýberilişi bolup, okuwy tamamlanlaryň kabirleri GSZM-iň özünde, başlangyç synp mugallymy bolup işlemäge galdyrylyär. Emma 1925-nji ýylyň ýanwar aýynda sungat mekdebi Gündogaryň sungat tehnikumyna öwrülyär. 1925-nji ýylyň 3-nji aprel aýynda bolsa ol düýbünden ýapylýar. Munuň esasy sebäbi şol döwrüň syýasaty bilen baglydyr. Özünüň az wagt işlänine garamazdan, sungat mekdebi türkmen sungatynyň ösmegine ýardam edýär. 1927-nji ýylda Türkmen medeniyet instituty açylýar. Onuň düzüminde sungat bölümü hem açylýar. 1929-nji ýylda Türkmenistanyň Suratkeşler jemgyýeti döredilýär hem-de çepeçilik tehnikumy açylýar.

Türkmenistanda şekillendirış sungatynyň täzece durkunyň dörän döwründe Türkmenistanda asly Belarussiyadan bolan Ruwim Mazeliň bitiren işleri uludyr. Mazel Aşgabada gelende onuň üçin täze we täsin dünýä açylýar. Onuň çeken “Pars şäheriniň nagylary” atly işi Gündogar durmuşy nähili göz öňüne getirilen bolsa şoňa görä çekilendigine şayatlyk edýär. Bu akwarel seriýasy ýerine ýetirilişi boýunça rus we ýewropa mekdebiniň suratkeşleriniň adaty usulynda ýerine ýetirilipdir. Türkmenleriň çepeçilik pikirini özleşdirmek üçin Mazel pars we türkmen halylaryny öwrenýär. Ol “Pars halylarynyň nagylary” atly albomýnda haly nagşyna derňew berip, onuň nagşyndan dürli sýužetleri ýüze çykaryp biljek şekilleriň sazlaşygyny saýlap alýar. Şeýlelik bilen, Mazel türkmen halysy barada çepeçilik dilde gürlemäge synanyşypdyr we türkmen durmuşy bilen gzyzklanypdyr (*56-njy surat*).



56-njy surat.
R. Mazel. Köne ýurt

1920-1926-njy ýyllarda suratkeş ýene-de “Haly ertekisi” we “Halynyň daşynda” atly iki albom döredýär. Olarda şekillendirış sýužeti halyntyň nagyş we reňk sazlaşygyň aýratyn ähmiyet beripdir. Mazel diňe bir türkmenleriň amaly-haşam sungatyny däl, eýsem folkloryny hem uly üns bilen öwrenýär. “Haly ertekisi” atly albomyna suratkeşin halk motifi boýunça özüniň ýazan goşgulary we ertekileri girizilýär.

Mazeliň grafiki toplumlary we albomlary onuň üçin döredijilik hazynasy bolupdyr. Onda halkyň çepeçilik däplerini täze döwrüň şekillendirış sungatynyň dili bilen baglanyşdymaga çalyşyär. Eger-de Mazeliň grafikasyna güýcli ýitleşdirmeye berlen hem bolsa onuň irki ýyllarda taýýarlan nakgaş eserleri şahyranadyr. 1920-

1930-njy ýyllaryň başlarynyň uly akwarel we guaş işleri, stanok nakgaş eserleri asuda we pesaýy mazmunda beýan edilýär. Onuň “Sazandaçy”, “Öýüň içinde”, “Agşamara” ýaly işlerinde gahrymanlara berilýän häsiýetnamasy, etnografiki zatlaryň berilmegi türkmen durmuşyny suratlandyrýar. Türkmenistanda Mazeliň işi Rewolýusion Russiýanyň suratkeşler Assosiasiýasy (AXPP) tarapyndan güýcli goldanylýar. 1929-njy ýylда “Türkmen obasyndaky agşam” atly işi üçin Mazele Assosiasiýa tarapyndan ilkinji baýrak berilýär.

1920-nji ýyllaryň 2-nji ýarymynda sowatlylyga çekilen zenanlar barada, ola- ra sowat öwredilişi barada türkmen şekillendirish sungatynda uly üns berlip, so- watly zenanlaryň keşbini döretmeklik aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu şekilleri O.F.Mizgirýewanyň “Jöwza”, “Dördünji aýal”, “Halyçylyk sungaty”, “Gyzjagaz- lar” diýen işlerinde görmek bolýar (*57-nji surat*).



**57-nji surat. Halyçylyk sungaty.
O.Mizgirýowa. 1926 ý.**

Türkmen sungatyna täze usullary girizmekde uly işler bitirenleriň ýene-de biri Başim Nuralydyr. Okuwa girmezinden öň Başim Nuraly dayhançylyk bilen meşgullanýar. Ol ilkinji gezek galamy we çotkany 20 ýaşyndan geçen soň ele alýar. Başim Nuraly Gündogaryň zarpçy mekdebiniň iň görel- deli okuwçylarynyň biri bolup, Mazeliň elinde tälim alýar. Başim Nuraly öz işlerinde keşpleri nagyş görnüşinde bermeyär, adam keşbini döretmek üçin nagyşam ulanmaýar. Ony öz boluşy ýaly kabul edýär. Türkmen suratkeşi Başim Nuraly özünüň döredijiliginiň irki döwürlerinde tebigatyň berýän reňkini edil halydaky ýaly taýýarlaýar.

1923-nji ýylда ol özünüň ilkinji eseri “Gur- ban baýramy” diýen işini ýerine ýetiryär. Bu eserde giňişligiň özboluşly teswiri, nagyşly çar- çuwag ony miniatýura ýakynlaşdırýar. Suratkeş baýramçylygy örän ýerlikli görkezip bilipdir. Ol şahyrana taslamany döredýär. Daşky hereketden gaça durýar. Suratda, iň önde milli eşikde aýal- gyzlar hereketsiz, göýä surata düşyän keşpede berlipdir. Aşak tarapynda gyzyl goňur reňk saz- laşygy berlip aňyrky giňişlige gitdiçiçe, ol birneme ala reňkde berlipdir. Surat- daky derýanyň mawy reňki, çäge reňki, metjidiň gümmeziniň ak reňki eseri has hem janlandyrýar. Suratyň öň tarapynyň reňk sazlaşygy baýramçylygyň daba- raly geçirilýänligini görkezýär (*58-nji surat*).



58-nji surat.
Gurban bayramy.
B.Nuraly. 1923 ý.

1925-nji ýylda Bäsim Nuraly Moskwa baryp, çepeçilik işçi toparyna okuwa girýär. Ol ýerden hem professor Pawel Kuznesowyň monumental nakşaçylyk bölümne synagsyz geçýär. 1925-nji ýylda Zarpçy mekdebiň ýapylmagy bilen, Bäsim Nuralynyn aýratyn zehini göz öñünde tutulyp Moskwadaky “Bxutemasa” okuwa iberilýär. Bu ýerde ol kän sergilere gatnaşýar we özüniň döredijiliginde halkyň durmuşyny suratlandyrýar. Onuň ýazan “Türkmeniň täze durmuşy”(1928), “Köne turkmen durmuşy” we beýleki eserlere şadyýan gaplanan suratkeşin döredijiliği açylyp ugraýar. Suratkeş ýaş turkmen gyzlaryny we adamlaryny elli ki-taply suratlandyrýar.

Bäsim Nuralynyň ilkinji we soňky işlerinde-de özüniň gzyzkly pikirlerini tässin beýan etmegi başarýar. Onuň eserleri sada we enaýy, doňan yüzler, hereketsiz, dik keşpler, tekizlik we bezegler işlere gadymy äheňi berýär. Yöne, suratkeşin eserleriniň sadalygyna garamazdan, onuň geljekki turkmen suratkeşlerini yetişdirmekde ähmiýeti uludyr.



**59-njy surat.
Guşly gölli türkmen
halysy. XIX asyr**

Ilkinji milli çepeçilik mekdebiň döremeginde amaly-haşam sungat eserleriň, ýagny, türkmen halysynyň täsiri uly bolupdyr. Reňkler halyda-da, edil nakşaçylyk sungatyndaky ýaly açık sary reňkden tä gara goňur reňke, açık ýaşyl reňkden tä gara gök reňke çenli bölünip, onlarça basgançaklardan durýar. Elbetde türkmen halylarynda reňkleriň doýgun we açyklygyny oňat hasaplanýar. Gara we gök reňkler türkmen halylarynda özünüň degişli ýerine çitilenden soň gyzyl-goňur, sary reňkleriň goşulmagy halynyň reňk öwüşginligini güýçlendirýärler (*59-njy surat*).

Reňkler aýratyn hem haly sungatynda bay öwüşginlik berýär. Halylaryň “guşly göl”, “çakmak göl”, “aýna goçak”, “kejebe göl”, “älem-jahan”, “bäş aý”,

“oňurga göl” nagyşylary halylaryň nusgawy mekdebine degişlidirler. Bu eserlerde merkeze jemlenen nagyşlar halynyň sazlaşygyny saklaýar. Ýöne, sungatyň hereketdäki mysalyna köp görnüşli beýleki nagyşly halylar degişlidir. Olaryň ikisine-de kem baha bermek bolmaz. Türkmen halylarynyň “bugday”, “şemşat göl”, “çarhy pelek”, “gunçaly pendi”, “gabsa göl”, “örtmen göl”, “ja-parbaý göl”, “dyrnak göl” we başgalar halynyň merkezinden iki tarapa süýşürilýär.

Türkmen nakgaşçylyk sungatynyň milli mekdebiniň esasynda türkmen halylarynyň reňk baýlyklary jemlenendir. Olardaky reňk sazlaşyklary XIX asyryň ahyrlarynda XX asyryň başlarynda Günbatar ýurtlaryň sungatında dörän modernizm akymlarynada täsiri ýeten bolmaly. Nusgawy türkmen halylary biziň geçmişimiziň ruhy baýlygy bolup, häzikizaman sungatynyň çür başydyr. Umuman, 1920-nji ýyllaryň suratkeşlik mekdebiniň döremeginde, türkmen haly nagyşlary ussatlar üçin nusgalyk bolup hyzmat edenligi ikiucsuzdyr.



60-njy surat.

Milli bezegli keramika.

O. Mizgirýowa. 1930 ý.

§36. 1930-njy ýyllaryň şekillendirish sungaty

XX asyrda sungatda dörän käbir ýonekeý akymalary alymlar (A.Russo, N.Pirosmany, I.Generalıç) iki topara bölýärler. Olaryň birinjisى, gaýtalanmaýan şahsy döredijilik alamatlary düzgüne laýyk gelýän, halk döredijiliginiň kadalaryny özünde jemleýär. Oňa Bäsim Nuralynyň döredijiligini goşup bolar. Bäsim Nuralynyň döredijiliği barada giňişleyín gürrüň berýän belli sungat işgärleriniň çykyşlaryndan düzülen albom ussadyň şekillendirish sungatında bitiren işleri barada doly maglumat berilýär.

B.Nuralynyň eserleri sada we umumy, doňdurylan ýüzler, hereketsiz we dik keşpler, bezegler işlere gadymy äheňi berýär. Ýöne, suratkeşin eserleriniň sada-lygyna garamazdan, ol ilkinji bolup täze tehnologiyany halkyň durmuşyna or-naşdyran türkmen suratkeşleriniň biridir. Onuň sungaty ýokary derejeli, halkyň durmuşyny beýan edýän professional sungat bolup özboluşly ussatlyk ýoludyr.

Türkmen sungatyna öňjeýli goşant goşan Sergey Beglýarowyň durmuş temalaryna bagışlan “Patefonyň ýanynda” (1930), “Bagsy” (1935) atly eserleri türkmen sungaty üçin gymmatlydyr. Onuň işlerinde otuzynjy ýyllaryň halk durmuşynyň döwrebap ýasaýşy açylyp görkezilýär (61-nji surat).

Sungaty öwreniji rus alymy L.Zinger Bäsim Nuralynyň “Halyçynyň portreti” (1926) atly eserine halkyň gözellik dünýäsini hakyky açan we monumental häsiyetli eser döreden ussat suratkeş hökmünde baha berýär. Ol özünüň ýene bir kitabynda portret klassikasyny döreden sowet suratkeşleriniň hatarynda B.Nuralynyň “Türkmen gyzynyň portreti”(1937) ak we gara, ýaşyl, sary, gök, gyzyl, owadan reňklerde ýerli mekdebe mahsus eser döredendigi barada belleýär (*62-nji surat*).



61-nji surat. Bagşy.
S.Beglýarow. 1935 ý.



**62-nji surat.Türkmen
gyzynyň portreti.**
B. Nuraly. 1937 ý.

1920-nji ýyllaryň ahyrlarynda 30-njy ýyllaryň başlarynda grafikaçy suratkeşle-riň täze durmuş döredijiliği başlanýar. Respublikanyň gündeki durmuşyny wagyz edýän «Туркменская искра» gazeti grafikaçy suratkeşleriň işleriniň ýaýbaňlanma-gyna hemáyat edip başlaýar. Bu döwürde, täze sowet döwletiniň syýasaty wasp edýän suratlar gazetiň gündeki sanlarynda yzygider çap edilýär. Köp täsirli suratlar Aşgabatda çap edilýän «Туркменоведение» atly žurnalda hem berilýär. Örän täsirli tankydy suratlar (karikatura) “Tokmak” žurnalynda yzygiderli çap edilýär.

Sowet döwletini wagyz-nesihat etmekde grafikaçy suratkeşleriň örän uly orny bolupdyr. Ýaş suratkeşler H.Şapow, H.Kostenko, I.Gerşanik, O.Ponamarew, M.Fe-dura we başgalar zarpçy mekdebiň uçurymlary bolupdyrlar. Olar nakşaçylara gara-nynda uly işleri amala aşyryp, olarda durmuşy hakykaty görkezilmäge çalşylypdyr.

Bu döwürde türkmen grafika sungatynyň ösmegine rus grafikaçysy A.A.Kar-elin uly goşant goşýar. Sýužetli halylary döretmek däbiniň alamatlary geçen asyryň haly dokmaçylygynda bolup, olaryň içinde adamlaryň we haýwanlaryň suratlary görkezilen nusgalary duş gelýär.

Türkmenistanda ilkinji portret halylary dokmaçy zenanlar tarapyndan döre-dilýär. Olaryň çeperçilik taslamalaryny döretmekde suratkeşler gatnaşmandyr. Portretleriň biri şol döwrüň döwlet baştutanyň portreti bolup, ol plakatdan we gazýetden götürülip hala çitilipdir. Türkmenleriň ussat suratkeşleri bolmasalar-da, şéyle ussatlyk bilen portreti döredip, ony gelin-gyzlaryň hala geçirip bilmek-leri, halk döredijiliginin ýokary derejede ösендигinden habar berýär. Halylaryň taslamasy, nagışlaryň deňagramly ýerleşdirilişi we reňk sazlaşygy aýratyn ün-süni çekýär. Bu halylardaky suratlaryň hiç biri başga bir halyarda gaýtalanmaýar. 1920-nji ýyllarda döredilen halylary şol döwrüň syýasaty bilen baglanychyrylyp dokalypdyr. Elbetde, dokmaçylaryň arasynda sýužetli we portretli halylary doka-makdan boýun gaçyranlar hem bolupdyr. Emma, halyçylaryň baş maksady türk-men milli nagışlaryny ýitirmezlik bolupdyr.

Türkmen haly portretleriniň ikinji döwri 30-njy ýyllardan ussat suratkeşle-riň gatnaşmagy bilen başlanýar. Şol döwürde iň şowlı hasaplanan haly portreti W.I.Leniniň portretidir. B.Nuraly portret eskizininin taýýarlansoň, onuň aýaly-halyçy A.Nuralyýewa W.I.Leniniň portretini dokap hala geçirýär. Portret halynyň dogry proporsiýany tapmak üçin, onuň awtorlary gaýmada köp zähmet çekip-dirler. Reňklerde ýagty kölegäni ýumşak bermek üçin stanok nakşaçylygynyň usullaryny ulanypdyrlar. Halynyň 3/2 bölegini portret tutup aşaky böleginde üç sany uly salyr gölleri ýerleşdirilipdir. Gaýma üç bölekden ybarat bolup, onuň iki gapdalyndan goçak nagşy dokalypdyr. Merkezde bolsa, baş burçly ýyldyz ýer-leşdirilipdir. Bu haly çeperçilik taýdan örän kämil ýerine ýetirilipdir. Eser gowy çykandan soň köp wagtyň dowamynda bu haly yzygiderli birnäçe gezek doka-lypdyr. B.Nuraly ussat suratkeş bolsa-da onuň ussat dokmaçy bolmanlygy sebäpli bu eserde käbir ýalňyşlyklary görmek bolýar. Meselem, portretiň aşagyndaky sa-

lyr gölleri – olaryň portret bilen hiç hili arabaglanyşygy ýok. Suratkeş olary özüče halyda milliligi saklamak maksady bilen şol ýerde ýerleşdirýär. Edil şonuň ýaly portretiň daşyndaky gaýma hem portreti bezemek üçin däl, emma, oña päsgel hem berenok. Ol özbaşdak nagyş hökmünde dokalypdyr.

B.Nuraly şahyrçylykdan hem habarly bolupdyr. Onuň goşgularý sazdan aýry däl ekeni. Nuralynyň bu ukyby onuň döredýän eserlerinde hem duýulýar. Us-sadyň “Gyzyň ogurlanyş” diýip atlandyran haly eskizinde ol has aýdyň görünýär. Bu eskiz liriki miniatýurany ýatladýar. Eskiziň merkezinde aşyklar bedew atynda suratlandyrylypdyr. Düşeginde (fonunda) türkmeniň ajaýyp sâhrasy suratlandyrylýar. Bu sýužetiň daşyny gurşap duran gyra nagyşlarynda daglary, gülalek-li baýyrlyklary, bagly-bakjaly baglary aňladýan şekilleri görmek bolýar. Eseriň durky hem özboluşly, onda, Nuralynyň tebigata bolan söygüsini görmek bolýar. Şeýle ajaýyp eserleriň birnäçesini döreden ussat suratkeşini eserlerinde haly sun-gatynyň açylyp görkezilmegi gündogaryň çeper miniatýurasynyň häsiýetli täsirini görkezýär. Hakyky özboluşly suratkeş Başım Nuraly türkmen nakşaçylygynda mynasyp yz galdyran suratkeşeriň biridir.

1930-njy ýyllarda türkmen haly dokmaçylygy uly özgerişleri başdan geçirýär. Bu döwürde sýužetli halylar monumental amaly-haşam sungaty hökmünde sergilere çykarylýar. Ussat dokmaçylaryň irginsiz we agyr zähmetiniň esasynda täze-täze sýužetli halylar we portret halylaryň ençeme görnüşleri döredilýär. Bu döwürde dörän sýužetli panno halylarynda çeperçilik meseleleri kynlaşdyrylýar. Haly indi amaly-haşam sungatynyň çäginden çykýar. Ol interýer bezegi hökmünde kabul edilse-de, täze meseleleri çözmek üçin ulanylyp başlanýar. Şol bir wagtyň özünde sýužetli halylarda reňk, nagyş we çitim öz milliligini üýtgetmän hasda kämilleşýär we täze bir ajaýyp görke eýe bolýar. Halylarda türkmene mahsus bolan reňkler, gadymy nagyşlar üýtgedilmän saklanýar.

30-60-njy ýyllarda portret halylary döretmekde Ý.Krylow, S.Beglýarow, A.Sawosin, G.Sosnin, Matweýew, M.Fedura, J.Rejepow ýaly suratkeşler birnäçe eserleri döredýärler. Olaryň içinde haly suratkeşi Ý.Krylow “Alýoşkin öz serhetçi agasy bilen” (1946) diýen portret eserini ýerine ýetirýär. Soňra “Kuzmin pol-kownigiň gyzy” diýen işini çekýär. Şol döwürde dörän portret halylarynyň hem-mesiniň manysy birmenžeş bolupdyr. Birnäçe ýyl geçenden soň haly portretlerinde yerleşdirilen göller sazlaşdyrylyp başlanýar. Öñki salnan salyr göli ýomut göli bilen ýa-da haýwanjyklar, gowaça, üzüm, gerb, orak we çekiç, ýyldyzjyklar bilen çalşyrylypdyr. Bu döwürde S.Beglýarowyň döredijiliginde hem birnäçe görnükli eserler döreyär. Olaryň içinde “M.I.Kalininiň haly portreti”, “A.S.Puşkinin haly portreti” şeýle hem “Buluçlaryň tansy” (1938) ýaly eserler bar.

Bu döwürde türkmeniň şanly taryhyň suratlandyryýan “Aşgabat Moskwa atly ýörişi” diýen haly eseri döredilýär. Bu eseri suratkeş I.Sawosin 1938-nji ýlda çekipdir. Bu haly suratyň umumy ölçegi 332x225 sm bolup, ol ýüň, nah we

ýüpekden dokalypdyr. Bu suratda Garagum çölünde türkmeniň buýsanjy bolan bedew atlarda merdana hem edermen çapyksuwarlaryň ummasyz kynçylyklary ýeňip baryń pursaty görkezilipdir. Ýigitler gum depesiniň arasyndan, biri- biriň yzyndan hatar bilen, gamyşgulak bedewlerde ýöräp gelýärler. Ýigitler türkmene mahsus bolan lybasda: gyrmyzy donly, ak we gara silkme telpekli şekillendirilipdir. Ýigitler göräýmäge bary birmeňzes ýaly bolsa-da, awtor eseriň reňkini we çapyksuwarlary aýyl-sayıyl etmegi ussatlyk bilen başarypdyr. Eseriň reňk sazlaşygy türkmeniň halysynyň milliligine mahsus, özüne çekiji reňkler bilen ýerine ýetiripdir. Halynyň merkezi düşegine gözüň düşende Garagum çoli, türkmeniň günešli tebigaty göz öňüne gelýär. Eseriň gyralary türkmen alajasydyr nagyşlary bilen bezelipdir. Bu panno halysy biziň günlerimizde-de özuniň gymmatyny ýitirmän saklanyp galan owadan halylaryň biridir.

§37. 1940-njy ýyllaryň şekillendiriş sungaty

Beýik Watançylyk urşy türkmen sungat ussatlarynyň öñünde täze wezipeleri öne sürdi. Urşuň ilkinji günlerinden başlap türkmen suratkeşleri duşmana garşı ählihalk göreşine goşuldylar. Bu döwürde sungatyň wagyzçylyk ähmiyeti ýokarlandy. Uruş ýyllarynda (1941) Aşgabatda “Türkmen TAG-yň penjiresi” diýlip atlandyrylan ussahana döredilýär. Ol ýerde agitplakatlar, syýasy karikaturalar litografiýa we trafaret usul bilen neşir edilip ýáyradylýär. Plakatlaryň temalary esasan Watany goramaklyga bagışlanyp, olar frontdaky hem-de tyldaky adamalary gahrymançylyga çagyrypdyr. Bu işleriň mazmuny gahrymançylyga hem-de ýiti satira bagışlanypdyr. Plakatlary nakşaşlar we grafikler ýerine ýetiripdir. Suratkeşler Ý.Adamowa, S.Begliýarow, M.Daneşwar, Ý.Daneşwar, I.Çerinko Watan barada, gahrymançylyk barada ençeme eserleri ýerine ýetiripdirler. Tyl bilen baglanyşykly plakatlara: Ý.Adamowanyň: “Ýurda we fronta köp pagta bereris!”, “Ýurda we fronta çörek!” diýen plakatlary adamlary zähmete höweslendiripdir. Uruş ýyllarynda Ý.Annanurow, N.Dowodow, G.Babikow, Y.Gylyjow, I.Çerinko, A.Şetinin, W.Pawlowskiý ýaly suratkeşler söweş meýdanlarynda faşistler bilen şöweşipdirler.

Uruş ýyllarynda tylde suratkeş Ý.Daneşwar “Fronta ätiýäçlyk üçin rezerwler”, “Pagtanyň ýokary hasyllygy üçin” diýen plakatlary ýerine ýetirýär. Ähli plakatlar ýazgylı bolupdyr. Daneşwar frontyň we tylň bütewiliginı görkezýän temada “Front üçin ýyly geýim-gejimleriň ýygnalyşy”, “Watan goragyna kümüş şay-sepler” ýaly plakatlaryny taýýarlayár. Bu plakatlar hemmelere düşnükli şekilde çekilipdir.

Uruş temasy, şol döwüriň pajygaly ýagdaýy, Watan üçin halkyň görkezýän gahrymançylygy gazet we žurnal grafikasynda hem ýuze çykypdyr. Aşgabatda 1944-nji ýylда “Türkmen TAG-yň penjiresi” agitplakatlarynyň we karikaturalary-

nyň sergisi geçirilýär. Sergä suratkeşler: M.Daneşwaryň, Ý.Daneşwaryň, Ý.Adamowanyň, G.Babikowyň, A.Smekalkiniň 150 sany eseri çykarylypdyr.

1946-njy ýylda frontçy suratkeşleriň: G.Babikowyň, B.Zaičkiniň, Y.Gulyjowyň, K.Hnykiniň, M.Feduranyň işleriniň ilkinji sergisi halk döredijilik öýünde geçirilýär. Bu eserlerde reportažlyk, dokumentallyk, monumentallyk, durmuşy hakykata wepalylyk häsiýetler görkezilmäge çalşylypdyr. Uruş ýyllarynda nakşaçlyk ulgamynyň eserlerinde-de Watançylyk, frontdaky gahrymançylyk, tyl-daky zähmet edermençiligi suratlandyrylypdyr. Frontdaky wakalary suratlandyryan S.Beglýarowyň “Mugallyma Uşakowanyň gahrymançylykly wepat bolmagy” (1943), Ý.Annanurowyň “Wýazma etegindäki söweş” (1943) ýaly işleri taryhy ähmiyetli işleriň biridir. Ýöne, bitewilige alnanda bu tema türkmen nakşaçlygyna kän mahsus däldir. Türkmenistan frontdan uzakda, tylda bolanlygy üçin suratkeşleriň döredijiligindäki eserler, esasan, halkyň tylda çekyän zähmet edermençili, fronta beren kömegi suratlandyrylylar: Mysal üçin, Ý.Daneşwaryň “Çagyryş punktunda” (1941) diýen işine raýatlyk joşguny, durmuş takyklygy, keşpleriň görnüşleri häsiýetlidir. 1942-nji ýylda ol “Gyzyl goşuna ugradyş” diýen işinde şol döwrüň durmuşyny, işjeňligini görkezýär. 1943-1945-nji ýyllarda Daneşwar “Fronta, Watan üçin” diýen işini döredýär, oňa monumental taslamanyň häsiýetleri siňdirilmäge çalşylypdyr. Eserde işjeňlik, yeňše bolan ynam duýulýar. Gahrymanlaryň içki dünýäsi, psihologiki häsiýetnamasy çylsyrymlaşýar.

1942-nji ýylda Ý.Adamowa “Donorlar” (1943), “Ýaralanan oglunyň ýanında” ýaly işleri ýazýar. Şol ýylda S.Beglýarow “Gyzyl goşuna atlaryň gowşurylyşy” diýen işini döredýär. 1943-nji ýylda M.Daneşwaryň “Gymmatlyklaryň ýygalmagy” diýen işi, 1944-nji ýylda H.Allaberdiýewiň “Bagşy ýaralananyňkyda myhmançylykda” ýa-da “Maşgalada” diýen işleri, 1945-nji ýylda Ý.Annanurowyň “Frontdan habar” diýen işleri döredilýär.

Ussat suratkeş Ý.Adamowa 1940-njy ýyllarda meşhur alym etnograf W.Moşkowa bilen türkmen obalarynyň demirgazyk-günbatar etraplaryna iş saparity bilen syýahat edýär. Suratkeş tarapyndan W.G.Moşkowanyň ылmy işi üçin, akwarelde we galamda haly nagyślarynyň suratlary taýýarlanýar. Bu syýahat suratkeş zenanda türkmen halkynyň durmuşy barada giň düşünje berýär. Soňra ol özünde galan täsir barada ýatlap, türkmen gelin-gyzlary, ak telpekli we gyrmizy donly ýigitleri, özuniň döredijiligine siňdirmegi başarýar. Onuň adamlara bolan garaýşında üýtgeşik täzelik, páklik we teatralşyurma häsiýetleri bar. ылmy işde açık eşikli, owadan buýsançly adamlar şekillendirilýär.

Uruş ýyllarynyň ahyrynda suratkeşler B.Nuraly, I.Çerinko, Ý.Daneşwar dagy ençeme portret eserleri döredýärler. Bu ýyllarda türkmen sungatynda söweşjeňlik žanry doloreýär. Ol geljekki türkmen suratkeşleriniň eserlerinde gaýduwsyz ata-babalarymyzyň gahrymançylygyny açyp görkezýän eserleri döretmäge badalga berýär.

Şekillendiriş sungatynda uruş wakalaryny, söweş pursatlaryny jemleýän eserler döredilýär. Bu žanr nakşaçylyk sungaty üçin has-da häsiyetlidir. Şeýlede, bu žanr taryhy wakalaryň hem düzümine girip, esgerleriň gullukdaky durmuşny hem açyp görkezýär. Söweş žanry durmuşy, portret, peýzaž, animal we natýurmort ýaly žanrlary öz içine alýar. Uruş pursatlary Galkynyş eýýamynda Mikelandželo, Leonardo da Winçi, Tisian, Tintoretto; XVII-XVIII asyrarda D.Welaskes, Rembrandt, N.Pussen, A.Watto ýaly suratkeşleriň döredijiliginde, soňra bolsa F.Goýya, T.Žeriko, E.Delekrua ýaly ussatlaryň işlerinde şöhlelendirilýär. Söweş pursatlaryny P.Pikassonyň “Gernika”, W.Wereşaginiň, M.Grekowyň, A.Deýnekanyň, E.Moiseýenkonyň, G.Koržewiň we beýleki suratkeşleriň döredi-jiliginde görmek bolýar.

Türkmen nakşaçylygy şeýle-de, daşky “dawaszlyk nazaryyetiniň” täsirlerini hem başyndan geçirýär. Käte aýratyn suratkeşleriň: B.Nuralynyň, Ý.Daneşwaryň zehinleriniň özboluşlygy ýeriksiz tankyt edilýär. Emma olaryň sekillendiriş sungatynyň iň gowy eserleri edilýän tankylary ret edýär. Mysal üçin, B. Nuralynyň “Frontçynyň gaýdyp gelmegi” (1948), “Pile ýygymy” (1948) diýen işlerinde zähmetiň adamlarda ruhubelentligi, şatlygy açyp görkezişi berilýär. Suratkeşin durmuşy şatlykly kabul edişi reňk sazlaşygynda anyk berilýär.

Adamlaryň biri-biri bilen mähirli gatnaşygy Ý.Annanuowyň “Bibijan” (1947), “Çopanlar”, “Çaganyň suwa düşürlimegi” atly eserlerinde ýerlikli reňk sazlaşygynda yüze çykarylýar. Halk durmuşyndan bagt temasy Ý.Daneşwaryň “Saz sapagy” (1947) atly işinde açık görkezilýär. Bu işde suratkeşe mahsus öňki haşam labyzlyk ýityär. Suratkeş göwrümleri teswirlemekde batyrgaý umumylaşdyrmadan gaça durýar. Sebäbi bu şekillerde durmuşy hakyky suratlandyrma usulyndan çala üýtgedilse olar ýalan hökmünde kabul edilipdir. Mysal üçin, 1949-njy ýylда geçirilen sergide bolan maslahatda, bu işde esaslan-dyrylmadyk reňkleriň berilendigi tankyt edilýär. Aslynda Ý.Daneşwar ussat nakşaçydyr. Onuň “El işiniň başynda”, “Gyzomyň portreti” (1947) atly işleri (etýudlar) onuň subutnamasydyr (*63-nji surat*).

Bu ýyllarda portret žanrynda-da uly üstünlikler gazanylýar, olarda adamyň içki dünýäsine yüz tutulýar. Esasan hem, halk keşpleri suratlandyrlyýar. Meselem, B.Nuralynyň “Baba Çaryýewiň” (1949), H.Allaberdiýewiň “Çopan Annaýewiň”, I.Çerinkonyň “Ärsaryýewyň portreti”, “Mülki Amanowyň” (1947), Ý.Annanuowyň “Alty Garlyýewiň” portretleri döredilýär. Portretlerde çylşyrymly häsiyetler çözülýär.

Suratkeş I.Çerinkonyň “Ýigitler” (1946) diýen işinde Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda gahrymançylyk görkezen nesillerden ýaş nesle geçýän ruhy güýjün egsilmezligi beýan edilýär. Bu işde nakşaşyň ussatlygy reňk çözgüdi baý öwüş-ginde berilýär (*64-nji surat*).



63-nji surat.
El işiniň başynda.
Ý.Daneşwar. 1947 ý.



64-nji surat.
Jigitler. I.Čerinko.
1946 ý.

XX asyryň ortalarynda A.Hajyýewiň “Magtymguly” (1947), Ý.Annanurowyň “Kemine” (1950) portretleri ýazylýar. Portret sungatynyň esasy üstünligi suratkeşleriň (S.Beglýarov, Ý.Daneşwar, I.Čerinko, B.Nuraly) professional ussatlygy netijesinde ýüze çykarylýar.

Grafika sungaty çagalar üçin niýetlenen “Pioner” žurnalynda we “Mydam taýýar” gazýetinde özuniň mynasyp ormuny tapýar. Bu neşirde 1948-nji ýyldan soň

bezeg işlerine jogapkär redaktor bolup zehinli suratkeş P.K.Parsalis işläp başlaýar. Ol öz döwründe birnäçe nusgawy ýubileý nyşanlarynyň hem awtory bolýar.

XX asyryň 40-njy ýyllarynda heýkeltaraşlyk mekdebiniň gahrymançylyk we durmuş temalary kämilleşdirilýär we ösdürilýär. Heýkeltaraşlar: I.Koptenarunyň “Balykçy” (1943), “Türkmen mukamy” (1945), “Ilkinji ädim” (1947), “Yzyňa dolanmak” (1948), A.Abramowyň “Sowet Soýuzynyň gahrymany Gurban Durdynyň portreti” (1944), “General Kulyýewiň portreti” (1954) atly eserleri uly üstünlige eýe bolýarlar.

1940-50-nji ýyllarda heýkeltaraş A.Abramow özüniň döwrebap naturaçylyk häsiýetli eserlerini halka hödürleýär. Onuň döreden heýkel eserlerinde Ata Salyhyň, Durdy Gylyjyň, Berdi Kerbabáýewiň, Orazgeldi Ärsaryýewiň portret eserlerini aýtmak bolar. Heýkeltaraşlar: Ý.Klyuge, T.Fýodorowa we A.Sylawaýa “Türkmenistan SSR-niň senagaty” (1955) we “Türkmenistan SSR-niň oba hojalygy” atly eserleri döredýärler.

§38. 1950-nji ýyllaryň şekillendiriliş sungaty we binagärligi

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň sungaty gündelik durmuşy janly we ruhubelent beýan edýän eserleriň döremegine badalga berýär. Bu döwuriň naýbaşy eserleriniň hatarynda: Ý.Adamowanyň “Täze aýdym” (1950) (65-nji surat), G.Brusensowyň “Aýalyň portreti” (1956) (66-njy surat), “Zenan portreti” (1957), “Hojanepesiň Pýotr I bilen duşuşygy” (1959), I.Cerinkonyň “Ertir mekdebe” (1958), Ý.Ananurowyň “Kemine” (1950), G.Babikowyň “Köpetdagyn eteginde” (1953), Y.Gylyjowyň “Kitap bazary” (1954) we “Garagum çölünde” (1953), N.Dowodowyň “Zergär ussadynyň portreti” (1955), A.Hajyýewiň “Pagtaçylara ylmyň kömegi” (1956), Ç.Amangeldiýewiň “Yaş Magtymguly öz atasý Azada goşgusyny okayar” (1959) atly eserini görkezmek bolýar.

Uruşdan soňky ýyllarda çeperçilik ussatlyk meseleleri aýratyn ýitileşyär. Sebäbi täze jemgyýetçilik ideýalar çuňňur hem aýdyň çeperçiliği ýüze çykarmaklygy talap edýär. Türkmen nakgaşçylygyna edil öňki ýaly bir wagtlyk ähmiýetsiz çekilen suratyň we reňkiniň saýlanyp alnyp bilinmezligi, işlenilmeli temalaryň gysylmagy päsgel berýär. Bu döwürde ussat hünärmən bolmak üçin, esasan, beýik maksatly eserleri döretmeklik zerurlygy ýüze çykýar. Türkmen sungatynyň ösüşine tankydy pikirlerdäki sosrealizmiň (şol döwri hakykatçyl suratlandyrma manysynda) täsiri güýcli bolupdryr.

Ol 1940-1950-nji ýyllarda sungatda ýörgünli bolan “dawaszlyk nazaryýetini” döredýär. Onuň düýp mazmuny jemgyýetde gapma-garşylyklaryň we dawalaryň şekillendirilip görkezilmegi ünkär edilýär. Şeýlelikde, realizm sungatynyň

stilik mümkinçilikleri, dili we plastikasy gysylýar. İş ýüzünde bu stilistik ugurlarda geçirilýän däp-dessурларыň гысылмагына getirýär. Göwrüm serişdeleriniň keşp labyzlygyna ýeriksiz baha bermeklik eseriň “gutarnyklagy” diýlip atlandyrylmagyna garşı goýulýar. Eseriň gutarnyklagy diýlip, çeper keşbiň içki mazmunaňna düşünlämän, onuň diňe daşky böleginiň işlenilmegine düşünlipdir.



65-nji surat. Täze aýdym. Ў.Adamowa. 1950 ý.

Sungat adam eli bilen döredilýär. Diňe, şekillendirş sungaty barada aýdylanda, suratkeşleriň, ajaýyp işlerine biz “sungat eserleri” diýýäris.

Sungatda esasy orny duýgy tutýar. Ony ýüze çykarmak her bir suratkeşे başartmaýar. Mysal üçin, bir zady iki suratkeşin meňzeş görmegi we ony duýmagy örän seýrek gabat gelýär. Olaryň meňzeş bolmagy sungat äleminde esasy hasaplanmaýar. Onda öne sürülyän maksat suratkeşin öz duýgusyna esaslanyp, islegini kanagatlandyrmagy bolup durýar. Sungat ussatlary hakykatyň dürli taraplaryny açmagy, köp adamlaryň görmezýän zatlaryny beyan etmegi başarıyar. Sungat eserleri muzeýlerde has giňden açylyp görkezilýär. Döwürleriň we halklaryň şekillendirş sungatyny muzeýlere ýygnamakda XX asyryň wakalarynyň ähmiyeti örän uludyr. Şahsyyetleriň geljekgi nesiller üçin galdyran pikirleri, duýgulary, toplan bilimleri çeper eserlerde müdimi ýasaýar.

Žanr – sungatyň bir görnüşi, usul diýmegi aňladýar, ol sýužet we stilistik alamatlary bilen häsiýetlendirilýän sungat eserleriniň bir görnüşidir. Mysal üçin, şekillendiřiş sungatynda – portret, peýzaž, durmuş we başga temalardaky eserlerdir.



66-njy surat. Aýalyň portreti.
G.Brusensow. 1956 ý.

has kän tazeçillik girizendigini anyklamak welin esasy wezipeleriň biridir. Onuň üçin, türkmen ussatlarynyň naýbaşy eserlerini taryhy, epiki, batal, durmuşy, peýzaž, portret, natýurmort we animal ugurlara bölmek ýerliklidir:

Ý.Adamowanyň uruşdan soňky döreden eserleri: “Täze aýdym” (1950), “1-nji sentýabr” (1951), “Burawçylaryňkyda” (1954), “Towuk fermasynda” (1955) diýen işleri türkmenleriň gündeki durmuşyna bagışlanyp ýazylan işlerdir. Onuň “Täze aýdym” diýen eserinde suratkeş özünüň erkin ýazyşyny, joşgunly hereket arkaly reňk goýan yzyny görkezmeyär. Bu tekiz ýazma usuly işde gyraksylygy döredyär. Emma, eserde örän labyzly häsiýetler görkezilýär. Döwrebap bu tema derwaýys bolup, ol türkmen durmuşynda täze ruhy dünýäniň dörändigini nygtaýar. Bu eserleriň içinde türkmen aýdymçy-sazandalary bolan Nurjemal Adyýewanyň, Pürlı Saryýewiň, Mylly Täçmyradowyň portretlerini görmek bolýar.

Sungatda her döwrüň özüne mahsus tejribesi bolýar. Emma, sungata döwlet syýasaty hem öz täsirini ýetirýär. Şeýle-de bolsa, suratkeş üçin esasy wezipte ol hem, özünüň kalbyny gurşap alýan duýgularyny ýuze çykarmakdan ybarat bolup durýar. Türkmen suratkeşleriniň 50-nji ýyllardaky saylap alan temalarynyň aglabasynda ýalkymly keşpler, mähirli ýylgyryşlar, dostluk we doganlyk mukamlary aýdyň görünýär. Suratkeş Ý.Adamowanyň “1-nji sentýabr” atly eseri hazırkı günlerde-de döwrebap hasaplanýar. Mekdebe barýan çagalaryň ýalkymly keşpleri, täze

Žanrlar syýasy, dini, durmuş talaplary bilen bagly bolup, esasan, ol jemgyyetiň ruhy medeniýetini açyp görkezýär. Žanrlar – sungaty düzgünleşdirmek we ony belli bir maksada gönükdirmek wezipesine eýerýär. Şekillendiřiş sungatynda nakgaşlaryň döredijilik ýoluny kesgitlemek üçin, ilkinji nobatda olaryň eserleriniň tertibini düzmeklik möhüm hasaplanýar. Şonuň üçin, suratkeşleriň naýbaşy eserinden ugur alyp, olaryň haýsy žanra köpräk ýykgyn edýändigini anyklamaly we ussatlyk agramyny seljermeli bolýar. Olary özüne meňzeş eserler bilen bir hatarda goýup, eserleriň aýratynlygyny ýuze çykarmaly. Elbetde, bu wezipäni ýerine ýetirmek sungaty öwreniji alymlaryň paýyna düşyär.

Hätzirki döwre çenli türkmen nakgaşlary tarapyndan ýerine ýetirilen işler örän kän. Olaryň döredijiliginde dürlü-dürlü žanrlara gabat gelmek bolýar. Yöne, suratkeşin haýsy ugurda

egin-eşikler, mekdep esbaplary, has-da tolgundyryjy duýulýar. Çagalary synpdaş ýoldaşlary we mugallymlary bilen duşşumak pursaty gaplap alýar. Şu duýgulary özünde jemleýän pursaty ussatlyk bilen çeken Ý.Adamowa öz döredijiliginde mekdebe bolan garaýsyny, onuň tásirini ýüze çykarmagy başarıyar.

Sungaty öwreniji we peýzažyň ussady N.Hojamuhamedowyň “Oba”(1958) we “Bagyr”(1954) atly eserleri türkmen şekillendiriş sungatynда örän ajaýyp hasaplanýar. Türkmen tebigatynyň gündizki güzel keşbi, parahat obanyň ümsüm we owadan bag-bakjaly ýaýrap ýatan giň enaýý meydany müdimi ýaňlanýan aýdym bolup tomaşaçyda tásir galdyrýar. Bu eserler tebigatyň şekilini kendirde şöhlelendirmegiň nusgawy görnüşi hökmünde nakşaçylyk mekdebiniň hazynasyna girýär (*67-nji surat*).



67-nji surat. Bagyr. N.Hojamuhamedow. 1954 ý.

A.Kulyýewiň “Hüwdi aýdymy” (1957) atly eseri her bir adamda ýakymly duýgulary oýaryar. Şeýle ýonekeý pursady özünde jemlän eser özünüň çeper gurmuş bilen haýran galdyrýar. Yerli mekdebe mahsus reňkler bilen ýazylan eserde suratkeş adam duýgularyna gaplanýan milli ýörelgelerimiziň müdimiligineniň owa-zyny açyp görkezmegi başarypdyr (*68-nji surat*).

Akademiki başarnygy ussatlyk bilen ele alan suratkeş S.Dudnigiň “Halyçy” we “Halyçy Maýa Myradowa” (1955) atly eserleri türkmen nakşaçylyk sungatynyň portret žanrynyň nusgawy eseri hökmünde gymmatlydyr (*69-nji surat*). Zenanlaryň næzik duýgularyny yüzüne çykarmagy başaran ussat suratkeş, portretleriň oturdylışynda we durşunda janly pursaty döretmegi başarıyar. Eserlerdäki gahrymanlaryň nurana keşpleri hamala diýersiň tomaşaçy bilen janly söhbetdeş bolýan ýaly görkezlipdir.



68-nji surat.
Hüwdi aýdymy.
A.Kulyýew. 1957 ý.

I.Poýdanyň “Türkmen göresi” (1957) we “Pellehana” (1954) atly halk durmuşyna degişli eserleri türkmen nakşaçylygynda örän gymmatly yz goýan eserlerdir. Türkmen toýunyň has gyzykly pursatlary onuň pälwanlarynyň görésinde we bedew atlarynyň çapyşynda jemlenýär. Bu pursatlar elmydamada türkmen toýunyň gadyr-gymmatyny beýgeldip gelýär. Suratkeşin şeýle çylşyrymly we örän kyn taslamany ussatlyk bilen ýerine ýetirmegi haýran galдыrýar. I.Poýda eserleriň ikisinde-de käbir suratkeşlerden tapawutlylykda köp adamly mähelläniň keşbini ýazmagy başsarýär. Şatlyk-şagalaň sesleri hamana diýersiň eseriň içinden daşyna çogup çykýan ýaly. Adamalaryň döwrelaýyk egin-eşikleri, obanyň özboluşly döwrüni janly beýan edýän bu eseriň taryhy ähmiyeti her bir tomaşaçyny özüne çekýýär (70, 71-nji suratlar).

1950-nji ýyllaryň şekillendirış sungatyn-da durmuşy janly we ruhubelent beýan etmek ýörelgelerine gönükdirilen wezipeler geljekki türkmen milli sungatynyň täze mekdebiniň döremegine özüniň täsirini ýetirýär. Halypa ussatlar: B.Nuralynyň, Ý.Adamowanyň, N.Hojamuham-medowyň, I.Poýdanyň, S.Dudnigiň, G.Brusenso-wyň, Y.Gylyjowyň, Ý.Annanurowyň, A.Kulyýe-wiň we beýlekileriň zähmetinden dörän onlarça ajaýyp eserler, öz döwrüni wasp edip, türkmen

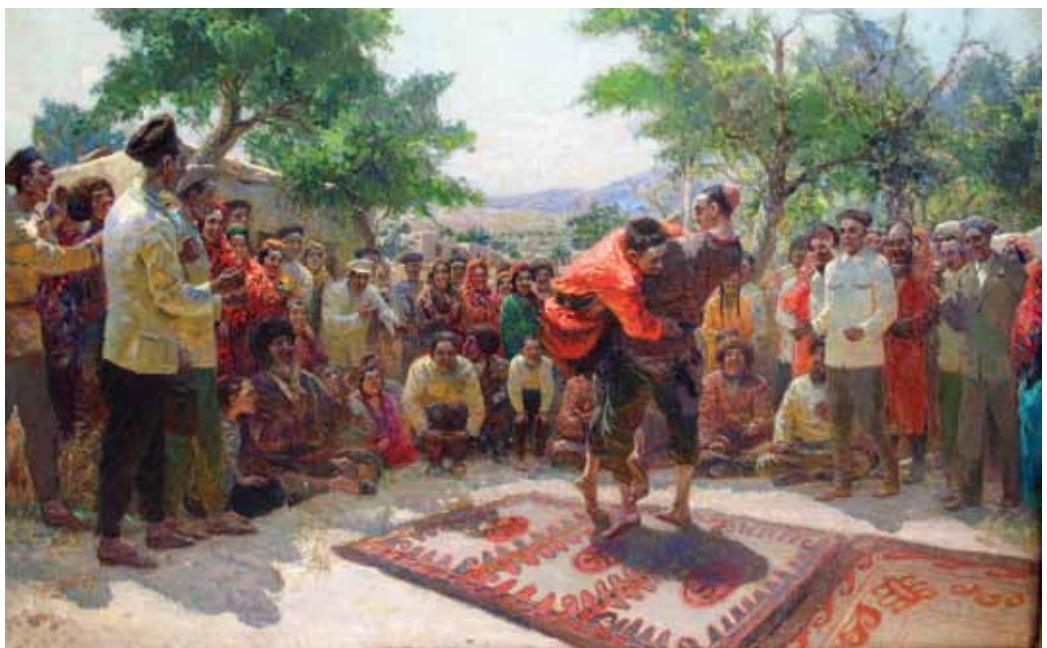


69-njy surat. Halyçy.
S.Dudnik. 1955 ý.

halkynyň taryhy ýoluny, çeper dilini, ýaşaýsyny, milli ýörelgelerini täze nesillere nakgaşçylyk dilinde açyp berip, onuň mundan beýlæk-de ösmegine itergi berýär (72-nji surat).



70-nji surat. Pellehana. I.Poýda. 1954 ý.



71-nji surat. Türkmen göreşi. I.Poýda. 1957 ý.



72-nji surat. Magtymguly zergärçilik ussahanasynda. A.Hajyew. 1959 ý.

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň binagärligi. Türkmenistanda şäher gurluşygynyň ýasaýys jaýlary we jemgyýetçilik binagärliginde 50-nji ýyllarynyň öz-boluşly “nusgawy” ugry emele gelýär. Bu döwürde Türkmenistanyň Partiýa guramasynyň Merkezi komitetiniň we hökümətiniň jaýlarynyň desgalary gurulýar. Taryhy eser hökmünde Türkmenistanyň M.I.Kalinin adyndaky Oba hojalyk institutynyň baş binasyny (hazırkı S.A.Nyýazow adyndaky TOHU, binagärler: M.Winogradskaýa, A.Zarýew, W.Lýahowic), Mollanepes adyndaky akademiki drama teatryny (hazırkı talyplar teatry, binagär A.Tarasenko), A.S.Puškin adyndaky rus drama teatryny (binagäri S.Babenko), Magtymguly adyndaky opera we balet teatryny aýtmak bolar. Olaryň soňky ikisiniň binalary hazırkı günlere çenli saklanmandyr. Balkanabatda gurlan nebitçileriň medeniýet öýüniň binasy hem öz döwrüniň ýokary binagärlilik talaplaryna gabat getirilen binalaryň biridir.

Türkmenistanyň Kommunistik partiýasynyň Merkezi Komitetiniň binasy binagärler A.Afanasyewiň we E.Raýewskaýanyň taslamasy boýunça (1950–1955) gündogar äheňinde (baş portalyn arkalary nal şekilli) salmaga, nusgawy binagärlilik mirasyny (daşy açık dabaraly howluly) ulanmaga edilen synanyşykdyr.

Türkmenistanyň Ministrler Sowetiniň 1950-nji ýyllaryň ortalarynda gurlan (binagär W.Nowosadow) jaýynda eýwany ýada salýan sütünlü čuňňur lodžili (otagly) we gapdallary mozaik polihrom nagyşly, yüz tarapynda millilik agdyk-

lyk edýär. Bu jaýda mejlisler zalyňyň içki ýüzi has ähmiýetlidir, onuň binagärlik taslamasyna türkmen halylarynyň nagyşlary girizilipdir.

Aşgabatdaky jemgyýetçilik jaýlarynyň ençemesi Orta Aziýa halklarynyň binagärligini stilizasyýalaşdyrmagyň (döwrebaplaşdyrmagyň) mysalydyr, olaryň içinde Mollanepes adyndaky drama teatrynyň jaýyny (1951-1958-nji ýyllar, bina-gäri A.Tarasenko) almak bolar. Bu desganyň gapdal taraplary beýik, depesi çowly arkalar hem-de özboluşly şekiliň goşalandyrylan sütünleri bilen antablementti (sütünleriň berkitmesi) üç geçelgeli arkaly usul ulanylypdyr. Bu jaý binagärlik sungatynyň antik we orta asyr musliman nusgawy göwrümlerini bir çeper taslama toplumyna birikdirmek synanyşygy diýip düşünip bolar. Bu döwürde Oba hojalyk institutynyň jaýlarynyň (1950-nji ýyllar, binagärler M.Winogradskaya, A.Zarýew we W.Lýakowiç) ýonekeý toplumynyň gurluşy amala aşyrylýar.

1950-nji ýyllarda toplumlaýyn bir meňzeş ýasaýyş jaýlaryň gurluşyna uly üns berilyär. Aşgabatda, Daşhowuzda (Daşoguz), Maryda, Çärjewde (Türkmenabat), Krasnowodskide (Türkmenbaşy) öý gurluşyk kombinatlary medeni maksatly binalary we giň gerimde ýasaýyş jaýlaryny gurup başladylar.

§39. 1960-njy ýyllaryň nakşaçylyk sungatynda taryhy we durmuşy temalaryň şöhlelenişi

Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda çeperçilik sungatynda folklor we milli halk däplerini peýdalanmak meselesi öne sürülyär. Bir wagtyň özünde suratkeşler taryhy-medeni mirasy, etnografiýany, sungatyň taryhyny we arheologiyany öwrenmäge üns berip başlaýarlar. Taryhçylar, arheologlar, etnograflar, filosoflar, sungaty öwrenijiler türkmen halkynyň taryhyny, medeniýetini we sungatyny, jemgyýetiň ösüş taryhyny öwrenmek boýunça uly işleri amala aşyrýarlar. Bu döwürde edebi mirasymyzy täze öwüşginler bilen şöhlelendirmäge batyrgaý ýapyşylýar.

1960-njy ýylda türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününiň 225 ýyllygy mynasybetli dabaralar Aşgabatda, Moskwada we soýuz respublikalarda bellenip geçilýär.

1950-1960-njy ýyllarda meşhur türkmen ýazyjylary B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim”, A.Gowşudowyň “Köpetdagyn eteginde”, H.Derýaýewiň “Ykbal”, A.Kekilowyň “Söýgi”, K.Gurbannepesowyň “Taýmaz baba” we beýleki çeper eserlerini neşir edilip giň okujylar köpçüligine hödürlenýär. Kino sungatynda birnäçe ajaýyp eserler, “Çopan ogly”, “Aşyr aganyň mekirligi”, “Aýna”, “Maşgalanyň namysy” ýaly eserler türkmen medeniýetine täze öwüşgin berdi. 1965-nji ýylda ýazyjy B.Kerbabaýewiň romanı esasynda belli kino režissýor

A. Garlyýewiň döreden “Aýgytly ädim” kinosy taryhy rewolýusion häsiýetde bolup, tomaşaçylaryň uly söýgüsini gazarýar.

Milli aýdym-saz äleminde uly abraýa eýe bolan bagşylar M.Garlyýew, S.Jepbarow, Ö.Nobatow, Girman bagşy, N.Gulow, sazandalar M.Täçmyradow, P.Saryýew, Ç.Täçmämmedow, A. Ablyýew, O. Ylýasow, D. Durdyýew we başgalar medeniýete we sungata ägirt uly goşant goşdular. Özuniň gözbaşyny şu döwürlerden alyp gaýdýan türkmen estradasynyň kämilleşmegine belli aýdymçylar A.Atdanow, Ö.Tekäýew, M.Sadykow, §.Bäsimow, R.Hudaýbergenowa, G.Alyjanowa dagylar uly goşant goşyarlar.

Türkmen nakgaşçylygynda taryhy we durmuşy temalaryna bagışlanan eserler ägirt uly we möhüm wezipäni eýeläpdir. Nakgaşçylyk sungatynyň ýerli mekdebini döretmäge bolan ymtlyş diňe Türkmenistanda däl, eýsem bütin sebit boýunça aýratyn ugry emele getiripdir. XX asyryň 60-njy ýyllarynyň içinde meşhurlyga eýe bolan B.Nuralynyň “Bagşy çopanlaryň arasynda” (1964), Y.Gylyjowyň “Şatlyk günü” (1967) we “Gyrkymçylar” (1964), M.Mämmedowyň “Suw dilegi” (1967), G.Begmyradowyň “Sözsüzleriň oýanmagy” (1968), S.Babikowyň “Biz-pagtaçylar” (1967), A.Amangeldiýewiň “Çopanlar” (1968), Ç.Amangeldiýewiň “Ýagtylyga” (1969), A.Kiçigulyýewiň “Enelik” (1966) atly eserleri türkmen durmuşyny, ýasaýşyny açyp görkezýär (73-nji surat).



73-nji surat. Bagşy-sazandalar çopanlaryň arasynda. B. Nuraly. 1964 ý.

Bu nesliň görnükli suratkeşleriniň biri Yzzat Gylyjowdyr. Onuň döredijiliği köptaraply we ajaýyp eserleri bilen gaýtalap bolmajak özboluşly pursatlary jemleýän sungata baýdyr. Eserlerde suratkeşin aýgytly hem çeper elini görmek bolýar. Munuň esasy sebäbi Y.Gylyjowyň döredijiliginin ikinji nobatda millilige ýugrulandygy bilen baglanyşyklydyr. Ol türkmen şekillendiriş sungatyny nakgaşçylyk ussatlygy bilen täzeden dünýä siwilizasiýasynyň sahnasyna çykar-magy başarıyar. Suratkeş özünüň millilige ýugrulan sungaty we özboluşly zehini bilen 1960-njy ýyllarda çeperçilik äleminde özünü tanadýar. Onuň şol döwürlerde döreden sungat eserleri özünüň milliliği, türkmen ruhunyň hiç bir başga halkyňka meňzemeýän aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. “Türkmen kalbynyň aýratyn-lyklaryna düşünmek isleseň barda Y.Gylyjowyň çeken suratlaryna syn sal” diýlip sungat söyüjileriň arasynda aýdylypdyr.

Y.Gylyjowyň döredijilik eserleri tutuşlygyna alnanda türkmen halkynyň mil-li senetleriniň reňk dünýäsine geçirilen kitap hökmünde garamak bolar. Y.Gyly-jowyň Ikinji Jahan urşuna gatnaşanyna garamazdan, ol öz eserlerinde hatda bir gezegem uruş temasyna yüz tutmaýar. Onuň eserlerinde türkmen topragynyň baý tebigatynyň täsin gözelligi, türkmen halkynyň milli toylarynyň şagalaňy, dürli ýasdaky adamlaryň içki dünýäsi, şatlygy, buýsanjy we begenji joşgunlyk bilen suratlandyrylyar.



74-nji surat.
Güýz aýdymy.
Y.Gylyjow

Ussadyň döredijiligi bu durmuşa, adam gözelligine bolan egsilmez söygüniň alamaty bolup öne çykýar. Suratkeşin belli işlerine “Suwa ýol” (1959), “Şatlyk günü” (1967), “Ertir baýramçylyk” (1972), “Bagt” (1979) we şuňa meňzeşler degişlidir. Yzzat Gylyjowyň döredijiliginde zähmet gahrymanlarynyň portretleri hem aýratyn orny eýeleýär. Onuň, “Iki gezek Zähmet Gahrymany O.Ärsaryýew” (1961) atly portret eseri öz döwründe halklaryň sungat taryhyна girizilýär. Suratkeşin “Zähmet Gahrymany Ýazmyrat Orazsahatow” (1961) atly portret eseri Moskwadaky Döwlet Tretýakow galereýasyna alynýar.

Yzzat Gylyjowyň tämiz duýgusy astynda ýüregiň telwaslaýan eseri “Aý-dymdyr”. Bu eserde üç sany sazanda gyzlaryň dogumly keşbi berlipdir. Gyzlaryň köýnek ýakasy, eginlerindäki donlary sünnälenip owunjak çekilen nagyslar bilen nepis bejerilipdir. Suratkeş ägirt jomartlyk bilen synçynyň öňünde halk sungatyň altyn hazynasyny hödürleýär. Milli geýim-gejimler, haşamlanan çeperçilik bezegleri, kümüş şay-sepleri we türkmen halysy ýokary nakgaşçylyk yhlasy bilen suratlandyrlypdyr.

Suratda dutardyr gyjagyň ýakymly sazy eşidilýän ýaly şatlyk howasy bilen meýdany doldurýan jadyly mukamyň ýerine ýetirilişi çuňňur beýan edilýär. Türkmen halk sazynyň heňi gyzlaryň janly hereketli ýagdaýlarynda ussatlarça şekillendirilendir. Eseriň ýazylyşy nusgawy derejä mynasypdyr.

Suratda bagşy gyzlaryň öňünde seçelenen dürli-dümen süýji tagamly miweleriň görnüsü jennet bagynyň ir-iýimişlerini ýatladyar. Suratkeş aýdym aýdyp, saz çalyp oturan gyzlaryň dogumly, batyrgaý, şol bir wagtyň özünde şadyyanlyk ruhuny saklaýan keşbini suratlandyrýar. Eser nagyşly halydan başlap kümüş şaysepler bilen guitarýar. Gyzyl açık melewše, mämişi dürli öwüşginleriň utgaşyp birdenkä dury reňk kimin tutuşýar, ýaşylymtyk, gögümtik, sary hatda ak reňkler hem käbir ýerinde duş gelýär.

Yzzat Gylyjowyň hemme işlerinde diýen ýaly türkmen halysynyň reňkleri agdyklyk edýär. Bu reňklerde diňe haly göllerini, gahrymanlarynyň egin-eşiklerini, aňňak çoli, bahar güllerini ýazmak bilen çäklenmän, eýsem ol adamlaryň, asmanyň, dag gerişleriniň keşbini hem dürli reňklerde şöhlelendirýär. Şeýle işlere mysal edip onuň “Aýdym”, “Bagt”, “Şatlyk günü” atly eserlerini getirmek mümkün. Doýgun reňkleri gözleriň gamaşdyrýan yssy günüň şöhlesi, gyzgyn howany we gyzgyn ýürekler hökmünde kabul etmäge mynasypdyr. Şeýle tásirli şöhlelenen suratkeşin ajaýyp eserleriniň hatarynda “Çagalar” (1976), we “Maşgala guwanjy” (1987) atly işlerini görkezip bolar. Suratkeşin “Çagalar” eserindäki gyzyl keşbe bürenen çagalaryň ellerindäki kagydzan ýasalan uçarlar parahatçylygyň nyşany hökmünde açylyp görkezilýär.

Türkmeniň nakgaşçylyk sungatynda ägirt uly yz goýan ussatlaryň biri Mämmet Mämmedowdyr. Öz döwründe onuň ýerine yetiren “Suw dilegi” (1967) atly taryhy äheňli eseri ýokary üstünlige eýe bolýar. Eseriň baş gahrymanlary türkmen zenanlary. Olaryň agyr ýagdaýyny, içki gaýgy-hasratyny, isleg-arzuwlaryny äpet

şekillere geçirip, gyzyl, gara-goňur eşiklerde mele çölüň, sary asmanyň öňünde dag gaýasyny ýadyňa salyp duran şekilde çeper beýan edilýär. Geçmişde suwa mätäçlik çeken halkymyzyň kynçlykly ýasaýşynyň nysany hökmünde bu eseriň janly ýadygärlik hökmünde gymmaty uludyr.

Suratkeşin çeper eserleri ýerine ýetirmekdäki çylşyrymlı çözgütləri, birmeň-zeş eşiklerdäki zenanlaryň häsiyetli tapawudyny açyp görkezmegi onuň ussatly-gyny görkezýär.

§40. 1960-njy ýyllaryň nakşaçlyk sungatynda portret we peýzaž temalarynyň şöhlelenişi

Bu döwürde suratkeşleriň esasy temasy türkmen tebigatyny wasp etmek hem-de portret çekmeklik bolupdyr. Ussat nakşaçlar I.Iliniň “Howuz han” (1967), B. Nuralynyň “Oglumyň portreti” (1960), Ý.Annanurowyň “Kompozitor Daňatar Öwezowyň portreti” (1961), G.Babikowyň “Çeleken” (1964) we “Üzümçilik”, S.Babikowyň “Gyşa taýýarlyk” (1966), “Güýz” (1968), M.Mämmedowyň “Şahyr Durdy Gylyç” (1967), A.Hajyýewiň “Bahar” (1968) atly eserleri türkmeniň tebigatyna we belli adamlaryň surat portretlerine bagışlanypdyr (75, 76-njy suratlar).

Portret eserini ýazmak üçin suratkeş ilkinji nobatda naturany oňat synçy gözü bilen öwrenýär. Işıň netijesi göwnejay bolar ýaly suratkeşler özleriniň ýakyndan tanaýan adamlarynyň suratyny çekmegi ýerlikli bilyärler. Olar özleriniň awtoportretini we maşgala agzalaryny ýazmagy has-da halaýarlar. Halypa suratkeş Bäsim Nuralynyň “Oglumyň portreti” atly eseri-de muňa aýdyň mysal bolup biler. Kakasynyň ýasan özbuluşly dutaryny naşyja elli bilen saklap göni tomaşaça seredýän oglanjyk mylaýym bakyşy bilen adamyny özüne maýyl edýär. Suratkeş oglanjygyň köyne-gindäki epinleriň tolkunlaryny aýdyň beýan edipdir. Baş gahrymanyň arkasyndaky tekiz diwaryň garaňky ýaşyl kölegeli düşegi oglanjygyň doly keşbini görkezmäge mümkünçilik berýär. Täsir milli öwüşğinde ýasalan gyjak ussadyň zehininden dörän eser hökmünde portreti has-da baýlaşdyryár. Bäsim Nuralynyň bu eseri türkmen şe-killendirish sungatynda portret žanrynyň özbuluşly nusgasy bolup tanalýar.

Portret eserini döremekde belli nakşaç Aýhan Hajyýewiň hem önjeýili goşandy bar. Onuň “Bahar” atly eseri häzirki günde-de özünüň döwrebaplygy bilen tapawutlanýar. Suratda owadan türkmen gyzы, näzli bakyş bilen bir pursat tebigata gulak asýan ýaly şekillendirilipdir. Onuň gupbadan gaýdýan şelpeleri ýazgyn bolup, gyz iki eli bilen saklap duran keşpde suratlandylýar. Suratda gyzyn boýny gülýakasyz görkezilipdir, onuň gülýakasy hem-de dagdan bezegi heniz boýna dakylman keçäniň üstünde goýlupdyr. Suratkeş bahar paslynyň tebigaty bilen sazlaşýan güzel gyzyn kümüs shaý-sepleri dakynyp bezenýän pursatyny owa-dan şekilde beýan edipdir.



75-nji surat. Kompozitor Daňatar Öwezowyň portreti. Y. Annanurow. 1961 ý.



76-njy surat. Çölüň özleşdirilmesi dowam edýär. N. Dowodow. 1962 ý.

Şol döwürde suratkeş Nyýazmyrat Dowodow özünüň döwürdeşleriniň portret eserlerini yazmak bilen uly üstünlikleri gazanyar. Ol “Türkmenistanyň halk artisti Pürli Saryýewiň portreti” (1961), “Türkmenistanyň halk artisti Çary Täcmäm-medowyň portreti” (1967) we başga-da belli şahsyýetleriň keşplerini döredyär.

Ussat suratkeşin eserleri milli nakşaçylyk sungatymyzyň hazynasynda akademiki çeper ýazuwyň nusgasy hökmünde saklanýar. Suratkeşin döredijiliginde liriki peýzažlar esasy orny eýeleýär. Ussat pastel usulynda işläpdir. Onuň bu döwürde döreden naýbaşy eserleriniň biri “Köpetdag etegindäki tomus günleri” (1963) diýlip atlandyrylýar.

Suratkeş A.Amangeldiýewiň „Lukmançylyk ylymlarynyň kandidaty Saçly Dursunowanyň portreti” (1961), “Garagum kanalynyň gurluşykçylary” (1962), atly eserleri, suratkeş D.Baýramowyň nebitçilere, daýhanlara bagyşlanan eserleri, onuň “Ilkinjiler” (1968) diýen işlerinde milli folklor däplerinden gelýän bezegleri, olardaky reňkleriň toplumlaryny duýup bolýar.



77-nji surat.
Üzüm ýygyny.
S.Babikow. 1962 ý.

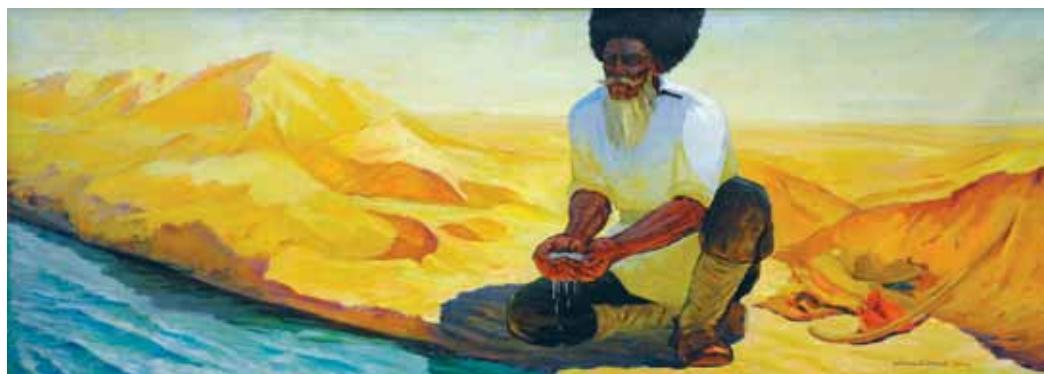
Türkmen tebigatynyň gözelligini wasp eden belli nakşa Stanislaw Babikowyň döredijiliği aýratyn öwrenmäge mynasypdyr. Suratkeşin “Güýzki üzümçilik” atly eserinde ak, gara bürenen ýeriň tâmiz howasyndan demini alýan üzümçilik meýdany suratlandyrylýar. Üzümleriň şahalary goňur, mämişi we mele reňklerde ýazylsa-da, çal asmanyň we açık sowuk reňklerde ýazylan ýeriň reňki bilen gapmagarşy getirilse-de özboluşly owadanlygy döredipdyr. Gartaşan türkmen aýalynyň ýöräp barýan keşbi esere özboluşly hereket we many berýär. Ýöne, onuň “Üzüm ýygyny”, “Güýz” atly peýzaž eserleri we “Gyşa taýýarlyk” atly natýurmort eseri bi meňzeş reňk sazlaşyklarynda ýa-da bir meňzeş usulda ýazylan işlerdir. Bu eserlerde, esasan hem, sary reňkiň öwüşgini has köp berilýär (77-nji surat).

Ussat suratkeş Ýakup Annanurowyň “Kompozitor Daňatar Öwezowyň portreti” atly eseriniň taslamasy monumental häsiýetde görkezilýär. Bu eserde belli

türkmen kompozitorynyň fortepiýanonyň öňünde saz döredýän pursady suratlandyrylýar. Eserde Günbatar we Gündogar medeniýetleriniň ýerli medeniýet bilen sazlaşygyny bermäge çalyşan suratkeşiň pikirlerini okaýarys. Eseriň çep böleginde gülli wazanyň aşagyna ýazylan milli ýapynjanyň ýa-da sag bölegini wertikal kesip geçýän ýapon grawýurasyna çalymdaş şekildäki bezegiň berilmegi ýewropa saz guraly bilen baglanychmagy Ýakup Annanurowyň giň dünýägarayşyny açyp görkezýär. Kompozitoryň ýarym göwre şekilinde görkezilmegi eseriň mazmunyny has-da ýiteldýär. Suratkeş bu eserinde akademiki mekdebiň nusgalaryna eýerip, sazlaşykly pikiri emele getiryär.

§41. 1960-njy ýyllaryň nakşaçylyk sungatynda watançylyk temasy

Watançylyk duýgularyny ösdürmek bu döwrüň şekillendiriş sungatynyň ähli ugurlaryna degişli bolupdyr. 1960-njy ýyllarda döredijilik gözlegleri täze ugurlardan ösyär. Sungat şol döwrüň syýasaty esasynda halkylaşýar. Durmuşyň täze gözelligini tehnikanyň üstünlikleri bilen, industriýanyň ösüsü bilen baglanychykly durmuşyň güýçli depginlerine öwrenißen adamynyň tebigaty täzeče kabul etmekle-rini açmaga ymtlyarlar. Türkmen nakşaçylygynyň professional sungat ýolunyň pajarlap ösen derejesi hem hut şu döwrüň ylham güýjünden emele gelipdir. Eýýäm sungatda özünü tanadan halypalar Ý.Adamowanyň “Türkmen eneleri – Watana” (1967), Ý.Annanurowyň “Bahar gülleri” (1962), A.Hajyýewiň “Asyrlaryň arzuwy hasyl boldy” (1962) atly eserleri öz döwrüniň täze ýoluny kesitlemäge ädim bolupdyr. Suratkeşler G.Begmyradowyň “Habar” (1967), A.Amangeldiyewiň “Garagum kanalynyň gurluşykçylary” (1962) atly eserleri we ussatlaryň işleri sungat älemine täze öwüşginler getiryär (78-nji surat).



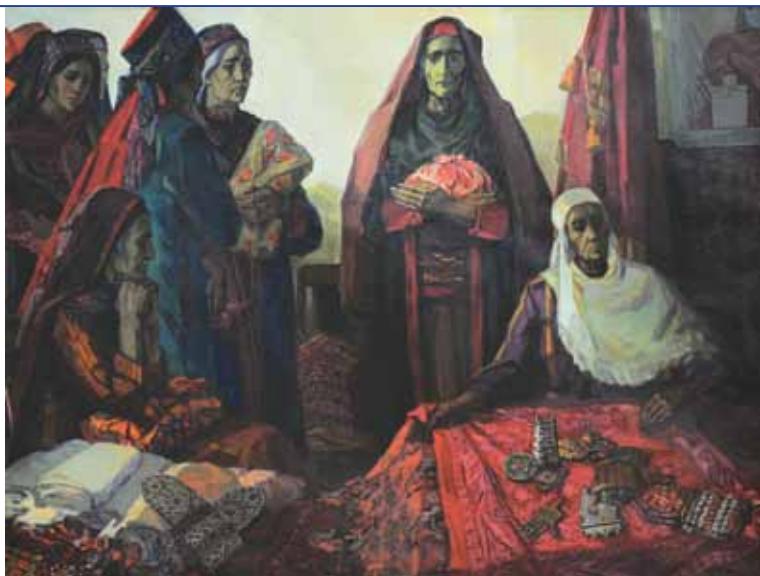
78-nji surat. Asyrlaryň arzuwy hasyl boldy. A.Hajyýew. 1962 ý.

1960-njy ýyllar türkmen sungaty üçin aýratyn ähmiýete eýedir. Sungat güýçli depginde ösüp, halkara derejesine ýetýär. Öňki döwürlere garanynda önde goýlan meseleler dürlı-dürlı bolýar. Suratkeşleriň sany artýar. 60-njy ýyllarda D.Baýramow, S.Babikow, G.Begmyradow, Çary we Aman Amangeldiyewler, M.Mämmedow, Ş.Akmuhammedow, K.Oraznepesow, A.Kiçikuliýew, Ý.Baýramow ýaly zehinli suratkeşler öne çykýarlar.

Bu döwrüň suratkeşleri gönüden-göni gurluşyklara, oba zähmetkeşleriniň ýanlaryna gidip, täze mazmunly temalara, keşplere yüz urýarlar. Olaryň işinde esasy orny adamlaryň iň gowy taraplaryny, ruhy baýlygyny, paýhaslylygyny, erkinligini, edepliliginı açýan zähmet temasy eýeleýär.

Türkmen sungatynda zähmet temasy ýokary çeperçilik häsiýete eýe bolup, zähmet adamlary öz döwrüniň hakyky gahrymanlaryna öwrülýärler. Suratkeşleriň gyzykly temalarynyň biri-de halkyň rewolýusion geçmişine degişli temalar bolup, bu ugurda-da uly ösüşler gazanylýar. Köp suratkeşler zenan keşplerine, portrete, peýzaža yüz tutupdyrlar. 1960-njy ýyllaryň sungatynda, käbir işlerde suratkeşler gündeki durmuşyň gymmatlyklaryny görkezmäge çalyşypdyrlar.

Sungatyň meselelerine täzeçe, has çuňňur çemeleşme bilen baglanyşykda täze taslamalaryň, reňkleriň gözlegleriň üstünde işlenilýär. Bular hem eserlere liriki, gahrymançalykly, romantiki hadysalary görkezmäge ýardam edýär. 1960-njy ýyllaryň türkmen sungatynyň esasy aýratynlygy işleriň umumylaşdyrylmagy-na, keşbine, reňk çözgüdiniň çugdamlygyna ymtylmakdyr, has dogrysý, türkmen sungatynda durmuşy şahyranalyk serişdeler bilen suratlandyrmaklyk aýratyn ähmiýete eýe bolýar (*79-njy surat*).



**79-njy surat. Türkmen eneleri – Watana.
Ý.Adamowa. 1967 ý.**

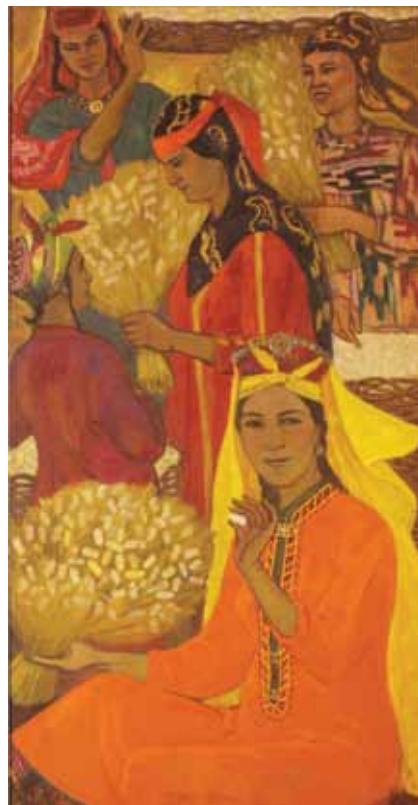
Bu “gazaply stiliň” häsiýetlerine ýakyn bolupdyr. Bu stiliň akymynda Y.Gyljowyň “Suwa tarap ýol” (1959) atly eseri şol döwrüň talabyna laýyk berjaý edilipdir. “Gazaply stil” özünüň gysga sözlüligi, çugdamlylygy, monumentallygy bilen geçen asyryň 40-50-nji ýyllarynyň durmuşyny suratlandyrypdyr.

Yzzat Gyljowyň “Suwa tarap ýol” diýen eserinde zähmet hakynda beýgel-dilen garayşy, kynçylygy ýeňip geçýän adamyň maksada okgunlygyny görmek bolýar. Adamyň uly şekillendirilmegi onuň tebigat bilen söweşini aňladýar. İşde durnukly mele-sary reňk sazlaşygynyň ýiti gapma-garşylygy ýok, olar käbir ýerlerde ölçügi gyzyl tonlar bilen janlandyrlyýär.

Eser gysga sözli, emma, labyzly, onuň göwrüminiň umumylaşdyrylyşy, reňkleriniň durnuklylygy, bularyň hemmesi gazaply stiliň alamatlarydyr. Emma, türkmen sungatynda gazaply stil uly bir ösüše eýe bolmaýar. Halk temasy çe-perçilik taýdan suratkeşleri halkyň durmuşyny, çeperçilik oýlanmasynyň aýratyn-lyklaryny öwrenmäge iterýär.

Şeýlelik bilen, halk döredijiligine gzyzkulanma artýar. Indi geçmişiň we taze döwrüň milli medeniýetiniň arasyndaky arabaglanyşygyny ýuze çykarmaga üns berilýär. Folklor bilen taze döwrüň çeperçilik däpleriniň baglanyşygy 1960-nji ýyllaryň türkmen şekillendirme sunatynyň esasy aýratynlygydyr. Halypa suratkeşler Ý.Annanurow, Ý.Adamowa, Y.Gyljow, A.Hajyýew, A.Kulyýew, N.Dowodow, N.Hojamuhamedow, G.Babikow, I.Mýagkow, N.Çerwýakow, W.Pawloskiý dagy sunatynyň taze ugurlaryny, äheňlerini öz başlaryndan geçirirsensoň, olaryň döredijilikleriniň umumylyklary mese-mälîm ýuze çykýar. Olaryň ählisiniň döredijiliginde realistik däplere eýermeklik, wakanyň mazmunyna bolan uly üns, taslamalaryň aýdyňlygyny, keşpleri janly häsiýetlendirmek mahsususdyr. İşleriň hemmesinde diýen ýaly durmuşy ähmiyetli temalar giňden açylyp görkezilýär. Ol işlerde şekilleriň durmuşa laýyk gelmegi, reňkleriň özbuluşly aýratynlygyny görmek bolýar (80-nji surat).

Suratkeşler öz eserlerinde döwürdeşleriniň ösdürilen keşplerini zähmet pursatynda ýa-da durmuşy ýagdaýda suratlandyrypdyrlar. Suratkeşler öz işlerinde asyl nusgadan ugur alyp-dyrlar hem-de umumylaşdarma ymtlypdyrlar. Olaryň ählisi öz döredijiliginde gahrymançylyk



80-nji surat. Pile ýygymy.
Ý.Annanurow. 1967 ý.

äheňli taryhy temalara yüz tutupdyrlar. Şeýle-de, “Adam-ýeriň hojaýyny” diýen ýaly mowzuklara orun berip, şahsyýetiň jemgyýet bilen bitewiligini görkezmäge çalyşypdyrlar.

Nakgaşçylyk sungatynda reňkleriň millilik ähmiýetini ýüze çykarmakda 1960-njy ýyllaryň suratkeşleriniň örän uly goşandy bardyr. Şekillendirish sungatynyň görnüşi bolan nakgaşçylygyň esasy häsiýetleriniň biri reňklerden ybaratdyr. Milli sungatymyzyň häsiýetini ýüze çykarmaga ýardam berýän zadam reňklerdir. Nakgaşçylyk sungatynyň taryhyň 1920-nji ýıldan häzirki günlere čenli yzarsak, onda biz nakgaşçylyk sungatynda milli haly we el senetlerimizdäki reňkleriň agdyklyk edýändigini göreris.

Reňkleriň täsiri we aýratynlyklary barada aýdylanda, reňkleriň adama ýakynlaşýan we daşlaşýan häsiýetlerini görmek bolýar. Adama täsirli reňkler: 1-nji gyzyl; 2-nji goňur; 3-nji ýaşyl; 4-nji gök; 5-nji ak reňklerdir. Şeýle yzygiderlikde beriliýän reňkler adama belli bir dereje-de täsiri ýetýär. Emma gök reňk bir meňzeş tekizlige düşelende uzaklaşýan duýgyny döredýär. Eger-de, iki sany inedördül tekizlikde gök we gyzyl reňkleri biri-birine ýakyn goýup görülende, olaryň birinjisi uzaklaşýan, ikinjisi ýakynlaşýan duýgyny emele getirýär.



81-nji surat. Suw dilegi. M.Mämmédow. 1967 ý.

Nakgaşçylyk sungatynnda suratkeşler reňkleri birnäçe toparlara şeýle sözler bilen bólýärler: “ýyly” we “sowuk”, “ýeňil” we “agyr”, “sessiz” we “sesli”, “öňe çykýan” we “daňlaşýan”. Şeýle-de, “ýumşak” we “gaty” diýen düşünjeler “sesli” we “sessiz” diýen sözleriň sinonimidir. Goňur, ýeňil ýagtylykdaky gyzyl, gyzyl-mämişi “sessiz” reňkler toplumyna degişli. Suratkeşleriň sözlüğinde “döwüksi” diýen adalga bar, oňa örän öçügsi reňkler degişlidir.

“Ýeňil” we “agyr” reňkler toplumyna, açyksy 1-njä; garamtyl 2-njisine degişlidir. Reňkleriň adamyň duýgularyna dürli görnüşlerde täsiri bar. Olar adamyň şähdi ni açyp, begenç duýgusyny oýaryp ýa-da gaýgy, gorky duýgularynyň döredip bilyärler. Reňkleriň käbir görnüşleri estetiki duýgulary, täze bir dünýägaraýşy emele getirýärler. Ýaşyl reňkden spektrde (älemgoşarda) gyzyla tarap baglaşyan reňklere “ýyly” reňkler diýilýär. Ýöne, gök reňkden “owadan” hasaplanýan reňke čenli sowuk hasaplanýar. Ýaşyl reňk kähälätta sowuk, kähälätta bolsa mylaýym hasaplanýar. “Sowuk” we “ýyly” reňkleriň aralygyna “owadan” hasaplanýan syýa reňk degişlidir. Mysal üçin, gök reňkiň sowuk hasaplanmagy: ol asmana, buza, suwa we şuňa meňzeş sowuk duýgy oýarýan tebigy alamatlara deňeşdirilýär. Gyzyl-mämişi reňkler gök-ýaşyla garanyňda ýyly energiýa berýär.

Umuman, ähli reňkler görüşilik duýgulary boýunça iki topara bölünýär. Birinji topara, ahromatik reňklere: gara, ak we çal reňkler degişlidir. Ikinji topara, hromatik reňklere: gyrmazy, mämişi, gök, ýaşyl, sary we beýleki reňkler degişlidirler. Eger-de, ak, gara we çal reňklere örän az mukdarda gyrmazy, gök we beýleki reňkler goşulaýan ýagdaýynda, olar eýýäm hromatik reňkler toplumyna girýär.

Ýokarda beýan edilişi ýaly nakgaşçylyk sungatynň reňkleriniň haly we el senetlerindäki reňklere ýakyndygyny belledik. Türkmen nakgaşlary öz eserlerinde ak, gara we çal reňkleri hem peýdalanýarlar. Ýöne, eserleriň köpüsünde ýyly öwüşgin agdyklyk edýär. Diýmek, türkmen nakgaşçylygynda hromatik topara ýykgyn edilýändigini aýdyň görmek bolýar. Muny, 1960-njy ýyllara čenli nakgaşçylyk sungatynň ussatlary – B.Nuralynyň “Bagşy çopanlaryň arasynda”, “Türkmen gyzynyň portreti”, “Pile ýygyny”, O.Mizgirýowanyň “Türkmen gyzjagazlary”, “Halyçlyk sungaty”, Ý.Daneşwaryň “El işiniň başynda”, Ý.Adamowanyň “Täze aýdym”, “Gülleýiş”, I.Çerinkonyň “Jigitler”, A.Hajyýewiň “Asyrlaryň arzuwy hasyl boldy”, “Bahar”, Y.Gylyjowyň “Fizikler”, “Läle” ýaly eserlerinde gyrmazy, sary we ýaşyl reňkler agdyklyk edýär.

1960-njy ýyllaryň ahyrynda “gazaply stiliň” güýjuni görkezmekde gyzyl reňkiň ähmiýeti beýgelýär. Muny belli nakgaşlar G.Begmyradowyň “Sözsüzleriň oýanmagy”, M.Mämmedowyň “Suw dilegi”, S.Babikowyň “Üzüm ýygyny” ýaly eserlerinde görmek bolýar.

Elbetde, häzirki güne čenli türkmen nakgaşlary hromatik, ýagny açyk reňkle re ýykgyn edýärler. Bu bolsa biziň milli mirasimyzyň aýrylmaz bölegi bolup, nakgaşçylyk sungatemyzy has-da baylaşdyrýar.

§42. 1970-1980-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynda žanrlaryň işlenilişi

1970-nji ýyllardan başlap türkmen nakşaçylygynda žanrlary çuňňur ösdürmeklige uly üns berilýär. Suratkeşler bu sungatyň portret, peýzaž, natýurmort, durmuşy, epiki žanrlarynda döredijilik synaglaryny başdan geçirýärler. Haly-pa ussatlaryň hataryna täze nesliň gelip goşulmagy milli nakşaçylyk sungatyň gerimini has-da giňeldýär. Özboluşly döredijilik bäsleşigine badalga berilýär. Belli nakşaşlar A.Amangeldiyewiň “Şahyryň çagyryşy” (1974-1980) we “Zergäriň portreti” (1970), N.Dowodowyň “Çary Täçmämmedowyň portreti” (1971), D.Bayramowyň “Ählisi geçmişde galdy” (1982), we “Bahar” (1973), M.Mämmedowyň “Gyzyň portreti” (1970) we “Toý” (1977), Y.Gyljowyň “Üljeли gyzjagaz Läle” (1975), Ş.Akmuhammedowyň “Rowaýatçy” (1979), “Kino aktýor H.Öwezgelenowyň portreti” (1973), Ý.Bayramowyň “Kerim Gurbanne-pesowyň portreti” (1987) we “Magtymguly” (1983), A.Hajyýewiň “Bir maşgala bolup” (1983), W.Artykowyň “Ugradyş” (1977) we “Dostluk duşuşygy” (1979), K.Oraznepesowyň “Şahyr hakda oýlanma” (1983), I.Iliniň “Pagtaçynyň portreti” (1971) we “Goturdepäniň nebitçisi” (1972), H.Annaçaryýewiň “Yaş dirizoryň portreti” (1976) atly eserleri sungat ussatlarynyň arasynda uly hormata eýe bolýar.

Nyýazmyrat Dowodow bu ýyllarda portret eserlerini döretmek bilen uly abraýa eýe bolýar. Ol “Türkmenistanyň halk artisti Ödenyýaz Nobatowyň portreti” (1971), “Garly bagşynyň portreti” (1971), “Palta bagsynyň portreti” (1977) we başga-da ençeme şahsyýetleriň keşplerini döredýär.



82-nji surat. Peýzaž. N.Dowodow. 1980 ý.



83-nji surat. Meniň Watany. N.Dowodow. 1986 ý.

1970-nji ýyllarda nakşaçylyk äleminde tanalyp başlan Çary Amangeldiýewiň döredijiliği özbuluşly aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Sungaty öwreniji Gurbanjemal Kuraýewa türkmen suratkeşleriniň köpüsiniň döredijiliginı öwrenýär. Ol: “Çary Amangeldiýewiň özbuluşly häsiýeti bar. Tolgundyryjy, ruhlandyryjy we açyklyk onuň her bir eserine mahsusdyr” diýip belleýär. Ç.Amangeldiýew“Türkmenistanyň ýaşuly ýazyjylary” (1973), “Bagşy Orazgeldi Ylýasowyň portreti” (1973), “Urşuň arasynda (Sahy Jepbarow)” (1978), “Çuwal bagşy ýolda” (1978) ýaly işleri döredip, täze bir çepeçilik ýoluny goýýar.

Bu ýyllarda suratkeş Durdy Baýramow özünü janypkeş portret žanrynyň ussady hökmünde özünü görkezýär. Onuň döreden dürli kärdäki şahsyétleriniň keşpleri sungatyň taryhynda aýratyn nusga bolup hyzmat edýär. D.Baýramowyň dürli kärdäki adamlary, ýagny “Suratkeş M.Daneşwar”(1987), “G.Begmyadow”(1988), “Halk suratkeşi Ý.Adamowa” (1989), sungaty öwrenijiler “Ý.Butorina” (1984), “G.Saurowa” (1987) we beýleki sungat we ylym işgärleri “Halk artisti H.Müllik” (1989), “Fotožurnalist A.Guseýnow” (1988), “Inžener gurluşykcý S.Orazmämmedadow” we başgalar nakşaşyň döredijiliginıň uly galereýasyny döredýärler.

1970-1980-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynyň äleminde ýaşuly wekille-riň sungat tejribesi ýaslarda uly hyjuw döredýär. Ý.Annanurowyň “Siren”(1971), G.Babikowyň “Täze oba” (1973) we “Miweler” (1985), N.Dowodowyň “Peýzaž” (1981) we “Meniň Watany” (1986), W.Pawloskiniň “Oba peýzažy” we “Gyz-

gyn çörek” (1989) atly eserleri türkmen sungatynyň taryhyna aýrylmaz nusga bolup girýär. Bu döwürlerde ýaňy bat alyp başlan ýaş suratkeşler J.Amandurdyýew, A.Muhammedow, T.Tugurow, Ş.Oradow, M.Kuliýew, G.Gurbanow, A.Myradaliýew, B.Gurbangeldiyew, A.Akyýew, Ç.Öwwäýew we başga-da ençeme sungata hyjuwlý ussatlar täze durmuş temalaryny we tehniki özboluşlygy döredýärler.

Suratkeş Nyýazmyrat Dowodowyň döredijiliginde esasy orny liriki peýzažlar eýeleýär. Onuň bu döwürdäki peýzažlaryna ”Meniň Watanyň” (1970), ”Täze oba” (1971) degişlidir. Peýzažlar bilen bir hatarda suratkeş portret eserlerini hem ýerine ýetiryär. ”Awtoportret” (1979) onuň şu döwürde ýazan belli eseridir.

Suratkeş G.E.Babikow natýurmort hem-de peýzaž eserleriň awtorydyr: ”Türkmen güýzi”, ”Gawun we üzüm”, ”Gyşky Köpetdag” (1980), ”Bagyr ertekisi” (1980). Onuň industrial peýzažlaryna ”Garabogazkol” (1971), ”Ozekerit” (1960), ”Täze Çeleken”, ”Çeleken nebiti” (1970) ýaly işleri degişlidir.

Natýurmort (jansyz tebigat) – sekillendirış sungatynyň görnüşi bolup suratkeşin gül dessesini, gök öňümleri, gap-gaçlary, jansyz guşlary we şuňa meňzeşleri tertipli düzüp suratlandyrmagyna aýdylýar. Sungatyň bu görnüşi ähli suratkeşle-riň döredijiliginde peýdalanylýar. Olaryň durmuşy, batal, portret, taryhy eserleriniň bölegi hökmünde natýurmort žanry hyzmat edýär. Ýöne, ömrüniň manysy we döredijiliginiň aglabı bölegini bu ugra bagyş eden türkmen suratkeşleri azdyr.

Halypa hem ussat suratkeşler bolan B.Nuraly, G.Babikowyň, Y.Gylyjowyň, Ý.Annanurowyň, Ý.Adamowanyň, S.Babikowyň, D.Baýramowyň, A.Almämmedowyň, Ş.Akmuhammedowyň we beýleki suratkeşleriň döredijili-ğinde natýurmort žanrlaryna bagışlanan eserler bar.

Natýurmort žanry käbir ugurlar boýunça döredilen eserleriň esasy açary ýa-da pikiriň kömekçi bölegi bolup durýar. Muňa türkmen ussatlarynyň eserleriň mysalynda görýäris. B.Nuralynyň ”Bagşy çopanlaryň arasynda” (1964) atly eserinde uly jamda ýerleşen çörekler we diňlejiniň öñündäki çäýnek hem käse wakanyň merkezi bolup, tomaşaçyny özüne çekýär. Ý.Adamowanyň ”Türkmen eneleri – Watana” (1967) atly eserinde milli öňümlerden düzülen natýurmort işin esasy jogaby hökmünde çykyş edýär. Eseriň esasy bölegini özünde jemleyän natýurmort Y.Gylyjowyň ”Üljeli gyzjagaz – Läle” (1975) atly işinde has täsirlidir. Şeýle işler I.Çerinkonyň ”Ertir mekdebe” (1958), M.Mämmedowyň ”Suw dilegi” (1967), D.Baýramowyň ”Bahar” (1973) we beýleki suratkeşleriň eserlerinde görmek bolýar. Aýratyn eser hökmünde Ý.Annanurowyň ”Bahar gülleri” (1962), ”Siren” (1971), S.Babikowyň ”Gyşa taýýarlyk” (1966), G.Babikowyň ”Miweler” (1985), D.Baýramowyň ”Bägülli natýurmort” we ”Gawunly natýurmort” (1995) ýaly döredilen işlerini belläp bolar.

§43. 1970-1980-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynda durmuş temasy

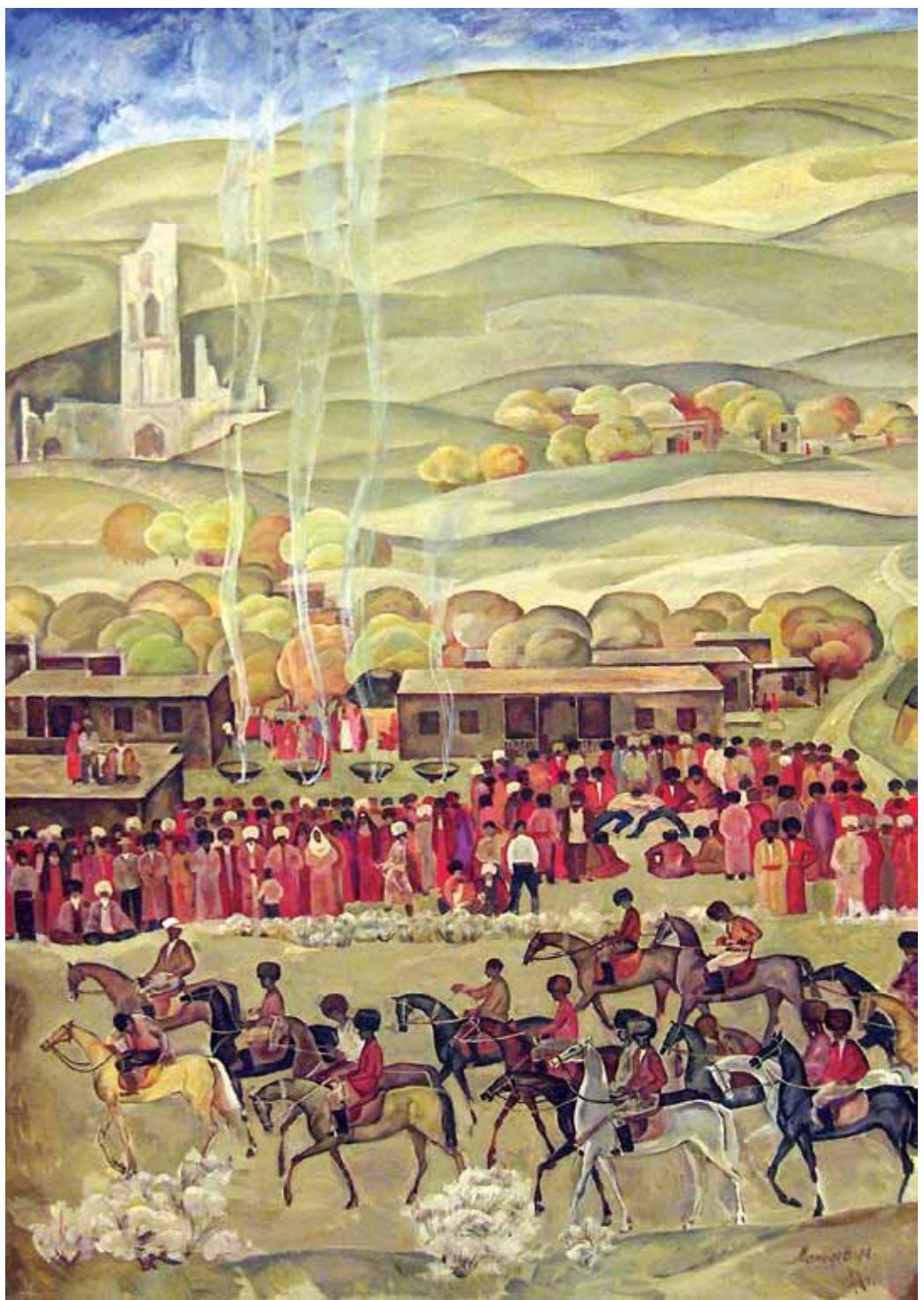
Durmuşyň gündelik durmuşdaky aýratyn wakalaryny suratlandyrmagyň talaplarynyň öne sürülmegi derwaýys hadysadır. Nakşaçylyk sungaty bolsa, bu hadysalary has-da janlandyrýan serişde hökmünde wakalaryň yüzünü açýar. 1970-1980-nji ýyllarda nakşaçylyk sungatynyň we onuň wekilleriniň gerimi giňeyär. Olaryň döreden sungat eserleri şol döwrüň ýaşaýış durmuşyny öwrenmek üçin esasy çeşme bolup durýar. Bu döwrüň ussat sungat işgärlерinden we olaryň sungatda yz galdyran eserlerinden: Y.Gylyjowyň “Fizikler” (1970), G.Begmyadowyň “Hasyl toýy” (1972), “41-nji ýylда agamyzy ugratdyk” (1975), “Meniň kakam” (1981), “Keyigokara” (1984), B.Owganowyň “Başlangyç” (1983), S.Babikowyň “Aprel gyzlar” (1970), “Hazardyň balykçylary” (1971), D.Baýramowyň “Türkmen halyçylary” (1971), Ý.Baýramowyň “Kolhozda ir säher bilen” (1970), J.Bekdurdyýewiň “Guýynyň ýanynda” (1970), “Täze ýol” (1972), K.Mirgalimowyň “Pagtaçylar” (1971), “Täze peýzaž” (1972), K.Oraznepesowyň “Oba welosipedçileri” (1971), Ç.Öwwäýewiň “Welosipedçiler” (1972) atly eserlerini mysal alyp bolar. Ol işler örän täsirli hem-de durmuşy hakykata baýdyr.

Suratkeşleriň uly nesliniň biri bolan A.Kulyýewiň “Ene bagty” (1961), “Nebitçiler” (1971), “Öz gahrymanlarymyzyň arasynda” (1974), “Yaşy ulular-yaşy kiçilere” (1975) we şuňa meňzeş işleri hem durmuşy temalara degişlidir.

Türkmen suratkeşi Mämmet Mämmedowyň eserleri milli sungatymyzyň baý hazynalaryna girdi. Onuň, “Toy” (1971) atly eseri örän ýokary ussatlyk bilen döredilen işdir. Suratkeşin döredijiliği barada ýörite (G.Saurowa) katalog taýýarlandy (84-nji surat).

Suratkeş Annadurdy Almammedowyň döredijiliği teatr suratkeşçiliginden başlanýar. Onuň kyrkdan gowrak işi dörlü häsiyetli sahna oýunlaryny bezeýär. Olnakşaçylygyň uly mowzukly işlerinden birnäçesini döredyär. Onuň milli äheňli ýazan işleriniň biri “Halyçylar” (1987) bolup, onda suratkeşin reňk dünýäsi örän baý. Suratkeş milli öňümlerimize sygynýan eserlerine reňkleri batyrgaý we ýerlikli goýýar. Eserdäki gözüni gamaşdýrýan reňkleriň “oýny” taslamanyň durkuny janlandyrýar. Gyz-gelinleriň iş başyndaky hereketleri reňk aýdyňlygy bilen görkezilýär hem-de türkmen obasy bilen tamamlanýar.

1970-1980-nji ýyllaryň türkmen şekillendirish sungatyna degişli işler Türkmenistan respublikasynyň döredilmeginiň 60 ýyllagy mynasybetli taýýarlanan serginiň katalogynda ýerleşdirilýär. Bulardan başga-da, sowet döwrüniň türkmen şekillendirish sungaty 1974-nji we 1984-nji ýyllarda neşir edilen albomlarda ýerleşdirilýär. 1980-nji ýyllaryň ahyrynda Türkmenistanyň Suratkeşler birleşiginiň döredilmeginiň 50 ýyllagy mynasybetli geçirilen serginiň katalogy döredilýär, onda türkmen suratkeşleriniň birnäçesiniň eserleri jemlenýär.



84-nji surat. Toý. M.Mämmédow. 1977 ý.

Bu döwürde respublikan sergilerine gatnaşyp, Türkmenistanyň sungatyny görkezýän nakgaşlar hem bar. Ýaş suratkeş Allaberdi Amangeldiýewiň “Bu-luçlaryň obasy” (1976) atly eseri ony şol döwrüň suratkeşleriniň hataryna goşdy.

Türkmen sungatynyň taryhyна nazar aýlasaň, belli bir sanawa giren suratkeşleriň halypalardan ybarat topary bar ýaly bolup görünýär. Sebäbi ýokarda getirilen belli senelerde çykarylan kataloglaryň ýa-da Türkmenistanyň sungaty diýlip neşir edilýän işlerde, şol bir eserleriň gaýtalanylп durmagy şeýle pikire iterýär. Sowetler döwrüniň türkmen nakgaşçylygy özüniň agyr, ýasama, teatrlaşdyrylan taslamasy bilen tapawutlanýar. Ol täze döwrüň ösüşlerinden daşda durýar. Bu bolsa şol bir suratkeşleriň sosrealizm akymyny ösdürmäge çalyşyp, köplenç, türkmen halkynyň taryhyна ýüzlenip, diňe kynçylyklary wasp etmekden lezzet alýarlar. Bu döwrüň talaplary häzirki zaman sungaty üçin ýerliksiz ýoldur.

Nakgaş B.Hojammaýewiň 1980-nji ýyllardaky döredijiliginde ýaňy-giňişlik we pelsepeçilik pikirleri oýanýar. Suratkeşin “Şahyr”, “Salgymlar”, “Ýatlama”, “Mejnun”, “Erkekler we aýallar” atly temalara bagyşlanan işlerinde, onuň ussatlyk ukybyny, köne sudur ýatlama çalymdaş taslama akymyny görýäris. Elbetde, bu işlerde hem sosializmiň erkbermez howasy anyk duýulýar. Ýone, suratkeşin türkmen taryhyна we milli keşplerine meýil bermek häsiýetleri, onda watançylyk duýgusynyň ir dörändigini görkezýär.



85-nji surat.
Üljeli gyzjagaz. Läle.
Y.Gulyjow. 1975 ý.

Durmuş temasy türkmen suratkeşleriniň köpüsiniň döredijiliginde öz ornuny eýeleýär. Ýöne, suratkeş K.Oraznepesowyň döredijiliginde ol milli folklor ähmiýetli beýanyny tapýar. “Kakajan Oraznepesowyň sungaty türkmen güneşiniň, milli durmuş ukladynyň we ýasaýsynyň gudratly güýjüne eýlendi. Hudožnigiň polotnosyna syn eden wagtyňda, onda şekillendirilen zatlary syzyp başlaýarsyň. Barmaklaryň ýöreneniňde elde dokalan horjunyňky ýaly büdür-südürüligi, ýüpek keşdeleriň ýagjymak näzikligini syzýarsyň” diýip, sungaty öwreniji I.Kistowiç ýazýar. Köp ugurly žanrlarda işleyän suratkeşin durmuş temasyna bagışlanan “Demirçiler”, “Gelin kürtesi”, “Küýzegärler”, “Agaç ussasy”, “Halyçylar”, “Keşdeciler”, “Deri eýleýjiler”, “Keçe bişirýänler” (1985), “Türkmen bazary” (1988) atly eserleri hem türkmeniň hojalygyna, türkmen durmuşyna bagışlanan eserlerdir (*86-njy surat*).



86-njy surat. Türkmenler. K.Oraznepesow. 1985 ý.

§44. 1960-1970-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty

Şäher gurluşygynda heýkeltaraşlyk sungatynyň ornunu artdyrmak häsiýetleri geçen asyryň 60-njy ýyllarynda örboýuna galýar. Heýkeltaraş ussatlaryň döreden döwrebap eserleri we döredijilik gözlegleri täzeče we gyzgalanyaň alnyp barylýar. Heýkeltaraşlar W.Popowyň “Magtymgulynyň ýadygärligi” (1967), A.Abramowyň “Ýaş hirurg” (1967), J.Jumadurdyýewiň “Üzüm ýygymy” we “Zähmet-parahatçylyk” (1974), S.Artykmämmmedowyň “Ýaş dutarçy” (1964),

“Aýdymçy” (1966), “Dutarçy” (1976) atly eserleri döreýär we belli bir derejede öz döwrünüň ýoluny kesgitlemäge mümkinçilik berýär (*87-nji surat*).

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda we 1960-njy ýyllaryň başynda Aşgabatda heýkeltaraşlar W.P.Çudinow bilen A.T.Şetinin döredijilikli işläp başlaýarlar. Heýkeltaraş W.P.Çudinow çeperçilik mekdebinde mugallymçylyk kärini alyp barýar. Onuň “Ene” (1958) atly heýkel eseri ähmiýetli bolup, bu ugurda çeperçilik döredijilige goşant goşýar. Ussat heýkeltaraş A.T.Şetininiň “Arzuwlar” (1961), “Küýzeli türkmen gyz” (1961), “Magtymgulyň portreti” (1962), “Dynç alyş” (1962), “Halyçylar” (1975), “Gürründeşlik” (1976) atly eserleri-de halka hödürlenip şekillendirish sungatynyň gerimini artdyrmaga we ýaş heýkeltaraşlara ýörelge almaga itergi berýär.

60-njy ýyllarda ähli ugurlarda bolşy ýaly, türkmen heýkeltaraşlyk sungatyn da hem ösus döwri bolup geçýär. Heýkeltaraşlyk sungatynyň galkynmagyna 1961-1963-nji ýyllarda Şota Rustaweli adyndaky Türkmen döwlet çeperçilik uçılışesiniň heýkeltaraşlyk bölümünü açylmagy hem itergi berýär.

1960-njy ýyllarda Moskwanyň, Leningradıň (häzirki Sankt-Peterburgıň), Daşkendiň ýokary okuw mekdeplerini tamamlap gelen ýaş heýkeltaraşlar ýurduň döredijilik durmuşyna işjeň gatnaşyp, milli mekdebiň döremegine getiryär. Hyjuwly ýaş heýkeltaraşlar G. Ýarmämmedow, B. Esengeldiyew, M.Seyitmyradow, T. Çaryyew, N. Ataýew we beýlekiler 70-nji ýyllarda türkmen sungatyna “Talyp”, “Ýaş gurluşykçy”, “Gyz keşbi” ýaly portret eserlerini hödürlediler. Olaryň ýlhamy belli bir derejede bu ugurda ukyp-başarnyk bäsleşikleriniň ýuze çymagyna getiryär. Müdimi ýaşlyk we söýgi temasy ähli başlangyçlaryň özenini düzüp, täze ýol, täze gözlegler zehin baylygyny açyp görkezmäge mümkinçilik berýär.

Bu döwürde özünüň yhlasy bilen adygan zehinli heýkeltaraş Juma Jumadurdyýew “Täze durmuşa” (1970), “Dramaturg Garaja Burunow” (1970), “Mukam” (1972), “Nesimi” (1972), “Maşgala” (1974), “Üzüm ýygymy” (1974), ýaly eserleri özünüň ruhy dünýäsiniň baýlygy, çeperçilik dili we özüne çekijiligi bilen tapawutlanýar.

Heýkeltaraş Seýitguly Artykmämmedow täsirli döredijilik işleri bilen tanalýar. Onuň “Ýaş dutarçy” (1964), “Aýdymçy” (1966), “Garagumy boýun egdirijiler” (1972), “Hywaly ýaşuly” (1976), “Dutarçy” (1976) atly täzeçil taslamalary umumy monumental häsiýetli mazmuna eýe bolup öňe çykýar.

Heýkeltaraş Gylyçmyrat Ýarmämmedow 60-njy ýyllara mahsus bolan mazmuny we göwrümi umumylaşdyrmak häsiýetlerine eýerip, özünüň “Külal” (1965), “Ene” (1968) ýaly eserlerinde şahyranalyk duýgularyny beýan etmegi başarıyar.



87-nji surat. Dutarçy.
S.Artykmämmedow.
1976 ý.

1960-1970-nji ýyllarda türkmen monumental heýkeltaraşlyk sungatyna Mommy Seyitmyadow hem uly goşant goşupdyr. Onuň “Tüýdükçi Baky Maşa-kowyň keşbi”(1974) atly eserinde özboluşly täsirli häsiyetler aýdyň görkezilýär.

Milli we öz döwürdeşleriniň keşbini döretmekde heýkeltaraş Babasary Annamyadowyň “Tolkunlaryň üstünden ylgap barýanlar” (1973), “Döredijiniň keşbi” (1974), “Habar” (1974), “Çagyryş” (1976) ýaly eserlerinde täze pikirler orta atylýar (*88-nji surat*).



88-nji surat. Tolkunlaryň üstünden ylgap barýanlar. B.Annamyadow. 1973 ý.

jilik simpoziumy geçirilýär we oňa 11 heýkeltaraşlar gatnaşýar. Olaryň arasynda Moskwadan, Frunzeden (hazırkı Bişkek), Krasnodardan, Ufadan, Daşkentden wekiller bar. Şundan iki ýyl soňra “Aşgabat 1990” ady bilen heýkeltaraşlyk sun-gaty boýunça Halkara döredijilik simpoziumy geçirilýär. Oňa ýerli heýkeltaraşlar dan başga-da Wengriýadan, Moskwadan, Leningraddan gelen heýkeltaraşlar gat-naşýar. Her simpoziumyň işlän möhleti 2 aýa golaý dowam edýär. Elbetde şeýle gysga wagtda heýkel barada, aýratyn hem, uly göwrümlü işi ýerine ýetirmek örän kyndyr. Aşgabat şäheriniň merkezinde döredilen heýkeller seýilgähi tötänden dörän seýilgäh däldir, olar şol geçirilen döredijilik forumlaryň işiniň netjesidir. Seýilgähe hiç bir at berilmeli, oňa bir at dakaýmagam aňsat däl. Şeýle hem bolsa, trawertinadan, mermerden, hek daşyndan ýerine ýetirilen hem-de daşdan edilen işler adama ruhy taýdan ýakynlygy kesgitledi. Heýkelleriň emosional öwüşgini dürli bolup, özleriniň şahsy aýratynlygy, aýry-aýry häsiyetleri bilen özüne çekýär. Olar, hamala, ynsan aragatnaşygynyň teşneligini gandyrmaga çagyryan ýaly hem-de adamlara ylham paýlaýan ýaly görünýär.

Hazırkı zamanda heýkelleriň täsirliliği olaryň dürli göwrümleriniň bolma-gyndadır. Biziň köçelerimiziň, seýilgählerimiziň, meýdançalarymyziň çeperçilik taýdan gelşikli bolmagy üçin, heýkeltaraşlar iň oňat usullary gözläp, daş-töwere-giň keşbini has gözelleşdirýärler.

Durmuş we medeni hakykaty düýpli özgerdýän hadysalaryň bolup geçýän hazırkı wagtynda, bezegli heýkel ýadygärligiň üstünlige eýe boljakdygy adaty we

Heýkeltaraş Magtymguly Nurymow milli ýörelgelerden ugur alyp, ol “Sazanda” (1976), “Dutarly gyz” (1977) atly çeper taslama eserlerinde täzece gözlegleri amala aşyrýar.

1970-nji ýyllarda türkmen heýkeltaraşlyk ulgamynda dürli ugurly akymlar döreýär. Ýyl-ýyldan türkmen heýkeltaraşlary diňe bir döwlet derejesinde däl-de, eýsem, daşary ýurt-laryň sergilerine gatnaşýarlar. Sergilere gat-naşmak türkmen heýkeltaraşlyk sungatynyň täze görnüşlerini we žanrlaryny yüze çykarýar.

1988-nji ýylda Aşgabatda ilkinji gezek heýkeltaraşylyk boýunça Bütinsoýuz döredijilik simpoziumy geçirilýär we oňa 11 heýkeltaraşlar gatnaşýar. Olaryň arasynda

kanunalaýykdyr. Jemgyýetçilik we raýatlyk babatda öz ähmiýetine düşünmekli-
giň şeýle ýokary galmagy, her bir suratlandyrylýan hadysanyň ähmiýetiniň ählu-
mumylyk derejesine galdyrylmagy zerurlykdyr. Döwrüň wajyp duýgusyny bolsa
“iri görkezmede” berip bolar. Häzirki wagtda durmuş ýagdaýlarynyň beýan ediliş
derejesi we beýan etmegiň sazlaşkylý serişdeleriniň talaby ýokarlandy. Heýkeltar-
aşlar döredilýän keşplerde özlerini gyzyklandyrýan durmuş hadysasynyň many-
synyň esasyny açyp görkezmäge çalyşyalar.

Heýkelli seýilgähler köp temalaryň esaslary (modifikasiýasy) “Adam we te-
bigat”, “Adam we Älem” hasaplanýar. Bu tema toplumlardaky ähli heýkelleriň
içinden eriş-argac bolup geçýär.

Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungatynda özüne çekýän temalaryň ýene-
de biri, Beýik Watançylyk urşunyň gahrymanlaryna bagışlanan monumentlerdir.
Bu tema biziň türkmen heýkeltaraşlarymyzyň köpüsini özüne çekdi. Ýurdumyzyň
ähli welaýatlarynda we etrap merkezlerinde ýörite monumentler goýuldy. Şeýle-
de döwrüň syýasy we görnükli wekilleriniň heýkellerini döretmekde-de köp işler
amala aşyryldy.

§45. 1970-1980-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty

Taryhy şahsyyetleri we wakalary janlandyrmakda heýkeltaraşlyk sungatynyň
ähmiýeti uludyr. Baryp müňlerçe ýyla uzap gidýän taryhy bolan bu hünär ata-
babalarymyz tarapyndan ykrar edilen dürli-dürli pikirleri özünde jemläpdir. As-
lynda, düýbi tutulan klassykanyň parfýan äheňleriniň milli sungatymyzyň esas-
larynda ýaşamagy ýone ýerden däl. Sebäbi milli aňyýet goý näçe wagt geçse-de,
tebигy hadysa hökmünde ýene-de täzeden dikelýär we galkynýar. Orta asyrlarda
türkmen çeperçilik mekdebiň ýörgünlü ýoluny yhlas bilen düşündirilýär. Hakyky
şekiller diňe bezeg hökmünde ulanylýar. Türkmenistana soweit häkimiýetiniň ge-
tiřen heýkeltaraşlyk senedi bir görmäge täze ýaly hem bolsa, Nusaý heýkellerini
ýatlanynda, bu sungatyň biziň hem mirasymyz bolandyggyna göz yetirse bolýar.

Biziň gözden geçirýän döwürlerimiz hyjuwly we gaýratly heýkeltaraşlar
G.Ýarmammedowyň “Birinji türkmen arhitektory M.Atsyz” (1983) we “Ýunus
Emre” (1988), M.Seýtmyradowyň “Baýram han” (1985), B.Annamyradowyň
“Zelili” (1984), S.Hudaýberdiýewiň “Çagyryş” (1973), J.Jumadurdyýewiň “Ne-
simi” (1972) atly eserleri milli mirasymyza we taryhymyza bolan uly söýginiň
alamaty hökmünde öňe saýlanýar (89, 90-njy suratlar).

1989-njy ýylyň güýzünde Aşgabatda sebit boýunça Orta Aziýanyň we Gaza-
gystanyň heýkeltaraşlarynyň 2-nji sergisi geçirilýär. Türkmenistanyň, Özbegistanyň,
Gyrgyzstanyň we Gazagystanyň heýkeltaraşçyligý bu ýerde tutuş we bütewi bir ha-
dysa hökmünde çykyş etdi. Şol bütewiligiň esasynda heýkeltaraşlaryň taryhy waka-

lara we şahsyétlere ýokary üns bermekleri, milli häsiýetiň aýratynlyklarynyň, ruhy baylyklaryň we halkyň estetiki garaýşlaryna aýratyn üns berilýändigi bellenildi.

1989-njy ýylda Aşgabatda, Moskwada we Polşada baş sany türkmen heý-keltaraşlarynyň G.Ýarmammedowyň, B.Annamyradowyň, M.Seýitmyradowyň, N.Atáýewiň, B.Esengeldiýewiň toparlaýyn sergisi gurnaldy. Oňa gatnaşyjylaryň ýeke-täk döredijilikli topary döreýär. Bu sergini 1991-nji ýylda geçirilen toparlaýyn serginiň ekspozisiýalary bilen deňeşdirilende, hakykata çemeleşmegiň has çylşryymlaşandygyny, olaryň sungatynyň, diliniň has talap edijilikli, çylşryymlaşyp, üýtgändigini görmek bolýar. Nyşanyň döremegine, ýasaýşyň aýratyn bir hadysasynda umumylygy görmäge çalyşmaklaryna we olara estetik taýdan düşünmäge mümkünçilik berýär. Yaş nesliň işleriniň sergisini guramak tomaşaçylara-da, heýkeltaraşlara-da peýdaly boldy (91–93-nji suratlar).



89-nji surat. Türkmen ýaşulusy.
G.Ýarmammedow. 1978 ý.



90-nji surat. Parahatçylyk, zähmet,
bilim. J.Jumadurdy. 1986 ý.



91-nji surat. Ýunus Emre.
G. Ýärmammedow. 1988 ý.



92-nji surat. Gyzyň portreti.
M.Ýüzbaew. 1969 ý.



93-nji surat. Kinorežisser
A.Garlyew. S.Babaýew. 1990 ý.

Heýkeltaraşlaryň kiçi göwrümlı eserleriniň, erkin döredijilik gözlegleriniň mazmuny we taslamalary baýlaşýar. G.Ýarmämmedowyň “Türkmeniň portreti”, “Turanylý” (1980), “Tüýdükci” (1988) atly eserleri täze we özboluşly çeperçilik dilini emele getirýär. S.Artykmämmedowyň “Simfoniýa” (1975) (94-nji surat) we “Pagtaly çaga” (1978), M.Nurymowyň “Sazanda” (1977), “Dutarly gyz” (1977) atly eserleri hem täze temalara öwüşgin berýär. Heýkeltaraş B.Esengeldiýewiň “Weteranlaryň duşuşygy” (1975) atly pelsepewi eseri aýratyn içki duýgulary gaplap alýar. M.Seýitmyradowyň “Mukamyň döreýşi” (1982), N.Atáýewiň “Gurluşykçylar” we “Arzuw” (1982), J.Jumadurdyýewiň “Täze durmuşa” (1970), “Maşgala” (1974), “Sazanda bagyşlanýar” (1985), “Tumar”, “Parahatçylyk, zähmet, bilim” (1986) atly eserleri özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. M.Ýüzbaşewiň “Oýanmak” (1982), W.Jumaýewiň “Pataçylar”, “Magtymguly” (1985), A.Garayewiň “Asyr” (1982), S.Hudaýberdiýewiň “Gelin” (1980) atly eserleri hem edil ýokardaky ussatlara mahsus, döwrebap pikirle-ri orta atýarlar.

Bu döwrüň heýkeltaraşlarynyň kiçi göwrümlı gözlegleri täze dili we özboluşly göwrümi tapmak aladalaryna ýugrulýar. Heýkeltaraşlaryň hatarynyň artmagy bu sungatyň geriminiň giňemegine, türkmen şekillendirish sungatynyň baýlaşmagyna getirýär.



94-nji surat. Simfoniýa.
S.Artykmämmedow. 1975 ý.

§46. 1960-1980-nji ýyllaryň binagärligi

Türkmenistanyň sungat işgärleri 1960-1980-nji ýyllarda binagärlilik gurluşygynda ýasaýyş jaýlaryny we medeni maksatly desgalary, senagat kärhanelary, şäheriň etrapçalara bölünmegini nazara almak bilen uly işleri geçirmegi meýilleşdirýär. Netijede sungat işgärleriniň güýji bilen 1960-njy ýyllarda Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlara bagyşlanan monumental ýadygärlilikleri ähli welaýatlaryň merkezlerinde gurmaklyga girişilýär. Şeýle ýadygärlilikler etrap merkezlerinde we käbir obalarda-da binagärlilik desgalary bilen sazlaşdyrylyp gurulýar. Paýtagtda 1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda Watan üçin söweşlerde gurban bolan türkmenistanlylary hatyralap, ägirt uly ýadygärlilikler toplumy gurulýar. Bu monument Aşgabatda, 1970-nji ýylда Beýik Ýeňsiň 25 ýyllygy mynasybetli gurulýar. Onuň binagärleri F.Bagirowyň, A.Gurbanlyýewiň we heýkeltaraş J.Jumadurdynyň taslamalary esasynda döredilýär.



95-nji surat.

Baýram han. M.Seyitmyadow.
1990 ý.

Monument dört sany wertikal beýgeldilen (24 metr) gönüburçly sütünden ybarat bolup, ýokary galdygyça, ol inçelýär. Minaranyň sütünleriniň yüzü tekiz gyzyl daşdan edilip, ol sütünleriň merkezinde baky ölçmeyän ot yanýar. Onuň demirgazyk tarapynda aýratyn çepeçilik taslama ýerine ýetirilipdir. Keseligue uza-dylyp gurlan daş diwaryň yüzündäki barelyefiň öñünde özuniň gahryman ogullaryna gujak açýan enäniň heýkeli dikeldilýär. Enä baş egýän gahryman ogluň keşbi bolsa, bu ýadygärligiň mazmunyny has-da artdyrýär.

1967-nji ýylda Aşgabadyň häzirki Magtymguly şaýolunyň ugurunda XVIII asyryň görnükli akyldary Magtymguly Pyraga bagışlanan memorial top-lumy açylýar. Onuň heýkeli şu gunki günde-de özuniň çepeç gymmatlyggyny ýitirmeyär. Ýurdumyzda her ýylyň 18-nji mayýnda dabaraly bellenýän Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň günlerinde bu ýadygärlige gül goýulýar we edebiyat agşamy geçirilýär.

Bu döwürde Aşgabat şäheriniň baş binagärleri Ý.Trautman (1954-1961-nji ýyllar) we A.Ahmedow (1961-nji ýyldan) paýtagtyň gurluşygyna ýolbaşçylyk

edýärler. Paýtagtyň binagärlilik keşbini ösdürmegiň meýilnamasyny Leningradıň (házırkı Sankt-Peterburgıň) Giprogor institutynyň arhitektorlar topary tarapyn-dan (L.Puterman, A.Gurbanlyýew, B.Kutumow, inženerler K.Kowallı, I.Lomonosowa, R.Koganer) işlenip düzülýär. 1971-nji ýylda tassyklanan baş meýilnamany şäheriň administratiw, syýasy we medeni merkezini takmynan ozalky ýerinde saklamak bilen şäheri düzýän we gelişigine getirýän ýagdaýlara laýyk getirilip şäheri sazlaşykly ösdürmek göz öňünde tutulýär.

1960-1970-nji ýyllaryň içinde respublikanyň hökümet jaýlary şäheriň merkezinde jemlenýär. Türkmenistanyň Kommunistik partiýasynyň Merkezi Komitetiniň, Ministrler Sowetiniň, Döwlet meýilnamalaşdyryşyň, Bankyň jaýlary, Garagumgurluşygyň administratiw jaýlary, respublikan kitaphana, TSSR Ylymlar akademiyasynyň we härzirki Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň jaýlary, teatrlar we kinoteatrlar gurlup ulanylma berilýär. Bu jemgyyetçilik jaýlarynyň binagärlilik gurluşy Sowet Türkmenistanyň binagärliginiň ösüşiň iki döwrüni we iki ugruny hem görkezýär.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiyasynyň institutlarynyň jaýlarynyň arasyndaky tämiz, gök ösümlikli howlujygy akademiyanyň baş jaýyna tarap esasy girelgeden arka aýyrýar. Akademiki toplumyň (binagärler L.Patinow, Ý. Bilinskiý, A.Boçarow) dürli häsiýetdäki jaýlarynyň arasynda Ylymlar akademiyasynyň Prezidiumynyň portikli jaýy Daşkendiň taslama instituty tarapyndan düzülen, ýerli binagärlilik mekdebine mahsus bolmadyk we başga ýerden getirilip oturduylan ýaly görünýär. Şonuň ýaly Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiň giň portikli baş binasy hem juda ýonekeý keşpde gurlupdyr (1955-1960-nji ýyllar, binagär G.Aleksandrowiç).

1970-nji ýylda iki sany uly jemgyyetçilik jaýynyň – Garagumgurluşy (härzirki sowda merkezi) we Respublikan kitaphananyň (härzirki çağalar kitaphanasy) jaýynyň peýda bolmagy bilen bu meýdança gelşikli giň topluma eýe bolýar.

Türkmenistandynda 1960-njy ýyllaryň ahyrlarynda we 1970-nji ýyllaryň başlarynda binagärligi ösdürmek hil taýdan edilen üzül-kesil böküş bu barada giň ýollary we täze döredijilik mümkinçiliklerini açýar.

Bu döwürlerde gurlup ilata hödürleren ýasaýyş jaýlary, jemgyyetçilik desgalary we beýleki medeni maksatly gurluşyklar özünüň ýonekeýligi bilen tapawutlanýar. Jaýlaryň käbirlerinde milli häsiýetleri bermek maksady bilen girizilen çeper bezegler (Ministrler Sowetiniň jaýy) türkmen halkynyň mirasyna laýyk hem gelmeýär. Elbetde, olar öz döwrüniň gurluşy serişdeleriniň gerimine we syýasy düşünjesine, ýerli howa şartlerine görä berk hem laýyk hasaplanypdyr.

Biziň ata-babalarymyzyň orta asyrlarda döreden binagärlilik gurluşyklarynyň mirasyndan tapawutlylykda sowe häkimliği döwrüniň binagärlilik mekdebiniň ýadygärligini härzirki günde deňeşdirmek arkaly öwrenmek sungatyň taryhy üçin derwaýysydr.

§47. 1960-1980-nji ýyllaryň grafika sungaty

Grafika sungatynyň kämilleşmeginde we türkmen grafikasynda kitap bezegiň ähmiyetine üns berilmeginde bu döwür özünüň mynasyp ornuny eýeleýär. Geçirilýän respublikan we şahsy sergilerde suratkeşleriň aýry-aýry döreden eserlerine ähmiyet berilmegi, bu ugruň ösmegine itergi berýär. Tanymal grafikaçylaryň eserlerini sungat äleminde, öz döwründe çap edilýän kataloglarda görkezmek mynasyp hasaplanýar. Şeýle işleriň hatarynda suratkeşler P.Znamenşikowyň “Traktorçylaryň çöregi”(1967), Y. Gylyjowyň türkmen halk ertekilerine we A.Kekilowyň “Söýgi” poemasyna taýýarlan suratlaryny mysal getirmek bolar.

1960-1970-nji ýyllarda türkmen grafikasynyň ähli görnüşleriniň we žanrlarynyň güýcli ösen döwri hasaplanýar. Bu döwürde onuň stanok görnüşi, plakat, kitap illýustrasiýasy ýokary derejä ýetýär. Bu ýyllarda stanok grafikasy dürlü döredijilik nesliniň (uly nesil suratkeşler – A.Geldiýew, P.Znamenşikow, Ý.Nowikow, E.Seropýan, A.Ułanowski; orta nesil suratkeşler A.Kinýakin, A.Atakgaýew, Y.Plaksin, B.Lallykow, Z.Soltanmyradow, A.Hudaýberdiýew, G.Gurbanow) eserleri bilen öne çykýar.

Suratkeş P.K.Parsalis Aşgabat şäheriniň esasy suratkeşi wezipesinde işlemek bilen bu döwürlerde Aşgabat şäheriniň gerbiniň, respublikanyň çempionlarynyň döše dakylýan medalynyň, “Mollanepesiň – 150 ýylliygy”, “TSSR 40 ýyl” atly ýubileý nyşşanlarynyň awtory hökmünde grafikaçy suratkeşleriň arasynda abraýa eýe bolýar. Ol ýubileý, teatr we syýasy plakat eserleriniň ençemesini döredýär. Onuň kitap bezeg işleriniň arasynda “Türkmen halk sazlarynyň ýyglyndysy” atly eseri ähmiyetli işleriň biridir.

Grafika sungatynyň ösüşine şeýle-de Türkmenistanyň önde baryjy nakşaşlary – Çary we Aman Amangeldiýewler, G.Begmyradow, M.Mämmedow dagylar öz saldamly goşantlaryny goşýarlar. Suratkeş M.Mämmedowyň täsirli grafika eserleriniň arasyndan “Gastrolda”, “Gürrün” (1964) we beýleki işlerini görkezmek ýerliklidir. G.Begmyradowyň “Kolhozyň ilkinji traktorlary” (1969) atly grafika eseri öz döwrüniň içki häsiýetlerini açyp berýär.

Türkmen grafikasynyň önde baryjy wekilleriniň biri P.Znamenşikowdyr. Ol plakatlary, kitap illýustrasiýalary döredip, ak-gara we reňkli linograwýuralary we monotipiýalary döretmekde öz ussatlygyny açyp görkezýär. P.Znamenşikowyň eserleri, A.Geldiýewiň, W.Owçinnikowyň, Ý.Nowikowyň linograwýu-



96-njy surat. Pagtaçynyň portretti.
P.Znamenşikow. 1965 ý.

ralary bilen bir hatarda, 1960-1970-nji ýyllarda Watanymyzyň zähmetkeş ilaty-nyň durmuş ensiklopediyasyna öwrüldiler (*96-njy surat*).

Türkmenistanyň öňdebarýy nakgaşy we grafigi Ç.Amangeldiýewiň dörediji-liginde hem grawýuranyň joşgunly beýanlaryny aýdyň görmek bolýar. Onuň söy-gülü tehnikasy – ofortdyr (basma usulynda alynýan surat). Ol halk sazandalarydyr bagşylaryny liriki portretleriniň, Türkmenistanyň ähli künjeklerini dünýäniň bir bölegi hökmünde öne çykarýan “Çägelikleriň gyzy” atly eserleriň awtorydyr.

1970-nji ýylyň birinji ýarymynda A.Kinýakin we A.Atakgaýew ýaly grafikler döredijilik ummanyna goşulýarlar. Sankt - Peterburgda we Moskwada bilim alan bu suratkeşler hem zähmetkeş Türkmenistana degişli temada grafika işlerini ýe-rine yetirýärler. A.Kinýakiniň belli ofortlaryna: “Harmanda” (1971), “Arakesme” (1971), “Pagta ýygymy” (1971), “Watan goragynda”, “Serhetde” (1972), “Gö-zel” (1973) atly eserleri degişlidir. Hajy Atakgaýewiň stanok grafikasyna “Gün”, “Ýeňiš” (1967), “Enäniň portredi” (1968), “Garagum kanaly” (1977), “Köne dur-muš” (1978), “Awtoportret” (1978), kolhoz (jemgyýetçilik hojalyggy) durmuşuna bagyşlanan linograwýuralar: “Harmanda”, “Aşyk-magşuklar”, “Suwaryş”, “Täze ýer”, “Säher”(1974) ýaly işler toplumy degişlidir. Bu ýyllarda litografiýa tehnika-synda işleyän suratkeş monumentalist G.Akaýew hem täsin işleri bilen öne çykyar.

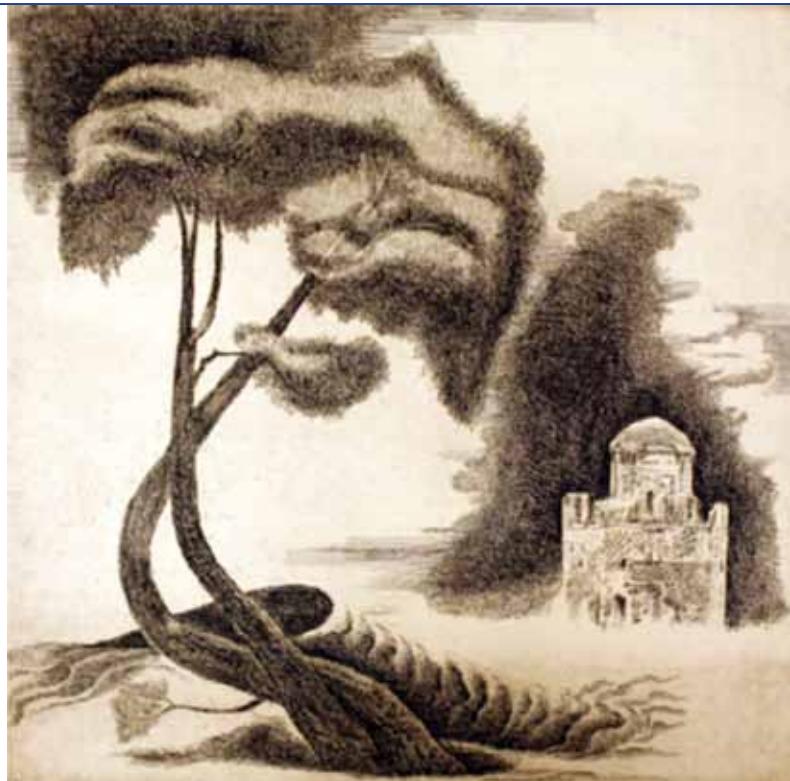
1970-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda I.Plaksiniň, Z.Soltanmyradowyň, A.Hudaý-berdiýewiň, G.Gurbanowyň birnäçe gyzykly grafika işleri döreýär. G.Gurbanowyň işleriniň temalary oba durmuşyna, esasan hem, suratkeşin öz çagalyk döwrüne, çä-ganyň we enäniň, adamyň we tebigatyň birligine bagyşlanypdyr. Suratkeş, gyrgyz ýazyjysy Ç.Aýtmatówyň eserlerine yüz tutup “Aýtmatówy okamak bilen” diýen stanok litografiýa seriýasyny döredýär.

Akwarel işleniş usulynda ussat suratkeş I.Ilýin üstünlikli işleyär. 1960-nji ýyl-larda türkmen plakat eserleri I.Nowikowyň, P.Znamenşikowyň, P.Parsalisiň, A.Çür-libayewiň, 1970-nji ýyllarda B.Belakonyň, P.Kadyrowyň, E.Muhammedowyň, E.Seropýanyň döredijiliginde ýokary ösüše eýe bolýarlar. P.Kadyrowyň “Suw bu dur-musdyr” diýen plakaty örän aýdyň çözülip, onuň açık mawy ýerliginde kätmen su-ratlandyrylyar. Kätmeniň ağaç sapynda ýaşajyk gök otlaryň ösüp duruşy görkezilipdir.

Ençeme suratçalar satiriki plakatlary işleyärler. N.Berdíýew, A.Ödäýew, R.Işangulyýew we beýleki grafik-satiraçylaryň işleri “Tokmak” satira žurnalynyň sahypalaryny bezäpdırırlar. Kitap bezeginiň suratlaryny suratkeşler W.Kogdin bilen A.Salin ýerine yetiripdirler.

Ussat suratkeş W.Kogdin halk döredijiliği bolan dessanlar, eposlar, ertekiler bilen tanyşyp, olary doly öwrenip, şekillendirış sungatynyň kitap bezeginde tary-hy şahsyyetleriň keşbini döredýär. Suratkeş 1961-nji ýylда “Nejep oglan” dessanya bagyşlanan bezeg işlerini ýerine yetirýär. “Nejep oglan” dessanynda saz sungaty bilen birlikde Nejebiň we Mylaýymyň söýgi wakalary, gahrymanlaryň maksat-myratlaryna ýetişi baradaky taryhy beýan edilýär.

Suratkeşin “Nejep oglan” atly kitabynyň taslamasynyň merkezinde ýedi ýaşly Nejebiň we onuň atalygy bolan Elbent bagşynyň keşbi şekillendirilýär. Işin esasy maksady oglanjylar bilen oýna gyzan Nejebiň, atasynyň sargydyny ýatdan çykaryp, atasy dolanyp gelenden soň öz ogullugyny urup durşy görkezilýär. Bu eserde Elbent atynyň ot-iýmini bermegi unudan Nejebi oýnap ýören oglanjylaryň arasyndan çagyryp, oňa gahar-gazap bilen çep eliniň ýumrugyny çenäp, Nejebi südenekledip, sag elindäki gamçysy bilen iki gezek erbet awyndyran pursadyny görýäris. Suratkeş Elbenti uzyn donly, başy čür selleli suratlandyrypýär. Elben-diň yüz-keşbinde gahar-gazapdan ýaňa gözleri hanasyndan çykaýjak ýaly, oglana garaýsyny görkezýär. Oglanjygyň başy selleli, donly şekillendirilýär. Atalygynyň gazabyndan gorkan Nejep ýere ýykylyp, çep eline daýyanyp, sag eljagazyny ýo-karyk galdyryp, atasyna özüniň oýna gzyzganlygyny düşindirjek bolýan pursaty eserde täsirli görkezilýär.



97-nji surat.
Soltan Sanjar.
Ç.Amangeldiýew.
1982 ý.

W. Kodin “Nejep oglan” dessanynyň ýene bir kitap bezeg işinde Aşyk Aýdyň pirden ak pata alan Nejebiň Soltanesen patyşanyň köşgünde atasy bilen aýdyşykdä üstün çykyp, halat-serpaýa mynasyp bolan pursaty şekillendirilýär. Bu eseriň merkezinde halyçanyň üstünde dik duran Nejebiň, onuň aşak gapdalynda bagşy diňleýji köşk adamlarynyň şekili berilýär. Eseriň çep tarapynda, öz tagtynda

oturan Soltanesen patyşanyň we köşgүň girelgesinden aňyrlygyna gidip barýan eli dutarly bagşy Elbettiň keşbi berilýär. Sütün arkalar bilen gurşalan owadan, haşamlar bilen bezelen köşgүň içinde men-menlik edip öwünen Elbentiň eline dutaryny alyp, ýaryşda ýeňlip, patyşanyň ýapan ýyrtyk donuny ýerden süýrap barşyny we onuň üstünden diňleýjileriniň gülüşini W. Kogdin çeper beýan etmegi başarypdyr. Eserde garrap haldan gaçan Elbent girelgede duran eli naýzaly nökerleriň arasyndan başyny sallap gidip baryşy, ar almak maksady hasyl bolan Nejebiň keşbi bu çeper kitabynyň düýp mazmunyny açyp görkezýär.

W.Kogdiniň döredjilikti türkmen halk ertekileriniň taryhyň hem janlandyrýär. Onuň B.Seýtäkowyň 1960-njy ýylda neşir edilen “Aýazhan” atly kitabynyň çeper bezeginde, husyt patyşa we onuň töweregindäki adamlar bilen Aýaz diýen bir garybyň hem-de garry kempiriň keşpleri suratlandyrylýär. “Aýazhan” atly ertekide bir wagtlar halkynyň baýlygyny elinden alan, altyndan tagt saldyran bir husyt patyşanyň, şeýle-de eli maýyp, iki gözü kör bolan Aýazyň, berekedi gaçyp har bolan halkyny özünüň akyllı pikiri bilen kynçlykly günlerden alyp çykyşy baradaky waka beýan edilýär. Suratkeş Kogdin bu kitap bezeg işinde, çynar agajyň ýapragynyň külli bolan melhemiň Aýazyň gözlerine derman bolup, öz ýürek arzuwyna ýetenligini suratda açyp görkezýär. Kogdin ince aýlawly çyzgylar bilen ýagty kölegäni oýnadyp, keşpleri hakyky herekete getirýär. Umuman, suratkeşin ýerine ýetiren kitap-bezeg çeper eserlerinde her bir wakanyň gyzykly ýerlerini tomaşa düşnükli sada dilde beýan edýär.

Gadymy türkmen eposy bolan “Gorkut ata” şadessanynyň dörän döwri barada alymlaryň arasynda dürli pikirler bar. Ussat grafikaçy W. Kogdin “Gorkut ata” kitabynyň bezeg işinde hem ýokary ussatlyk zehinini açyp görkezýär. Ol Gorkut atany külli oguz taýpalarynyň akyldary, maslahatçysy, şahyr hem ýazyjy dana goja hökmünde häsiýetlendiripdir. Suratkeş Gorkut ata türkmen gojalaryna mahsus bolan, milli türkmen eşigini geýdiripdir. Onuň egnine gyrmazy don, başyna telpek, aýagyna bolsa çokay geýdiripdir. Gorkut atanyň yüz-sympatyny türkmenlere mahsus bolan inçemik at yüzli edip şekillendiripdir. Onuň maňlaýyndaky gasyňlar, bu adamýň goja ýaşlygyny görkezmän, eýsem, bu şahsyýetiň köp bilyanliginden, uzak ýaşanlygyndan we keramatly adam bolandygyndan habar berýär. Gorkut atanyň bir el bilen hasany saklap durşy, beýleki eliniň barmagyny çom-maldyp maslahat berisi, onuň dik ynamly oturyşy, öňündäki oturan çaga garaýşy, çaganyň üns bilen Gorkut atany diňleýşi ýaly hereketleriň ählisi birigip, Gorkut atanyň oguz taýpalary üçin nähili ynamdar maslahatçy bolandygyndan habar berýär. Halk arasynda Gorkut atanyň uzak ýaşanlygy barada maglumat berilýär. Bu maglumatlardan peýdalanan suratkeş Gorkut atanyň keşbini janly beýan edýär.

1962-nji ýylda çap edilen “Türkmen halk ertekileri” atly kitabyň sahypasında suratkeş Yzzat Gylyjowyň durmuşy tema bilen bagly gahrymanlaşdyrylan keşpleriň çeper bezeg işleri ýerleşdirilipdir. Bu kitabyň içinde “Ýakma bişeriň,

gazma düşersiň” atly türkmen nakylynyň esasynda döredilen, hakyky durmuşy görkezýän wakalar beýan edilýär.

Suratkeşin “Mollanyň jezalandyrlyşy” atly kitap bezeg işinde öz etmişи zे-
rarly temmisini alýan ýaşulynyň keşbi görkezilýär. Onuň “Kakam üçin ar almak”
atly işinde gadymy wagtlar dogan okuşan iki sany söwdagär dostlaryň başdan
geçirmeleri gürrüň berilýär.

Yzzat Gylyjowyň “Üç akmak-bir akyllы” diýen kitap bezeg işinde Kömek
baba atly ýaşulynyň akyllы wesyetleriniň il-gününe ýetiren täsiriniň güýji barada
gürrüň berilýär. Bu ertekide Kömek babanyň maslahaty esasynda üç sany sözü
azaşan doganlaryň başy birigip, rysgal-döwlet tapyşy aýdylýär.

Suratkeşin bu çeper eserde Kömek babanyň we üç talańçy-garakçynyň keşbi
suratlandyrlyýär. Eseriň taslama gurluşy tegelek şekilde ýerine ýetirilip, baş meý-
danda esasy gahrymanlar şekillendirilýär. Soňky meýilnamada bolsa, gözýetimi
giňelýän obany we ýasaýjylaryň gara öýleri suratlandyrlyypdyr. Eser-de gatnaşýan
gahrymanlaryň her biri özboluşly hereketde berilýär. Biz çeper eseriň şu sahna-
synda Kömek babanyň wesyet geçirip duran ýerinde garakçylaryň aldaw esasynda
märekäniň içinden obanyň bir çetine çykaryp, sorag berip duran pursadyny görýäris.
Şu taslamada garakçylaryň “dünýäde näçe akmak we näçe akyllы bar” diýen sora-
gyna Kömek babanyň çep eliniň üç barmagyny, sag eliniň bir barmagyny görkezip
berlen soraga “dünýäde üç akmak, bir akyllы bar” jogaby bilen yüzlenýär. Kömek
babanyň beren jogabyna düşünen garakçylar, gahar-gazap bilen hanjara elleriniň
güýji bilen ýapyşşalaryny, suratkeş ussatlyk bilen şekillendiriyär. Eserde suratkeş
Kömek babanyň yüz-keşbine rahatlyk berýär, emma garakçylaryň yüz-keşbinde ga-
har-gazapdan ýaňa gözleri hanasyndan çykaýjak ýaly bolup duruşlaryny şekillen-
diriyär. Suratkeş bu ertekileriň çeper bezegini grafika sungatynyň ulanýan ýörgünlü
usulynda, ýagny kagyz bilen tuş serişdeleriniň esasynda ýerine ýetirýär. Bu çeper
eserlerde Yzzat Gylyjow ýagty jahanda bihasap zadyň ýokdugyny, ile çekdireñ
ezyetiň öz ýakaňdan ilýändigini kitap bezeg işinde ynandırmagy başarıyár.

Nakgaş Ýarly Baýramow 1972-nji ýylda çap edilen “Nesimi” kitabynyň çe-
per bezeg işini ýerine ýetirýär. Suratkeş kitabıň daşky bezeginde görnükli şahyr
Nesiminiň keşbini şekillendiriyär. Ol Nesimini gyrmazy donly, başy selleli, aýagy
ädikli, egnine atylan gök ýapynjada suratlandyrýär. Suratkeş Şahyryň ýokary ta-
rapynda aý-ýyldyzy görkezip, asman-zeminiň asudalygyny aýan edýär, şahyryň
yüz-keşbine bolsa näzik duýgyny berýär. Şeýtmek bilen ol şahyryň döredijilik li-
rikasynyň häsiýetini açmaga çalyşýar. Suratkeşin bu eserini synlanyňda, şahyryň
ýazan şygryny okap oturan keşbini görmek bolýär.

1970-nji ýyllaryň ahyrlarynda Türkmenistanda ýokary reňk öwüşginli ençe-
me çaga kitaplary neşir edilýär. Olaryň arasynda grafikaçy Baýram Lallykowyň
bezemeginde ýerine yetirilen “Galkan – Batyr” atly halk ertekisi has şowly çykan
kitaplaryň arasynda meşhurlyga eýe bolýar. B. Lallykow türkmen halk ertekile-
rine bagışlap 1978-nji ýylda birnäçe çeper bezeg işlerini ýetiripdir. Surat-

keşin “Boýy bir garyş, sakgaly iki garyş” atly kitap-bezeg işinde gadymyýetde bir ýaşuly adamynyň sakgaly uzyn kiçijek oguljygynyň döw bilen göreşip, kakasynyň algysyny yzyna gaýdyp alyşy barada görkezen gahrymançylykly hereketleri beýan edilýär. Suratkeşin bu ertekä bagışlap ýazan çeper eserinde esasy iki sany gahrymanyň keşbi görkezilýär. Taslamada öyüň içinde ýaşulynyň sag dyzynyň üstünde oturan sakgaly ýere ýetip duran oglanjyk bilen olaryň öñünde goýlan çäýnek-käsäniň keşbi şekillendirilýär. Oglanjygyň kakasy egni gök donly, başy tahýaly suratlandyrylyp, oglanjyk bolsa kakasynyň dzynda oturan başy gara telpekli, bili guşaklanan ez ýakaly köýnekde, aýagy çokaýly, ýere degip duran özündenem uzyn gara sakgally görnüşinde beýan edilýär. Suratkeş taslamanyň şu pursatynda oglanjygyň kakasyna garap, döwdən algysyny almaga rugsat sorap duran görnüşde şekillendirilýär. Kakasy bolsa başyny aşak ekip, oglunyň bu etjek bolýan işiniň örän külpetli ýoldugyny oguljygynyň arkasyna elini goýup, düşün dirip oturan pursaty surata geçirilipdir. Suratkeş bu eserde ýaşulynyň keşbinde örän akyllı wesyetçi adamynyň häsiyetini açyp görkezýär. Çeper eserdäki oglanjyka bolsa, kakasynyň algysyny döwdən gaýdyp almak hyjuwynyň güýçlüligi, özüniň kiçiligine garamazdan, önde bar bolan kynçylyklardan çekinmezligi, gaýduwsyzlyg suratlandyrylan oglanjygyň keşbinde berilýär.

Suratkeşin “Kör garga” atly ertekä döreden eserinde bir sygyr çopanyň aýaly bilen tamyň üstünde seren gurtlaryny kör gorganyň gelip iýishi, ahyrynda şol gorganyň çopana kömek berisi baradaky waka gürrün berilýär.

Suratkeş Baýram Lallykowyň “Ýalta” atly çeper eserinde hojalykda aýal maşgalanyň hyzmatynyň döwleti galdyryandygy bellenýär. Bu erktekide patyşanyň bilimdar adamlaryna beren soragyna öz gyzynyň “Döwlet aýal maşgalanyň başynda bolýar-patyşam” diyip, beren jogabyna gahar edip, patyşanyň ony obada ýerinden turmaga ýaltanýan bir adama durmuşa çykaryp goýberisi we şol gyzyň ýaltany zähmet söyer adam edip ýetişdirisi barada gürrün berilýär. Patyşa gyzy garyp külbede ýaşap, ýalta adamsyny dürli synaglardan geçirip ony dogry ýola salyp, adamsyny ýaltalykdan halas edişi, eserde şöhlenilýär. Baýram Lallykow bu çeper eserleri akwarel tehnikanyň dürli öwüşginli reňkleriň sazlaşygynda emele getirýär. Çeper eserleriň ählisi millilige mahsus bolan gyzyl reňkli nagyş ulgamy bilen sazlaşdyrylyp ýerine ýetirilipdir.

Grafika sungatynda ussatlyk gazanan Timur Soltanmyadow türkmen edebiýatyň görünüklü halk şahyry Ata Salyhyň 1980-nji ýylda çapdan çakan “Kädiniň gulküsü” atly basnyýalar, ertekiler, şorta sözler kitabyň içki bezegini ýerine ýetirýär.

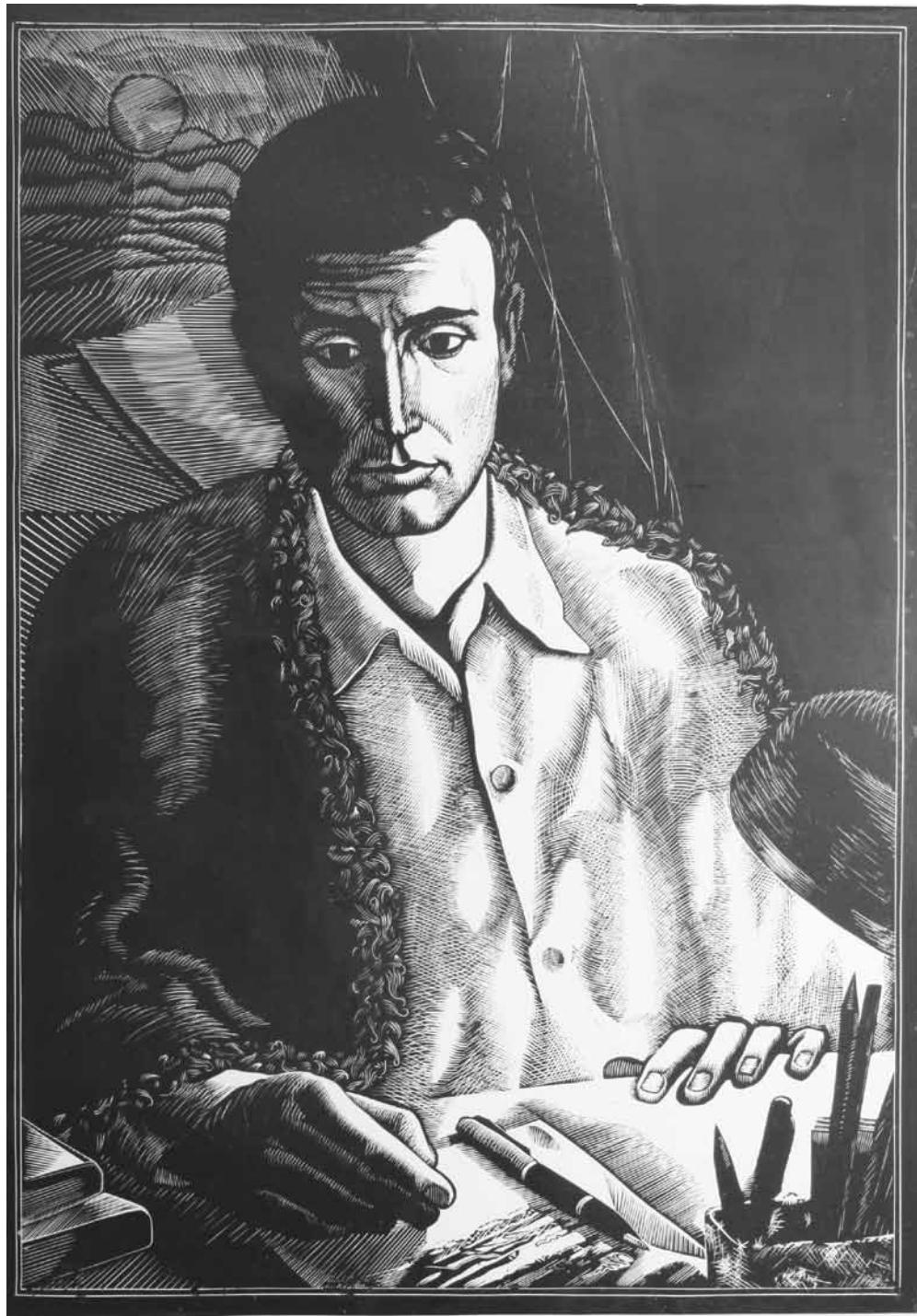
Suratkeş Hajy Atakgaýew türkmen edebiýatyň taryhynda uly yz goýan Ata Gowşudowyň 1989-njy ýylda çap edilen “Perman” atly romanynyň bezeg işlerini ýerine ýetirýär. “Perman” romanynda Öwezmyrat batyr, Dykma serdar, Batyr hajy, Gutlymyrat, Gara batyr, Hal molla, Gandym aksakal, Stepan aga, Skobelow, Perman hem-de galada ýaşan türkmenleriň keşbi janlandyrylyar. Suratkeş işini linograwýura usulynda diňe ak we gara reňkleriň kömegini bilen berjaý edýär.



**98-nji surat.
Mollanepes.
M.Mämmedow.
1980 ý.**

Hajy Atakgaýew türmen halkynyň nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynynň şygylar ýygyndysy esasynda 1990-njy ýylda çapa taýýarlanan kitaba bagışlap birnäçe grafika işlerini ýerine ýetirýär.

Şahyr Seýitnazar Seýdi öz döwrüniň jemgyýetçilik adamlarynyň biri bolup, türkmen edebiyatynyň nusgawy şahyry hasaplanýar. 1990-njy ýylda türkmen edebiyatynda görnükli yz galdyran bu şahyryň nurana keşbini grafikaçy suratkeş Nursähet Eýeberenow linograwýura usulynda ýerine ýetirýär. Suratkeş şahyryň yüz-keşbinde örän täsirli häsiýetleri bermegi başarypdyr. Onuň yüz keşbinde, ýag-ny maňlaýyndaky gasynlar, gözüniň gussaly görkezilmegi, duluklarynyň inçeden hor görnüşi şahyryň kyn döwürde ýaşanlygyndan habar berýär. Seýdiniň keşbini synlanyňda, onuň gahar-gazapdan doly gözleri, gaşlarynyň çtylyp durşy, onuň daýanykly keşbi şahyryň serkerdeliginden habar berýär. N. Eýeberenow şahyryň portretleriniň üsti bilen şol döwürde ýaşan türkmen halkynyň taryhyny, ýasaýyş durmuşyny açyp görkezmegi başarypdyr.



99-nyj surat. Gurbannazar Ezizow. H. Atakgaýew. 1987 ý.

Türkmen grafika sungatynda I.Plaksiniň “Balyk kombinaty” (1980) we “Deňze çykyş” (1980), H.Ataǵaýewiň “Burawçylar” (1973) we “Gurbannazar Ezizowyň”(1987), A.Hudaýberdiýewiň “Agşam” (1982), G.Gurbanowyň “Menň obam. Biziň köçämiz” (1978), E.Seropýans “Köne Aşgabadyň odun söwdasy” (1981) atly eserleri sungat taryhyň belli sahypalaryny eýeleýär.

Grafikaçy ussatlaryň işleri döwrüň syýasy we ruhy medeniýetini öz eserlerinde wagz etmek bilen çäklenmän, eýsem, olar çeper edebiýatlary okyjylara has-da täsirli edip ýetirmekde hem-de dünýä medeniýetine goşant goşyan suratkeşleriň eserleri hökmünde gymmatlydyrlar.

§48. 1960-1980-nji ýyllaryň amaly-haşam sungaty

Halyçylyk. Türkmenistanda 1950-1960-njy ýyllarda türkmen halylarynda döwrüň syýasaty bilen baglanyşkly çeper şekilleri girizmek usuly ulanylypdyr. Muňa mahsus işleri suratkeş G.W.Sosnin “W.I.Leniniň portreti”, “Sowet Türkmenistan oktyabryň 50 ýyllygyna” atly haly eserleri we “W.I.Leniniň doglan günüň 100 ýyllygyna” sýužet halyny döredýär.

Suratkeşler A. Matweýewiň hem-de I. Feduranyň sýužet haly eserlerini Türkmenistanyň şekillendirilş sungaty muzeýinde türkmen halylarynyň arasynda saklanýar. Bu halylarda Beýik Watançylyk urşuna degişli temalar beýan edilipdir. Suratkeş Feduranyň “Toý” atly sýužet halysynda ýeňiş toýunyň dabarası görkezilipdir. Uly şahaly çynarlaryň saýasynda giň meýdanda toý-märekesi ýygنانypdyr. Uruşdan ýeňiş bilen dolanyp gelen esgerleri halk garşy alýar. Haly ýazylan tapçanyň üstünde bağşylar gahryman gerçekleriň şanyna aýdym aýdyp oturanlara hezil berýärler. Gelin-gyzlar bolsa hyzmat edip, desterhanyň üstünü dürlü tagamlar bilen doldurýarlar.

Türkmen gelin-gyzlaryň şadyýan keşbinde şatlyk hem buýsanç ýaly duýgular şöhlelenýär. Asuda, mawy asmanyň giňişliginde gyzyl baýdaklar pasyrdaýar. Märeke uruşdan gaýdyp gelen garyndaşlaryny, dostlaryny gujaklap bağşylaryň daşynda jemlenipdirler. Ussat halyçylar suratkeşin nakşaşlyk usullaryny yzarlap, tebigatdan alınan reňkleri çitimlere geçiripdirler. Günün şöhlesi topragyň, haly keçeleriň, adamlaryň keşbinde oýnap, dürlü öwüşginleri döredýär. Esgerleriň döşünde orden-medallar ýaldyrap dur.

Suratkeş A. Matweýewiň “Hüjüm” atly haly eserinde Beýik Watançylyk urşunyň dartgynly pursaty şöhleendirilýär. Atly türkmen esgerleri duşmanyň üstüne bürgüt kimin hüjüm edýärler. Halynyň birinji meýilnamasynda üç atly gylyçlaryny oýnadyp okdurylyp öňe barýar. Olaryň yzyndan uly atly goşun ýetip gelýär. Partlamalaryň derdinden asman giňişligi sary, mämişi gyzyl reňkli öwüşginlere bürelýär. Esgerleriň arkasyndan asman ýagtylyp, türkmen ýigitleri-

niň hüjümi güýçlenýär. Taslamanyň umumy hereketi diňe atylaryň hüjümine däl, eýsem, ýere düşyän kölegelere, asmanyň bulutlaryna, ýanýan otlara bagly edilip çekilipdir. Gözýetimiň merkezinde emele gelýän hereket halynyň gyra nagşyna tarap bat alýar. Türkmen atylary halynyň tekizliginden çykyp barýan ýaly görkezilipdir. Halynyň gyrasynda atylar nagyş hökmünde hem görkezilipdir. Bu halynyň dokalyş usullary, özüne çekijiliği utgaşyp gidip, eseriň täsinligini artdyrýar.

Haly suratkeşi Juma Rejepow diňe bir gadymy halylaryň nagyşlaryny tázeden dikeltmän, eýsem, täze, häzirkizaman nagyşlaryň birnäçesini döredýär. Häzirki wagtda onuň işleri dünyäniň galereýalarynyň eksposiziýalarynda ýa-da hususy kolleksiýalarynda, döwlet edaralarynda we muzeýlerde saklanylýar. Dürli döwürleriň şahsyýetleriniň haly portretleri, türkmeniň nusgawy haly nagyşlary bilen bezelipdir.

Bu döwrün suratkeşleri öz döredijiliginde birnäçe nusgawy şahyrlaryň, ýazyjylaryň hem-de ilkinji kosmasa çykan Ý.A.Gagariniň portretini hala geçiripdirler. Türkmen halylaryna Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Berdi Kerbabaýewiň, Çingiz Aýmatowyň portretleri hem çitilýär.

1967-nji ýýlda suratkeş Juma Rejepow “Magtymgulynyň haly portretini” döredýär. Halynyň ölçügi 158x109 sm bolup, ol ýüň hem nah ýüplük sapaklar bilen dokalýar. Suratkeş Magtymgulynyň şahyrana keşbini örän inçelik hem ussatlyk bilen janlandyrmagy başarıyar. Halyda şahyr öz döwrüne mahsus lybasda suratlandyrlyýar. Onuň nazary uzaklara garap dur, şahyryň arkasynda ümmülmez türkmen sähralygyň görkezilmegi portrete has hem gözellik berýär.

Türkmen halyçylyk sungaty 60-njy ýyllaryň ahyrynda 70-nji ýyllaryň başynda uly özgertmelere eýe bolýar. Bu döredilen haly eserlerinde nusgawy nagyşlaryň ýerine täze şekiller we nagyşlar girizilip, nagyşlar tema görä, has gelşigine getirilendir.

Bu döwürde halyçylyk sungatynyň täze keşbe eýe bolmagynda uly işleri bitiren Jöwza Şahberdiýewanyň eserlerini belläp bolar. Ol talyplyk ýyllarynda “Parahatlyk”, “Lenin kanaly”, “Garagum şapagy” ýaly haly eskizlerini döretmegi başarıyar. Awtoryň “Oba” atly halysy türkmen milli sungatynyň abraýyny ýokary götermäge eden synanyşgydyr. Bu haly Rumyniýa, Bolgariýa, Çehoslawakiýa, GDR we ABŞ ýaly ýurtlarda sergilere çykarylýar we ýokary baha mynasyp bolýar.

Türkmen haly sungatynnda täze şekilleriň, sýužetleriň we gölleriň döremeginde ussat haly suratkeşi Amanmyrat Ataýewiň hem uly goşandy bardyr. A. Ataýew haly we suratly (gobelen) eserleriniň ençemesini döredýär. Haly sungatynyň taryhynda 60-njy ýyllaryň ahyrynda bolup geçen täzelikler A. Ataýewiň döreden eserlerinde hem öz öwüşginünü tapýar. A. Ataýewiň 1969-njy ýýlda döreden “Hasyl” atly eseri muňa aýdyň mysaldyr. Bu eseriň gurluşy, gölleriň ýerleşishi we reňkiniň doklugy boýunça millilik we nusgawylyk nusgasynadan daşlaşmayár. Merkezinde ýerleşdirilen gölleriň içinde bugday şekillerini görmek bolýar. Merkezi meydanyň daşyndan aýlanan nagyşly zolakda pagta gozalarynyň şekili ýerleşdirilipdir. Olaryň daşyndan bolsa kiçirák gölceler ýerleşdirilipdir. Gölceleriň içinde üzüm salkymalaryny görmek bolýar. Umu-man, awtor bu eseri bilen türkmeniň hasylly meýdanyny suratlandyrmaga çalşypdyr.

Halyçy suratkeş öz döredijiliginde “Tebigat gözelligi”, “Şarlawuk”, “Sumbaryň nary”, “Türkmeniň bedew aty” atly sýuzetli halylary we “Tomus”, “Magtymguly Pyragy”, “Deňiz baýlyklary” ýaly ençeme eserlerini we haly portretlenini ýerine ýetirýär. Ol bu eserler bilen ýurduň içinde geçirilen hem-de halkara sergilere gatnaşyp birnäçe baýraklara mynasyp bolýar.

Özüniň haly eserleri bilen köpleriň söygüsini gazanan, türkmen şekillendiriş sungatynyň ösmegine uly goşant goşan ussatlar Wera Gyllyýewa hem-de onuň ýanýoldaşy Wladimir Bagdasarýandyr. Olar bilelikde portretli haly eserlerini döredýärler. Olaryň “Görogly”, “Ýedigen”, “Ýeňiş paýhasy”, “Josýan pikir” ýaly haly we gobelen eserleri türkmeniň şekillendiriş sungatynda ykrar edilen işlerdir.

Türkmeniň gadymdan gelýän haly sungatyny döremekde ýokary çeperçilik ukybyny görkezen Jumadurdy Gubaýewdir. Ol “Ekizler”, “Etrek”, “Kerkı”, “Nar agajy” ýaly haly eskizleriniň birnäçesini döredýär. Onuň döredýän eserlerinde millilik aýdyňlygy bilen duýulýar. J.Gubaýew özüniň döredijiliginde portret we sýuzetli eserleriň ençemesini hala geçirýär. Özüniň döreden eserleri bilen sergilere gatnaşýar, hatda özüniň şahsy sergisini hem geçirýär. J.Gubaýew türkmen haly sungatynyň ösmegine goşant goşýar.

XX asyryň 70-nji ýyllarynda türkmen haly sungatynda dürli tehniki usullarda gazanylan ösüşler kanuny ýagdaýa öwrüldi. Edil şol döwürlerde palas dokamak däbinde hem täze görnüşler ýuze çykýar. 70-nji ýyllarda halyçylykda öňden ulanylyp gelinýän keşbi şekillendirmeklik gowşaýar. Onuň ýerini örän uly üstünlik bilen ösýän suratly haly (gobelen) eýeleýär. Dokmaçylyk akymynda türkmeniň suratly-gobelen halylary täze eýýamyň önümi bolup, ol dokalyş aýratynlygy boyunça türkmeniň “Gül palaslaryndan” sähelce tapawutlanýar.

Suratly halylar şol döwürlerde bezeg amaly sungatynda täze akym bolup, ol XX asyryň 50-70-nji ýyllarynda giň gerim alýar we 1980-1990-njy ýyllaryň suratly halylarynda esasy ugur bolup galýar. Suratly halylaryň bezeliş tertibi özünde şertli durmuş häsiýeti saklaýar. Suratkeşler halynyň gurluş tertibinden gaça durup, şekiliň sazlaşykly hataryny saklap galmaga çalyşyalarlar. 1985-nji ýıldan başlap, türkmen suratkeş gobelençileriniň döredijilik “ýüzi” kämilleşip başlaýar.

1985-1990-njy ýyllarda döredilen suratly halylarda öňden dowam edip gelýän däbi täze akymda görkezmäge çalyşylýar. Döredilen işlerde Türkmenistanyň adaty durmuş keşbini açyp görkezmäge edilen synanşyklary görmek bolýar. Olarda has irki döwürleriň agras türkmen adamlarynyň ajaýyp keşbi janlandyrlyar.

Suratkeş K.Baýlyýewiň 1985-1990-njy ýyllar aralygynda döreden “Oýanma”, “Urşa kömek”, “Zähmet hakda aýdym”, “Baýramçylyk”, “Weteranlar” ýaly eserlerinde milli buýsanç söygüsü aýdyň duýulýar. Bu döwürde taryhy temalaryň gerimi giňap, ol suratkeşin döredijiliginde esasy orny eýeleýär. K.Baýlyýewiň “Oýanma”(1985) diýen işi türkmen zenanlaryna bagışlanypdyr. Ol işde türkmen zenanynyň şekili, onuň geljege bolan ynamy aýdyň şöhlelendirilipdir.



**100-nji surat.
Çopan mukamy.
Gobelen K.Baýlyýew.
1980 ý.**

Suratkeşin “Urşa kömek” we “Zähmet hakda aýdym” (1985) ýaly işlerinde halkyň şol wagtky aladaly ýagdaýy, gaýgyly durmuşy suratlandyrylsa-da, onda Watanyň azatlygy ugrundaky ruhubelentlik duýgularы birleşipdir. “Baýramçylyk” we “Weteranlar” (1987) diýlip atlandyrylan eserlerinde bolsa, türkmen halkynyň umumylaşdyrylan keşbi berlipdir. Muňa garamazdan, awtoryň “Baýramçylyk” atly eserinde gyzyl-gülgüne we melemtil reňkleriň sazlaşygynda baýramçylyk gününiň howasyny, şatlygyny özüne siňdiripdir. Onuň “Weteranlar” atly eserinde bolsa, owadan edilip dokalan halyda türkmen halkynyň keşbi görkezilýär. Suratkeşin işlerinde şol döwrüň wakalary reňkiň owadanlygy bilen örän inçeden yzarlanýar.

1980-nji ýyllaryň ortalarynda suratkeş Annaguly Hojagulyýewiň döredijilik ugry gobelen sungaty bilen baglanyşykly bolupdyr. Onuň “Gündogar” (1986) atly eseri gündogar binagärliginiň tebigaty bilen bagly. Gümmeziň tegelek durky minaranyň čür başy bilen sazlaşyp, ondaky asman reňki bolsa, sähériň salkyn howasyna ýakymly şöhle çayýär. Suratkeş eseriň gurluşyny tekizlikde çözмän, eýsem, onuň göwrümini has anyk kesgitläp görkezmäge çalyşýar.

Suratkeşin “Wagt” (1985) atly eseriniň taslamasy “Gündogar” temasyň dowamý bolup görünýär. Olarda gök-asman we mawy reňkler ulanylypdyr. Autor bu işinde wagtyň, hereketiň giňişligini duýmaga, dünýäniň ölçegliliginı görkezmäge çalyşypdyr. Bu iki iş hem tomaşaça pikirlenmäge hödürlenýär.

Türkmen halkynyň medeni mirasynyň gelip çykyşy, halk döredijiliği, adaty, däp-dessurlary suratkeş A.Hojagulyýewiň işlerinde öz beýanyny tapýar. Olar “Toý ýöreni” (1986) we “Ýigit we gelin” – Çatynjalar (1987) atly eserlerinde berilýär.



**101-nji surat.
Ýagty ýadygärlige.
Gobelen.
W.Gillyýewa. 1977 ý.**

Suratçynyň “Toý ýörişi” eserinde türkmen haly önümleriniň sýužeti gaýtalanýar hem-de gadymy taslamanyň täzece çözgütlérinde berilýär. Munda suratkeş türkmen toýunyň ýörişine, toý dabarasyna tomaşa edýär, onda adamlaryň we kejebeleriň hyzmatyna uly üns berilýär. Suratkeş halk döredijiligindäki şu utgaşyklıgy, sazlaşygy öz eserinde anyk görkezmegi başarypdyr.

Suratkeşin “Çatynjalar” atly eseri özüniň bezeg tertibiniň ýeňilligi we sadalygy bilen ynsany iň belent duýgulara atarýar. Onuň bezeginiň röwşen keşbi, nagyşlaryň sazlaşygy esere liriki äheň berýär. Bu işlerde suratkeş özüniň türkmen halk döredijiligine akył ýetirişini, düşünişini görkezýär.

“Meniň ülkäm” (1987) we “Baýramçylygyň öňünde” (1987) atly suratlarda awtor türkmen halk döredijiliginin köpdürlüligrini, onuň däp-dessuryny, türkmen halkynyň we türkmen tebigatynyň häsiyetli aýratynlyklaryny janlandyrýar. Dag ulgamlary özuniň gaýtalanmasyny jülgeleriň we sähralaryň hatarlarynda tapýar, bularyň ählisiniň gatnaşygynda bolsa ümmülmez asman giňişligi açylyp görkezilýär.

Suratkeş K.Baýlyýew dokmaçylygyň çepeçilik tärleri bilen ýakyndan tanyş bolupdyr. Onuň ýerine ýetiren pannolaryndaky surat bezegleriniň tärleri gobelenle-riň dowamy ýaly bolup görünýär. Batik (matanyň yüzüne surat çekmek) döretmekde K.Baýlyýew bezeg nakşaşynyň ussady hökmünde öne çykýar. Onuň “Durmuş dowam edýär” (1990) diýlip atlandyrylan batigi munuň aýdyň subutnamasydyr. Suratkeşin uly ölçegdäki taslamasy mämişi, mele, gülgüne öwüşginler bilen utgaşýan gara çyzyklar biri-biri bilen sepleşip bir bitewi düşegi emele getiryär.

XX asyryň 80-nji ýyllarynda haly sungatynyň täzeden dikeldilip başlanmagy bilen birlikde bu sungat öň göz öňünde getirilmédik derejedäki şöhrata göterilýär. Öñki miras galan haly nusgalarymyzdan görelde almak bilen, ol nusgalar döwrүn talabyna laýyklykda kämilleşdirilip, çepeçilik döredijiligin netijesinde täze görnüşle-re eýe bolýar. Haly nusgalary diňe haly önumlerinde ulanylmaǵa gerekli bolman, çepeçilik sungatynyň başga görnüşlerinde hem ulanylyp başlanýar.



**102-nji surat.
Gündogar. Gobelen.
A.Hojagulyew.
1983 ý.**

Bu sungatyň ösüşi diňe bir täze nusgalaryň döredilmegi bilen çäklenmän, halkyň dokalyş ussatlygy hem ösüş ýoluny dowam etdirýär. Ýöne, bu ösüşde türkmen zenanlarynyň ýüregine ornaşan, asyrlaryň dowamynda kämilleşdirilen türkmen halylarynyň asyl nusgalary ýitirilmän saklanypdyr. Halynyň örän köp görnüşli nagyślaryny özünde jemleyän nusgalary, täze tehniki usulyýetde amala aşyrylýar. Ylym we tehnika dünýä derejesinde ösüslere eýe bolýan hem bolsa türkmen halkynyň öz halysyna bolan garaýşynyň üýtgewsiz saklanmagydyr. Bu durnuklylygyň saklanmagy halynyň diňe ýüpekden we ýüňden dokalmagyndan, ýüpleriň reňk boýalyşyndan, çitimleriň çitiliş usulyýetiniň asyl ýörelgesiniň dowam etdirilmeginden gelip çykýar.



103-nji surat.
Tomus. Gobelen.
A. Ataýew. 1977 ý.

§49. 1960-1980-nji ýyllaryň keramika sungaty

Türkmen amaly-haşam sungatynyň keramika önumleri milli çepeçilik häsiyetlere örän baýdyr. Türkmen topragynda ýasalan keramika önumlerine gadymy eýýamlardan bări gözellik duýgulara uly üns berlipdir. Elbetde halyçylyk we zergärçilik sungatynда bolşy ýaly, keramikada-da türkmeniň müňlerçe ýyllaryň dowamynda toplan taryhyndaky sungat mekdepleriniň yzlaryny görýarıs.

Bezeg keramikasynyň täze usullarynyň köpdürliligi her döwre mahsusus owa- dan şekilleri we nepisligi ýuze çykarmaga giň mümkünçilik berýär. Suratkeş keramika eserleriniň saldamly we nepis bolmagy üçin tebigatyň ösumlik, haýwanat, asman jisimleri we adam keşpleri bilen baýlaşdyrýar.

Geçen asyryň ahyrky çäryeginde türkmen sungatyna saldamly goşant goşan ussatlar az bolmandyr. Olardan, M. Ataýewanyň “Zähmet bagty” (1987), A. Taganowyň “Guşlar”, “Bulutlar” (1980), “Gelin”, “Çopan” (1982) atly eserlerini, A. Kakaesenowyň “Hereket” (1981), “Maşgala” (1983), “Zähmet” (1984) atly işleri milli şekillendirış sungatyny has baýlaşdyrýar.

XX asyryň keramika sungatynда tehnologiýanyň girizilmegi, önden gelýän käbir usullaryň ýitirilmegine getirmän hem durmady. Döwrebap islegler keramika sungatyna şekillendirış sungatynyň realistik göwrümliliği we şekilleri girizmegi öne sürülyär. Şonuň üçin, 80-nji ýyllarynda kemala gelen keramikaçy suratkeşler – M. Ataýewanyň, D. Muhammedowanyň we beýlekileriň döredijiliginde düýpli gelişigine getirilen (stilleşdirme) gözlegleri görüp bolýar.

M. Ataýewa külalçylygyň dürli görnüşlerini ullanýar. Ol palçyk, şamot, farfor, faýans ýaly serişdelerden ince sudurly kúyzeleri, nagyşly güldanlary, owadan heýkelleri döredýär. M. Ataýewanyň eserleriniň aglabı bölegi şamotdan ýasalyp-dyr (çig palçygyň we bişen toýnuň garyndysy). Şamot uly göwrümlü önumleri ýasamak üçin amatly serişde hasaplanýar. M. Ataýewanyň döredijiliginde milli amaly-haşam sungatynyň başga görnüşleriniň hem täsiri bar. Sebäbi onuň işlerinde heýkelleriň, kúyzeleriň ýüzünde gelin-gyzlaryň keşde suratlarynda, haly gölleriň lowurdap duran keşbi şöhlelenýär. M. Ataýewanyň eserlerinde Gündogaryň çepeçilik däpleri bilen Günbatar sungatynyň gözellik pelsepesi utgaşyp gidýär.

M. Ataýewa öz döreden önumlerini şakäseleri, jamlary, güldamlary, kúyzele- ri, heýkel eserleri syrçaly we syrçasyz usulynda ýasayárdı. Olaryň göwrümindäki nyşanlar, şekiller, nagyşlar gadymy daş we bürünç asyrlaryň külalçylyk ýadygärliklerini ýatladyarlar. Küyzeler, heýkeljikler goýy hem mylaýym öwüşginli reňkler bilen boýalypdyr. Sowuk boýaglar az möçberde ulanylyp, ýyly reňkleriň täsirini güýçlendirýär. M. Ataýewanyň eserlerine agraslyk häsiyetler mahsusudır. M. Ataýewanyň eserleri beýleki külalçylaryň döredijiliginden göwrümiň içindäki gizlin güýji-kuwwaty bilen tapawutlanýar.

Suratkeşin “Salgym” atly eseri üç küýzeden ybarat bolup, olaryň keşbi buludyn, suw damjasynyň suduryny ýatladýar. Türkmeniň Garagumynda yssy howada döreýän tasin salgymyň hemiše üýtgap durýan görnüşi arzuw äheňinde beýan edilýär. “Teşnelik” atly küýzeleriň çeper görnüşi hem reňklenişi suwsyzlykdan jebir çekyän adamlaryň keşbini görkezýär. Gumdaky takyrlar tebigatyň teşneligini aňladýar. M. Ataýewa tebigatyň maddy häsiyetlerini, türkmen çölünüň gözelligini, ýowuz güjüjini hem-de onuň çäksizligini wasp edýär.

M. Ataýewa “Goja Gündogar” atly eserinde Orta Aziýanyň köne şekilini döredýär. Yıkary ymtylýan minaralar, metjitiň mawy gümmezleri, medreseleriň belent binalary salgym ýaly çölün içinde döreýärler. “Zeminiň sazlaşygy” atly heykelleriň taslamasy şadyýan, açık ýürekli, jomart adamlaryň ruhy dünýäsini şekillendirýär. Bu eserde külalçylygyň serişdeleri heýkeltaraşlyk sungatyna öwrülýär. Nyşanalıy äheňinde suratlandyrlyýan heýkeller dünýäniň giňişligini, topragyň demini, durmuşyň hyjuwyny aňladýarlar. Eseriň görnüşi gadymy aýal hudaýlaryň palçykdan ýasalan heýkeljiklerine meňzeş. Her küýze- heýkeliň depesinde özboluşly tâji bar, ikinjisinde bedew, üçünji heýkeliň depesinde ýeriň togalagy görkezilýär.

M. Ataýewanyň “Gelinler” atly eserinde zenanlaryň köp ýyllaryň dowamında üýtgedilmän gelinýän kürtesi, çyrpsy, şay-sepleri türkmen gelinleriň pákize milli egin-eşigi häsiyetlendirilýär. Eserde gelinleriň syratynyň açylyp görkezilmegi milliliğiň çeper owazyny döredýär. Her bir gelniň keşbi özbaşdak, olar biribirine meňzeş däl. Eserde gelinleriň häsiyeti şahyrana ýa-da sada, garaşsyz hem gedem keşpleri berilipdir, olaryň her haýsynyň öz syry bar.

Külalçy Maral Ataýewanyň birnäçe küýzeleri, güldanlary, kaşpojamlary türkmeniň gadymy taryhyna bagyşlanýar. Bu gap-gaçlaryň yüzünde Türkmenistanyň binagärlilik ýadygärlilikleriniň keşbi suratlandyrlyypdyr. Şekiller güberçek ýa-da

syrçaly görnüşde çekilipdir. Gadymy ymaratlaryň görnüşi oýmurly reliéf we güberçek usulynda ýasalypdyr. Ussat külalçy Türkmenistanyň orta asyr küýzegärleriniň hünär däplerini, ýerine ýetiriş tilsimlerini öwrenip, täze külalçylyk usullary bilen utgaşdyryar. Orta asylraryň köşkleri, metjiti, minaralary küýzelerde giňden açylyp görkezilmegi, hünärmenleri goja taryhymyzy hemme tarapdan çuňňur öwrenmäge bolan çagyryşdyr.

M. Ataýewanyň küýzegärçilik eserlerinde binagärlige mahsus agraslyk we käbir eserlerinde hem belentlik häsiyetler duýulýär. Sebäbi külalçy zenanyň eserlerinde türkmen binalarynyň, medrese, metjit, minara, mawzoleyiň diňe bir keşbi däl, eýsem, olaryň diwarlaryndaky nagyşlar, syrçaly mozaikalaryň şekilleri küýze önmleinde özboluşly, reňkli taslamany döredýär.



104-nji surat. Müsür.
M. Ataýewa. 1991 ý.

M. Ataýewanyň döredijiliginde gelin-gyzlaryň gadymdan gelýän el hünarıniň-keşdeleriniň we haly sungatynyň gölleriniň küýze önumlerinde çeperçilik bilen sazlaşyp gitmezi her bir küýzäniň, güldanyň şahsy suduryny kemala getirýär. Küýzegär zenanyň sungatynda gadymy külalçylygyň dürli usullary we görnüşleri özgerip, döwrebap eserleriň döremegine itergi berýär.

M. Ataýewa reňkli we boýagsyz palcyklaryň görnüşlerini ulanýar. Tebigy reňkli palcyklaryň häsiýeti eseriň çözgüdini nygtaýar. Reňkli toýunlar öwüsmeyärler, şonuň üçin bu usulyň giň mümkünçiligi bar, reňk tekizlikleriň we göwrümleriň gapma-garsylygyny hem-de olaryň sazlaşygyny doly görkezýär.

Küýzeleriň yüzündäki suratlary, nagylary M. Ataýewa köp gözlegleriň netijesinde ýerine ýetirýär. Çepeçilik taslamalaryň reňk ulgamy, esasan goýy boýaglardan ybarat bolýar. Goýy gök, gara, goňur reňkli çyzyklardan syrçaly na- gyşlaryň yzygiderli keşdesi üzülmeyär. Ine, şol goýy boýaglaryň ulanylşy gap- canaklaryň suduryna agraslyk, berklik taraplaryny kesitleyär.

Nagylaryň şekilleri küýzeleriň göwrümimi gurşap alýarlar. Külalçylygyň käbir eserlerinde küýze, güldan boş, suratsyz, nagyssyz ýagdaýda ýasalandı, te- kizlik görünmeýär. Şekilli, nagyşly bolanda, olar biri-biri bilen sepleşip, örulen nagylara öwrülýärler.

Türkmen keşdeleriň, haly nagylaryň, binagärlik haşamlygynyň nyşanalı- gy külalçy ussadyň sungatynda iň esasy ugury hem çeperçilik aýratynlygыdyr. Eserleriň many-mazmuny nyşanalıgyň üstü bilen çözülýär. Bu ýagdaý diňe küýze eserlere däl, eýsem, Ataýewanyň heýkellerine hem degişlidir. Heýkel eserlerinde ilkinji orna palcygyň çeýelik häsiýeti gerekdir. Küýzegär palcygyň iki görnüşini ulanýar. Birinjisi, toýunuň arassa görnüşini, ikinjisi bolsa arassa palcyga üwelen, oda bişen toýun “şamot” goşulýar. Şamot palcygyndan örän göwrümlü we dürli ölçegde küýze we heýkel önumleri döredip bolýar. Şamotdan ýasalan käbir eserler sudury boýunça daşdan çapylan heýkellere meňzeyärler. Önumiň berkligi şamot palcygyň gatylygyna we şol bir wagtda onuň maýyşgaklygyna bagly bolýar.

Dursunsolmaz Muhammedowa Türkme- nistanda 80-nji ýyllarda dörän kämil haşam külalçylyk sungatynyň dünýä derejesine çykar- magyna eg silmez goşant goşan suratkeşleriň bri- ridir. Ol Moskwada okuwyny tamamlap ýören döwründe özuniň döreden ilkinji “Gurban baýra- my” (1980) atly serwizinde onuň ussatlygy ýuze çykýar. Onuň farforda ýerine ýetiren işleriniň ara- synda “Näziklik” (1982), “Gelin” (1982), “Ba- har” (1991), “Dutaryň owazy” (1992) ýaly işleri ýokary çepeçilik derejeligi, diliniň labyzlylygy, çugdamlygy bilen tapawutlanýar.



105-nji surat. Tawus.
D.Muhammedowa. 1991 ý.

Suratkeş D.Muhammedowanyň eserleri nagyşly nyşanlaryň deregine, göwrümleriniň nyşanlylygy bilen tapawutlanýar. Küýzegäriň esasy maksady her bir eseriň özbuluşly owazyny döretmek. Şonuň üçin ussadyň ajaýyp eserlerinde türkmen dessanlarynyň, poemalarynyň şahyrana we arzuwçyl setirleri ýaňlanýar. D.Muhammedowa, köplenç, ýagty boýaglaryň ýukalygyny farforyň ak reňki bilen baglaşdyrýar. Suratkeşin şekillerinde hem-de kúýze gaplaryň sudurýnda gönüburçly tekizlikler döremeyär, olara diňe tolkun görnüşli, asuda he-reketler mahsus bolýar. D.Muhammedowanyň döredijiliginde diňe ýagty reňkleriň sazlaşygy eseriň asyl häsiýetini açyp berýär. Sowuk hem mylaýym reňkleriň ýumşak öwüşginleri aýdýmlaryň, goşgularyň setirlerini ince, nepis görnüşlere gaplayar, şarlawuklaryň, çeşme-çaýlaryň şyrlamasы, tokaýdaky bilbilleriň saýramasы öwüşgin atýan reňklere siňyär. Güldanlaryň yüzünde belent daglaryň, bagy-bossanlaryň, çäksiz sähralaryň keşbi ýurdumyzyň gözelligini şöhlelendirýär.

§50. 1960-1980-nji ýyllaryň zergärçilik sungaty

Türkmen gelin-gyzlarynyň bezegleri giçki orta asyrlarda çylşyrymly şay-seplere öwrülip özbuluşly nepis hem-de köp manyly halk zergärçilik öňümlerini emele getiripdir. Emma, gynansak-da, biziň döwtümize diňe XIX we XX asyryň şay-sepleri ýetip gelipdir. Ussat kümüşçi zergärler täze şay-sepleri ýasanlarynda has irki döwürleriň milli bezeglerini gelin-gyzlaryň şay-seplerine siňdirmegi başa-rypyrdyrlar.

Zergärçilik sungatyna şekilleriň täze nusgasyny girizip, olara öwüşgin bermeklik geçen asyryň 80-nji ýyllarynda has-da giň gerim alypdyr. Ussat zergärler K.Ataýewiň “Gözel” (bilezik, ýüzük – 1982), “Magtymgulynyň 250 ýyllygyna” guşak, ýüzük, bilezik (1983) atly döreden eserleri, A.Amanowyň “Boýun we döše dakylýan zenan bezegleri” (1977-1978), “Tans” boýun bezegi (1979), “Ýylgyryş” atly gülýaka (1979) eserleri, P.Amangulyýewiň “Owadan” (1981), Ý.Gurbangeldiýewiň “Köne oba” we “Köne Merw” (1980), H. Pürliýewiň “Ak altın”, “Çaýka”, “Dünýä” (1980) ýaly işleri çuňňur milliliği şöhlelendirýän çeper eserlerdir.

Türkmenleriň şay-sepleri birnäçe görnüşlerden ybarat bolupdyr. Olaryň her biri özünüň dakylýa aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Şay-sepler kellä, döše, bile, egin-eşige, saç, ele dakmaklyk bilen tapawutlanýarlar. Mundan daşa-ry aýal-gyzlar göz-dilden goranmak üçin ýörite ýasalan şay-sepleri dakynýarlar. Olar beýleki kümüş öňümlerden göwrümi we dakylýa boýunça tapawutlanýarlar. Gözden-dilden goranmak üçin bezeg şay-seplere köplenç Gurhanyň sürelerinden doga ýazgylaryny ýazdyryp dakynýarlar. Türkmenleriň yrymlaryna görä, şay-sepler ýaman gözden, her-dürli kesellerden gorapdyr. Türkmen maşgalasy şay-sepleri nesilden-nesle geçiripdir, mukaddes zat hökmünde aýap saklapdyr, iň bir

kyn gündünde mirasa eldegirmesiz baýlyk hökmünde garapdyr. Asylly däpleriň netijesinde shaý-sepleriň iň oňat nusgalary biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Türkmeniň kümüş ussalarynyň zehininden önýän ajaýyp shaý-sepleri, ýag-ny gelin-gyzlaryň gupbasyny, gülákasyny, çapraz-çaňnasyny kökenli ýüzügini görenler haýran galypdyrlar. Türkmen zenanlary shaý-seplerini iň bir ýowuz günlerde-boýnundan aýyrmandyrlar.

Gadymy taryhqylar amazonkalar gündogarda, Hazar deňziniň kenarynda ýasaýarlar diýip ýazypdyrlar. Hazar deňiz ýakalarynda ýasaýan çarwa taýpala-ryndan hem-de gündogar skifleriň söweşeň gyzlaryndan jemlenen atly goşunla-ry bolupdyr diýip, gündogary öwreniji B.Zaletaýew öz işleriniň birinde belleýär. Hakykatdan hem, zenanlaryň egin-eşiklerini shaý-sepler bilen bezemeklik gady-myýetden bări dowam etdirilip, häzirki günlerimize çenli gözelligini ýitmän saklap gelipdir. Türkmen gelin-gyzlarynyň shaý-sepleri geçen asyrlarda agramy boýunçada özboluşly aýratynlygyny saklapdyr. Agyr shaý-sepleri dakynan gelin-gyzlarymyz ir döwürlerdäki söweşeň esgerleri ýatladyr.

Geçen döwrüň ussatlarynyň döreden shaý-sepleri bir-birinden tapawutlanypdyr. Kümüş ussalary shaý-sep ýasamak üçin granlary, teňneleri eredip peýdalanydpdyrlar. Emma XVIII asyrdan irki döwürlerde ýasalan shaý-sepleriň biziň günlerimize gelip ýetmänliginiň esasy sebäpleriniň biri-de, kümüş teňneler eredilmän olara asyk seple-nensoň, gerekli wagty ýene-de teňne hökmünde peýdalanyllypdyr, netijede ol shaý-sepler häzirki günlere ýetmän galypdyr. Kümşün hilini onuň reňkinden bilipdirler. Ak öwüs-ýän kümüş ýokary hilli hasaplanypdyr. Zergärler garalan kümüşi arassalamak üçin zäk peýdalanydpdyrlar. Ol ýumşak, hem ýenjilmeklige gabyl bolupdyr. Garamtyk öwüsýän kümüş goşantly hasaplanyp, ondan shaý-sep ýasamak üçin köp wagt sarp edilipdir.

Zergärler kümşün häsiyetini öwrenip olaryň goraýyş güýjüne ynanypdyrlar. Türkmenleriň shaý-sep üçin kümüsi saýlap almaklarynyň esasy sebäpleriniň biri-de, adam organizmindäki ýugnanýan artykmaç maddalary (duz, nerw dartgynlylygy) kümşün sorup alýanlygyny häzirki döwrüň ylmy subut etdi. Kümüş ussalary shaý-sep gurallaryny hem özleri ýasapdyrlar we nesilden-nesle geçiripdirler. Edil demir ussa-synyň gurallary ýaly, zergärleriňki hem ulanylyşy boýunça birnäçe topara bölünip-dir: ýagny esasylara, kömekçilere we ölçejíjlere. Esasylar bilen ýasalyan önümlerde kümüş eredilip guýlupdyr. Kümüş 960–1068° aralykdaky gyzgynlykda eredilipdir.

Zergärler öz önümlerinde dürli-dürli nagışlary ýerleşdiripdirler. Olar na-gışlarda tebigatdan hem-de senetçiliğiň beýleki görnüşlerine ýüzlenipdirler. Zergärler shaý-sepleri altyndan we kümüşden bejerip, shaýyň bezegi üçin hakyk, pöwrize we aýna gaşlary ulanypdyrlar. Her bir kümüş önuminiň dakynylyş aýratynlygy, belli bir berkidilýän ýeri bolupdyr. Zergärler ýaşuly aýallar üçin uly göwrümlü şaylary ýasapdyrlar, gyzlar-gelinler üçin kiçiräk görnüşini ýasapdyrlar.

Türkmen shaý-sepleriniň dakynylyş aýratynlygy bolup, uly gyzlara ýa-da ge-linlere mahsus şaylар bolupdyr. Mysal üçin, gupbany gyzlar dakynýan bolsa, eg-mäni diňe durmuşa çykan gelinler dakynypdyrlar. Türkmen shaý-seplerinde köp

döwürleriň taryhyň ýatandygyna olaryň gülýaka, heýkel, dagdan, tumar, báz-bent, gupba, buka, boýunlyk, gözlük ýaly atlary-da şaýatlyk edýär.

Türkmen zergärçilik sungatynda bezeg zynatlarynyň ýüzüne çekilen islimi çuwuk, bugdaý, tüwi, aýgyzyl, çigildem, ýylanyzy ýaly nagyşlary hem-de göwher, zümerret, zebiret, hakyk, pöwrize ýaly daşlardan ýasalan gaşlary türkmen topragynyň tebigatyny, dagyny – düzuni, ýáylalaryny, haýwanat we ösümlik dünýäsi ni açyp görkezýärler. Diýmek, şayý-seplerini çuňnur we inçeligi bilen öwrenmek, türkmen durmuşynyň köp ajaýyp sahypalarynyň üstüni açýar.

Türkmen şayý-seplerinde türkmeniň aýly agşamlaryny, gjije-gündizini, al şapagyny, ýazyny görmek bolýar. Bezeğlerde halkyň il-ýurt hakdaky aýdymalaryny, pelsepe kitaplaryny, älem hakdaky düşunjelerini hem görmek bolýar. Sebäbi bu sungat ýeke bir türkmen halkyny däl, eýsem bütin ynsany beýgeldýän gaýtalan-majak, kämil sungatdyr. Türkmen milli şayý-sepleri ata-babalarymyzyň asyrlaryň jümmüşinden arassa kümüş kimin, halal saklap, bize goýup giden mirasydyr. Olarda halkyň ýürek owazy, bize bagış eden genji – hazynasy hökmünde saklanyp gelinýär hem-de türkmen halkynyň öz gelin-gyzlaryny lagly-merjenlere deňäp, ömrüniň ahyryna çenli kümüş, gyzyl şayý-sepleri bilen bezäp gelipdirler. Olary eý görüpdirler, gymmatbaha daşlary we şayý-sepleri asyp owadanlapdyrlar.

Şayý-sepleriň görünüşleri üçin özboluşlylyk, saplyk we takyklyk häsiyetlidir. Aslynda türkmenleriň şayý-seplerinde goňşy halklarynyň zergärçilik önumleriniň beýan edýän mazmuny we görünüşler köre-körlük bilen gaýtalanmaýar. Kümüsçi zergärleriň edýän işleriniň çägi dar bolmandyr. Ussa önumi taýýarlamagyň ähli tapgyrlaryny bir özi geçipdir we ony şayý-sepleriň bar bolan ähli kysymalaryna ýáyratmagýň hötdesinden gelipdir.

Türkmenleriň zergärçilik önumleriniň häsiyetli alamatlary hem şundan ybarat-dyr: her bir zergärçilik önumi, hakykatdan hem, awtorlyk eseri bolup durýar. Zergär öz sungatynda taýpasynyň däplerine eýeripdir, munuň özi bolsa hemiše hususy döredijilik häsiyetine eýe bolupdyr. Hut şonuň üçin hem aýry-aýry taýpalaryň zergärçilik önumleriniň we tutuşlygyna alnanda ähli türkmenleriň şayý-sepleriniň meň-zeşlik aýratynlyklary däp boýunça durnukly bolmagynda galypdyr. Zergärler şol bir usuly peýdalanmak bilen, bir-birine meñzemeýän işleri döredipdirler.

Zergärçilik sungaty türkmenleriň dogup-döräninden ahyryk demine çenli ýa-kyn hemrasy bolupdyr. Çaganyň sallançagyna ilkinji şayý-sep we ilkinji güýmenje hökmünde dakylan jaňjagazlar hem zergärleriň ussat ellerinden çykypdyr. Ol bu ýagty jahana gelen ilkinji pursatytandan başlap, kümüş jaňjagazlaryň täsin owazyny eşidipdir. Şol owaz bolsa onuň bütin ömründe: çagaka köýneginde, ýetginjekkä at esbaplarýnda, ýigit çykanynda toý-şagalanyaňda ýaňlanyp durupdyr. Nepis zergärçilik sungaty bilen gadymdan bäri dünýä meşhur halkymyzda “Kümşün-gzylyň könesi bolmaz, atanyň-enäniň bahasy bolmaz” diýen pähim döräpdir. Çünkü bu ajaýyp şayý-sepleri her bir türkmen ýüreginiň tyllaýy nagyşlarydyr. Asyrlar aýlanyp, müňýlliyklar dolanýar. Türkmeniň bu gadymy hem müdimi senedi bolan zergärçilik gitdigiçe kämillesýär.

§51. 1950-1980-nji ýyllarda kino we teatr sungatynyň ösüşi

XX asyryň birinji çärýeginde türkmen medeniýetine aralaşan kino sungaty häzirki günlerde özuniň döredijilik ýoluny aýgytly dowam etdirýär. Kino önemçiliği sungatyň birnäçe görnüşlerini özünde jemleýär. Şol sanda şekillendirish sungaty hem onuň möhüm bölegi hasaplanýar. Kinofilmleri döretmäge ýazyjylar, artistler, kompozitorlar, suratkeşler we başgalar gatnaşyalar. Olaryň ählisine režissýor ýolbaşçylyk edýär. Hut režissýor filmiň many-mazmunyny aňynda bisirip, tomaşaça ýaramly eseri döretmäge çalyşýar. Şonuň üçin-de filmiň esasy agramy režissýoryň egnine düşyär.

Kino eserini döretmekde suratkeşin hem möhüm orny bar. Ol kinonyň düşürlimeli ýeriniň dekorasiýasyny taýýarlayar, artistleriň egin-eşikleriniň tasla- masyny düzýär, döwre görä degişli esbaplary we önümleri degişli ýerinde goýýar. Şeýlelikde suratkeş filmiň şekillendirish aýratynlyklaryna jogap berip, owadan sahnalary taýýarlayar.

Türkmen kinosy özuniň çepeçilik aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Olaryň hatarynda “Aýgytly ädim”, “Magtymguly”, “Keçpelek”, “Şükür bagşy”, “Meleguş” ýaly kinofilmler bar. Bu filmlerde we başgalarda suratkeşin ussatlyk bilen işlemegi netijesinde wakalaryň örän ynandyryjy we owadan bolmagy ga- zanylypdyr.

Kino sungatyna önejyli goşant goşan suratkeşleriň hatarynda ussat suratkeş Ý.Annanurowyň “Alysdaky gelinlik” (1945), “Aýratyn tabsyryk” (1957) atly kinofilmler üçin ýerine ýetiren bezeg işleri bellärliliklidir. Türkmen kinosynyň beze- ginde suratkeş A.Hojanyýazowyň “Gämiçiniň jany bir” (1970), “Gelin” (1972), “Derýanyň aňyrsy serhet” (1973), “Haçan aýal ata çykanda” (1974), “Aýal bagşy” (1975), “Tüssesiz ot bolmaz” (1974), “Ýok diýmäni başar” (1975), “45⁰ kölegede” (1976) atly kinofilmleriň bezeg işleri häzirki günlerde biziň gymmatly mirasymy- za öwrüldi.

Suratkeş M.Çaryýewiň “Böwenjik” atly multfilmi öz döwründe örän täsirli kabul edilýär. Nakgaş G.Guseýnow “Gorkak batyr”, “Magtymguly” atly kinofilmlerde bezeg işlerini ýerine ýetirip, uly abraýa eýe bolýar. Ş.Akmuhammedowyň “General Anawuskiý” (1967) we “Gyrnak” (1969) atly kinofilmlere taýýarlan bezeg işleri çepeçilik taýdan aýratyn ähmiýete eýedir. Kino suratkeşleri A.Çer- nowyň, S.Amangeldiýewiň, J.Haýtowyň taýýarlan suratlary filmleriň netijeli düşürlimeginde aýratyn ähmiýete eýedirler.

Suratkeş J.Bekdurdyýewiň “Dana babanyň gürrüňleri” (1965), “Garjagaz” (1966), “Garşydaşlar” (1967) atly telespektakllara taýýarlan bezeg işleri-de sun- gatyň sungat derejesine çykmagynda tutýan orny ulydyr.

Edil şonuň ýaly, teatrlarda goýulýan oýunlarda hem suratkeşiň tutýan orny uludyr. Geçen asyryň birinji çärýeginden gözbaş alyp gaýdýan teatr sungaty bu günler uly ösüslere eýe boldy. Ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda döwrebap kino-konsert merkezleri we teatrlaryň kaşaň bina toplumlarynyň naýbaşylarynyň ençemesi gurulýar. Teatr sungaty öz gözbaşyny has irki döwürlerden alyp gaýdýar. Teatryň kino sungatyndan tapawudy, tomaşaçylar oýny sahnada görüp lezzet alýarlar. Kino bolsa, ekran arkaly adamlara özünüň täsirini ýetirýär. Teatrda gahrymanlaryň janly hereketleri we sözleri tomaşaçyda ýatdan çykmajak täsir döredýär. Teatryň sahna bezegi, gahrymanlaryň egin-eşikleri döwre we waka degişli edilip suratkeş tarapyndan amala aşyrylýar. Bu bir tarapdan, wakanyň esasy açary hökmünde artistlere şol döwri janlandyrmakda ýardam edýän bolsa, ikinji tarapdan suratkeşiň teatr sungatynda tutýan ornunu görkezýär.

Türkmen teatrynyň kämilleşmeginde suratkeşleriň orny örän ähmiyetlidir. Geçen asyryň dowamında halkyň söygüsini gazanan teatr oýunlarynyň ýokary hilli bolmagynda suratkeşleriň döreden bezeg işleri teatr sungatynda mynasyp orny eýeleýär. Suratkeşler P.Ýerşowyň we H.Allaberdiýewiň “Şasenem we Garyp” (1955), (A.Şapoşnikowyň we D.Öwezowyň) operasy üçin sahna bezegi, Ý.Annanurowyň “Şasenem we Garyp” (1954) operasyna taýýarlan bezeg işleri bu oýunlaryň has şowly çykmagyna we tomaşaçylaryň göwnünden turmagyna getirdi.

Suratkeş A.Kulyýewiň – D.Öwezowyň we A.Şapoşnikowyň “Şasenem we Garyp” (1969) operasynyň, A.Almämmedowyň – I. Popowyň “Maşgala” (1969) spektaklynyň, H.Allaberdiýewiň – B.Seýtakowyň we M.Seýitnyýazowyň “Gyz salgydy” (1969) spektaklynyň, H.Kordyşyň – K.Korçmarewiň “Aldar köse” (1969) baletiniň sahna bezegleri, Ş.Akmuhammedowyň teatr we kino eserleri çeperçilik taýdan sungatyň taryhynda täze sahypalary açdylar.

Türkmenistanyň şekillendirış sungatynyň mirasyna önjeýili goşant goşan ussat-nakgaşlarymyz G.Begmyadow, Ş.Akmuhammedow, A.Hojanyýazow, A.Almämmedow, B.Amansähedow we başgalar çeper eserleriň keşbiniň baý mazmunyny janlandyrmagy başardylar.

1960-njy ýyllarda “Gaýgysyz Atabaýew” spektaklyna, “Iki atanyň bir oglý” telefilmine, “Iwanowanyň sazy” we “Görünmeyän adam” atly gysga metražly filmleriň egin-eşikleri we sahna bezegleri suratkeş G.Begmyadow tarapyndan ýerine ýetirildi.

Teatr suratkeşi şekillendirış sungatynyň köp görnüşlerini özünde jemlemek bilen, sahnanyň bezegini, gahrymanyň keşbini, egin-eşiklerini, daş-töweregini gurşaýan älemi suratlandyrmaly bolýar. Şekillendirış medeniýeti teatr suratkeşiniň döredijiliginiň esasy bolup, ol sahnada goýulýan oýnuň mazmunyny açmaga ýardam beryär. Elbetde, suratkeşin döredijilik sungaty näçe uly boldugyça sahna-

nyň täsiri şonça artýar. Ýokary mekdebiň taýýarlygyny özleşdirip, irginsiz işlemeği başarıyan suratkeş sahna oýnunyň gzyzkly bolmagyny gazanýar.

Telespektakllaryň şowly çykmagynda hem suratkeşleriň tutýan orny uludyr. Ussat suratkeş Jumadurdy Bekdurdyýewiň döredijiliginde telespektakllar aýratyn orny eýeleýärler. Onuň “Dana babanyň gürrüňleri” (1965), “Garjagaz” (1966), “Bäsdeşler” (1967) atly telespektakllara bagışlanan ajaýyp eserleri täsin döredijilik-pikirleri bilen bu žanrda täzelikleri girizyär. Kino hem teatr sungatynyň sazlaşygyny saklaýan telespektakllar tomaşaçylara özboluşly täsir edýär.

Teatr oýunlarynda suratkeşiň tutýan orny aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu ugurda Daşkentde ýokary okuw mekdebini tamamlap Türkmenistanyň döwlet ýaş tomaşaçylar teatrynda suratkeş bolup işe başlan nakşa A.Almämmedow uly işleri amala aşyrýar.Ol bu ýerde işlän döwürleri birnäçe ajaýyp sahna bezeglerini ýerine yetirýär. Onuň “Tasin tebip” (1959), “Maşgala” (1964), “Gaýyn ene” we “Azaşan ýigit” (1965), “Ok” (1969), “Tutuk aýly gije”, “Merdana” (1970), “Synag ýoly” (1971) ýaly oýunlarda sahna bezegleri şekillendirish sungatynyň teatr-bezeg pudagyna özboluşly täzelikleri girizyär. Onda suratkeşiň rezissýoryň pikirleri bilen sazlaşygy, wakanyň çeperçilik çözgütleriniň täsiri, sahna oýnunyň maksadyna ýetmegine ýardam edýär.

Türkmen teatr sungatyna ägirt uly goşant goşan B.Amansähedowyň döredijiliği diýseň täsirlidir. Onuň dünýäniň nusgawy sungaty bilen gzyklanmagy türkmen sahna bezegleriniň we gahrymanlarynyň keşplerini daşary ýurt suratkeşleriniň iň meşhur derejesine göterýär. B.Amansähedowyň “Nuh”, “Jan”, “Korol Lir”, “Emir Teýmir” we beýleki eserleri türkmen teatr sungatyna degerli täzelikleri girizdi.

Bezegçilikde esasy çeperçilik pikiri açmak üçin taslamanyň gerekligi möhüm dir. Taslamany özleşdirmekde suratkeş ilki bada sahna oýnunyň ýazgysyny birnäçe gezek ünsli okaýar. Onuň mazmunyny, ýüze çykarjak häsiyetlerini öwrenýär. Suratkeş wakanyň tebigaty, adamlaryň hereketi, eşikleri has-da gzyklandyrýar. Sahnanyň taslamasynda esasy öne çykýan has belli göze ilýän ýerleri (elementleri) bolýar, ol wakanyň wagtyny görkezýär. Tomaşaçynyň göwnünden turmak üçin suratkeş dürlü serişdeleri utanmaly bolýar. Reňkler, cyralar, matalar we beýleki goşmaça zatlaryň gatnaşygynda daş-töweregi gurşaýan tebigatyň janly täsirini gazanmak, suratkeşiň baş maksady hasaplanýar.





GARAŞSYZ TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

§52. Türkmenistanyň Garaşsyzlyk döwrüniň şekillendirış sungatynda milli galkynyş

Türkmenistan özüniň mukaddes Garaşsyzlygyny alanyndan soň, milli medeni gymmatlyklarymyzy täzeden öwrenmek we dikeltmek işlerini ileri sürüldi. Ýur-dumyzyň ähli künjeklerinde medeni binalaryň, zawoddyr-fabrikleriň, edara-kärhanalaryň, ýaşaýyş jaýlarynyň ýokary hilli we döwrebap gurluşyklaryna badalga berildi. Tas ýitirilen milli dilimiziň, ruhy baýlyklarymyzyň, senedimiziň täzeden di-keldilmegi üçin türkmen alymlarynyň we döredijilik işgärleriniň öňünde täze taryhy eýyam döredi. Türkmen intelligensiýasy indi, öňki ýoýulan taryhy beýanlaryndan el çekip, halkymyzyň hakyky taryhyny, taryhy döwürlerde beýik şahsyyetleriniň bitiren işlerini öwrenip, beýan etmeklige girişdiler. Halkymyzyň özbaşdak döwlet bolup, adamlaryň watançylyk duýgusyny oýarmak, aňyny-düşünjesini saplamak, ertiki güne bolan ynamyny ösdürmek meselesi ylym-bilim ulgamynyň, şol sanda şekillendirış sungat işgärleriniň hem baş maksatnamasyna öwrüldi.

1990-njy ýyllaryň başynyň häsiýetli aýratynlygy, bu döwürde Türkmenistanyň sungatynyň täze gözleg ýoly emele gelyär, ol hünär kämilligine eýe bolup, medeni we ruhy gymmatlygyň ulgamynda öz ornumy eýelemäge ymtylýar. Şol döwrüň milli aňyýetinde örboýuna galan halk temasy döredijilik işgärlerini diňe bir halkyň taryhyny, ýaşaýsyny, häsiýetlerini çuňňur öwrenmäge däl, eýsem, halkyň çeperçilik aň düşinjesiniň aýratynlygyny çuňňur öwrenmeklige gönükdirilýär. Şonuç üçin bu döwürde sungat işgärleri halkymyzyň milli däp-dessurlaryny çuňňur öwrenmäge girişdiler.

Ruhý ýokary göteriliş maksatnamasy Türkmenistanyň Prezidentiniň syýasy ýörelgesinde wajyp orna eýe bolup, onuň döredijilik işgärleri bilen ýygy-ýygydan duşuşyp durmagy (1993-nji ýylyň 15-nji iýunu, 1996-njy ýylyň 29-nji sentýabry, 1997-nji ýylyň ýanwar aýy we başg.) döredijilik hünärmenleriň aň düşünjesinde watançylyk duýgularyny oýardı.

1994-nji ýylyň ýanvarynda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasyň açylmagy garaşsyzlyk zamanyanda türkmeniň şekillendirış sungatynyň mundan beýlæk ösmegine badalga berdi. Yaşlara bilim we terbiye bermek, sungatyň dürli ugurlaryna çekmek, elliň hünarlı ussatlary ösdürüp ýetişdirmek Döwlet maksatna-

masynyň esasy wezipeliniň birine öwrüldi. Halkyň medeni mirasy müňlerce ýylaryň dowamynda emele gelip, onuň döreden gymmatlyklary berkarar we asuda döwletimizde yzygiderli ösdürilýär. Medeniýet her bir halkyň kemala gelen däbinidessuryny ösdürmek bilen, özuniň gymmatlyklaryny dünýä halklaryna ýetirmäge çalyşýar. Şonuň bilen birlikde medeniýet adamyň öz topragyna, adatdyr-däplerine dahillylygy baradaky baky duýgusyny, häzirkizaman jemgyýetçilik we şahsy durmuşyna döredyän sungat eserlerini ornaşdymaga çalyşýar.

Umuman, milli medeniýetiň maksady garaşsyzlyk döwrüniň şekillendiriş sungatyna hemmetaraplaýyn garamakdan, oňa milli medeniýetiň örän özboluşly, estetiki ähmiýetli we taryhy taýdan şertlendirilen hadsa hökmünde garalýar. Şonuň üçin, halkymyzyň bayý sungatyny özleşdirmek bilen birlikde, medeniýet işgärleri daşary ýurtlaryň çeperçilik sungatyny öwrenmek bilen ony baýlaşdyryar.

XX asyryň soňky 10-15 ýylynda türkmen şekillendiriş sungat işgärleriniň döredijilikli zähmeti netijesinde, halkymyzyň däp-dessurlarynyň ýoýulyp goýberilen kemçilikleri düzedilip başlandy. Bu ýyllarda türkmen suratkeşleriniň we heýkeltaraşlarynyň estetik konsepsiýasy işlenip düzülýär. Şol hadysanyň nähili geçendigini anyklamagyň özi hem ähmiýetlidir.

Sungatyň kâbir görnüşleri, ýagny nakşaçylyk, grafika, amaly-haşam we heýkeltaraşlyk pudagy hut garaşsyzlyk ýyllarynda milli esaslarda ösüp başlaýar. Netijede milli däplere esaslanýan ösüşiň özboluşly täze ýoly kemala gelýär.

Özuniň milli aýratynlyklaryny ösdürmekde, garaşsyz döwletiň sungaty indi dünýä medeniýetleriniň kanunalaýyk düzgünlerini özünde jemlemek bilen, öňden gelýän milli aňyýeti ösdürip, bar bolan taryhy gymmatlyklary öwrenip döwre laýyk getirmek kadalary öne sürülyär. Netijede sungatyň görnüşleriniň biri-birine özara täsiri we baglanyşygy, olaryň görnüşleriniň ösmegi üçin möhüm şertler döredilip, adamyny gurşap alýan daş-towereğini estetik taýdan gurnamaklyk çözgüdini ilkinji gezek synanyşyk hökmünde düzmek işe girizilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat özuniň giň şayollary we ajaýyp ýadygärlilik desgalary köşkleri, heýkeltaraşlyk toplumlary, çüwdürimleri bilen häzirkizaman şäheriniň keşbine goşulyp başlaýar.

Täze medeni merkezler, baglar, seýilgähler, çüwdürim ulgamalary we milli özboluşlylygy bilen tapawutlanýan ýadygärlilik toplumlary açylýär. Çepe keşpler Aşgabat, Türkmenbaşy, Balkanabat, Daşoguz, Türkmenabat şäherlerinde goýulýär. Mary etrap hassanasynyň öñünde, Lebab welaýatynyň Garabekewül we Farap etraplarynyň seýilgählerinde dürli görnüşdäki heýkeller oturdylyär.

Garaşsyzlyk zamanasynda halkymyzyň heýkeltararaşlyk däpleri gaýtadan dikeldilýär we ösdürilýär. Türkmen monumental sungatynyň baylaşmaganynyň barşynda heýkeltaraşlaryň eserleri ýurduň medeni durmuşında gürrüsiz, ähmiýetli işlerdir. Heykeltaraşlar J.Jumadurdynyň, B.Annamyradowyň, S.Babaýewiň, H.Atáýewiň, G.Ýarmammedowyň, A.Garaýewiň döreden uly

göwrümlü ýadygärlilikleri, S.Artykmämmedowyň, M.Öwezowyň, B.Çaryýewiň, B.Rejepowyň, M.Yüzbaşewiň Garaşszlyk eýýamynda döreden güberçek şekilleri we bezegçilik işleri munuň aýdyň mysallarydyr.

Garaşszlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap nakşaçylygyň usullarynda dürli pelsepeçilik dünýägaraýylary ösdürilip başlandy. Suratkeş nakşaýy döredijiliği örän uly jogapkärçiliği talap edýär. Ol mowzuk, mazmun, maksat, gürruň, aýry beýanlyk (allegoriya), nyşan, taslama, giňişlik wezipeleri we başga-da duýgy ýaly alamatlary çözülmeli bolýar. Häzirkizaman türkmen nakşaşlary ähli reňkleme serişdelerinden peýdalanyp, göwrüm we mazmun düşünjelerine çuňňur pikir berýärler. Olarda aýratyn hem gündogaryň syrly mukamlary ýaňlanýar.

Suratkeşleriň durmuş, ykbal, jemgyýet, tebigat mazmunly eserleri ahlak, terbiye, watansöýüjilik, adamkärçilik düşünjelerini öne sürüyär. Bu sazlaşykly düşünjeler dünýäniň parahatçylygyna, adamzat jemgyýetiniň adalatly maksatlarynyň hasyl bolmagyna bolan okgunly ýörişdir.

Günsaýyn gözelleşyän ýurdumyzyň nakşaçylyk sungaty ösýär. Nakşaçylyk senedi biziň halkmyzyň ganynda bar. Onuň kökleri has gadymy döwürlerde reňklere bolan jadyly garaýşlar bilen sazlaşyp ösen sungat bolupdyr. Türkmenler beýik medeniýetleri başyndan geçirip, nakşaçylygyň syrly alamatlaryny dünýä ýaýyp gelen halkdyr. Garaşszlygyň suratkeşlere beren erkinligi türkmen nakşaçylygyny täzeden galkyndyrdy.

Döredijilik diýmek, önjeýli eser döretmek diýmekdir. Ussadyň döreden eserleriniň beýannaması onuň hususy dünýä baradaky seslenmesidir. Yzygider oý-pikirlere çümüp, hyýaly oýlanmalary durmuşa geçirmek, şol bir wagtyň özünde jemgyýetde ahlak gözelligini aşgär etmek häsiyetleri hakyky suratkeşleriň tebigatydyr. Her bir ussadyň döredijiligine baglanýan müdimilik düşünjesi nyşanalyk alamatlaryny emele getirýär. Goý, ol hakyky durmuş aladalaryna gaplanan taslama bolsun ýa-da dürli nagylardan düzülen eser bolsun, tapawudy ýok, onda suratkeşin hususy ahlak gözelligi ýatyr. Döredijiliğiň maksady adama gulluk etmekdir.

Suratkeş milli peýzažyň asyl nusgasyny, dessurlaryny döredijiliginde şöhratlandyrýar. Ol peýzaž nakşaçylygynda ýagtylyk, gün, howany ussatlarça baglaňyşdyryar, ýöne, şol bir wagtda surat dürsligini, göwrümleriň çeyélegini ýitirmeyär. Reňkleriň terligi türkmen peýzažynyň baýlygyny açyp görkezýär. Reňkleriň täzeçilligi we arassalygy, görüş umumylygy we keşbiň jaýdar sazlaşygy joşgunly begenji we lezzet duýgusyny döredýär.

Garaşszlyk ýyllary içinde döredilen ajaýyp eserleriň sany sanardan kän. Suratkeşler dürli mowzulkarda “nyşan” alamatlaryny aýdyň ýuze çykarmagy başarıdlar. Eserlerde berilýän nyşanalyk – birtarapdan pikirlenmegin usuly, aýdyp bolmaýan käbir sözleriň gizlin syry, beýleki tarapdan bolsa, hakykatdan gaçmak, arzuw hyýallara çümmekden ybarat bolýar. Suratkeşler öz eserlerinde nyşanalyk gözlemek bilen sungat düşünjesini, onuň akymyny emele getirýärler.

Nakgaşçylygyň dürli pelsepeçilik we tebigy dünýägaraýylary bar. Türkmen halylarynyň, şayý-sepleriniň we dürli el senetlerindäki nagyślaryň reňk sazlaşygyn-daky nyşanalyk däpleri häzirki güne çenli saklanyp, özuniň syrly mazmuny bilen gymmatlydyrlar.

Täze döwrüň Garaşsyzlyk ugrundaky ýoly we jemgyýetçilik pudagyna degişli eserleri döretmekde ussat suratkeşler: Y.Gylyjow, A. Muhammedow, B.Owganow, B.Hojammaýew, A.Akyýew, P.Garryýew, A.Kulyýew, A.Jumanyýazow we baş-galar işleýärler;

– edebi mirasymyz we beýik şahsyýetlerimizi janlandyrmakda, däp-dessurlarymyz we jebislik temasyndan; Ý.Baýramow, Ç.Amangeldiýew, Ş.Akmuhammedow, K.Nurmyradow, A.Myradalyýew, A.Muhammedow, H.Nobatow we başgalar işleýärler;

Watançylyk häsiýetli tebigat we natýurtmort pudagynda A.Almämmedow, Ş.Akmuhammedow, W.Pawlowskiý, R.Berdiýew, Ç.Hümmedow, J.Hojaniýazow we başgalar meşgul bolýarlar;

Milli pelsepeçilik äheňli döwrebap umumadamzat we usulyýet ugurlaryndaky döredijilik ýolunda D.Baýramow, T.Tugurow, J.Amandurdyýew, R.Muhammedow, S.Meredow, G.Meredow, G.Guseýinow we başgalar önejýli zähmet çekýärler.

Döwletimizde her ýylда Türkmenistanyň Garaşsyzlyk we Bitaraplyk, Türkmenistanyň Döwlet Baýdagynyň gününe bagışlanan baýramçylyk sergileri geçi-rilýär. Şeýle-de, Türkmenistanyň Suratkeşler birleşiginde we çeperçilik galereýalarynda, çeperçilik akademiýasynda sergiler gurnalýar. Köp suratkeşler döwlet guramalarynyň düzümünde dünýäniň dürli ýurtlarynda häzirkizaman jemgyýeti-niň medeni we sungat pudagynda gazanan üstünlikleri bilen tanyşýarlar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ähli çeperçilik ugurlarynda bolşy ýaly, amaly-haşam sungatynda-da milli taryhymza we tebigatymza bolan temalarda eserleri döret-mek öňe sürüldi. Türkmeniň keramika sungaty gadymy zamanlardan bări gelýär. Türkmenistanyň Garaşsyzlygy milli medeniýetiň taryhynda täze tapgyry açdy. Garaşsyzlyk döwründe amaly-haşam sungatynyň külalçylyk senediniň ussatlary M.Atáýewa, D.Muhammedowa, A.Taganow, Ç.Durdyýew, B.Hojanyýazow ýurdumyzyň milli sungatyny dünýä tanatmakda uly işleri amala aşyrdylar. Häzirki döwrüň külalçylygynda gadymy nagyślaryň, küýze göwrümleriň çeper sudurlary täze keşbinde özuniň ornuny tutýar.

Garaşsyz Türkmenistanyň zergärçilik sungatyna täze öwüşginler girizen ussatlaryň hatarynda G.Atáýewi, P.Amangulyýewi, S.Goşaýewi, A.Annaber-diýewi, A.Täçmyradowy, M.Sähedowy, Y.Kerimowy, N.Mürrikowy, S.Nuryýewi we beýlekileri görkezmek bolar.



106-nyj surat. A. Almammedow. Ak daglar. 2007 ý.

Ýurdumzyň Garaşszlygyny almagynyň netijesinde, milli sungatymyzyň ähli görnüşlerinde bolşy ýaly, çeperçilik medeniyetinde hem haly sungatynyň asyrlardan asyrlara geçip, kämilleşip gelen ajaýyp nusgalary öz ornuny tapdy. Bel-li bir döwürde halyçylyk diňe türkmen hünärmentçiliginiň bir görnüşi hökmünde seredilip gelindi. Häzirki döwürde haly önumleriniň čuňñur özleşdirilmegi neti-jesinde türkmen aýal-gyzlarynyň ukyby sungat eserlerini döredip bilýändikleri ykrar edildi.

Her ýylyň maý aýynyň soňky ýekşenbesinde Türkmen halyşynaslarynyň bütindünýä jemgyyetiniň mejlisiniň we sergisiniň geçirilmegi, naýbaşy milli sungatymyzyň ýylsaýyn kämilleşip, dünýä ýaýradylýandygyna güwä geçýär. Garaşszlygymyzyň ilkinji ýyllarynda Türkmen haly muzeýiniň açylmagy, türkmen gelin-gyzlarymyzyň we ussat suratkeşlerimiziň çeperçilik ussatlygyny görkezýän milli hazynasydyr. Bu gün türkmen haly göllerimiziň nusgalary, Garaşsz türk-men döwletiniň milli baýdagyny bezeýär. Baş gölleriň ýaşyl baýdakda ýerleşdi-rilmegi, Garaşsz ýurdumzyň agzybirliginiň alamatyny görkezýär.

Berkarar döwletimiziň gadamy we häzirki miweleri bolan Türkmenistanyň Döwlet muzeýi, Türkmenistanyň milli gymmatlyklar muzeýi özüniň müňlerçe eksponatlary bilen diňe bir öz halkymyza däl, eýsem daşary ýurtlardan gelýän myhmanlara hem köp ýyllar bări hyzmat edip gelýär. Türkmenistanda milli gym-

matlyklarymyza bagyşlanyp döredilen şanly senelerde ruhy galkynyşymyzyň öwüşginlerini görwäris. Ýurdumyzda geçirilýän kino we teatr festiwallary, sergiler, aýdym-saz bäsleşikleri geçirilip, onuň ýeňijileri halkara derejesinde çykyş edýärler. Galyberse-de, türkmen halkynyň milli galkynyşyna bagyşlanyp her ýylyň 27-nji iýunynda “Medeniýet we sungat işgärleriniň günü” bellenilip geçilýär.

§53. Garaşsyzlyk döwründe Türkmenistanda çeperçilik hünärmənleriniň taýýarlanlyşy

Türkmenistanyň Prezidentiniň 1994-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda çykaran Karyary esasynda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasy esaslandyrylyar. Akademiýa bilim, terbiye we ylym ulgamynda Garaşsyz Türkmenistan üçin häzirkizaman bazar ykdysady gatnaşyklary şertlerine laýyklykda işlemäge ukyply, ýokary hünärlı işgärleri taýýarlaýan okuň mekdebi hasaplanýar. Akademiýa ýokary bilim ulgamynyň dünýewi, demokratik we hukuk döwletini döretmek ugurundaky ruhy, durmuş-ahlak, ylym, ykdysady we medeni öñegidişlikleriň özenini düzýär. Ol Türkmenistanyň Prezidentiniň milli bilim syýasatyny iş ýüzünde amala aşyrýan professorlaryň, mugallymlaryň, işgärleriň we talyplaryň ylmy-döredjilik birleşmesidir (*107-nji surat*).

Akademiýanyň işiniň esasy maksady türkmen jemgyyetiniň we döwletiniň iň ýokary gymmatlygy bolan adamyň şahsyétini her taraplaýyn we sazlaşykly ösdürmekdir hem-de Türkmenistanyň ýokary hünärlı işgärlere we ýokary bilimli hünärmənlere bolan isleglerini kanagatlandyrmakdyr.

Akademiýanyň önde durýan wajyp wezipeler:

- Türkmenistanyň Prezidentiniň bilim syýasatynyň durmuşa geçirilmegini üpjün etmek;
- raýatlaryň bilim almakda Konstitusion hukuklarynyň berjaý edilmegi, ola-ryň ruhy, ylmy, aň taýdan sazlaşykly ösmekleri üçin zerur mümkünçilikleri we şertleri döretmek;
- Türkmenistanyň halk hojalygynyň pudaklarynyň talaplaryna laýyklykda, hünäri boýunça önde goýlan wezipeleri ýokary derejede we raýatlyk jogapkärçiliği bilen çözäge ukyply, ýokary bilimli hünärmənleri taýýarlamak;
- talyplaryň okuň we ylmy-barlag işlerini ykdysadyýetiň degişli pudagynyň bölmelerinde, üzönüksiz we önemçilik tejribesini özara baglanyşdyryp geçmegi;
- döwlet gullukçylarynyň we hünärmən işgärleriň, mugallymlar düzüminiň hünärlere derejelerini ýokarlandyrmak;
- döwlet bilim we terbiyeçilik ulgamy üçin ýokary hünärlı mugallymlary taýýarlamak, bilimiň milli ylmy mekdebini döretmek;



107-nji surat. Türkmenistanyň Döwlet çepeçilik akademiyasy

– ylmyň dürli ugurlary, bilim meseleleri boýunça düýpli we tejribe ähmiyetli ylmy barlagy, dizaýner we beýleki ylmy işleri guramak we geçirmek, olaryň netijelerini okuw işinde ulanmak we ornaşdyrmak;

– ýurduň ilatynyň arasynda häzirki zaman ylym-bilim ulgamynda gazanylan täzelikleri ýaýratmak we wagyz etmek, onuň medeni derejesini ýokarlandyrmak;

– hünärmensleriň hünärler boýunça taýýarlanylышыnyň tejribesini öwrenmek we peýdalanmak, ylmyň dürli ugurlary boýunça ylmy barlaglary geçirmegi guramak hem-de beýleki türkmen we öndebarlyjy daşary ýurt okuw edaralary we guramalary bilen hyzmatdaşlyk etmekden ybarat durýar.

Çepeçilik akademiýasy bilim merkezi hökmünde türkmen halkynyň we ähli adamzadyň toplan gymmatlyklaryny we tejribesini Türkmenistanyň ykdysady, durmuşy we ruhy ösüşiniň wezipelerini çözümaǵe ukyplı, ýokary bilimli, dünýä talaplaryna laýyk gelýän sowatly hünärmensleri taýýarlamaga niyetlenendir.

Çepeçilik akademiýasy ylym merkezi hökmünde, düýpli we tejribe ähmiyetli barlaglaryň ýurdumyzyň hem dünýäniň ylmy-tehniki ulgamlarynyň ösdürilmegiň üpjün edýär, olary täze barlag usullary, täze bilimleri ele almagyň ýollary bilen ýaraglandyrýar hem-de Garaşsyz Türkmenistanyň gülläp ösmegine gönükdirýär.

Akademija syýasy, hukuk, ahlak, estetik medeniyetiň kemala gelmegi, ululara hormat goýmaklygy, özüni medeniyetli alyp barmagyň terbiyeçilik merkezi hökmünde döredildi. Onuň iň esasy işleriniň biri-de ýaşlarda jemgyýete, döwlette, döwlet nyşanlaryna milli we umumy adamzat gymmatlyklaryna, ýokary ynsanperwerlik dünýägarayşyň kemala gelmegine gönükdirmekdir. Şol sebäpli, Akademiyada talyp ýaşlarda watan söýjiligi, Halka, Watana, Türkmenistanyň Prezidentine söýgini we wepalyliggy terbiyelemek üçin zerur şertler döredilendir.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň baý medeni mirasyny täzeden dünýä tanadan Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowň öndengörülükli syýasaty netijesinde, milli sekillendiriş sungatymyz ör boýuna galdy. Türkmen suratkeşleriniň döreden eserleriniň Halkara sergilere çykarylmas, ýurdumyza suratkeşligi ösdürmek boýunça geçirilýän bäsleşikler we şahsy sergileriň köpelmegi döwletimiziň sekillendiriş sungatyna goýyan uly sarpasydyr.

Türkmenistanyň Döwlet çepeçilik akademiýasynda ýaş hünärmensleriň taýýarlanmagy geljekki sungatymyzyň has-da kämilleşmegine gönükdirilendir. Akademiyanyň uçurymlary häzirki gündé ýurdumyzyň kino we teatrlarda, ýokary we ýörite hünärment mekdeplerinde, orta we ýörite çagalar çepeçilik mekdeplerinde, paýtagtymyzyň we welaýatlarymyzyň muzeýlerinde, gurluşyk we beýleki ulgamlarda zähmet çekip türkmen medeniyetine goşant goşyarlar.

2007-nji ýylyň awgust aýynyň 22-nde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow milli ykdysadyyetiň pudaklarynyň mundan beýlakki ösüşiniň ileri tutulýan meselelerine bagışlanan maslahatynda, milli binagärlik mekdebini kemala getirmäge, kärine ussat ýaş hünärmensleri, binagärleri, tasla-maçylary, dizaýnerleri taýýarlamak meselelerine ünsi çekdi. Elbetde, Hormatly

Prezidentimiziň bu maslahatdaky beren tabşyryklary, milli medeniýetimizi we sungatymyzy ösdürmek baradaky Kararlary sekillendiriş sungatynyň sazlaşykly ösdürlmeginiň kepili hökmünde garamaga hem esas döredýär.

Türkmenistanyň Döwlet çepeçilik akademiyasynyň ýanyndaky Türkmen döwlet ýörite çepeçilik mekdebi ýaşlara ýörite orta bilim bermek bilen, ösüp gelýän nesilde çepeçilik sungatynyň esaslary baradaky düşünjeleri berkidyär. Ýurdumyzda açylan çağalar-sungat mekdepleri Garaşszlygymyzyň beren miweleridir. Şeýlelik bilen ýurdumyzda sekillendiriş sungatyny ösdürmek boýunça okuwlaryň hünär berýän dürli basgaçklary ýola goýulýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe akademiyanyň durmuşynda aýratyn döwür başlanýar. Çepeçilik akademiyasynda jemgyýeti öwreniş ylymlary, nakşaçylyk we taslama, grafika, heýkeltaraşlyk, binagärlilik, dizayn, amalyhaşam, sungaty öwreniş kafedralary bar. Bu kafedralarda talyplara sungatyň 16 hünäri boýunça bilim berilýär. Milli däplere eýerýän sekillendiriş sungatymyzyň miniatýura nakşaçylygy, stanok nakşaçylygy, monumental nakşaçylygy, filmiň sekillendiriş çözgüdi, teatr-haşam nakşaçylygy, stanok grafigi, kitap grafigi, plakat grafigi, heýkeltaraşlyk, binagärlilik gurşagynyň bezegi, binagärlilik ýadygärlilikleriniň rejelenilişi, dizayn, halyçylyk sungaty, keramika sungaty, zergärçilik sungaty, sekillendiriş sungatynyň taryhy we nazaryýeti hünärleri boýunça hünärmenler taýýarlanylýar.

Hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Permanyna we “Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Kararyna laýyklykda, ylym-bilim ulgamynda amala aşyrylýan düýli özgerişler ýokary okuw mekdeplerinde alnyp barylýan ylmy-barlag we döredijilik işlerine täze badalga berdi. Kafedralarda we ylym bölümünde ussat mugallymlar we talyplar tarapyndan milli arhitektura, bezeg, sekillendiriş sungaty we amalyhaşam sungatymyzyň taryhyna degişli wajyp meseleleri, şeýle hem ýurdumyzda ylymda we tehnikada ileri tutulýan ugurlar boýunça ylmy-amaly we ylmy-döredijilik işleri alnyp barylýar. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda ylymda gazanylýan üstünlikleri wagyz etmek işleri geçirilýär. Türkmenistanyň taryhy we medeni ýadygärlilikleri goramak, öwrenmek hem-de rejelemek baradaky milli müdirligi bilen Türkmenistanyň döwlet çepeçilik akademiyasy “Türkmenistanyň sungaty we arhitekturasy” atly ylmy-habarlar ýygyntrysyn bi-lelikde neşir etmekligi ýola goýuldy.

Akademiyada Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň, Türkmenistanyň Kärdeşler arkalaşyglynyň, Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň we Zenanlar birliginiň ilkinji guramalary işleyýär. Ýokary okuw mekdebinde döwrebap enjamlaşdyrylan okuw otaglary, talyplaryň ähli amatlyklary bolan umumy ýasaáýış jaýy, kitaphana, saglyk nokady, muzeý, sergi zallary, sport kluby bar.

Türkmenistanyň Döwlet çepeçilik akademiyasynda alnyp barylýan okuň işleri döwrüň talaplaryna laýyk gurnalandyr. Döwrebap meseleleri üstünlikli çözmeň maksady bilen, ýokary okuň mekdebiniň ussat mugallymlary uly işleri amala aşyryp gelýärler. Olar okuň-terbiyeçilik, ylym-bilim hem-de nazary bilimleri amaly-döredijilik işleri bilen berk baglanyşykda alyp barýarlar.

Türkmenistanyň bilim ulgamyny ösdürmegiň 2012-2016-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyna laýyklykda, okuň-terbiyeçilik işlerini üýtgedip gurmak, ýokary okuň mekdebinde umumy we söhbet sapaklary, ussahanalarda geçirilýän sapaklaryň ýokary derejede ulanylasmagyny ýola goýýan usullary durmuşa giňden ornaşdyrmak bilen utgaşyklı alyp barylýar.

Türkmenistanyň Döwlet çepeçilik akademiyasynda mugallymlaryň we talyplaryň döredijilik işleriniň sergileri geçirilýär. Ýurdumyzda aspiranturalaryň açylmagy döredijilik işlerimiziň ilerlemegine oňyn tásirini yetirdi. Biziň ýaş alymlarymyz we talyplarymyz Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Yaşlar guramasy tarapyndan her ýyl yylan edilýän bäsleşige özleriniň ylmy işleri bilen gatnaşyp, gumanitar uguryň sungaty öwreniş pudagy boýunça ýeňiji orunlary eýeleýärler. Bu üstünlikler ýaş alymlaryň geljekde özbaşdak işlemeklerine hem ynam döredýär.

“Nakgaşçylyk we taslama” kafedrasynda – şekillendirış sungatynyň miniatýura nakgaşçylygy, stanok nakgaşçylygy, monumental nakgaşçylygy, filmiň şekillendirış çözgüdi, teatr-haşam nakgaşçylygy ugurlary boýunça hünärmenler öwredilýär. Halypa mugallymlar: Türkmenistanyň halk suratkeşleri A.Almämmedow, B.Owganow we beýleki ussat mugallymlar talyplara tâlim berýärler.

“Grafika kafedrasy” – şekillendirış sungatynyň stanok grafigi, kitap grafigi, plakat grafigi ugurlary boýunça hünärmenleri taýýarlaýar. Halypa ussatlar: Türkmenistanyň halk suratkeşleri H.Annaçaryew, H.Atkagaýew we Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgärleri O.Agabaýew, D.Akyýew we beýleki mugallymlar talyplara döredijilik äleminiň ince ýollaryny öwredýärler. Kafedranyň mugallymlary we talyplary ýurdumyzda çykýan täze kitap neşirleriniň bezeg işlerine işjeň çekilýärler. Olar “Mollanepesiň Zöhre we Tahyr” dessany, goşgular ýygyn-dysy, “Galkynyşyň ak ganatly arzuwy” albomy, “Japbaklar,” “Üç çopan” ertekisi, “Iki ýoldaş” hekaýasy, “Üç aýy” ertekisi, “Böwenjik” ertekisi, “Şärikli ekin” ertekisi we başga-da birnäçe kitaplaryň bezeglerini ýerine yetirdiler. Grafika kafedrasy tarapyndan 2013-nji ýilyň 1-nji sentýabrynda okuwa baran 6 ýaşlı 1-nji synp okuwcylary üçin okuň kitaplary we depderleri çepeçilik taýdan kämillik derejesine yetirildi.

“Heýkeltaraşlyk” kafedrasynda – şekillendirış sungatynyň heýkeltaraşlyk ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu kafedrada Türkmenistanyň halk suratkeşleri G.Ýarmämmedow, B.Annamyradow bilen bir hatarda ussat mugallymlar ýaşlara tâlim berýärler. Kafedranyň talyplarynyň birnäçesi GDA döwlet-

leriniň ýokary okuwy mekdepleriniň heýkeltaraşlyk bölümünde okaýan talyplaryň arasynda Moskwa şäherinde geçirilýän 1 aýlyk Halkara simpoziumlara (S.Atamämmedow-2009 ý., Ç.Amanow-2010 ý., A.Ýoldaşewa-2011ý.) gatnaşyp, baýrakly orunlara mynasyp boldular.

“Arhitektura” kafedrasy – binagärlik gurşagynyň bezegi, binagärlik ýadygärlikleriniň rejelenilişi ugurlary boýunça hünärmenleri taýýarlaýar. Bu ugurda dosent Ş.Seýidowa, binagärlik ýadygärlikleriniň rejelenişi hünärinde alym M.Mämmédow we beýleki hünärmenler döwrebap binalaryň taslamalaryny taýýarlamak we taryhy ýadygärliklerimizi öwrenmek boýunça talyplar bilen ýyllyk we diplom işlerini amala aşyrýarlar. Talyplar tejribelik işlerini Köneürgenç, Merw, Nusaý we beýleki taryhy-medeni goraghanalarynda işläp, ylmy-döredijilik işlerini baýlaşdyryarlar. Akademiyanyň uçurymlary Döwletimiziň taslama edaralarynda, taryhy goraghanalarynda, medeniyet öýlerinde, muzeýlerde işläp, ýokary derejeli hünärmenler bolup yetişýärler.

“Dizayý” kafedradasynnda – şekillendirış sungatynyň bezeg ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu hünär ýurdumyzda iň döwrebap sungat hünarıniň biridir. Mugallymlaryň we talyplaryň gatnaşmagynda baýramçylyk sahnalary, halkara maslahatlaryň we forumlaryň logotipleri (baýramçylyk nışany) we nyşanlary, şonuň ýaly-da döwlet nyşanlaryny taýýarlaýarlar.

“Amaly haşam sungaty” kafedradasynnda halyçylyk sungaty, keramika sungaty, zergärçilik sungaty ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu hünär boýunça Türkmenistanyň halk suratkeşi D.Muhammedowa, surat çekmek endiklerini kämilleşdirmekde halypa mugallym, Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgäri M.Orazberdiýew dagy zähmet çekip, talyplara hünär berýärler. Zergärçilik ugrundan ussat zergär M.Annaamanow talyplara kämil sungatyň ince syrlaryny öwredýär. Halyçylyk sungatynyň ince senedini ele almak we täze halylary döremek boýunça irginsiz işleri tejribeli mugallymlar alyp barýarlar. Akademiyanyň uçurymlary „Türkmenaltyn“, haly muzeýinde, haly fabriklerinde, orta we ýokary okuwy mekdeplerinde işläp hünärlerini kämilleşdirýärler.

“Sunagty öwreniš” kafedradasynnda – şekillendirış sungatynyň taryhy we na-zaryýeti ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu kafedranyň uçurymlary ýurdumzyň muzeýlerinde, metbugat öýlerinde, orta we ýokary okuwy mekdeple-rinde işläp gelýärler.

Akademiyanyň “Jemgyýeti öwreniš ylymlary” kafedradasynnda filosofiýa, sosi-ologiya, syýasaty öwreniš, ykdysady teoriýa, Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy we beýleki jemgyýeti öwreniš häsiýetli okuwy dersleri boýunça ähli hünärlerde umumy we amaly sapaklar okadylýar.

Ýokary okuwy mekdebinde dünýä ülňülerine gabat gelýän iň ýokary derejeli sergi jaýy bar. Ol Akademiyanyň okuwy binasy bilen Türkmenistanyň Şekillendi-riş sungaty muzeýiniň aralagynda ýerleşdirilendir. Sergi zalynyň 4 sany uly we

ýagty zallary bar. Olarda mugallymlaryň hem talyplaryň, Türkmenistanyň şanly bayramçylyklaryna bagışlanan şahsy döredijilik işleriniň sergileri geçirilýär.

Akademiyanyň muzeýi baş binanyň birinji gatynda ýerleşýär. Onda talyplaryň iň ýokary baha mynasyp bolan diplom işleriniň naýbaşylary goýulyp, tomaşaçylara ýokary okuw mekdebiniň sungat derejesini aýdyň görkezmäge niyetlenendir. Muzeýde ähli hünärleriň çeper döredijiliği sazlaşykly açylyp görkezilýär.

Kitaphana ýokary okuw mekdebiniň üçünji gatynda ýerleşýär. Onda kitaplaryň sany on müňden-de geçýär. Okalgada mugallymlar we talyplar kitaplaryň elektron görnüşleri, täze neşir edilen kitaplar we žurnallar bilen tanyşyp bilýärler. Gerek bolan halatynda, okyjylara neşirlerden göçürme almaga mümkünçilik berýän tehniki serişdeler bilen hem üpjün edilendir. Ugurlar boýunça täze neşir edilýän kitaplar bilen kitaphananyň kitap gaznasynyň üstü ýetirilip durulýar. Kitaphanada kompýuter enjamlary ýerleşdirilen we DWD tehnikasynyň kömegini bilen köp ýurtlaryň muzeý eksponatlary bilen tanyşyp bolýar.

Talyplar okudan soňra, kitaphanalara, muzeýlere, sergi zallaryna baryp ýada sport oýunlarynyň futbol, woleýbol, küşt, şaşka, düzzüm ýaly görnüşleri bilen meşgullanýarlar. Olar tebigata çykyp surat çekýärler. Talyplar çeper höwesjeň toparyna gatnaşyp, aýdymdyr-saz bilen hem meşgul bolýarlar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynda talyplaryň beden taýdan sagdynlygyny we sport ussatlygyny ýokarlandyrmak, olaryň saglygyny berkitmek üçin amatly şertler döredilendir. Akademiyanyň sport kluby döwrebap sport enjamlary bilen enjamlaşdyrylyp, olarda talyplar bedenlerini berkitmek üçin maşklaryň dürli görnüşleri bilen meşgullanýarlar. Olar geçirilýän sport çärelerine işeň gatnaşýarlar. Saglyk ýoluna baryp, güzel tebigatmyzyň keşbini synlaýarlar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynyň mugallymlary we talyplary halkara gatnaşyklaryna hem işeň çekilyärler. Olar, Hormatly Prezidentimiziň Karary bilen geçirilýän halkara ylmy maslahatlaryna gatnaşyp çykyş edýärler. Daşary ýurtdan gelen sungat ussatlary bilen duşuşklar geçirilip durulýar. Dünýä ülňülerine laýyk gelýän sergiler jaýynda daşary ýurtly sungat ussatlarynyň sergileri yzygiderli geçirilip gelinýär. Olardan: Russiya Federasyýasynyň, Türkiye respublikasynyň, Hytáy Halk respublikasynyň, Eýran Yslam respublikasynyň ussatlarynyň sergileri ýatdan çykmajak pursatlary galdirýar.

Ýurdumyzyň welaýatlaryndaky sungat mekdeplerinde we Akademiyanyň ýanyndaky ýörite çeperçilik mekdebinde taýýarlanýan okuwçylar hem döwrebap okuw maksatnamalary esasynda okadylyp, ýurdumyzyň şekillendirish sungatynyň degişli edaralary üçin hünärmenler ýetişdirilýär. Olaryň has zehinlileri ýokary okuw mekdebine okuwa girýärler.

§54. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sungata goýyan belent sarpasy

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallasy netijesinde ýurdumyzyň ähli pudaklarynda täze özgerişler amala aşyryldy. Halkyň durmuş, sosial ýagdaýy düýpli ýokary galdy. Bu ýagdaý medeniýet we sungat ussatlarynyň ýerine ýetirýän işlerinde aýdyň we çeper şöhlelenýär. Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda gol çeken Karary bilen, her ýylyň 27-nji iýunyny “Medeniýet we sungat işgärleriniň günü” diýlip yylan edilmegi türkmen sungatynyň we medeniýetiniň mundan beýlägem gülläp ösmegine badalga berdi. Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda amala aşyrylan Täze galkynyş we beýik özgertmeler syýasaty halkyň durmuşyna berk ornaşmagynda hem-de Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüniň kemala gelmeginde sekillendirış sungatynyň tutýan orny uludyr.

Türkmenistanyň sekillendirış sungatynyň taryhy örän gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýar. Häzirki günlerde türkmeniň baş müň ýyllyk taryhyň, onuň syýasy we medeni ösüşleriniň maddy we ruhy gymmatlyklary düýpli öwrenilýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Kararlary bilen durmuşa geçirilýän bilim ulgamyndaky uly özgerişler türkmen halkynyň baý mirasyny çeperçilik nukdaý nazaryndan öwrenilmegine getirdi. Netijede, taryhyň dürli döwürlerinde halkyň medeniýetinde hem uly özgerişleriň bolup geçendigine göz ýetirildi. Birnäçe döwletleri guran ata babalarymyz dünýäniň çar künjeginde mesgen tutup, sungat mekdeplerini döredipdirler. Ol mekdeplerde tâlim alan döredijilik ussatlary ajaýyp sekillendirış sungatynyň dürli ugurlary boýunça açýşlar edip, ýatdan çykmajak yz galdyrypdyrlar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen halkara derejesinde geçirilýän ylmy maslahatlaryň ähmiýeti hem uludyr. Soňky ýyllaryň içinde geçirilen şeýle maslahatlarda: Türkmenistan: “Altyn asyryň muzeýleri” (2007), “Türkmen haly-sy-günsaýyn ösyän Watanymyzyň gözellilik nusgasy” (2008), “Türkmen topragy medeniýetleriň we siwilizasyýalaryň ojagydyr” (2008), “Türkmenistan dünýä jahانкесdeleriniň nazarynda” (2009), “Beýik Galkynyş eýýamynyň türkmen haly-lary” (2009), “Baýram han we mogollar döwleti” (2009), “Amaly-haşam sungatynyň eserleriniň halkara sergisi” hem-de “Adamzadyň ruhy hazynasy” atly milli folklor festiwaly (2010), “Bilim, ylym, sport we syýahatçylyk Beýik Galkynys zamanasynda” (2010), “Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy”(2011) we beýlekilerde ata-babalarymyzyň döreden egsilmez maddy we ruhy baýlyklarynyň gymmaty baradaky täze açýşlar we pikirler milli sungatymyzyň hiç haçan öcmejek güýjüni görkezýär. Bu bolsa okyylarda geçmişde we Garaşszlyk eýýamında döredilen eserleriň sekillendirış sungatynnda tutýan ornuna göz ýetirmäge mümkünçilik döredýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşyçylarynda başlanan Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ata-babalarymyzyň döreden çeperçilik mirasy we häzirki döwürde döredilýän heýkeltaraşlyk, nakşaçylyk, grafika we amaly-haşam sungaty ýaş nesliň ruhy baýlygyny ösdürmäge itergi berýär. Netijede, täze eserleriň ýüzlerçesi döredilip, jemgyýetiň medeni taý- dan galkynyş sungat eserleriniň üsti bilen beýan edilip taryha girdi.

Garaşsyzlygyň beren erkinligi türkmen nakşaçylyk sungatyny täzeden gal- kyndyrdy. Diýarymyzyň nakgaşlary gysga wagtyň içinde galkynyş zamanasynyň hoşniýetli eserlerini döretmegi başardylar. Indi türkmen suratkeşlerine dürlü ýurtlaryň häzirkizaman medeni we sungat üstünlikleri bilen tanyşmaga mümkünçilik döredi. Türkmen suratkeşleriniň işleri ABŞ-da, Orsyýetde, Türkíyede, Fransiýada, Germaniýada, Eýranda, Norwegiýada, Angliýada, Polşada we beýleki döwletlerde geçirilýän sergilere gatnaşyp, türkmeniň sungaty bilen dünýä halklary tanyşdyryldy.

Garaşsyzlyk zamanyaňda nakşaçylyk sungatynyň öz öňünde goýan wezipeleriniň biri hem gadymy döwrüň çeperçilik däplerini gaýtadan işläp, halkyň ýatdan çykarylan sungat eserlerini dikeltmekden ybaratdy. Suratkeşler sungatyny täsirli mümkünçiliklerini işjeň gözleyärler. Olar bu günüki hakykatyň köptaraply tebigatyny şöhlelendirmäge çalyşýarlar. Olar dünýä halklary bilen medeniyetiň ikitaraplaýyn baýlaşmagyna itergi berýän gatnaşyklary ösdürýärler.

Günbatar döwletleriň birnäçe yüzýyllyklaryň dowamynda kemala gelen sungatında roman we gotika, barokko we rokoko (günbatar döwletleriniň sungatında emele gelen sungat akymlary) ýaly stiller aýdyň görünüýär. Elbetde, sungatda köp stiller halklaryň atlary bilen baglanyşyklydyr.

Taryhy we geografiki şertlere görä, Türkmenistan diňe Orta Aziýada däl, eýsem, bütün Gündogarda ägirt uly çeperçilik medeniyeti jemleýän merkez bolup, ähli eýýamlarda-da sungatyň özara baglanyşygyny elden bermändir. Beýik ýüpek ýoly Gündogaryň we Günbataryň arasyndaky çeperçilik medeniyeti baglanyşdymakda möhüm orny eýeläpdir.

Dünýä medeniyetine ägirt uly goşant goşan Marguş, Parfiýa, Horezm, Margiana sungat mekdepleriniň döreden stilleriniň taryhda tutýan orny aýratyn ähmiýete eýedir. Olar Marguş, Parfýan, Horezm, Margiana stilli türkmen sungat akymlary ýa-da mekdepleri, taryhda uly stiller diýlip aýdylmaga hem esas bar. Galyberse-de, baý taryhy köklerimiziň esasynda dörän Beýik galkynyş eýýamnyň çeperçilik sungatyny hem Täze türkmen stili diýip aýtmaga-da doly esas bar. Häzirki gurulp ullanmaga berilýän ajaýyp binalarda kämil sazlaşyk döredýän şekillendirish sungaty Berkarar döwletimiziň ähli ösüşlerini suratlandyryp, dünýä sungatynyň taryhyna özboluşly goşant goşýar. Bu üstünlikler Milli Liderimiziň taýsyz tagallasy bilen döredilen Täze türkmen stili halkymyzyň sungat taryhyna ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda bilim we ylym ulgamyny ösdürmek baradaky Kararlaryndan we tabşyryklaryndan ugur alnyp, Döwlet çepeçilik akademiyasynda ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamakda hemme mümkünçilikler döredilensoň, onuň uçurymlary ýurdumazyň hemme künjeklerinde işleşip, yerlerde ýaşlary sungat işlerine çekmekde uly işleri alyp baryarlar.

§55. Şekillendirış sungatynda dürli çepeçilik akymalarynyň şöhlelenişi

“Kuwwatly sowet ideologiá ulgamy 70 ýylyň dowamynda bizi bitewi taryhy jemgyýete - sowet halkyna öwürmäge çalyşdy, ýöne hakykat hakykatlygyna galýar. Bu zatlaryň ählisi geçdi. Emma SSSR dargandan soň, adamlaryň özlerini kuwwatly döwletiň raýatlary hökmünde duýmaklygy bilen baglanyşykly täze milli ideýa döredi” diýip, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynyň ýagdaýy barada belleýär.

Türkmen naklaşlarynyň Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda saylan ýoly (1991–1995). Şekillendirış sungatyň wekillerini özünde jemleyän Türkmenistanyň Suratkeşler birleşigi bu taryhy öwrülişikde dargaman saklanan ýeke-täk döredijilik guramasydyr. Öňki SSSR-iň Suratkeşler birleşiginiň mirasdüşeri bolup galan Halkara suratkeşler birleşiginiň konfederasiýasynyň Merkezi suratkeşler öýüniň her ýylда geçirýän sergilerinde, türkmen suratkeşleri çetde durmadylar. Emma, döwrüň çalt ösyän aňyýeti bazar gatnaşyklary bilen döredijilik düşünjaniň arasynda keserip durdy. Sungaty öwrenijiler 1992-2002-nji ýyllar aralygynda sungatda geçen ýol barada, şu günüň ýaşayşymyzyň örän wajyp açık meseleleriniň biri, ol hem içki ylhamyň arasyndaky araçagi tapmak meselesine degişli işleri wezipe edindiler.

Nakgaşçylyk – adam durmuşyny bezeyän iň ajaýyp sungatdyr. Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistanda nakgaşçylyk sungaty möhüm orny tutýar. Garaşsyzlyk zamanasy Watanymyzyň ähli sungat ulgamlarynyň ugrunu, hilini, mazmunyny milli aňyýetimize mahsus ýörelgeler bilen täzeledi. Netijede diňe türkmeniň nakgaşçylyk sungaty milli sungatymyza giň gerim alman, eýsem, dünýäniň beýleki halklarynyň sungatyny hem özünde ornaşdyrdy.

Täze döwür Türkmen suratkeşine täze bazar ykdysadyýetine uýgunlaşyp, ummasız uly güýç hem ugurtapyjylygy bilen öne çykmaga mümkünçilik döredi. 1990-njy ýyllaryň başlarynda türkmen naklaşlarynyň işlerinde öňden ganyna siňen gündogar sungatynyň alamatlaryny görmek bolýar. Bu döwürde käbir türkmen suratkeşleri milli sungatymza üns berip, öz eserlerinde täze ýörelgelere sal-

gylanyp başlaýarlar. Y.Gylyjow, A.Almämmédow, J.Amandurdyýew ýaly halypa nakgaşlar bolsa önden gelýän reňk tagçasyny üýtgetmän, umumy adamzat pelse-peli akymlara daýanyp, öz eserlerini döretmegi dowam etdirýärler.

Nakgaşçylar A.Almämmédow, B.Owganow we Ş.Akmuhammedow dagylara ýerli tebigat we natýurmort žanrlaryna liriki öwüşgin bermeklik başardýar.

Türkmenistanyň halk suratkeşi Ý.Baýramowyň eserleri döwrebap kadalary üstünlikli berjaý edip, halkyň göwnünden turýar. Onuň durmuş ýoly gyzykly maglumatlara örän baýdyr. 1990-njy ýylda suratkeş Ý.Baýramowyň ady Germaniyada çapdan çykan “Suratkeşleriň Bütindünýä Sözlügine” girizilýär. 1993-nji ýylda bolsa ony YUNESKO-nyň Moskwa şäherindäki Suratkeşler jemgyyetiniň agzalygyna kabul edýärler. Ý.Baýramow 1990-njy ýylda Russiya we Argentina, 1997-nji ýylda Türkiye we Eýran, 2000-nji ýylda İtaliýa döwletlerinde geçirilen halkara sergilere gatnaşýar. Onuň eserleri käbir döwletlerde adamlaryň şahsy emläginiň bezegine öwrülýär.

Suratkeşin köpugurly dünýägaragyň türkmen şekillendirish sungatynyň hä-zirkizaman taryhynda möhüm yz galdyryar. Ajaýyp pelsepeçi, taryha sarpa goýyan, türkmen ussady halkymyzyň gözelliğinden suwsan ýüregini gandyrmagá, türkmeniň taryhy şahsyétleriniň keşplerini öz eserlerinde janlandyrmagá çalyşýar. Bu batyrgaý çemeleşme ussadyň ýyllarboý ýüreginde jemläp, açylmadyk arzuwlarynyň hasyl bolmagy bilen beýan edilýär. Onuň ýatlaýyşy ýaly “Soýuz döwründe söygüli gahrymanyň eline gylyç, biline hanjar dakmak çetindi...” diýip aýdan sözleri biziň her birimizi Garaşsyzlygyň gymmatyna düşünmäge çagyryar. Sowetler döwri Oguz han Türkmen, Görogly beg Türkmen, Seýitnazar Seýdi ýaly, beýleki beýik şahsyétlerimiziň sypatlaryny dogry we hakykatçyl beýan edip bolanokdy (*108-nji surat*).

Ý.Baýramow eserlerinde ýerli reňkleri ýerlikli peýdalanyň, tebigy hakykaty ussatlyk bilen janlandyrýar. Türkmen suratkeş janypkeş halkynyň reňk baýlygyny we ruhy dünýäsiniň tämizligini bütin dünýä äsgär etmäge çalyşýar. Ol bütindünýä şekillendirish sungatynyň taryhy bilen içgin tanyş. Sol sebäpli, ol öz dünýä-garaýsyny, çuňur pikirlerini sazlaşykly, islendik usullarda amala aşyryp, milli äheňde berjaý etmegi başarıyar. Onuň täze äheňli eserleri dünýäniň uly döwletleriniň muzeýleridir hususy hojalyklarynda yerleşýär. Ý.Baýramowyň “Sazandalar”, “Keramikaçy”, “Gündogar mukamy” atly (1992) eserleri tomaşaçyny özi bilen ussadyň dünýäsine alyp gidýär.

Garaşsyzlyk döwri A. Muhammedowyň döredijilik älemini hem giňeltdi. Ol nakgaşçylygyň dilinde öz sözünü beýan etmegi başarıyan, tüýs täze döwrüň ussat suratkeş. Onuň döredijiliginiň aýratynlygynyň biri-de, durmuş wakalaryny pelsepeçilik hakykaty bilen beýan etmegidir. Onuň “Agşamyň äheňi” (1993), “On dördi gije” (1993), “Süleýman tagt üstünde” (1994), “Kebelek adam” (1995) atly eserleri sazlaşyk äheňine salnyp ýazylan işlerdir.



108-nji surat. Görogly. Ý.Baýramow. 1992 ý.



109-njy surat. Bereketli ülkäm. S.Meredow. 1995 ý.

Tanymal nakgaşçylaryň biri-de S.Meredowdyr. Suratkeşin döredijiligi bu ýyllar täze we giň dünýäniň açylmagy bilen mümkün boldy. Netijede, ol parahatçylyk paylaýan milli eserleri döretmäge girişdi. S.Meredowyň eserlerindäki reňk öwüşginleri sada hem örän ýakymly, onuň “Bahar”, “Bereketli ülkäm”, “Bugday” (1995) ýaly birnäçe işlerinde diňe suratkeşin döredijiligine mahsus tebigy giňişlik şahyrana çözgütde beýan edilýär (*109-njy surat*).

R.Muhammedowyň agzybirlige we adamkärçilige çagyryan “Içýan” (1994) “Zyýarat” (1994), “Köw-Ata” (1994), “Indi atma” (1997), “Emin” (1999), “Goňşy okara” (2001) eserleri taryhy we durmuşy pelsepeçilik pähimlerinde beýan ediýär.

Täsin we özboluşly türkmen suratkeşleriniň biri-de Ata Akyýewdir. Onuň reňk tagçasyndan çogup çykýan eserler tomaşaçynyň ruhy kalbyny kanagatlandyrýar. Suratkeşin eserleri saz äleminiň tagamy goşulan ýaly bolup, köpmanylylygy bilen tapawutlanýar. A.Akyýewiň eserlerinde adamyň we onuň ruhy dünýäsi ýatyry.

Suratkeşin “Ene” ýa-da “Birinji Mugallyma” (1992) atly eserleri zenanlary taryhylaşdyryan, has dogrysý, müdimileşdirýän ýaly bolup duýulýar. Sebäbi eserlerde hiç hili günüň wagty kesgitlenmeýär. “Meniň aýal doganym” (1994) atly eserinde suratkeş edil ýokardakylar ýaly müdimilik usulyny ulanmaga çalyşýar. Ol üç eserde-de áýallary portret usulynda ýerleşdirýär, olaryň arka tarapyny bolsa tebigatyň şekili bilen suratlandyrýar.

Suratkeş “Enäniň portretti” atly eserinde ilkinji mähirli duýgular yatalap, ony giňişleýin çözülmäge çalyşýana meňzeýär. Bu ýerde enäniň uly gözleriniň saňa bakýan nazary, eseriň ähli many-mazmunyny özünde jemläpdir.

Türkmen suratkeşleriniň bu döwürlerdäki döredijilidge aýry beýanlyk we nyşanalyk akymlary öne sürülyär. Bu döredijilik häsiyetleri soňraky ýyllarda-da özünüň ähmiýetini ýitirmeyär.

1996-2006-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatydaky meseleler. Garaşszlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap türkmen suratkeşleriniň önde goýan wezipeleriniň gerimi giňeyär. Ýaşuly nesliň hataryna ýaş suratkeşeriň, ýagny P.Garryýewiň, A.Kulyýewiň, R.Umarowyň, A.Jumanyýazowyň, M.Ýarmämmedowyň we beýlekileriň gelip goşulmagy, täze çeperçilik gözlegleriň geriminiň baýlaşmagyna getiryär.

Suratkeş A.Hojanyýazow danalara salgylanyp, özünüň rowaýaty dünýä garaýsyny we baý gözyetimini “Ene toprak” (1996) atly işinde aýdyň suratlandyrmagá çalyşýar. Bu eseriň merkezinde gara öýüň tüýnüğinden ýaş, görmegeý zenan ýokaryk, mawy asmana tarap göterilýär. Gapdalynadan bolsa ýere zynjyr bilen baglanan adam keşbine giren ýapraksyz ağaç erkinlige garşy cyrpynýar. Emma eserde “öýüň” äleangoşaryň reňkine bürenen görnüşde görkezilmegi bitewiligiň, agzybirligiň, yrsgalyň alamaty bolup, eseriň mazmunyny baýlaşdyryrá.

Suratkeş A.Almämmedow Türkmenistanda eziz tebigatyň mukamyny duýyan we eşidýän suratkeşeriň biridir. Onuň “Köne Kesir”, “Pöwrizäniň baýyrlary” (1997)

atly eserlerinde türkmen tebigatynyň gözelligi aýdyňlygy bilen beýan edilýär. Bu eserleri üçin suratkeše Bäsim Nuraly adyndaky hormatly baýrak gowşurylýar.

Suratkeş K. Gurbangeldiýewiň “Galpak toýy” atly eserinde bolsa türkmeniň gadymdan gelýän milli baýramçylygy suratlandyrylýar. Eseriň baş gahrymany ilkinji gezek başy syrylan oglanjyk, ol göýä, ak asmanda galgap duran halda şekil-lendirilipdir. Orta ýaşly zenanlardyr, gelin-gyzlar we beýlekiler çagajygy özleri-niň şatlyk duýgularity bilen gurşap alyarlar. Yaňja “başy syrylan” oglanjyk özünü diýseň bagtly duýyár. Daş-töwerekdäki märekeeden aýdyň saýlanyp duran çaga-jygyň syraty, işiň esasy mazmuny. Suratkeşin “Oba çagalary” (1997) atly eserinde bolsa asudalyk we erkanalyk höküm sürüyär (*110-njy surat*).



110-njy surat. Oba çagalary. K.Gurbangeldiýew. 1997 ý.

Zenan suratkeşi Sülgün Hojagulyýewanyň döredijiliği sada akyma mahsusdyr. Onuň “Gelinler” (1997) atly eseri reňk baýlygy bilen tapawutlanýar. Bu kiçijik miniatýura işi tomaşaçynyň kalbynda şatlyk duýgusyny oýarýar. Esere şadyýanlyk, şowhunlylyk we şagalanylýk duýgusy häsiyetlidir. Aýal-gyzlaryň barysy bir otaga üýşüp “täze gelniň” bukjasyny gzyzkalanma bilen görýärler.

S.Hojagulyýewanyň öñünde goýan maksady milli senedimiziniň gözelligini görkezmek, türkmeniň gadymy haly we keçe öňümleriniň nagşyny şekillendirmek. Zenan geýminiň keşdesi, hatda gyzlaryň tahýasynyň owunjak göze ilmeýän keşdedigini janypkeşlik bilen suratlandyrýar. Taslama özünüň täsin düzülişi bilen geň galdyrýar. Onda açık melewşe, sarymtyl, gyzlymtyl we ýaşylymtyk reňkler höküm sürýär.

A. Muhammedowyň “Ýunusyň tobasy”, “Adam perwana”, “Pygamberler we Perişde” (1997), “Byrag” (1999)., “Mukamyň döreýşi”, “Humáy guşy” (1999)., rowaýaty eserlerinde adamzat ruhynyň esasy hasaplanýan dogruçyllyk, hakykatçylyk öne sürülyär.

Suratkeşin ahlak-terbiýeçilik äheňi bilen baglanyşykly “Ýunusyň tobasy” atly eserinde, özünüň akylyny we baýlygyny göterip bilmän men-menlik zerarly Ýunusyň Alla tarapyn äpet balygyň içine düşüp, toba edýän pursaty beýan edilýär. A.Muhammedowyň “Pygamber we perişde” hem-de “Byrag” eserlerinde dini pelsepeçilik düşünceleri öne sürülyän bolsa, onuň “Humáy guşy”, “Mukamyň döreýşi“ eserlerinde saz taryhyň syrly beýany açylýar.

Emma suratkeşin “Derwüs sazanda”, “Gyjakçy”, “Sazanda” (Gyrgy tüydük) atly portret häsiyetli eserlerinde hut awtoryň özüniň saz ummanyna garaýsy beýan edilýär. Bu eserde el senediniň ähmiyeti aýdyňlygy bilen görkezilipdir. Her saz guralynyň özüne degişli gahrymanynyň hakykaty gözläp tapyşy, saz gurallarynyň ýaňlanyp tomaşaçyny özüne imrikdirişi čuňnur beýan edilýär. Bu eseriň reňk toplumynyň sazlaşygy suratkeşin goluna mahsus lokga tegmiller öz ornunuň tapýar. Eseriň ähli bölegi reňk toplumynyň doklugy bilen çözülýär.

Suratkeş A.Myradalyýewiň “Ikiçäk”, “Sazlaşyk”, “Garaşmak”, “Ene” (1995-2000) we beýleki birnäçe eserlerinde milli äheňde türkmeniň syrly dünýäsi beýan edilýär. Köne türkmen keşpli adamlar onuň esasy gahrymanlary bolup, nämälim wagta, täsin duýgulara tomaşaçyny alyp gidýär. Taslamanyň mazmunyna bir bada düşünmek aňsat däl. Mysal üçün, nakşaň kiçi bolmadyk “Sazlaşyk” eserinde üç burç keşdeli harman, onuň sagynda gelin, gelniň çepinde bolsa keýpi kök sakgally piýadanyň keşbi suratlandyrylýar. Egnine ýaşyl keteni, kellesine egme, gyňaç örtünen güzel gelniň sowa bakyp duran açık narynç yüzü aglap sowaşana meňzeýär. Ol alada bilen alyslara dikanlaýar ýöne, sakgal-murtuna timar beren, telpegini kellä gyzgrak geýip orta ýaşdan, yüzü sähelçe gulküli, merdemsi adam dünýeden hoş edilip görkezilipdir. Eseriň mazmunynyň sazlaşygy nämedekä? Eserde iki adamynyň oňuşmaýan söhbetdeşligi we ters bakyp gidip barýanyň aýaklarynda hiç hili sazlaşyk görnenok. Eserde, ýer gyzyl boyag bilen görke-

zilýär, asman onuň 2/3 bölegini tutup, dok goňur-ýaşyl reňklerde ýazylýar. Işıň aşagy garaňky görkezilip, ikinji meýdançany öne çykarýar. Netijede, suratkeş çözülmédik syry tomaşaçynyň özüne tapmaga goýýar.

Suratkeşin “Ikiçäk” atly işi ýokarda aýdylan esere çalymdaş, taslamanyň gurluşynyň umumy ýakynlygy duýulýar. Diňe, hereketler üýtgeýär diýäýmeseň, eseriň bütin meýdanyny ýer, galanyň asman örtýär. Garaňky we dok reňklerde erkek kişiňiň we aýalyň aralygyndan tüweleýe meňzeş ýagtylyk geçirilipdir. Bu, belki bir ugra ýöräp barýan är-aýalyň durmuşy, belkem, türkmeniň ykbalynyň syry görkeziljek bolandyr. Emma eseriň gahrymanlarynyň keşpleri geçen asyrlaryň nusgasyny aňladýar.

Eserde reňk sazlaşygy, taslamanyň gurluşy örän paýhasly gözlenýär. Asman, ýer, tüweleýe çalymdaş ýagtylyk nyşanalı ummülmez dünýä giňişligini aňladýar. Adamlaryň ýüzi bir ugra, örän oýlanşykly. Bu alamatlar eserde köpmanlyň öwüsýär we tomaşaçyny çuňnur oýa batyrýar.

A.Kulyýewiň “Öýumiň bahary”, “Alabahar” ýaly işlerinde reňkli hadisany we köplenç halatda tebigatda görmek bolýan üýtgeşik oýun utgaşygy suratlandyrýar. Nakgaş keýipiň göteriji baý öwüşginlerden başga-da, öz eserinde ýaz paslyny reňk özgerişligi, ýagtylygyň çylşyrymlı düzgüni bilen çeper suratlandyrmagy başarıpdyr.

A.Kulyýew reňk çözgüdi boýunça peýzaž şekillerini çekende, dekoratiw çözmek däbini ýoredýär. Suratkeş naturadan geçirmeýär, ol reňk bitewiligine ýykgyň edýär. “Bozulan ümsümlik” atly eserinde biz peýzaž bilen iş salyşyarys. Adam kalbynyň belli bir derejedäki ýagdaáy, tebigatyň çeper şöhlelenmesinde öz nyşanaligyny tapýar. Ýitileşdirilen duýgur öwüşginler mymyk syratlary emele getirýär. Ince reňk gatnaşygy, owadan ritm sazlaşygy çylşyrymlı nakgaşylyk täsirleriniň üsti bilen berilýär. Suratkeş türkmen tebigatyna mahsus bolan milli äheňleri ýerlikli ulanmagy başarıýar. Birinji orunda ýeke-täk tal agajy we haraba jaýlaryň üstüne abanyp duran dag suratlandyrylýar.

Söýginiň belent derejesini nyşanlandyrýan eserleriň biri-de “Çatynjalardyr”. Yaň maşgala durmuşyny gurup başlan iki sany ýaş çatynjalaryň bagtly pursatyny, abstrakt çözgüt arkaly beýan edýär. Suratda gülläp duran ak daragt, ýaş ýigit, oňa tarap näz bilen garap duran egni gyzyl gyňaçly görmegeý ýaş gelin suratlandyrylýar. Suratkeş gelniň elindäki bagt guşunu alamatlandyrýan gül-ýakany şekillendirýär.

Maşgala ojagynyň agzybirligi, döwletlilikiniň nyşany tamdyryň gudratly güý-jünden ybaratdyr. Eseriň jadyly reňk öwüşginleri bagtly söýgi bilen tamamlanýar. Baky söýgä bolan okgunly ymtlyş eseriň ýokary nyşanalyk derejesini kesgitleyýär.

Suratkeşin pikiriniň çuňlugyny, çeperçilik diliniň aýdyňlygyny we gözé-timiniň giňligini “Arzuwlar agajy”diýen işinde görmek bolýar. Bu ýerde daragt ýasaýşyň nyşany. Onuň daş-töwereginde akyp duran suw teşneligini gandyryan dury çeşmedir. Düzlükler we peslikler ümsüm sähranyň soltanydyr. Arassa mawy asman adam derdiniň habardary, ony kabul edýän Alla tagalladýr! Gaýyp ýören bulutlar bolsa hasyl bolan arzuwlardyr.

Agajyň giň ýaýrap giden şahalaryndan asylgy duran “esgijkler” şu keramatly topraga gelip, keseline şypa tapan adamlaryň ynanjyny aňladýar. Ýalñyzlygyň hos-sary, zenan dünýäsiniň köňlüne aramlyk berýän, arzuw-hyýallaryny hasyl edýän, bu agajyň gudratyna ynanyp gelýän adamlar, oňa özuniň dileglerini, yürek hasratlaryny, durmuşdan çekyän kynçylyklaryny aýdyp berip, rahatlyk tapýarlar. Perzent-sizlikden kösenýän ýaş gelinler, aldaw toruna düşüp, aýralygyň pidasy bolan ýaşlar, günä iş edip, eden-etmişlerine ökünip toba gelen adamlar bu mukaddes ýere gelip çokunýarlar, oňa tagzym edýärler. Bu eseriň pikiri, diňe suratkeşiň zähmeti netije-sinde dörändir. Suratda iki sany reňk oýnaýar: sarymtyk mele we açık gök.

Bu daragt adamlaryň göwün syrdaşy, haraý sorap gelenleriň asmandaky dileglerini, ýerde amala aşyrýan alamattdyr. Suratkeş ýonekeý bir agajyň üsti bilen wajyp durmuşyň meselesini açyp görkezýär.

Suratkeş R.Berdíýew nakgaşçylyk sungatynda tebigata bolan açık duýgularyny şahyrana äheňinde beýan edýär. 1996-njy ýylda onuň döreden “Joşgun” atly eseri ýaňy gelen baharyň arassa howasyny tomaşaça buşlaýar. Köpetdagyn etegindäki gök baýyrly meýdan giňişligi tebigatyň gözel keşbine sepleşyp gidýär. Çapyp gelýän ak at eseriň taslamasyny herekete getirýär.

Taslamanyň umumy düşegi gök-ýaşyl reňklerde çözülip, çapyp gelýän atyň sagynda we solunda gülleyän erik agajynyň ak reňke boýalmagy ýaz paslyny görkezýär. Ýöne, bu ak gülli baglar gök meýdan düşegini tutusy edýär. Şeýle ýagdaýda eseriň düşegi agralýar. Bu agyrlyk, ussadyň daglaryň we baýyrly meý-danlaryň çekilişine-de täsirini ýetiripdir. Ýöne, bu häsiyetler suratkeşiň tebigatyň dörlüligine bolan söygüsü diýip düşünilýär.

R.Berdíýew nakgaşçy hökmünde tebigat eserlerinde özboluşlylyk gözleýär. Onuň “Magtymguly” atly işinde-de tebigatyň görünüşi eseriň maksadyny açmaga esas döredýär. Mukaddes türkmen ülkesi, Garrygalanyň tebigaty, ýaňy günüň do-gup gelýän mahaly. Magtymguly çalaja ädimläp, öz sygryyet dünýäsine çümüp barýar. Onuň içki dünýäsini tebigatyň ajaýyp görki açmaga ýardam berýär.

Zehinli zenan suratkeş A.Nuryýewanyň döredijiliginde esasy mowzuk “Zen-anlar” bolup, olaryň ruhy dünýäsi ony gyzyklandyryýar. Suratkeş üçin zenan-bu älem; zenan bu bakylyk; ýagny áýalyň keşbinde dünýäniň aýlanşygyny gör-mek ussadyň pikiriniň esasy maksady. Elbetde, bu şahsy pikir bilen köp zenanlar razylaşyp bilerler. Ýöne suratkeşiň bu nyşanalı suratlandyrmasы ýene-de bir aýratynlygy öne sürýär. Ol hem zenan pelselesi bolup durýar. Zenan bakylyk bolsa suratkeşiň baş pikiri.

Suratkeş tebigatyň ajaýyp gülerini-de biparh goýanok. Ol hemme gelin-gyz-lara mahsus ýakymly dünýäniň howasyny söýyär. Güller-suratkeş üçin ol ada-myň ykbaly ýa-da durmuş pelselesi. Göllemek – diýmek ýaşlyk, bagtly ýaşamak, nesliň dowamlylygy. Suratkeşin “Baglanyşyk” (1996), “Tans” (1997), “Güýz” (1997), “Joşma” (1999), “Amazonkalar” (2001), “Gelin” (2002) ýaly eserleri

onuň ykbalyny we döredijilik ýüzünü bize açyp berýär. Zenanyň ykbaly elmy-dama bagtyýar ýa-da owadan bolup duranok, onuň hem ýanyp-öçmegini mumkin. Ynha, biziň suratkeş zenanymyzyň döredijilik ykbaly şeýle, "Men we sen" diýmeginiňde suratkeşin pelsepesinde aýratyn orny bar.

Suratkeş Ç.Hümmədowyň döreden "Murgabyň ýakasynda" (1999) atly ýakymly eserlerinden täsin täsir alýarsyň. Eserde gyzlaryň kenardaky üýşmegi sary ýeriň düşeginden topar bolup öne saýlanýarlar. Günortan çaglary, suwuň ýakasynda gyzlaryň suwa düşmek meýilleriniň bardygy duýulýar. Adamlaryň yüzleri eserde tomaşaýdan gizlenýär. Olaryň duýgulary-da şeýle. Yöne, eserde çagalaryň duýgy gatnaşyklary şadyýan açylyp, taslamany janlandyrýar.

Eserlerde ýerli şertleriň tebigatyň reňk toplumyny sazlaşykly jemleýän hem bolsa, ondaky keşpleriň nähilidir başga milletlere meňzeýän alamatlaryny görmek bolýar. Eserde duýgy täsirini suratkeşlik akymynyň impressionizm, ýagny fransuz mekdebine öýkünmekligi görüp bolýar.

Suratkeş A.Hojanyýazowyň "Bahar pasly" (1996) atly peýzažy açık, ýagty reňkli, şol bir wagtyň özünde ýumşaklygy, reňk gatnaşygynyň näzikligi bilen tapawutlanýar. "Tebigaty goraň" (2001) atly işinde suratkeş-abstrakt ýoluny saýlap alýar. Suratyň reňk sazlaşygy owadan, älemeğosar öwüşginli, açık, ýagty, gök, gülgüne, arassa melewse, agymtyl reňkler bilen berlipdir. Eserde adamlaryň öz ata-babalarynyň eken baglaryny aýawly saklamak barada ündelýär.

Özboluşly usuly saýlap alan K. Nurmyradow türkmen suratkeşlerine mahsus däp-dessurlaryna daýanýar. Onuň döreden eserleriniň many-mazmuny halkyň durmuşy, taryhy geçmişi bilen baglanyşykly. Onuň "Gumuň salary" (1997) atly eseriniň taslamasynda inedördül göwrümiň içine tegelek şekil salnypdyr. Tegelek şekil bu günüň we çölün keşbini aňladýar. İki gapdala bakyp duran düýeler toý bezeginde. Eserde sary aýlaw çekilip, onuň daşyna märeke üýşüpdir.

Eseriň örän täsirli tarapy, adam keşpleriniň gurjaga çalymdaşlygy we açyk-aýdyň reňkleriň düzülmegidir. Reňk toplumlarynyň özara sazlaşygy taslama bezeg berýär. Suratkeşin öñünde goýlan wezipe diňe mazmun bolman, eýsem, reňkiň bezegçilik aýdyňlygydyr. Yöne, adamlaryň şekillerinde miniatýura häsiyetleri duýulýar. Suratkeş bu eserde özüniň gahrymanlaryny çaganyň gözü bilen görýän ýaly, olaryň yüzlerini täsin bakyşly edip berýär.

Şeýle häsiyetler suratkeşin "Köne täjirler" (2000) atly eserinde-de bar. Taslamanyň gurluşynda aşakdan ýokarlygyna uzap gidýän täjirleriň topary derýanyň akymyny ýadyňa salýar. Galan depeler bir tekiz mele reňkler bilen ýapylypdyr. Eserde şowhunly gündogar bazaryň bir bölegi görkezilýär. Täjirleriň kimsi önum alýar, kimsi ör turyp dur, olaryň gylyk-häsiyetlerini ýiti gözlerinden aňyp bolýar. Suratkeş öz eserlerinde gyzyl, sary, gök we gara reňkleri köp ulanyp, türkmeniň baý durmuşyny milli äheňde suratlandyrýar.

§56. Garaşsyzlyk döwrüniň binagärligi

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap, şäherleriň we obalaryň binagärligini döwrebaplaşdyrmak baradaky meseleler Türkmenistanyň Prezidentiniň aýratyn üns merkezinde durýar. Bu döwürde ýasaýyş hem edara jaýlary, şonuň ýaly-da jemgyýetçilik binalary üçin bir görnüşdäki taslamalary şäher gurluşynda ulanmaklyk kanun taýdan ýatyrylyar. Binalar we desgalar taslamasynyň halkara ölçeglerine laýyk gelýän gurluşyk kadalary girizilýär.

1994-nji ýylorda “Türkmenistanda şäher gurluşyk işi hakyndaky” kanun kabul edilip, şäherlerde hem ilatly ýerlerde gurluşyk işlerini meýilleşdirmek we alyp barmak gatnaşyklaryny sazlayar hem-de adamlaryň hukuklaryny üpjün etmäge we goramaga, adamyň ýasaýыш we işi üçin tebigy taýdan amatly gurşawy kemala getirmäge gönükdirilýär.

Türkmenistan iň täze bina gurluşygynyň gözbaşyny Garaşsyzlygyň alynmagyndan alyp gaýdýar. Ony biz özygyýarly döwletimiziň paýtagty Aşgabat şäheriniň mysalynda has-da aýdyň görýäris. Hormatly Prezidentimiziň ynsanperwer syýasatynyň netijesinde, paýtagt şäherimiz gurluşyk işiniň ägirt uly meýdanya öwrüldi. Ägirt uly binalar we desgalar, hökümət binalarynyň iri toplumlary, ýollar gurlup ulanmaga berildi we döwrebaplaşdyryldy. Binalaryň gurluşygyna türkmen gurluşyklary bilen birlikde, daşary ýurt kompaniyalary we şereketleri taslama-gurluşyk hem-de maýa goýum işlerine işjeň gatnaşyp başladylar.

1992-1993-nji ýyllarda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäheriniň hem-de onuň sebitini 2020-nji ýyla çenli ösdürmegiň baş meýilnamasynyň baş ýörelgesi işlenip düzüldi. Baş ýörelgä esas edilip, Türkmenistanyň Prezidentiniň Aşgabat şäherini dünýäniň iň güzel we amatlykly şäherleriniň hataryna ýetirmek baradaky pikiri alyndy. Baş ýörelgede döwletimiziň paýtagty Aşgabady ösdürmekde täze edara ediş serhetleri, Aşgabat etekleri – günbatarda Gökdepe, gündogarda Änew-Gäwers aralygy; Aşgabat sebiti – günbatarda Serdar şäheri, gündogarda Tejen şäheri kesgitlendi.

Prezident köşgi we Hökümet münberi. Prezident köşgi (hazırkı wagtda daşary ýurt ilçileriniň kabul edilýän jaýy) Aşgabadyň ilkinji iri gurluşyklarynyň biri hasaplanýar. Prezident meýdançasasy we hökümət münberi (soňra täzeden meýilleşdirilip guruldy) şäher merkezinin özenini düzýär. Meýilnama münber bilen köşgүň arasyndaky çüwdürimli howuzy hem-de Prezident meýdançasynyň merkezini öz içine alýan giňişleýin ösüşi göz öňünde tutýar. Şol ugur günortalygyna uzalyp, Prezident seýilgähi öňki “Ýaşlyk” tomaşa jaýynyň ýanyndaky meýdança çenli giňişligi öz içine alýar.

Ilkinji Prezidentiň köşgi özünüň güzel görki bilen giden giňişligi tutup otyr. 1997-nji ýylyň 18-nji aprel aýynda türkmen halky Gurban baýramyny geçiren günü täze Prezident Köşgünüň açylyş dabarası bolup geçdi. Bu köşgi meşhur fransuz “Buýig” kompaniyasy gurdy.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Oguzhan” köşkler toplumy 2011-nji ýylyň maý aýynyň 18-ine uly şowhun we örän dabaraly ýagdaýda açyldy. Bu binanyň 18-nji mayda açylmagy, ýagny Galkynys, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryyet gündünde ulanylmaǵa berilmeginiň özbeloushly manysy bar, sebäbi bu gün Magtymguly Pyragynyň Türkmenistanyň özbaşdak, berkarar döwlet bolmagy baradaky arzuwynyň hasyl bolandygyny aňladýar.

“Ruhýyet” köşgi (hazırkı günde täzeden rejelendi) Galkynys köçesiniň günörta tarapyndan bina edilip, onuňam iki tarapyndan uly edara ediş binalary galdyrylýar. Ol 1999-nji ýylyň 27-nji dekabr aýynda açylýar. Ruhýyet köşgi hazirkizaman binagärliginiň ýene bir ajaýyp nusgasydyr. Bu merkez onuň daşky keşbinden başlap, içki gelşigine çenli binagärligiň we dizaýn sungatynyň ajaýyp eseridir. Köşgүň bütin gurluşyk meýdany 15 müň kw metrden (68 ga golaý) gowrak, jaýyň öz meýdany 12 müň kw. metre golaýdyr. Fransuz binagäri Robert Bellonyň pikirine görä, köşgүň taslamasy taýýarlananda we gurlanda ol resmi dabaralary üçin hemde köpçilikleýin çäreler üçin peýdalanyp bolar ýaly mümkünçilikleri göz öňünde tutulypdyr. Bu desga iň täze tehniki üstünlikleri özünde jemleyär. Ruhýyet köşgünde uly maslahatlar, baýramçylyk konserteri, aýdym-saz bäslešíkleri we halkymyzyň medeni-ruhy durmuşyna degişli beýleki çäreler geçirilýär.

Ruhýyet köşkleri ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda dünýä ülňülerine laýyk getirilip guruldy. Bu binalar halkymyzyň milli medeniyetiniň galkynýan ojagy hökmünde ýurdumyzyň jemgyyetçilik desgalarynyň naýbaşylary hasaplanýar.

Adalat köşgi, Merkezi bankyň we Goranmak ministrliginiň jaýlary Ruhýyet köşgi, Prezident Köşgi, hokümet münberi, täze gurlan Prezident köşki bilen utgaşyp, Aşgabadyň ägirt uly köşk binagärlilik toplumyny emele getiryär.

Jemgyyetçilik desgalary. Garaşsyzlyk binasy. 1999-nji ýylda Garaşsyzlyk binasynyň düýbi tutulýar. Ol 2000-nji ýylyň oktyabr aýynyň 26-syna dabaraly ýagdaýda açylýar. Garaşsyzlyk binasynyň özeni ince, uzyn sütin bilen gupbalanan ýarym sfera göwrüminden düzülýär. Bu göwrüm utgaşmasы türkmen halkynyň ruhy dünýäsine ýakyn bolup, binanyň üsti bilen beýan etmäge niyetlenen pelsepäni ýerlikli aćmaga ýardam berýär. Binanyň 118 metr belentligi türkmen halkynyň 118 ýyllap bakna halk bolandygyny alamatlandyrýar. 1991-nji ýylyň oktyabr aýynyň 27-sine öz Garaşsyzlygyny alan türkmen halkynyň baş welaýatyňň jem bolandygy hem, bu binanyň göwrüm ölçegine siňdirilýär. Muňa desganyň 91 metr beýikligindäki şahere syn ediş meýdançasy (balkon) hem-de ondan ýokardaky 27 metr beýiklikdäki baş ýyldyz bilen aý sekili Garaşsyz döwletimiziň dörän ýylyny, aýyny we günini kesgitleýär (*III-nji surat*).

Binanyň daş töwerekli türkmen şahyrlarynyň, şähsyjetleriniň, nesilbaşysynyň, serdarlarynyň, serkerdeleriniň, esgerleriniň heýkelleri bilen gurşalýar. Bu ýadygärlilikler Türkmenistanyň belli heýkeltaraşlary: B. Annamyadow, S. Babaýew, N. Ataýew, G. Ýarmammedow, Ş. Ýarmammedow, M. Öwezow, W. Jumaýew, Ý. Madatow, S. Artykmammedow, W. Garyew dagylar ýerine ýetirýärler.



111-nji surat. Garaşsyzlyk binasy we heýkeller toplumy

Bitaraplyk binasy. Bitaraplyk binasynyň taslamasyny döretmek boýunça bäsleşikde türk binagäri Erol Tabanjanyň taslamasy 1997-nji ýylyň ýazynda kabul edilýär. Şol ýylда hem Türkىýanyň “Polimeks” firmasy we türkmen hünärmenleri binanyň gurluşygyna başlaýarlar. Onuň gurluşygy ilki şäheriň merkezinde Döwlet münberiniň golaýynda, häzirki Täjirçilik merkeziniň garşysyndaky meýdançada gurulýar. Bitaraplyk binasy 1998-nji ýylyň dekabr aýynyň 12-sine dabaraly ýagdaýda açylýar we ol bu binanyň täsin gurluşyna syn etmäge halkyň iň köp gelýän yerine öwrülýär. Bitaraplyk binasy ilkibaşdaky durkunda Köpetdagyn owadan tebigaty bilen sazlaşdyrylyp, Aşgabadyň günorta tarapyna, daga ýakyn ýere götürildi (*112-nji surat*).

Binanyň heýkel bezegini türkmen heýkeltaraşlary J.Jumadurdyýew, G.Ýarmammedow, Ş.Ýarmammedow, B.Annamyradow, Ý.Madatow, S.Babaýew dağylar ýerine ýeirýärler. Binanyň umumy belentligi 75 metr bolup, onuň 21,5 metrliginde, binanyň şahere syn edilýän birinji meýdançasynda dynç almak üçin restoran ýerleşdirilipdir. Onuň 26 metr belentligindäki şahere syn edilýän meýdançasynda binanyň gurluşygynyň alnyp barlyşynyň ilkinji ädimlerini görkezýän suratlar sergisi ýerleşdirilen. Bu sergi içki lift bilen onuň daşyny gaplayan aýna sütüniň arasynda ýerleşýär. Sergini synlap görenlerinden soň adamlar şol ýerden balkona çykyp şahere syn edýärler. Binanyň 49,5 metr belentliginde hem edil şular ýaly serediş meýdança ýerleşýär we oňada içki lift arkaly barylýar. Ikinji

serediş meýdançadan üçünjä barylýan aralykda ýüzüne baş sany haly gölleri suratlandyrylan baş setir bürünç halka desganyň üç gapyrgasyna berkidilýär. Türkmeniň Bitaraplygyny tassyklaýan bu binany türkmeniň taryhy bilen baglaşykly heýkel eserleri bezeýär. Binanyň tagan şekilli üç sütüniniň her biriniň iki tarapyn da hem-de birinji serediş meýdançanyň esasynyň daşky halkasynda türkmen halkynyň taryhyna, medeniyetine, sungatyna, däp-dessurlaryna we şu günüki gününe bagışlanan relýef eserleri yerleşdirilipdir. Olary G.Ýarmämmedow, J.Jumadurdyew, Ý.Madatow dagylar ýerine ýetirýärler.



112-nji surat. Bitaraplyk binasy

Konstitusiýa binasy. Konstitusiýa binasy 2011-nji ýylyň 18-nji maýynda açyldy. Onuň beýikligi 185 metr bolup, desganyň merkezi 91 metrlik dörtgyraňly sütündir. Binanyň içinde muzeý, giň zallar, 200 orunlyk maslahat zaly, okalga, kompýuter zaly, kitaphana, dükan we kafeler bar. 27 we 118 metr beýiklikde syn ediş meýdançalary bar (*113-nji surat*).

Galkynyş meýdançasy. 2011-nji ýylyň 6-njy ýanwarynda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda Aşgabatda – Türkmenistanyň Prezidentiniň “Oguzhan” köşkler toplumynyň ýanynda Galkynyş meýdançasy açyldy. Onda beýikligi 45 m bolan owadan, ajaýyp sütün oturdyldy. Sünnälenip bejerilen sütüniň ýokarsynda Ýer şarynyň göwrümi, Prezidentiň şandardynyň altyn çagyylan heýkeli bilen jemlenýär (*114-nji surat*).



113-nji surat. Konstitusiýa binasy. 2011 ý.



114-nji surat. Galkynyş meýdançasyndaky sütün. 2011 ý.

“Oguzhan” suw çüwdürimler toplumy. “Oguzhan” suw çüwdürimler toplumy 2008-nji ýylyň 29-njy iýunynda şowhunly we dabaraly ýagdaýda açylýar. Bu gözel suw çüwdürimler toplumynda oturdylan türkmeniň nesilbaşysy Oguz hanyň we onuň alty oglunyň ýadygärlikleri paýtagtamyza gelen myhmanlary garşylaýar. “Oguzhan” suw çüwdürimler toplumy özünüň meýdanynyň möçberi boyunça Ginnesiň rekordlar kitabyna girdi (*115-nji surat*).



115-nji surat. Oguz- hana baýşlanan heýkeller toplumy. S.Babayew. 2008 ý.

Myhmanhanalalar. “Gara altyn”, “Çandybil”, “Arkaç”, “Nebitçi”, “Köpetdag”, “Demirýolçy”, “Aziýa”, “Ahal”, “Daýanç”, “Ýedigen” we beýleki myhmanhanalary iri gurluşyklaryň ilkinjileriniň hatarynda Berzeňni Arçabil ýolunuň demirgazyk tarapynda gurlan myhmanhanalar toplumdyr. Myhmanhana toplumynyň baş meýilnamasy şäher häkimliginiň arhitektura gullugynyň hünärmenleri tarapyndan, baş arhitektorynyň ýumşy boýunça ýerli arhitektorlar taýýarladylar (F.Aliýew, B.Muhadow, A.Azizow, D.Ýakubow, G.Saparov, F.Bagyrow, N.Annamuhammedow, A.Çernýawskiý, L.Haçaturýan). Netijede, Köpetdagyr eteginde boşluk ýerde özboluşly arhitekturaly myhmanhanalar toplumy peýda bolýar. Berzeňide gurlan myhmanhanalaryň – ofisleriň birgiden toplumy gyzkyly döredijilik gözlegleriniň aýdyň mysalydyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynyň miwesini näçe sanasaňda azdyr. Ýurdumyza daşary ýurtdan gelýän işewürlere, syýahatçylara, alymlara döwrebap hyzmat edýän myhmanlaryň ençemesi gurlup ulanylmaǵa berildi. Aşgabatda “Türkmen Plaz”, “Ak Altyn”, “Oguzkent”, “Aşgabat”, “Ýyldyz” myhmanhanalary şäher binagärligine diýseň ajaýyp görk berýär.

Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy şäherinde Hazarýaka “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen dünýäniň iň owdan dynç alyş merkezleriniň birine öwrüldi. “Watançy”, “Nebitçi”, “Çarlak”, “Daýanç”, “Serdar”, “Arzuw”, “Hasyl”, “Berkarar” we başga-da myhmanhanalar we sagaldyş merkezleri deňziň támiz tebigaty bilen sazlaşyp, göreniň göwnüni galkyndyrýar.

Aeroport (uçar menzili). Garaşsyz Türkmenistanda aeroport – uçar menzili 1994-nji ýylyň 2-nji ýanwarynda halkara we içeri awioreýslere hyzmat edip başlady. Orta Aziýada deňi taýy bolmadyk täze aeroportoň dürli reňkler bilen öwüşgin atýan, ýeke-täk görnüşde bina edilen desga bolup, artykmaç bezeg berilmedik binalaryň biridir.

Dini desgalar. Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň döremegi türkmen halkynyň däp-dessurlaryny, şol sanda musulman medeniyetiniň gymmatlyklaryny-da dikeltmeklige hem mümkünçilik berdi. Aýratyn hem dini desgalary bina etmek mümkünçiliği ýüze çykdy. Garaşsyz Türkmenistanda musulman binagärliginiň giň ýaýran görnüşi metjítler bolup, olar gysga wagtyň içinde ýurdumyzyň hemme welaýatlarydyr etraplarynda, şäherlerde hem obalarda guruldy. Has uly metjítler Aşgabatda hem-de paýtagt sebitinde guruldy. Olara Gökdepe metjidi (1995), Gypjak obasynda galdyrylan Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ruhy metjidi (1995), Ärtogrul Gazy metjidi (1998), Köşi obasyndaky Şehitler metjidi we başgalar giryärler.

Sport desgalarynyň gurluşy. Sport desgalary ýurdumyzda giň gerime eýe bolan ulgamdyr. Garaşsyzlyk ýyllary içinde “Köpetdag” stadiony, “Olimpiýa sport toplumy”, “Buzly köşk”, “Saglyk ýoly” paýtagtymyzda ilkinji gurlan naýbaşy binala-

rydyr. Paýtagtymyzda we welaýatlarda açylan atçylyk toplumlary, “Gyşky oýunlar sport toplumy” (2011), Türkmenistanyň Milli sport we syáhatçylyk institutynyň binasy (2012) we onlarça sport mekdepleri gurlup ulanylmaǵa berildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Daşoguzda, Balkanabatda, Maryda, Lebapda, Ahal welaýatynda we Aşgabatda umumy meýdany müňlerçe inedördül metr bolan stadiionlar, öz içine sport tennis kortlary, sport zallary, suwda ýüzmäge niyetlenen howuzlar, ençeme açık sport meýdanlary we başga-da birnäçe desgalar guruldy. Paýtagtymyzda sport desgalarynyň birnäçesiniň, şol sanda 1996-1997-nji ýyllarda “Köpetdag” stadionyň durky Türkîyäniň “Mensel” kompaniyasynyň gurluşykçylary tarapyndan Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 6 ýyllygyna bagışlanyp täzelendi.

Türkmenbaşy şayolunyň ugrunda Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Olimpiýa sport toplumy guruldy, onuň uzynlygy 2 km, ini 500 m golaýdyr. 36 müň tomaşaçy orunlyk bu sport toplumy gysga wagtyň içinde şäherlileriň tomaşa edýän sport-sagaldyş merkezine öwrüldi. Stadionyň oýnuň dürli görnüşleri üçin üsti ýapyk zallary hem bar. Saparmyrat Türkmenbaşy şayolynyň ugrydaky “Olimpiýa” sport toplumynyň (“Altyn Asyr” sport merkezi) gurluşygy 1996-nji ýylда başlandy. Bu toplum futbol meýdançasyny, sport howuzlaryny, tir oýnalýan ýerleri we beýleki sport meýdançalary öz içine alýar. 2000-nji ýylyň oktyabr aýynyň 27-ne “Olimpiýa” stadiony açylyp ullanmaga berildi. Stadionyň merkeziniň ini 65 metr, uzynlygy 105 metr bolan gök otly meýdança tutýar. Onuň 17 sany girelgesi bar. Olardan başga-da stadionda 7 metr çuňlukda, 1350 maşyn üçin niyetlenen ýerasty iki gat duralgalar bar (hazırkı döwürde bu ýerde has-da uly gerimde sport şäherçesi gurulýar).

Aşgabat şäheriniň günorta çetinde, Köpetdagyn etegindäki beýik baýyrlykda “Saglyk ýoly” atly pyýada ýörelge ýodasynyň gurulmagy, adamlaryň saglygyny dikeltmek üçin gurulan desgadyr. Bu ýol hazırkı günlerde Aşgabatlylaryň dynç alýan söygüli ýerine öwrüldi.

Ministrlikler. Garaşsyz Türkmenistan baky Bitaraplyk statusyna eýe bolandan soň, ynsanperwerlik ýörelgelerine daýyanyp, dünýä ýurtlary bilen dostlukly aragatnaşyklary ýola goýdy. Türkmenistanyň dünýä ýurtlary bilen içgin syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklary ýola salmak bilen Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň, şeýle hem beýleki ministrlilikleriň edara binalary gurulyp ullanlmaga berildi. Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň binasynyň ýokarsynda Yer şarynyň şkiliniň ýerleşdirilmegi, biziň döwletimiziň dünýä ýurtlary bilen dostlukly aragatnaşygy saklamak we rowaçlandyrmak baradaky syýasatyny aňladýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bilim ulgamynda hem ägirt uly işler amala aşyryldy. Yaş nesli okatmagyň täze tehnologiyalary bilen enjamlaşdy-

rylan kaşaň binalarda bilim almaga ähli şertler döredilýär. Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň edara binasynyň bilimleriň çeşmesi bolan kitaba meňzedilip bina edilmeginiň özboluşly manysy bar. Edil, şonuň ýaly-da, ýurdumyzda häzirki zaman tehnologiyalary bilen enjamlaşdyrylan täze ýokary okuň mekdepleri guruldy we olarda ýaşlara dürli ugurlardan bilim almaga ähli mümkünçilikler döredildi.

Döwletimiziň “Il saglygy – ýurt baýlygy” şygary saglygy goraýýs ulgamyňň baş ýörelgesidir. Hormatly Prezidentimiziň atalyk aladasy netijesinde “Saglyk” Döwlet maksatnamasy üstünlikli durmuša geçirilýär. Ýurdumyzda iň täze häzirki zaman lukmançylyk enjamlary ornaşdyrylan döwrebap hassahanalar, kesel anyklaýyş merkezleriniň ýüzlerçesi halkyň hyzmatynda. Ýurdumyzda eneleriň we çagalaryň saglygyny goramaklyga uly üns berilýär. Watanymyzda çagalaryň sagdyn ösmegi, şadyýan dynç almagy, döwrebap bilim almagy, döredijilik zehinlerini ösdürmekleri üçin ähli şertler döredilip gelinýär. Ýurdumzyň gözel künjekleri Gökderede, Awazada we beýleki ýerlerde dynç alýan bagtyýar çagalaryň şadyýan gülküleri belent ýaňlanýar. Arçman, Mollagara, Farap, Baýramaly şypahanalary binagärlik gurluşygy ýokary amatlyklary bilen tapawutlanyp, halkyň saglygy üçin bu ýerlerde hem oňaýly şertler döredildi.

Türkmenistanyň Döwlet muzeýi. Bu ajapyp muzeý 1998-nji ýylyň noýabráýynyň 12-sinde dabaraly ýagdaýda açylýar. Onuň umumy tutýan meýdany, ilki 22,500 kw.metre barabar bolup, muzeýin öz desgasynyň tutýan ýeri 16 müň kw. metrdir. Esasy desganyň içinde 4 sany konferens zallar, sergi zallary, administratiw ofisler, restawrasion tehniki ussahanalar, kafeteriya ýerleşdirilendir. Halkemyzyň milli mirasyny gorap saklamakda bu muzeýin ähmiyeti uludyr. Türkmenistanyň Döwlet muzeýi, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallası bilen, onuň meýilnamasyna üýtgeşmeler girizilip, Türkmenistanyň täze döwrünü wagz edýän taryhy binalar toplumy gurlyp ulanylmaǵa berildi (*116-njy surat*).



116-njy surat.Türkmenistanyň Döwlet muzeýi. 1998ý.

XXI asyryň başyndan bări medeni ojaklary, ýasaýyş jaýlary, sport toplumlary, edara kärhanalary, ýokary okuwy mekdepleri we başga-da edara-kärhanalaryň täze binalarynyň onlarçasy dünýä ülhülerine gabat getirilip gurlup tabsyryldy.

Dünýäde iň belent flagstog. Ginnesiň rekordlar kitabyna girizilen belent flagstog Türkmenistanyň Döwlet muzeýiniň binasynyň öñündäki meýdançada ýerleşyär. Ol 2008-nji ýylyň 29-njy iýunynda dabaraly ýagdaýda açyldy. Flagstoguň belentligi 133 metrden ybaratdyr. Bu flagstogda Türkmenistanyň ägirt uly Döwlet baýdagы dikeldildi, onuň uzynlygy 52,5 metre, ini 35 metre, agramy bolsa 420 kilograma barabardyr.

Şekillendirış sungaty muzeýi. Özünde şekillendirış sungatynyň nakşaçylık, binagärlilik bezegi, grafika, heýkeltaraşlyk we amaly-haşam sungatynyň daşary ýurt we türkmen wekilleriniň eserlerini jemleýän ajaýyp muzeýi 2006-nji ýylyň 17-nji fewralynda Döwlet Baýdagynyň baýramyna gabatlap dabaraly ýagdaýda açyldy. Bu muzeý häzirki günlerde sungat muşdaklarynyň gelim-gidimli ýerine öwrüldi. Şekillendirış sungaty muzeýi döwlet baýramlaryna we şanly senelere bagışlap ýygy-ýygydan özünüň gaznasyndaky eserleriň sergisini gurnap gelýär. Türkmen we daşary ýurtly suratkeşler özleriniň şahsy sergilerini bu ajaýyp muzeýde ýygy-ýygydan geçirip durýarlar.

Ülkäni öwreniš muzeýleri. Ýurdumyzda halkemyzyň maddy we ruhy medeniyetini ösdürmek barada uly aladalar edilýär. Hormatly Prezidentimiziň tagalassy bilen welaýatlarymyzdä yerli binagärlilik däplerine eýerip, taryhy we ülkäni öwreniš muzeýleriniň ajaýyp binalary gurlup ulanmaga berildi. Daşoguzyň, Marynyň, Balkanyň, Lebabýň ajaýyp binalary yerli halkyň baý medeni mirasyny özünde jemläp, ösüp gelýän ýaş nesli watançylyk ruhynda terbiýelemekde ähmiýeti artdy. Ahal welaýatynda gurlan Milli Ak bugdaý muzeýi türkmen halkynyň irki siwilizasyýa merkeziniň nusgasy hökmünde gymmatlydyr.

Teatrlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda paýtagtymyz Aşgabatda we welaýat merkezlerinde täze teatrlar we kino-konsert merkezleri gurlup, häzirki günde halk köpçüligine hyzmat edýär. Paýtagtymyzda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Baş drama teatry, Talyplar teatry, Magtymguly adyndaky Sazly-drama teatry, Alp Arslan adyndaky ýaş tomaşaçylar teatry, Türkmen Döwlet gurjak teatry, "Watan", "Türkmenistan", "Aşgabat" kino-konsert merkezleri, Türkmenistanyň Döwlet medeniyet merkeziniň kaşaň jaýlary ýurdumyzыň ajaýyp binagärlilik toplumyny düzýär. Ýurdumyzыň hemme welaýatlarynda, ýagny Balkan welaýatynyň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky döwlet drama teatry, Daşoguz welaýatynyň Nurmuhammet Andalyp adyndaky döwlet sazly drama teatry, Lebap welaýatynyň Seýitnazar Seýdi adyndaky döwlet sazly drama teatry, Mary welaýatynyň Kemine adyndaky döwlet drama teatry türkmen binagärlilik gurluşygynyň özboluşly nusgasy bolup, milli medeniyetimizi baýlaşdırýar.

Ýurdumyzda döwrebap gara we demir ýollaryň gurluşygy-da güýçli depginde alnyp barylýar. Şeýle gurluşyklaryň biri-de Lebap welaýatynda Amyderýanyň üstünden geçýän demir hem-de gara ýollar, Balkan welaýatynda Türkmenbaşy şäheriniň golaýyndaky uzynlygы 1,3 km estakada köprüsi hem häzirkizaman köpugurly gurluşyklaryň ülňüleri esasynda gurlan desgalardyr.

Türkmenistan agzybirligiň we dostluguň mekany hökmünde dünýä halklarynyň ünsünü özüne çekýär. Daşary ýurtly myhmanlar ýurdumyzda alnyp barylýan gurluşyk işlerine ýokary baha berýärler.

§57. Garaşszlyk döwrüniň nakşaçylygynda watançylyk temasynyň şöhlelenişi

Garaşszlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap şekillendirish sungatynyň görnüşlerinde dürli pelsepeçilik dünýägaraýylary ösüp başlaýar. Suratkeşler döredijilik işlerine örän uly jogapkärçilik bilen çemeleşip, önde durýan wezipeleri döwrebap çözäge çalyşyalarlar. Döwrüň talap edýän çepeçilik islegleri, suratkeşin dünýä garaýylary, pelsepewi oýlanmalary, pikirleri esasy wezipe bolup durýar. Bu pikirler ilkinji nobatda nakşaçylyk sungatunda aýdyň ýüze çykýar. Häzirkizaman türkmen naklaşlary ähli reňkleme serişdelerinden peýdalanylý, göwrüm we mazmun düşunjelerine çuňñur üns berýärler. Olarda gündogar mu-kamlary ýaňlanýan eserler tolkuny döredijilikli şöhlelendirilýär. Suratkeşler durmuş, yibal, jemgyýet, tebigat mazmunly eserleriniň üsti bilen ahlak, terbiye, watansöýüjilik, adamkärçilik düşunjelerini adamlaryň aňyna ornaşdyryarlar. Bu sazlaşykly alamatlar adamzat jemgyýetiniň adalatly maksatlarynyň hasyl bolmagyna, parahatçylygy gorap saklamaga gönükdirilen sygar bolup köňüllerde ýaňlanýar.

Garaşsyz Watanymyzyň şekillendirish sungaty günsaýyn ösýär we döwrebap derejä eýe bolýar. Türkmen halky gadymdan bări öz ince nakşaçylyk senedini amaly-haşam sungatunda saklap geldi. Onuň kökleri has gadymy eneolit döwürlerinde-de reňklere bolan jadyly garaýylar sazlaşyp ösen sungat bolupdyr. Türkmenler beýik medeniýetleri başyndan geçirip, nakşaçylygyň syrly alamatlaryny dünýä aşgär edip gelen halkdyr. Garaşszlygyň suratkeşlere beren erkinligi türkmen nakşaçylyk sungatynyň täzeden galkynmagyna şert döretdi. Nakşaçylyk sungatynyň dürli pelsepeçilik we özüne mayyl edýän dünýägaraýyly gymmatlygy bar. Ol edil türkmen halyalarynyň, şay-sepleriniň we dürli el işlerindäki reňk sazlaşygy bilen ýetirilen nagyşlar ýaly häzirki güne çenli saklanyp, özuniň syrly mazmuny bilen gymmatyny saklap gelyär.

Türkmen milli we döwrebap eserlerini yzygider döretmekde we halk köpçüligine lezzet bermekde işjeň zähmetini görkezen onlarça nakgaşçylar: Y.Gyljow, Ý. Baýramow, Ç. Amangeldiyew, Ş.Akmuhamedow, D.Baýramow, B.Hojammaýew, A.Almämmedow, K. Nurmyradow, S.Meredow, G.Meredow, A.Muhammedow, T.Tugurow, J.Amandurdyýew, A.Akyýew, P.Garryýew, A.Kulyýew we başgalar dürli žanrlarda milli pelsepeçilik äheňli döredijilik ýoluny saýlap öneýili zähmet çekdiler.

Esasy bellemeli wezipeleriň biri-de, bu günüki hakykatyň janly keşbini döretmek we gadymy çeperçilik däplerini gaýtadan işläp döredijiliginde synamak bolsa, diňe hususy şahsyét kemala getirdi. Suratkeşin döredijiligidäki bu synaglar ähli täzeliklere mahsus, milli derejäni sungatda gazarınmaga eltyär. Suratkeşler sungatyň täsirli mümkünçiliklerini işjeň gözleýärler, olar bu günüki hakykatyň çuňňur we köptaraply tebigatyny şöhlelendirmäge çalyşýarlar, halkara sergilere we bäsleşiklere gatnaşýarlar.

Garaşsyz Türkmenistanyň şekillendirış sungatynyň taryhyna ajaýyp eserleri bilen goşant goşan döwrebap suratkeşleriň biri-de B.Hojammaýewdir. Onuň aglabala eserleriniň içinden: “Türkmenler awda” (1999), “Türkmenistanyň Milli Gahrymany Atamyrat Niýazow. Edermenlik” (2000), “Halk, Watan, Türkmenbaşy” (2001) ýaly işleri suratkeşin döredijilik basgañcagyny kesgitleýär. B.Hojammaýew ussatlyk ýoluna milli özboluşlylygy, erkin döredijiliği, irginsiz kän gözlegleri we kyn durmuş ýollaryny başdan geçirip geldi.

B.Hojammaýewiň “Türkmenler awda” (1998) atly eseri özuniň nepisligi we örän sünnañenip ýazylmagy bilen adamlaryň ünsüni özüne çekýär. Eseriň merkezinde dik duran we oturan boýdan-başa tämiz geýnүwlı bay turkmen serkerdeleriniň portret häsiyetleri suratlandyrlyár. Olaryň dikanlap, dymyp durmagy, tebigatyň daň-säheriniň tämiz şemalyny ýatladýär. Dymışlygy turkmen tazylarynyň hereketi bozýar. Ýöne, gahrymanlar özuniň awynyň sesini eşitmäge maýyl dek, hereketsiz duruşlaryny üýtgetmeýärler. Dik duran goja awçynyň arkasyndaky turkmen atynyň eýesine wepadar durşy ähli taslamany milli mukamdan doldurýar (*117-nji surat*).

Eser jadylaýy tämizlik, aşa gözellilik, nepis sözlülük bilen şahyrana beýan edipdir. Onuň ajaýyp howasy suratkeş ussadyň ene topragymza buýsançly ýürenginiň gürsüldäp urşy bilen düşündirilýär. B.Hojammaýewiň tämiz suratkeşlik usuly ussadyň döredijiliginı halka ýakyn edip görkezýär. Onuň sungaty - turkmen nakgaşçylyk mekdebiniň nusgawy eserlerine girizilmäge mynasydpdyr.

Halypa ussat Ç.Amangeldiyewiň döredijiliginıň ösen döwri Garaşsyz diýarymyzyň milli taryhy bilen häsiyetlendirilýär. Ussatlygyny netijeli ulanyp suratkeş bir deminde milli sungatynyň nyşanlandyrýan eserleri dünýä indirýär. Eserler milli häsiyetde, ýokary ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir. Olar turkmen şekillendirış sungatında aýratyn orna eýedirler.



117-nji surat. Türkmenler awda. B.Hojammaýew. 1998 ý.

Ç.Amangeldyýew reňkiň üsti bilen türkmen sungatynyň gadymy estetiki başlangyjyny täzeden dikeldýär. Ol “Gadymyýetiň köki”(2000) atly eserinde milli mirasa yüz tutýar. Seljuk şalygynyň iň soňky beýik patyşasy Soltan Sanjaryň guburhanasyny şekillendirýär. Hamala bulutlaryň arasynda gaýyp ýören ýaly bu ajaýyp bina, orta asyrdan bize galan ýadygärlilikdir. Suratkeş ony başdan-aýak çintgiläp işlemeýär we ownuk uşak böleklerde känbir üns bermeýär. Onuň esa-sy maksady reňk aýratynlygyny we pikiri mesaýy açyp görkezmekden ybarattdyr. Ýene-de ekspressiw döwük-döwük göwrümler, batly çalnan ýogyn boýaglar saz-laşykly garyşygyny emele getirýär. Şeýle bir kanuny we giňişiligiň plastiki duý-gusy, göwrümlilik, howa şertliliği suratkeşin döredijiliginin kämillik derejesine ýetendigine güwä geçýär. Bu ýerde nyşan reňk arkaly beýan edilýär.

Aýal patyşasy Tomirisin ýüz keşbinde batyrgaý, dogumly, edermen, paýhasly we hiç zatdan gaýtmaýan, iň soňky damja ganyny hem Watan üçin bagış etmäge taýyn bolan söweşiji zenany suratlandyrýär. Eger-de taryhyň irki döwürlerine salgylansak, Tomiris gadymy türkmen taýpasy, massagetleriň hökümdary bolan. Suratkeş öz işinde Tomirisin paýhasly duran ýagdaýyny onda jemlenen güýç kuwwaty suratlandyrýär. Aýal tebigatyna häsiýetli bolan gowşaklyk Tomirisin söweşjeň ruhuna asla gelişjek zat däldir. Tomiris elmydama duşmandan üstün çykýan beýik ynsan derejesinde taryha giren şahsyyetdir. Onuň döreden kuwwat-ly imperiýasy, şol döwürde döwletiň ösen derejesinde bolupdyr.

Garaşsyzlyk temasyның janlandyrmakda halypa suratkeşlerimizden başlap, döwrümiziň ýaş nesillerimize çenli gatnaşyarlar. Suratkeş A.Muhammedowyň “Ruhnamanyň döreýsi” (2002) diýen eserinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen halkymyzyň taryhy ummanyна çümüp, ata-babalarymyzyň ýörän ha-kyky ýoluny, häzirki zaman we geljek ruhy binýadyny ýazyp oturan iş pursadyny janlandyrýar. Bu eser milli däp-dessurlaryň äheňinde berjaý edilipdir.

Garaşsyz hem Baky Bitarap ýurdumyzyň derwaýys meselelerini gozgaýan K.Oraznepesowyň “Galkynys” (1998) diýen eserini mysal getirmek mümkündür. İş özünüň reňk öwüşgini we dinamiki dartgynlylygy bilen göreniň ünsüni özüne çekýär. Suratda türkmeniň beýik oglunyň Ruhýyet köşgünüň öňünde öz milletini jemláp çykyş edip duran pursaty suratlandyrylyar. Eserde şatlykly, şagalaňly we şowhunly baýramçylygy mese-mälîm görünüyär.

Bu eser ajaýyp nepisligi we nakşaçylyk serişdeleriniň tämiz ýerine ýetirilişi bilen tapawutlanýar. Suratkeş dörediliklik ýolunyň ençeme ýyllarynyň dowamında gazanan çeper ukybyny ussatlarça ulanyp bilipdir. Ol köp sudurly taslamadan çekinmeýär, eýsem ony ussatlarça batyrgaý alyp çykýar. Eser gadymy däp-des-surlarymyza mahsus bolan milliliği eýerýär.

P.Garryýewiň “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň gudraty” (2003) atly eserinde ýurdumyzyň gadymy taryhy ýadygärliliklerini, milli gymmatlyklarymyzy, döwlet nyşanlarymyzy, türkmen halkynyň ruhy kitabı bolan Mukaddes Ruhnamanyň aýdyň suratyny berýär. Ilkinji Prezidentiň nurana keşbi we onuň esasy taglymaty eseriň taslama merkezini düzýär. İki sany zynjyr aýlawyny emele getirýän ýyldyzlar toplumynyň içinde bolsa asman-ýyldyz täleýnamasy ýerleşdirilen. Işıň čür depesinde türkmeniň döwlet tigrasy, aşakda bolsa Prezidentiň köşgi suratlandyrylandyr.

H.Çüriýewiň “Nesil daragty” (2004) atly eserinde taryh bilen häzirki günü sazlaşdyryp utgaşdyryýar. Ol, ilkinji Prezidentiň keşbini ortada ýerleşdirip, onuň daş töweregini taryhy şahsyýetler bilen gurşaýar. Bir elinde peýkam, beýlekisinde okuny saklap duran Oguz han Türkmeniň nesil daragty hökmünde görkezi-lipdir. Suratkeş türkmenleriň beýikligini suratlandyrýan 16 sany gahrymanlary şekillendirýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: “Merwde we beýleki gadymy şäherlerimizde dünýä ylmyna we bilimine, medeniýetine goşant goşan şahsyýetleriň giden bir nesli kemala gelipdi... Biruny, Faraby, Horezmi, Ulugbek, Omar Haýýam, Lukman Hekim we başgalar şol döwrüň adamzada beren şahsyýetleridir” diýip belleýär.

Taryhy žanr diýip, diňe bir geçen döwür bilen baglanyşykly eser bolman, eýsem halkyň we adamzadyň durmuşynda bellı bir ugurda yz galdyran şahsyýetleriň keşbini ýa-da ähmiýetli pursadynyň çözgüdini açyp görkezýän eserlere hem aýdylýar.

Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynda beýik şahsyétlerimiziň keşbini döretmek wezipeleri suratkeşlerimiziň döredijiliginde esasy orny eýeleýär. Häzirkizaman suratkeşleri halkymyzyň milli däplerine we gadymy taryhyna eýerip, çepeçilik sungatynyň dürli tehnikalarynda gözlegleri amal etmäge çalyşýarlar.



118-nji surat. Oguz han Türkmen. Ý.Baýramow. 1997 ý.

Türkmenistanda Garaşszlygyň 22 ýylynyň içinde nakşaçylyk sungatynda taryhy şahsyétlerimiziň keşplerini döretmek boýunça, türkmen mirasyna örän öňjeýli goşant goşuldy. Türkmen suratkeşleri geçen taryhy ýolumyzy surata geçirmekde ägirt uly işleri amala aşyrdylar.

1991–2013-nji ýyllarda nakşaçylyk sungatyndaky özgerişler ýoluny birnäçe basgaçklara bölmeklik täze sungatyň taryhy üçin möhüm hadysa bolup durýar. Eger-de, 1991-1995-nji ýyllar geçiş döwri özleşdiriň we taryhy jemgyýetçilik talaplary kämilleşdirmek nazaryýeti derwaýys bolan bolsa, 1996-2006-njy ýyllarda türkmen suratkeşleriniň döredijilik ýoly kadaly milli taryhy äheňlerden ugur alýar. Olaryň aňy-düşünjesi ýerli taryhyň maddy we ruhy gymmatlyklaryna gönükdirilýär. Garaşszlygyň waspy taryhy şahsyétleriň üsti arkaly suratlandyrylýar we halka hödürlenýär. 2007-nji ýyldan başlap türkmen sungatynda has kämil basgaçk kemala gelip, ol ýokary derejeli professional talaplary öne sürýär.

Halypa suratkeşimiz Ýarly Baýramowyň epika žanrda döreden “Görogly söweş meýdanynda” (1992), “Gorkut ata” (1997), “Oguz han Türkmen” (1997), “Görogly” we “Görogly ýigitleri bilen” (1997), “Görogly” (2001) ýaly monumental taryhy işleri, örän batyrgaý we ajaýyp ýerine yetirilen eserlerdir (*118-nji surat*).

Görogly asyrlar boýy türkmen halkynyň ruhy buýsanjy, göwün daýanýy, söygüli gahrymany bolup her bir türkmeniň ýüreginde ýaşady. Garaşszlygy-myzyň ilkinji günlerinde Ý.Baýramow “Görogly söweş meýdanynda” atly eserini ýazmak bilen, ol söygüli gahrymany täze döwletimiziň başlangyjynyň mundan buýana berk we sarsmaz boljakdygyny ýüregi bilen goldap döretti. Elbetde, bu eseriň gahrymanynyň öňünde hiç bir adam güýji durup bilmez. Eserde boýdan başa gaýduwsyz Göroglynyň ene-topragyna dyza çöküp, Ata-Watanyny goramaga kasam edýän pursady suratlandyrylýar. Kyrk ýigidiň hatara duran sudury uruş lybasydaky Göroglynyň keşbini has-da arşa göterýär. Sagynda Gyratyň, cepinde Agaýunas periniň ruhy sudury tutuň asmany tutýar. Bu şekiller Göroglynyň boýdan başa keşbini görkezýär.

1997-nji we 2001-nji ýyllardaky döredilen Göroglynyň sypatlary başlangyç tapylan keşpeden gaty bir daşlaşmaýar. Suratkeş söygüli gahrymanyň diňe lybasyndaky Göroglynyň keşbini has-da arşa göterýär. Sagynda Gyratyň, cepinde Agaýunas periniň ruhy sudury tutuň asmany tutýar. Bu şekiller Göroglynyň boýdan başa keşbini görkezýär.

Suratkeş Allamyrat Muhammedowyň taryhymyza degişli göwrümlü işle-rinden “Muhammet Togrul bege soltanlyk hutbasy berilýär” (2001–2002), “Biziň güýjümüz agzybirlikde” (Oguz han ogullary bilen), “Oguz toýy”, “Parfýan äheňleri”, “Togrul beg”, “Keýmir Kör” ýaly eserleri sungat äleminde belli işlerdir.

Suratkeş 2001-nji ýylda döreden “Biziň güýjümüz agzybirlikde” (Oguz han ogullary bilen) atly eseri taryhy we epiki žanr hökmünde seretmäge degişli. Eserdäki reňkler milli häsiýetleri oýaryp, açyk we ýerlikli sazlaşygy döredýär. (*119-nji surat*).



119-nyj surat. Biziň güýjümiz agzybirlikde. A.Muhammedow. 2001 ý.

A.Muhammedowyň “Parfýan äheňleri” atly eseri türkmen taryhy bilen baglanyşykly waka. Ol Nusaýyň tegelek köşgünde bolup geçýär. Onuň beýany döwletiň häkimliginiň ýaş nesle miras galdyrylmagy bilen düşündirilýär. Eseriň merkezinde iki patyşanyň lowlap ýanýan oduň öñünde gapma-garşy oturyp, ör turup duran ýaş çatynjalara ak pata berýän pursaty görkezilýär. Demirden bezemen gapda ýanýan ot durmuşyň dowamlylygynyň nyşanyny açyp, atalaryň nesliniň umytly geljegini ynandyrýar. Tegelek köşgүn içi märeke keden doly. Olar arkadaky diwara ýanaşyp hatar düzüp durlar. Eseriň çep ganatynda sazanda aýallar mukam çalýarlar.

Suratkeş gahrymanlaryň eşiklerini we olaryň daş töweregini gurşaýan zatlaryň ählisini taryhy tapyndylar bilen baglanyşdyryp reňk sazlaşygy bilen açyp görkezmäge çalyşýar. Eseriň aşaky böleginde, şa eşiginde berilýän şekil gyzyl reňkiň üsti bilen eseriň wakasyny janlandyrýar we milli öwüşgin berýär.

A. Muhammedow “Togrul bege soltanlyk hutbasy berilýär” atly eserinde örän çylşyrymly pursatlary beýan edýär. Giň sütünlü köşgiň içi toý lybasynda janlanýar. Jemlenen märeke kaniň, köş emeldarlarynyň, sazandalaryň taslamadaky aýlawly hereketi, işiň merkezinde bolup geçýän taryhy wakada jemlenýär. Dört basgaçak galdyrlan tagtyň üstünde Togrul beg türkmen çep golunda jygasyny tutup rahat otır. Onuň nazary oňa ýüzlenýän ilçiniň okaýan hatynda saklanýar. Hatdat howlukmaç wakany kagyza ýazýar. Çep ganatda oturan serkerdeler şat-

lykly gobsunýarlar. Sag ganatda awçy mergen butnaman göni otyr. Kerney, surnay, deprekler batly çalynýar. Umuman, suratkeş türkmen halkynyň taryhyndan taryhy ähmiýetli pursaty giň möçberde janlandyrmagy we ony tomaşaça hödürlemezi aňyr ýany bilen başarypdyr.

Eseriň aglaba bölegi kendirde gök-ýaşyl reňk toplumynda ýazylýar. Merkezden kese geçýän gyzyl haly ýörelgesi gök-ýaşyl ýagly reňkler bilen ýiti oýnaşyp türkmen mekdebine mahsus sazlaşygy emele getirýär. Suratkeşin has taryply tarapy, keşpleriň goýulan ýerleri, olaryň gahrymanlarynyň yüz keşpleri, egnindäki eşikleriniň bezegleri ýerli äheňde bermegi ussatlyk bilen ýerine etirilýär.

Türkmen şekillendiriş sungatynda Baýram hanyň keşbini döreden ussat haly-palaryň eserleri barada sungaty öwreniji Gurbanjemal Kuraýewa örän gzyzkly maglumatlary berýär. Onuň pikiriçe Baýram hanyň keşbini ýiti nazarly, dürli öwüşginde suratlandyrmak suratkeş Çary Amangeldiýewe bašardypdyr.

Baýram hanyň çepeň keşbini döretmekde hindi alymy Ram Kişor Pandiniň maglumatlarynyň nakgaş üçin uly ähmiýeti bolýar. "Baýram han orta boýly, örän syratly we gujurly bolupdyr. Ol gaty sagat we sagdyn bedenli bolupdyr. Gür peşeneli sakgaly onuň yüzüne gelşik beripdir... Geýyän eşiklerine aýratyn üns beripdir, salykatly adam bolupdyr"diýip, Pandi ýazýar. Baýram han baradaky häsiyetnama Ç. Amangeldiýewiň Baýram hanyň keşbini döretmeginde esasy çeşme bolup hyzmat edipdir.

Suratkeş şahyr serkerdäniň yüz keşbini täsirli suratlandyrýar. Baýram hanyň yüz keşbiniň gara sakgal murt bilen jäheklenmegi onuň mylaýym, asuda gözlerine ünsüni çekýär. Hanyň gözlerinde synçylyk ukyby we dünýäniň gözelligine joşgunly nazary mese-mälim duýulýar. Batyrlygy ýokary mertebe we borç hasap edyän Baýram hana diňe bir eg silmez güýç-kuwwat we döredijilik zehini häsiýetli bolman, eýsem örän ýiti akyl we çuň danalyk hem mahsusdyr. Bu häsiyetleri suratkeş Ç. Amangeldiýew özboluşly nakşaçylyk ussatlygy bilen ýerine düşürmegi başarıyar. Suratkeş Hindistanyň mukaddes ybadathanalarynyň ajayıp görnüşlerini we olaryň Gangyň mukaddes suwuna düşýän sudurlaryny şekillendirmek arkaly Baýram hanyň ýaşan döwrünü hakykata laýyk getirmegi başarıyar. Eserde gyzyl, goňur-ýaşyl, sary, gök-ýaşyl reňkleriň özara sazlaşygy gahrymanyň durkuny açmaga ýardam berýär. Suratkeş Baýram hanyň keşbini jemgyýete peýdaly ideýalary, pikirleri durmuşa geçirýän akyldar we edermen serkerde hökmünde hödürleýär (*120-nji surat*).

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmen sungatyna edýän tagallalary netijesinde şekillendiriş sungatynyň dürli ugurlarynda taryhy şahsyýetlerimiziň keşbine täzece öwüşgin bermek meseleleri ör boýuna galdy. Türkmen suratkeşleri alymlaryň ylmy işlerinden peýdalanyp, taryhy döwürleri we şahsyýetleri suratlandyrmakda uly işleri alyp barýarlar.



120-nji surat.
Baýram han.
Ç.Amangeldiýew.
1997 ý.

Durmuş žanr- gündeki bolýan hadysalary özünde jemleyän we ony çeper açyp görkezýän ugurdyr. Durmuş temasy türkmen suratkeşleriniň köpüsiniň döredijiliginde öz ornumy tapýar. Suratkeş K.Oraznepesowyň döredijiliginde ol milli folklor ähmiýetli beýan edilýär. Onuň “Altyn eller” (1991–1992) triptih; “Söhbet” (1995), “Maşgala” (1995–1996), “Oglanlygymyň geçen obasy” (1998) işleri bu žanryň türkmen sungatynyň naýbaşylary hasaplanýar.

Özboluşly türkmen obasynyň ýyly mährini, onuň adamlarynyň sada häsiýetlerini özünde jemleyän eserler ussat suratkeş Kakageldi Gurbangeldiýewiň döredijiliginde giňden beýan edilýär. Onuň “Oba çagalary” (1997), “Ýaryşa” (2006) we birnäçe oba durmuşyna we onuň çagalaryna bagışlap döreden eserleri diýseň ýakymlydyr. Obadan galan arassa duýgular suratkeş Nursahet Eýeberenowyň döredijiliginde-de K.Gurbangeldiýewiň işlerinde-de meňzeşlik bar. Onuň, “Toý” (2006) atly eseriniň mysalynda muny görmek bolýar.

Şeýle häsiýetler zehinli nakgaş Berdi Çaryýewiň döredijiligine-de mahsusdyr. Onuň “Hasyl yetişdi” (2007), “Halal zähmetiň gözbaşynda” (2010) ýaly eserlerinde hakyky oba daýhanlarynyň halal zähmeti ak ýürekden suratlandyrlyár.

Umuman, türkmen nakşaçylyk sungatynyň taryhynda suratkeşler N.Hojamuhammedowyň, S.Meredowyň, K.Gurbangeldiýewiň, N.Eýeberenowyň we B.Çaryýewiň oba durmuşyna degişli eserlerinde üýtgesik sazlaşygy görýäris. Megerem, olarda oba bolan ýakymly duýgular döredijilik bilen egsilmez baglañışyklydyr. Bu suratkeşleriň pikirleriniň sazlaşygy türkmen nakşaçylygynda aýratyn mekdep döredildi diýip aýtmaga esas döredýär.

Zehinli suratkeş Rahman Umarowyň döredijiliginde-de durmuş temasy esa-sy orun tutýar. Onuň “Zenan mertebesi” (2005), “Irki üzüm” (2006), “Arzuw” (2007) triptih (uç sany eserden ybarat bir taslama) eserleri maşgala durmuşy we olaryň ruhy dünýäsi bilen baglanyşykly ýazylan realistik işler bolup, allegorik häsiýete eýedir.

Epiki žanr – bu eposa meňzeş, ösdürilen, ruhlandyrylan gahrymanlaryň keşplerinden ybarat eserlerdir. XVII-XVIII asyrlar türkmen nusgawy edebiýatyň görnükli wekilleriniň biri Nurmuhammet Andalybyň edebi mirasy türkmen şekillendirish sungatynnda möhüm orny eýeleýär. Andalybyň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Baba Röwßen”, “Zeýnelarap” dessanlary, “Oguznama”, “Ne-simi”, “Sagdy Wakgaş”, “Kyssaýy Pyrgun” poemalaryndaky ýşky temalary türkmen suratkeşleriniň döredijiliginde öz beýanyny tapýar.

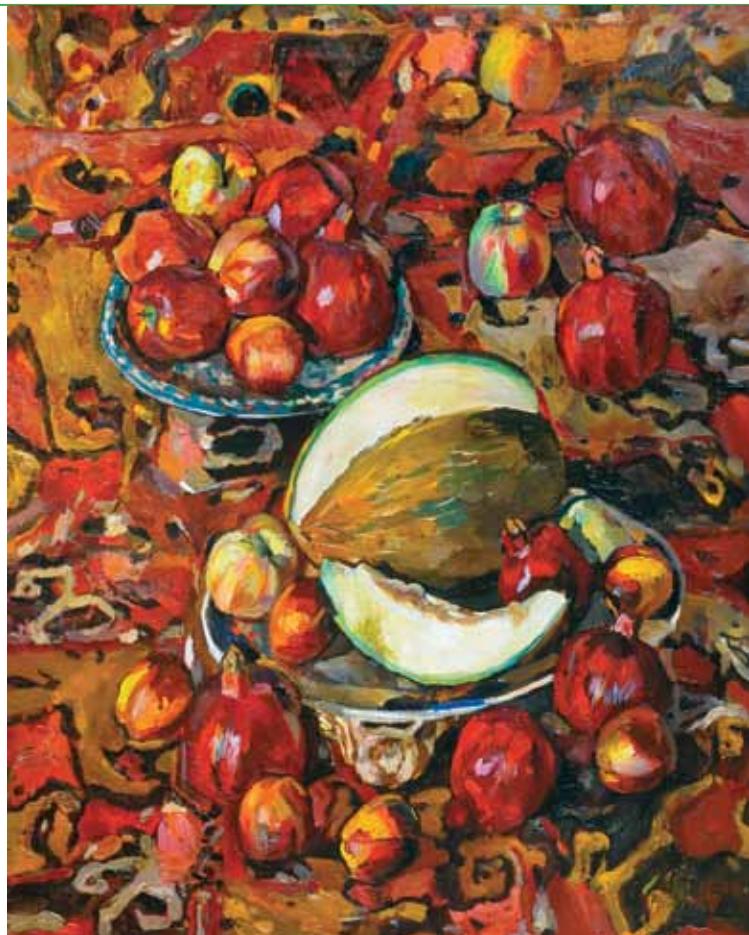
Berkarar döwletiň bagtyýarlyk zamanasynda halkymyzyň milli gymmat-lyklaryny öwrenmek, çuňňur duýgy pikirlerini ösdürmek jemgyýetimiziň ruhy düşünjeleriniň has-da kämilleşmegine itergi berdi. Andalybyň halkymyzyň edebi mirasynda berk orun tutan dessanlary we poemalary halypa ussatlarymyz Ç.Amangeldiýewiň, Ý.Baýramowyň, A.Muhammedowyň we beýlekileriň nak-şaş eserlerinde milliliğiň täsiriniň bolmagy, olaryň sungatynyň düýpli bolmagyna esas döredýär.

Nurmuhammet Andalybyň edebi mirasy ýaş neslimiziň döredijiliginde hem uly hyjuw tapýar. Aýratyn hem bu işler Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynyň talyplarynyň ýyllyk we diplom işlerinde ýerine ýetirilýär. Ýaş suratkeşleriň işlerini Andalybyň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Baba Röwßen”, “Zeýnelarap” dessanlaryny teatr sahnalarynda, kino sungatynnda, kitap bezegleri üçin taýýarlanan işlerde görmek bolýar. Elbetde, çeperçilik sungatynnda Andalybyň edebi mirasynyň öwrenilmegi häzirki zaman adamzat jemgyýetiniň ynsanperwerlik ýörelgelerine we medeni mirasynyň ösdürilmegine uly goşant bolar.

§58. Nakşaçylygyň natýurmort we peýzaž žanry

Türkmen tebigatynyň önumlerini sungatyn çeper dilinde şöhlelendirmek nakşaçylyk sungatynnda örän ýakymly yzlary goýyan ugurdyr. Garaşszlygyň mukaddesligine guwanmakda we kalbyňdaky mähir-muhabbeti açık beýan et-

mekde natýurmort we peýzaž žanry suratkeşligiň reňk tagçasy üçin iň bir baý hazy-nadır. Şeýle köşk hazynalaryna halypa nakgaşçylar bolan Ş.Akmuhammedowyň “Milli natýurmort”, “Üzümlı natýurmort” (2009), A.Almämmedowyň “Gözel Sumbaryň nary” (1991), “Gülleyän ülkäm” (2002), “Ak daglar” (2007), D.Baýramowyň “Bägülli natýurmort”, “Gawunly natýurmort” (1995) atly eserlerini goşup bolar. Döwrebap suratkeşler P.Garryýewiň “Asudalyk” (2010), “Sähra” (2011), A.Kulyýewiň “Awaza” we “Daglar” (2010), A. Ataballyýewiň “Ýagyşdan soň” (2010), M.Baltaýewiň “Daýahatyn” (2010), R.Umarowyň “Kenar” (2010) atly eserlerine seredeniňde janlanýan hakykata gözüň düşyär. Bu suratkeşleriň döreden eserleri ýakymly reňkleriň sazlaşygy bilen döredilen işlerdir. Ussatlar toplan tejribelerini kendire jemläp, güzel ýurdumyzyň owadan pursatlaryny ak ýürekden suratlandyrýarlar. Bu bolsa, tomaşaçylaryň ýureklerinde ýagty arzuwlary, ýakymly durmuş pursatlaryny oýarýar. Şular ýaly arzuwly eserler ýyl geçdiğice özünüň hümmetini artdyrýar. Olarda az sözlilik we köpmanylyk pikirleri höküm sürüyär (*121-nji surat*).



121-nji surat.
Gawunly natýurmort.
D.Baýramow. 1995 ý.

Nakgaş Ş.Akmuhammedowyň döredijiliginde 1990-njy ýyllarda milli natýurmorta bolan höwes artýar. Ol türkmen tebigatynyň gözelligine, ýagny, gülle-rine, ir-iýimişlerine, milli öňümlerine aşyk bolýar. Onuň bu döwürlerdäki eserleri täsin we ajaýyp öwüşginlidir. Jansyz zatdan pikir we mazmun çykarmak her bir ussadyň ýoly hem däl. Suratkeşin milli natýurmortlarynda, onuň geçmiş bilen içgin söhbetdeşligi bolmagy-da ahmaldyr. Şekilleriň käbir umumylygy we dogruçyl häsiyetlendirilmegi suratkeşin hususy tejribesiniň üsti bilen düşündirilýar.

Ş.Akmuhammedowyň täze güller toplumy sanardan kän. Suratkeşin özüne sowgat berlen gülleri ýazmak häsiyetleri hem özboluşlydyr. Güller bu ussadyň ýasaýışyň gözelligini wasp etmegindäki tämiz we parahatçylyga çagyryjy pelse-peçilik ýoludyr. Onuň döredijilik üstünliklerini açyk görkezýän katalogy suratkeşin aýratyn ýoly barada düşünje berýär.

Natýurmort žanryna her bir suratkeş ýüzlenýär. Olaryň kimsi sowgatlyk, kimsi satlyk, eseriň parçasy hökmünde özünüň döredijiligiden geçirýär. Yöne bu ugur şeýle sada garaýyışdan daşda durýar. Ol aýratyn gözellik eçilýän žanrdyr. Mysal üçin, Ş.Akmuhammedowyň “Milli natýurmort” we “Üzümlü natýurmort” (2009) atly eserleri gönüden-göni şu žanra degişli eserlerdir (*122-nji surat*).

1995-nji ýıldan başlap halypa suratkeş Ş.Akmuhammedowyň reňk tagtasında milli öňümleriň ajaýyp durky janlandyrlyp başlanýar. Suratkeş öňlerem türkmen halkynyň durmuşyny az suratlandyrmandy. Emma häzirkizaman türkmen taryhyň ýoýulmalardan arassalanmagy bilen, suratkeşin döredijiliginde düýpli hem köp zatlar täze açylýar.

Nakgaş bu döwür milli eserleri kän ýazdy. Ol “Telpek bazary” (1997–1999) atly eserini, güller toplumy, milli öňümlerden haly barada, egin-eşikler, şayýsepler barada natýurmort işlerini döretti. Ş.Akmuhammedowyň “Türkmen kalyby” (1999) atly döreden triptih häzirkizaman talaplarynyň ýokary derejesinde ýazylýar. Eserlerden çogup çykýan al-gyzyl boýagyň gözüň dokundyrýan toplumynyň içinde halynyň, kürtäniň, gyňajyň, gursakçanyň, gülýakanyň, bileziğin nagyślarynyň sazlaşmagyndan dörän gözellik görenleri haýran galдыryar. Eseriň merkezindäki bölegi natýurmort žanrynda çözülip, halynyň, kürtäniň, gyňajyň üstünden gadymy zergärçilik öňümleri tertipli goýulýar. Demir küýze (kiçi), gursakça hala dakylan, guşak şelpeli we baş goşma bilezik. Eseriň sag tarapynda ýaşuly zergär özünüň ýaňy ýasan gülýakasyny eline alyp ony ýiti dikanlaýar. Halidan ullakan gülýaka asylypdyr. Ýaşulynyň tirseginiň aşagynda heýkel, bilezik we entäk bezelmedik daşlar, kümüşler dur. Zergäriň gyzyl dony halynyň reňki bilen goşulyp sazlaşyp gidýär.

**122-nji surat.
Milli natýurmort.
Ş.Akmuhammedow.
2009 ý.**



Eseriň cepinde boýuna gara gök reňk berlen kürtäni atynan ýaş gelin el işini edýär. Onuň gapdalynda gupbaly gyzjagaz tomaşaça mährem nazary bilen se redýär. Onuň ýakasyndaky tegelek gulyakasy we köýnek nagşy, gupbadan salla nyp çekeligiň altın çagyylan sary nagşy bilen sazlaşyp, taslamany gelşigine getirýär. Eserleriň üçüsiniň arkasýnda-da guşly gölli turkmen halysynyň bolmagy, taslamany bir ýerik jemlemäge mümkünçilik berýär. “Türkmen kalby” eseri suratkeşiň döredijiliginin örän ýokary derejeli eserleriniň biridir.

Ussat nakgaş S.Meredowyň döredijiliginde-de oba temasy has-da milli äheň esasy orun tutyar. “Arçmanda orak döwri” (1998), “Ak bugdaý” (2001), “Bugdaýly il – bagtly il” (2002), “Gyzlar”, “Güýz üzümçiliği”, “Ak bugdaýly altın meýdan”, “Bereketli ülkäm”, “Şemal” ýaly soňky eserlerinde suratkeşin obasyna bolan söýgi mährini açık duýulýar. S.Meredowyň eserlerinde turkmen topragyna bolan ýyly mähirli alamatlary çagalykda ene kalbyndan, ata aladasyndan dörän mukaddeslikler. Ony wasp etmekde bolsa ussadyň kalby myrat tapýar (*123-nji surat*).

Türkmen topragy – boz toprak, bereketli toprak. Nakgaşyň “Ak bugdaý” (2004) atly işinde bolsa turkmen sährasы şekillendirilýär. Garaşszlyk döwründe ýerine ýetirilen bu eserler her bir turkmeniň kalbyny galkyndyrýär. Türkmen topragynda bol hasylyň ýetişip oraga başlanýan wagty suratlandyrlyp, bugdaýyň bişendigini barlaýan oglanjyk eseriň düýp maksadyny açyp görkezyär. Ýokarda pasyrdap uçup ýören torgaý guşlar hem bugdaýyň bişendigini ýene bir şayatnamasydyr. Eser dok sary, gyzyl, mele reňkler bilen ýerine ýetirilipdir. Bişen bugdaýyň şemala yrgyl daýan başlary hem eseri hereketlendirýär we özüne çekijiliği artdyryär.



123-nji surat. Ak bugdaý. S.Meredow. 2004 ý.

S. Meredowyň “Nusaý ýaýlasy” (2000) atly eserinde türkmen topragynda bitýän altın öwüşginli bugdaý meýdanyny görýärsiň. Tebigata gözellik goşup kalplary lerezana getirýän, baharyň iň bir gözelleşyän döwründe ýetişyän bugdaýlar has-da tebigata özüniň reňk baýlygy bilen gözellik goşup görenleri özüne mayýl edýär. Güneşli günde açık, gök asmandan dag gerişleri bilen gurşap alynan giň meýdanlyk ýaşyl, gyzyl, sary öwüsýän, başlary yrgyladaýan, bugdaýlar dil açyp gürläýjek ýaly bolup görünýär. Eserde arassa howanyň mylaýym şemalynyň täsiri duýulýar. Eserde dok sary, gyrmyzy reňkler agdyklyk edýär. Asmanyň gök reňkleriniň üstü bilen parahatçylyk, bolçulyk hem asudalyk suratlandyrlyýar. Bu eser geçmişden habar berýän, şu günüki gün bilen ýasaýşyň dowamlylygyny görkezýän subutnamadyr.

Suratkeş Annadurdy Almämmedowyň Garaşsyzlyk ýyllarynda döreden eserleri örän öňjeýlidir. Onuň: “Parahat gün” (1991), “Ýaşyl depeler”, “Tut agajy” (1992), “Güller, natýurmort” (1993), “Güýz”, “Agşam” (1994), “95-iň bahary” (1995), “Saz”. N.Halmämmedowa bagışlanýar (1996), “Çigildem”, “Oýanyş”, “Köpetdag” (1996), “Güneşli gün” (1997), “Pöwrizäniň baýyrlary” (1997) ýaly eserleri sazlaşykly duýgular bilen kendire ýazylýar. Täze owazlarda, owadan güllerde we bakja öňümlerinde suratkeş durmuşyň süýjüligini görýär.

Asly polýak, Aşgabatda doglup, öňüp-ösen Wladimir Pawloskiniň zehini aýratyn-da peýzažlarda, nepis natýurmortlarda açık görkezilýär. Olaryň köpdürli göwrümleri we seýrek duşyan reňk usullary suratkeşiň eserlerine özboluşlylyk çagyár. Ol türkmen topragynyň özboluşly tebigatynyň sazlaşygyny we reňkini inçeden duýýar. Daşymyzy gurşaýan tebigatyň baý reňklerini döredijilik ukybyna siňdirmegi başıryan ussadyň işleri güýçli duýgulary yüze çykarmak bilen sazlaşýar. Özüniň duýgusyny we aladasyny görkezmäge çalyşýan suratkeş taslamaalarynyň atlaryny saz dünýäsinden gözleýär. Adaty bolmadyk nakgaşçylyk serişdelerde ol eserleriniň saz ritmini, göwrümimi we çyzygyny, reňkiň täsirliligini kesgitli belleýär. W.Pawloskiniň eserlerindäki geň sazlaşykly alamatlar ýasaýyşyň güýjüni şöhleendirýär, gözellik we durmuş barada oýa batyrýar. W.Pawloskiniň her bir eserinde durmuşyň köptaraply duýgusy, päkligi we owadanlygy güýjünü görkezilýär.

Suratkeşiň “Söhbetdeşlik” atly eserinde çay başynda bolup geçýän iki ýaşuly gojanyň gürründeşligi türkmen pelsepeçilik howasy janlanýar. Suratkeş uly göwrümlü eserleri ýazmaýar. Ol öz duýgularyny kiçi göwrümlerde bermäge çalyşýar. Nakgaşçylyk ýağşylyga, gözellige, adamkärçilige gulluk etmekdir diýip ol belleýär. W.Pawloskiniň Garaşszlygymyzyň öň ýanynda we soňky döwürlerde ýazan eserleri örän parahat we sazlaşykly äheňdedir. Onuň, “Öküzler” (1989), “Haýatjyk” (1993), “Eşekli oglanjyk” (1992), “Täze ýyl” (1989), “Ýaşajyk nahallar” atly eserleri türkmeniň tebigat durmuşyna bağışlanýar. “Güýz” (1988), “Ilkinji gar” (1987), “Tutlar” (1990), “Saz” (1988), “Gyşky wals”, “Aýdymjyk” (1991), “Giňişlik” (1992) eserleri mukam bilen baglanyşykly işlerdir.

Halypa suratkeş we mugallym Mäterguly Orazberdiýew ömrüniň aglabा bölegini suratkeşlik bilimine sarp edip, onlarça şägirtleri ýetişdirdi. Onuň nakgaşçylyk sunnatynda döreden eserleri parahat Watanymyzy wasp edýär. Suratkeşiň döreden “Köýtendagyň ýollary”, “Säher çagy”, “Köýtendagyň älemgoşary” we beýleki eserlerinde milli öwüşşin nepislik bilen açylýar.

Nakgaş B.Çaryýewiň “Türkmeniň ak bugdaýy” (2004) eserinde mukaddeslik esasy mesele bolýar. Ol “Altyn bugdaýy” atly işinde halkyň rysgaly bolan çöregiň mukaddesligini görkezmäge çalyşýar. Bugdaý, ondan önyän mukaddes çörek adamzat ýasaýsynyň adyl manysy bolup durýar. Suratkeş ak nanyň päkligini ýaň dünýä inen çaganyň arassalygy bilen deňeyär. Mähriban enäniň gujagyndan gitmejek bolýan çaga we oňa tarap gartaşan ellerini uzadyp duran ýaşuly daýzanyň hereketi eserde özboluşly sazlaşygы emele getirýär. Garryja enäniň we ýaş gelniň arasyndaky perzent eseriň baş gahrymany hökmünde çykyş edýär.

§59. Nakgaşylygyň portret we animal žanry

Portret – bir adamyň ýa-da köpçülügiň nakgaşylykda, heýkeltaraşlykda, grafikadaky şekili, keşbi diýmekdir. Dünýä şekillendiriş sungatynyň taryhynda bu žanr örän ähmiýetli orny eýeleýär. Geçmişde heniz foto enjamlaryň ýok döwürlerinden biziň günlerimize çenli tebigatyň, haýwanat dünýäsiniň, belli şahsyýetleriň keşbini ýazyp bermekde şekillendiriş sungatynyň tutýan orny ýokarydyr. Galyberse-de, şekillendiriş sungatynyň taryhda galdyran yzlary geçmişimizi öwrenmekde taryhy çeşme hökmünde hem ähmiýeti uludyr.

Sungaty öwreniň ylmynda portret žanry iki ugra bölünýär. Olaryň birinji ugruna – dabaraly, ikinji ugruna bolsa – intellektual we ruhy häsiýetli eserler degişlidir.

Nakgaşy Ýarly Baýramowyň reňk tagçasy we pelsepesi örän giň. Onuň : “Ärsary Baba” we “Döwletmämmet Azady” ýaly portretlerini synlanynda, ussat halypyň edebi mirasymyzy çuňňur bilyändigine gözüň ýetýär. Ý.Baýramow gahrymanlarynyň taryhyň we olaryň döreden eserlerini içgin bilensoň onuň döredýän işleri sungat muşdaklarynyň söygüsine mynasyp bolýar.

Durdy Baýramow portret žanrynyň ussady hökmünde özünü ykrar etdirdi. Onuň döreden dürli kärdäki şahsyýetleriniň keşpleri sungatyň taryhynda aýratyn nusga hökmünde kabul edildi. D.Baýramowyň döredijiliginde dürli kärdäki adamlar suratlandyrylyar. Olaryň içinde “Ý.Annanurow” (1990–1998), “K.Oraznepesow” (1992), “A.Amangeldiýew” (1993–1995), “Yzzat Gylyjow” (1997), “Halk surakeşi Ş.Akmuhammedow” (1999), “B.Owganow” (2002), sungaty öwreniji “G.Öwezberdiýew” (1992) we beýleki sungat işgärleriniň portretleri bar.

D.Baýramowyň işlerinde medeniýet we ylym işgärleriniň portretleri hem ýeterlikli berilýär. Mysal üçin, “Halk bagşy Ö.Nobatow” (1992–1993), “Alym K.Muhammetberdiýew” (1999), “Kompozitor W.Muhatow” (1998), “Akademik A.Babaýew” (2000), “Halk ýazyjy R.Esenow” (2002), “Rezisser D.Öräýew” (1998), “Kinorežisser Ý.Seýidow” (1993) we beýlekileriň portretleri uly galereýany emele getirýärler.

Sungaty öwreniji Ý. Yurenowanyň “Geljege nazar aýlap,, atly kitaby ýaş okyjylary sowet respublikalarynyň suratkeşleri bilen tanyşdýyrýar. Bu kitapda Durdy Baýramowyň “Bahar”, “Awtoportret”, “Kinorežisser A.Garlyýew” (1969), “Sabyr eje” (1972) atly eserleriniň suratlary görkezilýär we birnäçe eserleriniň giňişleýin ähmiýeti barada gürrüň berilýär.

Suratkeş K. Oraznepesowyň “Ýedilik” (1977) portret eseri barada sungaty öwreniji I.Kistowiç giňişleýin beýan edýär. Suratkeşin 1988-nji ýýlda döreden portret eserlerinden “Magtymguly Pyragy”, “Kemine”, “Mollanepes”, “Magtym-

guly Garlyýew”, “Mylly Täçmyrat”, “Bäsim Nuraly”, “Daňatar Öwezow” atly işleri aýratyn ähmiýete eyedirler.

Dünýägaraýsy köptaraply bolan A.Muhammedow “Türkmen klassygy Andalybyň portreti”, “Taryhçy al-Horezminiň portreti”, “Binaçy Muhammet ibn At-syz Al-Serahsiniň portreti” we başga-da eserleriň awtorydyr.

Nakgaş S. Meredowyň “Nakşaçylygy men saza ýakyn görýärin” diýmegi ýöne ýerden däl. Dogrudan-da, eserlerden alynýan tebigatyň reňkiniň saza ýakynlygy mese-mälim duýulýär. Onuň-da sebäbi S.Meredowyň Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda döreden “Magtymguly Garlyýewiň”, “Mylly aganyň”, “Oraz-geldi Ylýasowyň”, “Sahy aganyň” we başga-da birnäçe atly bagşydyr sazandalaryň keşplerini çekip suratlandyrmagy bilen baglydyr. Bu eserler häzirki döwürde Gökdepe etrabynyň Ýaňgala obasynyň bagşylar muzeýinde yerleşyär.

Dabaraly portretleriň hatarynda suratkeş B.Hojammaýewiň “Türkmenler awda” (1998) atly eserini görkezmek ýerliklidir. Suratkeş R. Muhammedowyň “Mamam” (2002), “Ýatlama” (1988), “Ertekiçi mamam” (2002), “Gumly gelin” (1997), “Awçy” (1994) ýaly işleri suratkeşiň ajaýyp portretçilik ukybyny görkezýär. Olarda adamlaryň häsiýeti doğruçyllyk bilen beýan edilýär.

Häzirki döwürde dürli pudaklarda zähmet çekyän adamlaryň ruhybelent işjeňligini, täze durmuş pikirlerini açyp görkezýän çeper portretleriň döredilmegi ýene-de bu gün derwaýys bolup durýär.

Taryhy portret žanrda türkmen şekillendirış sungatyna önjeýili goşant goşan halypa ussadymyz Aman Amangeldiyewiň “Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi” (1990), “Soltan Sanjar” (1997), “Alp Arslan” (1997), suratkeşler Baba Owganowyň “Togrul beg Türkmeniň Bagdatda dabaraly garşylanyşy” (2004), Rejepberdi Berdiýewiň “Jaleletdin Meňburun” (2004), Ahmet Hallyýewiň “Daýanç han” (2003), Işanguly Işangulyýewiň “Togrul beg türkmen” (2010) ýaly eserleri nakşaçylyk üstünlikleri bilen birlikde onuň täzeçil pikirlerini hem belláp bolar. Taryhy žamrda ýerine ýetirilen iň äpet eser hökmünde Aman Amangeldiyewiň Şekillendirış sungaty muzeýinde yerleşdirilen “Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi” atly işi halypyň ussatlygyndan habar berýär (*124, 125-nji suratlar*).

Şekillendirış sungatynyň täze taryhyň ikinji tapgyrynda suratkeşleriň döredijilik gerimi kadaly ýola düşyär. Taryhy şahsyétlerimiz Oğuz hanyň, Gorkut atanyň, Göroglynyň, Togrul begiň, Çagryl begiň, Baýram hanyň, Soltan Sanjaryň we başgalaryň nusgawy keşplerini suratlandyrmak we halkymyzyň ynamyna girizmek meselesi ör boýuna galýär. Suratkeşler taryhy çeşmelere uly üns berip, gahrymanlaryň keşbini häzirki günüň janly adamlary hökmünde suratlandyrmaga çalyşyárlar.



124-nji surat. Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi. A.Amangeldiyew. 1990 ý.



125-nji surat. Togrul beg Türkmeniň Bagdatda dabaraly garşylynyş. B.Owganow. 2000 ý.

Suratkeş Annadurdy Myradaliýew Sultan Sanjaryň keşbini orta ýaşlaryndaky, pälwan sypat adam edip suratlandyrýar. Nakgaş Soltana keteniden tikilen gyzyl ýakaly köýnegiň üstünden baş sany gyzyl daş asylan zerli halat geýdiripdir. Solta-

nyň tajinde ak syhlar berkidilen we dik süýri ýaşyl daş dakylan ak topbaç geýdirilen. Onuň sag elindäki jygasy, altyndan ýasalan iki kelleli bürgüt bilen bezelipdir. Sanjaryň iki tırseginiň aşağında ýolbarslaryň heýkeliniň şekili bar. Onuň arka tarapy tagtyň minara çalymdaş soňlanmasy bilen ösdürilýär we tagtyň merkezi köşgүň gümmezine meňzeş edilip tamamlanýar. Soltanyň ädikli aýagynyň aşagyna türkmen halysy düşelen. Eseriň kese ýarysyndan aşakda Merw galasynyň sudury suratlandyrlyar. A. Myradalyýewiň eserinde Soltan Sanjaryň keşbi urşujy, diňe güýjüne daýanýan hökmüdar hökmünde suratlandyrlyar.

Türkmenistanyň halk suratkeşi Çary Amangeldiyewiň döredijiliginde türkmen şahsyyetleriniň çeper keşbini döretmek maksady uly gerime eyedir. Onuň Seljuk sultanlarynyň keşbini janlandyrmakdaky çemeleşmeleri örän batyrgaý beýan edilýär. Onuň gahrymanlary: Togrul begiň - nurana, Alp Arslanyň - adalaty, Mälík şanyň - hökmürowan, Soltan Sanjaryň - parasatly keşplerinde ynandyryjy duýgulary başdan geçirýärsiň. Şeýle alamatlary başga-da käbir ussatlaryň döredijiliginde görmek bolýar.

Ýöne, Soltan Sanjaryň keşbi näçe köp döredilse-de, onuň diňe syrly keşbi biziň aňymyzda galypdyr. Ussatlaryň ynandyryjy teklipleri, diňe Soltanyň köptaraply häsiýetini açmaga bize ýardam berýär. Taryhy hakykat ol hem Soltan Sanjaryň beýik şahsyyetligi. Onuň keşbi diňe parasatdan doly güýcli we nusgawy tapyлан heýkellerde we nakgaşylyk eserlerinde müdimileşmeli. Soltan Sanjar taryhda uzak ýyllaryň dowamynda hökümdarlyk eden, dünýä medeniýetine uly goşant goşan, adamzat jemgyýetine nusgalyk türkmen şahsyyetidir. Ol türkmeniň medeniýetini galkyndyran we dünýä taryhynda tanadan şahsyyetdir.

Suratkeş Çary Amangeldiyewiň döredijiliginıň agramly bölegi halkymyzyň beýik taryhy şahsyyetleriniň keşbine bagışlanypdyr. Suratkeş täze tapyлан taryhy maglumatlardan peýdalanyп, türkmen şahsyyetleriniň 30-dan gowragynyň portret eserlerini döredýär. Onuň, "Beýik Ärsak" (1997), "Tomiris" (2000), "Oguz han" (2001), "Atilla", "Mahmyt Gaznaly" (2000), "Nedir şa" (2001), "Allaeddin Halajy" (2000), "Jelaleddin", "Baýram han türkmen", "Gorkut ata" (2004), "Alp Arslan türkmen" (2002), "Soltan Sanjar türkmen" (2003) ýaly eserlerinde halkymyzyň beýik taryhy şahsyyetleriniň keşpleri ynandyryjy janlandyrlyar.

Suratkeş köp sanly taryhy maglumatlary öwrenmek bilen, gahrymanlaryň ýaşan döwrünü, olar bilen baglanyşykly wakalary içgin öwrenýär. Onuň döreden eserleri, esasan, taryhçylaryň, arheologlaryň, etnograflaryň berýän maglumatlaryna esaslanyp döredilýär. Ýazuw we taryhy maglumatlar toplanandan soň, ol özüniň ussatlyk tejribesine daýanyp, türkmen esgerleriniň egin-eşikleriniň, ýarag-esbaplarynyň görnüşlerini öwrenýär. Soňra suratkeş eşikleriň geýinilişi we ýaraglaryň dakynlyşyny we söweşlerde ulanylышыny düýpli öwrenip, göwnüne jaý bolýança portreti işleýär. Hamala surat matasy (kendir) bilen söweşyän ýaly, reňkleri onuň ýüzüne batyrgaý çalýar. Örän lokga, arassa boýaglar kendire jaýly

ornaşyp, eseriň gahrymanlarynyň içki duýgulary bilen baglanyşdyrylyar. Portret eserleriň aglabasynyň yz tarapy söweşler ýa-da beýik ymaratlar bilen suratlan-dyrylypdyr. Bular türkmeniň uzak taryhyň parçalaryndan habar berýär.

Animal žanr – (Haýwanat dünýäsine bagışlanan ugur) nakşaçylykda, heýkeltaraşlykda, grafikada we amaly-haşam sungatynda haýwanlar bilen bagla-nışykly eserler toplumydyr.

Garaşsyzlygyň alynmagy bilen türkmen bedewleriniň arassalygyny dikelt-mek, arassa Ahalteke bedewlerini seçip almak meselesi döwlet derejesinde ör-boýuna galyar. Türkmen bedewlerine degişli çeper eserleri Garaşsyzlyk ýyllarynda çap edilen ajaýyp kitaplarda görmek bolýar. Olar halypa suratkeşlerimiz A.Amangeldiýewiň, Ç.Amangeldiýewiň, Ý.Baýramowyň, G.Begmyradowyň, M.Mämmedowyň döredijiliginde öz ornuny tapypdyr. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “... Ýörände seýkin basyp, çapanda ýerläp uçýan bedewlerimiziň ajaýypdan näzik owadanlygynda, duýgurlygynda, ýüwrükliginde, wepalylygynda ata-babalarymyzyň tükenksiz azap-aladalary, bahasyna ýetip bolmajak yhlasly halal zähmeti bar” diýip, türkmen bedewlerini we olary yetişdir-yän seýislerimizi taryplamagy sungat işgärlerine, aýratyn hem suratkeşlere täsir etmän durmady.

Adamyň iň ýakyn ýoldaşynyň biri hasaplanýan atlaryň gadyr-gymmatyny häzirki günde milli mirasymyz hökmünde ylmy nukdaýnazardan öwrenmeklik derwaýysdyr. Ylmy esasda döwürleriň medeniýetlerini ýuze çykarmakda şekillendirish sungatynyň-da uly paýy bar. Onuň nakşaçylyk görnüşi tebigaty has-da janly beýan edýär. Suratkeşleriniň döredijiliginde türkmeniň göz-guwanjy bolan bedewle-riň keşbiniň eserlere öwrülmegi «animal» žanrynyň has kämilleşmegine getiryär.

Dünýä taryhynda bedew atlaryň üstünde oturyp şekillendirilen patyşalaryň, serkerdeleriň keşpleri döwletlilikden, mertlikden, batyrlykdan habar berýär. Türk-men atlarynyň keşbini eserine siňdiren suratkeşler N.Swerçkowyň “Aad” (1870), A.Willebaldeniň “Serdar”, “Tekma” (1882), G.Stepanowyň “Meleke” (1954), “Owlak Sakar” (1957) we beýlekileriň döreden eserleri gymmatly hazynadyr.

Türkmen nakşaçylyk sungatynda atlaryň keşbine yüzlenen nakşaşlarymyz S.Beglárowyň “Gyzyl goşuna atlaryň berilmegi” (1942), G.Begmyradowyň “Ahalteke atlary” (1971), M.Mämmedowyň “Toý” (1971), “Ýoriş” (1980) ýaly eserleri milli sungatymyza atlaryň tutýan ornuny görkezýär.

Suratkeş Ö.Mämmetnurowyň animal žanryna degişli ajaýyp eserleri bar. Onuň “Arwana ýaryşy” (1990), “Garader” (2000), “Ýanardag” (2002), “Ahalteke aty” (2002), “Pyýada” (2005), “Ylham” (2005), “Türkmen atlary” (2006), “Pyýa-da” (2006), “Täze durmuş” (2007) atly eserleri türkmen bedewleriniň nakşaçy-lyk sungatydaky toplumyny baýlaşdyryrár.

Türkmen atlaryny şekillendirmegi öz döredijiliginde esasy ýörelge edip goýan nakgaş I.Işangulyýew animal ugurda milli sungatymyzy baýlaşdyran su-

ratkeşleriň biridir. Onuň “Bitaraplyk”, “Pyýada” “Asman aty” atly eserleri natural häsiyetli ýerine yetirilen işlerdir. Suratkeşiň “Galkyndyrma”, “Suw aty” “Erkan-na”, “Rowaýat” ýaly eserleri bolsa erkin döredijilige bagыşlanyar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Türkmen bedewiniň baýramy mynasybetli bäsleşikleri geçirirmek hakyndaky” Kararyna laýyklykda, 2011-nji ýylyň aprel aýynyň 23-nde bäsleşigiň jemi jemlenende ussat suratkeş Wera Gillyýewanyň nakgaş eserleri ýeniň gazanyp, döwlet sylagyna mynasyp boldy (*126-njy surat*).



126-njy surat. Galkynyş. W.Gillyýewa. 2011 ý.

Animal žanra diňe atlar däl, eýsem dürli haýwanat dünýäsine degişli jandarlar degişlidir. Edil natýurmort žanrynda bolşy ýaly, animal žanry taryhy, durmuşy, tebigat, batal ýaly ugurlarda-da şöhlelenýär. Muny türkmen nakgaşlarynyň döreden eserlerinde synlamak bolýar. B.Nuralynyň “Bagşy çopanlaryň arasynda” (1964) we O.Mizgirýowanyň “Türkmen gyzjagazlary” (1926) atly eserlerinde türkmen alabaý itini görýäris. I.Çerinkonyň “Jykyr” (1939) eserinde düýäni, I.Poýdanyň “Pellehana” (1954), M.Mämmedowyň “Toý” (1977), A.Amangeldiýewiň “Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi” (1990), B.Hojammaýewiň “Türkmenler awda” (1998), A.Muhammedowyň “Alp Arslan” (2002), B.Owganowyň “Togrul beg Türkmeniň Bagdatda dabaraly garşylanmagy” (2004) atly eserlerinde bedewleri, Ö.Mämmetnurowyň “Ýazlagda” (1980) diýen işinде goýun sürüsini görmek bolýar. Oba durmuşyna bagыşlanan eserleriniň köpüsinde suratkeş K.Gurbangeldiýew animal žanry peýdalanýar.

Animal žanrda suratkeş R.Muhammedow çöl haýwanlary “Zemzem” (1988), “Geçemen” (1988) ýaly birnäçe täsin eserleri döretdi. Nakgaş özünüň düýpli pikirlerini täsirli ýüze çykarmak üçin taslamanyň wajyp saýyan ýerine has açık ýagtylyk berýär. Galan ýerlerini bolsa eseriň mazmunyna görä ýly ýa-da sowuk reňkleri arassa çalýar. Bu gapma-garşy reňk berişi eseriň aýdyňlygyny has güýcli mälim edýär.

Nakgaşçy Kamil Weliahmedowyň döredijiliginde haýwanat dünýäsiniň öz-boluşly çeper dili bar. Nakgaşçylygyň impressionizm akymyna mahsus döredilen “Tebigat”, şeýle-de “Guwlar” atly eserinde suratkeş bedew atynyň we guwlaryň gözel tebigat bilen örän ajaýyp sazlaşygyny görkezmegi başarypdyr. Umuman, türkmen halkynyň haýwanat dünýäsine bolan garaýşy üýtgeşik hem mähirli. Olary şekillendirış sungatynda wasp etmek bolsa, suratkeşleriň, aýratyn hem ýaş neslimiziň borjy.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyga eýe bolandan bări sungat ulgamynada uly ösüşleri gazanmaga ähli şartlarıň döredilendigine daýanyp, türkmen nakgaşlary tarapyndan ummasyz köp işleriň amal edilendigine göz ýetirýäris.

§60. Türkmen ussatlarynyň döwrebap çeperçilik akymalary özleşdirmekdäki ýorelgeleri

Kalbyň gaplap alýan S.Meredowyň “Durmuş” (1995) atly eseri türkmen şekillendirış sungatynda ähmiyetli işleriň biri hasaplanýar. Esere syn salyp, ony ünsli okasaň, özünde şeýle setirler peýda bolýar: “Köne geçmişden täze durmuşa tarap batly gadam basmaly”. Birinji orunda eli hasaly garryja mama we onuň daşyndaky akja goýunlar, onuň çepinde aýallaryň, oglanjygyň we olara golaý duran güjüje-giň şekilleri ýerleşdirilen. Olaryň gözleriniň alnynda açylan ajaýyp binalar şäheriň häýran galдыryjy täze görkini suratlandyrýar. Suratkeşin esasy öne sürüyän pikiri bu ýagty, abadan durmuşa bolan umytdyr (*127-nji surat*).

Suratkeş J.Amandurdyýew özünüň göwün tutumyny, duýgy pikirlerini ýonekeylige syrykdyrýar. Ol ýaşlykdan bütindünýä meşhur nusgawy eserleriniň taryhy bilen içgin gzyyclanyp, ajaýyglygyň asyl manysyna köp üns berýär. Ol: “Her bir gül özünde gözellik jemleyär. Eger-de eserde gözellik bolmasa, onuň mazmuny ýityär” diýip täzeçilligi, gözlegleri, özünüň islegleriniň maksadyny owadan keşde bilen kesgitleyär. Döredijilik äheňini abstraksiýa akymalaryna (duýgularы reňkde, çyzgyda we göwrümlerde synamak) ugrukdyran türkmen nakgaşçylyk eserleriniň düýbiniň keçe senedi bilen utgaşyandygyny belleýär. Milli keçelerimiziň tüýjümek keşbi ýa-da çağanyň duýgusyndan gurlan döredijilik ussatlygy ýone ýerden däl bolsa gerek.



127-nji surat. Durmus.
S.Meredow. 1995 ý.

“Hünäri öwrende – ýigren” diýen atalar sözüne çalymdaş suratkeşin öz pelse-pesinde: “Eseri ýazda, ony ýatdan çykar” diýyär. Şeý diýmek bilen, suratkeş elmy-dama täze açyşyň gözleginde bolmagy ündeýär. Şeýle-de nakgaşyň “Eger-de, bir ussat, men maksat edinen eserlerimi ýazyp boldum diýse, diýmek onuň döredijili-giniň tamamlananlygydyr” diýip, käbir hünärmeniň öz işine ýüzleý garaýşyny ýaz-garýar hem-de ussatlygyň ýolunyň ýeňil däldigini tekrarlaýar. Türkmeniň gülalek-li ýaz meýdanyny synlanynda ýaşyl düsekli gülli mata göz öňüne gelýär. Emma J. Amandurdyýewiň eserleriniň aglabा böleginiň düşegi ýer reňkine ýakyndyr. Olar, taslama geometriýanyň esaslaryndan, çyzyklardan, sanlardan, harplardan, çaga te-bigatyna mahsus adam we haýwan şekillerinden ybarattdyr.

Ussadyň “Düşyän kölege”, “Uzak ýyldyzlaryň şöhlesi”, “Syr”, “Taslama”, “Mowzuk №9”, “Orhon - Ýeniseý ýazgylary”, “Alla biziň bilen”, “Hafsysyň goş-gularyna pal atmak”, “Aýasyndaky kölege”, “Ýol”, “Salgym”, “Ösus” ýaly köp dürli ajaýyp eserleri häzirkizaman şekillendirish sungatynyň özboluşly ösus ýo-luna mahsusdyr. J. Amandurdyýewiň döredijilik eserleri köpugurly nakgaşylyk sungatynyň sazlaşykly bütewiliginiň aýrylmaz bir bölegidir.

Döredijiligini täze gözleglere bagış eden özboluşly suratkeşin biri-de T.Tugu-rowdyr. Onuň sungaty - örän täsin hem syrlydyr. “Ähli eserleriň esasynda sungatyn pikiri we maksady ýatyr. Suratkeş kendirde özboluşly usul gözleýär, onuň bilen ol öz pikirini we maksadyny aýdýár” diýip, suratkeş T.Tugurow belleýär. Ol Moskwanyň we Londonyň sergilerinde we muzeýlerinde kän bolup, ýewropalylaryň nyşanalı geometriýa äheňlerinden, gündogar pelsepesinden we poeziýasyndan gelip çykýan

gadymy keşpli birleşmeleriň çözgüdini nagyşly keşdeler arkaly mazmuna laýyk getirýär. Özüniň çeperçilik ýolunda suratkeş işine-göwrüme mazmun berip, adam içki duýgusyny ýüze çykarýar. T.Tugurowyň sazlaşykly reňkleri, poeziýanyň humarlaýy we tragiki häsiyetlerini geçmişin we häzirkizaman gapma-garşylyklaryny çekinmezden estetiki döredijilik gözlegleriň üsti bilen ýerine yetirýär.

Suratkeş T.Tugurow öz döwrüniň pikirini, maksadyny, ruhyny açmaga çalышýar. Elbetde onuň eserleriniň aglaba bölegi tebigatdan alynýar. Adam, haýwan, tebigat onuň eserleriniň baş gahrymanlarydyr.

Suratkeş özüniň zergärçilik nesliniň bezegçiliginden nagyşçylyk alamatlaryny aýryp, gymmatbaha dürli öwüşginli daşlaryň reňkini saýlaýar. Onuň aýtmagyna görä, "suratkeş ähli aladalardan "kesellemeli"-boş amaly hem-de öz milli ýüzünü ýitmekden gorkmaly däldir". Muňa garamazdan onuň döredijilik ukyby öz-özünden açylýar. Adam hakykatdan hem öz işinde ählumumy söýgini we horlugy, durmuşy we ölümü, arassaçylygy we tebigaty saýlaýar. T.Tugurowyň nepis reňkleri özüniň gaýtalanmajak sazlaşygy bilen milli tagamlylygyna galýar. Yöne, boýaglar suratkeş üçin hemme zat bolup galýar. Halkymyzyň čuňur poeziýasynyň hakykatyny özleşdirip T.Tugurow öz ýoluny umumylyga, häzirki zaman duýgulyga we nyşanalysa getirýär. Hatda, hakyky adamyň portretini çekeninde-de umumylyk gözlese-de ol başgaça pikir ýoretmäge çalышýar. Ene, Dost, Heýkeltaraş, Garry suratkeş, Sungaty öwreniji ýaly keşplerde adamçylygyň, häsiyetiň, ykbalyň ýadygärligine öwrülýär. Şeýle ýagdaýlarda-da suratkeş adamyň gözünü çekmände-de, onuň nazarly bakyşyny, täsirli güýjini, ruhy durmuşyny, zatlý we hiç zatsyz şekillerde beýan edýär. Umuman, suratkeş T. Tugurowyň esasy taslamasy diňe bir portret we tebigat däl, ol suratkeşin "ruhy basgaçagy", ke-pilnamasy, pelsepeçilik – poeziýa goşgusynyň göwrümlere reňk äheňli nakşaçylyga salnan mukamy, zatsyzlygyň we hakykatyň bölekleriniň şahsy baglanyşmagy. Onuň ahyrky maksady – pikiri-oýlanışygy görkezmek.

Nakgaş T.Tugurowyň eserleriniň akymy gündogar we günbatar medeniye-tiniň arasyndaky ilçisi hökmünde täze zaman halkymyzyň sungatynyň taryhyna girýär. Suratkeşin "Içinden" (1991), "Täley" (1991), "Ikisi" (1992), "Pederlerimiz", "Gara öý" (1993), "Goňşular" (1995), "Obada" (1997), "Uýalar" (1999), "Ýymyçy" (2000), "Aýralyk" (2004), "Maşgala" (2005) we başga-da eserleri milli däplerden ruhlanyp, özboluşly akymda ýetirilen eserlerdir. Onuň "Taslama" eseri bimöçber reňkleri öz içine alýar. Harsydünýälik, köpumumylyk häsiyetler duýguda gopgun turuzýar. Sowuk we ýyly reňkleriň gapma-garşylygından dörän geometrik nyşanlar cynlakaý, açık reňke sezewar edilýär. Tokar Tugurowyň döredijiliği meşhur suratkeş Mark Şagalyň eserlerine kibapdaşydr.

A. Muhammedowyň adamzadyň durmuş mukamyna bagışlap döreden köpsanly eserleriniň içinde "Saz" (1997) atly üçem eseridir. Onda "Derwüş sazan-da", "Gyjakçy", "Sazanda" suratkeşin ussatlygynyň täze açylan ýokary derejesi kesgitlenýär. Her saz guralynyň özüne degişli gahrymanynyň čuňur pelsepelî

usuly gözlenip tapylýar. Eserde reňk toplumynyň sowuklaç hem ýyly sazlaşygy A. Muhammedowyň döredijiligine mahsusdyr. Eseriň ähli bölegi bir sazlaşyga, maksada gulluk edýär. Suratkeşin ähli eserlerinde adamkärçilik, watansöýjilik mukamynyň owazy ýaňlanýar.

Häzirkizaman adamsynyň aňyýeti ussat Ý.Baýramowyň pikiriçe giň düşün-jeli bolmaly. Ony ilki bilen pikirlendirmäge imrindirýän eserler gyzyklandyrmaly. Ussat suratkeşin "Horaz" we "Awtoportret" atly işleri haýwanat dünýäsinem, adamzat dünýäsinem açyp görkezmekde täsirli işlerdir.

Suratkeş J.Amandurdýýewiň saýlap alan täsin gözlegleri hakykatyň şahyra-nalyk bilen umumylaşdyryp sazyň diline geçirmegi ony häzirki zamana getir-yär hem-de onuň nyşanalı dilini çuňlaşdyryýar. Onuň sergilere gatnaşan "Ýaň", "Migrasiýa", "Syr" (2001) ýaly eserleriniň tämizligi adamda ýakymly täsirleri oýarýar. Tebigatyň umumy gözelligini alamatlandyrmak, oňa täze bezegleri giriz-mek suratkeşin ussatlygyndan habar berýär.

Nyşanalyk akymalaryna pikir berýän ajaýyp ussatlar Ç.Amangeldiýewiň "Tas-lama" we G.Guseýnowyň "Ýer bilen asmanyň arasynda" (2001), "Uçuş" (2002) abstrakt ugrundaky eserlerini hödürleyärler. Bu akyma adamlar global pelsepeçili-k nazaryyet düşünjesi hökmünde hem-de paýhasyň durlaýy alamat hökmünde garaýarlar. Mysal üçin, G. Guseýnowyň eserlerinde dini nyşanalygyň çuňňur ma-nysy bar. Ol Allanyň adyndan birinji taslamany "labirint,, hökmünde emele getir-yär. Ikinji eserinde mawzoleýiň guşa çalymdaş suduryny görkezmek bilen awtor ruhy göteriliş alamatlaryny tomaşaçyda oýarýar. Nakgaşyň önde goýan esasy pi-kiri ýer we kosmos gatnaşyklarynyň syrly beýanyny öne sürmekden ybaratdyr. Eserdäki esasy estetika orta asyrlaryň türkmen külalçylygyndan gelip çykyp, kos-mos, giňişlik mazmunyny anlatmak bilen baglanyşyklydyr.

Nakgaş A.Myradalyýewiň döredijiliginde kän usuly başarıjaňlygy synamak mümkün. Onuň bu ýyllardaky işleriniň birnäçesi gönüburçly derilerden tikilip hakyky durmuş we reňk oýnadyş taslamalaryndan ybaratdyr. Suratkeşin käbir eserleri pursatlaýyn duýgulardan, sazlaşykly gözelligi uçurmakdan gorkup çalt ýazmaga howlugana meňzeýär.

Özboluşly çeperçilik usuly saýlap alan K.Nurmyradowyň döreden eserleri-niň mazmuny halkyň durmuşy, taryhy geçmişi bilen baglanyşyklydyr. Suratkeşin öz gahrymanlaryny ýazyşy çaganyň görşi ýaly, ertekileri ýadyňa salýar. Olaryň ýüzleri täsin bakyşly we gurluşly. Nakgaşyň söýgülü reňkleri gyrmazy, sary, gök, gara açık boýaglar bolup, olar taslamalara milli öwüşginleri berýär.

Öňdebaryjy suratkeşeriň artmagy şekillendirish sungatyna täze eýýamyň täsin pikirli eserlerini getirdi. Yaş ussatlar P.Garryýewiň "Bagtly maşgala" (2001), A.Jumanyýazowyň "Natýurmort" (2001), M.Ýarmammedowyň "Gademyjetiň ýaňy" (2002), R.Umarowyň "Maşgala kerweni" (2002) atly eserleriniň esasy-

da durmuşyň bagtlylyk, asudalyk ýaly sazlaşykly alamatlarynyň hakykatçyl durmuşy öz beýanyny tapýar.

Ýokarda ady tutulan türkmen nakgaşlarynyň döredijiliginı alyp görenimizde, olara diňe milli pelsepeçilik düşunjeleriniň däl, eýsem, ählumumy adamzat aladalarynyň mahsusdygy aýandyr. Olarda kämil ussatlyk derejesiniň döwrebap ugurlary toplanyp, täze döwrüň aň-pikirli, giň dünýägaraýysly adamlaryny suratlandyrýar. Türkmen suratkeşleri özleriniň köptaraply düşunjeleri bilen adamzat jemgyyetiniň sungatyna iň wajyp eserlerini hödürläp gelýärler. Sungatda düsnük-sizlik, cuň manylyk meselesi gyzykly hem uly jedellere sebäp bolýan zatlardyr. Her bir suratkeş öz döredijiliginıň düşünilmegini, ýokary derejede öwrenilmegini isleyär. Ol öz eserleriniň üsti bilen kalbyndaky duýgularы aýan etmäge ymtlyýar.

Elbetde, eseriň çylsyrymlylygy onuň äheň aýratynlyklaryndan gelip çykýar. Emma şekillendiriş sungatynyň başga akymalarynda terbiýelenen tomaşaçy üçin onuň çözülişi ýaramaz hem çylsyrymly bolmagy mümkün. Ýöne, aňyň özge fenomenlere öwrenişmegi arkaly düşünmezlik ýuwaş-ýuwaşdan öz dilini tapyp, düşünmeklige aralaşyár. Okamasy kyn bolan çeper eser ýazaryň subýektiw şahsy meýli bolman, eseriň içki çeper düzümi bilen baglanyşykly zatdyr. Şu manyda iň düsnüksiz keşp, düsnüksizlikde beýigi “nyşandyr”. Nyşanyň özüniň düýp tebigaty boyunça şertli böleklerden, şertli aňlatmalardan durýanlygydyr. Nyşany düsnük-siz ýagdaýdan, düsnüklü görnüşe öwürseň onuň barja tagamy gaçar. Türkmeniň nepis halylarynyň, sünnañenip bejerilen şay-sepleriniň gadyr-gymmaty hem şondadır. Ýöne nyşanalyk düşünjesi aýratyn bir pelsepeçilik pikiri bar bolan ýa-da adamyň çylsyrymly dünýägaraýsyny suratlandyrýan eserlerde duş gelýär diýip tas-syklasak, onda biziň juda gödek ýalňşlyk göýberdigimiz bolar. Sebäbi nyşanalyk alamatlary aýdyň (real), iň bir ýonekeý eserlerde hem ýuze çykyp bilýär. Muňa suratkeşler A.Kulyýewiň “Goňşular”, A.Jumanyýazowyň “Kerwen” (1997) we J.Amangeldiýewiň “Ýüpek ýoly” (2000) eserlerini mysal getirip bolar.

Türkmen tebigatynyň özboluşly gözelligini wasp etmegi ýüregine düwen nakgaşlaryň aglabा bölegi “nyşanalyk” usulyny aýdyň ulanyp işleýärler. Olar eziz ýurduna bolan söýgüsini “nyşanalyk” arkaly beýan edýärler. Ýokary nyşanalyk derejesinde ýerine ýetirilen “peýzaž” eserleri her bir suratkeşin döredijilik hazynasynyň bezegidir. Tebigatyň ýonekeý hadysalarynda hem nyşan alamatlaryny ýuze çykaryan pursatyny çynlakaý janlandyrmak islendik döredijilik adam-synyň çeperçilik aýratynlyklaryny düzýän esasdyr. Nyşanalyk akymalary hyjuwly işleýän suratkeşlerimiz G.Guseýnowyň, J.Amandurdyýewiň, M.Hojagulyýewiň, A.Kulyýewiň, A.Jumanyýazowyň, R.Umarowyň we beýleki birnäçe suratkeşleriň eserlerinde giňişleýin şöhlelendirilýär.

Döwrebap ussatlaryň hatarynda tanalýan K. Weliahmedowyň “Narlar” atly peýzaž içinde türkmen tebigaty suratlandyrlyýar. Suratkeş bu ýerde natýurmorty tebigat bilen utgaşdyryp alýar. Saralyşan ýapraklar, bişip, ýarylyp ýatan nar agajynyň miweleri suratkeşin hyýalyna laýyklykda suratlandyrlyyp, ol adamzat

ýasaýsyny alamatlandyrýar. K.Weliahmedowyň “Baý-Hatyn” eserinde Amyderýanyň ümsüm giňišliginiň han bikesi bolup ýatan gijeki görnüşi suratlandyrylýar. Türkmen tebigatyna häsiyetli deňiz giňišligini, kenarýaka pesliklerini, pytraňny yşyk, deňiz şemalyny suratkeş ökdelik bilen şekillendiripdir.

Ata Akyýewiň “Ýaş söýgi” (2000) diýen eserinde edil dessanlardaky ýaly joşgunly, birek-birege wepaly, mähirli duýgynyň tarapyny goldaýar. İş birigiden reňk toplumy arkaly ýazylyp, onda ak, gyzyl, ýiti sary we gögümtik reňkler has agdyklyk edýär. Nakgaş oglanyň we gzyzň ak şekillerini gyrmyzy-gülli, ala düşegiň ýüzünde ýerleşdirýär. Bu gzyzkly beýanda ajaýyp mukamýy sazy eşidilýär. Eser bezeg häsiyetinde çözülipdir. Suratkeş göni bolmaly zatlary (perspektiwany) bermän, ýeri tomaşaça tarap dikligine galdyryár. Aşyk-magşuklar maksat-myrtlaryna ýetip, bir-birlerine çolasyp “ysnyşykly bitewiligi” emele getirýärler. Hudaýyň peşges beren bu ajaýyp duýgusyndan ganyp doýup bilmeýän hak aşyklar “söýginiň güýjüni” suratlandyrýarlar.

A. Muhammedowyň “Derwüsiň aýdymy” (1997) atly eserinde aýratyn durup geçmek ýerliklidir. Eserde endam-janyň gurşap alýan dartgynly dinamika we ritim sazlaşygy ýitiden duýulýar. Ol mukamly möwjeme we şahyrana duýgularyň astynda ýerine ýetirilen işdir. Eli dutarly oturan derwüsiň ýagdaýy, tutuşlygyna könlüne aramlyk salyp “owazlar” dünýäsiniň gözelligini saçýar.

Suratkeş G. Guseýnow “Ýaşlyk hakdaky ýatlama” (2001) atly eserinde şemalyň ugruna uçup barýan asmandaky parlak guş ýaly çagalyk döwrüniň geçendigini, uly gynanç bilen ýatlaýan oglanjygyň gamgyn ýüzünde uly adamynyň aladaly, hysyrdyly durmuşyny suratlandyrýar. Oglan goçuň üstüne münüp guşa tarap naýynjar, elini uzadýar. Onuň durkunda yzyna gaýtaryp bolmajak geçmişin küysemesi, ömür baky tukatlyga orun beren kalbynda uly tragediya agalyk sürüyär. Ýaşlygyndan jyda düşen, ýalñyz galan, ýürekden horluk çekýän, elinden gideren juwanlyk ýyllaryny duruzasy gelýän armanly adamynyň keşbi berilýär. Ýöne geçmiş yzda galdy, önde bolsa uzak durmuş ýoly garaşyár. Sowuk goňrumtylçal we ýaşylymtyl reňkler, ýürekde dumanly howany, içgysgynç duýgyny emele getirýär. G.Guseýnowyň “Hereket” we “Mürce” (2005) atly eserlerinde geçmişe bolan syýahat, oý-pikirler jemlenýär.

§61. Garaşsyzlyk döwrüniň heýkeltaraşlygynda milli şahsyétleriň keşbiniň döredilmegi

Döwrüň syýasy we ruhy talaplaryny berjaý etmekde heýkeltaraşlyk sungatynyň orny örän uludyr. Taryhy şahsyétleriň keşbini döretmekde önde goýlan wezipeler örän jogapkärli talaplary we döredijilik başarnyklary keşerdip goýdy. Bu çözgütleri amal etmek bolsa diňe ussatlyk tejribesini ge-

çen heýkeltaraşlara başartdy, olara örän aýgytly hem-de jogapkärlí ýollaryň synagyndan geçmeli ykbal nesip etdi. Agyr we jogapkärlí döredijilik ýoluny geçirip, heýkeltaraşlar halkyň milli ruhuny gösterjek eserleriň onlarçasyny dörettiler. Garaşsyzlyk binasynyň meýdanynda ýerleşdirilen heýkeller toplumy munuň aýdyň subutnamasydyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda döredilen eserleriň milli şahsyéyetlerimize bagışlanan eserleri jemgyýetiň watançylyk ruhuny götermäge ylham berýär. Heýkeltaraşlar B.Annamyadowyň “Gorkut ata Türkmen”, “Oguz han Türkmen” (2000), G.Ýarmämmedowyň “Gorkut ata” (2000), S.Babaýewiň “Alp Arslan soltan” (2006), “Oguz hana bagışlanan heýkeller toplumy” (2010), “Nury Halmämmedow” (2008), “Garajaoglan ýadygärligi” (2006), “Mahmyt Zamaħsary” (2007), N.Ataýewiň “Nurmuhammet Andalybyň ýadygärligi” (2011), A.Jumaýewiň “Bäsim Nuraly” (2001) atly eserleri döredildi.

Türkmen sungatynda 90-njy ýyllarda gözlegler agalyk edip, täze meýiller döreyär, belli-belli şahsyéyetler öne saýlanýar. Onlarça umumy, şahsy hem toparlaýyn sergiler yzly-yzyyna geçirilip duruldy. Şol ýyllar milli heýkeltaraşlaryň D.Jumadurdynyň, S.Artykmämmedowyň, M.Nurymowyň, G.Ýarmammedowyň, B.Annamyadowyň, M.Seýitmyadowyň, N.Ataýewiň, S.Hudaýberdiýewiň, S.Babaýewiň, B.Esengeldiýewiň döredijilik işleri kesitleýji ähmiýete eýe bolup, milli heýkeltaraşlyk mekdebinin döremeginde möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Türkmen şekillendirish sungatynda Baýram hanyň keşbini döreden ussat halypalaryň eserleri barada sungaty öwreniji G.Kuraýewa örän gzyzkly maglumatlary berýär. Awtor, Gündogaryň meşhur şahsyéyetiniň keşbini döreden heýkeltaraş M.Seýitmyadowyň we nakgaş Ç.Amangeldiýewiň eserlerini açyp görkezýär. Baýram hanyň monumental heýkeli ilkinji gezek Aşgabatda 1994-nji ýylда heýkeltaraş M.Seýitmyadow tarapyndan döredilýär. Awtoryň bellemegine görä heýkeltaraş Baýram hanyň Beýik mogollar döwründe döwleti edara eden wagtynda-ky keşbini suratlandyrypdyr. Baýram hanyň gujurly, özüne çekiji syratly görnüşi hökümdaryň tagtda oturan ýagdaýynda şekillendirilipdir. Gündogar häkiminiň hökmürowandygyny has aýdyň görkezmek maksady bilen, heýkeliň taslamasyna güýç-kuwwatyň we ýeňilmezligiň alamaty hasaplanýan ýolbarslaryň kelleleriniň üstünde goýlupdyr. Danalygy, paýhaslylygy çeper suratlandyrmak üçin bolsa parastlylygyň we mukaddes Gang derýasynyň nyşany hökmünde ýylanyň tagtyň arkasyna çolaşyp duran şekili görkezilipdir.

Heýkeltaraş M.Seýitmyadowyň döreden eseriniň ähli many-mazmuny gahrymanyň oý-pikire batan wagtynda, onuň içki kalbynyň owadanlygyny, hoşniyet-liliginı açık görkezmäge gönükdirilipdir. Baýram hanyň keşbi mähirlilige we döredijilik ylhamyna ýugrulupdyr. Baýram hanyň keşbini owadan sakgal murtly, buýsançly we asylzada ýüzüni, onuň ajaýyp, doly mertebeli syratyny üns bilen synlanyňda onuň joşgunly pähiminiň hakyky danalygyny mese-mälîm duýýarsyň.

Heýkeltaraşlyk sungatynyň tehniki serişdeleri bilen baglanyşkly aýratyn-lyklary bar. Ol bolsa şekillendirish sungatynyň beýleki görnüşlerinden düýbünden

tapawutlanýar. Onda döredilen şahsyétleriň keşbi müdimi ýadygärlik hökmünde jemlenýär. Nakgaşylyk sungatynda bolsa, şahsyétiň keşbi reňkler bilen janlanýar. Bu bolsa adamlarda has-da üýtgeşik täsir döredýär.

Baýram hanyň keşbini ýiti nazarlı, dürli öwüşginde suratlandyrmak surat-keş Ç.Amangeldiyewe başardypdyr. Nakgaşyň eserleriniň şekillendiriş gurluşy örän köptaraplydyr. Olarda sypat-görnüşleriň berk ýygjamlygy reňk öwüşgininiň sahylygy bilen utgaşýar. Muny bolsa suratkeş reňkleriň köplüğü we goýulygy bilen däl-de, eýsem öwüşginleriň baýlygy, reňkleriň bir görnüşden beýleki görnüşe assalyk bilen geçirilmegi netijesinde gazanýar. Olar bolsa Baýram hanyň keşbine gaýtalanmaýan aýratyn bir şahyrana joşgunlylyk we ýakymlylyk berýär.

1990-njy ýyllarda uly sungatyň täsirine goşulýan ýaş nesliň hem çeperçilik tejribesine, gözleglerine özleriniň gujur-gaýratyny goşandyklaryny belläp geçmeliidir. Olaryň döredijiliginde ýasaýşyň iň möhüm wakalaryna, durmuşyň ýiti meselelerine, gaýtalanmajak gymmatlyklaryň gözbaşyna, dünýä sungatynyň ussatla-rynyň tejribesine gyzyklanmak we işjeň goşulyşmak meýli görünýär.

Häzirki wagtda biziň Garaşsyz döwletimizde adama, onuň mertebesine, hu-kugyna we onuň azatlygyna örän uly üns berilýär. Ýurduň syýasy we sosial meselelerini çözmeğinde bu esasy gymmatly ugurdyr. Geljekki özgerişleriň ägirt uly möçberde alnyp baryljagyny göz-önüne getirmek bilen şekillendiriş sungaty täze onýyllyga gadam basdy. Häzire çenli edilen ähli işlerde, özgertmelerde hyjuw-gaýrat görünüýär.

Häzirki döwürde ruhy galkynyşyň derejesi ýokary. Sungatda hem täze giňşlikler eyelenip, täze gözýetimlere yetildi. Sungatda bolup geçýän wakalara ýiti nazar bilen, çylşyrymlı durmuş meselelerine, işiň ussatlyk kämilligine ýokary üns bilen garalýar. Şonuň üçin öwrenýän döwrümiziň sungaty bu çylşyrymlı we maksada gönükdirilen gözleglerdir. Şol ugurda hem döredijilik ösüşi bolup geçýär, häzirki döwürde bolsa onuň milli mekdebiniň esaslary tutulýar.

1990-njy ýyllardaky ussatlaryň emele getiren döredijiliginin çeperçilik gözlegleriniň möçberini we ugruny ýene köp wagtlap kesgitlär. Ol geljekde ussatlaryň döredijiliği össe-de, has özboluşly bolsa-da, adam dünýäsine bolan garaýşlarda umumylyklar saklanýar. Olaryň döredijiliginde halk durmuşynyň poetikasyna ýakynlaşmagyň, olardaky meseleleriň çözüliş usullaryny çözmeği “Heýkel – 93” atly uly serginiň geçirilmegi açyp görkezdi. Bu sergi sazlaşyklygyň manysynyň köptaraply açylyp görkezilmegi we Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungatynyň mundan bu ýana ösüş ýollaryny kesitlemäge hem mümkünçilik berdi.

Türkmenistanyň çeperçilik durmuşy 1990-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda köp taraply, önjeýli we çylşyrymlı boldy. Şol döwürde türkmen heýkeltaraşlyk sungaty döredijilik kämilligine yetip, döredijilik meselelerini häzirkizaman sungatyna çuň akył ýetirmäge we ussatlarça çözmeäge mümkünçiliginı görkezdi. Şonuň bilen birlikde, heýkelçilik sergi zallaryndan “çykyp” bizi gurşap alan daş-

töweregimizde tebigat bilen utgaşyp, gözellik merkezlerini bezäp başlady. Şu iki ýagdaý hem türkmen heýkeltaraşlygynyň garaşsyzlyk döwrüniň üstünliklerini açyp görkezdi. Bu döwürde heýkeltaraşçylyk žanrynyň görnüşleri baylaşýar. Nakgaşçylyk we monumental sungatyň arasyndaky gatnaşyklar önkülerinden mazaly üýtgeýär. Beýan etmegiň täze ugurlary ýüze çykýar.

Monumental heýkel raýyatlyk duýgularyny döretmekde, döwürdeşlerimize terbiye bermekde aýratyn ähmiyetlidir. Şonuň üçin oňa jemgyýetçilik ýadygärlilikleri diýilýär. Bu gözellik merkezlerindäki heýkel keşplerine, ýagny ebedileşdirilen taryhy şahsyýetlere- serkerdelere, serdarlara seredilende adam olar bilen baglanyşykly geçmişi ýatlaýar.

Monumental heýkel özünüň häsiýeti boýunça çuň manyly belent şekile, gözellige ymtylyar. Olar özboluşly ýyl ýazgysyny döredip, maslahat beriji ussatlara öwrülüýärler. Özünüň syýasy işjeňligi we jemgyýetçilik ideýalaryny tassyklamaklyga ymtylyandygy üçin monumental heýkeltaraşlyga halk münberi hem diýilýär. Ol hakykatdan hem şeýle, sebäbi köpçüligiň aňyna we höwesine täsir etmekde oňa taý geljek sungat juda azdyr. Alamatlaryň dykgatly gözlenmegi, olary emosional beýan etmek, formalaryň doğruçyllyk bilen berilmegi özünüň anyk netijelerini berýär.

128-nji surat.
Nurmuhammet Andalybyň
ýadygärligi. N. Ataýew. 2011 ý.



Şeylelikde, biziň ýurdumyzyň çeperçilik durmuşy wakalara baýdyr, olar möçberi we mazmuny, jemgyyetçilik ähmiyeti we dowamlylygy boýunça dürli-dürlüdir. Olaryň kabirleri onçakly uly bolmadyk köpcülige, beýlekileri hemmeler üçin niyetlenendir. Belli-bellilieri diňe bir möwsümlük üçin niyetlenenen bolsa, başga birleri ýyllap, hatda hemme döwürler üçin niyetlenendir. Olar ajap sungat eserlerinden şekillendiriş suratlaryndan, heýkel ýadygärliliklerinden, monumental toplumlardan ybarat bolup, geljekki ýüzýyllyklara biziň döwrümiz barada ýathlamalary ýetirerler.

Garaşszlyk döwründe sungatyň iň pajarláp ösyän pudagy heýkeltaraşlyk sungatydyr. Munuň özi, ozaly bilen, ýurdumyzyň şäherlerini we beýleki ilatly ýerlerini güzel görke getirmek üçin döwletiň işläp düzel giň möçberli gurluşyk maksatnamasynyň amala aşyrylmagy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ikinjiden, munuň özi häzirki döwürde adamlaryň duýgularyna, aň-düşünjesine we meýillerine tásir ediş güýji boýunça sungatyň hiç bir pudagynyň hem heýkeltaraşlyk bilen bäslesip bilmeýänligi bilen baglanyşyklydyr.

Häzirki wagtدا, jemgyyetçilik durmuşyny düýpli özgerdýän şeýle giň möçberli ykdysady we medeni ähmiyetli çäreler amala aşyrylyarka, Türkmenistanyň görki özgerdilýän şäherleriniň we obalarynyň täze keşbini emele getirmekde monumental sungatyň baý hem dürli öwüşginleriniň ýuze çykýanlygy kanunalaýyk we tebigy ýagdaýdyr. Bu ýerde sungatyň dürli görnüşleri we ugurlary şahsyéttériň heýkelleri, seýilgählerde goýulýan bezeg heýkelleri, dürli reňkli aýnalar dan, daşlardan, metallardan edilýän güberçek heýkelli sütünler, metallardan we kúýzegärlilik daşlaryndan edilip, diwaryň ýüzünde goýulýan güberçekleyin bezegler, aýratyn hem binagärlilik heýkeller toplumlary giňden peýdalanylýar. Döwletbaştutany Gurbanguly Berdimuhamedow sungatyň adama ýetirýän terbiyeçilik tásirine ägirt uly ähmiyet berýär. Munuň özi onuň sungat işgärleri, taslamaçylar, binagärler, bezegçiler, gurluşykçylar bilen duşuşyklary mahalynda sözlän sözlerinde we köpsanly çykyşlarynda özuniň anyk beýanyny tapdy. Ýurduň Prezidenti möhüm ymaratlaryň, meýdançalaryň, ýasaýyış jaý toplumlarynyň, täze iri bezegçilik toplumlarynyň, uly seýilgähleriň, suw çüwdürimleriniň taslamalarynyň ýekejesinide ünsden düşürmeýär. Mysal üçin, umumy bilim mekdepleriniň biriniň taslamasy bilen tanşanda, ol ony beýik türkmen serkerdeleriniň, şahyrlarynyň we akyldarlarynyň heýkelleri oturdylan seýilgäh bilen bilelikde gurmagyň zerurdygyny tekrarlady. Ösüp gelýän yaş nesliň aňynda watançylyk duýgularyny terbiyelemegiň zerurlygy baradaky pikirini ösdürip, Döwletbaştutany täze edara jaýlarynyň içerkى bezeglerinde türkmen halkynyň taryhy, onuň edermenligi, milli mirasy hakda gürrüň berýän suratlary we heýkelleri, halylary ýerleşdirmegiň göz öňünde tutulmagyny arhitektchlara maslahat berdi. Öz kysmynda ýeke-täk bolan bu desgalar, ruhy durmuşyň jemlenen ýerine, medeni ojaga öwrülmek bilen, onuň pikirine görä, paýtagtyň keşbine bezeg berer, onuň buýsanjyna öwrüler hem türkmenistanlylaryň geljekki nesillerine miras galar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda dünýäniň şygryýet bagynyň bagbanlary diýlip atlantyrylan türkmen şahyrlaryna bagыşlanan heýkel eserleri, Aşgabatdaky heýkeltaraş G.Ýarmammedowyň Ýunus Emräniň, heýkeltaraş J.Jumadurdyýewiň Seyit Ymadetdin Nesiminiň, heýkeltaraş N.Ataýewiň Nurmuhammet Andalybyň, heýkeltaraş M.Seyítmyradowyň Baýram han Türkmeniň, heýkeltaraş B.Annamyradowyň Balkanabatdaky Garajaoglanyň, heýkeltaraş N.Ataýewiň Lebapdaky Seyítnazar Seydiniň, heýkeltaraş S.Babaýewiň Babadaýhan etrabyndaky Magtymgulynyň şeýle hem heýkeltaraş H.Atajanowyň Köneürgençde matematik, Gündogaryň akyldary Muhammet al Horezminiň, heýkeltaraş N.Ataýewiň Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje adyndaky etrabynda bagşy Magtymguly Garlyýewiň we gyjakçy Sapar Bekiyewiň, Aşgabatda kompozitor N. Halmämmedowyň ýadygärlikleri özleriniň cuň mazmunlylygy bilen tapawutlanýarlar.



129-njy surat. Görogly. S.Babaýew. Daşoguz. 2010 ý.

Garaşsyzlyk döwrüniň heýkeltaraşlygynda memorial ýadygärlikler. 1948-nji ýylyň ýer titremesinde wepat bolanlaryň hatyrasyna dikeldilen “Ýer göteren sary öküz” (1998) atly heýkel toplumy, Gypjak obasyndaky Hatyra ýadygärligi (1998), Beýik Watançylyk urşunyň gahrymanlaryna bagыşlanan “Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazowyň ýadygärlilik toplumy” (2001) garaşsyzlyk ýyllarymyzyň başlaryndaky uly görbümlü ýadygärlikler toplumy hökmünde öne çykdy.

Garaşsyzlyk zamanasynda halkymyzyň heýkeltaraşlyk däpleri gaýtadan dikeldilýär we ösdürilýär. Monumental sungatyň baýlaşmagynyň dowamynda

heýkeltaraşlaryň eserleri özuniň mazmuny bilen, ýurduň medeni durmuşynda mynasyp orny eýeleýär. Heýkeltaraşlar J.Jumadurdynyň, B.Annamyradowyň, S.Babaýewiň, H.Ataýewiň, G.Ýarmammedowyň, A.Garaýewiň, M.Ýüzbaşewiň döreden uly göwrümlü ýadygärlilikleri, S.Artykmämmedowyň, M.Öwezowyň, B.Çaryýewiň döreden gübercek şekilli we bezeg işleri garaşsyzlyk eýýamynyň naýbaşy heýkelleridir. Heýkeltaraşlaryň bu topary binagärlilik bilen utgaşyklykda monumental eserleri döretmekde hem ýeterlikli derejede tejribe topladylar.

“Aşgabatda 1948-nji ýylyň ýer yranmasynyň pidalaryna” ady bilen şäheriň merkezi meýdanynda heýkeltaraşlyk binagärlilik toplumy döredildi. Olar bolup geçen betbagtçylygy diňe bir ýatlatmak bilen çäklenmän, eýsem pajygaly günlerde ýan bermedik gujur-gaýrat bilen, şaheri täzeden dikeltmegi başaran halkyň belent ruhunyň alamaty hökmünde gurulýar. Bu ýadygärlilikler toplumy hakykatdanam tutuş halkyň ýadygärligidir. Onda uly içerkى güýç, pikirleriň we duýgularыň hakyky giň gerimligi bar. Heýkeltaraşlar (B.Annamyradow, A.Garaýew, S.Babaýew) bu ýadygärliliklerde halkyň ruhy belentligini, watançylyk duýgularыny, halkyň ýanbermez erkini hem çuňňur beýan edipdirler.

1948-nji ýylyň 6-njy oktýabrynda pajygaly hadysanyň bolan pursatynyň yzysüre, ýadygärligiň häzirki duran ýerinde, açyk asmanyň astynda meýdan hassahanasy öz işini ýaýbaňlandyrypdyr. Ähtimal, munuň özi hem ýadygärlilik üçin şol ýeriň seçilip alynmagyny kesitländir. Ýerli taryhy ýagdaý bilen şeýle gös-göni baglanyşyk hem eseriň heýkeltaraşlyk tebigatyna täsirini yetiripdir. Şol gurşaw bilen jebis baglanyşykda bu eser özuniň häzirki durkuna eýe bolýar, bu ýagdaý eseriň ruhy taýdan umumylaşdyryjylyk ähmiyetini artdyryár.

Öküziň we onuň şahlary bilen saklanylýan “Ýer togalagynyň” keşbinde beýan edilýän bu tema tomaşaçyny ýadygärligiň düýp mazmunyna düşünmäge taýýarlaýar. Ýer togalagynyň jaýryk atan böleginde tebigy betbagtçylyk. Adamlar gorkudan we elhenç howpdan ýaňa ýykylýarlar, ýerde emele gelen düýpsüz uçuda gaçýarlar. Şeýlelik bilen giňişligiň bir böleginde, göyä ýeriň düýpsüz jaýrygynyň ýokarsynda gaýyp ýören ýaly bolup, eli ýaş çagaly enäniň sekili peýda bolýar. Ol, göyä, çagajygy öz ýanyndan iterip, howpdan daşlaşdyryán ýaly, möwç urýan tebigy beladan halas edýän ýaly bolup görünüýär.

Bu ýadygärlilikde şekillendirilen wakalar indi taryh bolup galdy, ýöne onda beýan edilen ruhy durnuklylyk we içerkى gujurlylyk häzirki döwür üçin hem uly ähmiyete eýedir. Gypjak obasynda gurlan ýadygärlilik hem bu bolup geçen betbagtçylygy takyk keşplerde şekillendirýär.

Duýgularyň täsiri heýkellerdäki şekilleriň hereketinde, geýmiň üýtgap duran ýygyrtlarynda, tutuş heýkeliň sudurynda aýdyň açylýar. Eserdäki sazlaşyga goşulan ýapraksız tut agajy güýçli şemal zerarly kä egilýär, käte bolsa, geljekki ýasaýşyň nyşany hökmünde gönelyän ýaly görünýär munuň özi ýonekeý, ýöne täsiri boýunça aýghtyly çeperçilik göcumidir. Ýadygärligle tarap barşyňa iki tara-

pyňda yerleşdirilen şekiller gynanç hasrat bilen gurşalyp, tutuş toplumyň dartgynylyk howruny güýçlendirýär.

Şol ýadygärlilikleriň ýanynda bolan adamyň göz açyp ýumasy salymyň içinde adam ömrüniň nähili näzikdigine göz ýetirýär we şol wagtyň özünde hem onuň gaýtadan galkynmak üçin hümmet berýän güýjuniň bardygyny duýýär.

“Ene mähri” ýadygärliginiň ýanyndan Atamyrat Nyýazow adyndaky bagyň esasy bölegi başlanýar, onuň tamamlanan ýerini Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazowyň keşbini şekillendirýän uly göwrümlü heýkeli eýeleýär. Esgeriň keşbinde şahsy häsiýetnamadan başgada, onda bütin halkyň ruhy öz beýanyny tapýar.

Bagyň merkezi böleginde ýetginejekleriň ikisiniň heýkel şekili bar, olar göýä enäniň eliniň aýasynda goralyň saklanylýan ýaly. Daşyndan asuda görünýän şekilleriň aňyrsynda (agasyň ýşarat etmegi eli kitaply inisi üçin ýagsylyk bilen ýola salmagyň alamatydyr) adamyň belent mertebesi ýatyr. Heýkelçilik şekille riň doğruçyl ýerine ýetirilmegi, olaryň umumylaşdyrylyşy keşpleriň täsirliliginı, olaryň içki mazmunyny güýçlendirýär. Şonuň esasynda tutuş bag toplumy göýä güýcli gollarda tüpeňi saklap duran esgere tarap hereket edýän ýaly duýgy döredýär. Şeýlelikde, iki ömür, iki yibal wagt hem giňişlik babatda ebedilik birleşýär. Bu ýerde biz her bir heýkeli taryhy wakalaryň içinden geçirip, kalbymza siňdirýäris, bu bolsa olaryň duýgy täsiriniň güýjuni artdyrýär. Keşbiň belent ruhy, sazlaşygyň janly güýji, umumy gurluşyň bütewiligi, sudurlaryň dartgynly hereketde ynandyryjylyk bilen şekillendirilmegi iki bölümden ybarat “Hasrat çekýänler, atly eserde sütüniň ýüzünde hüjüm edýänleriň toparynyň güberçekleyin şekilleri bilen utgaşyklykda esere çeýe hem aşa ýiti inçelik, örän owadan nuranalyk berýär.

Eneleriň, durmuşyň täzelennesmesiniň, tebigatyň baky güýçleriniň suratlandyrlymagy şol bir wagtyň özünde gazaplylygyň, ýanbermezligiň, durnuklylygyň beýan edilmegidir. Olar şeýle aýry-aýry bolsalarda, bilelikde umumy maksada ýugrulan ýeke-täk bir mukamy emele getirýän ýaly duýgy döredýärler.

Heýkeller toparynyň aňyrsyndan görünýän ägirt uly ýarym togalak pisintli görnüş “Ýer togalagy” hökmünde öne çykýar, ol böleklerə bölünipdir, şolardanam suw şaglap akýar. Çüwdürimler, owadan howdanlar, olaryň gyralarynda oturdylan ýaşyl baglaryň täsin görnüşleri ýaşaýyş ykbalynyň ajaýyp hem düýpli keşbini bize ýatladýär, täze, erkin durmuşy alamatlandyrýär. Ynha, şu ägirt uly “Ýer togalagynda” hem garaşsyz ýurduň Türkmenistanyň keşbi döredilýär. Şekiller ägirt uly lawr agajynyň şahasyny, ýagny azatlygyň, agzybirligiň we döredijiligiň alamatyny ellerinde göterip durlar. Tutuşlygyna alanynda bu bag toplumynda awtorlar taryhyň aýry-aýry döwürlerini gaýtadan janlandyryp, olary biziň durmuşymyzyň täze eýýamyna utgaşdyryp-dyrlar.

Ýadygärlikde bakylyk ähmiýetine eýe bolan agzybirlik, Watan, azatlyk, para-hatçylyk, adalatçylyk ýaly nyşanlar bar. Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungaty häzirki günde hut şol nyşanlar we utgaşdyryjylykly kęşpler bilen baýlaşýar.

Adalat kösgünüň öñündäki meýdançanyň merkezi böleginde oturdylan ýadygärlik hem adalatyň nyşanynyň subutnamasy hökmünde oturdylandyr. Ýadygärlik, 2001-nji ýylyň oktýabr aýynda ýurduň Garaşsyzlygynyň 10 ýyllygynyň öñüsrysasynda dabaraly açylýar. Bu ýerde heýkeltaraş S.Babaýew tarapyndan ýerine ýetirilen Beýik Enäniň Türkmenistanyň Gahrymany Gurbansoltan ejäniň heýkeli oturdylýar, onuň öňe uzan elinde adalatyň terezisi bar, beýleki elinde bolsa “Kanun“ kitabyny Ene gursagynyň üstünde saklap dur.

Ýadygärlik bir tarapdan türkmen kazyyetini adalatlylygyň nyşanyna öwüryän bolsa, ikinji tarapdan ol özünde paýhaslylygyň, ýağşylygyň we edermenligiň hem nusgasyny alamatlandyrýar. Häzirki günlerde Beýik Ene Kanunyň hökmürowan-lygynyň kepili, Türkmenistanyň Prezidentiniň ynsanperwerlige we milli däplere daýanýan syýasatyň iň ýokary adalatlylygynyň durmuşa geçirilmeginiň nyşany hökmünde çykyş edýär.

§62. Heýkeltaraşlyk sungatyndaky täze gözlegler

Garaşsyzlyk ýyllarynyň başlanmagy bilen, türkmen heýkelçileri özleriniň göwünlerinde beslän isleg-arzuwlaryny taraşlan bolsalar, ikinji tarapdan olaryň erkin döredijilik hyýallary özboluşly mekdebe öwrülip, milli sungat mekdebimiziň hazynasyna aýratyn sahypa bolup girdiler. Heýkeltaraşlar: B.Annamyadowyň “Oturan adam” (1995), “Altyn alma” (2010), S.Babaýewiň “Pelsepeçi”, “Ruh” “Mukamyň döreýşi”, “Esgerler” (2000), A.Meredowyň “Yşk tansy”, “Ekologiya”, “Ýigitler tansy”, “Halypa” (2009), A.Jumaýewiň “Kejebe” (2006), P.Mämiýewiň “Toýa taýýarlyk” (2002), A.Atakgaýewiň “Ýyldyz rowaýaty” (2010) atly eserleri enaýy täsirleri kalbynda oýarýar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 10 ýyllygы bagynyň toplumy sungat bilen tebigatyň utgaşmagynda ýokary sazlaşyk emele getirilipdir. Bagyň 105 müň inedördül metre barabar bolan meýdanyna góyä ägirt uly haly düşelen ýaly we ol şeýle halynyň özboluşly nyşany suratlandyrýar. Bu bag toplumynda haly keşbiniň seçilip alynmagy tötänden dälди. Halkyň ruhunyň, duýgy däpleriniň müň ýyllyklaryň dowamında emele gelen gözelligi we sazlaşygy hut türkmen halylarynda öz beýanyny tapypdyr.

Bagyň reňk öwüşginleri hem türkmen halysynyň reňkleriniň däbe öwrülen görnüşlerine esaslanýar. Granit plitalaram, bezeg ösümlikleri hem özlerinde gara, çal, sary, gyzyl reňkleri utgaşdyrýarlar. Bagyň gyralarynda ýerleşdirilen we türk-

men halysynyň gölleriniň şekilinde döredilen çüwdürimleriň dördüsü birleşip bu sazlaşyga gutarnykly görnüş berýär. Bezug ösümlilikleri we gül ekilen bölejik ýerlerem haly gölleri hökmünde kabul edilýär. Olaryň reňk öwüşginleri bolsa bu bagy tutuşlygyna paýtagtymyzyň merkezine düşelen ägirt uly turkmen halysy hökmünde kabul etmäge doly esas döredýär.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 10 ýyllagy adyndaky bagyň göýä wagtyň we adam paýhasynyň baky hereketine tabyn duýgulary döredýändigi bellärliliklidir. Onuň merkezi böleginde wagt bilen pikir göýä togtap galan ýaly bolup, soňra bolsa täzededen, tebigatyň ebedilik kanunlaryna tabyn bolup, çüwdürimleriň 14 siň akymy bilen özleriniň ýolunu dowam etdirýärler.

Merkezi meýdanyň 91x91 metre barabar bolan belent inedördül meýdanyň ölçegleri wakalar bilen dahylly edilip gurlandyr. Çünkü 1991-nji ýyl Türkmenistanyň döwlet garaşsyzlygyny alan we turkmen halkynyň ruhy galkynyşynyň başlanan ýylynyň alamatyny aňladýar. Seýilgähiň merkezi meýdanyna dört tarapdan giň basgańçaklar alyp barýar, olar çüwdürimleriň şaglawuklary bilen jäheklenipdir. Ägirt uly toplumyň çür depesi sekizburçluk ýyldyz görnüşinde ýerine ýetirilen uly çüwdürim bilen tamamlanýar. Ol ahalteke atlarynyň 10 sanyныň heýkelleriniň sazlaşygy bilen tutuş bir bitewiliği emele getirýär. Atlaryň çarpaýa galyp okdurylyp barylary, öňüni alyp bolmajak garaşsyz bitarap Türkmenistanyň batly gadamlarynyň simwoly hökmünde görkezilendir.

Bagyň binagärlik heýkeltaraşlyk merkezi turkmen halkynyň çuňňur ruhy-ahlak we dünýägarayýş taglymlaryny bir bitewi çepeçilik keşbine birleşdirýär. Dünýäniň dört tarapynyň nyşany hökmünde dört basgańçak halkyň açık ýüregini, onuň parahatçylyk söýjilik häsiýetini aňladýar. Sekizburçluk ýyldyz turkmen halysynyň gölünü, tegelegiň golaýyndaky ýagtylyk bolsa günüň, oduň nyşanyny aňladýar, turkmenler oňa gadym döwürlerden ybadat edipdirler.

“Suw turkmeniň ýasaýşy. At onuň ganaty. Haly onuň kalby”. Halk aýdymynyň bu sözlerinde gözelliği bilen haýran galdyryán garaşsyzlygyň 10 ýyllagy bagynyň düýp mazmuny açylýar. Binagärlik heýkeltaraşlyk toplumunda turkmen halkynyň bu baky millilik nyşanlary ussatlyk bilen şekillendirilipdir. Bu ägirt uly giňişligiň ähli ýerinde göýä halkyň döredijilik pähimini wasp edýän mukam ýaňlanyp duran ýaly. Toplumyň esasy girelgesinde bina edilen heýkel, tutuş heýkeltaraşlyk sungatynyň sazlaşygynyň ähmiýetini belende göterýär.

Geçmişe öwran-öwran ýüzlenmek bilen, sungat işgärleri halkmyzyň müňýylliklaryň dowamynda döreden milli gymmatlyklarymyzyň ählisini häzirki durmuşomyza geçirmäge çalyşýarlar. 2000-nji ýylyň güýzünde dabaraly açylan Garaşsyzlyk ýadygärligi munuň aýdyň mysalydyr. Oňa turkmeniň Altyn asyrynyň sungatyny döretmek işiniň barşynda möhüm sepgit hökmünde garamak bolar.

Ýadygärligiň binagärlik çözgüdiniň özi bu çeper eseriň esasy mazmunyny açyp görkezýär. Göwrümlü ýarymşar bu desganyň düýp esasy bolup hyzmat edýär, onuň tamamlanýan ýerinde altın çayýlan ýarymaýyň we baş sany ýyldyzyň şekili ýerleşdirilipdir: ol göyä ýeriň dartyş güýjünden iteklenip gaýdýan buýsançly ruh we şol bir wagtyň özünde hem baky düýp esasa daýanýan erkin pähim ýaly duýgulary döredýär.

Bu uly göwrümlü toplumy döretmek üçin, diňe bir çeperçilik oýlanmalar we göz öňüne getirmeler däl, eýsem taryha çuňňur we giňişleýin akyl ýetirmegiň, nusgawy edebiýaty çuňňur öwrenmegiň, dürli döwürleriň şekillendiriş nyşanlaryny bilmegiň zerur bolandygy iki uçsyzdyr. Türkmen heýkeltaraşlary tarapyndan döredilen taryhy şahsyétleriň mazmun taýdan giň möçberli we ýerine ýetirilişi taýdan nusgalyk heýkel keşpleri Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň belent binasy bilen ajaýyp sazlaşygy emele getirýärler. Bu ýerde doly manyda taryh açylyp görkezilýär. Türkmen halkynyň gujur gaýratyny özünde jemlän gahryman şahsyétlerimiz: Oguz han Türkmen milletiň beýik nesilbaşsy, Gorkut ata akyldar, halkyň ruhy sütünlerini beýan ediji örboýuna galýarlar. Sazlaşygyň hatary meşhur serkerdeleriň, döwlet işgärleriniň: Görogly begiň, Seljuk begiň, Alp Arslanyň, Mälik şanyň, Soltan Sanjaryň, Ärtogrul gazynyň, Uzyn Hasanyň, Gara Ýusuþbyň, Baýram han Türkmeniň, Keýmir körün heýkelleri bilen dowam edýär. Wagtyzygiderliginde ýáýbaňlandyrylan şekillendiriş eserleriniň hataryna türkmen nusgawy edebiýatynyň wekilleri Magtymgulyň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň heýkel şekilleri goşulýar.

Heýkeltaraşlar tutuş toplumyň bütewiligini we umumylygyny, onuň ýerleşýän giňişligini baglanychyryan özenini tapmagy, ony toplumyň umumy yzygiderligine laýyk getirmegi başarypdyrlar.

“Atamyz, Oguz han türkmen, uly ýurduň şasy, gyljyjyny gynyndan çykarmagyň deregine, gursagyndan Allanyň salan sözlerini çykaryar. Tamdyrdan çykan çörek ýaly sözler bilen dünýäni alyar, ol mukaddesligi bize wesýet edýär...” diýip Ruhnama kitabynda bellenýär. Oguz hanyň bu toplumdaky heýkeli awtoryň kitapda berlen häsiýetnamasyna laýyk gelýär. Onuň keşbi özünüň kuwwatly, rowaýata öwrülen bütewiliginde. Heýkel döwrüň dartgynlylygyny we galagoplulygyny özünde jemleyär. Heýkeltaraşlar heýkeliň daşky görünüşiniň sadalygyny içki mazmunyň çuňlugy bilen birleşdirmegiň, taryhy şahsyéti wagta dahylsyz belentlikde görkezmegiň hötdesinden gelipdirler. Oguz hanyň keşbi döwürdeşlerimiz tarapyndan mizemezli giň, türkmeniň aslynyň bakylygynyň alamaty hökmünde kabul edilýär.

Heýkeltaraşlaryň täzeçil, döwrebap, köp taraplaýyn garaýyşlary Gorkut atanyň keşbinde hem öz beýanyny tapypdyr. Keşbiň içerkى sazlaşyglyny syry hereketsiz heýkeliň içinden pähim-paýhasyň ösüşini duýmak bolýar. Gorkut atanyň Oguzyň nesilleriniň iň pähimdary we ähli zatlary öňünden görýän guýmagursak

zehinli akyldar bolandygyny Ruhnama kitabynda tekrarlanýar: “Gorkut ata türkmen ruhunyň täze bir giňišligini açdy. Özünüň iman, ahyrýet hakyndaky pelse-peleri bilen Gorkut ata ahlagyň täze gymmatlyklaryny işläp düzdi”. Heýkeldäki keşbiň özi hem bizi onuň pähimlerine akył ýetirmegiñ filosofiýasyna çykarýar.

Heýkeltaraşlygyň dili milli medeniýetimizi ösdürmäge uly goşant goşan beýik şahsyétleriň hakyky belentligini we olaryň joşgunly arzuwlaryny aňlatmaga mümkünçilik berýär. Mysal üçin, Magtymguly ýadygärlilikler toplumynda türkmen halkynyň pähimdarlygynyň beýany, onuň päkliginiň, ynamlylgynyň, açık ýurekliliginiň nusgalygy hökmünde şekillendirilipdir. Öz ýüregini, yüzünüň ölmez ýitmez ruhuny Watanyňa bagyş eden şahyryň tutuş heýkelini, göýä, ruhy sazlaşyk gurşap alan ýaly bolýar. Magtymgulynyn çuňňur oý pikire batyp oturan şekiliniň görnüşi we içerki sazlaşygy keşbiň şahyrana gujuryny ýokary derejede beýan edýär.

Heýkelleriň awtorlary şekillendirilýän gahrymanyň içki dünýäsini açyp görkezmek üçin gaýtalanmajak heýkeltaraşlyk usullaryny gözläp tapmakda özleriniň zehnlilikini görkezmegi başarypdyrilar. Munuň özi Zeliliniň ýadygärliginde-de aýdyň görünýär. Şahyryň ejizräk görünýän, birneme ýygragrak, ýone, syratly şekiliniň süýmegräk deňölçegliliği, ylhamly tolgunýan yüzünüň görnüşi, alyslara gönükdirilen ünsli nazary Zeliliniň keşbine şahyrana manylylyk berýär.

Ýadygärlilik toplumynyň aňrybaş belentligi, onuň esasy özeni Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýadygärligidir. Heýkeltaraşlara umumy gurluşy özgerdýän we sazlaşyga hereketlendiriji güýç berýän, döwrümizň belentligini suratlandyrýan sazlaşykly heýkeltaraşlyk keşbi döretmek başardypdyr. Watanymyzyň taryhy türkmen halkynyň Serdarynyň ajaýyp keşbinde özünüň ornuny tapýar. Heýkel çüwdürimiň merkezinde, ýurduň baýdagynyn şekilleriniň gurşawında döredilipdir. Bu toplumyň tutuş çepeçilik hatary ony gurşap alan tebiy gözellik bilen janly baglanyşykdadır, ony emeli howdanlar, çüwdürimler, pyýada gezelenç ýodajyklarynyň iki tarapyndan şaglap akýan çeşmejikler janlandyrýar. Giňišlikde heýkeltaraşlyk eserleri sazlaşykly yerleşdirilipdir. Ol giňišlik oýlanyşykly gurnalypdyr we ýeke-täk bir pähime tabyn edilipdir. Esasy desganyň töweregine kem-kemden ýaýrap, ol ýokary galdygyça sazlaşykly joşgunlylyk duýgusyny döredýär, emma binagärlilik toplumynyň berk gurşawыndan çykmaýar. 91 metrlik belentlikde yerleşdirilen syn ediş meýdançasында (1991 ý. Garaşsyzlygyň gazanylan ýyly), ajaýyp dag tebigatynyň gözelligi açylýar, şäheriň gurşawynyň daşyna çykarylan ýadygärlilikler bolsa, göýä, adaty tebigatyň bir bölegi ýaly bolup görünýär.

Şeýlelik bilen, garaşsyzlygyň 10 ýyllyk ýadygärlilik toplumyň iň möhüm özeňi taryhy jähdir, şol hem geljege aralaşmak duýgusyny döredýär. Taryhyň aky myny kä gazaply dartgynly keşplerde, kä dabaraly, käte hem ýeňişlere beslenen keşplerde şöhlelendirip, tutuş binagärlilik heýkeltaraşlyk toplumyny, geljege tarap

okgunly hereket etmegin beýanyna öwrülýär. Göyä asyrlaryň we müňýyllyklaryň içinden parran geçirgen ýaly, ýüzünde ýarymaý hem ýyldyzlar (milli alamatlar, ola-ryň şekilleri syn ediş meýdançasyndan hem 27 metr ýokarda, ýurduň garaşsyzlyk gününüň hatyrasyna ýerleşdirilipdir) şekillendirilipdir.

Bu gaýtalanmajak ýeke-täk bag toplumynda, Garaşsyzlyk ýadygärliginiň go-laýynda Mukaddes Ruhnama ýadygärlilik bina edildi, onuň açylyşy 2003-nji ýylyň fewral aýynyň 18-inde boldy. Ol özüniň adatdakyldardan has tapawutlylygy bilen adamlary haýran galdyryar. Dabaraly mukamyň owazy astynda bu ýadygärlilik to-maşaçylaryň gözünüň alnynda janlanýar. Mukaddes Ruhnamanyň açylan sahy-palarynda türkmen halkynyň gadymy taryhyň Oguzhan eýyamyn dan başlap Garaşsyzlyk eýyamyna çenli tutuş parçalary göz öňüne gelýär.



130-njy surat. Oguzkent myhmanhanasy (öñündäki bedewleriň heýkelleri)

Öz döwründe belli fransuz binagäri Şarl Eduard Le Korbýuzye: "Sungat ese-riňiň täsiri... göyä yrgyldylar, gykylyklar, owarzalar ýalydyr, olar..peýkamlar ýaly, şöhleler ýaly, partlaýşyň tolkuny ýaly, ähli taraplara ýaýrap gidýärler we ýakyn aralygy hem alyslyklary sarsdyrýarlar, degip geçýärler, ýaralaýarlar, basyp ýatyrýarlar ýada göwnüni göterýärler" diýip ýazypdyr.

Şeýlelik bilen, Garaşsyzlyk ýyllarynda döredilen heýkeltaraşlyk toplumlary, hakyky sungat eserleri bolup, olar ebedilige dalaş edýärler. Olar biziň döwür-deşlerimiziň ruhy isleglerini kanagatlandyrýarlar, olarda buýsanç we beýik gel-jege ynamllylyk duýgularyny oýarýarlar, ol duýgular bolsa beýik geçmiše akył ýetirmekden ybaratdyr.

§63. Garaşsyzlyk döwrüniň grafika sungaty

Garaşsyzlyk döwrüniň neşirýat gullugynda grafikaçy suratkeşleriň tutýan orny aýratyn ähmiýete eýe boldy. Yzygider neşir edilýän çeper edebiýatlaryň we žurnallaryň bezeg işlerinde grafika usullarynda taýýarlanan eserleriň ýerleşdirilmeginiň täsirli aýratynlyklary bar. Grafika hem özboľuşly tehniki usullary we temalary boýunça has-da döwrebap eserleriň döredilmegini talap edýär. Çagalara bagışlanan edebi eserleri, nusgawy çeper edebiýatlaryň bezeg işlerini suratlandyrmakda suratkeşlerden örän jogapkärli pikirlenmäge talap edilýär.

Neşir önumlerinde grafikaçy suratkeşleriň döwrebap goşandy ýokarydyr, bu ugurda aýratyn hem Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynyň mugallymlarynyň we talyplarynyň ýurdumyzyň neşir önumleriniň owadan çykmagyna öz goşantlaryny goşup gelýärler.

Türkmen grafikasyныň segsen ýyldan gowrak taryhy bar. Bu uzak döwrüň dowamynda ol döwrüň talabyna görä, yzygiderli ösdürilip gelindi, netijede özboľuşly suratlaryň kemala gelmegine getirdi. Soňky onýyllyklaryň içinde türkmen grafikasy has yzygiderli we giň özgerişe eýe boldy. Munuň özi türkmen sungatynyň özboľuşly ösüşininiň alamatydyr. Şonuň netijesinde hem türkmen sungatynyň milli mekdebiniň düýbi tutuldý.

Türkmen grafikasyныň ilkinji basgaçaklarynda öne sürlen döredijilik däpleri häzirkizaman stanokly grafikasynda ösdürilýär. Türkmen plakatynyň, kitap grafikasyныň ösüşini suratkeşler H.Çörlübaýewiň, I.Iliniň, P.Muhammedowyň, E.Seropýanyň, W.Kogdiniň, T.Koloýarowyň we beýlekileriň döredijiliginde görüp bolar. Bu suratkeşlerin hataryna ussat grafikaçylar A.Geldiýew, J.Orazberdiýew, H.Atakgáyew, P.Kadyrow, A.N.Kinýakin, B.Lallykow, O.Haydarow, A.Hudaýberdiýew we beýlekiler hem goşulýarlar hem-de özleriniň surat eserleriň özboľuşlulygy bilen tapawutlanýarlar.

Könelerimiziň “Şägirt halypsýndan ozdurmasa, kär ýiter” diýishi ýaly, halypa mugallymlaryň taýýarlan şägirtleri häzirki döwürde özleriniň zehinleri bilen ýurdumyzyň welaýatlarynyň etraplarynyň sungat ojaklarynda işleyärler. Galybersede, çeperçilik akademiyasynyň taýýarlan ýaş hemde zehinli suratkeşleri çeperçilik akademiyasynyň grafika kafedrasynda işläp öz hünärlerini kämilleşdirýärler. Häzirki günde ýurdumyzyň grafika sungatynyň ösmegine uly goşant goşan Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynyň mugallymlary we ussatlary N.Eýeberenowyň, D.Akyýewiň, O.Agabaýewiň gatnaşmagynda ýerine yetirilýän işler çeper edebiýatlarda we metbugat işlerinde aýdyň görünýär. Olaryň ýerine ýetiren kitap bezeg işleri: Mollanepesiň, Mätäjinиň, K.Gurbannepesowyň, G.Ezizowyň we başga-da nusgawy şahsyétlerimiziň täze çapdan çykan kitaplaryna has-da ýakymly öwüşgin berýärler.

Grafika eserlerini çeperçilik taýdan baýlaşdyrmakda, olaryň many, hil tarapyny güýçlendirmekde eserlere dürlı öwüşgin bermegiň ähmiýeti uludyr. Ylaýtada, soňky wagtlarda grafika özboluşly hil suratlaryna, pelsepe umumylaşdyrmalara, cuňňur psihologik çözgütlere eýe bolýar. Türkmen grafikasy aýratyn hem soňky ýyllarda özuniň ösusý ýoluny üstünlikli we netijeli dowam etdirýär. Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynda 2008-nji ýylyň dowamynda alhyp barylan ylmy-döredijilik işleriň hatarynda grafika kafedrasynyň mugallymlarynyň we talyplarynyň gazanan üstünlikleri ýokarydyr. Bu üstünlikleriň özeni Döwlet maksatlı işleri döredijilikli ýerine yetirmekden ybaratdyr. Olaryň hatarynda: Suratkeş D.Akyýewiň A.Gowşudowyň “Dorddepel” atly kitabynyň, mugallym M.Hojaýewanyň N.Saryhanowyň “Şükür bagşy”, K.Kulyýewiň “Iki sallançak arasy” we “Türkmen halk ertekileri” atly kitaplarynyň, “Nakgaşçylyk we taslama” kafedrasynyň talyby T.Gylyçdurdyýewanyň H.Ysmailowyň “Iki atanyň bir oglы” atly kitabynyň, “Grafika” kafedrasynyň talyplary Ş.Rejepowanyň we J.Ýusupowanyň “Geliň aýdym aýdalıň” atly kitabynyň, “Grafika” kafedrasynyň talyby R.Rahmanowyň K.Gurbannepesowyň “Oýlanma baýry” atly kitap bezeg işleri Döwletimiziň kitap bezeg sungatyna önejýili goşant boldy. Talyplaryň öz halypalary bilen işleşmekleri, olaryň barha kämilleşmeklerine ýardam berýär (131, 132-nji suratlar).

2009-njy ýylda Türkmenistanyň döwlet çeperçilik akademiyasynyň grafika kafedrasynyň halypa suratkeşi N.Eýebere-nowyň K.Nurbatowyň “Medinäniň doglan günü” atly kitapçasynyň bezeg işlerini ýerine yetirilýär. 2010-njy ýylda akademiyanyň talyplary we mugallymlary özleriniň okuň işleri bilen döredijilik tejribeliginı utgaşdyrmakda-da yhlasly zähmet çekdiler. “Grafika” kafedrasы tarapyndan birnäçe kitaplaryň bezeg işleri, ýerine yetirilip, ýaşşarymyz ussatlyklaryny görkezdiler. Suratkeş O.Mämmedowanyň Mollanepeşiň “Zöhre we Tahyr” dessanynyň bezegi, mugallymlar N.Eýeberenowyň, H.Atakgaýewyň, D.Akyýewiň “Mollanepeşiň goşgular ýygyn-dysy”, N.Ýagşymyradowyň çeperçilik re-daktorlygynda “Galkynyşyň ak ganatly arzuwy” atly Büttindünýä çagalarynyň III festiwaly üçin taýýarlanylın kitabyň, mugallym M.Hojaýewanyň “Japbaklar” erteki kitabynyň, mugallym J.Ýusupowanyň “Üç aýy” erteki kitabynyň bezegleri oňyn netije gaza-nan, döwrebap işleriň hatarynda garap bolar.



131-nji surat. Pikir.
O.Agabaýew. 1991 ý.



132-nji surat. Görogly.
D.Akyew. 2005 ý.

Grafika kafedrasynyň ussat mugallymlarynyň halypalyk etmeginde talyplar tarapyndan döwlet tabşyryklary mynasyp ýerine ýetirilip gelinýär. Olaryň arasyn-да R.Rahmanowyň “Üç çopan” atly ertekiniň bezeg işlerini, A.Tuwakowyň “Iki ýoldaş” atly hekaýanyň bezeg işlerini, B.Orazowyň “Böwenjik” ertekisiniň bezeg işlerini, Ş.Rejepowanyň “Şärikli ekin” atly ertekiniň bezeg işlerini we “Основы безопасности и жизнедеятельности человека (1-3 класс)”, J.Ýusupowanyň “Основы безопасности и жизнедеятельности человека (2-4 класс)” atly kitap- larynyň bezeg işleriniň täze döwrümiziň grafika sungatynda özboluşly sahypany açdylar.

Talyplyk ýyllaryndan özündäki ýokary çepeçilik ussatlygyny görkezen Rah- man Rahmanowyň 2011-nji ýylda ýurdumyzda ýokary derejede bellenip geçirilen

nusgawy şahyrymyz Nurmuhammet Andalybyň 350 ýyllygy mynasybetli ýubileý baýramçylygyna bagыslap taýýarlan “Leýli we Mejnun” atly dessanynyň kitap bezegi uly üstünlige getirdi, ýaş grafikaçy suratkeše ylham berip, täze döredijilik ýoluna atardy. Bu ylham çeşmäniň netijesini biz R.Rahmanowyň 2012-nji ýylda çapdan cykan “Görogly” eposynyň täze ýygynndysynyň bezeginde hem görýärис.

§64. Garaşsyzlyk döwrüniň keramika sungaty

Milli sungatymza öwüşgin berýän bezeg önumleriniň esasylarynyň biri-de keramika önumleridir. Garaşsyzlyk döwründe keramikany öndürmegiň bize öňden mälim bolan tehniki usullaryny gaýtadan öwrenmek we olary milli sýužetler bilen baýlaşdyrmak meselesi täzeden örboýuna galdy. Ussat keramikaçylar M. Ataýewanyň “Müsür” (1991), “Miras” (1995), “Gelinler” (1996), “Nusgawy äheňler” (1997), D. Muhammedowanyň “Gelin” (2010), “Bezeg küýzeleri”, “Şa gyzy” (2010), “Dessan” (2011) atly eserleri, B. Hojanyýazowyň “Köneürgenç äheňleri” (2010), D. Umarowanyň “Tasin şekiller” (2010), Ç. Kulyýewiň “Tebigat” (2011) we beýleki suratkeşleriň eserleri milli sungatymzy baýlaşdyrmaga gönükdirilýär.

Garaşsyzlyk döwründe amaly-haşam sungatynyň külalçylyk senediniň ussatlary Maral Ataýewa, Dursunsolmaz Muhammedowa, Annameret Taganow, Çaryýar Durdyýew, Bagtyýar Hojanyýazow türkmen halkynyň milli sungatyny dünýä tanatmakda uly işleri ýerine ýetirdiler. Häzirki döwüriň täze eserlerinde gadymy külalçylygyň çeper nagyşlary öz keşplerini tapýarlar.

Keramikanyň üç görnüşi bolýar. Olaryň birinji görnüşi iň gadymy-küýzegärçilik sungatydyr, olar, esasan, öý hojalygynda ulanylýan gap çanaklardan ybarat durýarlar. Keramikanyň ikinji görnüşi toýundan ýasalýan kiçi göwrümlü şekillerdir. Bu görnüşdäki keramika önumleri öz gözbaşyny bürünç asyrlaryndan alyp gaýdýar. Ol ýadygärlikler palçykdan ýasalan terrakotta, ýagny zenan hudaýlarynyň şekillerinden ybarat bolup, olar gadymy adam-laryň sežde edýän hudaýlaryna öwrülipdirler. Külalçylygyň üçünji görnüşiniň täze görnüşdäki bezeg külalçylygydyr. Bezag külalçylygyň eserleri ýasaýyş we edara otaglaryny, bagseýilgähleriň ulgamyny, şäher meýdançalaryny we köçe-leri bezeýärler. Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen külalçylyk sungaty milli görnüşleriň üstünlikli ösüşinde duýulýar. Milli külalçylygyň täze galkynyşy 1990-njy ýyllardan başlanýar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň döredilmegi milli sungatymzyň dürli ugurlary boýunça, zehinli ýaşlardan sungat işgärlerini taýýarla-maga doly mümkünçilikler açyldy.

Türkmenistanyň Döwlet çepeçilik akademiýasynda külalçylyk sungatynyň esasyny tutan, ussat halypa Maral Ataýewa milli keramikaçylary taýýarlamakda we onuň goruny döretmekde kän işleri amala aşyrdy. Türkmenistanyň amaly- haşam sungatynda ilkinji zenan külalçy M. Ataýewa ussat suratkeş hem mugallym hökmünde ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamakda, ýaşlara gadymy sunga- tyň syryny açmagy öwretmekde uly abraýa eýe boldy.

M. Ataýewanyň heýkel eserlerinde türkmeniň rowaýatlary, dessanlary taryhy gahrymanlary wasp edilýär. Palçykdan ýasalan zenan hudaýlaryň keşbinde aýal maşgalanyň keramaty, eneleriň söýgusi, ynsanperwerligiň alamaty hökmünde şekillendirilýär. Heýkelleriň ýonekeýligi, az sözlüligi eseriň çeýelik göwrümleri bilen baglanyşykly. Her bir geometrik görnüşiň, tekizligiň sudurynda içki, gizlin hereketlilik, dartgynlylyk jemlenýär.

Külalçy suratkeş M. Ataýewanyň sungat äleminde özbaşdak döredijiligi, öz saýlan ýoly bar. Ol köp ýyllaryň dowamynda zehinli ýaşlara külalçylyk sungaty- ny öwredýär. Eýýäm 30 ýylyň içinde M. Ataýewanyň şägirtleri Türkmenistanyň welaýatlarynda milli sungaty dowam edýärler. M. Ataýewanyň külalçylyk mekde- biniň özboluşly, çepeçilik aýratynlygy bar (133, 134-nji suratlar).



133-nji surat. Miras.
M. Ataýewa. 1995 ý.



134-nji surat. Gelinler.
M. Ataýewa. 1996 ý.



Türkmen külalçylygynyň tanymal ussatlarynyň biri-de Dursunsolmaz Muhammedowadyr. Onuň döredijiligi Türkmenistanyň hem daşary ýurtlaryň sergilerinde özüniň ajaýyp eserleri bilen tapawutlanýar. D. Muhammedowa, köplenç, farfor önümleri döredýär. Ýöne, onuň döredijiliginde palçygyň başga görnüşleri hem ulanylýar. Külalçynyň köp görnüşli küýzegärçilik we nakgaşçylyk tärleri eserleriň gö-

zellik syratyny baýlaşdyryýar. Gyzyl toýun, ak we reňkli palcyklar, syrça hem çüýše boýaglar külalçynyň elinde lowurdap duran gözellige öwrülýär. D.Muhammedowa-nyň sungatynda durmuşyň şahyranalygy wasp edilýär, milli dessanlaryň mylaýym owazy şöhlelenýär. Ussadyň döredijiliginde sekilleriň näzik keşpleri, sudurlaryň ince, nepis görnüşleri orta asyrlaryň miniatýara sungatyny ýatladýar. Külalçy suratkeş D.Muhammedowanyň irki eserlerinde külalçylyk sungatynyň birnäçe usullary ulanylýar. Suratkeş syrçaly we syrçasyz serişdeleri garyşdyryp, dürli çeperçilik mümkünçilikleri utgaşdyryýar. Küýzegäriň irki eserlerinde ýiti, açyk reňkler joşgunly sekilleri emele getirýär. Küýzeleriň, güldanlaryň, panno eserleriň ýylmanak we gübercek tekizlikleriň tapawudy, ýagtylyk hem kölegeler utgaşdyrylýar.

D.Muhammedowanyň eserleri Italiýanyň Faense şäherinde, Fransiýanyň paýtagty Pariž şäherinde geçirilen sergilerinde ýokary baha mynasyp bolýar. Küýzele-riň yüzünde düzülen sekilleriň hereketi, çeýeligi diňe bir suraty çekilen adamlaryň, guşlaryň keşbine we hereketine bagly bolman, eýsem akdyrylyp çekdirilen hemde biri-birine geçýän reňkleriň düzülşine hem garaşly edilipdir. Şeýle ýagdayda sekilleriň göwrümlük häsiyeti ýityär, bu ýerde suratkeş inçelik bilen miniatýura sungatynyň sypaýylygyny küýzegärçilige ornaşdyryýar (135, 136-njy suratlar).



135-nji surat. Gelin.
D.Muhammedowa. 2010 ý.



136-njy surat. Bezeg küýzeleri.
D.Muhammedowa. 2011 ý.

D.Muhammedowa “Dessan” atly küýzelerinde türkmen bedewleriniň ýyndamlygyny, owadanlygyny wasp edip sekillendirýär. Laçyn ýaly uçýan türkmen bedewleri küýze önumlerinde özuniň ýyndamlyk hereketini görkezýär. D.Muhammedowa ýiti suratkeşlik zehini bilen Gündogaryň miniatýura ukyplaryny öz-

gerdip, küýze gaplaryna salýar. Şekilleriň daşky görnüşi ince çyzyklaryň çeýeligi bilen tapawutlanýar. Onuň “Gelinler” atly eseri türkmen gelinleriniň ahlak arassalıgy, mylakatlylygy farforyň ak reňkini aňladýar. Farforyň syrçasazy usuly küýze heýkeliň tekizliginde ýumşak kölegeleriň peýda bolmagyna täsir edýär. Syrçasazy farforyň (biskwit) maddy häsiýeti külalçylyk önümleri ak mermerden ýasalan heýkellere meňzedýär. Keýik gözli gelinleriň zülpleri daşyň yüzünde syrygýan suw tolkunlaryny ýatladýar. Ussadyň “Gelinler” atly eseri köp hem dörlü göwrümlerde çekilenleri bar. Olaryň içinde gelinleriň keşbi güldanlar bilen reňklenip bahar paslynyň gözelligine geýindirýär.

D.Muhammedowa dünyä külalçylygyň çeperçilik usullaryny türkmen küýze-gärçiliň milli tilsimleri bilen utgaşdyrýar. Külalçy zenan uly göwrümlü küýzeleriň, güldanlaryň suduryny heýkeltaraş sungatynyň eserlerine çalymdaş edýär. Ussadyň küýze önümleriniň nepis görnüşi dörlü görnüşleri göwrümlerden ybarat. Olarda-ky ýiti boýaglaryň öwüşginleri palçygyň maddy häsiýetini kesgitleyär. Ak palçygyň ýagtylygy syrça boýaglaryň we çüyše serişdeleriň ýagtylygyny güýçlendirýär. Ussadyň döredijiliginde esasan tebigatyň gözelligini, dünyäniň çäksiz owadanlygy wasp edilýär. D.Muhammedowanyň eserlerinde adamyň we tebigatyň arabaglanşy-ty diňe sekilleriň üsti bilen däl, eýsem göwrümleriň kömegi bilen beýan edilýär. Gelin-gyzlaryň keşbinde mylakatly, sada duýgular suratlandyrýar. Ince çyzyklaryň we näzik reňkleriň utgaşmagynda ajaýyp sudurlar döreýär.

Heýkelleriň, güldanlaryň, küýzeleriň we beýleki gaplaryň ýüzündäki sekiller we nagyşlar olary has hem gelşigine getirýär. Tebigatyň keşbinde ýüregiň ince duýgularyny reňkleriň sazlaşygynда görkezmek, adamyň ruhy dünyäsini teswilemek külalçy D.Muhammedowanyň döredijilik pelsepesiniň esaslarydyr.

Gadymy türkmen külalçylygynyň çeperçiliginiň asyl nusgasý külalçy Çaryýar Durdyýewiň döredijiliginde wasp edilýär. Külalçy ussadyň eserleri gadymy sungatyn ýasalyş usullaryna daýanyp, häzirki döwrüň külalçylygyna täze öwüşgin bermäge çalyşýar. Onuň owadan jamlary, küýzeleri we heýkelleri türkmen amaly-haşam sungatnda aýratyn bir çeperçilik sahypa bolup açylýar. Külalçynyň eserleri çuňñur many-mazmunly bolup, paýhaslylyk we agraslyk häsiýetleri bilen tapawutlanýar.

Ç.Durdyýewiň ýasan gap-gaçlarynda gadymy Köneürgenjiň, Merw şäheriniň çeperçilik däpleri, nagyşlaryň teswirlenişi türkmen sungatynyň mizemez hazyna-syny aňladýarlar. Gap-çanaklaryň deňölçegliliği göwrümleriň sazlaşygyna bagly bolýar. Küýzeleriň, güldanlaryň ini we beýikligi çéye sudurlaryň kömegi bilen düzülýär. Her küýzäniň özboluşly keşbi bolup, onuň göwrümi soň gaýtalanmaýar.

Ç.Durdyýewiň “Küst oýny” atly eserinde gadymy Gündogaryň küst oýnuň gyzykly pursaty toýun heýkeljiklerde suratlandyrlyýar. “Küst oýny” şamotdan ýasalyp, heýkeltaraşlygyň kiçi görnüşi boýunça örän hereketli taslamany döredýär. Külalçyň heýkelleri çéýeli hereketde görkezilip, umumylaşdyrylan sypatunda kesgitlenýär. Gahrymanlaryň oý-pikirleri olaryň ýerine ýetiryän hereketinde hem göwrümide

şöhlelendirilýär. Küst oýnaýan adamlaryň gövreleri tagtanyň daşyny gabap bitewi taslamany emele getirýär. Bu taslamada awtor palçygyň gödek maddasyny ulanyp, heýkeljikleriň göwrümini gübercek häsiyetde beýan edýär. Ç.Durdyýew heýkeljikleriň göwrümini ýönekeýleşdirýär, emma sudurlaryň häsiyeti ýitilesýär, utýan we utulýan taraplaryň keşbi şadyýan, gülküli äheňinde suratlandyrlyár.

“Goçlaryň süsüşmegi” atly taslamada çakyşmaga taýýar bolan, biri-biriniň garşysynda duran goçlaryň heýkelleri goýlupdyr, olaryň arasynda garry gojanyň heýkeli ýerleşýär.

Taýaga ýaplanyp duran garrynyň şekili taslamanyň mazmunyny çözýär. Yaşulynyň telpeginde hem-de goýunlaryň göwrümünde togar-togar şekiller nagyş bolup, heýkelleriň tekizligini bezeýär. Heýkelleriň yüzünde bu nagyşlardan başga bezeg çekilmändir. Taslamanyň merkezinde ýerleşýän yaşulynyň heýkeli iki goçuň badyny saklap, eseriň deňagramlygyny döredýär. Ç. Durdyýewiň eserinde gadymy türkmen heýkeltaraşlygyň hem külalçylygyň ceperçiligini berip ussadyň zehini bilen şöhlelenýär. Külalçynyň taslamasy gadymy Altyndepäniň, Marguşyň toýun heýkeljiklerini ýatladýär.

Ç.Durdyýewiň “Läle” atly eseri silindr görnüşli taslamadan ybarat bolup, onuň tekizliginde gübercek nagyşlar döreýär. Şol nagyşlaryň sudurynda gyzlaryň keşbini görüp bolanak. Gyzlaryň saçlary tolkun görnüşli sudurlara öwrülip, owadan aýlawly, biri-biri bilen seleşýän şekilleri emele getirýärler. Tolkun görnüşli saçlar ýokardan aşaklygyna gaýdyp, küýzäniň aşaky böleginde jemlenýär. Aýdym aýdýan gyzlaryň keşbine ruhubelentlik, arzuwdyr hyýallar we şahyrana häsiyetler sypatlandyrýär.

Ç.Durdyýew “Tut agajyň şahalarynyň ýygylышы” türkmeniň oba durmuşyna bagışlanýar. Tut agajyň iki uly şahasy ýokarda ýapraklary bilen sepleşip, garry tuduň tebigy güýjuni aňladýär. Agajyň üstünde tahýaly türkmen oglan şahalary ýygnaýar. Bu eseriň gündeki oba durmuşyň sahnasynda türkmen halkynyň zähmetsöýerligi hem halal ýasaýsyny wasp edýär. Tut agajy saglygyň, ömuriň uzynlygynyň hem halallygyň alamatydyr. Tut agaçlary türkmen obalarynyň ýol gyralarynda, ekin meýdanlarynda, şäherleriň köçeleriniň iki tarapynda syrgyn edilip asyrlaryň dowamynda ekilýär.

Ýaprakly we ýapraksız tut agajyň keşbi türkmen tebigatynyň hem türkmen daýhanynyň durmuşyny, ýasaýsyny kesgitleyýär. Gür ýaprakly, miweli tuduň hemde kesilen ýalaňaç tuduň özboluşly, özüne mahsus owadanlygy bar. Tut agajy her ýyl kesilýär, onuň şahalary kesilýär, emma ol ýene-de asmana, Güne tarap ymtylýär. Tut agajynyň aşagy ýyl-ýyldan ýognaýar we berk bolýar. Şonuň üçin türkmenlerde bu agaç sagdynlygyň hem uzak ömrüň nyşany hökmünde hasaplanylýar. Tut türkmen üçin täzeden galkynýan ýasaýşyň güýjuni aňladýär. Türkmenerde “Tut ýaly bol” diýilikten nesihat häzirki günlere ýetip gelipdir. Ç.Durdyýewiň ese-

rinde oba durmuşynyň pursaty diňe bir zähmeti däl, eýsem daýhan ömrüniň asyl manysyny aňladýar.

Külalçynyň eserinde adamyň zähmeti agyr iş hökmünde däl-de, eýsem zähmetiň adamyň durmuşynyň, ýasaýsynyň bir bölegi hökmünde suratlandyrylýar.

Maral Ataýewanyň şägirdi Baýram Annagulyýew 2001-nji ýýlda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasyny tamamlandı “Şapak” atly diplom işini döredýär. B.Annagulyýewiň diplom işi alty sany uly heýkellerden düzülýär. Diplom işiniň taslamasy iki toparda bölünýär: birinji toparda gelin-gyzlaryň üçüsiniň heýkeli ýasalypdyr. Ikinji toparda guşlaryň dördüsiniň heýkelleri berlip, olaryň ählisi toýun palçykdan ýasalypdyr. B.Annagulyýewiň eseri heýkeltaraşlyk sungatyna ýakyndyr, sebäbi eseriň her bir bölegi heýkelleriň ölçügi ýaly uly ýasalypdyr. Heýkeller bezeg hökmünde Türkmen Döwlet ýörite çeperçilik mekdebiniň howlusyny bezeýär. Gelin-gyzlaryň heýkelleri goňur syrça bilen örtülipdir. Heýkelleriň keşbi gadymy Altyndepeden tapylan aýal hudaýlaryň heýkeljiklerini ýatladýar, emma ikinji tarapdan gyzlaryň heýkeli küýze göwrümleri görnüşde ýasalypdyr, sebäbi gyzlaryň heýkelleriniň içi boş we olaryň daşky keşbinde gadymy küýzeleriň sudury duýulýar. Heýkelleriň biri gelin, ikisi ýaş gupbaly gyzlar keteni köýnekde görkezilipdir. Keteniniň sary we gara çyzyklary göwrümleriň tekizliginde ýerleşdirilipdir. Baýram Annagulyýew diplom eserinde gelin-gyzlaryň yüz keşbini görkezmeýär. Ol diňe palçygyň çeýelik häsiyetini ulanyp gelin-gyzlaryň millilik derejesini suratlandyryp bilipdir. Suratkeş heýkelleriň hereketinde gelin-gyzlaryň umumylaşdyrylan keşbini döredipdir.

XX asyrda heýkeltaraşlyk sungatynnda kubizm akymynda heýkelleriň göwrüminde zowwam boşluklary döredýär. Mysal üçin: heýkeltaraş Osip Sadkin “Ýumrulan Rotterdam” ýadygärliginde boşluklaryň usulyny ulanypdyr. Wagtyň geçmegi bilen bu usuly heýkeltaraşlyk we külalçylyk sungatyna ýáýrapdyr. Külalçy B.Annagulyýew hem öz döreden eserinde şol usuly ýerlikli we manyly ulanypdyr.

Saýraýan guşlaryň topary diplom işiniň ikinji taslamasyny döredýär. Guşlar silindr görnüşli depeleriň üstünde ýerleşýärler. Gelin-gyzlaryň heýkel topary bir reňkde (monohrom) usulunda beýan edilse, guşlaryň topary älemgoşar reňkinde ýerine ýetirilipdir. Guşlaryň daýanýan postamentleri süýri silindr göwrüminde bolup, olaryň tekizligi ince uzyn jaýtryklardan ybarat. Postamentleriň aşaky bölegi goýy gök reňkde bolup ýokary gitdigiçe ýagtylanýar we silindriň depesi ýaşylymtyl mawy reňke öwrülýär. Reňkleriň ýagtylmagy daň şapagyň tebigata saçýan şöhlesini görkezýär. Günün ilkinji nury baýyrlaryň, daglaryň depelerini ýagtyldýar. Guşlaryň şekili gyzyl, sary we gök reňkler bilen berlipdir. Guşlaryň göwresi sary we gülgüne reňkde bolup, olaryň boýny we kellesi melewše we gök reňkler bilen beýan edilýär. Guşlaryň kellesi küýze bokurdagy ýaly şekillendirilýär. Guýrukłary bolsa küýzeleriň tutawajyny ýatladýar. Ganatlarynyň we guýrukłarynyň ýüzünde relyef nagysalar çekilipdir. Annagulyýewiň döreden eseri gady-

my külalçylygyň nusgalaryna esaslanyp, olaryň çeperçilik häsiyetini üýtgedip häzirkizaman külalçylygyny ösdürýär.

Ýaş külalçylardan Durdymyrat Kuleýewiň (2005-nji ýylda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasyny tamamlayáar) döreden işleriniň hem tutýan orny ulydyr. Onuň diplom işi “Türkmen milli ertekiler dünýäsi” diýip atlandyrylyp, öz-boluşly külalçylygyň täze döredijilik sahypalaryny açýar. D.Kuleýewiň döreden eseri monumental äheňde ýerine ýetirilip, birnäçe göwrümlerden we böleklerden ybaratdyr. “Türkmen milli ertekiler dünýäsi” eserinde türkmen halk ertekileriniň dördüsü şekillendirilýär. Taslamanyň merkezi baş gümmezli köşk hökmünde ýerine ýetirilipdir. Köşgүn göwrümleri orta asyrlaryň mawy syrçaly gümmezli ymaratlaryny ýatladýar. Gümmezleriň depesinde altyn syrçaly guppalar we merkezi gümmezde altyn ýarym aýyň sekili ýerleşýär. Köşgүn taslamasy on bölekden ybarat bolup, baş sany togalak mawy syrçaly we ýüzi relýef we zowwam nagyşly göwrümlerden ybarat. Ondaky baş sany silindr görnüşli we oýmurly nagyşlar bilen bezelen sütünleri merkezi taslamany emele getiryärler. Merkezi taslamanyň dört tarapynda açık duran ertekî kitaplar köşgүn daşyny gurşayárlar.

Kitaplarda türkmeniň milli ertekileri: “Ak pamyk”, “Böwenjik”, “Ýartygulak”, “Hudaýberdi gorkak” ýaly ertekiler suratlandyrylyar. Sahypalaryň tekizliginde ertekileriň sahnalary güberçek relýef usulynda ýerine ýetirilipdir. Kitaplaryň göwrümi sary, mele reňkler bilen reňklenipdir. Sahypalaryň relýef şekilleri açık we goýy ýaşyl, gök, ak, goňur syrçalar bilen syrçalanypdyr. Sahypalaryň gyrasyna bolsa diňe goýy goňur we gyzlymtyl mele reňkler basylypdyr. Kitaplaryň reňk sazlaşygy Garagum çölünüň, türkmen tebigatynyň milli häsiyetini aňladýar. Kitaplaryň arka tarapy agymtyl mele we gülgüne öwüşginler bilen bezelipdir. Şol öwüşginler bilen baýyrlar we depeler hem aýyl-saýyl reňkler bilen görkezilipdir. Her kitabyň başında ertekiniň gahrymanlarynyň heýkel suratlary ýerleşdirilipdir.

“Ak pamyk” atly ertekiniň baş gahrymanlary Ak pamyk we onuň pişigi iki sany aýratyn heýkel hökmünde ýasalypdyr. Ak pamygyn heýkel iki örüm saçly we kete ni köýnekli türkmen gyzynyň näzik keşbini suratlandyryýar. Gyrmazy keteniniň sary çyzyklary heýkeliň çéýeli hereketini nygataýar. Heýkeliň elleriniň aýlawly göwrümini gyzyn zülpeleri we ince kirpikleriniň sudury aýdyňlaşdýrýar. Ak pamygyn elin de dişlenen çörek ertekiniň iň gyzkly many-mazmunyny aňladýar.

D.Kuleýew Ak pamygyn keşbini heýkeltaraş hökmünde dälde küýzegär hökmünde timarlayár. Sebäbi awtor gyzyn keşbini külalçylyk sungatynyň ka-nunlary boýunça çözýär. Ak pamygyn göwresi heýkel eseri däl-de, eýsem küýze önüminiň çéýeli häsiyetinde görkezilýär. Bu ýerde külalçy, palçyk önümiň mad-dy häsiyetini ýitirmän, heýkeliň agraslygyny görkezmäge synanyşypdyr. Pişigijň heýkeli çal syrça bilen reňklenipdir, onun keşbini bolsa bir bütewi göwrüm hökmünde bermegi başarypdyr.

Pişigiň aýaklary we guýrugi aýratyn suratlandyrylyp relýef hökmünde ýerleşdirilipdir. Heýkeller bilen baglanyşykly Akpamygyň ýedi dogany sahypalary relýef şekilinde görkezýär. Doganlar atly esgerler hökmünde Garagum çölünüň içinde görkezilýärler.

“Böwenjik” atly eserde ertekiniň baş gahrymany Böwenjik uly togalak heýkel görnüşinde görkezilýär. Böwenjigiň egin-eşigi we kelte aýaklary çıkış gulkünç häsiýetini kesgitleýär. Böwenjigiň tahýasyna gara garga gonupdyr. Böwenjigiň ak köýnegi uly ýagty tegmil bolup, sary kitabyň tekizliginden saýlanyp öne çykýar. Ak togalak Böwenjigiň göwrümide köýnegiň ýakasy nagyşlary we alaja ýüpde sallanýan agaç, ertekiniň gahrymanynyň hajymelelik häsiýetini kesgitleýär. Kitabyň tekizliginde eşekli babanyň, kejebeli düyeleriň we pişme bişirýän mamanyň türkmen öýüniň relýef şekilleri şekillendirilýär. Relýef şekilleriň friz taslamasyna garamazdan eseriň gübercek häsiýetli meýilnamasyny döredýär.

“Ýartygulak” ertekiniň baş gahrymanynyň heýkeli uly pyşdylýň üstünde goýlypdyr. Ýartygulak pyşdylýň üstüne münüp uzaga seredýär. Heýkelde Ýartygulak ejesiniň bişiren çöregini kakasyna eltýän pursady suratlandyrylyar. Kiçijik boýly oglanjyk kakasynyň meýdanyň tapmak üçin pyşdylýň üstüne münüpdir. Eliniň aýasyny gaşynyň üstünde saklap öne seredýär. Ýartygulagyň sag eli biline daýanýär. Ýartygulak türkmen milli eşiginde görkezilýär: ak uly silkme telpek oglanjygyn kellesinde ýerleşip, onuň kiçijik boýununy kesgitleýär. Oglanyň aýagynyň aşagynda duran sary pyşdyl äpet postament hökmünde Ýartygulagy saklaýar. D.Kuleýew bu taslamada öz häsiýeti we göwrümi boýunça biri-birinden tapawutly heýkelleri ulanýar. Uly agras pyşdylýň ýanynda Ýartygulagyň kiçijik heýkeli örän näzik görkezilýär. Pyşdylýň agras häsiýeti sary reňkiň we ýaşyl öwüşginleriň kömeginde bileselýär. Şonuň üçin pyşdylýň göwrümi uly bolsada taslamanyň aşaky bölegini o diýen agyr görkezmeýär. Heýkelleriň arkasynda duran kitap sahypasynda öküz bilen ýer sürýän gojanyň şekili birinji meýilnamada ýerleşýär. Sahypanyň ýokarky sag künjeginde Ýartygulagyň çörek ýapýan ejesiniň şekili kiçi göwrümde ýerine ýetirenligi sebäpli eseriň giňişlik ýagdaýy çuňlaşýar. Sahypanyň ýokarky çep künjeginde tut agajyň şekili açyk ýaşyl reňkde öwüsýär hem-de taslamanyň deňagramlygyny emele getiryär. Suratkeş ýer sürýän öküziň güýjuni-kuwwadyny görkezip bilipdir, ýöne öküziň daýaw şekilini gulkünç sy-patda berip, ertekiniň şadyýan äheňini suratlandyryýär.

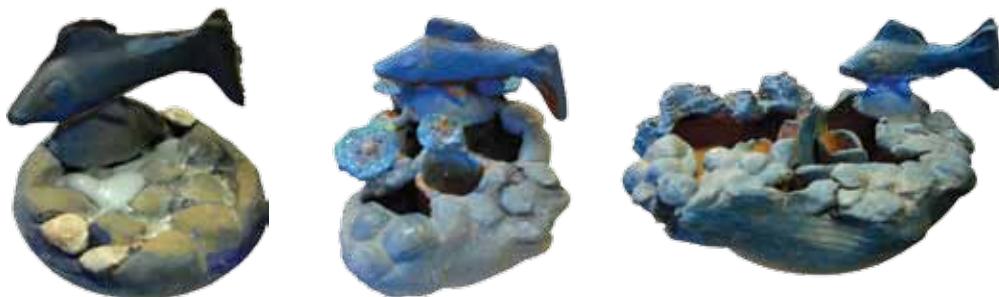
“Hudaýberdi gorkak” atly erteki iki sany aýratyn heýkellerden ybarat durýar. Olaryň birinjisi Hudaýberdiniň heýkeli, ikinjisi bolsa eşegiň heýkeli. Hudaýberdiniň sypaty pikirli we başagaý häsiýetde şekillendirilýär. Hudaýberdi bir eli bilen ýeňsesini gaşap, beýleki elinde ýumurtgany saklaýar. Oýlanyp duran Hudaýberdiniň yüz keşbi örän gulkünç ýagdaýda görkezilýär. Şol häsiýeti güýçlendirmek üçin külalçy onuň gözlerini monjuk ýaly gübercek ýasapdyr. Böwenjigiň heýkelinde gahrymanyň gözleri şonuň ýaly usulda monjuk ýaly ýasalypdyr. Hu-

daýberdiniň jalwary güberçek syrçalar bilen ýerine ýetirilýär. Syrçanyň güberçek usulyny ýerine ýetirmek üçin smalta çüýşeleri ulanypdyr. Hudaýberdiniň eşegi ýonekeý görnüşde çekilip, örän hereketli görkezilýär. Eşegiň reňki çal syrça bilen boýalypdyr. Haýwanyň diňe gulaklarynda we guýrugynyň ujunda sary syrçalar çekilipdir. Gözünde bolsa ak we goňur syrçalar salnypdyr. Eşegiň çal reňkine garamazdan heýkelin çeýelik häsiýeti çylşyrymly we täsin.

Sahypalaryň tekizliginde ertekiniň ýene bir gahrymany bolan döwüň şekili çekilipdir. Döwüň elindäki uly daş şol ertekiniň gyzykly pursadyny aňladýar. Sahyparyň çep tarapynda döwüň tokaýy görkezilýär. Sahypalaryň ýokarky gyrasynda belent daglaryň sudury ýerleşýär. Kitabyň sahypalary goňur, ýaşyl we sary reňkler bilen sazlaşdyrylypdyr. Döwüň we agaçlaryň reňki goňur syrça bilen agaçlaryň ýapraklary we meýdanyň reňki ýaşyl syrça bilen sekillendirilipdir.



**137-nji surat. Köneürgenç äheňleri.
B.Hojanyýazow. 2010 ý.**



138-nji surat. Balyklar. A.Taganow. 2011 ý.

Eseriň umumy häsiyeti milli äheňinde döredipdir. Bu eseriň milliligi gahry-manlaryň egin-eşiklerinde, şay-seplerinde hemde heýkelleriň reňk ulgamynda duýulýar. Eserde türkmen tebigaty çölleriň, baýyrlaryň, daglaryň keşbinde şe-killendirilipdir. Eseriň merkezini jemleýän mawy syrçaly gümmezler umumy milli häsiyetini döredýär we ertekiniň täsinligini güýçlendirýär. Külalçy D. Kuleýew şu döreden eserini tutuşlygyna palçykdan ýasap, glazur (syrça) bilençaýýar.

Meşhur külalçy M. Ataýewanyň okadýan şägirtleri gelejekde türkmen halkynyň sungat ojagyny belende galdyryp, dünýä halklarynyň medeniýetine uly goşandyny goşarlar diýip umyt edýäris.

“Köneürgençli ussa” ady bilen tanalýan Bahtyýar Hojanyýazowyň keramika önumlerinde gadymy tehniki usullary gaýtadan dikeltmek boýunça alyp barýan işleri örän ähmiyetlidir. Ol halk sungatyny täzeden dikeltmek boýunça ýerli halyplardan tälîm alýär. Ol özüniň ýasaýan küyzelerinde, tabaklarynda we serwislik işlerinde önden ulanylýan usullary peýdalanmak bilen milli eserleri döredýär. Ol özüniň döreden türkmen gap-gaçlary bilen, halkara sergilerinde çykyş edip uly sylaglara mynasyp bolýar (*137-nji surat*).

§65. Garaşsyzlyk ýllarynyň zergärçilik sungaty

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmen zergärçiliginiň milli täze ösüş ýoly emele geldi. Döwletde milli önumlere bolan isleg we talap artdy. Munuň özi ussat zergärleriň işiniň kämilleşmegine ýakyndan ýardam berdi. Ýurdumyza yzygiderli geçirilýän halkara sergileri, medeniýet günleri we bäsleşikleri zergärçilik sungatynyň görnüşleriniň döwrebaplaşmagyna, täzelenmegine we baýlaşmagyna itergi berdi. Edilen işleriň ussatlygyna ýokary baha berilýän döwürde zergärçilik pudagynda uly öñegidişlikler bolup geçýär. Bu döwrüň suratkeşleri S. Goşaýewiň “Gelin şay-sepleri”, “Bedewler”, “Şa bulgury” (2011), “Gamçy” (2010) ýaly işleri, M. Sähedowyň gelinleriň çabydynyň bezeg şay-sepleri “ça-praz-çaňña”, “Bürgüt kelle şekilli gamçy” (2011), I. Gajyataýewiň “Bilezikler”, “Gülýaka” (2010), M. Annaamanowyň “Zenanlaryň milli şay-sepleri” (2010) atly eserlerini görkezip bolar.

Garaşsyz Türkmenistanyň zergärçilik sungatyna täze öwüşginler girisen ussatlaryň hatarynda Gylyçmyrat Ataýewi, Paşaguly Amangulyýewi, Saparmämmet Goşaýewi, Amansähet Annaberdiýewi, Annageldi Täçmyradowy, Myrat Sähedowy, Nurýagdy Mürrikowy, Salam Nuryýewi we beýlekileri aýtmak bolalar. Döredijiliginin köp pursadyny mugallymçylyk kärine bagış eden Paşaguly Amangulyýewiň ýaş nesle bilim we terbiye bermekde we bu käri ele almakda bitiren işleri örän önjeýlidir. Ol 1995-nji ýyldan bari täze açylan Türkmenistanyň

Döwlet çeperçilik akademiýasynyň “Amaly-haşam sungaty” kafedrasynda mu-gallymçylyk edip, onlarça hünärmenleri taýyarlap ýetişdirdi. Onuň döreden eserleriniň aglabasy milli mirasymyzyň nusgawy ýadygärliliklerini tăzeden dikeltmek bilen baglanyşyklydyr.

Döwrüň talaby bilen aýakdaş ädýän ussatlar milli mirasymyza daýyanyp, bezeg işlerine täze taslamalary, nepisden-nepis şay-sepleri döretmäge çalyşyalarlar. Ussat zergärler G. Ataýewiň gelin-gyzlara niyetläp döreden bilezikleri, gulakhal-kalary, ýüzükleri we başga-da önumleri milli şay-sepleriň bezegleriniň häzirki döwür talaplary bilen oňat sazlaşygyny döredyär. Milli däplere özboluşly garaýan A. Annaberdiýew özüniň “Zenan”, “Gyz” ýaly eserlerinde täze näzik pikirleri öne sürüyär. Ussat zergär S. Goşaýewiň döreden nepis işleriniň arasynda “Çopan tel-pek”, “Güneş”, “Gunça”, “Taýcanak”, “Bagt guşy”, “Watanyň” ýaly eserleri nusgawy eserlere mahsuslygy we täzeçilligi bilen tapawutlanýar. Onuň bedewlere baýşlap döreden bezeg önumleri 2011-nji ýylda ýurdumyzda geçirilen Türkmen bedewiniň baýramyna baýşlanan bäsleşikde birinji orna mynasyp boldy.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasyny üstünlikli tamamlan N. Mürrikow, A. Täçmyradow, Y. Kerimow, S. Nuryýew, H. Ataşew we beýlekiler zergärçilik sungatyň häzirki döwür mekdebiniň görnükli hünärmenleri bolup ýetisidiler. Olaryň döredyän bezeg şay-sepleri iň kän isleg bildirilýän şay-seplerdir.

Türkmen halkynyň zergärçilik sungaty nesilden-nesle geçip biziň şu günlerimize gelip yetdi. Sungatyň şu görnüşiniň hünärmenleri öz hünärini ýaş nesle öwredip onuň ýitip gitmegine ýol bermediler. Geçen asyrlaryň we häzirki döwrüň zergärleriniň döreden şay-sepleri türkmen sungat hazynasynyň bölegidir. Türkmenleriň kümüş önumleri çeperçilik we ýasalyş taýdan Orta Aziýanyň halklarynyň şay-seplerinden hemme babatda tapawutlanýarlar. Häzirki wagtda türkmen maşgalalarynda gupbadyr-bilezik, tumardyr-gülýaka ýaly ajaýyp şay-sepleriň asyl nusgalarynyň nesilden-nesle geçip gelmegi hem, türkmenleriň sungat eserlerine bolan garaýşlarynyň çaksızdigine gözüňi ýetirse bolýar. Taryhy ähmiýetli şay-sepleriň asyl nusgalarynyň has owadan hem güzel bolmagy üçin zergärçilik sungaty bilen iş salyşyanlar olaryň gözelligine goşýarlar.

Sowet häkimiyeti döwründe türkmen däp-dessurlaryna garşı alnyp barylan syýasat bilen seredeniňde könäniň zyýanly galyndysy hasap edilen börük, kümüşden ýasalan ýasmak ujy, kümüş şaylar indi, Garaşsyz hemişelik Bitarap Türkmenistanyň aýal-gyzlarynyň daşynyň bezegine we edebine öwrüldi. Häzirki döwürde garaşsyz ýurduň gelin-gyzlarynyň gözü bilen seredeniňde ol bezegleriň belli bahasy ýok. Irki döwürlerde-de, häzirki döwürde-de, türkmen zenanlarynyň milli egin-eşiklerini şay-sepsiz göz öňüne getirmek mümkün däl, olary göstermeklik müňýyllyklardan galan dessurlardyr.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alanyndan soňra zergärçilik sungatynda uly öne gidişlik bolup geçýär. Häzirki Garaşsyzlyk ýyllarynyň zergärleri şay-sepleri

ýasanynda diňe bir kümüş bilen işlemän eýsem her dürli metallardan shaý-sepleri döredýärler. Bezug gaşlaryny ulananlarynda-da dürli reňkli gymmat bahaly we ýarym gymmat bahaly daşlary peýdalanýarlar. Türkmen halkynyň geçen asylarda ökde zergärleriniň bolmagy sebäpli “Şägirt halypadan ozdurmasa kär ýiter” diýen nakyla eýerip häzirki Garaşszlyk döwrümiziň zergärleri nepis sungatyň ince syrlaryny düýpli öwrenýärler hem-de kämilleşdirýärler. Döwrebap önümlerde dürli ýasalyş tilsimleri duýulýar. Mylaýym reňkli bezeg gaşlary kümüş shaýlaryny ince näziklik görnüşe getirýär. Gyz-gelinlerimiz üçin ýasalýan boýun monjuklarynda ulanylýan malahit we nefrit gaşlary biziň döwlet tugumazyň reňkini aňladýar. Zergärler gola dakylýan bilezikleriň görnüşlerini ýasaýarlar. Bular ýaly bilezikleriň şekilini zergärler haýwanat dünýäsinden süýrenji haýwanlaryň şekilinde ýasaýarlar. Häzirki döwrüň isleglerine görä, zergärler türkmen gyzlary üçin kellä geýilýän taceleriň dürli-dürli görnüşlerini ýasaýarlar. Garaşszlyk ýyllarynyň içinde önden belli bolan shaý-sepleriň görnüşleriniň üstünde täzeden işleyärler. Netijede apbasylaryň dagdan tumar görnüşi, çapraz, caňňany gursakça, gönjük görnüşleriniň täze görnüşlerini döretdiler.

Garaşszlyk ýyllary içinde zergärçilik sungatydada öñegidişlikler aýdyň duýulýar. Ussat mugallymlar P.Amangulyýew, M.Sähedow, N.Mürrikow dagylar türkmen zergärçilik sungatyna önjeýili goşant goşdular. Yaşuly zergärler bilen bir hatarda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasyныň uçurymlary hem bu sungatyň ösüşine öz goşantlaryny goşýarlar. Garaşszlyk ýyllarynda zergärçilik önümleri ýerine yetirilişi boýunça has çylşyrymlaşyp, zergärçilik önümleri özünüň täze bezeg baýlygy bilen tapawutlanýar. Zergärler häzirki günde diňe bir bezeg shaýlaryny döretmän, eýsem, şanly senelere bagışlanan sowgatlyk önümleri ýerine yetirýärler. Şu wagt zergärçilik sungatyna taryhy düzediş girizýärler. Ýagny, geçen asyrlaryň önümleri bilen häzirki döwrüň shaý-sepleri deňesdirilende gözel durmuşymazyň asuda, parahat boluşy ýaly gelin-gyzlaryň shaý-sepleri hem nepis-den-nepis gözelleşýär. Garaşsz Türkmenistanyň zergärleri öz işlerinde Watany-myzyň ösüşini hem suratlandyrmaga çalyşýarlar. Olar ýurdumyzda gurlan gözel ymaratlaryň keşplerini boýun monjuklarda, gülýakalarda görkezýärler.



139-njy surat. Asyk



140-njy surat. Şelpeli gülýaka



141-nji surat.
Bedew bezegleri.
M.Sähedow. 2011 ý.

Türkmenistanyň döwlet nyşanlarynyň şekillerini hem şay-sepleri bilen baglanyşdyrýarlar. Zergärlerimiziň kümüş önümleriniň bezeg daşlary hem köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Olar öz işlerinde bezeg daşlaryny hem gelişdirip ýerleşdirmekde-de ussatlyklaryny görkezýärler. Käbir reňkleriň bir-biri bilen gabatlaşmaýsy ýaly bu ýerde hem dürlü gaşlaryň sazlaşygyna üns berilýär. Medeniyetiň öne gitmegi bilen zergärlerimiz täze-taze bezeg önümlerini döredýärler, zenanlar döwre görä täzeče bezenýärler. Mysal üçin, häzirki döwürde gelinlergylar öz şay-seplerini başam barmaklaryna, bileklerine dakmaklary giňden ýaýrap başlady. Ýaş zergärleriň döreden şay-sepleriniň asyl nusgalaryny Garaşsyzlyk döwründe açylan muzeýlerimizde hem görmek bolýar.

Garaşsyz Türkmenistanda ykdysadyýetiň we medeniyetiň ösmegi bilen milli amaly-haşam sungatynyň täze görnüşleriniň ýüze çykamagy we ozalky däp bolup gelýän şekilleriň täzeče ýasalmagy zergärçilik sungatynyň gülläp ösusinden habar beryär. Soňky wagtlarda zergärler kümüşden nepis şay-sepleri ýasamak bilen onuň täze görnüşlerini döredýärler. Ozaldan belli şay-sepleriň birnäçesiniň görnüsini birikdirip täze özboluşly kümüş önümini emele getirýärler, kynlaşan taslamalary ýüze çykarýarlar. Olaryň içinde zynjyra düzülýän apbasylar, tumařyň berkidilen görnüşi ýaly şay-sepler bar. Häzirki döwürde ýasalan şay-seplerde öñki belli bir tire-taýpa degişlilik ýitirilýär. Käbir şay-sepleriň dakynmaklyk aýratynlygy peýda bolýar. Olaryň önden däp bolup gelýän ýerleri üýtgeýär. Bäzbendi indi gülýakanyň ýerine dakynýarlar, ýa-da saça dakynýan asygy döše dakýarlar. Garaşsyz döwletimizde gurulýan ajaýyp binalary zergärlerimiziň kümüş eserlerinde şöhlelenýär. Häzirki döwürde ýaşlarda watançylyk ruhuny artdyrmak üçin biziň ussatlarymyz Garaşsyz döwletimiziň nyşanlaryny ýasamaklyga uly üns berýärler. Döwlet tugumyzyň, tugramyzyň şekillerini ýokary derejede ýerine ýetirýärler. Ussatlyk bilen ýasalan şay-seplerimizde türkmen halkynyň milli

mertebesini we onuň taryhy geçmisini ýadygärlik hökmünde saklanylyp gelinýär. Zergärlerimiz nepis önumleriniň dürli görünüşleri Türkmenistanyň muzeýlerinde saklanýar. Türkmen halky öz maşgalalasynda bolan şayý-seplerini nesilden-nesle geçirip olaryň milli duýgularyny baýlaşdyryarlar. Ýaş nesle kümüş önumleriniň taryhyny, çeperçilik taýdan nusgawy işlerdigini, türkmen halkynyň döreden gymmatlyklarydygyny ýatdan çykarylmaý däldigini duýduryp durmalydyrys. Şonuň üçin türkmen zergärleri özleriniň döredijilik ýollarynda diňe bir şayý-sepleri ýasamak bilen çäklenmän, eýsem sungatyň taryhyna, edebiýatyna yüzlenýärler. Çünkü taryhy wakalarda we edebi eserlerde ýaş zergärlerimiz üçin iň gerek maglumatlar saklanýar. Milli sungatymyz türkmen halkynyň taryhy ýazgysydyr.

§66. Garaşsyzlyk döwrüniň amaly-haşam sungaty (halyçylyk)

Türkmen halkynyň çeper döredijiliginin üstünlikleriniň biri-de owadanlykda hiç bir zat öňüne geçmeýän onuň halysydyr, ony biz mahabatlandyrmamyzda da dünýä sungatynyň ajaýyp nusgalarynyň biri diýlip ykrar edilendir. Türkmeniň haly sungaty gündeki durmuşyň önumi däldir, ol ozalbaşdan sungata öz medeni hem ruhy täsirini yetirýän sungatlaryň biridir. Ol türkmen jemgyyetiniň čuňur özbuluşly medeniýeti bilen baglanyşykly bir sungat keşbidir.

XIX-XX asylarda türkmen haly sungaty üç ugur boýunça ösýär. Olar, nagyşly amaly-haşam taslamalaryndan, şertli çyzykly nagyş taslamalaryndan we göwrümlü reňkli taslamalardan ybarat durýarlar. Muňa nagyşly we şekilli halylar we haly portretleri mysal bolup biler. Haly portretleri sungatyň kämilleşen nakgaşçylyk eserleriniň çitime geçirilen nusgasydyr. Haly portretlerindäki şekillendirilen keşbiň arkasyndaky reňk öwüşginleri ýa-da peýzaž suratlary şol keşbiň häsiýetini ýuze çykaryar. Suratlandyrlyýan keşbiň ýaş aýratynlygyna ýakyn reňkler saýlanylýar. Haly sungatynyň dürli ugurlar bilen ösmegi bu sungatyň ösüşiniň şayátnamasasydyr.

Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny almagynyň netijesinde milli sungatymyzyň medeniýetimiziň ähli görünüşlerinde bolşy ýaly, asylardan-asyrlara geçip, kämilleşip gelen haly sungaty çeperçilik medeniýetinde öz ornuny tapdy. Belli bir döwürde halyçylyk diňe türkmen hünärmentçiliginiň bir görnüşi hökmünde seredilipdi, häzirki döwürde haly önumlerimiz türkmen aýal-gyzlarynyň öz ukyplaryny beýan edýän sungat eserine öwrüldi.

Haly eserlerimiz türkmen gelin-gyzlarynyň çeperçiliginiň ýokary ussatlygy görkezýän milli hazynasydyr. Bu gün türkmen haly göllerimiz, Garaşsyz türkmen döwletiniň milli baýdagyny bezeýär. Baş sany haly gölleriniň bir baýdakda ýerleşdirilmegi, Garaşsyz ýurdumyzyň agzybirligini görkezýär. Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny almagy bilen türkmen sungatynyň ösmegine giň ýol açylmagynyň

netijesinde türkmen haly sungatynyň ösüşi dowam edýär. Bu ösüş asyl nusga na-
gyşlarynda hem-de 1941-1942-nji ýyllarda dokalan “Türkmen kalby” halysynyň
dowamy hökmünde amala aşyrylyp gelinýär.

Bu halynyň dokalyşynda dokmaçylygyň däp bolan usullary ulanylýar. Haly-
nyň reňk öwüşginleriniň has inçelik bilen berilmegi bolsa halynyň erişleri iki
tarda çitilmän, eýsem ýeke tarda çitilmegidir. Bu dokalyş reňk öwüşginleriniň
ýerbe-ýer ýerleşmegi üçin hem-de sekiliň hakyky janly keşbini görkezmek üçin
amatly hasap edilýär. Şekillendirilişiň we nagyşlaryň dürli ugurly taslamalary bir
ýerde biri-biri bilen utgaşyp biri-birine gözellik berýär. Bu ugry gadymy pazyryk
halysynda-da, gadymy edebi çeşmeleriň miniatýuralaryna ýakyn bolan orta asyr
halylarynda, şeýle-de häzirkizaman türkmen haly sekillerinde görmek bolýar.

Köp şägirtleri yetişdireن halypa mugallym Amanmyrat Ataýew hem haly
sungatında özünüň özboluşly ýoluny görkezen ussat suratkeşleriň biridir. Özünüň
belli haly taslamalarynda suratkeş daş-towerekdäki durmuş şöhlelendirýär. Haly
taslamalaryň nagyşly sekilleri orta asyrlardaky dünýä bellı milli kitap bezegleri
bolan miniatýuralary ýa-da salýar. Muňa “Arkadagym Aşgabat” (1998) we “Il
saglygy-ýurt baýlygy” haly pannolary mysal bolup biler.

Suratkeş Ada Gutlyýew gadymy halyçylyk sungatymyzyň geçmişini čuňňur
öwrenen ussatlaryň biridir. Onuň Pazyryk halysyna bolan söýgusi çeperçilik taý-
dan örän ýokary hilli sungat eserini döretmegine sebäp boldy. Suratkeş gadymy
halylarymyza esaslanyp täze milli haly sungat eserini döretdi. Türkmeniň gadymy
halyçylyk medeniýetiniň nusgasy bolan Pazyryk halysynyň şeýle hem soňraky
dörän haly sungatydaky nagyşlaryň esasynda bitewi eser döredilýär. Awtor öz
önünde “kimiň halysy” diýlen soragy goýmaýar. Ol Sibir depelerinden tapylan
halynyň türkmen halysydygyny subut edýär. Türkmen halysy Pazyryk halysynyň
manysynyň gurluşyny, suratlaryny, reňklerini, usullaryny gönüden-göni gaýtala-
man ony dowam etdirýär. Haly sungaty türkmeniň däp-dussurlarynyň dowamydyr.

Ada Gutlyýewiň ahal-teke bedewi sekillendirilen “Ýanardag” (2002), haly-
synda däp bolan guşly göl we byçgy nagyşlarynyň asyl nusgalary ýöne bir tötnilik-
den alnan nagyş bolman, eýsem onuň bedewiň sekilini suratlandyrmakda saýlap
alan nagyşlarydyr. Eserde gyzyl we sary reňkiň dürli öwüşgininde Ýanardagyň içki
ruhuny, gün dogup barýan wagtyny, türkmen topragyň keşbini görmek bolýar. Bu
ýerde reňk esasy görk beriji wezipäni ýetirýär. Bedewiň arkasyndaky dogup
gelyän sekiliň, şeýle hem sarymtyl, goňur reňkiň dürli öwüşginleriniň inçelik bilen
ýerleşdirilmegi ahal-teke bedewiniň näzik sekiliniň janlandyrılmagyna täsir edýär.

Halynyň gyra nagyşlary halynyň merkezinde duran ahalteke bedewiniň ha-
kyky keşbini janlandyrýar. Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň tugrasynda ýerleş-
dirilen meşhur ahalteke bedewi Ýanardag türkmen halkynyň buýsanjydyr.

Gurban Tokarowyň tebigat bilen baglanyşykly “Eziz Hazarym”, “Arçabil”, “Gökdere”, “Beýik Hytaý diwary” eserleri hem türkmen halylaryna çitilen şekillerdir. “Eziz Hazarym” (2003) atly döreden eserinde dürli öwüşginli gözel Hazar deňzi, onuň kenarynda ýatan läheň-läheň daşlar suwa degip, uçup barýan çarlak guşlar, ondaky ajaýyp gurşap alýan daglar, asuda, arassa asman bularyň bary sazaşyp ajaýyp gözelligi döredýän hem-de tebigaty wasp edýän eserlerdir.

Türkmenistanyň güzel tebigatyny wasp edýän haly eserini döreden ýaş suratkeşleriň biri-de Işanberdi Ataýewdir. Suratkeşin ikinji bir temasy häzirkizaman syýasy we ylmy adamlaryň portretlerini çekmekdir. Olaryň içinde iň şowlusy Türkmenistanyň dagly tebigatynyň güzel künjegi bolan “Çüli” (2003) hem-de Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazowyň maşgala portreti (2002) atly eserleridir.

Diyarymyzda halypa haly nakgaşlary bilen birlikde ýaş zehinli halyçylar we haly suratkeşleri agzybir jebis bolup diňe Watana, il halka bolan söýgülerı esasında many-mazmuna baý döredijilik eserlerini döredýärler. Adamzat durmuşynyň ykbaly, taryhy edim-gylymlary, däp-dessurlary özboluşly bolup şol halklara mahsus häsiýetdedir. Biziň halkomyza Watana we paly bolmak, dini däp-dessurlara hormat goýmak, ululary sylamak, olara hormat goýmak, dogan-garyndaşa, ile-güne ýaramak, tebigaty gorap saklamak syýasaty mahsusdyr. Bu häsiýetler türkmen halkynyň taryhyna ser salsaň şu gunki joşgunly zähmetini synlasaň oňa doly göz ýetirip bolýar. Halkymyz her ýapyşan işinden lezzet alyp durmuşyny dowam edýär. Bu zatlar bize ata-babalarymyzdan peşgeş galdyrylan däplerdir, dessurlarydyr. Biz şu güne çenli ynsan perwerlik häsiýetimizi däp-dessurymyzy, geýim-gejimimizi saklap, tebigaty gorap, atymyzy seýisläp, halymyzy sünnäläp, aýdym-sazymyzy, dessanlarymyzy kämilleşdirip gelýärler. Oňa mysal edip geçmişň kynçylyklaryna garamazdan döredilen äpet halyny döredip bilen türkmen gelin-gyzlarymyz, Garaşsyzlyk ýyllary içinde ýene-de meşhur äpet halylary dokap, özleriniň ukybyny bütin dünýä aşgär etmegi başardylar.

Türkmen nakgaşlary amaly-haşam sungatında däp bolup galan haly nagyşlarynyň gymmatyny saklamak bilen birlikde, häzirkizaman bilen baglanyşykly nagyşlary hem kämilleşdirýärler. Türkmen halyçylary özleşdireن ýokary ussatlygy, baý tejribeleri çeperçilik ukyplary bilen häzirkizaman türkmen halylaryň täze görnüşlerini hem döredýärler. Haly nagyşlarynyň üstü bilen türkmen halkynyň agzybirligi, jebisligi barada pikirler öňe sürülyär. Halyçylykda keşpleýin beýan etmegiň we çeperçilik serişdeleriniň täze görnüşleriniň gözlegleri dowam edýär. Häzirki döwürde tebigatyň şekilleriniň, adam keşpleriniň bezegçilik önemleriniň görnüşleriniň onlarçasy önümçilige ornaşdyrylyp, gadymy haly nagyşlaryny ýerine yetirmegiň usullary dikeldilýär we kämilleşdirilýär (142-nji surat).



142-nji surat. Bedew menzile garar. A.Gutlyew, 2011 ý.

Dünýäni haýran galdyran äpet halylar. Garaşsyzlyk döwründe halyçyly-
gyň ösüşiniň göze ilýän aýratnlyklarynyň biri ägirt uly halylaryň dokalmagydyr.
Muňa Garaşsyzlyk zamanynda döredilen birnäçe äpet halylar mysal bolup biler.

Garaşsyz ýurdumyzyň halyçylary tarapyndan 1996-njy ýylda ägirt uly “Türk-
menbaşy” halysy, 1998-nji ýylda “Prezident” halysy we 2001-nji ýylda “Beýik Sa-
parmyrat Türkmenbaşynyň Altyn asyry” atly ägirt uly haly dokalýar. Bu täsín haly
özüniň görrüminin äpetligi hem-de täsinligi bilen Ginnesiň kitabyna girizilýär.

Türkmen gelin-gyzlarynyň 1941-1942-nji ýyllar aralygynda dokan biri-
nji äpet uly halysy öz wagtynda agzalman galan täsin halylaryň biridir. Türk-
menistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy elli ýyldan soň
gahryman halyçy gelin-gyzlaryň eden işlerine uly baha berip, dünýäde ilkinji äpet
hala 1992-nji ýylyň awgust aýynyň 12-sinde “Türkmen kalby” diýen ady dakýar.
Şol äpet halyny dokamaga gatnaşan gelin-gyzlara bolsa Magtymguly adynda-
ky Halkara baýragyny, gymmatbahaly sowgatlary dabaraly ýagdaýda gowşurdy.

“Türkmen kalby” halysynyň ölçegi 10,75x18 m, umumy tutýan meýdany 193 kw.m, halynyň agramy 650 kg, dokalan ýeri Aşgabadyň haly artelidir.

Şol döwürde haly suratkeşleri, boýagçylary synag tejribe işlerini ýerine ýetirip, türkmen gölünü we nagışlarynyň ölçegini ulaldyp hem-de kiçeldip boljagyna göz ýetiripdirler. Suratkeş Ý.Krylow reňk sazlaşygyna uly üns berýär. Ol halynyň düşégine gyzyl, ýaşyl, goýy goňur, goýy gök, mawy reňkleri çitdirýär. Gölün ölçegi ýarym metre golaýdyr. Halynyň çeperçilik nusgasyny taýýarlamakda haly suratkeşleri halynyň uly gölleriniň arasynda gadymy haly nusgasynthaky “Gurbaga göli” çekip, aňsat bolmadık işi ýerine ýetiriyärler. Äpet halynyň ortasynda, keseligine 23 göl, dikligine 6 göl salynýar. Halynyň gyra nagışlary däp bolup galan görnüşde ýerine ýetirilýär. Halynyň erşi berk işlenen nah, argajy üçin ýün we ýüpek ýüpler ulanylýar. Haly häzirki wagtda Türkmenistanyň Milli haly muzeýinde saklanýar.

Türkmen gelin-gyzlary ikinji äpet halyny Garaşsyzlyk baýramçylygynyň 5 ýyllyk toýuna sowgat hökmünde dokaýarlar. Bu äpet halynyň tehnologiýasyny täzeden dikeltmek işi “Türkmenhaly” birleşiginiň suratkeşleri tarapyndan ýerine ýetirilýär. Täze äpet halyny dokamak üçin gerek bolan gölleri, nusgalary dikeltmek suratkeş Amangeldi Kakalyýew tarapyndan ýerine ýetirilýär.

“Türkmenbaşy” atly äpet haly Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň hormatyna dokalan haly bolup, onuň boýy 12.90 x 20.60 m., umumy meýdany 266 kw.m. Halynyň agramy 1000 kilograma barabardyr. Halynyň her inedördül metrine 400 műň çitim çitilip, jemi 106 million çitim çitilýär. Hala salynjak nagışlaryň nusgalary tassyklanyp, 1996-nyj ýylyň fewral aýynyn 19-na dokalyp başlanýar hem-de şol ýylyň oktyabr aýynda dokalyp gutarylýar. Äpet halyny Serdar etrabynyň haly fabriginde çeper elli halyçy gelin-gyzlaryň 38-si dokaýar. Oňa Türkmenistanyň at gazanan halyçylary O.Esenowa bilen A.Nyýazowa ýolbaşylyk edýärler. Halynyň erşi tirjin, argajy ýüpek, haly saryja goýnuň ýazlyk ýüňünden egrilip dokalýar.

Bu hala her bir salnan nagşyň öz aňladýan manysy bar. Halynyň gyrasyna salynan ilkinji setirde Garaşsyzlygyň güllemegine bagışlanyp “Gülýaýdy” nagşy salynýar. Arassa, asuda asmanyň ýatladýan “Guşlar” we “Sary gyňyrçakly darak älem” nagışlary salynýar, halynyň gyrasyna “ýaşyl goçak”, “sallan”, “tegbent”, “kiçi şelpeli gölçe”, “uly şelpeli gölçe” çitilýär. Rysgal-döwletiň goragy hökmünde “ýaşyl goçak” ulanylyp, bu nagyşdan soň “Garaşsyz türkmen döwletini berkarar eden Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşa bagışlanýar” diýen ýazgy çitilýär. “Tebgent” örän gadymy nagyş bolup, ol gözden-dilden goragyň nyşanydyr. “Sallan” we “kertik” nagışlary tebigatyň gözelligini, ösümlik dünýäsini aňladýar. “Kiçi gölçe”, “uly gölçe” türkmen topragyny çoýýan nyşanydyr.

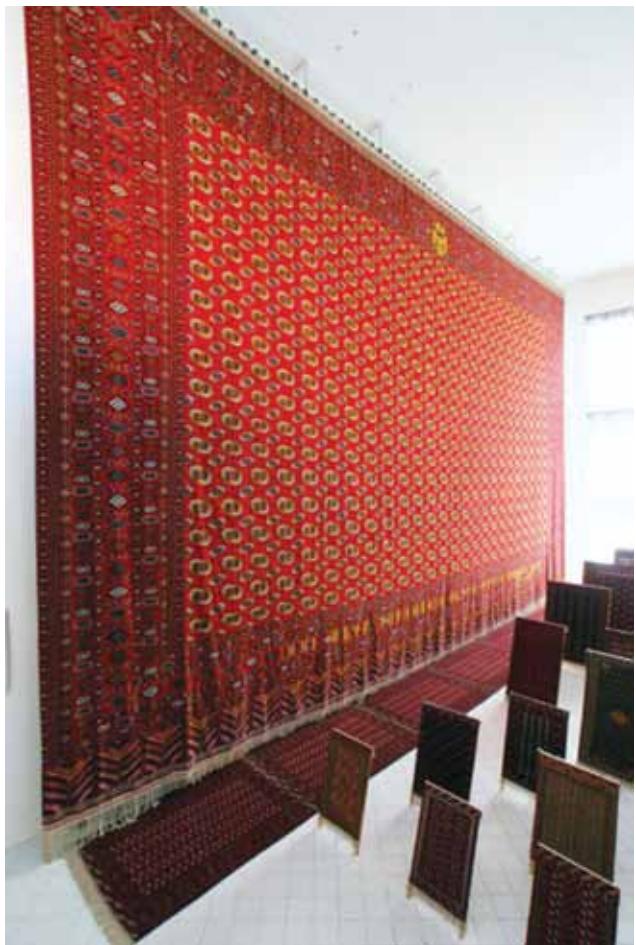
Halynyň merkezi bölegini türkmeniň nusgawy göli bolan “guşly göl” tutýar. Halynyň merkezindäki keseligine çitilen göller 24 sany bolup, olar türkmenleriň

nesilbaşsysy bolan Oguz hanyň 24 agtygyndan gaýdýar we şu göller türkmenle-riň esasy taýpalarynyň nyşanlary bolup hyzmat edýär. Halydaky göller dikligine 20 sany bolup, olar XX asyryň tamamlanyp barýanlygyny aňladýar. Halydaky gölleriň meňzeşligi merkezi bölegine deňagramlylyk berip, Türkmenistanyň ähli ilatynyň, milletleriniň deňhukukly agzybir we asuda durmuşda ýasaýandyklaryny alamatlandyrýar. Halynyň ýokarsynda “Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenista-nyň ilkinji we ömürlik Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy” diýen ýazgy çitilen. “Türkmenbaşy” atly äpet halyda 18 sany nusgawy milli nagyslar biri-biri bilen ut-gaşyp gidýär. Ulanylan reňkler gyzyl, gök, ýaşyl, mämişi, gara, ak, sary. Bu äpet halynyň aýratynlygy onuň görürüminden, syklygyndan, ýazgylaryndan, halyda täzeden dikeldilen gadymy nagylaryň ulanylmaçyndan ybarat durýar. Bu haly Prezidentiň köşgünüň meýdany 266 kw.m bolan uly zalynda ýazyldy. Türkmenis-tanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy halyçy gelin-gyzlara “Watana bolan söýgusi” üçin diýen medallary hem-de “At gazanan halyçy” diýen hormatly atlary we diplomlary gowşurdy. “Türkmenbaşy” äpet halysy häzirki wagtda Türk-menistanyň milli haly muzeýinde saklanýar.

“Prezident” atly äpet haly Garaşszlygyň we baky Bitaraplygyň ikinji halysy bolup, bu haly 1998-nji ýylда Türkmenistanyň Garaşszlygynyň 7 ýyllyk toýuna halyçylar tarapyndan Serdar şäheriniň haly fabriginde 38 halyçynyň gatnaşmagyna dokalýar. Türkmen halkyny bagtly döwrana ýetirmekde bitirýän işlerini nazara alyp dokalan “Prezident” atly äpet halynyň boýy 14x21 m bolup, onuň umumy meýdany 294 inedördül metrdir. Hala jemi 118 million çitim çitilýär. Halynyň agra-my 1105 kg. Halynyň ulanylan erşi tirjin, argajy ýüpek bolup, onuň çitimi ýaz gyry-kymly saryja goýnuň ýüñündedir. Onuň çeper ýolbaşçysy Jumadurdy Gubaýewdir.

Äpet halynyň gyra nagylaryna milli haly nagylary bezeýär. Olar “Çaňırçak-ly älem”, “dürli goçak”, “han toz”, “erik gül”, “kiçi şelpeli gölçe”, “sary golaňly”. Halynyň äleminden soň gyra nagşynyň içini Türkmenistanyň Döwlet Senasyndan “Dünýä dursun, sen dur Türkmenistany!” diýen sözler we Prezident S.Nyýazowyň öz golunyň grafiki nusgasy çitilýär. Halynyň merkezi meýdanynda, däp bolşy ýaly, göller ýerleşdirilen. Bu äpet halynyň gölüne üýtgeşmeler girizilip, oňa “Türkmen-başy” göli diýlip at berildi. Bu göl guşly gölüň daşky çeper gurluşyndan ybarat bolup, içki gurluşyna “gabsa göl” (ýomut), “çakmak göl” (saryk), “örtmen göl” (çowdur), “pendi göl” (salyr), “towuk göl” (ärsary), “gökleň göl” (gökleň) gölleri ýerleşdirilýär.

Türkmenistan döwletiniň Bitaraplygynyň 7 ýyllyk ýubileýini alamatlan-dyrýan bu göl “Türkmenbaşy” diýen ada eýe boldy. “Türkmenbaşy” göli türkmen halkynyň jebisliginden, agzybirliginden, abadançylygynyndan habar berýär. Gölün ýedisini bir gölüň galybyna sygdyrmak uly ussatlykdyr. Özboluşly many – maz-muna eýe bolan “Türkmenbaşy” gölüniň äpet halyda dikligine 14-si, keseligine bolsa 27-si ýerleşdirilendir.



**143-nji surat.
Dünýäni haýran galdyran
äpet halylar**

Halynyň başlanan ýerinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “XXI asyr türkmen halkynyň altyn asyry bolar!” diýen sözleri hem-de Serdaryň grafiki goly çitildi. Merkezi gyzyl meýdançada keseligine “guşly gölüň” 25-si, dikligiňe 18-si – jemi 450 sany gölüň nagşy ýerleşdirilýär. Äpet halynyň merkezindäki “guşly gölüň” içinde 4 sany iki kelleli ýylany saklap duran 5 kelleli bürgüdiň şekili hem ýerleşdirilipdir. Halyda göllerini arasynda gölceler – “çemçe göller” ýerleşdirilipdir. Halynyň ýokarky böleginiň merkezinde, gyra nagşyň ortasında Prezidentiň ştandartynyň şekili çitilipdir. Halynyň reňk öwüşginlerinde gyzyl reňk meýdanyň esasy bölegini tutýar we ak, sary, gök, gara, ýaşyl, asman altyn gök, sary ýaly reňkler bilen sazlaşýar. Bu haly dünýäde iň uly haly hökmünde bütin dünyä belli Ginnesiň täsinlikler kitabyna girizilýär. Bu äpet haly häzirki wagtda Türkmenistanyň milli haly muzeýinde saklanylýar.

Garaşsyz we baky bitarap Watanymyzda döredilen äpet halylar türkmeniň haly sungatynyň ýöne bir hünär görnüşi bolman, eýsem beýik mukaddesligini

aňladýan sungatdyr. Şeýlelikde, Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanyň haly eserleri hem-de uludan-uly äpet halylaryň döredilmegi gadymy el sungatymyzyň ösmegine ýardam edýärler. Özbaşdaklygyň miweleri bolan äpet halylar hem-de olaryň taze nagyslary, gölleri halyda ýerleşdirilen ýazgylary biri-birinden görk alyp, sungatymyzy arşa göterýärler. Türkmen haly sungatynyň dünýä medeniýetinde tutýan ornuny wagyz etmek, türkmen sungatynyň özboluşly milli däplerini gorap saklamak we türkmen halyçy gelin-gyzlarynyň çekyän zähmetine mynasyп sarpa goýmak maksady bilen 2001-nji ýylyň awgust aýynda Türkmen haly-synaslarynyň bütin dünýä jemgyyeti döredildi. Bu jemgyyetiň esasy maksady türkmen halyçylyk sungatynyň köklerini çuňňur öwrenmekden we ösdürmekden, halylarymyzyň dünýä medeniýetiniň ösüşine eden täsirini wagyz etmekden, haly sungatynyň özboluşly milli däplerini dikeltmekden, ony gorap saklamakdan we ýaýratmakdan ybaratdyr (*143-nji surat*).

Türkmeniň keçeönümleri. Türkmen halkynyň keçe we keçeden edilýän dürli önümleri gadymy döwürlerde çarwaçylyk bilen meşgullanan türkmenleriň esasy işleriniň biri bolupdyr. Müňýyllyklaryň dowamynda Türkmenistanda halyçylyk bilen bir hatarda keçe we keçeönümleri örän ussatlyk bilen edilipdir we hojalyklarda düşek hökmünde ulanylypdyr. Keçe etmegiň ýonekeý we elýeterli usuly çarwa hal-kyň durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwrülipdir. Ony diňe bir uzak öründäki maldarlar peýdalananman, eýsem, oba we şäher ilaty hem giňden peýdalanypdyr. Keçeden dürli hili ýapnjalar taýýarlapdyrlar. Olary, esasan, bezeg üçin, sowuk howada mallaryň üstüni örtmek maksady bilen edipdirler, ýagny eýerlik üstü, köýnekçe, atbasyryk, halyk ýaly görnüşlerde ýasapdyrlar. Çopanlar üçin bolsa ýörite burki-öýlük taýýarlapdyrlar. Şonuň üçin olaryň dürli sekildäki göwrümleri we reňk aýratynlyklary ýuze çykypdyr. Keçeönümleriniň käbirleri ýonekeý gara-ak reňkde, olaryň bir ýüzi nagyslananlaram ýa-da iki ýüzi nagyslarylary hem bolupdyr. Keçeler ýüpek we ýüň garylyp, birnäçe mata bölekleri bilen owadan bezelip edilipdir.

Keçeleriň halydan tapawudy olary durmuşda uzak wagtlap ulanyp bolmaýar. Olar 5-6 ýyl ulanylidan soň tozup başlaýar. Şol sebäpli hem aýallar, köplenç, tomus aýlary keçe basmak bilen meşgullanypdyrlar. Keçeleriň nagyslanyaş däbi, adaty türkmen halysynyň nagyslanyaş däbi bilen bir hatarda durýar. Adaty keçeleriň özboluşly bezeg sazlaşygy we reňkleriň biri-birine bolan özboluşly gatnaşygy bolýar, sazlaşykly gatnaşyk diňe keçelere mahsusdyr. Keçäni iň sada usulda bezelipdir, halydan tapawutlylykda ony ýerine ýetirijiniň döredijiligini şöhlelendirmäge onuň islegini aýan etmäge mümkünçilik berýär. Keçäniň bezeg taslamasy uzak döwürleriň dowamynda üýtgemeýär, ondaky käbir şekiller diňe ırşuň öň ýanyndaky ýyllarda ýuze çykypdyr.

Şondan ýarym asyr soňra keçe ussat suratkeşleriň ünsünü özüne çekip başlaýar. Muňa mysal edip 1990-nji ýylda döredilen “Pagtaçylar” keçesini görkezmek bolar. Bu keçäniň uly bolmadyk çeper taslamasynda pagta ýygymy bilen

meşgullanýan iki joranyň biri-biri bilen syr alşyp duran şekili suratlandyrylypdyr. Awtor öz öňünde diňe sada we asyrlaryň dowamynda işlenip, toplanan usulda öz duýgusyny, pikirlerini şekile siňdiripdir.

Keçe we keçe öňümleri birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda, häzir hem halkyň hakyky döredijiliginin bir görnüşi bolup gelýär. Belki-de, şunuň özi halkyň ýokary janly durmuşynyň çeperçilik däbidir. Çeperçilik aýrybaşgalyk bolsa, oňa diňe täze durmuşyň uly bolmadyk tapawutlaryny we şol hakdaky öz pikirlerini goşup biler. Keçe halkyň arasynda öňem, häzirki wagtda-da geljekde-de uly söýgüden peýdalanan sebäbi ol özünüň diňe bezeginiň hili boýunça däl-de, bejerijilik ähmiyeti bilen, goýun ýüňüniň özboluşly goraýjylyk häsiyeti bilen hem gymmatlydyr.

Türkmen suratkeşleri amaly-haşam sungatynyň, çeper dokmaçylygynyň häzirki zaman görnüşlerini döredýärler. Olaryň döredijilik şahsyýeti türkmen haly sungatynyň usulyýeti bilen berk baglanyşyklydyr. Däp bolup gelýän palas do-kalyş usulyyetinden ugur alnyp bu sungat kämilleşip, täze görnüşli öňümleriň döremegine getirdi. Keçe nagyślarynyň çuňňur öwrenilmeginiň netijesinde türkmeniň köp müňýyllyk taryhyň sahypalary açylyp, suratkeşleri täze nagyślary döretmäge iterýär. Bu bolsa, geçmiş bilen geljegin baglanyşygynyň yüze çykarylmasydyr.

§67. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň şekillendirish sungaty we binagärligi

2007-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda Täze Galkynyş we beýik özgertmeler syýasaty öne sürüldi. Bu döwürde Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen syýasatda, ykdysadyyetde, medeniýetde, gurluşykda, umuman, döwletiň ähli pudaklarynda ägirt uly işler amala aşyrylyp, türkmen sungatyna uly üns we goldaw berildi. Netijede, türkmen nakgaşçylygy täze kämillik ýoluna gadam basdy.

“Ýewropadaky gaýtadan döreýiň adamzada Albertini, Leonardo da Vinci, Mikelanželo ýaly suratkeşleri, alymlary, şahyrlary, matematikleri, Brunneleski ýaly binagärleri hem-de wenesiana sungatyny dünýä bagış etdi. Biziň Galkynyş eýýamymyz hem türkmenleriň ähli ulgamda zehinli, üzükli nesliniň kemala gelmegini üpjün eder” diýip, Hormatly Prezidentimiziň meşhur ussatlaryň dünýä medeniýetine beren beýik açyślaryny göz öňünde tutup, Beýik Galkynyş zamana-myza belent maksatlara ýetmäge mümkünçilikleriň bardygyny nygtamagy, türkmen nakgaşlarynyň öňünde uly wezipeleri goýdy.

Garaşsyz Türkmenistanyň nakşaçylyk sungaty gysga wagtyň içinde öz-boluşly taryhy ýoly geçdi. Döwlet ideologiyasy, türkmen suratkeşlerine halkyň gadymy taryhyny we onuň beýik şahsyétlerini, milli ruhy baýlyklaryny surat-landyrmaga itergi berdi. Ussat suratkeşler A.Amangeldiyew, Ç.Amangeldiyew, Ş.Akmuhammedow, A.Almämmedow, Ý.Báýramow we beýlekileriň önden ge-lyän ussatlyk tejribeleri özüniň oňyn netijelerini berdi. Suratkeşler S.Meredow, A.Muhammedow, A.Akyýew, K.Nurmyradow, G.Guseýnow, J.Amandurdy, A.Myradalyýew we başgalar milli we garaşsyzlyk düşünjeleriniň üstünde işle-diler. Suratkeşler A.Kulyýew, R.Umarow, A.Jumanyýazow, M.Ýarmämmedow, H.Çüriýew we beýlekiler real we ruhy hakykat düşünjelerini ýerlikli peýdalanylý, özboluşly eserleri döretdiler.

Suratkeşin oňyn döredijiliginin ösmegi üçin tejribe işlerini nazary bilimler bilen sazlaşykly alyp barmagy möhümdir. Bu barada görnükli italyan suratkeşi Leonardo da Winçi: “Ylymsız tejribäni söyeniň hiç haçan dogry ýoldan barýa-nyna ynamy bolmaz. Tejribe elmydama oňat nazaryýete daýanmalydyr” diýip belleýär. Belli sungat tankytçysy B.B.Stasow: “Suratkeşe elmydama ussahana-synda ýeke, öz-özi bilen bolmak zeleldir. Bu ýerde iň zehinli, iň gaýduwsyz us-sadam uzak wagt ýekelikde bolsa zehini ýiter” diýip suratkeşlere elmydama jem-gyýetden daşda bolmazlygy ündeýär. Suratkeşin ertirine ynamy bolmaly. Onuň hödürleyän eserleri tomaşaçyda çuňňur ruhy duýgularы döretmelidir.

Biz türkmeniň gadymy taryhynda ylmyň, bilimiň, medeniyetiň gülläp ösen döwürlerinde ata-babalarymyzyň adamzadyň medeni gymmatlyklaryna ajaýyp açýşlar bilen tásir edendigini bilýäris. Türkmeniň orta asyr medeniyetine yslam dininiň tásiriniň uly bolmagy netijesinde, şekillendirish sungatynadan edilýän ta-laplar hem üýtgapdir. Ilki bilen, hem adamyň şekilini döretmek gadagan edilip-dir, sebäbi Allanyň ýaradan ynsanynyň ajaýyp keşbine meñzedip heýkel ýasamak ýa-da onuň suratyny çekip janlandyrmak, Beýik Taňry bilen bäsleşmek, onuň garşysyna gitmek diýlip düşünülipdir hem-de ýazgarylýpdyr. Sol sebäpli surat-keşler adam keşbini janly meñzetmelerden umumy simwoliki we sada miniatýura şekillerine geçmäge mejbur bolupdyrlar.

Milli şekillendirish sungatyny täze hem uly sepitlere ýetirmekde nakşaçy ussatlarymyz, ilkinji nobatda, gadymy el senetlerimize daýanypdyrlar. Olar türk-men haly nagyşlaryny we reňklerini özleriniň eserlerine siňdiripdirler. Dünýä belli nakşaçylyk akymalarynyň käbiriniň türkmen halylarynda jemlenmegi ýone ýerden däldir.

Ýewropanyň Galkynış eýýamynda döredilen sungat eserlerinde, ýurduň bi-nagärlilik, heýkeltaraşlyk, nakşaçylyk we beýleki ugurlarynyň örän sazlaşykly ösendigine göz ýetirýäris. Bu döwrüň filosoflary, suratkeşleri, ýazyjylary, şa-

hyrlary we beýleki döredijilik ugurlary özünüň gözbaşyny grek we rim nusgawy döwrüniň sungatyndan alyp gaýdýarlar. Dünýä meşhur ussat Mikelanjelonyň nakgaşçylyk eserleri monumental we stanok sungatyň möhüm meselelerini çözmeke ägirt uly sepgitleri eýeläpdir. Elbetde, ol eserlerde dini ýordumlar döwrün şahsyétleri bilen baglanyşdyrylyp jemgyýete özboluşly ruhy baýlyk beripdir, ýöne erkin düşunjeleri we giň mümkünçilikleri amala aşyrmak meselesi döwrün ideologiyasynyň bir sütünine öwrülipdir.

Beýik Galkynyş we taze özgertmeler eýýamynda türkmen halkynyň baý medeni mirasyny täzeden dünýä tanadan Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öndengörüljilikli syýasaty netijesinde milli şekillendirish sun-gatymyzyň hemmetaraplaýyn ösmegine uly mümkünçilikleri döretti. Türkmen suratkeşleriniň döreden eserleriniň Halkara sergilere çykarylmas, ýurdumyzda suratkeşligini ösdürmek boýunça geçirilýän bäsleşikler we şahsy sergileriň köpelmegi döwletimiziň şekillendirish sunatyna goýyan uly sarpasydyr.

Diňe Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasynda ýaş hünärmenleriň taýýarlanmagy geljekki sunatymyzyň has-da kämilleşmeginiň kepili bolup durýar. Akademiyanyň uçurymlary häzirki gündé ýurdumyzyň kino we teatr sunatynda, ýokary we ýörite hünärmen mekdeplerinde, orta we ýörite çagalar çeperçilik mekdeplerinde, paýtagtymyzyň we welaýatlarymyzyň muzeýlerinde, gurluşyk we beýleki ulgamlarda zähmet çekip türkmen medeniýetine goşant goşýarlar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan üstünlikli içeri we daşary syýasaty netijesinde sebitde we dünýaniň çar tarapyn-daky ýurtlar bilen özara dostlukly medeni gatnaşyklar ýola goýuldý. Türkmen suratkeşlerine daşary ýurtlaryň ussatlarynyň arasynda geçirilýän bäsleşikler oňyn ösüše badalga berdi. Bu bolsa döredijilikde döwrebap pikirlenmäge, kämil eserleri döremäge itergi berdi.

Teatr sunatynyň ösmegine täsir eden ýaş suratkeşleriň biri-de Mekan Anna-myradowdyr. Onuň Alp Arslan adyndaky Yaşlar teatrynda goýlan spektakllara taýýarlan bezeg işleri: "Söýgi duralgasy", "Abyl we Habyl", "Jahan jomardy", "Döwletli döwran geldi" (2007–2011), Lebabýň Seýtnazar Seýdi adyndaky Döwlet sazly drama teatrynda "Srak", "Patyşa pähimi", "Zaratuştra" (2007–2010), Magtymguly adyndaky Döwlet sazly drama teatrynda "Törebeghanym", "Alla-din", "Magtymguly" operasy, "Söýgi we hasrat" "Zöhre we Tahyr", "Görogly" we beýleki spektakllarda ýerine ýetiren bezeg işleri Taze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň teatr sunatynyň ösmegine özünüň uly goşandyny goşdy.

Bu zamanda türkmen-türk gatnaşyklary ýurdumyzda Hormatly Prezidentimiziň goldamagy bilen has-da ösdürilýär. Türkmen suratkeşleri hem öz noba-

tynda iki döwletiň dostlugynyň pugtalanmagyna özleriniň saldamly goşantlaryny goşýarlar. Her ýylда geçirilýän “Türksoý” medeni suratkeşlik gatnaşygy özünüň netijesini berýär. Stambul şäherini suratlandyrmak taslamasyna türkmen suratkeşleri A.Muhammedow, I.Işangulyýew, K.Nurmyradow, G.Rozykulowa; Karadokýa sebitiniň gözelliklerini suratlandyrmak taslamasyna G.Guseýnow, O.Akmyradowa, A.Meretgeldiýew; Burdur welaýatyna bagışlanan taslama J.Amandurdyýew, A.Akyýew, K.Gullaýew, K.Weliahmedow; Amasya bagışla- na taslama Ç.Ýazmyradow, R.Umarow; Egirne taslamasyna O.Mämmedowa, Ç.Amangeldiýew, A.Myradalyýew we beýleki döredijilik duşuşyklary netijesinde dörän eserler bu iki halkyň dostlugynyň kepili bolup, sungatyň taryhyна ýazyldy. Şeýle dostlukly ikitaraplaýyn işler halklaryň medeniyetini has-da baýlaşdırýár.

Ýurtbaştutanymyzyň Döwlet iş saparlarynda gurnalýan türkmen nakgaşla- rynyň sergileri daşary ýurtly tomaşaçylarda uly täsir galdyryár, sebabi türkmen halkynyň aňyýetinden dörän sungat eserleri özünüň jadylaýyjy reňkleri, ajaýyp tebigaty we döwrebap göwrümleri bilen tomaşaçyny özüne çekýär. Bu çeperçi- lik ýolundaky üstünlikler, türkmen nakgaşçylygynyň düýpli aňyýete ýugrulan umumy adamzat düşunjelerini özünde jemleýändigine güwä geçýär.

Binagärlilik. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň binagärlili- gi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygyn- da täze öwüşgin bilen giň gerimli ösüše eýe boldy. Diňe paýtagtda däl, eýsem welaýat merkezlerinde, etraplarda, obalarda zawoddyr-fabrikleriň, sagaldyş mer- kezleriniň we hassahanalaryň, ýokary we orta okuň mekdepleriniň, sport des- galarynyň, ýokary amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlarynyň we medeni maksatly ençeme desgalaryň gurluşyklary bir wagtda alnyp barylýar. Bu gurluşyklaryň wa- jyp esaslarynyň biri-de milli mirasymyzyň häzirkizaman tehnologiýalary bilen sazlaşykly alnyp barylmagy hem-de binalaryň daş-töwereginiň toplumlaýyn saz- laşygynyň bolmagydyr. Ýurdumyzda giň şayollaryň gurluşygy-da batly depginde alnyp barylýar.

Türkmenistanyň Milli medeni merkezi – halkara medeniyetiň we sunga- tyň merkezi hökmünde tanalyp paýtagtymyzyň nusgawy binalary öne saýlanýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň özünüň gözegçiliginde alnyp barlan “Oguzhan” köşkler toplumy (2011) paýtagtymyzyň naýbaşy binalarynyň merkezine öwrüldi. 2011-nji ýylyň 18-nji maýynda mukaddes Garaşsyzlygymyzyň 20 ýyllagy hem- de Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygyrýet günü mynasybetli açylan Konstitusiýa binasy türkmen binagärliginiň nusgawy sungaty hökmünde taryha girdi. Gysga wagtyň içinde Aşgabatda geçirilýän halkara çärelerine gelýän alymlary, işewürleri, syýahatçylary, Döwlet ýolbaşçylaryny we wekillerini ýoka- ry derejeli myhmanhalarda kabul etmäge mümkünçilikler döredildi. “Oguzkent”

we “Aşgabat” (2011) myhmanhanalary diňe ýokary kabul edijiligi bilen tapawutlanman, eýsem gözel paýtagtymyzyň keşbine owadanlyk berýär.

Günsayýn has ösýän ýurdumyzyň welaýatlarynyň Taryhy we ülkäni öwreniň muzeýleriniň sungat eserleri bilen sazlaşygy Galkynyş döwrüniň esasy alamatlary bolup öne saýlanýar. Türkmen heýkeltaraşlary, nakgaşlary, bezegleri we suratkeşler tarapyndan bu binalaryň bezeg işlerinde sazlaşykly işler alnyp barylardy. Yerli ýasaýjylaryň taryhy mirasyny suratlandyrýan, barelyef, mozaika, stanoğlu eserleri, keramika we beýleki görnüşdäki işler amala aşyryldy. Welaýatlarda döredilen täze etraplaryň binagärlilik gurluşygynyň meýilnamasynda giň özgertmeler amala aşyryldy.

Diňe asyryň däl, eýsem müňýlliygyň taslamasy hökmünde “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň binagärlilik sungatynyň öne çykmagy türkmen halkynyň medeniyetiniň dünýä jemgyjetine görkezýän nusgasý hökmünde ykrar edildi. Çagalar dynç alyş we sagaldyş binalarynyň, Aşgabatda we welaýat merkezlerinde häzirkizaman saglygy goraýys edaralarynyň, şypahanalarynyň we sagaldyş-dynç alyş merkezleriniň binagärlilik gurluşygynyň üstünlikleri Hormatly Prezidentimiziň “Döwlet adam üçindir” diýip, öne süren ýörelgesiniň üstünlikli amala aşyrylyandygyna we türkmen halkynyň uly mümkünçilikleriniň bardygyna güwä geçýärler. Edil şonuň ýaly, halkymyza gurlup ulanmaga berlen paýtagtymzdaky kino-konsert we beýleki medeni merkezleri türkmen halkynyň ýokary galan milli galkynyşynyň netijesi hökmünde sungatyň taryhyna ýazylýar.



144-nji surat. Türkmenistanyň Prezidentiniň “Oguzhan” köşkler toplumy. 2011 ý.



145-nji surat. Ylham seýilgähindäki heýkeller toplumy



146-njy surat. Bagt köşgi. 2011 ý.

§68. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň şekillendirish sungaty we binagärligi

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň milli medeniýetini ösdürmekdäki edýän aladalary, taryhy kararlary günsaýyn halkymyzyň taryhyna altyn harplar bilen ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň: “Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe gözellige beslenýän paýtagtymyz ajaýyp köşkleri, belent binalary, dürlü ähmiýetli desgalary bilen ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň, gurluşyk pudagynyň häzirki ýeten derejesiniň nusgasy hökmünde inženier-tehniki pikiriň öňdebarlyjy üstünliklerini we asyrlarboýy dowam eden milli binagärligiň däplerini özünde jemleýär” diýip bellemegi täze döwrüň belent sazlaşynda ösýändiginiň kepili bolup taryhymyza ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen halkyň bagtyýarlyk döwründe şöhratly taryhyny beýgeltjek täze-täze pikirleri öne sürýär. Milli Liderimiziň şöhratly taryhymyzyň asylly däplerine eýerip, beýik ussatlarymyzyň döredijilikli ýolunu dikeltmek we ýurdumyzyň iri möçberli şäher gurluşyklaryna täze innowasiýalary peýdaly ornaşdymak baradaky ündewleri häzirki döwrüň ýokary talaplaryndan ugur alýan döwrebap meseledir. Hormatly Prezidentimiziň bu meselede Suratkeşler birleşiginiň agzalarynyň we binagärleriň işjeň çekilmelidigi baradaky tabşyryklary döredijilik işgärleriniň hem täze-täze eserleri döretmekleri üçin giň mümkünçilik açdy.

Hormatly Prezidentimiziň suratkeşlerden, heýkeltaraşlardan we binagärlerden, ilkinji nobatda hem ýokary okuw mekdebiniň mugallymlaryndan we işgärlерinden berlen tabşyryklary durmuşa geçirmekde garasylyan döredijilikli netijeleri çykarmakda döwrebap pursadyň gelendigini aňladýar. 2007-nji ýylyň awgust aýynyň 22-nde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow milli ykdysadyýetiň esasy pudaklary bolan energetika, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk pudaklarynyň mundan beýlæk hem ösüşiniň ileri tutulýan meselelerine bagışlanan maslahatda milli binagärlilik mekdebini kemala getirmäge, hususan-da, Döwlet çeperçilik akademiýasynyň binýadynda kärine ussat ýaş hünärmenleri, binagärleri, taslamaçylary, bezegcileri taýýarlamak meselelerine ünsi çekdi. Häzirki güne çenli Çeperçilik akademiýasynyň “Arhitektura” we “Dizaýn” kafedralary taraipyndan okuw maksatnamalaryna döwrebap milli binagärlilik we bezeg taslamalaryny döretmek, taryhy ýadygärliliklerimizi dikeltmek hem bu ugurlary öwrenmek meseleleri girizilýär.

Türkmen binagärliginin kökleri yzarananda, ol baryp taryhyň has gadymy döwürlerinde-de täsin pikirlere baý bolupdyr. Türkmenler beýik medeniýetleri

başyndan geçirip, ummasyz syrly alamatlaryny dünýä aşgär edip gelen halkdyr. Şol beýik medeni mekdeplerden galan türkmen halylarynyň, şaý-sepleriniň we dürli el senetlerindäki nagylaryň reňk sazlaşygyndaky nyşanalıyk däpleri häzirki güne çenli hem saklanyp, olar özünüň syrly mazmuny bilen gymmatlydyr. Bu gymmatlyklary dünýä medeniyetinde belli yz galdyran döwletleriň taryhynda hem görmek bolýar. Mysal üçin, Günbatar döwletleriniň taryhyndan köp asyrlaryň dowamında dörän «roman stili» we «gotika stili», «barokko stili» we «rokoko stili», «klassisizm» we «modern» diýlip atlandyrylan çeperçilik sungatynyň yolunda jemgyýetçiliğiň baý hazynasyny görmek bolýar. Elbetde, ol stil atlaryň köpüsiniň halklaryň atlary bilen baglanyşklydygy ikuçsuzdyr.

Taryhy we geografiýa şartlerine görä, Türkmenistan diňe Orta Aziýada däl, eýsem bütin Gündogarda ägirt uly çeperçilik medeniyeti jemlän merkez bolup-dyr. Bu meselede, aýratyn hem, Beyik ýüpek ýoly Gündogaryň we Günbataryň arasyndaky ýokary medeniyeti baglanyşdymakda möhüm orny eýeläpdir, ýöne dünýä medeniyetinde gazanylan maglumatlaryň üstünden gaty köp wagtyň geçene garamazdan, türkmenler sungat baglanyşgyny elden bermändirler.

Dünýä medeniyetine we sungatyna ägirt uly goşant goşan Marguş, Änew, Gökdepe, Parfiýa, Köneürgenç, Saragt we başga-da birnäçe sungat mekdepleriniň döreden stilleriniň gymmatyny ýüze çykarmak häzirki günde örän derwaýysdyr. Olarda bellenen uly stilleri, ýagny Marguş, Änew, Gökdepe, Parfýan, Köneürgenç, Margiana, Saragt türkmen stilli sungat mekdepleri diýlip aýdylmaga doly esaslar bar.

Şol nukdaýnazardan häzirki günde Milli Liderimiziň taýsyz tagallalary netijesinde döreýän Berkarar döwletimiziň berkararlyk döwrüniň binagärlilik sungatyny Täze türkmen stili diýip atlandyrmak taryhy ähmiýetlidir şéyle-de täze sungatyň mekdebi üçin möhüm sepgitdir. Ak mermerli paýtagtymyzda döredilen ajaýyp Konstitusiýa binasynyň, Telediňiň, “Oguzkent” myhmanhanasynyň, Bagt köşgünüň, “Älem” medeni-dynç alyş merkezininiň we başga-da görünüklü desgalar-ýň binagärlilik esaslarynyň milli ussatlyk mekdebiniň täze innowasion tejribeleri kemala geldi. Bu üstünlikler türkmen binagärlерiniň döredijilikli ukyp-başarnyklaryndan, binagärligiň we çeperçilik sungatynyň taryhyndan habarly hem tejribeli hünärmenleriň zähmeti bilen gazanylýar.

XXI asyryň binagärligi adamyň we tebigatyň sazlaşygynda döredilmegini talap edýär. Gurulyan täze görnüşli jaýlar, jemgyýetçilik we önemçilik binalalary häzirkizaman ykdysady, tehniki, sosial, medeniyet we soňky ylmy-tehnikada gazanylan üstünliklere daýanýar. Şu nykdaýnazardan hem Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow paýtagtymyzyň güzel keşbini has-da baylaşdyrmak maksady bilen ajaýyp binalar toplumyny döredýär. Olaryň birnäçesi

eyýäm Ginnesiň rekordlar kitabyna girizilip, dünýä medeniýetine uly goşant goşdy. Türkmen binagärliginiň döwrebap çözgütlerini durmuşa geçirmäge ýene-de ajaýyp taryhy adim ädildi. Ol hem Hormatly Prezidentimiziň Permany esasynda döredilen Binagärlilik we gurluşyk institutydyr.

Häzirki gurlup ulanylmaǵa berilýän ajaýyp binalarda kämil sazlaşyklı ösdürilen, Bagtyýarlyk döwrümiziň talaplaryna doly gabat gelyän, dünýä binaǵärlilik taryhyň sahypalaryna özboluşly goşant bolup giriziljek binalar neslimiziň aňyna milli buýsanç bolup ýazylar. Bu üstünlikleri türkmen sungatynyň taryhynda Milli Liderimiziň taýsyz tagallasy bilen döredilen «Arkadagyň Täze türkmen stili» diýip aýdylmaga doly mynasypdyr.

2012-nji ýylyň 29-nyjى iýunynda Aşgabadyň 10 ýyl abadançylyk köçesiniň ugrunda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda 1700 maşgala niyetlenen ýaşaýyş jaý toplumynyň açylmagy Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüniň taryhyna ajaýyp sahypa bolup ýazyldy. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň, “Türkmenbaşy” tajırçılık bankynyň, Türkmenistanyň oba hojalyk ministrliginiň, Türkmenistanyň Döwlet-haryt çig mal biržasynyň, Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň, “Türkmenhowáyllary” Döwlet milli gullugynyň, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, Türkmenistanyň Demir ýol ulaglary ministrliginiň, Türkmenistanyň Syáhatçylyk we sport baradaky döwlet komitetiniň, Aşgabat şäher häkimliginiň, “Türkmennebitgazgurluşyk” Döwlet konserniniň, Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň, Türkmenistanyň Döwlet serhet gullugynyň, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň işgärlerine niyetlenen ýaşaýyş jaýlary ägirt uly binagärlilik toplumynyň sungatyny döretdi. Ol ýerde 600 orunlyk mekdebiň, 160 orunlyk çagalar bagynyň täze binalary hem bir wagtda açyldy.

Munuň yzysüre paýtagtda we welaýatlarda açylyp ullanmaga berlen ýüzlerçe binalaryň çepeçilik taýdan gözelligi we ýaşamak, işlemek üçin ýokary amatlylygy sungatyn taryhy üçin örän wajyp hazyna bolup hyzmat edýär. Dünýäde ýektek ak mermere bürenen ak şäherimiz Aşgabat – Ginnesiň täsinlikler kitabyna girdi. Bu ýetilen ägirt uly sepgitleri, gurluşyk ussatlygyny ýerlikli belläp, halkymyz Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa “Türkmenistanyň at gazanan arhitektory” diýen belent ady berdi.

Döwlet hemaýaty bilen şekillendirish sungatynда ýetilen sepgitleri buýsanç bilen bellemek gerek. Esasan-da, Türkmenistanyň Suratkeşler birleşiginiň agzalarynyň ýylsaýyn artmagy sungat mekdebiniň döwrebap kämilleşmegine güýcli itergi berýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň miwesi hökmünde Daşogzuň Suratkeşler Birleşiginiň şahamçasynyň açylmagyny buýsanç bilen bel-

lemek bolýar. Onuň düzümine girýän nakgaşlar H.Annabaýewiň, G.Babaýewiň, O.Iljanowyň, E.Kabulowyň, B.Pälwanowanyň, A.Saparowyň, G.Töräýewiň, sungaty öwreniji we nakgaş Ý.Yagşymyadowyň, heýkeltaraşlar M.Myradowyň, S.Babaýewiň, grafikaçylar G.Myratnyýazowyň, A.Kalandarowyň, keramikaçy B.Hojanyýazowyň döredýän döwrebap eserleri Watanymyzyň ajaýyp tebigatyny, adamlarynyň keşbini, milli mirasyny täze öwüşginler bilen baýlaşdyrmaga uly goşant goşýarlar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň ta-gallalary bilen milli şekillendiriş sungatymyzyň dürli görnüşleri ajaýyp binalar bilen sazlaşyp arassa dünýämize nur çagyár.

Şekillendiriliş sungaty we binagärlik adalgalarynyň düşündirişli sözlüğü

- A -

Abaks, abachs, abacus (gr.)

Абака

Plita, tagça –binagärlik sungatynda kapiteliň ýokarky bölegi (doriki, iýoniki orderlerde) inedördül gönüburçly ýa-da (korinf orderinde) gyralary aýlaw şeýilde bolýar.

Abrasif, abrasio (fr., lat.)

Абразивный

Gazamak, gazaw – abraziwler: metallaryň, çüýseleriň, agajyň, küýze we ş.m. önümleriň ýüzünü mehaniki ýol bilen taraşlap bejermek üçin ulanylýan ownuk daneli ýa-da tozanjyk görnüşli örän berk maddalar (naždak, almaz we başgalar).

Abrib (nem.)

Абрис

Çyzgy – 1) bir zadyň görnüşiniň şekilini çyzmak. 2) Geodeziá pudagynda haýsyda bolsa bir zadyň ýa-da ýeriň şekilini ýonekeý çyzyklar arkaly çyzyp, dogry bellikler goýmak. 3) Daşbasma usulynda götürilýän şekiliň çyzygyny, köpreňkli asyl nusganyň aýratyn açyk, kölege hem-de reňkli meýdanynyň araçagini belläp, ýuka, aňyrsy görünýän zada geçirmek arkaly (kalka, plýur we başg.) soňra daşa götürmek usuly.

Abstracting

Абстрагирование (lat.)

Abstraktlaşdyrmak, ünsi bölmek, pikir etmek – pikir etmegini bir görnüşi. Onuň neti̇sesi örän umumy düşünjaniň we pikiriň özboluşly bilimi hasaplanýar. Amaly- haşam sungatynda bu tebigatyň şekillerini stilleşdirmegiň görnüşidir. Çepeçilik sungatyn-da suratkeşleriň hakyky tebigatdan el çekmekleri we hiç zatsyz hyýaly taslamalary (çyzyklary, nokatlary, tegmilleri, tekizlikleri we ş.m.) döretmekleri. Ony rus suratkeşi W.Kandinskiniň döredijiliginde has aýdyň görmek bolýar. Türkmen nakgaşçylygynda bu ugra has-da köp ýykgyн eden suratkeşleriň biri J.Amandurdyýewdir. Käbir abstrakt akymalaryň düzgünlerinde binagärligiň we bezegiň göwrümleriniň kadalaryna sazlaşykly baglanychşdyrylyar (suprematizm akymynyň görnükli wekili K.Malevič we beýlekiler). Bu akemyň üstünlik gazanmagynyň esasy sebäbi göwrümleriň, boýaglaryň, reňkleriň üsti bilen dünýäniň döwrebap ösmegindäki çağyryşlary kabul etmegidir.

Abstractio (lat.)

Абстракция

Abstraksiya, özbaşdak we erkin pikir etmek – şekillendiriliş sungatynda “pikirlenmeňiň”, “düşünmeňiň” manydaşy. Haýsy-da bolsa bir zadyň gatnaşygynyň hyýaly baglaňşygy. Bu akemyň esasy görnüşleri özbaşdaklyk, (barlanan hadsalary käbir umumylılda bölüp çykarmak); umumylık (hadsanyň umumy düzümini bermek); bolşundan

üýtgeşik edip görkezmek (duýgy hadysasyna hakykatyň goşulyp, bolşundan sadalaşdyryp görkezilmegi). Howaýçylyk pikiri aýdyňlyga garşy goýulýar. Şekillendiriş sungatynda suratkeşler hakyky durmuşy görkezmän, öz pikirlerini geometrik göwrümleriň ýa-da dürli tegmilleriň üsti bilen taslamalaryny açyp görkezýärler.

Abstractio

Абстракционизм

Abstraksionizm – XX asyryň sekillendirış sungatyň nakşaçylyk, grafika, heýkeltaraşlyk ugurlaryndaky has ahyrky özboluşly çeperçilik akymy. Abstraksionizm akymyna baş goşan suratkeşler hakyky durmuş wakalaryny sekillendirmekden el çekýärler. Olaryň döredýän eserlerinde geometriýa göwrümleri, bulaşyk tegmiller we çyzyklar taslamanyň esasyny düzýär.

Avant-gardisme (fr.)

Авангардизм

Öñdebaryjylyk – XX asyryň suratkeşleriniň oý-pikirlerini birleşdirýän hyýaly hereketiň ady bolup, olara çeperçilik durmuşynda köneden gelýän däpleri, sekillendirış sungatyň nusgawy kadalaryny köki-damary bilen aýyrmak wezipesi häsiyetli bolup durýar. Öñdebaryjylyk akymynyň wekilleri edebi-çepe akymalary kabul edip, ekspresionizm, kubizm, futurizm, dadaizm, sýurrealizm ýaly çeperçilik esaslara daýanýarlar.

Avant (fr.)

Аванзал

Öndäki zal – teatrda tomaşa edilýän esasy jaýyň öñündäki kiçiräk ottag (zal).

Avantage (fire-looking)

Авантаҗный

Ýakymly, özüne çekiji – özünüň daşky görnüşi bilen örän oňat duýgy dörediji, özüne çekiji, ýakymly.

Avant

Авантитул

Öndäki sahypa – kitabıň başlangyç sahypasy, ol eseriň adyny, awtoryň adyny görkezýän sahypadan önde yerleşyär. Kähalatlarda öndäki sahypanyň arka ýüzünde (frontispis) awtoryň şekili ýa-da kitabıň mazmuny, surat yerleşdirilýär.

Autos-gravura (gr.)

Автографюра

Öz şekilim – suratkeşin öz döredýän eserlerini möhür görnüşinde agaja, linoleuma ýa-da metala geçirmegi.

Autos-glyphe

Автолитография

Öz şekilim – suratkeşin öz döredýän eserlerini ýa-da öz keşbini daşbasma usulynda suratlandyrmagy.

Autos-portrait

Автопортрет

Öz şekilim – suratkeşin öz keşbini ýazan şekili.

Agamatolite

Агалъматолит

Bezeg, heýkel daşy – bezeg daşy, daşyň görnüşi; mele ýaşyl, açık ýaşyl, gyzyl-yamtıl we ş.m. reňkli dürlü görnüşli berk daşlar;

Achates (gr.)

Агат

Ýarym gymmatbaha daş- gatlakly ýa-da çyzyjak geçen daş. Bu daş zergärçilik senedinde bezeg daşy hökmünde peýdalanýar.

Agreements (fr.)

Аграмант

Bezeg, örme ýa-da çyrmaşyk– köýnekleri, tutulary, ýumşak mebelleri we şuna meňzeş zatlary bezemek üçin hyzmat edýän bagjykdan dokalan önum.

Ajour (fr.)

Ажурный

Keşdelenen - ussatlyk bilen keşdelenen, örulen, dokalan nepis we ince önum.

Academism (gr.)

Академизм

Akademizm – 1) arassa gözleg akymy, ylymda we bilimde berk düzgün. 2) ylmyň, bilimiň, sungatyň durmuşa ýokary derejeli açыşlaryny hödürlemegi. 3) XVI-XIX-asyrlarda çeperçilik sungatynnda dörän akymlar antik we Ýewropanyň Galkynyş eýýamynyň sungatyna esaslanyp, owadanlaşdyrylan keşpleri, durmuşdan daşdaky dini we rowaýaty wakalary suratlandyrýar. 4) Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasyň maksatnamasında alyp barýan ýoly millilik we durmuş wakalaryny hakyky gözelliginde suratlandyrmakdan ybarat bolup durýar.

Akademia (gr.)

Академия

Akademija – grek rowaýatydaky Akadema atly gahrymanyň ady bilen bagla-nyşykly Afinanyň golaýynda Platon (m.öñki IV a) tarapyndan Akademia pelsepe mek-debi esaslandyrylýar. 2) ylym, bilim we sungat häsiyetli edaranyň ady; Türkmenistanyň Ylymlar akademýasy, Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiyasy, Türkmenistanyň harby akademiyasy we başgalar.

Acanthe (fr.)

Акант

Stilleşdirilen akant ösümligi – aýynyň aýasy diýip atlandyrylyan akantlar maşga-lasyna degişli ösümlük. Ol Aziýada, Afrikada we Ortaýer deňziniň kenarýaka ýyly ýurtla-rynda ösýär. 2) binagärlilikde korinf kapitelinde we çylşyrymly orderlerde, şeýle-de dürlü görnüşli nagyślarda aýynyň aýasy atly ösümligiň çybygynyň we ýapragynyň göwrümlü stilleşdirilen bezeg şekili.

Terrace

Айван

Eýwan – binagärlilikde jaýyň öñündäki ağaç sütünlere dayanýan bassyrma. Onuň häzirki döwürde, terrasa, balkon ýaly atlary giňden ulanylýar.

Adaptatio (lat.)

Адаптация

Uýgunlaşmak – şekillendirish sungatında dürli ýagtylyga suratkeşin gözünüň uýgunlaşmagy. Suratkeşler uýgunlaşmagy ýagtylyk, garaňkylyk, şeýle-de reňkler bilen tapawutlandyrýarlar. Ussahana giren adamda reňkiň aýratynlygy ilkinji pursatlarda o diýen gowy duýulmaýar, ýöne 5-7-minut geçensoň welin, onuň gözü gowy öwrenişyär we dürli reňkleri saýgarýar.

Reňk uýgunlaşmasyna reňk ýadawlygy-da degişlidir, ýagny suratkeş bir zada gaty kän wagtlap sereden ýagdaýynda ol iki reňkiň tapawudyny ýitirýär, onuň gözü iki reňki birleşdirýär.

Agnaeductus (lat.)

Акведук

Suw geçiriji – suvaryş turbalaryny jarlaryň, ýollaryň, jülgeleriň üstünden geçirmek üçin niyetlenen ýörite köprü şekilli desga.

Aqua

Акварель

Suwly reňk – “akwa” latynça “suw” diýmekdir. Ol suwda garylyp işlemek üçin niyetlenen ýelimli boýag. Akwarel suratynyň esasy häsiyetleri reňkleriň durulygy, açyklygy, reňkleriň aşagyndaky kagyzyň bardygynyň duýulýanlygydyr.

Acquatinta (ital.)

Акватинта

Grawýuranyň görnüşi – metal plastinasyna siňdirilen tekiz gara (asfalt) tozan-jyklar arkaly suratyň şekilini ýörite stanokda basyp, şekilleriň ýarym öwüşginini berýän häsiyeti ak kagyza geçirmek.

Aqua

Акватипия

Çap etmegiň usuly – suwly reňklerde grafika suratlaryny çap etmek; suwly reňkde ýerine ýetirilen eserleri (akwareli) götürmegini çeperçilik usuly.

Accessoire (fr.)

Аксессуар

Bir zada degişli – haýsy-da bolsa bir zadyň baglanyşygy; esasan, bir zady ugrukdyrýan, hususan-da, kömek ediji gural (teatrda ýasama ýa-da hakyky ýasalan zatlardan ýa-da eşikler) şekillendirish sungatında şekile kömek ediji ikinji derejeli zat; zatlaryň kömek ediji önemleri, eşiklere goltgy beriji serişdeler, bezegler.

Aisthetikos (gr.)

Эстетика

Estetika – gözelligi we bigörkligi, ýokary we pes hasaplanýan häsiyetleri öwrenýän pelsepeçilik düzgüni. Estetika çeper döredijilige ýüzlenip, onuň ösus kanunyny, jem-gyýetçilik ornumy sungaty maksadyň bir görnüşi hökmünde öwrenýär.

Akroterion (gr.)

Акротерии

Akroteriýa – binagärlikde frontonyň ýokarky burçlarynda ýerleştirilen heýkel ýada palmettalar bezegi.

Accentus (lat.)**Акцент**

Basma, açık görkezmek – haýsy-da bolsa bir pikiri tassyklamak, üstünde durmak, bir zada üns bermek; şekillendirış sungatynda eseriň bir bölegine has ünsi çekmek.

Accidentia (lat.)**Акциденция**

Duýdansyzlyk – 1) pelsepede duýdansyz, gelip-gidýän ýagdaý, haýyrsız zadyň düzümi; 2) başgaça aksident bu ýygyndy, ýagny çaphananyň kiçiräk işindäki bellikler, kitapdaşlary, blanklar, afişalar we şuna meňzeşler.

Alla prima**Алла прима**

Alla prima – nakgaşylykda çeperçilik usuly, ýagny suratkeşiň öňünden hiç hili taýýarlyksyz hyýalynda dörän pikirini ussatlyk bilen arassa kendirde suratlandyrmagy.

Alebastros (gr.)**Алебастр**

Gipsiň görnüşi – suwly kalsiniň sulfaty, mineral, ownujak syk gançyň görnüşi; ony çeperçilik işleri üçin utanýarlar; gurluşyk gançynyň ýakylan görnüşine-de alebastr diýýärler.

Alexandrite**Александрит**

Bezeg daşy – hrizoberilliň bir görnüşi bolan ýaşyl reňkli mineral; bu gymmat ahaly daşyň tebigy bolmadyk ýykda reňki goýy gyzyl ýalydyr.

Alizarine (fr.)**Ализарин**

Sintetik reňkleýji – ýörite matany reňkleýji ol gyzyl, badam reňk, açık gyzyl reňk öwüsýär we “marena” diýen ösümligiň kökünden alynýar.

Allegoria (gr.)**Аллегория**

Göçme many – şekillendirış sungatynda bir zadyň şkiliniň üsti bilen bir wakany ýa-da pikiri bermek; maksady aýdyň şkililiň üsti bilen düşündirmek.

Allee**Аллея**

Bagly ýol – (köplenç dynç alyş bagynda) – iki gapdaly agaç oturdylan ýol.

Altaria (lat.)**Алтарь**

1. Sadaka ýeri, 2. Beýik – 1) Ilkidurmuş jemgyyetindäki adamlaryň hudaý ýoluna sadaka we gurbanlyk berýän ýeri. 2) Buthananyň gündogar töründäki aýratyn bezelen bölegi.

Al (uminium) (lat.)**Альграфия**

Çap etmegiň görnüşi – çap görnüşinde afset maşyny bilen tekiz neşir etmegiň usuly, ol alýumin plastinadan taýýarlanýar; çeperçilik suratlaryny, dünýä şkiliniň kartasyny we başga-da suratlary çap etmek üçin ulanylýar.

Alcazar (isp.)**Алькасар**

Gala, mülk, köşk – Ispaniýada köşkleriň ýa-da berkidilen galalaryň atlary. Köşkler we galalar köp halatda mawritan taýpasynyň döreden binagärlik usulynda gurulýar.

Alcove (fr.)**Альков**

Alkow – diwaryň çuňlaşdyrylan bölegi. Ol, esasan, ýatmak üçin niyetlenýär.

Alcove+print (fr.)**Алькупринт**

Çap etmegiň görnüşi – çuňňur çap etmegiň bir usuly.

Almanach (nem.)**Альманах**

Ýygynny – 1) dürli awtorlaryň edebi eserleriniň täze ýygynдысы; kähalat olar bir akym boýunça özara baglanyşyarlар. 2) gadymy döwürlerde (aýratynam, orta asyrлarda) – dürli görnüşdäki habarlar sözlüгiniň kalendarynyň we astrologiýa ýorgut toplumynyň ýygynдысы.

Alsecco (ital.)**Альсекко**

Gury diwara surat çekmek – diwaryň gury suwagynyň üstünden nakgaşçylyk usulynda işlemek.

Alfresco (ital.)**Альфresco**

Yzgarly diwara surat çekmek – diwaryň çygly suwagynyň üstünden nakgaşçylyk usulynda işlemek.

Amethystos**Аметист**

Gymmat bahaly daş – mineral, kwarsyň görnüşi bolan gyzylымтыл öwüşgin berýän gymmat bahaly daş; zergärçilik önümlerini taýýarlamak üçin ulanylýar.

Amon**Амон**

Amon – gadymy müsürlileriň rowaýatynda Gün hudaýynyň ady.

Amorphos (gr.)**Аморфный**

Göwrümsiz – şekillendirilş sungatynda göwrümsiz, gümürtik, düşünksiz, aýdyň däl, näbelli zatlar.

Empire (fr.)**Ампир**

Häkimiyet, imperiya – XIX asyryň 3-nji onýyllygynda binagärlilikde we sungat bezeğinde dörän çepeçilik akemy, ol klassisizmiň ösüşini tamamlayar. Äpet göwrümlü desgalar, haýran galdyryjy çepe bezegler (harby şekiller) aslyny irki Rimiň häkimiyetinden we gady-my grek medeniyetinden alyp gaýdýar. Bu akym, uly tolkun Napoleon Bonapart döwründe döreýär. Soňra başga döwletlerde Napaleona garşı görüşleriň netijesi, ýeňisi we garaşsyzlygyň nyşany hökmünde äpet desgalar gurulýar. (Esasan-da Ýewropada, Russiýada).

Amuletum (lat.)**Амулет**

Tumar – keselden, erbet zatlardan, ýaman gözden goranmak ýaly düşünjelere uýýan adamlar öz tenlerinde dogalar hasaplanýan “heýkeljikler” dakynypdyrlar.

Amur (fr.)**Амур**

Amur – gadymy rimlileriň rowaýatynda söýginiň hudaýy. Ol eli ok-ýaýly ganatly çaganyň görnüşinde şekillendirilýär.

Amphitheatron**Амфитеатр**

Aýlawly üsti açık teatr – 1) gadymy greklerde tomaşaçylar üçin niýetlenen belent depäniň üstünde ýerleşen aýlawly üsti açık teatr. 2) gadymy rimlileriň binaçylygynda üsti açık tegelek gurluşyk, onuň ortasynda tegelek meýdança bolup, tomaşaçylara her dürli elhenç zatlar görkezilipdir.

Amphora (lat.)**Амфора**

Küýze gap – (çakyr, ýag we ş.m.úçin niýetlenen) – aşaklygyna inçelip gidýän, agzy darajyk, iki tutawaçly gap. Esasan hem, bu keramikanyň görnüşi gadymy greklerde we rimlilerde giňden ýaýbaňlanypdyr.

Analysis (gr.)**Анализ**

Derňew – 1) umumy bölünmäniň hakyky ýa-da pikirde durmagynyň ylmy barlag usuly; onuň baglanychma bilen bir hatarda ylmy düşünjäde uly täsiri bar. 2) bir zada seretmek, çözme, seljermek, deňeşdirmek.

Analogos (gr.)**Аналог**

Deňölçegli (laýyk gelmek, deň gelmek, deň, barabar, ölçegdeş) – bir düşünjä ýa-da hadysa, haýsy-da bolsa bir başga zada meňzeş gelmek.

Engobe (fr.)**Ангоб**

Angob – keramika önemciliğinde (bişirilmeyinden öř) reňkli we ak palçyk bilen önümiň ýüzüne çalyp, käbir büdür-südürüligi timarlamak we reňk bermek üçin ulanylýan serişde.

Undergraund**Андеграунд (иňл.)**

Meydanda sergilemek – bu akymyň wekilleriniň özboluşly aýratynlygy. Olar eserlerini ýerzemin geçelgelerinde, metrolarda, açık ýerde sergileyärler. Olar galereýalarda-ky we sergi jaýlaryndaky düzgüne garşıy erkin sergilemegi mahabatlandyrýarlar.

Anil (port. gök-nil)**Анилин**

Anilin – organiki birleşmeli, zäherli, reňksiz suwuklyk. Anilin dürli boýaglary taýýarlamak üçin peýdalanylýar.

Animal (lat. haýwan)

Анималист

Animalist – öz eserlerinde haýwanat dünýäsini şekillendirýän suratkeş ýa-da heýkeltaraş.

Animalistik

Animal (lat.)

Анималистический жанр

Animalistik – haýwanat dünýäsine bagışlanan žanr. Nakgaşçylykda, haýkeltaraşlykda, grafikada we amaly-haşam sungatynda haywanlar bilen baglanyşykly eserler.

Annotatio (lat.)

Аннотация

Bellik – haýsy-da bolsa bir neşiriň ýazgysyny yzarláyan, oňa gysgaça düşündirilişi berýän ýa-da tankydy bellik (kitabyň titul sahypasynyň arkasynda, kitapça bukçasynda we başg.). Giňişleýin annotasiýa – munuň özi kitabyň, makalanyň ýa-da golýazmanyň manysyny, akymyny, mazmunyny häsiýetlendirýän gysgaça bellik.

Ensemble (fr.)

Ансамбль

Ansambl (gelşikli umumylyk, sazlaşyk, jem) – 1) binagärlilikde haýsy-da bolsa bir umumylyk döredýän, bölekleriň dogry özara baglanychmagy we özara sazlaşygы. 2) Şekillendirish sungatynda: bütewilik, çeper eseriň gelşikli we sazlaşykly umumylygy.

Entablement (fr.)

Антаблемент

Antablement – binagärlilikde jaýyň sütünleriniň üstünde ýerleşýän tesegordan, frizden, arhitrawdan ybarat bolan ýokarky kese bölek.

Nephrite

Антинолит

Nurly daş – amfibol toparyna degişli nurly daş. Ony nefrit daşy hasaplayarlar.

Antefixa (lat.)

Антефикс

Bezeg – 1) antik binagärliginde daşdan ýa-da keramikadan ýasalan bezeg, ol teşegoryň (karniziň) üstünde, üçegin aşaky burcunda ýerleşýär.

Antiquus (lat.)

Антик

Gadymy – adamzadyň döreden gadymy maddy çeperönümi, heýkeliň ýa-da onuň bölejiginiň gadymy görnüşi (asyl nusgası ýa-da göçürmesi).

Antiquus (lat.)

Антиква

Gadymy nusga – göwrümi aýlaw çyzykly çap edilýän latyn harplary, ol gotika (Ýewropada ýaşan orta asyrlar gotlar taýpasynyň ady bilen bagly) harplaryndan düýpli tapawutlanýar.

Entourage (fr.)

Антураж

Daş-töwerek, gurşap almak – adamy gurşap alýan daşky meýdan, ýerleşme.

Antae (lat.)

Анты

Anta – binagärlikde gadymy ybadathanalaryň diwaryndaky uzaboýuna ýerleşýän gyraňy. Ol diwardan ýüze çykýar, kähalat sütün (order) görnüşinde işlenip bejerilýär. Ant - ýarymsütün bolup, galyň diwarlary bezeýär.

Face (fr.)

Анфас

Ýuz tarap – bir zadyň göni öňünden, ýüzünden görnüşi.

Enfilade (fr.)

Анфилада

Anfilada – uzaboýuna bir hatarda ýerleşýän, aralary gaplyy birnäçe otaglar.

Palace

Ападана (pars.)

Koşk – döwlet häkiminiň bolýan uly jaýy howlusy.

Appartement (fr.)

Апартамент

Otag – ýaşalýan jaýdaky bir tam.

Apis (gr.)

Апис

Apis – gadymy müsürlilerde mukaddes we keramatly hasaplanan öküz.

Apogeios (gr.)

Апогей

Ösüšiň čür başy, uly abraý – haýsy-da bolsa bir zadyň iň beyik derejesi; geriş, ösüş, mysal üçin şan-şöhrat.

Apollon (gr.)

Аполлон

Apollon – gadymy grekleriň rowaýatynda Gün hudaýy (başga ady Feb), şeýle-de danalygyň, sungatyň, uruş tâlimleriniň, öndengörüliliği hudaýydyr.

Apotheosis (gr.)

Апофеоз

Arşa çykarmak, öwmek – 1) bir wakany ýa-da hadysany, şahsy beýgeltmek, öwmek, hudaý hasaplama; 2) wakanyň oňat sazlaşkly tamamlanmagy.

Appareil (fr.)

Аппарель

Geçelge – jaýyň ýokarky bölegine geçmek üçin niýetlenen geçelge.

Applicatio (lat.)

Аппликация

Ýelimleme – matanyň, kagyzyň ýüzüne dürlü reňk bölejiklerini haýsy-da bolsa käbir zatlardan tikip ýa-da ýelmäp çeperçilik şeklärini, ýagny nagyşlary we bezeg şeklärini döretmek.

Applique (fr.)**Апплике**

Küümüş çáymak – 1) küümüş dakylan ýa-da çáýylan; 2) küümüş bilen ýuka ýüzi örtülen metal.

Apsis (gr.)**Апсида**

Ýarym aýlaw çykyt – binagärlikde ýarymaýlaw, kähalatda köpburçly jaýyň öňe çykýan bölegi bolup, onuň aýratyn ýokarky ýapgydy bar.

Arabesco (it,fr.)**Арабеск**

Arabeska – ýewropalylaryň musliman sungatyny atlandyryşy. Araplaryň täsiri bilen sekillendirish sungatynda dörän geometrik, ösümlik ýa-da ýazuw bezegleriniň sungaty.

Arco (it.)**Арка**

Arka, ýaý görnüşli – binagärlikde, jaýlaryň ýarymaýlaw girelgeleri (äpişgäniň, gapynyň, derwezäniň ýaý aýlaw göwrümi) ýa-da köprüleriň arasyndaky sütünlere daýanyan gurluşygy.

Arcade (fr.)**Аркада**

Arkalar, ýarym aýlawlar – binagärlikde birmeňzeş düzülen arkalaryň hatary.

Arkatur (nem.)**Аркатура**

Kiçi arkalar – binagärlikde, hatara düzülen kiçi göwrümlü arkajyklar. Olar diwaryň bezegi hökmünde hyzmat edýärler.

Arc-boutant(fr.)**Аркбутан**

Daýanç arkasy – binagärlikde örän uly ymaratyň daşky daýanç arkasy bolup (gotika binagärliginde), jaýyň diwaryny saklamakda we sazlaşdymakda onuň möhüm bölegi hasaplanýar.

Archaikos (gr.)**Архаика**

Gadymy – sungatyň ösüşinde ilkinji basgañç bolup, esasan hem irki grek we müsür sungatynyň gadymy döwürleri hasaplanýar; gadymyýet, köneki diýmegi aňladýar.

Archivolto (it.)**Архиволт**

Çarçuwlama – binagärlikde, arkaly girelgäniň daşyny bezemek, çarçuwlamak.

Architektonike (gr.)**Архитектоника**

Gurluşyk sungaty – 1) binagärlikde bölekleriň deň ýerleşishi, olaryň bitewi bir zat bolup sazlaşyklı utgaşmasы. 2) sekillendirish sungatynda taslamanyň çeper düzülişi, ese-riň çeper gurluşy.

Architektor (gr.)

Архитектор

Binagär – gurluşyk pudagynyň hünärmeni, binagär, ussat.

Architectura, architektonike (lat., gr.)

Архитектура

Binagärlik – 1) gurluşyk sungaty, düzmegiň we gurmagyň sungaty; kähalatda binagärlik ýonekeý gurluşyga gapma-garşy bolup, göwrüminiň aýratyn tapylyşy bilen tapawutlanýar, 2) gurluşygyň aýratyn çeperçilik häsiýetleriniň jemlenmegini, kadalaşdyrylmagy, döwrebaplaşdyrylmagy.

Architrave, archi...+ trabs (fr., gr., lat.)

Архитрав

Esasy pürs – binagärlikde esasy pürs, antablementiň aşaky bölegi.

Astragalos (gr.)

Астрагал

Astragal – binagärlikde ymaratyň gapdal şekiliniň sapak ýaly çyzygy ýa-da tegelek aýlawyň sütüne baglanışyń çyzgysy.

Attributio (lat.)

Атрибуция

Suratlar, görkezme esbaplar – çeper eseriň dörän wagtyny, ýerini we awtorlaryny, çeperçilik ugruny, akymyny, hadysanyň wagtyny, ussadyň iş usulyny we başgalary özünde jemleyän hem-de açyp görkezýän gollanma.

Achromatic cdairs

Ароматические цвета

Ahromat reňkleri – ak, mele, gara. Olar diňe açıklygy bilen tapawutlanýarlar we reňk basyşdan üzňe bolup durýarlar.

Aer+graf (gr.)

Аэрография

Aeografiýa, pürkgüt, pürküji – sepgijiň (pulwerizatoryň) kömegini bilen reňkleri kagyza, mata we başga zatlara syçradyp geçirilmegiň usuly.

- B -

Baguette (fr.)

Багет

Nagyşly, haşamly tagta – reňklenen ýa-da altın çäýylan çarçuwa we teşegor ýasamak üçin taýýarlanylany nagyşly planka.

Base, basis (fr., gr.)

База

Esas – binagärlikde, jaýyň sütünleriniň aşaky esasy, düýbi, binýady.

Basilica, basilike(lat, gr.)

Базилика

Şanyň öyi – uzaldylan gönüburçly göwrümlü bina; gaýyklar bilen hatarda sütünleriň ýerleşmegi: orta gaýyklar iki çetkiden ýokarydyr. Gadymy Rimde bazilika gurluşyklary

kazyyet, söwda we beýleki binalary gurmak maksady bilen alnyp barylýar. Bu desgalar hristian ybadat anasynda meşhurdyr.

Baldacchino (ital.)

Балдахин

Ýapgyt, çadır – şanyň tagtynyň üstündäki kölege bermäge niýetlenen ýapgyt.

Balustrada (fr.)

Балюстрада

Balýustrada - balkonyň ýa-da basgaçklaryň sütünjiklerden ybarat perila bilen ýapylan haýaty.

Banal (fr.)

Банальный

Duzy gaçan, leji çykan – lenç edilen, çeýneñen, asyl nusgasyz, özboluşlylygy ýok, ýenjilen gürrüň, waka.

Барбизонская школа

Barbizon mekdebi – XIX asyryň birinji ýarymynda bir topar fransuz suratkeşleri Parižiň altmyş kilometr günorta-günbatarynda ýerleşýän Barbizon atly obanyň golaýynda, Fontenblýu tokáynyň gyrasynda işläpdirlər. Şäheriň goh-galmagalyndan daşlaşyp, suratkeşler molbertlerini açık meýdanda goýup, naturadan surat çekipdirler. Olar tebigatiň úytgeýän pursatyny, meýdanda işleyän daýhanlary suratlandyrıpdyrlar. Şeýle suratkeşleriň hatarynda Dobini, Koro, Kurbe, Mille, Teodor Russo dagylar bar.

Bataille (fr.)

Батальный жанр

Göreş žanry – sekillendiril sungatynda öz içine uruş wakalaryny, pursatlaryny jemleýän eserlere batal žanry diýilýär. Bu žanr nakşaçylyk, grafika we heýkeltaraşlyk sungaty üçin has-da häsiyetlidir, şeýle-de bu žanr taryhy we rowaýaty wakalaryň hem düzümine girip, esgerleriň gullukdaky durmuşyny-da açyp görkezýär. Göreş žanry öz içine durmuşy, portret, peýzaž, animal we natýurmort ýaly žanrlary-da alýar. Italýan Gal-kynış eýýamynda (Mikelanjelo, Leonardo da Winçi, Tisian, Tintoretto), özuniň dowamly ösüşini ol XVII-XVIII asyrlarda D. Welaskes, Rembrandt, N. Pussen, A. Watto ýaly suratkeşleriň döredijiliginde, soňra F. Goýýa, T. Žeriko, E. Delekrua ýaly ussatlaryň beýik işle-rinde şöhlelenýär. Urşuň güýjüni we agyr pursatlaryny suratkeşler P. Pikassonyň “Ger-nika”, W. Wereşaginiň, M. Grekowyň, A. Deýnekiniň, E. Moiseenkonyň, G. Koržewiň we beýlekileriň döredijiliginde görmek bolýar.

Bataille (fr.)

Баталист

Harbylar barada eser ýazyjy – harby hereketleriň we wakalaryň suratyny çekmek bilen meşgullanýan suratkeş.

Batique (fr.)

Батик

Doldurylan, goşulan – ýüzüne elde surat çekilen, köpreňkli mata. Bu senet ilkinji Indoneziya halklarynda döräpdir. Ilki surat salnyp, soňra matalar ýörite gaplardaky boýaglara batyrılýar. Onuň sowuk we gyzgyn tehnikalarda amala aşyrylýan birnäçe usullary häzirki gündé örän çylşyrymlaşdy.

Barbotine (fr.)

Барботин

Reňkli serišde – küýze önumlerinde we onuň ýelimleme bezeginde ulanylýan reňkli serišde (ak palçygyň garyndysy, çäge we reňk); keramika önumiň ýakylmasyndan öňürti suraty çekilýar.

Bas-relief (fr.)

Барельеф

Pes güberçek – heýkeltaraşlyk sungatynda nagşyň ýa-da şekiliň, bir tekizligiň ýüzünden güberlip çykyp duran görnüşi.

Barocco (it.)

Барокко

Barokko, geň, tasin – XVI asyryň ahyrynda XVIII asyryň ortasynda Ýewropada we Amerikada ýörgünlü sungat akymy. XVIII asyryň klassisizm we Galkynyş döwürleiniň sungaty özünüň möwç urmagy, çylşyrymlı gówrümleri we nakşaşçylykdaky beýik işler bilen aýratyn tapawutlanýar.

Bauhaus

Баухауз

Bauhauz – Bauhauz çeperçilik ussahanasy binagär Walter Gropius tarapyndan Weýmerde 1919-njy ýylda esaslandyrylyp, Germaniýada 1920-nji ýyllarda döwrebap bezeg merkezi bolupdyr. Gropius sungaty we bezegi öz döwrüniň gündeki sosial durmuşnyň garaýsy hökmünde görkezýär. Ol binagärleri we suratkeşleri senetkär hasaplap, olaryň döredýän eserleriniň durmuşy we elýeter bolmagyny dogry hasaplapdyr. Nakşaşlar, binagärler, keramikler, heýkeltaraşlar, bezegcileri bilelikde Bauhauz ussahalarynda işläp, öz döwründe bolan Galkynyş eýýamynyň senetkärleriniň durmuşny ýatladypdyr. Bauhauzer stili özünüň ýonekeyligi, geometrik gówrümleri we nepisligi bilen tapawutlanypdyr. Onuň onde goýan maksatlary Germaniýadan daşda-da Albers, Kandinskiý, Kleye, Mohoý-Nad ýaly suratkeşler tarapyndan wagyz edilipdir.

Beam

Балхи

Gümmez berkitmesi – inedördül ýa-da gönüburçly jaýyň ýokarsynyň gümmeziniň berkitmesiniň görnüşleri. Otagyň burqlarynyň ýaý şekilinde kerpiçler bilen örülip, belent merkeze jemlenmegi.

Tholobate

Бараðан

Jaýyň boýny – gümmeziň esasy bolup durýan, köpgyraňly ýa-da silindr şekilindäki jaýyň belli bir bölegi, boýny.

Biblion (gr.)

Библио

Kitap – agyr sözleriň ilkinji düzüm bölegi, “kitap” sözünüň manysyna deň. Mysal üçin: bibliofil, bibliografiýa.

Biblion+grapho (gr.)

Библиография

Kitap ýazýan – 1) çap edilmeli kitaplaryň we golýazmalaryň hasabatyny almaga degišli ylmy we tejribelik işiniň pudagy. 2) temasy boýunça edebiýatlaryň sanawyny saýlap ýa-da doly almak; ýörite çap (görkezijiler, kataloglar).

Biblion+mania(gr.)

Библиоман

Kitap toplayýy – kitap toplamaga höwesli, hyjuwly adam.

Biblion+mania (gr.)

Библиомания

Kitaphon, kitap ýygnaýy, küýli – 1) kitap söýüji. 2) kitabyň hiline garamazdan olary toplayán adam.

Biblion+taphos (gr.)

Библиотаф

Kitap+mazar – öz kitabyny beýleki adamlara ulanmaga bermeýän ýa-da kitaphanaçynyň degişgen ady: “kitaplary jaýlaýan”.

Bibliotheka<biblion (gr.)****

Библиотека

Kitaphana – 1) golýazma we kitaplar toplumy. 2) kitap saklanýan jaý, otag. 3) kitaplaryň ähli görnüşini jemgyýete ulanmaga hödürleyän edara.

Biblion<philos (gr.)

Библиофил

Kitap söýüji – kitaplary söýüji we biliji, gaty seýrek duşyan neşirleriň aýratynlygyna sarpa goýyan adam.

Biennale (isp.)

Биеннал

Biýennal - her iki ýyldan geçirilýän çäre. Mysal üçin, sergi, kinofestiwal.

Bijouterie (fr.)

Бижутерия

Zergärçilik dükany - zergärçilik önumleriniň dükany, söwdasy. Aýal bezegleriniň (bilezigiň, ýüzügiň, gulakhalkanyň we ş.m.) gymmat bolmadyk daşlardan we serişdelerden ýasalan önumler.

Biscuit (fr.)

Бисквит

Biskwit – syrça bilen çayýlmadyk, iki gezek bişirilen farfor.

Bistre (fr.)

Бистр

Suwly reňk – XV-XVIII asyrلarda günbatar döwletleriniň suratkeşleri ağaç kömrünü sunda ösümlik ýelimine garyp, çotgany ýa-da ýelegi ulanmak arkaly surat çekipdirler (gara goňur akwarel).

Bel (fr.)

Бельэтаж

Jaýyň owadan gaty – binanyň owadan esasy ikinji gaty. Amfiteatrda we tomaşaçylar zalynda orunly balkonyň birinji gaty.

Berillos (gr.)

Берилл

Gymmatbahaly daş – mineralyň, alýuminiň we berilliniň silikaty; – arassa öwüşginli gymmat daş (akwamarin, zümerret).

Blick (nem.)

Блик

Ýalkym, söhle – 1) şöhläniň ýalkymy; garaňky tekizlikdäki reňkli tegmil; 2) guýma kümüş. Onuňdüzüminde 2-7% mis bar (söhlelenýän kümüş).

Bodon

Бодони (it.)

Bodoni – (Bodoni italýan ussasynyň ady) – aýdyň şekili we çeperçiligi bilen tapawutlanýan çaphananyň ýazuw harplarynyň ady.

Bracelet (fr.)

Браслет

Bilezik – ele dakylýan, uly ýüzüge meňzeş kümüşden, altýndan we başga metallardan ýasalýan zergärçilik bezegi.

Brilliant (fr.)

Бриллиант

Göwher – emeli gyraňlanan almaz daşy. Ol kynlaşdyrylan köpsanly kiçijik burçly ýa-da köp halatda känburçly piramidanyň ikä bölünen görünüshe çalymdaş bolýar.

Bronze (fr.)

Бронза

Bürünç – misiň dürli metallar bilen goşulmagy (gurşun, alýuminiý we başgalar) Ol; heýkeltaraşlyk sungatynда giňden ulanylýan serişde.

Brochure (fr.)

Брошюра

Kitapça – 4 sahypadan 48 sahypa çenli möwsümleýin bolmadyk kitapça. Ol düzgüne layýyk ýumşak kagyza çap edilýär.

Brouillon (fr.)

Брульон

Garalama – çyzgynyň birinji belleşdirmesi ýa-da şekillendirmesi.

Buste (fr.)

Бюст

Býust, ýarymgöwre – adamyň bilinden ýokarky böleginiň heýkeli.

- C -

Cinquecento (it.)

Чинквиченто

On altynjy asyr – italýanca XVI asyryň ady. Bu döwür italýan Galkynyş eýýamyňnyň has-da ösen we yzysüre pese gaçan döwrüdir.

- D -

Dadaisme, dada (fr.)

Дадаизм

Dadaizm, atjagaz – atjagaz, agajat, çaga oýnawajy. 1916-1922-nji ýyllarda çeper ede-biýatda dörän täze akym. Bu akym Şweýsariýada döreýär. Onuň ilkinji wekilleri T.Isara, R.Gýulzenbek we M.Çankodyr. Birinji jahan urşuna garşylyk görkezip, sesleriň we sözleriň manysyzlygyny, çeperçilik gödekligini, (M.Dýusan, F.Pikabiýa, M.Ernst, Ž.Arp) duý-dansyz zatlaryň ýygynsdysyndan çyzgylar döredýärler. Uruşdan soňra fransuz “howaýy da-dastler” sungat üçin işläp, (A.Breton, Tsara) sosial jemlenmesizligi gazanypdyrlar, nemes “syýasatçy dadaistleri” (Ž.Gros, Ž.Hardfild) buržuaž jemgyýetine garşy çykyş edipdirler.

Darbazi

Дарбази (турк)

Darbazy – binagärlilikde kem-kemden azalyp pürlere daýanýan ýapgyt.

Classroom

Дархсана

Dershana – medresede okalga otagy.

Daidalos (gr.)

Дедал

Çeber işlemek – gadymy grek rowaýatynda çeper ussat, binaçy we heýkeltaraş.

Decolcomahie (fr.)

Декалькомания

Çapuň usuly - haýsy-da bolsa bir materiala (keramika, metala, kagyz önümine we ş.m.) şekilleri göçürmegiň çaphana usuly.

Decor (fr.)

Декор

Bezeg – binagärlilikde jaýlary gelişigine getirýän bezeg.

Decoratif (fr.)

Декоративный

Bezelen – dürli reňkler we serişdeler bilen çeper bezelen ansambl. 2) esere laýyk dürli reňkler bilen bezemek;

Decorateur (fr.)

Декоратор

Bezeggi – 1) teatr sahnasyň bezeýji suratkeş. 2) binanyň daşyny we içini bezeýän, gelişigine görk berýän hünärmen.

Decoration (fr.)

Декорация

Bezeg, haşamlanan sahna – 1) suratkeşlik, binagärlik, yşyklandyryş, kino we baş-ga-da usullarda sahnany, teatrlaşdyrylan meydany çeper bezemek.

Dekorative-applied arts

Декоративно-прикладное искусство

Amaly-haşam sungaty – halkyň däp-dessurlaryna daýanýan, halkyň gündelik durmuş bilen bagly sungatyň görnüşi (gap-gaç, düşekler, bezeg şayklär we başgalar).

Detail (fr.)**Деталь**

Böleklik, jikme-jik – ulagyň, esbabyň we başga-da mehanizmleriň bölegi. Şekil-lendiriş sungatında eseriň ownujak bölegi.

Diadema (gr.)**Диадема**

Täç – aýallaryň kellesine geýyän gymmatbahaly täji.

Deformatio (lat.)**Деформация**

Üýtgetme – nakşaçylyk, heýkeltaraşlyk we grafika sungatında keşbiň häsiyetini ösdürmek we şekiliň görrümini üýtgetmek arkaly ýerine ýetirilýän çeperçilik usuly.

Diamant (fr.)**Диамант**

Göwher – göwher daşı; çaphana harpy görrümi boýunça 4 bölümçä barabar (1,5 mm).

Diaphanes (gr.)**Диафан**

Dury – syrçasyz ýalpyldamaýan farfor.

Design (iňl.)**Дизайн**

Gurnamak, düzmek bezemek – 1) pikir etmek, gurmak, çyzmak, surat çekmek, gurşap alýan zatlaryň hilini gowulandyrmak, görküne-görk goşmak, owadanlamak maksady bilen dürli görnüşli işler. Häzirki döwürde bu örän ýörgünlü hünär hasaplanýar. Onuň şäher bezeginde, jaý bezeginde, tekstil önemciliginde, azyk önemciliginde, egin-eşik we başga-da pudaklarda ýokary özüne çekijiligi gazarlmaga hem-de adamlaryň ünsüni çekmäge ýardam berýär.

Designer**Дизайнер**

Gurnaýjy, düzüji, bezegçi – häzirkizaman talaplaryna laýyk getirip bezeg işlerini amala aşyrýan suratkeş, gurnamak işleriniň hünärmeni.

Dinamikos (gr.)**Динамичность**

Güýçlülik – şekillendirme sungatında predmetleriň güýçli hereketi, asudalygy aradan aýúrmak. Mydama hereket edýän durmuşyň häsiyetlerinden ýonekeý zatlaryň üsti bilen görrümini üýtgedip, eseriň gurlusynda hereket gazarmak.

Diahorama (gr.)**Диорама**

Açyk görnüş – 1) ýörite ýagtylanan material içinden zowwam geçirilýän nakşaçylygыň görnüşi. 2) eseriň öndäki görrüminiň alysky gözýetimi öz içine alman, eýsem töwregiň bir bölegini özünde jemlemegi.

Veranda**Дехлиз**

Öndäki otog – jaýyň girelgesindäki birinji giň otog.

Juma-mosgue**Джума-мечеть**

Juma metjidi – hepdäniň her anna we dynç alyş günleri namaz okalýan ybadathanaly metjit.

Diptychos (gr.)**Диптих**

Goşulma – 1) iki bölekden ybarat bir pikiri açyp görkezýän nakgaşylyk eseri.

Division (fr.)**Дивизионизм**

Aýrylyşma – nakgaşylyk sungatynda aýdyň görünýän bölejik çalynmalaryň ýazuwy. Ol tomaşaçynyň gözüne reňkleriň garylmagyny aýdyň görmek üçin niýetlenen.

Dorikos (gr.)**Дорический ордер**

Dorikleriň sütüni – Gadymy Gresiýada dorikler taýpasyna häsiýetli binagärlik sütüni. Ol bazasynyň ýoklugu we ýonekeýligi bilen tapawutlanýar.

Dolmen (fr.)**Дольмены**

Dolmenler - bürünç we demir asyralaryndaky mazarüstü ýadygärlilikler. Äpet wertikal galdyrylan daşlaryň üsti uly plitalar bilen ýapylypdyr. Bu ýadygärlilikler Aziýada, Afrika-da we Ýewropada duş gelýär.

Dominari (lat.)**Доминировать**

Esasy bolmak – binagärlikde, golaýdaky gurluşyklardan belentde durýan, jaýyň esasy bölegi.

Dromos (gr.)**Дромос**

Geçelge – uly depäniň aşagynda mazarly otaga eltýän ýapgytly koridor.

- E -

Aedicula (lat.)**Эдикула**

Edikula – binagärlikde, uly bolmadyk bezeg gurluşygy ýa-da kiçijik gurluşygyň görünüşi. Mysal üçin jaýyň depesindäki frontony göteryän penjiräniň iki gapdal sütüni.

Эклектизм (gr.)

Eklektizm (gaýtalamak, saýlamak) – 1) nazaryýetde we hakykatda yzygiderligiň, umumulygyň, baglanyşygyň esaslarynyň ýoklugu; dürli görnüşleriň baglanyşygynyň düzgünsizligi, gözýetimiň sygyşmazlygy, goşulmazlygy. Mysal üçin, sungatda materializmiň idealizm bilen oňuşmazlygy, howaýy we yzygiderli dürli akymalaryň baglanyşygy. 2) binagärlikde, dürli binagärlik stilleriniň garyşygy. Mysal üçin, binanyň eksterýeriniň borokko, interýeriniň rokoko ýa-da gotika usullarynda berjäy edilmegi. 3) sungatda köne däpleri garyşdyryp gaýtalamak.

Eclectik**Эклектик**

Eklektik, saýlaýy – öz arasynda oňuşmaýan gözýetimi, gapma-garsylykly, saýlamany gaty oñarmaýan alym, suratkeş, syýasatçy we başga-da hünärmenler.

Exedra(gr.)**Экседра**

Eksedra – Gadymy grek binagärliginde diwaryň içinde oturmak üçin bezelen portalyň arkaly çykydy, rımlilere ýasaýyş jaýynda kabul edilýän ýer.

Excursio (lat.)**Экскурсия**

Gezelenç etmek - köpcülikleýin ýerlere, muzeýlere, sergi öýlerine we beýleki me-deniyet jaýlaryna gezelenç etmek.

Expositio (lat.)**Экспозиция**

Açyp görkezmek – taryhy maglumatlaryň, sungat eserleriniň we ş.m. önümleriň sergisini görkezmek.

Exponatus (lat.)**Экспонат**

Görkezilmäge çykarylan – sergide ýa-da muzeýde ählumumy görkezilmäge çykarylan önem.

Expressionnisme (fr.)**Экспрессионизм**

Şöhlelendirme, aç-açan, aýdyňlyk – XX asyryň birinji çäryeginde edebiýatdaky we sungatdaky akym. Ol adamyň hususy içki durmuşyny açyp görkezilmäge çalyşýar. Onuň bu açyp görkezmesi sungatyň asyl maksady. Bu akym durmuşyň erbet hadalaryny aýdyň açyp görkezýär. (Germaniýadan E.Nolde, F.Mark, P.Klee, Awstriýadan O.Ko-koška ýaly suratkeşler şeýle-de nemes suratkeşleri E.Barlan, Ž.Gros, O.Diks).

Expressio (fr.)**Экспрессия**

Şöhlelendirme - aýdyň pikiri, ýagdaýy, duýgyny aýyk-aýdyň görkezmek.

Extasis (gr.)**Экстаз**

Haýran galmak - haýran galmagyň ahyrky ýagdaýyndan tä özüni ýitirmek derejeye sine çenli bolan ýagdaý.

Exterieur (fr.)**Экстерьер**

Eksterýer, daşky görnüş – binagärlilikde jaýyň daşky görnüşi.

Extra (lat.)**Экстра**

Ýokary ölçeg, naýbaşy – hili boýunça ýokary ölçegli, has arassa önem.

Extravagant (fr.)**Экстравагантный**

Örän üýtgeşik- çeperçilik sungatynda däbe, ölçege, islege umumy kabul edilen talaba dogry gelmezlik, täsin we üýtgeşik pikir ýa-da usul.

Hellen (gr.)

Эллинизм

Ellinizm – Isgender Zülkarneýiniň (m. öňki 334-324 ýý. – 30 ýý. çenli) Gündögar Ortaýer deňzinde, Alynty Aziýada we Gara deňiz ýakalarynda ýeňiš gazanan taryhy döwri. Ellinler grekleriň taýpasy bolup, olaryň medeniýetiniň aýratyn täsiri köp halklaryň taryhynda öz ornumy tapýar (binagärlikde, heýkeltaraşlykda, amaly-haşam sungatynda).

Email (fr.)

Эмаль

Email - dürli reňklerdäki demir önümlerini daşarky zyýanly täsirlerden goramak we çeperçilik maksatlary berjaý etmek üçin peýdalanýan serişde. 2) aýnaly önümlerde we keramikada açyk bolmadık syrça. 3) reňkleýji emallar; tozanjyklaryň (pigmentiň) sürtülmegi bilen lakda taýýarlanýar: ýagly emal, nitro emaly, gliftal emaly we ş.m. gurandan soň syrçaly ýapgyl emele getirýär.

Aeneus lithos(lat.)

Энеолит

Mis-daş asyry – eneolit (m. öňki dördünji we üçünji mühýylliklar), neolit (täze daş) asyryndan bürünç zamanyna geçiş döwri hasaplanýar. Türkmenistanda bu eýýamda nakşaçylyk, heýkeltaraşlyk, amaly-haşam sungaty ösüpdir. Ony Göksüýri oazisiniň mysalynda görmek bolýar.

Gallery

Эмпоры

Emporlar – hristian bazilika ybadathanasynyň esasy galereýasynda açylan. Onuň gapdal galereýasynyň ýokarsynda ýerleşýän uzyn meýdança.

Empire (fr.)

Ампир

Häkimiýet, imperiya – XIX asyryň üçünniň onýyllygynda binagärlikde we sungat bezeginde dörän çeperçilik akymy, ol klassisizmiň ösüşini tamamlayáar. Äpet göwrümlü desgalar, haýran galdyryjy çeper bezegler (harby şekiller) aslyny irki Rimiň häkimiýetinden we gadymy grek medeniýetinden alyp gaýdýár. Bu akym, uly tolkun Napoleon Bonapart döwründe döreyár. Soňra başga döwletlerde Napoleona garşı goreşleriň netijesi, ýeňisi we garaşsyzlygyň nyşany hökmünde äpet desgalar gurulýar. (esasan-da, Fransiýada, Italýada, Germaniyada, Russiýada).

Entasis

Энтаэис

Entasis – sütuniň göwresiniň ýeňil çișmegi (1/3 bölek belentlikde)

Epistylon

Эпистиль

Epistil – bu, şol arhitraw diýmeli aňladýár. Ol antablementiň aşagynda ýerleşýär.

Enkaustike (gr.)

Энкаустика

Ýakýaryn – reňkleri eredip, gyzdyrylan usulda ýerine ýetirilen mumlanan nakşaçylyk.

Epure (fr.)**Эпюр****Çyzgy** – tekizlikdäki proýeksiýa çyzgysy, nokady, şekili.**Erker (nem.)****Эркер****Erker** – binagärlikde, jaýyň içini giňeldýän, diwaryň penjireli, ýarymtegelek ýa-da köpgyraňly, öne çykyp duran çykydy.**Esguisse (fr.)****Эскиз****Eskiz, gözleg** (öñünden garalama) – döredijilik pikirleriniň galamda, reňkde we beýleki çeperçilik serişdelerindäki gözlegleri, esere taýýarlyk işleri. Eskiz dürlü usularda ýerine yetirilýär. Nakgaşçylykda, heýkeltaraşlykda, suratkeşlikde elmydama esere taýýarlyk suratlary we şekilleri berjaý edilýär. Gözlegleriň şowly çykanyny suratkeş ösdürýär we pikirindäki eserini döredýär.**Estampe (fr.)****Эстамп****Çap basma** (çeper eseri basyp çap etmek usuly) – 1) kagyzyň ýa-da towlanan deřiniň bölejigi bilen sürtguleme. 2) sürtgüläp, ýagny garalap galam bilen surat çekmek.**Etude (fr.)****Этюд****Ilkibaş nusga** – 1) şekillendirış sungatynda tebigatdan seredip çekilen pursatlayýn surat. 2) suratkeşin geljekki eserleri üçin tebigata çykyp ýa-da adamlaryň keşbini suratlandyrmagy.**Effectus (lat.)****Эффект****Täsir** – bir zadyň hereketi, netijesi. Birine ýa-da bir zada edilen täsir. Eseriň täsiri, netijesi.**Echinus Эхин****Ehin** – binagärlikde, tekiz tegelek ýassyk görnüşlü dorik kapiteliniň aşak bölegi.**Elegant (fr.)****Элегантный****Nepis, kaşaň, görünüklü, güzel, salyhatly, gelşikli, göze gelim** – suratkeşin örän nepis döreden çeper eseri.**- F -****Factura (lat.)****Фактура****Eseriň düzümi** – şekillendirış sungatynda çeper täsirliliği bermek üçin dürlü tejribe usullarynda işlenmegiň usuly; oňa reňkiň goýluşy, çyzygyň çyzylyşy, çotganyň ýoredilişi, galamyň ýa-da syýanyň ýazylyşy, gazama usuly we başga-da tejribeler degişlidir.**Fanza****Фанза (hytaý.)****Fanza** – Hytaýda, Koreýada agaç sütünli karkasdan gurulýan kiçijik jaý.

Face (fr.)

Фас

Ýüz tarap- sekiliň yüz tarapy, zadyň öňünden görnüşi.

Facade (fr.)

Фасад

Jaýyň ýüzi- binanyň daş ýuzi, onuň öň, arka we gapdal taraplary bolup bilyär.

Faiience (fr.)

Фаянс

Fayans – 1) ak we reňkli gipsli palçykdan ybarat toplum; 2)bişirilen we syrça çäýylan şeýle toplumly önum; keramikanyň görnüşi.

Phiale

Фиал

Fial – gotika binagärliginde, diňleriň, daýanç sütünleriniň piramida görnüşli beze- len ujy.

Figura (lat.)

Фигура

Görnüş, kaddy – bir zadyň daşky görnüşi, çyzgysy. Adamyň kaddy, gurluşy. 2) nak- gaşçylykda we heýkeltaraşlykda adamyň ýa-da haýwanyň göwresiniň şekili.

Fixus (lat.)

Фиксировать

Berk, gaýym, berklemek, bellemek- 1) bir pikiri bellemek 2) aňyňda bellemek, ýatda saklamak ýa-da ýazyp almak, suratyny çekip almak.

Fixus (lat.)

Фиксаж

Berkleyiş, gaýymlaýyş – 1) suratyň oňat saklanmagy üçin ýörite giposulfit natriý düzümi bilen ony berkitmek.

Fovism Фовизм (fr.)

Fowizm – 1905-nji ýyllda Parižde sergide örän arassa we gapma-garşy reňklerde eserler görkezilýär. Olar tomaşaçylarda uly hyjuwlý duýgulary döredýär. Tankytçylar bu eserleriň awtorlaryny wagşy haýwanlar diýip belleýärler. Soňra bu söz olaryň lakamyna öwrülip gidýär. Onuň wekilleri Wlamink, Deren, Wan Dongen, Matiss.

Fundus (lat.)

Фон

Esas, çuňluk, düsek – sekiliň arka ýuzi; sungat eseriniň we çekiliýän zadyň arka meydany. Şekillendirish sungatynda eseriň umumy esasy şekilsiz ýa-da dürli şekilli ýag- dayda bolup, degişli taslamany öne çykarmaga ýardam bermegi.

Forma (lat.)

Форма

Göwrüm – 1) daşky görnüş, çyzgy; 2) sekillendirish sungatynda zadyň aýratyn göwrümi, nepisligi; 3) ähli sungatyň görnüşlerinde eseriň mazmunyny açmak, keşbini döremek üçin hyzmat edýän çeper serişde. Ähli sungatyň görnüşlerinde göwrümi çeperçilik eseriniň derejesini kesgitleyär. Şekillendirish sungatynda çeperçilik göwrüm bu taslama-

nyň düzülişi, serişdeleriň we usullaryň baglanyşygy, çeperçilik serişdeleriniň ulanylышы we pikiriň çeperçilik maksatlarynyň beýan edilişi.

Формализм

Göwrümçillik, toslamalyk – XIX-XX asyrлarda sudursyzlykdan gelip çykýan “göwrüm okuwy” we durmuşyň taryhy köklerinden aýralygyny öwrenýän, sungatyň ösusň kanunalaýyklygyny açmaga çalyşýan sungaty öwrenijilik akymy. Göwrümsizlik diýip XIX-XX asyrлarda täze sungat akymynyň synag jemine-de (kubizm, futurizm, dadaizm, sýurralizm we başg.) aýdýarlar

Format (fr.)

Формат

Ölçeg – şekili ýerine ýetirmek üçin göwrüm tekizligi (gönüburçly, aýlaw, tegelek we ş.m.) kitabyň, kagyz sahypasyňň, kartockanyň we ş.m. kagyz önüminiň ini we boýy.

Formare (lat.)

Формировать

Düzmek, emele getirmek – 1) döretmek, düzmeň. 2) haýsy-da bolsa bir zada göwrüm, görnüş, gutarnyklılyk bermek.

Fragmentum (lat.)

Фрагмент

Parça, bölek, ülüş- haýsy-da bolsa sungat eseriniň saklanyp galan bölegi; döwügi, parçasy (nakşaçylykda, binagärlilikde, heýkeltaraşlykda); şekiliň bölegi.

Fraktura (lat.)

Фрактура

Synma – gotika harpynyň bir görnüşi; gotika suratynyň usuly.

Fresco (it.)

Фреска

Täze, ter – monumental nakşaçylygyň esasy görnüşiniň biri. Baglanyşyán jisimlere, boýag üçin bärde suwly hek ýa-da suw goşundysy ulanylýar. Diwar suwagyna garyşan boýaglar, oňa berk baglanyşýar. Bu usul gaty çylşyrymlı, onda iş wagty ýalňyş düzetmek bolanok. Suwly reňk (tempera) bilen surat yzygider salynýar. Freska bölekleýin işlenýär, onuň bölekleri tiz wagtda ýerine ýetirilýär. Onuň görnüşleri: 1) çyg diwar suwagynyň ýüzüne reňk bilen surat çekmek; 2) çyg diwar suwagynyň ýüzüne düzediş girizilmedik nakşaçylyk; 3) gury diwar suwagy bilen işlenýän nakşaçylyk; 4) kazein hekli nakşaçylyk. Onuň soňkusy beýlekilere garanyňda berk we köpusullydyr.

Frise (fr.)

Фриз

Gyranagyş – binagärlilikde antablementiň orta bölegi. Ol arhitrawyň we tejegoruň arasynda ýerleşýär. 2) gaýma, gyranagyş, diwaryň, halynyň gyrasy.

Frontal (fr.)

Фронтальность

Ýüz tarap – heýkeltaraşlyk we nakşaçylyk sungatında tomaşaça bakdyrylan adam göwresiniň gurluşy.

Frontispice (fr.lat.)

Фронтиспис

Ýüzung seretmek – eseriň we awtoryň ady, çykarylan ýyly, neşir edilen ýeri, ýazyylan kitap sahypasynda (titulda), onuň cep tarapynda awtoryň suraty ýa-da kitabyň gysgaça mazmuny ýerleşdirilen sahypasy.

Fronton (fr.)

Фронтон

Fronton – binagärlikde aşagy tejegorly, iki gapdaly aşak akymly, üçburç tekizlikden ybarat, jaýyň ýüzünüň tamamlanan ýeri.

Функционализм

Functionalism

Funktionalizm – Germaniýada we Niderlandlar XX asyryň 20-30--njy ýyllarynda. binagärlikde dörän akym. Onuň esasy talaplary jaýyň daşky görnüşiniň düzümi bilen içki bezeginiň laýyk gelmegidir.

Fusto (it.)

Фуст

Gapyrga- binagärlikde sütuniň gapyrgalary.

Futurum (lat.)

Футуризм

Geljekki - XX asyryň 10-20-nji ýyllarynda rus we italýan sungatynda dörän önde baryjy akym. Futuristler ahlak däplere we çepeçilik mirasa garşı goreşýärler. Olar görwümleri syndyrmagy we sungatda umumulygy jar edip, XX asyryň ýasaýyş derejesini ösdürmäge çalyşýarlar. Nakşaçylykda bolsa “joşgunly” hereketlilik ösüşini görýarıs.

İtalýan suratkeşleri hereketi, güýji, urşy gözelleşdirmegi maksat edinýän bolsalar, rus futuristleri (Mayakowskiý, Hlebnikow, Kamenskiý) synaglardan gaçyp, sungaty rewolýusiyanyň gullugyna bagış edýärler. Futuristlerin ýüzley döredýän täzelikleri konstruktivizme täsir edýär.

İtalýan futuristleri (U. Boçconi, D. Sewerini) kesişmeleri, süýşmeleri, akymlary, görwümleri, gaýtalanýan esaslary, duýgularyny gören hereketlerinden bellemek üçin ulanypdyrlar.

- G -

Gagates (gr.)

Гагат

Gara ýantar – bituma baý aýratyn toplanan bölejikler görnüşinde duş gelýän, ýalpyldaýan daşkömrüniň görnüsü. Ol esasan hem, bezeg işlerinde ulanylýar.

Galerie (fr.)

Галерея

Galereýa – 1) binanyň aýratyn böleklerini birikdirýän, uzyn we dar üstü ýapylan otag; binanyň diwarlarynda ýerleşen uzyn ýapylan balkon. 2) eserler galereýasy – bu suratkeşleriň eserleriniň sergisiniň yzygiderli guralýan otagy;

Garniture (fr.)

Гарнитура

Ýygynydy – harplaryň ýygynyndysy. Ol çaphana işinde iň zeruriş. Ol makalanyň çeper şekilini düzmek üçin niyetlenýär.

Ганч (турк.)

Ganç – palçyk goşunduly gips, alebastra çalymdaş çalt gataýan serişde.

Gemma

Гемма (лат.)

Bezeg daşy – bezelen şekilli daş, ýalpak (kameýa) ýa-da oýulan (intaliýa); gadym zamanlarda bu daşlary möhürler, dogalar, bezegler hökmünde peýdalanydpdyrlar.

Colour gamut

Гамма цветовая

Reňkleriň düzümi – belli bir eserde reňkleriň öwüşgininiň aýratynlygy we onuň nakgaşçylyk usulynyň häsiýetini kesgitlemegi.

Harmonia (gr.)

Гармония

Sazlaşyk – baglaşma, gelşikli sazlaşyk, birleşik, deňagramlylyk. Şekillendirish sungatynda göwrümleriň utgaşygy, bölekleriň we reňkleriň özara baglanyşmagy. Nakgaşçylykda reňk birleşmesi, bölekleriň umumylyga utgaşmasy. Tomaşa etmäge sazlaşyk ýakymly täsir edýär.

Genesis (gr.)

Генезис

Döreýiş, gelip çykyş – hadysanyň, eseriň, binanyň döreýiş derejesi, peýda bolmagy, gelip çykmagy, taryhy.

Herma (gr.)

Герма

Germa, (sütün) – dörtgyraňlı sütün, onuň depesi adamyň kelle heýkeli ýa-da ýarymbeden heýkeli bilen uzalyp gidýär. Antik döwründe ilkinji sapar Germesiň şekili şeýle ýasalýar we şonuň ady bilen baglanyşdyrylyp aýdylýar.

Hyperrealism (iňl.)

Гиперреализм

Giperrealizm – XX asyryň 70-nji ýyllarynda ABŞ-nyň nakgaşçylyk we heýkelta-raşlyk sungatynda dörän akym. Onuň başga adyna fotorealizm diýilýär. Bu akymyň suratkeşleri foto işlerini üýtgedip nakgaşçylyk serişdeleri bilen kendire geçiripdirler. Olar şäheriň gündeki durmuşyny ýagny, dükanlaryň witrinalaryny we restoranlary, metronyň duralgalaryny we ýasaýyş jaýlaryny, köçeden ýöräp barýan adamlary suratlandyrypdyrlar. Şol bir wagtda olaryň ýüzündäki ýagtylygyň maşynlaryň aýnalaryna düşüşine, awtomobilleriň polirowkalaryna başgalaryň ünsünü çekipdirler. Olar fotodan alınan durmuşyň hakykatyny has-da ulaldyp, adamlarda täsir galdyrmaklygy özlerine maksat edinipdirler.

Hypostylos (gr.)

Гипостиль

Sütünleriň daýanmagy – giň ýapgytly jaý, onuň depesi köp sütünleriň daýanmagy bilen saklanýar (Gadymy Gündogaryň binaçylygyna mahsus).

Gypsos (gr.)

Гипс

Gips – mineral, kalsiniň suwly sulfaty. Ol köphalatda reňksiz bolýar; ýakylyp we has ownadylan gips suw bilen garylanda onuň gatama häsiyeti bar. Ony gurluşykda, lukmançylykda we heýkeltaraşlyk sungatynda kän ulanýarlar. Gipsiň görnüşleri - Alebastr, selenit.

Knot Гирих (узел)

Tanap, düwme – geometrik bezegde nagyşlaryň esasy başlangyçlary; geometriýa şekillerinden düzülen bezeg gurluşy.

Ghirlanda (it.)

Гирлянда

Gül nagşy – zynjyr görnüşinde baglanyşyán ot we gül; şeýle görnüşdäki bezeg, nagyş.

Glase (fr.)

Глазет

Ýalpyldaýan – esasy reňkli ýüpekden parça hem-de ýüzüne altyn we kümüş nagyşlary bilen tikilen önum.

Glasur (nem.)

Глазурь

Syrça – palçykdan we fayansdan ýasalan gaplaryň ýüzüne ýalpyldawuk aýna akdyrmasy. Ol otta gyzdymak arkaly berkidilýär.

Glyptique, glypho (fr., gr.)

Глиптика

Daşkesme sungaty – gymmat baha daşlaryň ýüzüne salynýan nagyşlar; daşkesme sungaty;

Glyptos (gr.)

Глиптотека

Daşkesme hanasy, gory – kesilip bejerilen daşlaryň ýygyndysy; heýkel eserleriniň ýygyndysy.

Gobelín (fr.)

Гобелен

Gobelen – 1) el usulynda dokalýan bezeg matasy (dokalan eser, bezeglik mata, mebeliň daşlygy we ş.m.), ýokary çeperçilik gymmatly hasaplanýar; 1662-nji ýylда Parižde fransuz korollygynyň peýdaly önumçılıgi. Gobelenler mähellesinden (XV asyrda ýaşan Gobelen atly reňklejyjiniň ady bilen baglanyşykly); 2) haly nagyşly, şekilli dokalan bezeg matasy. Ol maşyn we el usulynda taýýarlanýar.

Haut-relief (fr.)

Горельеф

Ýokary güberçekli – tekizlikde yerleşyän heýkel şekiliniň göwrüminiň ýarysyndan gowragynyň daşaryk gabardylmagy.

Gothique (fr.)

Готика, готический стиль

Gotlar akымы, usuly – çeperçilik akymy, aýratyn hem, binagärlikde XII asyrda Fransiýada döräp, soňra Günbatar Yewropanyň beýleki döwletlerinde ýaýbaňlanýar. Binagärligiň öz içine heýkelleri, reňkli aýnalary, sütünleriň gapyrgalarynyň dikligine ösus häsiyetini bilelikde jemläp, aýratyn sungat baglanyşygyny emele getirmegi.

Готический шрифт

Gotlaryň harpy – çaphananyň latyn burçly harplary (antikwa) tegelek çyzykly harplardan tapawutlanýar.

Gaufre(fr.)

Гофр

Gofr, (syrçaly gatlak)– ýygыrtatan tolkun şekilli tekizlikde asbest sementli, ýuka metally we ş.m. ýapgyt tekizlik.

Gaufrer (fr.)

Гофрирование

Nagyş basma – 1) tolkun şekilli ýygыrtlary matalarda, metal kagyzlarynda, galyň kagyzlarda, asbestsement tagçalarda berkligi bermek üçin döretmek; 2) basma usulynda matanyň ýüzünde gübercek şekili döretmek.

Graveur(fr.)

Гравёр

Haşamçy– 1) hünärlı işçi – haşamçy ussat. 2) ağaçda, metalda, linoleumda, daşda we başga materiallarda şekili kesmek (basmak) bilen meşgullanýan suratkeş.

Gravure(fr.)

Гравюра

Haşamlama– suratkeşligiň görnüşi, gaty tekizlikleriň üstünde (ağaç, demir, linoleum we başg.) möhür basma usulynda çeperçilik eserini döretmek.

Grandioso (it.)

Грандиозный

Ägirt uly äpet, beýik; özuniň göwrümi, güýji bilen haýran galдырын.

Grattoir (fr.)

Гратуар

Gyryjy– tekizligi düzlemek (metalda, gipsde we ş.m.), kagyzdaky tegmili aýyrmak üçin suratkeşleriň ulanýan demir gyrgyjy.

Graphike< grapho (gr.)

Графика

Grafika (haşamçylyk, ýazýaryn, çyzýaryn, çekýärin)– şekillendirish sungatynyň görnüşi, galam esasynda gurlup, çyzyklar we çyzmalar bilen ýerine yetirilen, reňksiz, seýle-de möhür çeperçilik şeklärleri esasynda surat çekmekden ybarat usul.

Graphikos (gr.)

Графический

Haşamçylyk – çyzuw, çyzyda görkezilen, haşam ýa-da surat çekmek; haşamçylyk sungaty – çaphana suratçyligynyň dürlü usullarynyň jemi bolup, suratlaryň, eserleriň, ýazgylaryň we ş.m. ağaçbasma, daşbasma, oýma haşamçylygynyň, sinkleme we başga tärlerde görkezilmegi.

Graffiti<graffito (ital.)

Граффити

Dyrnaçaklanan – durmuş häsiýetli gadymy ýazgylar, suratlar, binanyň diwarlarynda, gap-gaçlarda çyzyylan şeklär.

Graffito (it.)

Граффити

Gyrmalama – binanyň yüzünde birnäçe reňkli gatlakdan duryan suwagy gyrmak bilen bezegli suraty şekillendirmek.

Gratia (lat.)

Грация

Nepis – hereketiň we keşbiň aýratyn nepisligi.

Grisaille (fr.)

Гризайль

Çal reňkde teswirleme – mele, gara ýa-da goňur reňk bilen şekillendirme. Şekiller reňkiň garaňkylygy we ýagtylygy bilen döredilýär.

Grotesque (fr.)

Гротеск

Täsin – 1) gadymy rimlileriň gurluşyk harabaçylyklaryndan tapylyp, halk arasynda “täsin” diýlip atlandyrylan, haýwanlaryň, ösümlikleriň we başga-da sekilleriň garyşan bezeg görnüşleri. 2) adam sekilleriniň we başga zatlaryň sungatda, edebiýatda, teatrda howaýy üýtgedilip şekillendirilmegi.

Grotesque

Гротескный

Täsinlik – hakyky zadyň, dogruçyllygyň araçägini bozýan gapma-garşy, gulkünç ýagdaý.

Gouache (fr.)

Гуашь

Guaş (suwly goýy reňkler) – düzümine ak gyryndy goşulan ýelimli reňkler. Bu reňkler ak kagyzyň ýüzüne çalnyp, ol öwüşgin bermeýän üstki gatlagy dörediyär. Bu reňkler guransoň aksowult öwsüp, suratyň düzümini tapmaga kömek edýär.

Column

Гульдаста

Güldesse – binagärlilikde orta asyrlaryň ýasaýyş howlusyndaky burçda ýerleşyän bezelen diň; kähalat bezelen tejegora (stalaktitli karnize) aýdylýär.

Room in a mausoleum

Гурхана

Gurhana – mawzoleydäki otag, içinde gabyrüstü mazar ýa-da ýalan mazar ýerleşyär.

- H -

High tech (iňl.)

Хай-тек

Ýokary tehnologiýa – dürli konstruktiv elementleri we täze tehnologiýalary, gurluşyk serişdeleri öz içine alýan günbatar binagärligindäki akymalaryň biri.

Choros(gr.)**Xop**

Hor – binagärlikde katolik ybadathanasynyň gündogar bölegi. Ol ýerde köpçülik-leýin hudaýa sygynýan dindarlar we aýdymçylar durýarlar.

Art means**Художественные средства**

Çepeçilik serişdeleri – suratkeşin eseriniň mazmunyny açmakda peýdalanyan ähli çepeçilik başlangyçlary we şekillendirish usullary. Oňa taslama, giňişligi şekillendirmek, deňölçeglilik, ýagty-kôlege, reňk, çyzmalama, esas we başgalar.

Хроматические средства**Chromatik means**

Hromatik serişdeler – reňkler, özuniň aýratyn häsiýetleri bilen tapawutlanýar, ola-ry özara saýgaryp bolyar. Hromatik reňkler gün şöhlesiniň bölünmeginden emele gelen, gün spektriniň reňkleri. Umuman, reňk spektri “reňk tegelekligi” boýunça ýerleşdirilýär. Bu reňk toplumy köpsanly sowuk we ýyly reňklerden jemlenen.

Tekya**Ханака**

Hanaka – ýurt gezip ýören mysapyrlar ýa-da ybadat etmäge gelenler üçin ýanynda hujresi bolan metjít.

Hudjry**Худжры**

Hüjre – köplenç, medreselerde, kerwensaraýlarda gurulýan, üsti gümmez bilen örtülen çaklaňrak jaý.

- I -

Ideal (lat.)**Идеал**

Beýik düşünje, asyl dereje – ýokary düşünje; bir maksadyň ahyrky ýokary derejesi, işjeňligi.

Idealisation**Идеализация**

Ýokary düşünjelilik – bir zady oňat göz öňüne getirmek, ýagny hakykylygyndan-da gözelleşdirip bezemek, şekillendirmek.

Identicus (lat.)**Идентичный**

Birmeňzeş – haýsy-da bolsa bir zadyň keşbiniň, manysynyň, mazmunynyň meňzeşligi.

Idea**Идея**

Düşünje, pikir – eseriň esasy pikiri. Onuň mazmunyny kesitleyän, gerekli göwrümde şekillendirilen görnüşi.

Imitative ards.

Изобразительные искусства

Şekillendiriş sungaty – nakşaşlyk, grafika, heýkeltaraşlyk. Bulara bölekleýin amaly – haşam sungaty-da degişli. Göz üçin bu usullar hakykatyň dürli görnüşlerini açyp görkezyärler. Şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň hersine mahsus aýratyn we özbo-luşly häsiýetleri bar.

Icon–painter

Изограф (gr.)

Nakgaş – nakşaşyň ady, XVII asyryň rus edebi çeşmelerinde kän duşýar.

Изразец (rus.)

Dutch tile

Galyп – ýüzi syrçalanan, bişen palçykdan suratly ýasalan ýylmaw galyp.

Smaragdos (gr.)

Изумруд

Zümerret – mineral, 1-nji derejeli açık ýaşyl reňkli gymmatbaha daş;

Eikon+graf (gr.)

Иконография

Şekil ýazmak – 1) haýsy-da bolsa bir wakanyň ýa-da keşbiň şekilini ýazmak we jikme-jik öwrenmek. Onuň mazmunyny, nyşanyny suratlandyrmak. 2) belli wakanyň ýa-da şahsyetiň şekiliniň berk tassyklanan düzgünleri.

Иллюминатор (lat.)

Söhlelendiriji – şekilleri we galamda çekilen suratlary eli bilen reňklap şöhlelen-dirýän ussat.

Illustratio (lat.)

Illuminating artist

Иллюстрация

Aýdyňlaşma, surat – bir eseri aýdyňlaşdırýan şekil (çekilen surat, fotosurat we başg.).

Illusorius (lat.)

Иллюзорный, иллюзорность

Ýalan görnüş – şekiliň hakykata çalymdaş ýalan görnüşi. Şeýle usullar diwar nakşaşylygynda, otagyň depesini bezemekde howa çuňluklaryny döredip, jaýyň göwrümin-den-de uly görünmegini gazañmak üçin ulanylýar.

Imitatio (lat.)

Имитация

Meñzetme – şekillendiriş sungatynda, meşhur suratkeşiň eserine meñzetme, göçürme, akyma çalymdaş, meňzeşlik.

Imposant (fr.)

Импозантный

Görnükli – özünüň keşbi bilen täsirli we ynandyryjy.

Imitare (lat.)

Имитировать

Meñzetmek – meñzetmek, mümkün bolan takyklykda şekillendirmek.

Imposta (fr.)**Импост**

Daýanç – binagärlikde, arkanyň üstüne daýanýan bölegi, ýagny sütuniň kapiteliniň tamamlanýan bölegi.

Impressionizme (fr.)**Импрессионизм (впечатление)**

Täsirli duýgy – XIX asyryň ikinji ýarymynda XX asyryň başlarynda sungatda dörän akym. Onuň wekilleri hiç bir ýasama bolmadyk, durmuşyň açık görünüşini suratlandyrmaça çalysýarlar. Bu akym fransuz nakşaçylyk sungatynda 1860-njy ýyldan E. Mane, O. Renuar, E. Deganyň döredijiliginde döräp, sungata täze, arassa, durmuşyň asyl görünüşini üýtgewsiz, parçalaýyn we pursatlaýyn hadysalary özüne alýar.

Indigo (isp.)**Индиго**

Indi – sintetik gök reňkleýji, olar ösümliliklerden alnypdyr.

Incrustatio (lat.)**Инкрустация**

Gazma nagyş – dürli önumlerden (süñkden, ağaçdan we başgalar) tekizlikdäki nagyşlar ýa-da şekiller. Olar kesilip, gazalyp tekizlikde ýelmenyär.

Intaglio (it.)**Инталия**

Oýma, kesme – oýma, kesme usulynda şekillendirilen daş.

Interieur (fr.)**Интерьер**

Içki jaý, ottag (görnüş) – binagärlikde jaýyň içki görnüşi.

Ionikos (gr.)**Ионический ордер**

Ionikleriň sütüni (gadymy Gresiyanyň ionlar taýpasyna mahsus) – bu sütün bazasynyň áyratynlygy we dikligine kesimleriň yzygider gáytalanmagy. Ol kapitelinde bolsa iki sany owadan goçagyň bardygy bilen üýtgeşikdir. Antablementi kähalatda frizsiz bolýar. Arhitrawy keseligine üç sany çyzykdan durýar. Frizi kähalat güberçek şekiller bilen bezelyär.

Plant ornament**Ислими**

Islimi – ösümlilik nagşy. Ol halkalanyp we towsup gidýän herekete esaslanýar.

- Ž -

Jadaite (fr.)**Жадаит**

Nefrit – mineral, ak we ýaşylymtyl reňkli gymmatbaha bejergi daşy.

Genre (gr.)

Жанр

Görnüş, usul – taryhy gurnalan, her dürli gurnalan çeperçilik eseri: Mysal üçin, şekillendirilmiş sungatında portret, peýzaž; durmuş, uruş we başga temalardaky eserler.

Painting

Живопись (rus.)

Nakgaşçylyk, reňkteswirleme, reňkler bilen surat çekmek sungaty - çeper eserleriň reňkiň üsti bilen amala aşyrylmagy.

Живописец (rus.)

Nakgaş, reňkteswirleyji – tebigaty reňkleriň üsti bilen janlandyrýan suratkeş.

Dekorative painting

Живопись декоративная

Reňkteswirleme bezegçılıgi – binalary we önümleri bezemek üçin niyetlenýär.

Olaryň gurluşynyň göwrüm giňişligi bilen baglylykda, onuň bölegi bolup, gurluşyň täsiriligini we onuň gözýetimini täzeläp, täze göwrüm baglanyşygyny, sazlaşygyny, durnuklylygyny girizyär.

Miniature painting

Живопись миниатюрная

Kiçi göwrümlü nakgaşçylyk, uşak – şekillendirmiş sungatynyň eseri bolup, çeperçilik tilsimleriniň inçeligi we uly bolmadyk göwrümi bilen tapawutlanýar. Kitap nakgaşçylıgy golýazma kitaplarynda döräp, kitap önemçiliginiň (çap) döräli bäri uly ösüše eyedir. Bu nakgaşçylyk kagyzda, kartonda, deride akwarel, guaş (suwly reňkler), metalda ýagly reňkler, keramikada farforda ýerine yetirilýär.

Живопись монументальная

Monumental painting

Göwrümlü uly reňkteswirleme, äpet nakgaşçylyk – nakgaşçylyk eseriniň uly göwrümlü aýratyn görnüşi; binaçylyk gurluşygynnda jaýyň diwarlaryny we içki depesini bezeýän freska, mozaika, panno usuly. Belli bir ýeri eýeleýän eser.

Easel painting

Живопись станковая

Yörite abzalda ýerine yetirilýän reňkteswirleme – bu reňkteswirleme eseri öz-boluşly mana we häsiyete eýe bolup, onuň çeperçilik täsiri sergide goýluş ýagdaýyna baglydyr. Ol ussahanada suratkeşin guralynda döreyän reňkli eserler.

Theatre decoration

Живопись театрально-декорационная

Teatr-bezeg reňkteswirlemesi – teatr oýnunda tomaşaçynyň serediş keşbini döremek üçin gulluk edýän sahna bezegi, eşikler, adam yüzünü timarlama, şöhlelendirme. Onuň esasynda suratkeşin döreden şekilleri, suratlary durup, oýnuň mazmunyny çuňňur açmaga ýardam berýär.

Damp painting

Живопись по сырому

Cygly reňkteswirleme ýagly we suwly nakgaşçylygyň işleyiş usuly. Ýagly işlemek usulynda eseri guratman ýazmaly we ýylmama usulynda çekmeli. Suwly reňkler bilen

işlenende ilki kagyzy doly suwlaýarlar. Ol sähelçe guraşanda reňkler bilen gerekli zatlary çekip başlaýarlar. Şeýle edilende, çyg kagyzyň üstüne düşyän reňkler akyşyp, ýáýrap, öz aralarynda ýumşak sazlaşýarlar.

Tiare

Жұхлость

Kepemek, guramak – reňkiň düzüminiň üýtgemegi, eseriň ýüzündäki reňkleriň şöhlesiniň kütelmegi, reňkleriň ýagtylygynyň ölçmeli. Kepeme reňklerde goşundylaryň ýetmezçılıgi esasynda döreýär. Ol ýagyň guraksy tekizlige siňmeli ýa-da eredijiniň reňke kän garylmaý we guramadyk reňkli tekizlige reňkiň çalynmaý esasynda bolup geçýär.

- K -

Script

Каллиграфия

Tekst ýazgysy – geometriýa şeňklerinde ýa-da zat görnüşinde ýerine ýetirilen, sünnälenip bezelen arap ýazgysy.

Kalligraphia (gr.)

Каллиграфия

Ýazuw sungaty – düzgüne laýyk owadan ýazmak ussatlygy.

Cannelure (fr.)

Каннелюра

Ternaw – binagärlikde, sütuniň ýüzünde ýerleşyän süýri dikligine ternawlar, gapyrqlar.

Kanon (gr.)

Канон

Düzgün – şekillendirilş sungatynnda, haýsy-da bolsa bir döwre degişli sungatyň usullarynyň ýa-da düzgünleriniň çeperçilik jemleri, şeýle-de görkezme hökmünde ulanylýan eserler.

China clay

Каолин (hytaý)

Kaolin – ak reňk bilen reňklenen palçyk. Ol farfor we faýans öňümlerini taýýarlamakda ulanylýar, şeýle-de kagyzy, rezini, matalary öndürmekde-de goşundu hökmünde peýdalanylýar.

Capitellum (lat.)

Капитель

Sütuniň başy – binagärlikde, sütuniň ýa-da ýarymsütüniň ýokarsynda, antablementtiň (ýapgydy saklaýan kese bassyrmanyň) aşaky böleginde bezegli jemlenen (element) görnüşi.

Caravan-sary

Караван-сарай

Kerwensaraý – Orta Aziýa, Merkezi Aziýa we Zakawkazýe döwletlerinde kerwen duralgasy, gönüburçly howluly, daş-töweregi bir topar otalar ýerleşen jaýly gurluşyk.

Karyatides (gr. kariý gyzlary)

Кариатида

Kariatida – binagärlikde, dikligine aýal görnüşindäki sekiliň daýanmasy, ol potolagyň pürsünü saklaýar.

Caricatura (it.)

Карикатура

Karikatura – bilgeşleýin şekili süýndürmek, gulkünç etmek, keşbiň görkünü ýa-da wakanyň şekilini gulkünç ýagdaýda suratlandyrmak; bir zadyň erbet we gulkünç ýagdaýyny ýüze çykarmak. Ol köp halatda grafika usulynda berjaý edilýär.

Picture

Картина (ital.) eser – durmuş wakasyny ýa-da pikirini açyp görkezýän nakgaşçylık eseri. Eserler özünüň ugurlary boýunça tapawutlanýarlar. Az wagtlyk şekillerden (etýud) eserler manysynyň çuňlugu, ähli bölejikleriniň tapylyşy bilen tapawutlanýarlar.

Carton

Картон

Galyň kagyz – galyň, syk, berk kagyz; kitap daşlygy. Ol önumleri gaplamak we elektroizolýasiýa üçin niyetlenýär. Grafikaçy suratkeşleriň eserleriniň daşlygy bolup hem hyzmat edýär.

Cartouche (fr.)

Картуш

Kartuş – surat çekilende ýa-da bezegiň, galkan ýa-da doly açylmadyk gunça çalymdaş sekiliň içine tugra, ýazgy, emblema we başgalar ýerleşdirilýär.

Cornice

Карниз

Tejegor – binany jemleýän, diwardan ýüze çykýan ýokary bölegi.

Chamber

Камерный

Ykjam – az mukdardaky tomaşaçyalar üçin niyetlenen otag.

Corhireal

Киноварь (fr. arapça-kirmızı-кошинель, lat. – kinowar)

Gyrmazy boýag – gyzyl boýag; koşinel, möjejiginden alynýan gyzyl boýag.

Ceramic teal

Кашин

Kaşyn – mozaika bölejiklerinden ince we gyşyk çyzykly bezegler edip kesmäge maý berýän silikat, syrçaly keramika göwrümi.

Quattrocento (it.)

Кватроченто

Dörtýüz – XV asyryň italýanca ady. Italýan medeniýetiniň irki Galkynyş döwri.

Kegel (nem.)

Кегль

Kegl – çap edilýän harplaryň ölçegi. Olaryň käbirleri göwher, diamant, perýa, nonparel, minon, petit, borges, korpus, sisero, mittel, tersiýa atlaryna eýedir.

Keramos(gr.)

Керамика

Keramika (ganç sungaty) – palçykdan bişirilip ýasalýan ähli önümleriň görnüşle-
riniň umumy ady (mayolika, terrakota, fayans, farfor).

Kinnabari (gr.)

Киноварь

Gyzyl reňk – gyzyl reňkli mineral. Şol mineraldan alynýan gyzyl reňkler.

Classicus (lat.)

Классик

Nusgawy – döreden işleri köpçülük üçin görkezme bolup durýan, ylym, sungat, ede-
biyat pudaklarynyň beýik ussady.

Classicus (lat.)

Классика

Nusgawy – m. öňki V-IV asyrlar şekillendirish sungatynyň taryhynda ösen gadymy medeniýet. Klassyka sungaty Gadymy Gresiýada we Gadymy Rimde meşhurlyk gazanyp, ýewropalyryň Renessans eýýamynda gadymy sungata daýanydpdyrlar. Bu eýýamlar bi-nagärlük gurluşygynyň kadalary, şäher meýilnamalaşdyrylyşynyň ösüşi, heýkeltaraşlyk we amaly-haşam sungaty belent ösüşleri eýeläpdir. Adamlaryň ruhy we beden owadanlyklaryny Miron, Poliklet, Fidiý, Praksitel, Skopas ýaly heýkeltaraşlar döredipdirler. Nakgaşylyk ýokary derejeler gazanypdyr (Polignot). M.öňki V asyrda Gadymy Gresiýada binagärligiň aja-ýyp nusgasy bolan Parfenon ybadathanasy döredilipdir. Umuman aýdylanda, klassyka sun-gaty taryhy eýýamyň hadysalarynyň has ýokary derejede ösdürilmegini aňladýar. Klassika diýlip, medeniýete gaýtalanmajak nusgawy gymmatlyk berýän eserlere aýdylýar.

Кенотаф Cenotaph (gr.)

Ýasama gabyr – jeset jaýlanmadık gabyrüstü ýalan ýa-da nyşanalı gabyr.

Klassizimus (nem.)

Классицизм

Nusgalyk – Günbatar Ýewropada XVII-XIX asyrlarda, Russiýada XVIII-XIX asyrlarda ýörgünlü çeperçilik ugry; öz gözbaşyny antik (gadymy) sungatyna daýanyp, şekillendirish sungatynnda ondan nusgalyk alýar. (nakgaşlar N.Pussen, K.Lorren, L.Dawid, D.Engr; heýkeltaraşlar Ž.Pigal, E.Falkone Fransiýada; heýkeltaraş G.Şadow Germaniyadan; nakgaşlar A.Losenko, I.Ugrumow, heýkeltaraşlar M.Kozłowskiý, I.Martos Russiýadan).

Cliché (fr.)

Клише

Çapyň görnüşi – surat çykarmak üçin gulluk edýän güberçek garalama, dermanlama, timarlama ýaly (metaldan, agaçdan, plastmasdan, linoleumdan) çapyň görnüşi.

Cloître(fr.)

Клуатр

Howly – daş-töweregi galereýalar bilen gurşalan, ybadathananyň howlusy.

Collage (fr.)

Коллаж

Ýelimleme – şekillendirish sungatynnda tekniki usul; haýsy-da bolsa bir tekizligiň ýüzüne ýelimleme usulynda reňki we durky boýunça häsiyetlendirip eser döretmeklik.

Colonne

Колонна

Sütün (fr.) – binagärlikde jaýyň gelşikli bölegi, daýanjy. Ol köphalatda tegelek göwrümlı, pürsi saklaýan bazadan, şahadan, kapitelden ybarat bolup durýar.

Colonnade (fr.)

Колоннада

Sütünler – binagärlikde pürsleri we arkalary saklaýan hatara düzülen sütünler.

Coloriste (fr.)

Колорист

Reňk duýujy – reňk ussady, reňkleriň baglanyşygyny we sazlaşygyny başarjaň ulanýan suratkeş.

Colorite (it.)

Колорит

Reňk sazlaşygy, durky – sungat eseriniň köpreňkliliginin baglanyşygynyň umumy häsiýeti.

Kolossos (gr.)

Колосс

Uly heýkel – kimdir biriniň ýa-da bir zadyň ölçügi boýunça uly bolmagy; äpet, beýik, ýöne içi boş heýkel.

Complexus (lat.)

Комплекс

Baglanyşma – hereketiň, hadysanyň, zatlaryň baglanyşmagynyň we düzülmeginiň umumylygynyň jemi.

Composito (it.)

Композитный ордер

Goşundylı sütün – korinf orderiniň düzgünine esaslanyp, aýratyn kapiteli bilen tapawutlanýan, ionik goçaklarynyň dördüsü goşulan çylşyrymlı binagärlik sütünü;

Compositio (lat.)

Композиция

Kompozisiýa (taslama, gurnamak, düzgünleştirmek) – şekillendirish sungatynda eseriň içki düzüminiň takyk gurluşy; binagärlikde umumy çeperçilik mazmunyny şekillendirish sungatyň usullary we gurluşyk esaslary bilen jemleyän toplum.

Componere (lat.)

Компоновать

Düzmek – aýratyn böleklerden bir umumylyk düzmek.

Conservatisme (fr.)

Консерватизм

Köneçillik (goramak, saklamak) – şekillendirish sungatynda ähli köne, wagty geçen zatlara uýmak; ähli täze ösüşlere garşı gitmek.

Conservator (lat.)

Консерватор

Köneçil (gorájy) – täze ugruň garşıdaşy, ähli köne hadysalara ýykgyň edýän we ony goraýan adam.

Константность зрительного восприятия (rus)

Kabul edişligiň üýtgewsizligi – bolup geçýän üýtgeşmelerden garaşsyz, reňkiň, ýagtylygyň, göwrüminiň, onuň ölçeginiň, zadyň üýtgewsizligini kabul etmegiň deňag-ramlylygyny saklaýan akym.

Константность цвета (rus)

Reňkiň üýtgewsizligi – ýagtylygyň reňkiniň üýtgemegine garamazdan, zadyň reňkiniň durkuny saklamak.

Конструкция Construction (lat.)

Gurnamak – şekillendirish sungatynda bölekleyin we umumulygy saklaýan, şekilde we her bir hakyky göwrümiň gurluşynyň aýratynlygyna häsiýetli gurnamak.

Constructio (lat.)

Конструктивизм

Düzmek – XX asyryň binagärlik, nakşaçylyk, amaly-haşam sungatynda kubizmiň we futurizmiň yzygider baglanyşykly ösdürilmegi.

Constraste (fr.)

Контраст

Gapma-garşylyk – çepeçilik sungatynda ak we gara ýagtylygyň gapma-garşylygy we häsiýetleriň deňedirmesi.

Contrefort (fr.)

Контрфорс

Gapma-garşy güýç – binagärlikde agyr diwary saklamaga ýardam berýän, kese dayanç diwary.

Corinthean order

Коринфский ордер

Korinf sütni (gadymy grekleriň Korinf atly şäheriniň ady bilen bagly) – kapite-linde (aýynyň aýasy) akant gülünüň ýapragy we aýlaw towly nagyslary bilen tapawutlan-ýan binagärlik sütni.

Корпсная живопись (rus)

Carcase painting

Dykyz nakşaçylyk – nakşaçylykda goýy reňklemek, çalmak, dykyz ýerine ýetirmek; onuň reňki gaty galyň we kähalat güberçek durky saklayar.

Sketch map (fr.)

Кроки

Çalt surat çekmek – tebigatyň şekilini çalt çekmek; pikiriň galamda bahym surat-landyrmak. Bu söze rus dilinde “Nabrosok” diýilýär.

Hylon (gr. agaç)

Ксиолограф

Agaç suratçysy, oýuýy – agajyň ýüzünde şekil ýasaýan, surat çekýän suratkeş.

Ксиография (gr.)

Agaç suratçylygы, oýmaçylyk – agajyň ýüzüne surat çekmek, şekil ýasamak sungaty.

Cubisme (fr.)**Кубизм**

Kubizm – XX asyryň başynda ýewropa şekillendirish sungatynda dörän öňdebaryjy geometriýa göwrümlerine üns berýän akym; göwrüminiň geometriýa düzümini açmaga hereket edýän suratkeşler (kubistler) zatlary ýuka gyraňlara paýlamaga ýa-da ony ýonekey göwrelere çalymdaş etmäge, şara, konusa, kuba meňzettmäge ymtylýarlar. Ynha şu ýerden hem kubistler diýen at gelip çykýar.

Cursiva (lat.)**Курсив**

Çaltýazma – çaphananyň ýapgyt harplary. Olar golýazma harplaryna meňzeýär.

Kufi scripts**Куфические письмена**

Kufi ýazgylary – Ýewfrat derýasynyň golaýynda yerleşyän Kufi şäheriniň ady bilen baglanyşkly arap ýazuwyň görnüşleri. Ol geometriýalaşdyrylyp ýazylýar. Şeýle ýazgylar binaçylyk bezeginde ýaýbaňlanýar.

Technigue**Кундалъ**

Kundal – usul. Munda belli bir gata palçykdan gübercek surat ýasalyp, esasy düşe- gi gara-gök reňk bilen, nagyşlary bolsa ince altyн boýag bilen reňklenip, onuň üstünden surat çekilýär. Bu usul orta asyrlar binagärliginde meşhurdyr.

Ring**Кузаги**

Ýüzük – binagärlikde, sütuniň aşagyndaky, bazanyň bolsa ýokarsyndaky yerleşyän şar-ýüzük şekilli bölejik.

- L -

Labilis (lat)**Лабильный**

Durnuksyz – üýtgäp durýan, deňagramsyzlyk, durnuksyzlyk; şekillendirish sungatynda bir akyma boýun egmeýan, döredýän eserlerinde dürli-dürli çeperçilik häsiyetlerini ýuze çykaryan deňagramsyz suratkeş.

Labyrinthos (gr.)**Лабиринт**

Ötlem-ötlem jaý – 1) Gadymy Müsürde we Gresiyada çylşyrymly gurlan binalar. Onuň köp otaglary bolup, içine giren adama çykalgany tapmak kyn bolýar. 2) Çylşyrymly yerleşen jaý, ötelge, ýol we başgalar.

Lavis (fr.)**Лавис**

Lawis – 1) şekillendirish sungatynda, surat ýasamagyň görnüşi; suraty misiň yüzüne kislota bilen suwlap çalynýar. 2) mis tagtasyndan basylyp alınan şekil, basma.

Lazorite

Лазурит (ар.)

Lazurit -mineral, goýy gök, kähalatda ak we altın çyzyk şekillerinde seýrek duşýan gymmatbaha daş.

Prussian blue

Лазурь (ар.)

Lazur – açık-gök reňk, şeýle-de bu reňke meňzeš boýag.

Lakönismos (gr.)

Лаконичный

Gysgalyk – 1) sekillendirish sungatynda eseriň gurlusynyn sazlaşygy; 2) sada gurluşly, ýöne köpmanyly eser.

Lambrequin (fr.)

Ламбрекен

Bezemek – 1) teatr sahnasyň yüzünü, äpişgeleriň we gapylaryň aralaryny dürili serişdeler bilen bezemek. 2) Äpişgeleriň we gapynyň ýokarsyny, jaýyň ýapgydynyň çykýan ýerlerini agaç oýmaçylygy bilen bezemek.

Landschaft (nem.)

Ландшафт

Umumy görnüş – 1) umumy ýeriň görnüşi; 2) tebigaty sekillendirýän eser.

Lapidarius (lat.)

Лапидарный слог

Daşa ýazylan, daş kesiji – gaty gysgaldylan söz; gadymy rimlileriň ýadygärliklerindäki ýazgylara çalymdaş, ilkibaşdan gysga we manyly söz.

Litography

Линогравюра

Linoleum haşamçylygy – linoleum düşegini haşamlamak, eser döretmek.

Литография

Litografiya, daşbasma – 1) haşamçylygyň görnüşi. 2) tekiz daşyň yüzüne şekil ýasap, ýag suwkulygy çalnyp, aralyklar çygladylýar we olar boýaga ýokmaz ýaly bolýar. Şeýlelikde möhür görnüşinde köpsanly suratlary çykarmak bolýar.

Loggia (it.)

Лоджия

Otag – jaý; bir tarapy açık bolup, jaýyň diwarynyň yüzünde čuň ýerleşen otag.

Localis (lat.)

Локальныи

Ýerli, bir ýere häsiyetli – nakşaçylykda sekillendirilýän bir zadyň esasy we üýtgewsiz reňki; tegmillerden aýry umumylyk, ýagny tebigatda ýagtylygyň täsiri, howa göwrümi, ýakyndaky zatlaryň şöhlelenmegi we başgalar.

Glazing

Лессировка

Timarlamak – reňkiň açıklygyny gazanmak üçin nakşaçylykdaky çeperçilik usul. Ol reňkleri açmak, päsgel berýän reňkleri gowşatmak we täze reňkleri döretmek üçin peýdalanylýar. Gadymy ussatlar şeýle usullary ýagli reňklerde peýdalanydpdyrlar.

Mausoleum (lat.)

Мавзолей

Mawzoley, kümmet – Kiçi Aziýanyň Galikarnes şäherinde m. öňki IV asyryň gurluşygy, Kariýa döwletiniň şasy Mawsolyň belli mazarynyň ady bilen baglanyşykly bolan binaçylykdaky mazarüstü gurluşyk.

Mauretania (lat.)

Мавританский стиль

Mawrlar usuly – gadymy musliman döwletleriniň, Günbatar - Demirgazyk Afrikanın binagärligine degişli; arkalar bilen häsiyetlenýän, gümmezleri we baý geometriýa nagyşlary bilen aýratynlanýan Ispaniyada mawrlaryň häkimligi döwrüne degişli binagärligiň görnüşi.

Maiolica (it.)

Майолика

Maýolika – Malorka adasynyň ady bilen baglanyşykly, reňkli palçykdan ýasalan keramika önümi. Ol orta asyr Köneürgenç ýadygärliliklerinde meşhurdyr.

Manierismo (it.)

Маньерилизм

Cylsyrymlylyk – XVI asyryň Günbatar Ýewropa sungatydaky akymy bolup, Galkynışyň belent adamkarçılık medeniyetindäki öwrülişigiň tassyklanan durnuksyzlyk, pajygaly durmuş we elýetmez güýjuniň häsiyetlenmesi.

Marina (it.)

Марина

Deňiz – deňziň şekilini suratlandyrýan eser.

Marinista (it.)

Маринист

Deňizi şekillendirýän – deňziň görünüşini şekillendirýän suratkeş.

Marquise¹ (fr.)

Маркиза

Ýapgyt – gün şöhlesinden goranmak üçin gapynyň, balkonyň ýa-da äpişgäniň depeşindäki berkitme, ýapgyt.

Marquise² (fr.)

Маркиза

Aýlaw daşy – aýlaw görnüşli almazyň bölegi; aýlaw çagyylan daşly yüzük.

Mustaba (ar.)

Mustaba – Müsür faraonlarynyň m. öňki 2800-2250-nji ýyllardaky şalyk eýýamyna degişli gabyrüstü ýadygärlilikleriň ady.

Mastiche (gr.)

Мастихин

Sepbik – nakgaşçylykda eserde ýa-da suratkeşin reňk tagtasynnda boýaglary garmak, çalmak üçin pyçak.

Mattoir (fr.)

Matyap

Gural – bezegçilik, zergärcilik hünäriniň guraly. Ol nagyşlama, şekil basma üçin niyetlenýär.

Meandr (gr.)

Меандр

Egrem-bugram – Mendl derýasynyň ady bilen baglanyşykly. Gadymy Gresiýanyň sungatynda biçak giň meşhurlyga eýe bolan döwük ýa-da egri çyzyklardan düzülen geometriýa bezegi.

Megas+lithos (gr.)

Мегалит

Uly daşlar – gadymy binagärlilikde, miladydan öňki 3-2-müňýyllyklar äpet daşlar dan ybarat bolan mazar üsti ýadygärlilikler. Ol dünýäniň köp döwletlerinde meşhurdyr.

Megaron (gr.)

Мегарон

Uly jaý – binagärligiň görnüşi, ikinji we üçünji müňýyllyklarda Gadymy Gresiýada üsti açık otagly gönüburçly gurluşyk. Munda jaýyň ortarasında ojak ýerleşip, jaýyň ýüzünde bolsa sütünler berkidilýär.

Big stones

Medaillon (fr.)

Медальон

Bukjajyk – zergärcilik bezeg önümi, bir zady gorap saklamak üçin (mysaly portret) sepli egri we tegelek şekildäki gutujyk.

Mainas (gr.)

Менгиры

Uzyn daş (breton) – megalit ýadygärlilikleriniň biri bolup, aýratyn görnüşli, diklige somaldylyp goýlan daşlar. Kähalatlar olar gapma-garşy düzülip, birnäçe kilometre uzalyp gidýärler. Olar Demirgazyk-Günbatar Ýewropada, Aziýa we Afrikada, Sibirde we Kawkazda duşýar.

Pittura Metafisica (ital.)

Метафизическая живопись

Metafiziki nakşaçylyk – bu özboluşly akym 1917-nji ýylda Italiýada Džordže de Kiriko bilen Karlo Karra tarapyndan döredilýär. Bu suratkeşler eserlerinde janly adamla ra derek manekenleri we heýkelleri ulanyp täsin dünýäniň çeper keşbini döredipdirler. Şeýle usullar bilen bu suratkeşler jadyly düýşün täsirini görkezmekçi bolupdyrlar. Olaryň käbir taslamalarynda sýurrealizm akymyna meňzeşligi görmek bolýar.

Mosgue

Мечеть (ar.)

Metjit – binagärlilikde, musulmanlaryň ybadathanasy.

Масляные краски

Ýagly reňkler, ýagly boýaglar – ösümlik ýagy bilen garylan boýaglar. Ýagly boýaglar ýagtylygyň we howanyň täsiri esasynda berkeýär. Olar gat-gat edilen kendiriň, agajyň, kagyzyň ýüzüne calnyp işlenýär.

Materiality

Материалность

Materiallyk, maddylyk – açık-ýapyk, şöhle-kölege ýagtylygy; zatlaryň reňk baglylygyny öwüşginliliň üsti bilen materiallyk häsiyeti bermek. Şekillendirish sunga-tynda tebigatyň, adamyň, haýwanyň we başgalaryň hakyky janly häsiyetini bermek.

Minaret

Минарет (ар.)

Minara – musulmanlary namaza çağırmaq üçin metjidiň ýanynda ýerleşýän uzyn diň.

Miniatura (it.)

Миниатюра

Miniatýura – 1) Orta asyr golýazmalaryny bezeýän kiçi nakşaçylyk şekilleri. 2) Kagýza, metala, piliň süňküne we başga materiallara ýazylýan ince çepeçilik işleri, kiçi göwrümlü nakşaçylyk eseri. 3) Bir zadyň kiçeldilme görnüşi.

Minimal art

Минимализм

Minimalizm – ABŞ-da 1960-1970-nji ýyllarda nakşaçylykda we heýkeltaraşlyk sungatunda dörän akym. Adyndan mälim bolşy ýaly, bu sungat akymy umumy abstrakt, göni we gizlin, daşky bezegsiz we içki duýgusyzlygy jemleyär. Nakşaçylykda we grafi-ka minimalizm monohrom (bir reňkli) matematiki çizgylar gurluşynda ýerine ýetiril-ýär. Heýkeltaraşlar önmüçilik serişdeleri bolan metaly, penoplasty, turbalary geometrik göwrümleri köpseriyaly ýerine ýetirmek üçin peýdalananýarlar.

Mobile (fr.), mobilis (lat.)

МобиЛЬ

Üýtgeýän – kinetik sungatyň görnüşi, elmydama hereket edýän nepis eser. Özuniň gurluşy bilen elmydama hereketde bolup, howanyň ýagdaýyna görä üýtgap durýan çyl-şyrymlı düzülen gurluş. „Mobil“ diýen at amerikan heýkeltaraşy A.Kolder tarapyndan goýlup, hereketsiz heýkellerden tapawutlylykda dinamik gurluşyň özboluşly hereketini ýuze çykarmak kanunynyň öñe sürülmegidir.

Minaturist

Миниатюрист

Miniatýuraçy – suratkeş; kiçi göwrümlü nakşaçylyk eserlerini ýazýan ussat, mi-niatýuranyň awtory.

Moderne (fr.)

Модерн

Häzirki wagty, täze – XIX-XX asyrlardaky Günbatar Ýewropa we amerikan sungatunda çepeçilik görkezmäniň umumy beýany. Ol gadymy binagärlikde bar bolan düzgünlere garşy hereket bolup, erkin täze gözleglere, özbaşdaklyga, hyýaly pikirleri özleşdirmäge çalyşyán ugur. Çepeçilik sungatunda Modern nyşanalı şahyranalyklar, gelşikli bezegler, sazlaşkly çyzyklar, özboluşly ösümlük nagyşlary.

Modernisme (fr.)

Модернизм

Täzeçillik – XX asyryň sekillendirish sungatunda we edebiýatda umumy akymyň ady bolup, öňden bar bolan däpleriň garşysyna, ýonekeý umumylyga daýanmak, hakyka-tyň garşysyna kähalatda maksatsız synaqçaçylyk hereketleri bilen aýratynlanan ugur.

Mosaico (it.)**Мозаика**

Terme nagyş – 1) Metallar, agaçlar, reňkli daşlar, aýna bölejikleri we başga-da materiallardan biri-birine gaty berk berkidilen, aýratyn ýetirilen bezeg ýa-da şekil. 2) Sungatyn görnüşi, şeýle düzülen eserler, bezegler.

Monotypy**Монотипия (gr.)**

Birgörnüşli – çapyň görnüşi; diňe bir basma şekili almak üçin metal tekizligine dürli reňkli boýaglar bilen elde surat çekmek.

Монохромный**Monochrome**

Bir reňkli – bir reňkde ýerine ýetirilen nakşaçylyk eseri.

Monumentum (lat.)**Монумент**

Uly göwrümlü dabaraly ýadygärlilik – bir wakanyň, şahsyň ýadygärligine bagyşla-nyp salnan binagärlilik ýa-da heýkeltaraşlyk gurluşygy.

Monumentalis (lat.)**Монументальный**

Äpet göwrümlü şekil, mahabatlandyryjy eser – özuniň äpet we geň galdyryjy gurluşygy bilen täsir edýän eser, bina. Şekillendirish sungatynnda diwar nakşaçylygynyň, heýkeltaraşlyk sungatynyň we dürli gurluşylaryň jemlenmegi.

Museum (lat.)**Музей**

Muzeý – şekillendirish sungatynyň eserlerini, taryhy zatlary, ylmy durmuşy, önumçilik, oba hojalyk, belli şahslaryň durmuşyndan we ş.m. maglumatlary özünde jemläp, gorap, tomaşçylara görkezip, işleyän ylmy-barlag ýa-da medeniyet edarasy.

Laminated painting**Многослойная живопись (rus.)**

Köpgatly nakşaçylyk – ýagly nakşaçylygyň möhüm usulynyň dürli görnüşlüligi bolup, yzygiderli tapgyrlardan işi bölmegi talap edýär, reňkleriň guramagy üçin arakes-me berilyär. Uly eserleri ýazmakda yzygiderli reňkleme usuly gaty peýdalydyr.

Моделировка**Modelling**

Göwrüm açmak – dürli ýagtylyklarda şekiliň we şekillendirilýän zatlaryň göwrümüniň güberçekligini gazañmak. Galamda ak-gara, boyagda reňkleriň üstü bilen zatlaryň göwrümini açmak.

Motif (fr.)**Мотив**

Bezeginj gurluşy – 1) Bir zadyň sudury, suratkeş tarapyndan şekillendirmek üçin saýlanýan tebigatyň şekili. 2) Amaly-haşam sungatynnda esasy element gurluşyň bezelmegi bolup, ýagny ol yzygider gaýtalanýar.

Madrasah

Медресе

Medrese – musulman döwletlerinde ýokary bilim berýän dini okuň mekdebi.

Михраб (арап)

Mährap – Mekgä tarap gönükdirilen metjidiň diwaryndaky bezelen burç.

Мүкарнас

Mukarnas – binagärlikde gümmeziň aşaky böleklerini bezemäge ýardam berýän güberçekli ýelkenler, şeýle-de diwar böleklerinde ulanylýan balykgulaklara çalymdaş güberçek gat-gat jaýyň girelgesindäki bezegler.

- N -

Sketch

Набросок (rus.)

Surat çekmeginiň usuly – suratkeşin tebigatda görýän zatlaryny çalt suratlandyrma-
gy. Bu surat umumylygyny, hereketiň, durkuň çäkliliginı gazanmagy maksat edinýär. Öz-
başdak çalt surat çekmegin hem özboluşly täsiri bar, ýagny eseriň öň ýanyndan suratkeş
kagyza pikirlerini jemleýär we ony ösdürýär.

Natura (lat.)

Натура

Tebigat - şekillendirish sungatynda (adam, tebigat, zatlar) suratkeşin görüp suratlan-
dyryán janly hakykaty. Tebigata seredip suratkeş öz ussatlyk duýgusyny ösdürýär.

Naturalisme (fr.)

Натурализм

Naturalizm (çendenaşa hakykata meňzetmek) – 1) XIX asyryň ahyrynda
Ýewropanyň we Amerikanyň edebiýatynda we sungatyndaky akym (suratkeşler K.Mane,
K.Menye, K.Kolwis). Bu akym adam durmuşynyň, içki dünýäsiniň erkinliginiň, ykba-
lynyň oňat çözülmeginden gelip çykýar. Ol durmuşyň daşky görünüşini suratlandyryp,
işini ylmy ýola ugrukdyrýar. Akym birhili däl tankydy, demokratik, sosial akymlardan
bolup, peshally hem bolýar. 2) Durmuşy bolşy áaly göçürmek we ş.m. degişlidir.

Natura (lat.)

Натуралист

Aşa tebigatçyl- tebigatda görünýän zatlary bolşundan aşa meňzedip, eserini göçü-
rip ýazýan suratkeş.

Nature morte (fr.)

Натюрморт

Jansyz tebigat – şekillendirish sungatynyň görünüsü. Bu suratkeşin gül dessesini, gök
önümleri, gap-gaçlary, jansyz guşlary we ş.m. tertipli düzüp suratlandyrmagy.

Nekropolis nekros (gr.)

Некрополь

Öwlüyä – antik we Gadymy Gündogar dünýäsinde öwlüyä, mazarystan.

Neoimpressionnisme (fr.)

Неоимпрессионизм

Täze duýgy – 1885-nji ýylda Fransiýada dörän nakşaçylyk akymy; arassa reňklerden aýratyn tegmiller bilen bezeg bermek ýaly nagylara (mozaika) çalymdaş eser ýazyp, suratkeşler dogry göwrümleri reňkli nokatlar bilen şekillendiripdirler, nakşaçylyga arassa reňk bermegi başarıpdyrlar.

Nervure (fr.)

Нервюра

Gapyrga – binagärlikde sütünlerden ýapgyda deňiç gapyrga çalymdaş ýylmanan güberçekler.

Nef (fr.)

Неф

Nef, gaýyk – hristian ybadathanasynda jaýyň uzaldylan bölegi; uly nefleriň, arkalar ýa-da sütünler bilen gapdalky neflere uzap gitmegi. 2) uzaldylan jaý, onuň içki görnüşi.

Poset

Натурщик

Suratyny çekdirýän adam – suratkeşin öňünde dürli hereketlerde durýan adam. Bu suratkeş üçin adam tebigatyny öwrenmäge uly kömek berýär.

Неоклассицизм (fr.)

Nioclassicizm

Täze klassisizm– XIX asyryň ikinji ýarymyndaky we XX asyrdaky çepeçilik hadysalaryny, gadymy sungatyň däplerini we Galkynış eýýamynyň sungatyny gaýtalamaň häsiýetlidir. Bu akymyň döremegi “Ömürlik” diýen estetiki baýlygyny garşysyna hakykat gapma-garşylygyny we harasaty goýýar. Onuň wekilleri nemes nakşaşlary H.Mare, A.Feyerbah, heýkeltaraş A.Hildebrand; fransuz – binagäri O.Perre, germaniya-dan – P.Berens; Russiyada W. Žoltowskiý, I.Fomin; heýkeltaraş A.Matweýew, Fransiýada heýkeltaraş A.Mayol. Bu akymda meşhur nakşaş P.Pikassoda işläpdir.

Nishe(fr.)

Ниша

Nişa (tagça, diwaryň içine oturdylan bölek)– wazalary, heýkelleri yerleşdirmek üçin diwaryň yüzündäki çuňluk.

- O -

Obeliskos (gr)

Обелиск

Ýadygärlilik – piramida şekilinde ýokarlygyna inçelip gidýän gyraňlanan sütün gurluşygy, ýadygärlilik.

Obráz (rus.)

Obraz, çepeç keşp – sungatda hakyky hadysany açýan (göwrüm) görnüş, çepeçilik hakykaty şöhlelendirýän göwrüm. Şekillendirish sungatynда çepeç keşbiň tebigatyň we adamyň içki duýgularyny maksatly açyp görkezmegi.

Объем

Volume

Göwrüm – bir zadyň düzülişiniň we ýerleşişiniň dogry bolmagy, başgaça aýdylan-
da öwrüme reňk bermek arkaly öwüşgin, ýagtylyk, ýarymýagtylyk, öz kölegesi düşyän
şöhlelenme esasynda tapawtlandyrmak.

Onyx (gr.)

Оникс

Oniks – gara we ak gatlaklar gezekleşen agata daşynyň görnüşi, ýarym gymmatba-
ha daş – mineral.

Op art (iňl.)

Опарт

Optika sungaty – optika görnüşli reňk öwüşginleriniň bezeg maksadynda ulanyl-
yan häzirki döwrüň sungat akymy.

Order (nem. Ordo-lat.)

Ордер

Order (düzgün, sütün) – aýratyn arhitrawy, frizi we tejegory saklamaga ýardam
berýän jaýyň gurlusygynyň daýanç sütünü; nusgawy binagärlilikde orderler şeýle tapa-
wtlanýarlar: dorik, uonik, korinf, toskan we başgalar.

Aureole (fr.)

Ореол

Altyn çagyylan – 1) Bir zadyň daşyndan ýagtylygyň nurlanma şekili. Mysal üçin,
dini sungatda adamyň kellesiniň daşyndan aýlanýan ýagty tegelek şekil (nimbi); 2) Mu-
kaddes zadyň daşynyň nurlanmagy; 3) biriniň daşyna şöhrat we hormat aýlanmagy.

Orientalis (lat.)

Ориентальныи

Gündogarly - Gündogar döwletlerine häsiýetli; gündogarly.

Ornamentum (lat.)

Орнамент

Nagys, bezeg – nagys, gül. Birmeňzeş yzygiderliliği we düzgüni saklap, geome-
triya ýa-da şekiller arkaly düzülen bezegler; reňkde, galamda, heýkeltaraşlykda ýa-da
amalyhaşam sungatında giňden ulanylýar. Ol binagärlilikde hem meşhurdyr.

Eau-forte (fr.)

Офорт

Azot kislotasy – köpsapar awlanyp, ýagny siňdirmek ýoly bilen čuň möhürlenme,
haşamlama usuly; misiň ýa-da sinkiň yüzüne oýulyp surat goýulmagy. Kislota bilen
awlanyp oýmalanma arkaly möhürlenme.

Офортист

Ofortçy suratkeş – şekillendirilş sungatynyň grafika ugrunyň ofort usulynda azot
kislotasy bilen işleyän suratkeş.

Oshros (gr.)**Oxpa**

Sarymtyk, ölçügsi, mele - sary reňkli dürli öwüşginlerden ybarat tebigy mineral boyagy. Onuň özi palçykdan bolup, demir-limonit, getit ýaly wajyp mineral boyaglaryndan güýçli baýlaşandyr.

- P -

Pawillon (fr.)**Павильон**

Çadır – 1) Köşk seýilgähiniň uly bolmadyk ýeňil gurluşygy. 2) Teatrda - otagyň, öýüň içini şekillendirýän bezeg.

Pagoda**Пагода (sanskr)**

Ýbadathana - Hytaýyň, Ýaponiýanyň, Hindistanyň we başga Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýanyň köpgatly dini ýa-da çadyrlara çalymdaş görnüşli hindileriň we butparazlaryň ybadathanasy.

Palatium (lat.)**Ралата**

Köşk – Gadymy Rimde baý ýasaýan şahsyyetiň öýüniň, gadymy köşgүň ady.

Palaffitta (it.)**Палифити**

Pürsli jaýlar – batgalykda ýa-da suwuň üstünde diregli gurulýan ýasaýyış jaýlary.

Palazzo (it.)**Палаццо**

Köşk – orta asyr italýan binagärligine häsiýetli jaý, köşk.

Paille (fr.)**Палевый**

Öcügsi sary – (açyk mele gyzyl) çala öwüşginli ölçügsi sary reňk.

Palette (fr.)**Палитра**

Reňk tagçasy – 1) Nakgaşlaryň reňk garmak üçin ulanýan tagçasy. 2) Reňk topumy; eserdäki reňk ýygyntrysynyň baglanşygy. Oňa “reňke bay”, “öcügsi reňkli”, “birmeňzeş reňkli” hem diýýärler.

Palladium (lat.)**Палладий**

Palladiý – gadymy grekleriň we rimlileriň ynanjyna görä, şäheri goraýan Afina Palladiý uruş hudaýy hasaplanypdyr.

Palmette (fr.)**Пальметта**

Palma ýapragy – palma ýapragynyň görnüşine meňzedilen heýkeltaraşlyk we nak-gaşçylyk bezegi.

Panneau (fr.)**Панно**

Panno – 1) Nagyş bilen örtülen diwaryň, potologyň ýüzi nakgaşçylyk ýa-da heý-keltaraşçylyk usuly bilen bezelýär. 2) Diwaryň haýsy-da bolsa bir meýdanyny tutýan kendirdäki eser.

Pan horama (gr.)**Панорама**

Görnüş, daş-töwerek – 1) Yeriň ýokardan açylan görnüşi. 2) Birinji meýdany göwrümlü uly ölçegdäki eser;

Pendentive**Парус**

Yelken- jaýyň gümmezli örtügindäki gurluşyk; ol göwrümiň dört diwardan sekiz gyraňly barabana, ýagny binanyň boýnuna, soňra bolsa gümmeziň daýanç halkasy bolan tegelek aýlawyna geçmegi emele getirýär. Yelkenler öz göwrümleri we görnüşleri boýunça köpdürlüdir.

Pan theos (gr.)**Пантеон**

Hudaýa bagışlanan jayý – 1) Gadymy grekleriň we rimlileriň ähli hudaýlara ba-gışlanyp gurlan ybadathanasy; 2) Meşhur adamlaryň guburhanasy.

Passe-partout (fr.)**Паспарту**

Hemme ýerinden geçýän – portretiň, haşamlanan suratýň daşyna gelşik berýän daşlyk.

Pastel (fr.)**Пастель**

Pastel, (hamyr) – boýaglardan, hekden we başga baglaýy goşundylardan taýýarlanan ýumşak reňkli galamlar.

Pastillage (fr.)**Пастилаж**

Heýkel – ýenjilen we ýakylan palçykdan ýasalan heýkeltaraşlyk eseri.

Pastoso (fr.)**Пастозность**

Dok ýazylmak – ýagly, dykyz tegmiller bilen ýazylan nakgaşçylyk eserleriň dur-kunyň aýratynlygy (Türkmenistanyň halk suratkeşi Çary Amangeldiyewiň eserleri oňa mysal bolup biler)

Pathos (gr.)**Иафос**

Duýgy, janypkeşlik – janypkeş; tolgunmak; beýiklik.

Paysage (fr.)**Пейзаж**

Ýer, tebigat – 1) Haýsy-da bolsa bir ýeriň umumy görnüşi. 2) Şekillendirish sunga-tyndaky žanrlaryň biri.

Peysageste (fr.)

Пейзажист

Tebigatçy suratkeş – tebigatyň görnüşini şekillendirýän suratkeş.

Penal (nem.)

Pergamos (gr.)

Пергамент

Pergament (Kiçi Aziýada Pergam şäheri) – 1) üýtgeşik usulda taýýarlanan haýwanyň derisi. 2) şeýle materialda taýýarlanan gadymy golýazma. 3) suw, ýag geçirmeýän üýtgeşik görnüşli kagyz.

Peripteron (gr.)

Периптер

Gapdal sütinler, çar tarapy perli – ähli tarapdan sütünler bilen gurşalan, antik döwrüň ybadathanasynyň aýratynlygy, jaýy.

Пештак

Front entrance

Öndäki girelge – jaýyň giregesiniň binagärlilik bezegi.

Передвижники (rus.)

Hereket edyänler – XIX asyryň 70-nji ýyllarda rus suratkeşleri I.Kramskoý, G.Mýasoýedow, H.Ge we W.Perow tarapyndan öne sürlen demokratik çeperçilik birlleşmesi. Olaryň ilkinji sergisi 1871-nji ýýlda açylýar. Olaryň döredijilik maksatnamasyň ösmeginde sungaty öwreniji W.Stasowyň gaty ummasyz goşandy bardyr. P.Tretýakow bu suratkeşlere elmydama maddy taýdan ýardam edipdir.

The Itinerants

Perspective

Перспектива

Giňişligi şekillendirmek – 1) Dürli zatlaryň ölçeginiň we göwrüminiň belli uzaklykda üýtgeýän ýaly bolup görünmeli. Dünýädäki hakykatyň, barlyklaryň ýuze çykmasynyň bir görnüşi. Zatlaryň daş görnüşiniň kiçelyän ýaly, reňkinin ýýtgeýän ýaly görünmeli. 2) Ylymda, adamyň gözünüň görýän zatlaryny kanuna laýyklykda we aýratynlykda öwrenmek. 3) Çeperçilik önemciliğinde seredip, ýagny, zatlaryň göwrümini göz bilen ýa-da çen bilen şekillendirmek.

Пилон (gr.)

Pylon

Sütün – pürsi özünde göterýän gönüburçly kesimli äpet sütün.

Пилястра

Pilaster

Diwar sütüni – binagärlilikde ýarym göwresi öne çykyp duran gönüburçly sütün.

Pyramis (gr.)

Пирамида

Piramida – binagärlilikde esasy (dörtgyraňly) inedördül, burçlary ýokarky merkezde birleşyän gadymy müsür şalarynyň gabyrüsti ýadygärligi.

Plakat (nem.)**Плакат**

Habarnama – plakat. Bu bir hadysany, wakany jar edýän ýa-da syýasaty wagyz-nesihat edýän grafika sungatynyň görnüşidir.

Plançhette (fr.)**Планшет**

Agaç tagta – ýörite surat çekmek üçin taýýarlanan dörtburçly tekiz agaç tagta.

Plastike (gr.)**Пластика**

Nepislik – 1) Göwrümi emele getirýän eser, sungatyň görnüşi (heýkeltaraşlyk, oýma we ş.m.) 2) Gelşikli we owadan hereketdäki şekiller.

Plastilina (it.)**Пластилин**

Ýelimleýän – heýkeltaraşlyk pudagynda ulanylýan üpürjik ýagly goşundylardan ybarat bolan palçyk, serişde.

Plasnikos (gr.)**Пластичный**

Nepis, gelşikli – 1) deňölçegli, baglanyşykly, täsin, nepis, akymly, ýumşak;

Plafond (fr.)**Плафон**

Binanyň belent pürsi – binanyň içki otagynyň depesi ýa-da onuň bölegi. Onda nakşaşylyk ýa-da heýkeltaraşlyk bezegi yerleşýär.

Plein air (fr.)**Пленер**

Erkin howa – açık howada surat çekmek (ussahanadaky nakşaşylyga gapma-garşylyk), açık howada suratkeşiň dürlü öwüşginler bilen tebigaty hakyky bolşy ýaly öwrenmegi, howa çuňlugyna, reňkleriň baýlygyna üns bermegi.

Plinthos (gr.)**Плинт**

Plint – binagärlilikde, inedördül tagça. Ol sütünleriň daýanjynyň (bazanyň) aşagyn-daky bölek bolup hyzmat edýär.

Pelure (fr.)**Плюр**

Aýdyň kagyz – daşbasma önemciliğinde ulanylýan, ýörite ýelim gatlagy bilen üsti örtülen aýdyň kagyz.

Poser (fr.)**Позировать**

Hereketsiz durmak – belli bir ýagdaýda suratkeşiň ýa-da surata alynýan pursatda adamyň hereketsiz durmagy. Özüne çekmek, bir ýagdaýda durmak.

Poligraphiá (gr.)**Полиграфия**

Köpýazma – bir şekiliň kän mukdarda geçirmesini almak üçin tehniki serişdeleriň jemi (harplaryň bellikleriň, suratlaryň we nutulkarylaryň, kitaplaryň, suratlaryň, žurnallaryň, gazetleriň we beýlekilei köpeltmegiň çap usuly, gönüşi).

Polymorphos (gr.)

Полиморфный

Köpdürli – köpdürli göwrümlerde duş gelýän kalsiý-aragonit, grafit-almaz ýaly serişdeler.

Polishroms (gr.)

Полихромия

Köpreňkli – binagärlikde, heýkeltaraşlykda, amaly-haşam sungatynda dürli reňkleriň zatlara ulanmagy we köpdürli boýaglaryň aýratynlygyna baglylykda – köpreňkli bolmagy.

Pompeux (fr.)

Помпезный

Güberçek – güberçek, bezemen, ýalkymly, dabaraly.

Poncer

Понсировка

Syýanyň görnüşi (fr.) – asyl nusganyň çyzygy boýunça ak kagyzyň deşieklerine düşýän galam işleriniň göçürmesinde kömür tozanjyklary.

Pop-art (fr.)

Поп-арт

Pop-art – häzirkizaman öňdebaryjy şekillendirilş sungatydaky akym; hakyky zatlary, şekilleri, habarlary we başgalary ulanmak arkaly bu akymyň wekilleri hakykaty özleriçe düzýärler we wagyz edýärler.

Porta (lat.)

Портал

Derweze – 1) binagärlikde II göwrümlü jaýyň yüzündäki öne çykýan girelge.

Porticus (lat.)

Портик

Esasy girelge – binagärlikde jaýyň öne çykýan bölegini emele getiryän, sütünlere we arkalara daýanýan ýapgyt.

Portrait (fr.)

Портрет

Portret – adamyň ýa-da topar adamlaryň nakgaşçylykda, heýkeltaraşlykda, grafi-kada şekili, keşbi.

Postamentum (lat.)

Постамент

Ýadygärligiň, sütüniň esasy – binagärlikde sütünleriň esasy, heýkeltaraşlykda ýadygärligiň esasy.

Post (lat.)

Постимпрессионизм

Çuňnur duýgy – XIX asyryň ahyrlaynda Fransiýa döwletinde dörän sungat akymy (duýgy akymy). Nakgaşçylykda onuň görünüklü wekilleri Pol Gogen, Winsent Wan Gog da-gylar pursatlaýyn duýgy (impressionizm) akymyndan tapawutly öz maksatlaryny adam tebi-gatyna örän içgin hem-de çuňnur öwrenmäge çalyşýarlar we tolgundyryjy eserleri döredýärler.

Primitivus (lat.)

Примитивный

Ýöntem, iň irki, sada – umumy gurluşy boýunça sada düzülen we ýonekeý görürümleerde görkezilen sungat eseri.

Projectus (lat.)

Проект

Proýekt, taslama – amaly iş çyzgylary, hasaplar, binanyň täze döredilen taslamasy, enjamlar, suratlar we başgalar.

Propulon, propulain(gr.)

Пропилен

Derweze manysynda – äpet gurluşyk, şähere girelgäni bezeýän binagärlik birleşmesi. Mysal üçin, gadymy grek binaçylygynda Afina Akropolynyň girelgesi.

Proportio (lat.)

Пропорция

Deňölçenme, deňölçegli – biri-birine we umumylyga ölçügiň bölekleriniň deň gelmegi, bölek ölçügi. Suratkeş dörlü görünüslü ölçeglerde zatlaryň we şekilleriň görürümini kesgitlemäň, eýsem eseriň gurluşyny-da doly öwrenýär. Oňa, kagyzyň tekizliginiň tapylmagy, ölçügiň şekiliniň arka sudura baglanyşmagy, toparlar, görrümleriň biri-birine baglanyşmagy we beýlekiler degişli.

Проторенессанс (it.)

Ilkinji galkynış – Italýan sungatynyň taryhyndaky iň ösen eýýam (XIII asyryň ahyry XIV asyrlaryň başlary). Olar antik däpleri öwrenmek; hakyky joşgunly durmuş akymalary, ýokarky gatlaklaryň ösmegine gelmegi.

Proto – renassance

Profil (fr.)

Профиль

Gapdal tarap, gapdal görnüşi - adamyň ýüzünüň ýa-da bir zadyň gapdal görnüşi.

Ponceau (fr.)

Пунцовыи

Açyk gyzyl, al gyzyl – açık gyzyl boýagynyň (fransuzça) görnüşi.

Purism

Пуризм (fr.)

Purizm – Fransiýada 1910-1920-nji ýyllarda dörän Günbatar Ýewropa nakşaçylygyndaky akym. Puristler (A.Ozanfan, Ş.Le Korbýuzé) durmuş esbaplarynyň ýonekeý şekilini suratlandyrmak bilen, nakşaçylyk pudagyna sadalygy we maşyn eýýamynyň düzgünlerini girizmek isläpdirlər.

Purpura (lat.)

Пурпур

Gyzyl melewše – 1) gyrmazy balykgulaklardan alynýan gymmatbaha gyzyl melewše boýag reňki. Ol mata önemçiliginde giňden ulanylýar; 2) goýy gyzyl ýa-da açık gyzyl melewše şöhleli reňk.

Piedestal (fr.)

Пьедестал

Ýadygärlilik münberi – ýadygärligiň, sütüniň, heýkeliň oturdyylan münberi.

Proskenion (gr.)

Проскений

Sahnanyň diwary – 1) Gadymy grek taryhyň klassyk eýýamynda (m. öňki V-IV aa) ilkibaşda aktýorlaryň eşik çalyşyán otagynyň öni; önde gurulan onuň diwary ýa-da oňat bezelen diwary; 2) Ellin döwrüniň teatrynda (m. öňki IV I -aa) sahnanyň ortasynda daşdan yasalan gurluşyk. Onuň üçeginde gaýgly sahnalar goýlupdyr.

Podium (lat.)

Подиум

Beýgeltmek, münber – gadymy rimlileriň binaçylygynda öň tarapyndan basgan-çakly ybadathananyň esasy, şeýle-de tomaşa jaýynda imperatoryň we onuň egindeşleriň oturýan kürsüleriniň beýgeldilmegi; heýkeltaraşlaryň, suratkeşleriň öñünde durýan adamyň beýgeldilmegi.

Prae (lat.)

Прерафаэлиты

Rafaelden öňki – X asyryň ortalaryndaky iňlis nakgaşçylyk mekdebi. Onuň öwre-nijisi Jon Peskin bolupdyr. Bu akymyň wekilleri irki Galkynyş eýýamyndan (XIV-XV asyrlar), ýagny suratkeşleriň Rafaelden öňki döwürdäki sungatyna uýupdyrlar.

Pretentieux (fr.)

Претенциозность

Talapkärçilik – gopbamsylyk, hondanbärsilik, talapkärçilik.

Propaganda (lat.)

Пропаганда

Ýaýratmak, wagyz etmek, jar etmek – ylmy, bilimi, gözýetimi, maksady çuňňur düşündirmek we ýaýratmak. Köpçülige maksadalayýk täsir etmek.

Original

Подлинник (rus.)

Asyl nusga- çeper eseriň asyl nusgasy. Suratkeşin döreden eseri.

Pente... (gr.)

Пентаптих

Bäş bölek, bäşem eser – baş bölekden düzülen bir eser.

Pointilisme(fr.)

Пуантилизм

Nokatlama sungaty – Fransiýada dörän çeperçilik (neoimpressionizm) akymyna degişli. Nakgaşçylyk eserlerini nokat şekilli tegmiller bilen ýazmak.

Plaque (fr.)

Плакетка

Ýuka tekizlik – 1) Gönüburçly ýa-da şoňa çalymdaş göwrümlü metal; 2) Durmuş zatlaryny, mebel bezegini ýerine ýetirmäge niýetlenen güberçek şekilli (demirden, keramikadan we başg.) ýuka tekizlik.

Peristylon (gr.)**Перистиль**

Sütünler aýlanan – Gadymy Gresiýanyň binagärligindäki howlynyň, seýlgähiň, galereýanyň, meýdançanyň daşyna aýlanan sütünler.

- R -**Raccourcir (fr.)****Ракурс**

Gysgaltma – tekizlikdäki zadyň şekil bölejiginiň tomaşaçydan daşlaşýan aralygyň gysgaldylmagy.

Rastro (lat.)**Растр**

Gazamak – grafika sungatunda şekiliň we bezegiň nokatlar hem-de çyzyklar arkaly dürli tekizliklerde ýerine yetirilmegi. Ol neşir işiniň usuly hökmünde döräp, soňra surat-keşlere kitap bezemekde, plakat işlerinde, şeýle-de fotorealistleriň nakgaşçylyk eserlerinde peýdalanylypdyr.

Rei Bkohle (nem.)**Рашкуль**

Kömürgalamy – reýsfedere (kömür gysyjy) dakylan surat çekmäge nietlenen ağaç galamy.

Realis (lat.)**Реализм**

Hakykat – sungatda we edebiýatda durmuşy dogry we doly açmagy öňünde wezipe edinýän akym.

Ратуша**Taun hall**

Dolandyryş jaýy – Günbatar ýurtlaryň orta asyrlardan mälim bolan şäher häkimliginiň iş dolandyryán edarasynyň jaýy. Onuň binasy kaşaň we döwrebap gurulýar.

Рабад

Şäher etegi – araplar gelenden soňra feodal şäherleriniň senetçilik toplumy. Şäheriň etegindäki söwda merkezi.

Рабат**Rabat**

Harby şäherçe – Isgender Zülkarneyiniň döwründe peýda bolan harby şäherçe ýada berkitmeli kerwensaraýlar.

Reservage (fr.)**Резерваж**

Reňkleme – öňünden ýag bilen çalnyp, suratyň üstünden reňkli palçyk örtülen iki reňkli küýze önumi. Önüm ýeňil ýakylda ýag ýanýar we iki reňkli suratyň ýüzüne syrça çalyp ikinji gezek ýakylýar.

Relief (fr.)

Рельеф

Güberçek – güberçek nagys, gabarçakly şekil. Ýeňil gabardylan şekile barelyef; güýcli gabardylan şekile gorelyef diýilýär.

Резьба (rus.)

Firework

Oýma – oýmagärlik, nagys salmak usuly. Agajyň, daşyň, sünküň ýüzüne oýup çeper nagys salmak usuly, çeper sungat.

Renaissance (fr.)

Ренессанс

Galkynyş – 1) Italiýada XIV asyrda, beýleki Günbatar döwletlerinde XV-XVI asyrlarda dörän jemgyýetçilik, syýasy we medeni hereketler; Galkynyş döwri özünüň beýik açylaryny edebiyatda we sungatda gadymy grekleriň we rimlileriň medeniýetine daýanmagy esasynda beýik alymlaryň döremegine getirýär. Olar Petraska, Bokkaçço, Kopernik, Jordano Bruno, Mikelanjelo, Rafael, Leonardo da Winçi we başgalar. 2) Gotika äheňini çalşan we grek-rimlileriň binaçylygynyň äheňini kabul eden, sungat äheňi.

Re productio (lat.)

Репродукция

Önümçilik, eser – 1) Çaphana neşiriniň üsti bilen çeper eseriň suratlandyrylan nusgasý. 2) Eseriň surata düşürlenen görnüşi.

Restauratio (lat.)

Реставрация

Rejeleýji – 1) Köne binanyň durkuny öňki kaddyna getirmek boýunça rejeleyiş işleriniň hünärmeni. 2) Şekillendirish sungatynyň eserlerini, amaly-haşam sungatynyňönümlerini rejeleýji suratkeş.

Restauratio (lat.)

Реставрация

Rejeleme, dikeltme – köne binany, gadymy ýadygärlikleri saklamak, rejelemek, öňki kaddyna getirmek.

Reflexus (lat.)

Рефлекс

Şöhlelenme – 1) Nakgaşylykda bir zadyň güýcli ýagtylanmagynda reňkleriň kölegesiniň gapdal zatlarynyň ýüzüne düşmegi. Günün ýagtysynyň düşmegi bilen zatlarda açık reňk şöhlesi döreýär. 2) Galamda çekilen suratda – ýagtynyň şöhlesiniň bir zatdan beýleki bir zadyň kölegeli bölegine düşmegi.

Riegel (nem.)

Ригель

Kese berkitme – 1) kese ýerleşdirilýän gurluşyk düzüminiň bölegi. Ol karkasly jaýlarda sütünleri baglanyşdyrýar. 2) Kilt, zülpe, sürme.

Рисунок

Drawing

Surat – galamda ince çyzyklar, tegmiller esasynda haýsy-da bolsa şekiliň suratyny çekmek. Serişdeleriň aýtry baglanyşygy bilen suratda göwrümiň nepisligini, reňk öwüş-

ginini we kölege aýratynlyklaryny kesgitlenýär. Surat bir durkda, ulurak ýa-da kíçirák baglanyşyán reňkler bilen düzülýär.

Rhythmos (gr.)

Ритм

Sazlaşyk – eseriň taslama gurlusynyň görnüşi. Onuň ýonekeý görnüşi haýsy-da bolsa bölekleriň deňölçegli gezekleşmesini ýa-da gaýtalanmasyny görkezýär (zatlar, göwrümler, nagşyň bölekleri, reňkler we başgalar).

Rocaille (fr.)

Рокайль

Balykgulak – 1) XVIII asyryň başyndaky Ýewropa sungatyna mynasyp, balykgulak görnüşli nagyş. 2) rokoko diýmekligiň hem manysynda düşünmek bolýar.

Rococo (fr.)

Рококо

Rokoko – esasan, Fransiýada Lýudowik XV döwründe ösen we XVIII asyryň başlarynda dörän, binagärlilik we bezeg sungatydaky akym.

Romanus (lat.)

Романский

Romanlaryňky – gadymy rimlileriň medeniýeti bilen baglanyşykly; X-XIII asyrlar irki orta asyrlar eýýamynyň Günbatar Ýewropa sungatynyň akymy; binaçylykda ýonekeýligi, ykjamlıgy we belentligi, şekillendirish sungatynda ýonekeýligi we göwrüminiň açık tekizligi bilen tapawutlanýar.

Romantisme (fr.)

Романтизм

Romantizm – XIX asyryň birinji ýarymynda ýewropalylaryň sungatydaky akym, ol ilkinji orunda ýekeligi çykaryp, ony maksatly ýörelgelere iteryär.

Rotonda (it.)

Ротонда

Togalak – binagärlilikde, köplenç halatda sütünli, gupba bilen ýapylan, togalak gurluşyk.

Rubin (nem.)

Рубин

Gyzyl – gyzyl reňkli mineral; gyzyl öwüşginli gymmatbaha daşy, ol 1-nji derejeli bolup, sagatlarda we dogry mehanizmlerde ulanylýar.

Pyct (lat.)

Rustik stone

Ýylmanmadyk – binagärlilikde, tekiz ýylmanmadyk daş.

Rusticus (lat.)

Рустика

Ýylmanmadyk – binagärlilikde, örümciň ýa-da diwar daşynyň tekiz ýylmanmadyk we gödek ýüze çykyşy.

Sanguine (fr.)

Сангина

Galam – ýumşak gara-gyzyl galam: şeýle usulda çekilen surat.

Santalon (gr.)

Сандал

Sandal – gyzyl ýa-da sary reňk boýagy; ol sandal agaçlarynyň ownugyndan alynýar.

Сиена

Sienna

Siýena – Italiýanyň Siýena şäheriniň ady bilen baglanyşykly boýag.

Silhouette (fr.)

Силуэт

Siluet – 1) XVIII asyrda ýaşan fransuz ministri E.de Siluetiň ady bilen baglanyşykly, ýagny onuň gülkünç şekiliniň kölegesi, gapdal suratlanmasы esasynda suratkeşlik pudagynda dörän usul; 2) zadyň daşky çyzygy; 3) bir reňkde we tekizlikde şekillendirilen adam şekili.

Symbolon (gr.)

Символ

Nyşan – haýsy-da bolsa bir zadyň keşbini, düşünjesini, maksadyny aňladýan nyşan; haýsy-da bolsa bir maksady özünde jemleyän çeperçilik keşp.

Символизм

Symbolism

Nyşanalyk – XIX asyryň ahyrynda edebiyatda we çeperçilik sungatynda dörän akym. Bu akyma eýeryän suratkeşler realizmi inkär edip, nakşaçylyk sungatynyň diňe onuň pikir döretmeginiň we ruhy ýagdaýy açyp görkezmegini dogry hasaplapdyrlar. Bu akymyň wekillerı, köplenç, dini we rowaýaty eserleri ýazypdyrlar.

Synthesis (gr.)

Синтез

Baglanyşma – 1) bir zady, hadysany bütewiliginde, birliginde we bölekleriniň arabaynında öwrenýän usul; 2) nakşaçylykda reňkleriň özara sazlaşygy.

Сагана

Sagana

Sagana – musulman mazarlarynda, gabryň üstünde kerpiçden örtülen gümmezjik.

Сардоба

Sardoba

Sardaba- üstü gümmezlenip örtülen suw saklanýan howuz ýa-da gar saklanýan ýer. Orta asyrlaryň şeýle gurluşygy Mary welaýatynyň ýadygärlikler toplumynda saklanypdyr.

Sentiment (lat.)

Сентиментализм

Duýgy – XVIII asyryň günbatar sungatydaky akym, ol akylyň göreldesine eýerip, durmuşyň ösüşinden nägilelik bildirmegi öne sürüyar. Ýonekeý adamyň duýgusyny öz içine almak bilen, ony ösdürmäge çalyşyár.

Сталактиты

Stalactite

Gabarçaklar – binagärlikde, ýadygärlilikleriň girelgesinde ýa-da içki otaglarynyň burçlarynda gabarçak öýjükleri emele getirýän bezegler.

СульcTupe ot arap wrting

Suls – arap harplarynyň süýndürilip ýazylmagy.

Суфа

Sofa

Sufa – palçykdan edilen oturgyç, seki ýa-da meýdança.

Скульптура (lat.)

Heýkeltaraşlyk – göwrümlü şekilleri döredýän, giňişlik sungatynyň bir görnüşi – ýasama, bejertme, ýumşak çig önümlerden (palçyk), daşdan çapylan, ağaçdan kesilen ýa-da bürünçden, gipsden we şuňa meňzes öňümlerden guýlup ýasalýan şekillendirish sungatynyň pudagy.

Smalto (it.)

Смальта

Syrçaly aýna- reňkli şöhle geçirmeýän aýna, onuň göwrümi kubik ýa-da tekiz teke görnüşinde bolup, mozaika işinde ulanylýar. Bu usulda Gadymy Rimde we orta asyr Wizantiyanyň köşk we ybadathanalarynyň diwarlaryny bezäpdirlər. Smalta öňümçiliği XVIII asyryň ortalarynda Russiýada M.W.Lomonosow tarapyndan esaslandyrylypdyr.

Statuette (fr.)

Статуэтка

Kiçi heýkel – adam we haýwanat dünýäsi bilen baglanyşkly kiçi heýkeljik.

Statua (lat.)

Статуя

Heýkel- belent esasyň üstünde dikeldilen adam ýa-da haýwan şekiliniň heýkeltaraşlyk görnüşi.

Staffage (nem.)

Стаффаж

Ikinji orunly- nakgaşçylyk taslamasynda ikinji orunly zat, ýagny tebigat žanrynda döredilen eserde adamyň şekili.

Stessa (ital.)

Стека

Gural - heýkeltaraşlykda, üstki gatlagy işlemek üçin peýdalanylýan gerekli gural.

Stele (gr.)

Стела

Sütün - güberçek şekilli we ýazgylý ýa-da tekiz daşly sütün.

Stereobates (gr.)

Стереобат

Jaýyň esasy – antik binagärliginde basgançakly jaýyň esasy. Onuň ýokarky bölegiňne stilobat diýilýär.

Стилизация (rus.)

Belli akyma uýmak – 1) Haýsy-da bolsa belli bir ugruň daşky görnüşlerine, mysal üçin klassisizme meňzemetmek; 2) amaly-haşam sungatynda çeperçilik şekilleriniň nagyş göwrümlerine boýun bolmagy.

Stylobates (gr.)

Стилобат

Stilobat – gadymy binagärlikde jaýyň esasynyň (stereobatyň) ýokarky basgańcagy.

Stylus (gr.)

Стиль

Tagam, äheň, akym – sungatda we edebiýatda belli bir döwrüň ýa-da akymyň mak-sadyny we çeperçilik işlenen jemini çeper usullaryň üsti bilen görkezmek.

Статичность (rus.)

Statik nature

Durnuklylyk – güýcli sözünüň garşıdaşy-rahatlyk, gymyldamaýan ýagday. Dur-nuklylyk eseriň esasy pikiriniň keşpli çözgüdine-de degişli bolup biler.

Supremus (lat.)

Супрематизм

Ýokary, beýik – XX asyryň başynda nakşaçylykdaky formal häsiyetli akym; bu usulda işleyän suratkeşler göwrümlü we geometriýa şekilleri reňkli çözülmäge çalışypdyrlar.

Сфумато

King ot technique

Usul – Leonardo da Winçiniň döredijiliginden başlap, Galkynış eýýamynyň nak-şaçylygynda zatlaryň ýumşak çyzyklary, ýerine ýetirilişiň ýumşak häsiyetlendirilişi, tassyklanan çeperçilik usuly.

Sujet (fr.)

Сюжет

Eseriň mazmuny, pursaty – 1) edebiýat eserinde wakanyň ýazylyşynyň bagla-nışygy we yzygiderliliği. 2) şekillendirilş sunatynda – zadyň şekili.

Surrealisme (fr.)

Сюрреализм

Ýokary hakykat – XX asyryň öndebaryjy sunatyndaky akym, jogapkärsiz wezi-päni habar berýän, aňa gelen düşünjäni, goý hakyky ýa-da toslama hadysany şekillendir-ýär.

Цвет (rus.)

Colout

Reňk – nakşaçylygyň aýratyn çeperçilik serişdesi. Dünýäni gurşaýan şekilleri, olaryň dürlü häsiyetlerini we hakykatyň aýratynlygyny nakşaçylykda reňkleriň we reňk öwüşginle-riniň üsti bilen görkezmek. Reňkleriň aýratynlygyna degişli reňk derejesi – älemgoşar reňkle-riniň tapawudy (gyzyl, gök, sary we başgalar); reňkiň güýji (ýagty we has garaňky reňkler); bay reňkler (reňkleriň gatnaşygy). Reňkleriň baýlaşmagy: suwly reňkleriň özara garyşmagynda, ýagly boyaglaryň ak reňk bilen garyşmagynda bolýar. Reňkler barada pikir edilende: sowuk reňkler–buz, gar we şuňa meňzeş ýyly reňkler-günün şöhlesi, ot bilen baglanışyklı duýguda

göz öňüne getirilýär. Reňkler özara gatnaşyp ýa-da biri-biriniň ýanynda durup baý toplumy emele getiryärler. Reňkler özara gatnaşyk edip, reňk düzümini döredyärler (kolorit), reňk taslamasy bolsa toplum çözgüdini kesitleyär. Reňk nakgaşçylykda eseriň täsirini güýçlendiriyär, bezeg mümkünçiligini artdyrýar. Olar adamda örän dürli täsir döredip bilýär.

Cella (lat.)

Целла

Otag – gadymy ybadathanalarda hudaýyň heýkeliniň yerleşyän içki otagy.

Integrity

Целостность (rus.)

Bütewilik – uly çepeçilik we keşp täsirliliği ösdürmäge ýardam berýär, sungat ese-riňiň örän möhüm häsiýeti. Bitewilik şekili dürli bölekleriň özara baglanyşyp, bir bölegiň umumulyga, ikinji orunly zadyň esasa, bölejikleriň bitewilige, şeýle-de ýerine ýetiriliş usullarynyň jemlenmegine aýdylýar.

Integnty of image

Целостность изображения (rus.)

Şekiliň bütewiliği – eserde deňeşdirme usulynda, hakykatyň ýetmezçiligini ýa-da gutarnyksyzlygyny aýyrmak arkaly gutarnyklylyk gazanmak.

Intergrity of perception

Целостность восприятия (rus.)

Bütewi özleşdirme, kabul etmek – suratkeşiň bir wagtda öňünde duran hakyky za-tlaryň ählisini görmegi başarmagy. Diňe bütewi görmegi başarmak bilen zadyň düzümini dogry kesitlemek mümkün. Ýagtylygy we reňk gatnaşygyny jemläp, goýlan ýumşuň düzümini kesitlemek.

Citadelle (fr.)

Цитадель

Kiçi şäher – 1) özbaşdak, goranmak üçin uly galanyň içindäki diwar berkitmeli kiçi şäherjik. 2) gadymy şäherlerde üstünden höküm sürüyän gala ýa-da köşk.

Basement Hoot

Цокольный этаж

Galyň esasly gat – binanyň aşaky gaty bolup, ol ýokarky gatlardan galyňlygy ýa-da sähelçe öňe çykýandygy bilen tapawutlanýar.

- § -

Şchaber (nem.)

Шабер

Gyrgyç – bir tarapy üçburçly, tekiz ýa-da gapyrgaly ýiteldilen görnüşli kesiji gural bolup, daşa surat goýmaga, demriň ýüzüni tekizlemäge hyzmat edýär.

Schablone (nem.)

Шаблон

Nusga, ülňi – 1) nusga seredip, haýsy-da bolsa birmeňzeş önümleri ýasamak. 2) hakyky ululykda ýerine ýetirilen, binanyň böleginiň, taraplarynyň çyzgysy. 3) stamp, trafaret; hemmä belli nusga, ondan birmeňzeş göçürüyärler.

Chamotte (fr.)

Шамот

Oda çydamly palçyk, ýakylan toýun, köýen toýun – bişýänçä ýakylan oda çydamly palçyk ýa-da kaolin; oda çydamlylygy güýçlendirmek üçin ownadylan şamoty oda çydamly çyg palçyga goşýarlar.

Charge (fr.)

Шарж

Ulaltmak, degişmek – biriniň ýa-da haýsy-da bolsa bir zadyň gulkünç we satiriki usulyndaky şekili, onda daşky keşbe öýkünilip, has häsiýetli taraplar ösdürilýär: surat, portret, waka, şu usulda ýerine ýetirilen işler.

Scharlach (nem.)

Шарлах

Gyzyl boýag – açık gyzyl reňkli boýag.

Chef-d, oeuvre (fr.)

Шедевр

Ajaýyp nusga – 1) ýokary derejeli sungat eseri. 2) orta asyryň ussahanalarynda senetkärler “ussa” adyny almak üçin belli bir nusgany ýerine ýetiripdirler.

Шатер (türki)

Çadır – orta asyr Köneürgenç binagärligindäki gyraňly piramida görnüşli gümmezler. Ony Il Arslan ýadygärliginiň mysalynda görmek bolýar.

Spalier (nem., it.)

Шпалера

Halyça – elde işläp düzülen, wakaly ýa-da tebigat şekillendirilen daşlyk mata ýa-da ýüňsüz diwar halysy.

Spil (gol.)

Шпиль

Çüri uç – piramida ýa-da konus görnüşindäki binanyň dikligine çüri tamamlanmagy.

Sprengwerk (nem.)

Шпренгель

Gapyrgaly düzüm – esasy agramy özünde göterýän (balka, rama, köprüniň düzümi we başgalar) düzüme, goşmaça gapyrgaly düzüm (konstruksiýa), oña berkligi saklamaga ýardam berýär.

Stempel (nem.)

Штэмпель

Dörtburç möhür, ştempel – basma usulynda alynýan möhür, tagma, bir zadyň belligi.

Strich (nem.)

Штрих

Inçe çzyyk – suratçylygyň şekillendirilş usullarynyň biri. Ince çzyzkalar bilen işlenmek usuly köpdürlüdir. Ol dörlü akymlarda goýlan uzynlygy ýa-da bölejigi görkezmek üçin ulanylýar. Ince çzyzkalar özara umumylaşyp ýa-da aýratynlykda hem bolup biler.

Щипец

Şipes – esasynda üçburç bolan, jaýyň diwarynyň ýokarky bölegi, onuň aşagynda kerpiçsiz (tejegorsyz), iki tarapa akymlydyr. Bu adalga orta asyryň binagärligine degişlidir.

- T -

Tambour (fr.)

Тамбур

Binanyň boýny – binagärlilikde, jaýyň ýokarsyna togalak ýa-da birnäçe gyraňly galyp gümmezi saklaýan binanyň boýny. 2) jaýyň gapysynyň öñünde ýelden, sowukdan goramak üçin niýetlenen gurluşyk.

Tashe (fr.)

Ташизм

Taşizm – XX asyryň ikinji ýarymynda nakşaçylykdaky akym; abstrakt akymyň bir görnüşi; bilgesleýin erkin taslamalarda taşistler reňk tegmilleriniň gatnaşygyny ösdürip, ýiti häsiyetli reňk topumyny bermäge çalyşyalarlar.

Tektonike (gr.)

Тектоника

Gurluşyk sungaty – binagärlilik gurluşygynyň manydaşy. Binagärlilikde gurluşyk kadalaryny çeperçilikli çözmek.

Tempera (it.)

Темпера

Boýag – ýumurtganyň sarysynyň ownugy ýa-da ýelim suwuklygynyň ýag bilen goşulan we suw garylany usulyndaky boýag.

Tympanon (gr.)

Тимпан

Timpan – binagärlilikde 1) frontonyň üçburçly meydany; arkalaryň arasyndaky diwaryň yüzü we onuň aralygy; 2) üsti iki tarap ýapgtylanyp örtülen jaýyň yüzünüň ýokarky üçburç böleginiň içindäki ýa-da arkaly tagçanyň arka sepirtmeginiň çäginde emele gelýän diwaryň üçburçly tekiz ýüzü.

Tolos (gr.)

Толос

Gümmez – tegelek göwrümlü mazarüstü gurluşyk. Toloslар miladydan öňki XVI asyrlardan bări bellidir (Miken gümmezli mazarlary).

Tonus (gr.)

Тон

Basma – nakşaçylykda reňkiň öwüşgininiň ýa-da ýagty kölegäniň hili.

Тональность (rus.,gr.)

Basmalyk – nakşaçylykda esasan, eseriň aýratyn reňklerini birleşdirýän basma, reňk agdyklygy.

Torso (it.)

Торс

Göwre – heýkeltaraşlykda, nakşaçylykda adam göwresiniň şekili.

Тосканский ордер

Toskan orderi (it.) – binagärlikde, klassyk binaçylygynda baş orderiň biri bolup, gadymy Rim we Etrus dorikleriniň orderleriniň çalymasy.

Transept (iňl.)

Трансепт

Transept – esasy haçly binalarda (roman we gotika stilindäki) ybadathananyň orta gürplerinde yerleşdirilen kese galereýa.

Triptychos (gr.)

Триптих

Üçe bölünen eser – bir maksada, tema we mazmuna degişli şekillendirilş sungatyň üç bölekden ybarat eseri.

Terra cotta (lat.)

Терракота

Bişirilen palçyk – bişirilen reňkli palçyk, şeýle-de syrçalanmadık önum; keramikanyň görnüşi.

Toreuo (gr.)

Торевтика

Kesme (çekanka) – metal önumlerinden ybarat bolup, kesmek, ýençmek usuly – sungatda çeperçilik metal önumlerini basmak, ýençmek usulynda el bilen güberçikenip işlemek görnüşi (grafika, zergärcilik) önumlerine ýakyn.

- U -

Urbanus (lat.)

Урбанизм

Şäherli – XX asyryň sungatynda uly häzirki şäheriň durmuşy bilen baglanyşkly tema.

Utilis (lat.)

Утилизация

Peýdaly – peýdalanmak, peýdaly ulanmak, gaýtadan işlemek.

Outrer (fr.)

Утилизация

Ulaltmak – bir zadyň häsiyetini, taraplaryny kesgitli belgilemek, aşa ulaltmak.

- W -

Vaiue

Валёр (fr.)

Gymmatlyk – nakgaşçylyk we reňk ulanmasyz sungatda bir zadyň durkunyň ýagtylygynyň we garaňkylygynyň kölegesiniň belli bir derejedäki gatnaşygyny görkezmek.

Whatman (iňl.)**Ведута****Ватман**

Watman – (iňlisleriň XVIII asyrda kagyz fabriginiň ýolbaşçysynyň ady bilen bagly bolup “Watman” oňat hilli çyzuw we surat kagyzydyr). Bu kagyz syýada ýazmak üçin hem oňatdyr. Ol bozguja güýçli garşylyk görkezýär we bir südür gataňsy ýüzi bilen ta-pawutlanýar. El usulynda esgi sudury esasynda ýasalýar.

Ведута (it.)

Weduta – XVIII-XIX asyrlaryň sungatynda şäher tebigatyny suratlandyrma. Şäheriň durkuny perspektiwa kanunlary boýunça suratlandyrma.

Vernissage (fr.)**Вернисаж**

Tymarlamak, ýalpyldatmak – serginiň dabaraly açylmagy. Onuň ady serginiň açylmasynyň öň ýany eserleri lak bilen timarlamakdan gelip çykýar.

Virtus (lat.)**Виртуоз**

Zehinli – öz sungatynyň ýokary ussady, zehinli suratkeş. Iň ýokary, beýik derejäni eýelän suratkeş, ussat.

Vitrage (fr.)**Витраж**

Reňkli aýna çüýşesi – penjirede, gapyda, tutuda ýerleşýän reňkli aýnalar; aýnadan taýýarlanan eser ýa-da nagyş gurluşy.

Voluta (lat.-zülp)**Болюта**

Goçak şekili – binaçylyk bezegi, goçak şekilindäki heýkeltaraşlyk bezegi, mysal üçin, ionik sütünlerdäki egri towlanma.

Wimpert (nem.)**Вимперг**

Wimpert – gotika zamanasynyň binalarynda äpişgäniň örtüginiň we portalyň soňlamasynyň, ýiti uçly bezelen frontony.

- Ыу - Ыа -**Juwelier (goll.)****Ювелир**

Zergär – gymmatbahaly metallardan önüm taýýarlaýan ussat.

Ювелирное искусство**lenellery art**

Zergärçilik sungaty – amaly-haşam sungatynyň görnüşi; çeper bezegleri ýasamak, durmuşda gerek bolan zatlar we gymmatbaha daşlarda we metallardan çeper ýasalan önümler. Olar örän inçelik bilen sünnälenip ýasalýar.

Modem

Югендстиль (nem.)

Ýugendstil – “Modern” (täze) tolkunynyň nemesçe ady bolup, ol Mýunhendäki “Ýugend” žurnalynyň adyna salgylanýar (ol 1896 ý. döredilýär).

Jasper

Яшма (arm.)

Ýaşma – ownuk dag daşlarynyň toparynyň berk ýygynny ady, esasan, çökündi ýada akan düzümine girýän kwarslar, halsedonlar, minerallardan durýar. Ýokary berkligi, köpdürli boýagy, kähalat täsin suratlar bilen häsiýetlendirilýär; olar çepeçilik bezeg işle-rinde (gapdal, wazalar we başgalarda) tehniki önumleri taýýarlamakda (himiýa, stipki we başgalarda) peýdalanýar.

- Z -

Probing

Зондаж

Barlamak – binagärlikde, diwaryň gurluşyny bilmek üçin onuň bir bölegini açyp, kerpijiň örülüş häsiýetini diwar suwaglaryny aýtyp öwrenmek.

Зиаратхана (türki)

Ziarahana

Zyýarathana – ybadathanada tagzym edilýän we doga okalýan otag.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 3-nji tom. – Aşgabat, 2010.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 4-nji tom. – Aşgabat, 2011.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – Aşgabat, 2012.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýsy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat, 2007.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyntrysy. I tom. – Aşgabat, 2007.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – melhemler mekany. – Aşgabat, 2010.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I-II tom. – Aşgabat, 2010.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I-II – Aşgabat, 2010, III tom. – Aşgabat, 2011.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. – A.: TDNG. 2011.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ganatly bedewler. – A.: TDNG. 2011.
16. *Atagarryýew Ý*. Geçmişde neler görner. – A., 1971.
17. *Atagarryýew Ý*. Annanepesow M. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. – A., 1994.
18. *Annanyýazow S. Gadymy Merwiň taryhyndan*. – A., 1993.
19. Ahalteke atlary. Dünýäniň iň owadan we ýyndam bedewleri. – A., 2003.
20. *Annaýew A. Gözyetim*. – Aşgabat, 2008.
21. Adamzadyň ruhy hazynasy. Serginiň we festiwalyň katalogy. – A., 2010.
22. Amaly-haşam sungatynyň eserleriniň halkara sergisi hem-de «Adamzadyň ruhy hazynasy» atly milli folklor festiwaly. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2010.
23. Baky Bitarap Türkmenistan – YUNESKO: taryhy-medeni gymmatlyklara baha bermek we dünýä mirasynyň ýadygärliklerini gorap saklamagyň ýollaryny kesitlemek. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2006.
24. Baýram han we mogollar şadöwleti. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2009.

25. *Baylyýewa A.* Halypa we şägirt. –A., 2011.
26. Behişdi bedewler. Aşgabat-Moskwa (Jecsonwilli, Florida, USA). Halkara energetika korporasiýasynyň bilelikdäki neşiri, 1996.
27. *Ýusupow H.* Gadymy Horezmiň ýüregi. – A., 1993.
28. *Ýusupow H.* Jeýtundede ýadygärligi gadymy ekerançylyk medeniýetiniň gözbaşydyr. // Miras 3/2009.
29. Türkmen topragy gadymy medeniýetleriň we siwilizasiýalaryň ojagydyr. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
30. Türkmenistan – dünýä jahankeşdeleriniň nazarynda. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2009.
31. Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy. Halkara ylmy maslahatlaryň nutuklarynyň beýany. – A., 2011.
32. Türkmenistanyň taryhy. – A., 2011.
33. *W.Sarianidi.* Goňurdepe. Türkmenistan – şalaryň we hudaýlaryň şäheri. – A., 2008.
34. *W.Sarianidi.* Marguş – Türkmenistan beýik medeniýetiň syrlar dünýäsi we onuň hakyky keşbi. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
35. *Pilipko W.N.* Nusaýyň surat bezegleri: atly adamlar şekillendirilen täze tapyndy bölegi. // Miras 1/2005.
36. Nurmuhammet Andalyp we Gündogaryň XVII-XVIII asyrlardaky edebi-medeni durmuşy. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2011.
37. *Ýagşymyradow N.* Türkmenistanyň şekillendirish we amaly-haşam sungaty. – A., 2011.
38. *Muhatowa O., Lwowa Ý., Halaminskiý Ý., Kulyýew A., Popow P., Kurayewa G., Gullaýew N.* Başım Nuraly. – A., 2000.
39. *Durdy Baýramow.* Eserleriň sergisi. Žiwopis, grafika – A., 2003.
40. *Esenow A.* Türkmenistanyň binagärliginiň taryhy. – A., 2001.
41. Eserleriň sergisi: Žiwopis, grafika. Katalog. – A., 2003.
42. *Kurayewa G.* Baýram han Türkmen – iki halkyň beýik oglы (500 ýyl) – Aşgabat, Nýu-Deli. 2000.
43. *Kurayewa G.* Yzzat Gylyjow. – A., 2003.
44. *Kyýasowa G.* Zergärçilik sözlüğü. – A., 2003.
45. Galkynyşyň ak ganatly arzuwy, 2010.
46. *Kistowiç I.* Güneşiň tagamy ýa-da Kakajan Oraznepesowyň döredijiliği hakında. – M., 2011.
47. *Mämmetnurow Ö.* Döredijilikli menziller. – A., 2009.
48. *Petraçuk O., Muhatowa O.* Tokar Tugurow. – Ankara-Türkiye, 2010.
49. *Saparmyart Türkmenbaşy.* Ruhnama. – A., 2001.
50. *Jürdekow T.* Ata arzuwyny amala aşyran agtyk. – A., 2009.
51. Türkmenistanyň muzeýleri. – A., 2009.
52. Babaýew Saragt. Türkmen heýkeltaraşlyk sungaty. – A., 2008.
53. Türkmenistan: Altyn asyryň muzeýleri. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2007.

54. Türkmen halysy – günsaýyn ösýän Watanymyzyň gözellik nusgasy. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2008.
55. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. – Ankara-Türkiye, 2008.
56. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Amasya. Ankara-Türkiye, 2009. № 4. Katalog.
57. Täze Galkynyş eýyamynyň ylmy we bilimi dünýäniň ylym-bilim ulgamynda. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2009.
58. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Egirne. Ankara-Türkiye, 2009. № 5.
59. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Burdur. Ankara-Türkiye, 2009. № 6
60. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Bitlis. Ankara-Türkiye, 2009. № 9.
61. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Karadokiya. Ankara-Türkiye, 2009.
62. Türkmenistanyň muzeýlerinde şekillendirish sungatynyň öwrenilişi we wagyz edilişi. Ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2009.
63. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Gümüşhane. Ankara-Türkiye, 2010. № 8
64. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Isparta. Ankara-Türkiye, 2010. № 10.
65. Атагаррыев Е. Средневековый Дехистан. – Л., 1986.
66. Авдиев В.И. История древнего Востока. – М., 1953.
67. Аллатов М.В., Всеобщая история искусств, т.1. – М., 1948.
68. Апчинская Н. Рувим Мазель. Очерк жизни и творчества. – М., 2004.
69. Ахмедова Н. Живопись Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог. – Ташкент, 2004.
70. Бабиков С., И.Клычев. Люди Туркмении. – М., 1974.
71. Бяшимова Н.С. Орнаменты поливной керамики и их параллели в туркменском народном искусстве. //Памятники Туркменистана, №2/38. 1984.
72. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества – М., 1979.
73. Веймарн Б.В. Искусство Средней Азии. – М.-Л., 1940.
74. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. ТХЕ Т.4. – М., 1959.
75. Всеобщая история искусств, т.1. – М., 1960.
76. Всеобщая история искусств, т.II. – М., 1960.
77. Гачев Г. Национальные образы мира. – М., 1988.
78. Губаев А. Археология Туркменистана. – Ашгабад, 1989.
79. Губаев А. Кошаленко Г.А. Изучение античных и раннесредневековых памятников. В.кн. Каракумские древности. Вып. I. – Ашхабад, 1958.
80. Гундогдыев О. Прошлое Туркмен. – М., 1998.
81. Древний мир. Т.1, 2 и 3. Под ред. И.М.Дьяконова. – М., 1982.
82. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. – М.: Искусство, 1987.
83. Еришов С.А. Археологические исследования на городище старой Нисы в 1946 году. Труды ЮТАКЕ. Т.1. – А., 1959.
84. Живопись Туркмении. – М.: Советский художник, 1974.
85. Живопись Советской Туркмении. – Л., 1975.
86. Журавлева Е.В., Чепелев В.К. Искусство Советского Туркменистана. Очерк развития. – Л., 1934.

87. Изобразительное искусство Туркменской ССР. Альбом. – М.: Издательство «Советский художник», 1957.
88. История искусств народов СССР. Т.6. – М., 1981.
89. История первобытного общества. – М., 1983.
90. Изобразительное искусство Туркменистана. Живопись, скульптура, графика, театр, кино, декоративно-прикладное искусство. Каталог. – М., 1985.
91. Изобразительное искусство Туркменской ССР. – М., 1984.
92. Искусство стран Востока. – М., 1986.
93. Искусство нации.(1992-2002). – М., Чехия, 2002.
94. *Массон В.М.* Памятники развитого энеолита южной Туркмении. М.-Л., 1962.
95. *Массон В.М.* Древние земледельцы на юге Туркменистана. – Ашхабад, 1959.
96. *Массон В.М.* Джейтун и Кара-депе. – Ашхабад, 1957.
97. *Массон В.М.* Средняя Азия и древний Восток. – М.-Л., 1964.
98. *Массон М.Е.* К вопросу о Маргиане в составе греко-бактрийского царства. АН Туркменистана, 1970. №5 – С.12-23.
99. *Массон В.М., Сарианиди В.И.* Каракумы: заря цивилизации. – М.: 1972.
100. *Окладников А.П.* Пещера Джебель-памятник древней культуры прикаспийских племен. Труды ЮТАКЕ. Т.2. – М., 1956.
101. Памятники Туркменистана.// Ашхабад: 1/25/78.
102. Памятники Туркменистана.// Ашхабад: 1/33/82.
103. *Пугаченкова Г.А.* Пути развития архитектуры Южного Туркменистана по рабовладения и феодализма. – М., 1958.
104. *Пугаченкова Г.А.* Искусство Туркменистана. – М., 1967.
105. *Пугаченкова Г.А., Л.И.Ремпел.* Очерки искусства Средней Азии. – М., 1982.
106. *Пугаченкова Г.А.* К интерпретации некоторых памятников парфянского зодчества южного Туркменистана. АН ТССР, 1973. №1. – С.17-23.
107. *Сарианиди В.И.* Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – М., 1967.
108. *Сарианиди В.И.* Маргуш. – Aşgabat. 2002.
109. Соловьева Н.Ф. Йылгынлийская настенная живопись. – Новые археологические 297 открытия и изучение культурной трансформации. – СПб., 1996.
110. *Толстов С.П.* Древний Хорезм. – М., 1948.
111. Туркменское народное искусство. – Ашгабад. 1990.
112. *Халимов Н.* Памятники Ургенча. – Ашгабад, 1991.
113. Зайцев А. Наука о цвете и живопись. – Москва, 1986.
114. *Зингер Е.А.* Проблемы интернационального развития советского искусства. – Москва. 1977.
115. *Зингер Л.С.* Советская портретная живопись 1917-х начала 1930-х годов. – М., 1978.
116. *Зингер Л.С.* Советская портретная живопись 1930-х конца 1950-х годов. – М., 1989.
117. *Каменский А.* О смысле художественных традиций. // Советское искусствознание. 1982. вып. 1.-М.: 1985.

118. Каменский А. Романтический монтаж. – М., 1989.
119. Кантор А. Ш. Акмухамедов. Каталог. – М., 1986.
120. Кузьмина М. Молодые советские художники. – М., 1979.
121. Культура Возрождения и общество. – М., 1986.
122. Кюраева К. Современная туркменская скульптура (1960-1970). – А., 1980.
123. Кюраева К. Портрет в туркменской живописи (1920-1970). – А., 1985.
124. Конрад Н.М. Запад и Восток. – М., 1972.
125. Культурное наследие народов Востока. – М., 1987.
126. Кошеленко Г.А. Культура Парфии. –М., 1966.
127. Кошаленко Г.А., Пилипко В.Н. Исследование парфянского святилища в окрестностях Нисы. В.кн. Каракумские древности. Вып.П. – А., 1968.
128. Лучинкин С.А. Я очень люблю жизнь. Страницы воспоминаний. – М., 1988.
129. Морозов А.И. Художник и мир личности. (Творческие проблемы современной портретной живописи). – М., 1981.
130. Мухатова А. А.Хаджиев. Каталог. – М., 1988.
131. Ниязмурод Доводов. – Ашхабад, 1986.
132. Попов П. Государственный музей изобразительных искусств Туркменской ССР. – М., 1962.
133. Попов П. Якуб Аннануров. – Ашхабад, 1982.
134. Саурова Г. Природа реализма в туркменском изобразительном искусстве. – Ашхабад, 1980.
135. Саурова Г.И. Мамедов М. Люди Туркмении. – М., 1984.
136. Советское изобразительное искусство 1917-1941. Живопись, Скульптура, графика, театрально-декорационное искусство. – М., 1977.
137. Союзу художников Туркменистана 50 лет. – М., 1989.
138. Painting of Soviet Turkmenia. Leningrad. 1975.
139. Язбердинев А. Старопечатные туркменские книги. – М., 2001.
140. Мамммедов М.А. Архитектурный комплекс Меана-баба. – СПб., 2008.

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I BÖLÜM **TÜRKMENISTANYŇ ÇÄGINDE ŸAŞAN İŇ GADYMY ADAMLARYŇ** **ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY**

(iň gadymy döwürden – miladydan öňki I müňýllyga çenli)

§1. Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy boýunça esasy çeşmeler	11
§2. Gadymy we orta daş asyrynyň şekillendiriş sungaty	15
§3. Täze daş asyrynyň şekillendiriş sungaty	19
§4. Mis-daş asyrynyň şekillendiriş sungaty	26
§5. Mis-daş asyrynyň külalçylygy	30
§6. Bürünç asyrynyň şekillendiriş sungaty	33
§7. Altyndepäniň şekillendiriş sungaty	37
§8. Marguş döwletiniň binagärligi we onuň çeperçilik bezegi	42
§9. Marguşyň ownuk heýkelleri	52
§10. Marguşyň amaly-haşam sungaty	57

II BÖLÜM **TÜRKMENISTANYŇ GADYMY WE IRKI ORTA ASYRLARYNYŇ** **ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY**

(miladydan öňki I müňýllykdan – miladynyň VII asyryna çenli)

§11. Ahemenileriň we grek-makedonlylaryň agalygy döwrüniň sungaty	65
§12. Beýik Parfiýa döwletiniň şekillendiriş sungaty	70
§13. Parfiýanyň binagärligi	76
§14. Parfiýanyň nakşaçylyk we heýkeltaraşlyk sungaty	82
§15. Parfiýanyň ritonlary	87
§16. Torewtika, gliptika we koroplastika sungaty	94
§17. Margiananyň binagärligi we şekillendiriş sungaty	100
§18. Margiananyň heýkeltaraşlygy	104
§19. Margiananyň amaly-haşam sungaty	107
§20. Horezmiň binagärligi we nakşaçylygy	112
§21. Horezmiň heýkeltaraşlygy we amaly-haşam sungaty	116

III BÖLÜM

TÜRKMENISTANYŇ VIII ASYRYŇ ORTALARYNDAN – XX ASYRYŇ BAŞLARYNYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

§22. VIII-IX asyrlaryň binagärligi	121
§23. VIII-IX asyrlaryň amaly-haşam sungaty	126
§24. X-XVI asyrlaryň binagärligi	133
§25. Galalar, ýasaýyş howlulary we köşkler	137
§26. Kerwensaraýlar we metjitler	140
§27. Mawzoleýler	145
§28. X-XVI asyrlaryň şekillendirış sungaty	156
§29. Miniatýurada taryhy şahsyétlere berlen orun	159
§30. X-XVI asyrlaryň keramika sungaty	165
§31. X-XVI asyrlaryň çeper hünärmentçilik sungatyndaky şekiller	169
§32. XVIII-XIX asyryň birinji ýarymynyň çeperçilik sungaty	173
§33. XIX asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli türkmen halkynyň ýasaýyş jaýlary we çeper önumleri	181
§34. XIX asyryň II ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli Türkmenistanyň şekillendirış sungaty	188

IV BÖLÜM

TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY 1917-1991-nji ÝYLLARDA

§35. 1920-nji ýyllaryň şekillendirış sungaty	193
§36. 1930-nji ýyllaryň şekillendirış sungaty	199
§37. 1940-nji ýyllaryň şekillendirış sungaty	203
§38. 1950-nji ýyllaryň şekillendirış sungaty we binagärligi	207
§39. 1960-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynnda taryhy we durmuş temalaryň şöhlelenişi	214
§40. 1960-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynnda portret we peýzaž temalarynyň şöhlelenişi	218
§41. 1960-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynnda watançylyk temasy	221
§42. 1970-1980-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynnda žanrlaryň işlenilişi	226
§43. 1970-1980-nji ýyllaryň nakşaçylyk sungatynnda durmuş temasy	229
§44. 1960-1970-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty	232
§45. 1970-1980-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty	235
§46. 1960-1980-nji ýyllaryň binagärligi	237
§47. 1960-1980-nji ýyllaryň grafika sungaty	240
§48. 1960-1980-nji ýyllaryň amaly-haşam sungaty	248
§49. 1960-1980-nji ýyllaryň keramika sungaty	255
§50. 1960-1980-nji ýyllaryň zergärçilik sungaty	258
§51. 1950-1980-nji ýyllarda kino we teatr sungatynyň ösüşi	261

V BÖLÜM
GARAŞSYZ TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

§52. Türkmenistanyň Garaşsyzlyk döwrüniň şekillendiriş sungatynda milli galkynyş	265
§53. Garaşsyzlyk döwründe Türkmenistanda çeperçilik hünärmenleriniň taýýarlynyşy	270
§54. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sungata goýyan belent sarpasy	277
§55. Şekillendiriş sungatynda dürli çeperçilik akymalarynyň şöhlelenişi	279
§56. Garaşsyzlyk döwrüniň binagärligi	288
§57. Garaşsyzlyk döwrüniň nakgaşçylygynda watancylyk temasynyň şöhlelenişi .	297
§58. Nakgaşçylygyň natýurmort we peýzaž žanry	306
§59. Nakgaşçylygyň portret we animal žanry	312
§60. Türkmen ussatlarynyň döwrebap çeperçilik akymalary özleşdirmekdäki ýörelgeleri .	318
§61. Garaşsyzlyk döwrüniň heýkeltaraşlygynda milli şahsyetleriň keşbiniň döredilmegi	323
§62. Heýkeltaraşlyk sungatydaky täze gözlegler	331
§63. Garaşsyzlyk döwrüniň grafika sungaty	336
§64. Garaşsyzlyk döwrüniň keramika sungaty	339
§65. Garaşsyzlyk ýyllarynyň zergärçilik sungaty	348
§66. Garaşsyzlyk döwrüniň amaly-haşam sungaty (halyçylyk)	352
§67. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň şekillendiriş sungaty we binagärligi	360
§68. Berkalar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň şekillendiriş sungaty we binagärligi .	366
Şekillendiriş sungaty we binagärlilik adalgalarynyň düşündirişli sözlüğü	370
Peyðalanylan edebiýatlar	435

Nuryagdy Goçbayewiç Žagşymyradow

TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATYNYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>N. Kakalyjewa</i>
Teh. redaktor	<i>T. Aslanowa</i>
Kompýuter bezegi	<i>G. Orazgeldiyewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>K. Bayramow</i>

Ýygnamaga berildi 29.08.2013. Çap etmäge rugsat edildi 28.12.2013.
Ölçegi 70x100 $\frac{1}{16}$. Edebi garnitura. Şertli çap listi 35,8. Çap listi 27,75.
Hasap-neşir listi 29,295. Neşir №123. Sargyt №1626. Sany 1200.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiyasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şáýoly, 18.

“Hatdat” hususy kärhanasy.
74400. Aşgabat, Magtymguly şáýoly, 74.